

Digitized by the Internet Archive
in 2016

2025

LX05875
TNOLUF

2025

Stockholm.

J. BECKMANS FÖRLAG.

Stockholm på Johan III:s tid.

(Omkr. 1580)

Efter ett kopparstick i G. BAUX & F. HOGENBERG, Civitates orbis terrarum.

STOCKHOLM

1897

STOCKHOLM

SVERIGES HUFVUDSTAD

SKILDRA D

MED ANLEDNING AF

ALLMÄNNA KONST- OCH INDUSTRIUTSTÄLLNINGEN 1897

ENLIGT BESLUT

AF

STOCKHOLMS STADSFULLMÄKTIGE

UTGIFVARE

E. W. DAHLGREN

FÖRSTA DELEN

STOCKHOLM
J. BECKMANS FÖRLAG
1897.

STOCKHOLM
K. L. BECKMANS BOKTRYCKERI
1897.

Redaktionskommitté:

Hofintendenten ALGERNON BÖRTZELL,
Stadsfullmäktig.

Rektor CARL VON FRIESEN,
Stadsfullmäktig.

Fil. D:r MORITZ RUBENSON,
Stadsfullmäktiges sekreterare.

Hufvudredaktör:

Bibliotekarien E. W. DAHLGREN,
Stadsfullmäktig.

FÖRORD.

Då frågan om Stockholms stads deltagande i 1897 års allmänna konst- och industriutställning afhandlades inom kommunens myndigheter, föreslogs från stadens byggnadskontor och framhölls från flera håll såsom synnerligen önskvärdt, att ett illustrerad verk öfver Stockholm måtte utgifvas. Ett arbete, skildrande så väl stadens forntid som dess nuvarande tillstånd, sådant detta ter sig efter de sista årtiondenas snabba framsteg inom alla områden, skulle på en gång utgöra ett Sveriges hufvudstad värdigt utställningsföremål och därjämte blifva till bestående gagn för alla, som af intresse för vårt samhälle, af tjänsteplikt eller forskningslust manades att taga kännedom om Stockholm vid nittonde århundradets slut och dess utveckling särskildt under den närmast föregående tiden.

Det väckta förslaget förordades också enstämmigt vid den förberedande behandling, som inom kommittéer och nämnder ägnades åt stadens utställningsfråga, och den 1 april 1896 beslöto stadsfullmäktige, att af den summa, som samtidigt anvisades för att bekosta stadens deltagande i utställningen, en del skulle afses såsom bidrag till utgifvande af ett verk med här angifna syfte. Sedan därefter bestyret med utställningens anordnande blifvit anförtrodt åt en af beredningsutskottet tillsatt kommitté, utsåg denna inom sig en särskild redaktionskommitté, bestående af ordföranden i drätselnämnden och dess andra afdelning, hofintendenten A. BÖRTZELL, rektorn vid Södermalms högre allmänna läroverk, fil. d:r CARL VON FRIESEN och stadsfullmäktiges sekreterare, fil. d:r MORITZ RUBENSON, hvarjämte, den 11 april samma år, åt under-tecknad uppdrogs att såsom hufvudredaktör leda arbetets utgifvande. Till förläggare antog utställningskommittén bokförlagsfirman J. BECKMAN, som på vissa villkor erbjudit sig att bekosta verkets tryckning.

* * *

Redaktionskommittén och hufvudredaktören började omedelbart sin verksamhet med att utarbета en plan för arbetet och inleda underhandlingar för förvärfvande af kompetenta författare till dess skilda delar. Vid närmare bestämmande af *planen* utgick man från följande synpunkter.

Kommunens egen verksamhet samt de resultat, som därpå kunna påvisas så väl i stadens yttre utseende som i dess invånares lefnadsvillkor och kulturståndpunkt, borde gifvetvis blifva arbetets hufvudsak. Härvid borde uppmärksamheten i lika mått riktas på de kommunala verksamhetsgrenar, öfver hvilka stadsfullmäktige själfva genom sina nämnder och styrelser utöfva beslutanderätt, som på dem, hvilka — såsom rättsväsen, polis, fängvård, skola och kyrka — i Stockholm äro underordnade af kommunalrepresentationen väsentligt oberoende myndigheter. Af statens organ och institutioner borde åter företrädesvis de komma i betraktande, hvilka utöfva en med de kommunala likartad verksamhet, samt de, hvilka upprättat anstalter eller vidtagit åtgärder särskildt afsedda för stadens och dess invånares behof. Statens öfriga, till landets hufvudstad förlagda verksamhet — riksstyrelsen och den centrala administrationen, nationalrepresentationen och dess funktioner — skulle däremot ej i detta arbete blifva föremål för behandling, annat än för så vida sådant kräfdes vid redogörelsen för offentliga byggnader, hvilka ej kunna förbigås uti en skildring af Stockholms utveckling och närvarande utseende.

Från ett liknande betraktelsesätt utgick man vid bestämmande af hvad i arbetet skulle intagas af redogörelser för den i oändlighet skiftande enskilda verksamheten. Hvad af enskilda uträttats för undervisning och upplysning, för hälsovård och sjukvård, för lindrande af kroppslig och andlig nöd, står i så nära samband med det offentliga åtgöranden för samma syften, att det olika ursprunget gifvetvis icke borde medföra någon åtskillnad i behandlingssättet. Den enskilda byggnadsverksamheten borde likaledes så väl som den offentliga vinna beaktande, och framför allt borde en hufvudsaklig vikt läggas på framställningar af stadens handel och industri samt på de förhållanden, som därmed stå i närmaste sammanhang. Därjämte afsåg man att i arbetet bereda plats åt kortfattade framställningar af hufvudstadens pressväsen samt af de för dess nuvarande kulturståndpunkt betecknande sätt, hvarpå dess invånare söka förströelse och förlustelse. Däremot trodde man sig böra afstå från att i planen intaga redogörelser för en del andra, ej mindre betydelsefulla verksamhetsområden, såsom vetenskap, litteratur och konst, föreningsväsen af hvarjehanda slag, sport m. m., dels därför att arbetets omfång i alla fall hotade att svälla ut öfver lämpliga gränser, dels och synnerligast därför att dessa och liknande yttringar af stadsinvånarnes verksamhet näppeligen kunna behandlas ensamt för Stockholm, utan måste ses i ett sammanhang för landet i dess helhet.

Såsom inledning till arbetets här antydda hufvudafdelningar ansåg redaktionen böra förutskickas en skildring af hufvuddragen i Stockholms naturbeskaffenhet äfvensom en öfersiktlig framställning af stadens allmänna historia, hvarjämte såsom avslutning till det hela borde följa en öfverblick öfver staden närmast omgifvande trakter.

Redaktionen är den första att erkänna, att den sålunda utkastade planen icke i allo kunnat konsekvent genomföras, att åtskilligt, som kunnat rymmas inom densamma, blifvit förbigånget, och framför allt, att de skilda afdelningarna förete ojämnheter i så väl behandlingssätt som utförlighet. Den knappa tid, som varit tillmätt för verkets fullbordande, har, ehuru den tyvärr till följd af åtskilliga omständigheter blifvit öfverskriden, ej medgifvit ett afhjälpande af de antydda bristerna.

* * *

I fråga om valet af *författare* för bokens skilda kapitel må följande här meddelas. Redan då förslaget om publikationen först framställdes, förutsattes, att cheferna för de under stadsfullmäktige lydande förvaltningsgrenar skulle å tjänstens vägnar

redogöra hvar oeh en för det honom anförtrödda arbetsfält. Den uppfordran, som med anledning häraf utgick från redaktionskommittén, hafva nämnda chefer med största beredvillighet och intresse för saken tillmötesgått, oeh de hafva för sina bidrag ej åtnjutit någon ersättning. För att förvärfva de bästa till buds stående förmågor att afhandla öfriga kommunala äfvensom statens här ifrågavarande funktioner vände sig redaktionen till vederbörande myndigheter med begäran om råd och anvisningar. Taeksamt har den att erkänna det bistånd, som med anledning häraf lämnats af polismästaren oeh folkskoleinspektören samt af cheferna för öfverintendentsämbetet, fortifikationen, järnvägsstyrelsen, generalpoststyrelsen oeh telegrafstyrelsen. Äfven i fråga om valet af öfriga författare har af särskildt sakkunniga personer råd begärts oeh beredvilligt gifvits.

Utom de namngifna författarne hafva talrika personer, tjänstemän oeh enskilda, till arbetet lämnat bidrag i en eller annan form, därtill anmodade vare sig af redaktionen eller af författarne. Särskildt har biträde af stadens tjänstemän i vidsträcktaste mått tagits i anspråk. Alla kunna därför ej här nämnas, men för synnerligen värdefullt understöd oeh verksam hjälp står redaktionen i förbindelse till, framför andra, stadens byggnadsehof, öfveringenjör A. O. ALRUTZ, stadsingenjören H. YGBERG, stadens byggnadsmästare, arkitekten P. WERMING, stadsträdgårdsmästaren A. MEDIN, ingenjören vid gasverket INGE PETERSSON, arkivarien J. FLODMARK, arkitekten K. SALIN oeh v. häradshöfding C. A. FOLIN.

Ehuru i fråga om behandlingen af de skilda ämnen, hvilka utgöra arbetets föremål, hufvudvikten ansetts böra läggas på framställningen af det närvarande tillståndet, hafva samtliga författare funnit sig böra belysa detsamma genom redogörelser för den historiska utvecklingen. Härvid har dock bristen på dugliga förarbeten i väsentlig mån gjort sig kännbar, oeh den korta tiden har i de flesta fall ej medgifvit mera ingående arkivstudier. Särskildt har författaren till kapitlet om stadens historia velat hafva framhållet, att hvad han kunnat lämna bör betraktas endast som en kortfattad öfversikt, utarbetad med hjälp af lätt tillgängligt material, med spridda drag från olika århundraden oeh kulturstadier.

De i arbetet förekommande uppgifterna hafva i eke kunnat föras fram till en fullt enhetlig tidpunkt, då de måst grunda sig på det förefintliga statistiska materialet, hvars bearbetande kräfver olika lång tid. I allmänhet hänföra sig dock de statistiska uppgifterna till åren 1895 eller 1896; endast i få fall har man måst nöja sig med siffror från 1894 eller tidigare år, oeh likaledes endast undantagsvis hafva under innevarande år inträffade förändringar blifvit omförmälda.

För alla i arbetet uttalade omdömen äfvensom för riktigheten af däri förekommande detaljuppgifter äro vederbörande författare ensamma ansvariga.

* * *

På verkets utstyrsel med texten belysande *illustrationer* — bilder, kartor, planer oeh diagram — hafva författare oeh redaktion ansett sig böra lägga en hufvudsaklig vikt. De flesta byggnadsritningar, planer o. dyl. äro utförda i stadens byggnadskontor, en del af kartorna hafva utarbetats eller granskats i stadsingenjörskontoret, andra hafva utförts eller kompletterats i generalstabens litografiska anstalt, hvarvid särskildt löjtnant H. BYSTRÖM lämnat verksamt oeh sakkunnigt biträde. Originalfotografier till ett flertal af de i arbetet återgifna bilderna hafva med säkert omdöme oeh framstående teknisk skicklighet utförts af ingenjören i byggnadskontoret C. J. GIMBERG. Äfven enskilda fotografers biträde har anlitats till erhållande af original för verkets illustrerande, hvarförutom talrika fotografier blifvit för ändamålet inköpta. Såsom lån hafva ett

stort antal så väl ritningar som fotografier blifvit ställda till verkets förfogande af myndigheter och enskilda.

Vid reproduktionen af illustrationerna har man så godt som uteslutande anlitat de moderna fotografiska metoderna, autotypi och fototypi. Om man därvid måste afstå från bildens artistiska fulländning genom konstnärens hand, så vinnes åter den fördelen, att naturtroheten ej kan lida intrång af fantasien, och i en kommande tid, då originalen till de afbildade föremålen måhända delvis äro försvunna, skall intet tvifvel kunna råda om afbildningarnas trovärdighet.

Autotypierna äro till större delen utförda vid JUSTUS CEDERQUISTS KEMIGRAFISKA ANSTALT i Stockholm, till hvars föreståndare redaktionen står i stor förbindelse för noggrannhet och snabbhet vid arbetenas fullbordande. Ett stort antal autotypier äro också utförda vid GENERALSTABENS LITOGRAFISKA ANSTALT, en mindre del vid H. HASSELQUISTS GRAFISKA KONSTANSTALT. Samtliga fototypier äro framställda vid generalstabens litografiska anstalt, hvilken också haft åt sig uppdraget det maktpåliggande arbetet med de litografiska kartornas och planschernas reproduktion och tryckning.

De i arbetet förekommande vignetterna äro tecknade af artisten D. LJUNGAHL och de utsirade begynnelsebokstäfverna utförda efter ritningar af fröken ANNA BERGLUND.

Papperet är från LESSEBO, och boktrycket är utfördt vid K. L. BECKMANS officin, hvars nitiska arbetsledare och skickliga arbetare inlagt de största förtjänster om verkets typografiska utstyrsel, särskildt det grannliga och tidsödande illustrationstrycket. Bokbinderiarbetet är utfördt af herr GUSTAF HEDBERG, från hvars atelier de för arbetet särskildt framställda permarna hafva utgått.

Verket i sin helhet är alltså en produkt af svensk och, så vidt möjligt stockholmsk, konstfärdighet och industri.

* * *

Till sist är det för redaktionen en angenäm plikt att vitsorda det stora tillmötesgående, som städe visats densamma under arbetets utgifning från förläggarefirmans sida, representerad af dess chef, herr CARL FR. BERNSTRÖM, hvilken äfven, i sin egen skap af chef för det Beckmanska boktryckeriet, utöfvat hufvudledningen af verket i typografiskt hänseende. De ofta förnyade anspråken på ökad textutrymme och ytterligare illustrationer hafva, oaktadt firmans kostnader härigenom mångdubblats, alltid mötts af beredvilligt bifall, och genom på mångfaldigt annat sätt ådagalagdt intresse för företaget har förläggaren underlättat hufvudredaktörens arbete.

Stockholm i november 1897.

E. W. Dahlgren.

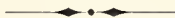
FÖRSTA DELEN.

INNEHÅLL.

	Sid.
I. Stockholmstraktens geologi af professorn friherre GERARD DE GEER	1
Berggrunden: gneis och granit	3
Sprickbildningar och sänkningar	8
Istidens inverkan på traktens geologi	11
Geologiska förhållanden inom stadsområdet	19
Förändringar genom människans inverkan	23
De geologiska förhållandenas betydelse för stadens utveckling	26
II. Stockholmstraktens hydrografi af hälsovårdsnämndens kemist ingenjör KLAS SONDÉN.	
Mälaren	28
Stockholms ström	30
Saltsjön	31
Vattnets rörelse	32
Förloppet under nedsjö	36
Förhållandena under uppsjö	37
Temperaturförhållandena i vattendragen	42
Mindre sjöar invid Stockholm	44
De hydrografiska förhållandenas betydelse för praktiska intressen	45
III. Stockholms klimat af amanuensen vid statens meteorologiska centralanstalt fil. dr H. E. HAMBERG	48
Lufttrycket	49
Vinden	50
Temperaturen	51
Luftens fuktighet	58
Nederbörden	>
Moln och dimma	60
Några data rörande vegetationen m. m.	61
IV. Stockholms historia af fil. lic. KARL HILDEBRAND.	
1. Staden under medeltiden	63
2. Vasakonungarnes tidehvarf	88
3. Stockholm under Sveriges storhetstid	98
4. Stadens invånare under 1500- och 1600-talen	123
5. Staden under 1700-talet och början af 1800-talet	165

	Sid.
V. Stockholms styrelse och förvaltning af stadsfullmäktiges sekreterare fil. dr MORITZ RUBENSON.	
I äldre tider	201
Den nuvarande organisationen:	
Öfverståthållareämbetet	208
Stadsfullmäktige	210
Nämnder och styrelser	212
VI. Statistiska uppgifter angående staden och dess befolkning af stadsfullmäktiges sekreterare fil. dr MORITZ RUBENSON.	
Stadsområdet och dess användning	216
Administrativa och andra indelningar	217
Folkmängd i äldre tider; nuvarande folkmängd och dess fördelningar	218
Äktenskap; födda och döda; flyttningar	223
Hvarjehanda befolkningsförhållanden	224
Bostäder och andra lägenheter; byggnadsverksamhet	229
Fastighetshandel; inteckningar	230
Fastighets- och inkomstbevillning	231
VII. Stockholms finanser af stadsfullmäktiges sekreterare fil. dr MORITZ RUBENSON.	
Inkomster	235
Utgifter	239
Lån	240
VIII. Stockholms rättskipning af biträdande polismästaren, vice häradshöfding HJ. VON SYDOW	243
IX. Stockholms polis af biträdande polismästaren, vice häradshöfding HJ. VON SYDOW.	
1. Polisen före 1776	253
2. Polisens omorganisation år 1776	259
3. Polisen från 1776 till 1830-talet	263
4. Polisens reorganisation kring midten af 1800-talet	264
5. Den nuvarande polisinstitutionen	271
X. Stockholms fängvård af biträdande polismästaren, vice häradshöfding HJ. VON SYDOW	299
XI. Stockholms folkskolor af folkskoleinspektören fil. dr C. G. BERGMAN.	
1. Styrelse och organisation	307
2. Lärare och lärarinnor	313
3. Barnen	316
4. Slöjd och handarbete	319
5. Skollofskolonier, skolbad, arbetsstugor, skolkök och bespisning af barn	325
6. Skolhusbyggnader	334
7. Utgifter för folkskoleväsendet	337
XII. Elementarundervisningen i Stockholm af läroverksadjunkten fil. dr O. A. STRIDSBERG.	
Statens läroverk	340
Privata läroverk	348

	Sid.
XIII. Högre undervisningsanstalter och specialskolor i Stockholm af bibliotekarien fil. dr. E. W. DAHLGREN	355
1. Stockholms högskola	356
2. Medicinsk undervisning	362
3. Anstalter för lärarebildning	374
4. Undervisning i bildande konst och musik	375
5. Militärisch undervisning	380
6. Teknisk och yrkesundervisning	390
7. Undervisning för arbetare	403
8. Abnormundervisning	410
XIV. Museer, bibliotek och arkiv af bibliotekarien fil. dr. E. W. DAHLGREN.	
1. Museer	416
2. Bibliotek	454
3. Arkiv af lektorn fil. dr. EMIL HILDEBRAND	467
Stockholms observatorium	475
XV. Stockholms hälso- och sjukvård af förste stadsläkaren professor KLAS LINROTH.	
1. Historisk öfverblick	478
2. Kommunens hälso- och sjukvårdsanordningar	481
3. Af kommunen oberoende hälso- och sjukvård i Stockholm	495
4. Beskrifning öfver sjukhus och vårdanstalter	518
5. Om allmänna hälsotillståndet i Stockholm	568
XVI. Fattigvård och välgörehet i Stockholm af vice häradshöfdingen greve B. OXENSTIERNA	580
Historisk öfversikt	581
Den kommunala fattigvården	587
Den enskilda välgöreheten	612
XVII. Stockholms kyrkliga och religiösa förhållanden af vice komministern teol. dr. S. A. FRIES	645

Textillustrationer

i

Första delen.

Särskildt tryckta helsidsbilder utmärkas med fetstil.

	Sid.
Stockholms stads utställningsbyggnad vid allmänna konst- och industriutställningen 1897	VII
1. Karta öfver Stockholmstraktens berggrund och rullstensåsar	4
2. Granitgång i gneis vid Vegagatan	6
3. Karta öfver Mälare-Hjälmare-dalens sänkningsområde	9
4. Moränvall vid Sundby nära Sundbyberg	12
5. Karta öfver ändmoräner i Sundbybergstrakten	13
6. Profil af Mälaren mellan djupet väster om Adelsön och Bockholmssund	29
7. Rymdförhållandet hos Mälarens 3 östra bäcken	»
8. Profiler af Norrströms båda grenar, i djupaste rännan	30
9. Profil af Mälaren och Saltsjön från Kolsundet till Trälhafvet	31
10. Profil af Mälaren från Norra Björkfjärden till Björnholmen och Årstaviken	32
11. Månadsmedia för Mälarens och Saltsjöns vattenstånd samt medelkvantiteten utrinnande vatten per månad	34
12. Mälarens och Saltsjöns vattenstånd hvarje dag kl. 8 i dec. 1887	35
13. Antalet uppsjödagar per år under 30 år	»
14. Medeltalet uppsjödagar per månad	36
15. Förloppet vid tvenne vattenlagers reaktionsverkan på hvarandra	»
16. Hafssaltets fördelning den 4 okt. 1874	37
17. » » den 21 febr. 1895	»
18. Hafssaltets, syrets och temperaturens fördelning vid Björnholmen	41
19. » » » » » Fjäderholmarna	»
20. Temperaturkurvor för södra Vettern 1895	42
21. » » vid Beckholmen 1888	43
22. Birger Jarls staty af B. E. Fogelberg	64
23. Monumentet på Pelarebacken	69
24. Stockholms guldsmeders vapen, början af 1500-talet	74
25. Stockholms skräddares vapen 1501	»
26. Stockholms stads äldsta sigill (1296)	75
27. » » sigill (1326)	76
28. » » » (1376)	77
29. » » » (1507)	»

	Sid.
30. S:t Görans strid med draken	83
31. S:t Göran, riddarens bröstbarnesk	84
32. S:t Göran, hästens hufvud med betseltyget	85
33. Konung Kristierns intåg i Stockholm d. 7 september 1520. Efter ett kopparstick af Dionysius Padt Brugge	87
34. Gustaf Vasas staty af P. Larcheveque	89
35. Stockholm från Mälaresidan 1592. Efter en tafla i Storkyrkan	96
36. Norrmalms sigill	98
37. Gustaf II Adolfs staty af P. Larcheveque	99
38. Karta öfver Staden inom broarna 1626	100
39. Karta öfver Stockholm på 1640-talet	105
40. Karta öfver Norrström och Helgeandsholmen af Johan Holm 1689	108
41. Stockholm på drottning Kristinas tid. Efter ett kopparstick af Wolfgang Hartmann	112
42. Inre stadsporten vid Köpmangatan	113
43. Karta öfver trakten kring nuv. Myntgatan och Mynttorget år 1672	114
44. Riddarhuset med närliggande byggnader vid slutet af 1600-talet	115
45. Vårdtornet på Brunkeberg 1765. Efter en teckning af C. G. Roos	116
46. Kungsträdgården år 1700. Efter kopparstick i Dahlbergs Suecia antiqua et hodierna	117
47. Amiralitetskyrkan på Kyrkholmen 1732	119
48. Karta öfver Järngrafven och Stadsgården 1674	121
49. Gränssten mellan Uppland och Södermanland, uppsatt 1680 på huset n:r 27 Västerlånggatan	147
50. Axel Oxenstiernas staty af J. Börjeson	148
51. Riddarholmskyrkan på 1600-talet. Efter E. Dahlberg	159
52. S:t Olofs kapell. Efter Göran Nordberg. Sthlm 1727	160
53. Karl XII:s staty af J. P. Molin	166
54. Stockholms slott och Helgeandsholmen 1774. Efter en målning af Johan Sevenbom i rådhuset	»
55. Norrbro sedd från öster 1761. Efter en målning af J. Sevenbom i rådhuset	168
56. Karta öfver en del af Slottsbacken 1737	169
57. Lejonbacken, Slaktarhusbron och Arsenalen (från väster). Efter en målning af J. Sevenbom i rådhuset	170
58. Karta öfver Riddarholmen 1771. Efter J. Brolin	171
59. Karta öfver Helgeandsholmen 1771. Efter densamme	172
60. Förslag till Helgeandsholmens reglering, gilladt af Gustaf III d. 21 aug. 1781	173
61. Adelerantz' förslag till Helgeandsholmens reglering 1791, »ännu oapproberadt 1793»	»
62. Förslag till reglering af Helgeandsholmen 1794	174
63. Dramatiska teatern efter en teckning af A. F. Cederholm 1818	175
64. Karta öfver Ladugårdslands- och Packaretorgviken, upprättad 1749 af A. S. J. Torslundh	176
65. Skeppsbron och Blasieholmen. Efter en målning af Johan Sevenbom i rådhuset	»
66. Kyrkholmen med Holmkyrkan, Slaktarhuset och Fiskargången 1810. Efter en karta af L. Malmsten och C. P. Hällström	177
67. Kastellholmen efter en litografi af G. Söderberg	178
68. Trakten mellan Gamla Kungsholmsbrogatan och Barnhusgatan, sedd från Blekholmen, 1784. Efter en målning af Johan Sevenbom i rådhuset	»
69. Generalplan af trakten mellan Stora och Lilla Kungsholmsbron på båda sidor om Blekholmen 1769. Af J. E. Carlberg	179

	Sid.
70. Blå Slussen, efter en färglagd etsning af J. P. Cumelin	180
71. Slussen från Mälareviden, efter en gravyr af E. Martin	181
72. Slussen före ombyggnaden 1850. Efter en litografi af C. J. Billmark	182
73. Stockholms hamn 1768. Efter H. af Chapman	183
74. Brunnsbacken och Stadsgården. Efter en målning af Johan Sevenbom i rådhuset	184
75. Utsikt af ballastplatsen och Ruthens trappor på 1790-talet (Stadsgårdshamnen). Efter J. Fr. Martin	186
76. Utsikt af Stockholm åt Saltsjön, tagen från Lundins malmgård på Södermalm, 1790-talet. Efter J. Fr. Martin	188
77. Gustaf III:s staty af J. T. Sergel	191
78. Karl XIII:s staty af E. G. Göthe	192
79. Utsikt öfver Mälaren från Nya Kungsholmsbron, 1790-talet. Efter J. Fr. Martin	»
80. Drottninggatan söder ut, 1831. Efter en litografi af Ferdinand Tollin	196
81. Karl XIV Johans staty af B. E. Fogelberg	198
82. Helgeandsholmen 1893, sedd från Vasabron	200
83. Grafisk framställning af Stockholms mantalsskrifna befolkning 1780—1895	219
84. » » » antal valmän vid stadsfullmäktige- och riksdagsmannaval 1869—1896	225
85. » » » valmän, som på grund af obetalda utskylder varit oberrättigade att utöfva rösträtt, i procent af hela antalet valmän	226
86. » » » valmän, som deltagit i stadsfullmäktigeval, i procent af dem, som ägde utöfva rösträtt	227
87. » » » valmän, som deltagit i riksdagsmannaval i procent af dem, som ägde utöfva rösträtt	228
88. » » » till bevilning uppförda fastigheters taxeringsvärde 1836—1895	232
89. » » » för bevilning uppskattad inkomst af kapital och arbete 1862—1895	233
90. » » » afgifter af handel och sjöfart 1840—1896	238
91. Magistratens sessionssal i rådhuset	251
92. Kungl. poliskammarens större sessionssal	276
93. » » mindre sessionssal	277
94. Polisdomstolens sessionssal	279
95. Ridande poliskåren	285
96. Öfverkonstapel till häst	286
97. Konstapel till häst	287
98. Kommissarie	290
99. Öfverkonstapel till fot	»
100. Inspektionskonstapel	291
101. Konstapel till fot	»
102. Första polisdistriktets station	292
103. Sjunde » »	294
104. Polislogement	295
105. Polisens telefonväxel	297
106. Stockholms stads ransakningsfängelse	304

	Sid.
107. Plan af ransakningsfängelset, bottenvåningen	305
108. Skolsal, Klara folkskola, Vasagatan n:r 11	312
109. Skolsal i Maria folkskola, Ringvägen	314
110. Träslöjdsal i Maria folkskola	317
111. Sysal, Maria folkskola, Ringvägen	318
112. Pappslöjdsal i Maria folkskola	320
113. Metallslöjdsal i Kungsholms folkskola, Fleminggatan n:r 71	321
114. Metallslöjdsal i Katarina folkskola, Vermdögatan n:r 46	322
115. Badrum i Katarina folkskola, Tjärhofsgatan n:r 15	323
116. Adolf Fredriks arbetsstuga, Kammakaregatan n:r 28	324
117. Klara arbetsstuga, Klara kyrkogård n:r 5	326
118. Katarina skolkök, Tjärhofsgatan n:r 15	327
119. Skolkök i Klara folkskola, Klara kyrkogård n:r 5	328
120. Matsal i Nikolai folkskola, Svartmangatan n:r 22	329
121. Matsal i Maria folkskola, Ringvägen	330
122. Adolf Fredriks folkskola, Karlbergsvägen	331
123. Katarina folkskola vid Nytorget	332
124. Kungsholms folkskola, Fleminggatan n:r 71	333
125. Johannes folkskola, Roslagsgatan n:r 65	334
126. Maria folkskola, Ringvägen	335
127. Plan af bottenvåningen i Maria folkskola, Ringvägen	336
128. Katarina folkskola, Tjärhofsgatan n:r 15	337
129. Gymnastiksal i Maria folkskola, Ringvägen	338
130. Stockholms Gymnasium, numera Wallinska flickskolan	341
131. F. d. Klara skola	»
132. Högre latinläroverket på Norrmalm, hufvudfasaden	342
133. Plan af Norra latinläroverket	343
134. Ljusedgård i Norra latinläroverket	344
135. Norra latinläroverket, bönsalen	345
136. Realläroverket, fasad mot Roslagsgatan	346
137. » fasader mot Thulegatan och Rensgatan	347
138. Högre allmänna läroverket på Södermalm, plan af våningen 1 tr. upp	348
139. Realläroverket, bönsalen	349
140. Korridor i Realläroverket	350
141. Högre allmänna läroverket på Södermalm och Realläroverket. Plan af våningen 2 tr. upp	351
142. Gymnastiksal i Högre allmänna läroverket på Södermalm	352
143. Karolinska mediko-kirurgiska institutet	363
144. Veterinärinstitutet	367
145. Akademien för de fria konsterna	376
146. Musikaliska akademien	379
147. Karlbergs slott	382
148. Sjökrigsskolan	389
149. Tekniska högskolan	392
150. Skogsinstitutet	397
151. Frans Schartaus praktiska handelsinstitut	402
152. Stockholms arbetareinstitut	404
153. Stockholms arbetareinstituts föreläsningssal	405

	Sid.
154. Manilla döfstumskola	411
155. Blindinstitutet vid Tomtebodan	413
156. Nationalmuseum, öfre vestibulen	416
157. Nationalmuseum, sedt från Skeppsbron	418
158. Planer af Nationalmuseum	419
159. Nationalmuseum, Svenska målningssalen	420
160. Nationalmuseum, nedre vestibulen	422
161. Lifrustkammaren	426
162. Eröfrade kanoner på Artillerigården	428
163. Artillerimuseum	429
164. Föreslagen byggnad för Nordiska museet på Lejonslätten	433
165. Skansen: Fäbodvallen och fatburen från Björkvik	434
166. Skansen: Högstuga från Mora, interiör	437
167. » Kyrkhultstugan, exteriör	438
168. » » interiör	»
169. » Bollnässtugan, exteriör	440
170. » » interiör	»
171. Skansen: Oktorpsgården, exteriör	} 442—443
172. » » interiör	
173. » Laxbrostugan, exteriör	
174. » » interiör	
175. Skansen: Hällestadsstapeln	443
176. » Björngrottan	444
177. Naturhistoriska riksmuseum, stora däggdjurssalen	448
178. » » hvalmuseet	449
179. Biologiska museet, exteriör	450
180. » » interiör	451
181. Kungl. bibliotekets läsesal	457
182. Plan af Kungl. biblioteket	460
183. Riksarkivet	470
184. Tornet på Riddarholmen, nu lokal för stadens arkiv	474
185. Södra köttbesiktningbyråns laboratorium	485
186. » » upplagshall	486
187. Plan af stadens desinfektionsanstalt	488
188. Från stadens desinfektionsanstalt	489
189. Sjuktransportvagn med rörlig sjukbår	494
190. Stockholms mjölkförsäljningsbolags lokal för distribution af den kontrollerade mjölken	498
191. Sturebadet, exteriör	499
192. » aulan	500
193. » längdgenomskärning af byggnaden	501
194. » plan af bottenvåningen	502
195. Södermalms badinrättning, rum för varmluftbad	504
196. » » duscher och bassin	505
197. Folkskolebad på Östermalm, genomskärning	506
198. » » » planritning	507
199. Stadens sim- och badinrättning i Norrström, det yttre	508
200. » » » » » » simbassin	»

	Sid.
201. Stadens sim- och badinrättning i Norrström, plan	509
202. Gymnastiksalen vid Stockholms högre realläroverk	510
203. Gymnastiksal vid Gymnastisk-ortopediska institutet	511
204. Från mediko-mekaniska (Zander-)institutet i Sturebadets hus	512
205. Från apotekarnes mineralvattenfabrik	513
206. Serafimerlasarettet, situationsplan	519
207. » utvärtespolikliniken	520
208. » medicinska kliniken	521
209. » plan af medicinska kliniken, 1:sta våningen	522
210. Sabbatsbergs sjukhus	524
211. » » sjukpaviljong	525
212. » » en sjuksal	526
213. » » sammanbindningsgången	»
214. » » plan af operationshuset	527
215. » » genomskärning af operationshuset	528
216. » » operationssalen	529
217. » » isoleringspaviljong	530
218. Sjukhuset Sankt Göran, situationsplan	531
219. » » » badhuset	532
220. » » » ventilation och uppvärmning	533
221. Maria sjukhus, plan af våningen 1 trappa upp	534
222. » » uppvärmning och ventilation	535
223. Sophiahemmet	537
224. » plan af våningen 1 trappa upp	538
225. Epidemisjukhuset	540
226. » plan af sjukpaviljong	541
227. » sjuksal	542
228. » observationspaviljong	543
229. » laboratorium	544
230. » köket	545
231. » disinfektions- och tvätthuset	546
232. Garnisonssjukhuset	549
233. » plan af bottenvåningen	550
234. Stockholms hospital, Konradsberg	552
235. » » » plan af bottenvåningen	554
236. Stockholms sjukhem	556
237. » » plan af våningen 1 trappa upp	557
238. Allmänna försörjningsinrättningens asyl för sinnessjuka	559
239. Plan af Stora barnhuset	565
240. Stora barnhuset	567
241. Grafisk framställning af dödlighetens aftagande i olika åldersklasser i Stockholm 1871—95	571
242. » » » månatliga relativa dödligheten i Stockholm 1871—95	572
243. » » » dödligheten och dess sammansättning i Stockholm under årets olika månader i medeltal för åren 1871—95	573
244. Parallel mellan dödlighetens aftagande samt vattenförbrukningen och aflöpss- ledningsnätets utsträckning i Stockholm 1861—95	577
245. Plan af Sabbatsbergs fattighus	596

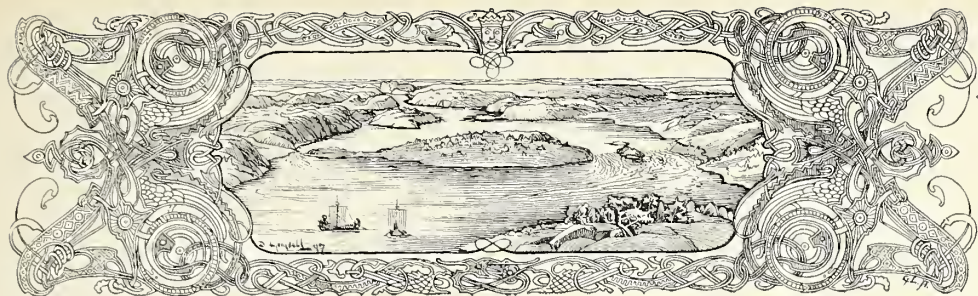
	Sid.
246. Sabbatsbergs fattighus, logementsbyggnad	597
247. » » logement	598
248. » » köket	599
249. Plan af södra fattighuset, våningen 1 trappa upp	600
250. Södra fattighuset	601
251. » » logement	602
252. » » badrummet	603
253. Plan af Stockholms stads allmänna försörjningsinrättning	604
254. Stockholms stads allmänna försörjningsinrättning	605
255. Diakonissanstalten	614
256. Elsa Borgs bibelkvinnohem	616
257. » » barnhem	617
258. » » skyddshem	618
259. Frälsningsarméns räddningshem	619
260. » » natthärberge	620
261. » » ångkök	621
262. Danviks hospital	626
263. Borgerskapets änkhush	627
264. Eugeniahemmet	630
265. Maria kyrka	646
266. Johannes kyrka	648
267. Ersta kapell	650
268. Trefaldighetskyrkan	652
269. Immanuelskyrkan	654
270. Frälsningsarméns högkvarter	656

Planscher och Kartor.

Pl. 1. Stockholm på Johan III:s tid (omkring 1580). Efter ett kopparstick i G. BRUIN & F. HOGENBERG, Civitates orbis terrarum. Fototypi. Före titeln.	Sid. 38—39
» 2. Saltvattenfördelningen vid olika tider	38—39
» 3. Privilegium för Stockholms stad, utfärdadt af rikets råd den 1 maj 1436. Ijustrycksfacsimile efter original i riksarkivet	80—81
» 4. Diagram utvisande dödsfallen af de viktigaste epidemiska sjuk- domar i Stockholm åren 1875—1895	574—575

Pl. 5—9 medfölja 3:e delen.

I.

STOCKHOLMSTRAKTENS GEOLOGI

AF

GERARD DE GEER.

land Europas hufvudstäder intager Stockholm utan tvifvel ett af de allra främsta rummen i afseende å lägets skönhet. Öfverallt mellan de bergiga öar och halföar, på hvilka staden är byggd, sträcker sig ett nätverk af speglande vattenytor. Men dessa dölja icke, såsom i så många andra stora kuststäder, grädda kanaler med stillastående vatten, utan tillhöra naturliga fjärdar, vikar och sund, till stor del genomströmmade af de betydande vattenmassor, som hit samlas från Mälarens hela vattenområde och som, i synnerhet under tiden för vårfloden, förläna en sådan mäktig kraft åt sin förmämsta arm, Norrström.

Ej heller är den mark, på hvilken Stockholm anlagts, sank och lågländ såsom i de grädda kanalernas städer. Vål har man genom utfyllningar i vattnet efter hand afvunnit detta åtskilliga lågt liggande strandremсор, men nästan hela den bebyggda delen af staden hvilat på fast mark, dels på berg eller kullar af grus, dels på sand- eller lerbäddar i dälderna mellan kullarna. Högst ligger stadens södra del, som uppförts på en samman-

hängande och från stranden brant uppstigande bergplatå, hvilken utgör ett af de mest utmärkande dragen i stadens skaplynne.

Egendomligt verka äfven de öfverallt framträdande, blottade berghälarna, hvilka mångenstädes ända fram till stadens närmaste omgifningar äro så föga täckta af jordlager, att de trotsat den mänskliga företagsamheten, hvilken eljest i stora städers omnejd brukar bemäktiga sig hvarje fotsbredd jord. Skogen har därför nästan öfverallt fått behålla sådan mark i okvald besittning, och Stockholm erbjuder sålunda den ovanliga anblick, som föranledt Tegnér's bekanta yttrande, att »kungastaden midt i skogen är».

Men skogen är ej så tät och sammanhängande som det synes på afstånd. Den består i själfva verket af otaliga smärre skogsbackar, åtskilda af öppna dälдер eller små dalslätter, som upptagas af åkrar, ängar och trädgårdar samt här och där af sjöar och vikar från Mälaren eller Östersjön.

Sällan öppna sig stora och omfattande, men desto oftare täcka och ständigt växlande utsikter, hvilka med rätta gjort Stockholms omgifningar så berömda för sin sällsynt intagande natur. Ej minst har härtill bidragit det väl i sitt slag allenastående inloppet till staden utifrån Östersjön genom en många mil lång följd af smala fjärdar och sund, smygande fram mellan otaliga skogklädda holmar och skär, hvilka bilda Stockholms vidtomfattande skärgård, den största inom hela landet. Den mörka barrskogen och de grå hällarna på dessa holmar upplifvas på talrika ställen af de många olika anordnade sommarboningar, som här ligga utströdda och som tilltaga i mängd ju mera man nalkas själfva staden.

Samma natur, dock med något mildare drag, framträder också inåt Mälaren, som likaså omsluter en hel skärgård af öar och holmar, ehuru sunden och vikarna här förlöpa i något mera bestämda riktningar.

* * *

Vid en närmare redogörelse för Stockholm framställer sig helt naturligt först den frågan: huru har själfva den mark uppkommit, på hvilken staden är byggd och på hvars växlande beskaffenhet och former hela traktens natur i så hög grad beror?

Det svar geologien för närvarande har att lämna på denna fråga torde i största korthet kunna sammanfattas sålunda: uppkomsten af själfva den berggrund, som nu finnes kvar i Stockholmstrakten, ägde nästan helt och hållet rum redan under jordens urtid. De rubbningar i jordskorpan, hvilka betingat hufvuddragen af berggrundens ytformer, inträffade senare, ehuru äfven under en mycket aflägsen geologisk period. Sedan dess fortsatte naturkrafterna under en hel följd af långvariga tidrymder att arbeta vidare enligt det sålunda redan gifna utkastet, hvars viktigare linier ännu i våra dagar ofta mer eller mindre tydligt kunna urskiljas. Utmejslandet af alla

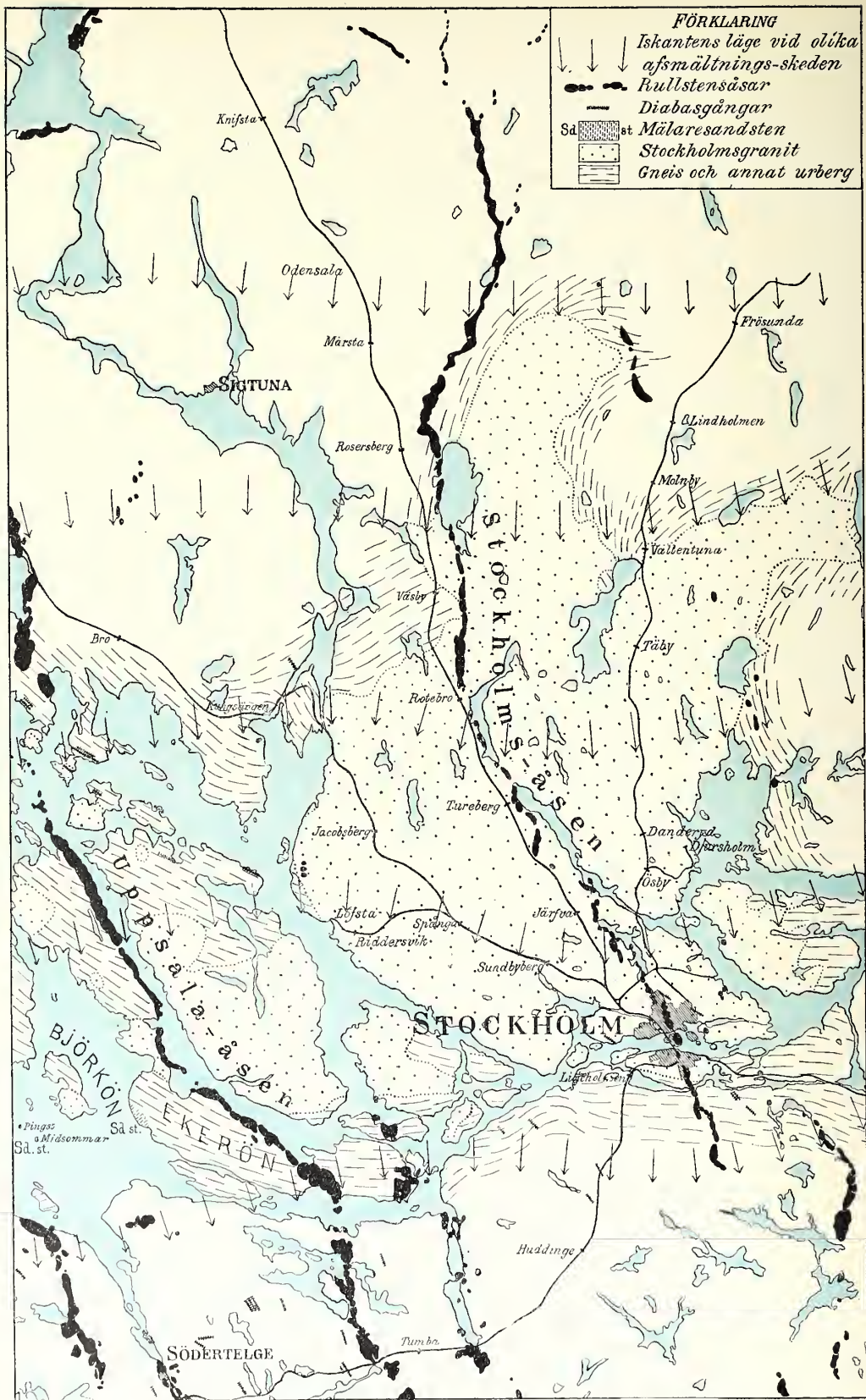
de nuvarande enskilda dragen i landskapet inträffade emellertid ej förr än under det allra sista geologiska skedet eller under istiden, hvilken på ett så ingripande sätt tilldanat just de egendomliga terrängformer, som skilja naturen i vårt land från den i de flesta andra.

Hvad först angår Stockholmstraktens berggrund, utgöres denna söder om Mälaren nästan uteslutande af en tydligt skiffrig och bandad, mestadels grå gneis, hvilkens skiffrighetsplan äro brant uppresta och närmast söder om staden öfvervägande stryka fram i öster och väster. Såsom redan är antydt, bildades denna bergart under jordens urtid, hvilken i dess historia skulle kunna sägas motsvara det mytiska skedet i folkens. Förhållandena i dessa aflägsna tider voro nämligen så olika de nuvarande, att vi i regeln sakna nödiga utgångspunkter för jämförelser, och oaktadt allt det arbete, som hittills blifvit nedlagdt på försök att tyda urbergets gåtor, har forskningen rörande dessa dock i många fall knappast hunnit utöfver de allra enklaste hufvuddragen. Man har sålunda ännu ingen verklig kunskap om huru gneiserna närmast söder om Stockholm uppkommit: huruvida de från början varit smälta massor, hvilka erhållit sin nuvarande skiffriga struktur genom tryck, såsom bevisligen varit fallet med så många andra gneiser, eller huruvida de möjligen, jämte längre bort i Södermanland befintliga förekomster af urkalksten eller marmor, kunna utgöra bildningar, som ursprungligen blifvit afsatta i jordens första haf och som genom senare omvandlingar erhållit sitt nuvarande utseende.

Men om sålunda ursprunget till gneisen söder om Stockholm ännu är höljdt i dunkel, gäller detta däremot icke i samma grad den bergart, som alldeles öfvervägande utgör berggrunden inom nästan hela den bebyggda delen af Stockholm samt inom angränsande trakter norr om Mälaren, och som inom staden fått en så betydande användning så väl till sockel- och byggnadssten som till kajer, murar, gatsten och liknande ändamål. Denna bergart eller den så kallade Stockholmsgraniten är nämligen utan tvifvel af eruptiv natur och visar genom hela sitt sätt att uppträda tydligt nog, att den en gång befunnit sig i glödsmlt tillstånd.

Stockholmsgraniten är, såsom kartskissen å bild 1 angifver¹, rådande på hela halfön mellan Östersjöfjärden Stora Värtan och Mälaren vid Almarestäket samt vidare norr ut, något förbi sjöarna Fysingen och Vallentunasjön. I söder gränsar Stockholmsgraniten emot den förut omtalade gneisen ungefär vid Södermalm, i öster mot liknande gneiser på Lidingön och i väster på Svartsjölandet. Hela granitområdet är två till tre nymil bredt i öster och väster och föga längre från söder mot norr.

¹ Upprättad enligt Sveriges Geologiska Undersöknings kartblad i skalan 1:50 000, n:r 6 Stockholm, tryckt 1863, och n:r 44 Rydboholm, tryckt 1871, samt A. E. TÖRNEBOHMS Geologiska Öfersigtskarta öfver Sveriges bergslag i skalan 1:250 000, kartbladet n:r 6 Stockholm, tryckt 1882.

1. Karta öfver Stockholmstraktens berggrund och rullstensåsar.

I olikhet mot omgifvande gneiser företer Stockholmsgraniten ingen skiffriighet, utan är alldeles massformig. Dess färg är vanligen rent grå samt mer eller mindre ljus, stundom också rödlett, i synnerhet utmed sprickor där den påverkats af silvatten. Betraktar man bergarten nogare, visar det sig, att den förnämligast består af tre olika mineral: fältspat, som här bildar hvita, ogenomskinliga, ofta af plana speglande brottytor begränsade korn och som i ungefär lika mängd tillhör de båda afarterna ortoklas och plagioklas; vidare kvarts, som är något mera underordnad och bildar hvita, glasiga korn med oregelbundna brottytor, samt slutligen glimmer, som uppträder mer eller mindre rikligt såsom små, kors och tvärs inströdda, mörkbruna fjäll.

Bergartens skilda mineralkorn äro vanligen ganska jämnstora och utemot gränserna mot gneisen, exempelvis inom själfva Stockholms område, tämligen små, så att bergarten här är fin- eller medelkornig. Längre norr ut, närmare granitområdets centrala delar, är dess kornighet dock gröfre, hvilket torde bero därpå, att den smälta massan vid sin midt ej stelnat så fort som närmare gränserna, hvarför de olika mineralkristallerna i nyssnämnda trakt hunnit ernå en betydligare storlek.

Åtskilliga andra egendomligheter utmärka dessutom granitområdets gränstrakter och kunna särskildt inom Stockholm förträffligt iakttagas vid de talrika sprängningar, som här blifvit utförda i och för stadens reglering och andra liknande arbeten.

Sälunda finner man, huru graniten härstädes på en mängd ställen i sin massa innesluter skarpkantiga brottstycken af samma slags gneiser, som närmast omgifva granitområdet. De mindre, på sådant sätt inneslutna gneisstyckena ligga ofta utan ordning om hvarandra och hafva tydligen ett längre eller kortare stycke i den smälta massan förflyttats från sitt ursprungliga läge, men, särskildt i de större gneispartierna, visar skiffriheten ofta till sin riktning en förvånande regelbundenhet, som man länge haft svårt att förklara. Emellertid förefaller det antagligt, att dessa regelbundet anordnade gneispartier i själfva verket icke äro något annat än delar af det fordom sammanhängande gneistäcke, som en gång öfvertäckt hela granitområdet, men som sedermera i tidernas längd blifvit förstördt och bortfördt, så när som på nämnda i graniten längst nedskjutande partier.

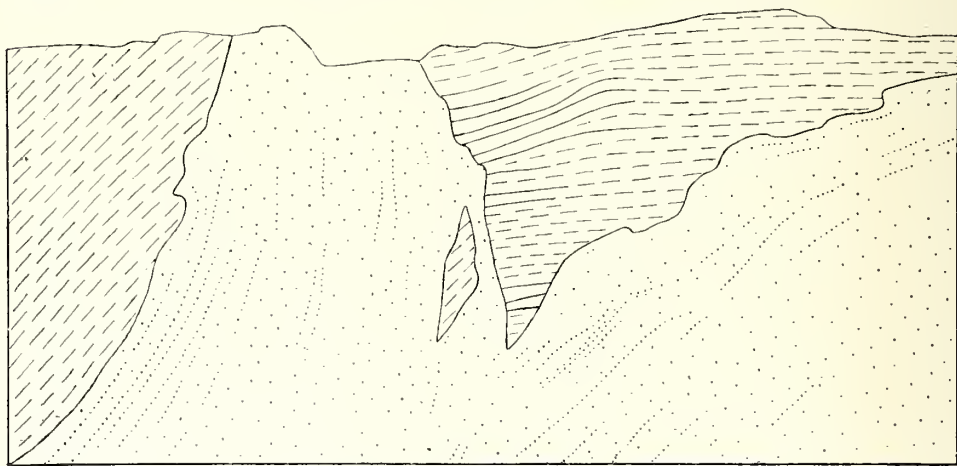
Man vet nämligen, att smälta eruptivmassor, hvilkas olika beståndsdelar utkristalliserat på samma sätt som graniterna, måste hafva stelnat långsamt och på stort djup, hvarför de endast genom ofvanliggande berglagers förstöring kunnat komma i dagen. Hvad särskildt Stockholmsgraniten angår, är det i hög grad sannolikt, att de gneiser, som begränsa och täcka densamma, där dess i våra dagar blottade område går i dagen, ursprungligen öfvertäckt också hela detta område.

Tydligen hade gneisen redan blifvit en fast bergart, då de rubbningar och massförflyttningar inom jordskorpan inträffade, hvilka hade till följd,

att den smälta granitmagan kom i en så nära beröring med gneisens ojämna undre yta. Denna sönderbrast härvid i otaliga stycken, som delvis hunno att något nedsjunka i den smälta massan, innan densamma stelnade. Likaså inpressades dessförinnan granitmagma så väl i alla mellanrum mellan gneisstyckena som i det sammanhängande gneistäckets ojämnheter och sprickor, häri bildande så kallade gångar och ådror af granit.

Stundom ser man, huru granitens olika mineral anordnat sig i strimmor längs alla böjningar och vinklar på sådana gångar, synbarligen emedan de börjat utbildas redan under det granitmagan var stadd i rörelse. Bild 2 visar genomskärningen af en sådan, uppåt tudelad, strimmig granitgång, som blottades vid Vegagatans anläggning.

En annan intressant, men vida sällsyntare företeelse, som för öfrigt är bekant blott från ett ringa antal andra eruptivområden, iaktogs för ett

2. Granitgång i gneis vid Vegagatan, tecknad efter fotografi.
Graniten är prickad, gneisen streckad, bergväggens höjd 4 m.

tiotal år sedan¹ nära den punkt, där Vanadisvägen skär Helsingegatan i Vasastaden. Här hade nämligen i den normala granitens massa på ett halft dussin skilda, men hvarandra närbelägna ställen de vanliga granitmineralen vid sin utbildning grupperat sig klot- eller snarare aflångt äggformigt omkring vissa centra. Dessa egendomliga klot, som ofta äro en till tre decimeter långa, men betydligt mindre i öfriga riktningar, hafva synbarligen, under det kristalldegen var stadd i utbildning, blifvit dels pressade emot och stundom in i hvarandra, dels utdragna i samma led som den omgivande granitens strimmor. Att rörelsen i magman försiggått nedifrån uppåt och ej i motsatt led visas däraf, att många af kloten vid sin undre sida äro utdragna till liksom smala svansar.

¹ Af numera docenten vid Stockholms högskola dr H. BÄCKSTRÖM, som tillsammans med prof. W. C. BRÖGGER utförligt beskrifvit »Förekomsten af klotgranit i Vasastaden, Stockholm». Geol. Fören. förh. Bd 9 (1887) sid. 307.

När granitens här omtalade gränspartier mot gneistäcket stelnat, uppkommo mångenstädes nya sprickor, som genomsatte så väl gneisen som de stelnade granitpartierna, äfven de klotförande, och genom dessa sprickor uppträngde en ny generation af grauitgångar från den djupare ned ännu länge smältflytande magman. Detta upprepades flera gånger, så att äfven de nya gångarna genomskuros af ännu yngre och så vidare. I vissa af gångarna hafva granitens mineral hunnit utbilda sig till betydligt ansenligare storlek än vanligt, och bergarten kallas då pegmatit. I denna grauitvarietet har flerstädes i och vid Stockholm träffats mineralet ortit, innehållande flera af de sällsynta jordmetallerna.

Gångar af pegmatit hafva utbildats vid snart sagdt alla skeden af granit-eruptionen, så att vissa sådana gångar äro äldre än och genomsättas af grauitgångar, under det andra åter själfva genomsätta dessa.

Dylika och många andra företeelser, utmärkande för de i vårt land på talrika ställen uppträdande yngre urbergsgraniterna och deras förhållande till omgifvande gneiser, visa sig snart sagdt öfverallt i de många sprängda bergskärningarna inom Stockholm och utgöra därför några af de mest i ögonen fallande dragen af traktens geologi.

* * *

Vända vi oss nu till de senare inträffade rubbningar i jordskorpan, hvilka jämte andra förändringar föranledt hvad man kunde kalla de första grundlinierna till landskapets nuvarande ytformer, så torde hufvuddragen af deras historia vara följande.

Sedan de väldiga och säkert mycket långvariga bergveckningar och eruptioner upphört, hvilka utmärkt urbergets bildningstid, låg trakten under oerhördt långa tidrymder höjd öfver hafvets yta. Bergarternas förvittring och det rinnande vattnets nivellerande verksamhet hunno därvid att bortskära och undanföra betydande partier af urbergets öfversta lager och däribland äfven en del af det gneistak, som förut närmast hade öfvertäckt Stockholmsgraniten.

Slutligen sänkte sig landet småningom under hafvet, hvarvid enligt den rådande åsikten på hafsbottnen afsattes vidsträckta lager af småsten och sand, som efteråt blifvit hopkittade till sandsten och som man hänfört till de efter sagans gamla jotnar uppkallade *jotniska bildningarna*. Lämningar af sådana finnas i Stockholmstrakten bibehållna endast på bottnen och vid sidan af södra Björkfjärden, där de gå i dagen dels på Ekeröns sydvästra strand, dels på de små holmarna Pingst och Midsommar. Inom den västligaste delen af Mälarebäckenet förekomma i trakten af Granholmen, jämte bäddar af en eruptiv bergart eller diabasmandelsten från samma tid, äfven liknande sandstenslämningar, hvilka man med ett gemensamt namn kunde

kalla Mälaresandsten. Alla dessa bildningar äro obetydliga rester efter en gång sammanhängande och säkerligen vidt utbredda lager, som genom att sedermera i sin tur höjas öfver hafsytan blifvit utsatta för samma förstörande krafter som urbergets ytbildningar.

I ännu högre grad har detta, hvad Stockholmstrakten angår, varit fallet med de så kallade *siluriska bildningarna*, som under en följande landsänkning afsattes öfver hela eller största delen af landet och utan tvifvel också öfver nyssnämnda trakt. Dessa bildningar bestodo, såsom deras exempelvis i Nerike och Östergötland samt på Öland och Gottland ännu befintliga rester utvisa, underst af sandsten och däröfver af alunskiffer samt lerskiffer och kalkstenar af ej ringa mäktighet. Då de siluriska lagren först upplyftades öfver hafsytan, var landskapet omkring Stockholm säkerligen i hög grad olik det nuvarande och utgjorde, liksom betydande sträckor af hela landet, en stor, ytterst enformig och jämn slätt, något liknande Gottland eller vissa delar af de ryska slätterna.

Kanske redan i samband med de rörelser i jordskorpan, hvilka förorsakade landets höjning, inträffade emellertid väldiga sprickbildningar och utbrott af smälta massor af svartaktig diabas genom vissa af sprickorna. Helt visst hemsöktes vår numera så fasta berggrund vid denna tid ofta af fruktansvärda jordbäfningar. Enligt hvad redan tidigare framhållits såsom sannolikt,¹ sänkte sig mellan i hufvudsakligen ett par olika riktningar framgående sprickor större eller mindre partier af jordskorpan i förhållande till omgifningarna. Å bild 3 är ett försök gjordt att närmare angifva läget af dessa sänkingsområden med ledning af vissa, väl sällan så mycket som ett femtiotal meter höga, men ofta ganska markerade och enligt de topografiska kartbladen stundom mer än ett tiotal kilometer långa, trappstegslika afsatser i terrängen, hvilka i våra dagar beteckna spricklinierna. De viktigaste af dessa afsatser sträcka sig, såsom kartan utvisar, längs hela Mälare-Hjälmaredalen i riktningen från väster till öster. Såväl deras egen som hela dalens uppkomst beror utan tvifvel ytterst därpå, att de bergplattor, som begränsas af nämnda afsatser, blifvit något olikformigt sänkta, så att deras södra kant alltid sjunkit mer än den norra. Väster ut begränsas det sänkta området af en liknande, ehuru betydligt högre afsats, som utmed Kilsbergens sydöstra sida framgår i nordost och sydväst. Mot öster åter når området fram ungefär till Stockholmstrakten och Roslagens västra del, där flera, om också vida mindre utpräglade, på västra sidan sänkta afsatser förekomma.

Den mest betydande af Mälaredalens längdsprickor framgår midt igenom Stockholm och utgör i själfva verket den egentliga orsaken, hvarför Mälaren fått sitt utlopp och staden sitt läge just här.

¹ A. E. TÖRNEBOHM, Grunddragen af Sveriges Geologi, allmänfattligt framställda. Stockholm 1884, sid. 162, och andra upplagan 1894, sid. 185, båda lika och med samma kartskick.

3. Karta öfver Mälare-Hjälmare-dalens sänkningsområde.

Sänkningsprickor = afbrutna linier med strecksuggning på den sänkta sidan. Haf och slättsjöar = mörkare grå ton. Öfriga insjöar = svart.

Skala 1 : 1 000 000

Utom af dessa längdsprickor genomsättes området äfven af ett stort antal nordvästliga tvärsprickor, som bland annat varit bestämmande för formen och riktningen af Mälarens flesta öar, vikar och sund. Genom tvärsprickorna hafva på många ställen smälta massor framträngt, såsom de talrika, i deras riktning utsträckta diabasgångarna utvisa.

Hvilken betydelse dessa båda spricksystem i öfrigt haft för utvecklingen af landskapsformerna i hela trakten omkring och väster om Stockholm, framgår redan af en blick på kartan. Hvad som genast faller i ögonen är, huruledes omedelbart norr om de stora längdsprickorna de sjunkna bergplattornas mellersta, mest insänkta delar utgöra de samlingsbäcken, som numera upptagas af Mälarens och Hjälmarens vidsträckta vattenytor. Påfallande är äfven, att utom dessa stora öfversvämmade slätter eller slättsjöar inom det mest sänkta området insjöar nästan alldeles saknas. I skarpaste motsättning härtill står det betydande antal, i hvilket vanliga, smärre insjöar uppträda inom de icke sänkta områdena rundt omkring Mälaredalen eller på de sänkta plattornas norra, högre belägna delar.

Härtill kommer, att inom de icke sänkta områdena terrängen är i hög grad sönderskuren ej blott af sjöar, utan också af otaliga hvarandra korsande dalar. Allra bäst framträder detta drag i landskapet, där nyssnämnda områden i våra dagar kommit att gränsa intill hafvet och där detta inträngt i dalgångarna, bildande Stockholms och Södermanlands berömda, vidsträckta skärgårdar.

De sänkta områdena åter äro i regeln lika fattiga på dalgångar och mellan dem belägna höjder som på småsjöar, samt bilda i stort sedt sammanhängande slätter. Samma lag gäller också för liknande, sänkta områden inom mellersta Östergötland samt trakterna rundt omkring Vänern.

Dessa egendomliga förhållanden torde kunna förklaras på så vis, att de forna bäddar af Mälaresandsten och siluriska lager, som öfvertäckte trakten, då ifrågavarande sprickbildningar och sänkningar inträdde, blifvit under vida längre tid bevarade från förstöring inom de sänkta områdena än utom desamma. Härför tala ju också de ännu befintliga resterna af dessa bildningar inom vissa delar af så väl Nerike som Mälarens bäcken. På de omgivande höjderna åter blefvo nämnda lager långt förut helt och hållet förstörda genom vittring och utskärning, hvarför härstädes underliggande urberg i sin tur tidigt utsattes för samma förstörande krafter. Att dessa företrädesvis arbetade utefter remnorna i berggrunden, antydes redan af de södermanländska sjöarnas allmänna utsträckning i samma riktning som Mälaredalens nordvästliga sprickor.

* * *

Emellertid hafva de här omtalade rubbningarna i jordskorpan samt vittringen och det rinnande vattnets utskärningar, såsom redan är nämndt,

endast förmått bestämma grundlinierna i landskapet, men däremot ej de mest utmärkande dragen eller dem, som i främsta rummet skänkt ej blott Stockholmstrakten, utan snart sagdt hela vårt land dess egendomliga skaplynne. Detta skedde först under och efter istiden.

Visserligen var sålunda, för att anföra ett exempel, långt dessförinnan, i främsta rummet genom de talrika sprickbildningarna, läget bestämdt för så godt som alla bergbranter, men dessa framträdde före istiden ej såsom sådana, emedan deras öfre delar längesedan rasat ned och med sina spillror öfvertäckt den kvarvarande undre delen. De insänkningar i jordskorpan, som nu betecknas af de stora sänkningssjöarna, upptogos före istiden sannolikt af rester efter de bildningar, som ursprungligen utfyllt desamma, jämte i tidernas lopp hopadt vittringsmaterial. Likaså hade vittringen på väl de flesta ställen, där nu småsjöar finnas, utmed sprickorna trängt ned och uppluckrat berggrunden, men som det rinnande vattnet ur de uppluckrade partierna endast förmådde utskära dalrännor, men ej slutna sjöbäcken, så funnos antagligen vid istidens början inga eller blott fåtaliga sjöar i vårt land. De nu så utmärkande, småkuperade ytformerna, ofta med branta bergväggar och speglande vattenytor, voro då ännu liksom beslöjade af ett ansenligt täcke af söndervittradt berg, på hvarje punkt bestående af den bergart, som där förekom i fast klyft.

Med istidens väldiga glaciärer trädde däremot en ny kraft i verksamhet, som förmådde arbeta på ett helt annat sätt än det rinnande vattnet. I den mån istäcket växte och utbredde sig öfver landet, förde den sakta men oemotståndligt framskridande isströmmen efter hand med sig massor af det uppluckrade förvittringsgruset; bergbranterna befriades från sitt täcke af nedrasade stenar, och berggrundens håligheter, så väl de större som de mindre, från det lösvittrade material, som hittills upptagit desamma och som hindrat dem att tjänstgöra såsom vattenbehållare eller sjöar. Många sådana bildades äfven genom glaciärgrusets afsättning såsom fördämningar för dalgångarna.

Det var därför först då glaciärisen afslutat sin verksamhet, som våra otaliga sjöbäcken för första gången efter en mångtusenårig sömn öppnade sina allt hitintills slutna ögon, afspeglade och lifvande landskapet, hvars öfriga drag samtidigt fingo sin utpräglade karakter, i hufvudsak densamma som de bibehållit till våra dagar.

Ett sådant, särdeles egendomligt landskapsdrag, som Stockholmstrakten äger gemensamt med det öfriga Skandinavien och andra fordom nedisade länder, men som är främmande för jordens flesta trakter, visar sig i den form berghällarna genom glaciärisens inverkan erhållit. Det var således ej nog med att isen bortförde det lösa vittringsgruset; den afslipade äfven så småningom från själfva hällarna alla kanter och ojämnheter, som försvårade dess obehindrade framfärd. Härigenom tilldanades våra välbekanta rund-

hällar, hvilka vända sina afrundade sidor liksom stora buktiga sköldar mot det håll, hvarifrån isens angrepp kommit, eller i Stockholmstrakten mot norr och nordväst. På den motsatta sidan åter eller läsidan hafva rundhällarna bibehållit sina ojämna former.

Granskar man närmare deras af isen slipade ytor, finner man, så vida senare inträffad vittring ej alltför mycket skadat hällen, talrika, raka refflor och repor, som blifvit inristade af stenar och gruskorn, hvilka fastsittande i det framskridande istäckets undre yta medföljde dess rörelser öfver dalar och berg. I och med sagda refflor hafva åt oss bevarats de påtagligaste vittnesbörd om de riktningar, i hvilka isströmmarna framgått.

De äldsta refflor, som iakttagits i Stockholmstrakten, komma från nordväst eller något nordligare, men de finnas blott undantagsvis bibehållna och endast på hällarnas sydvästra sida, som legat i lä för isens senare, mera

A. Hamberg fot.

4. Moränvall vid Sundby nära Sundbyberg.

från norr kommande påverkan. De sålunda först från nordväst repade rundhällarna hafva nämligen under ett senare skede af istiden undergått en ny afslipning från nordnordväst till nord, eller ungefär i kompassnålens riktning, hvarvid de äldre refflorna helt och hållet utplånats på den ny-slipade hällsidan. Isens nord-sydliga rörelseriktning tyckes särskildt hafva varit rådande, då dess slutliga stora afsmältning tog sin början. När istäckets södra gräns härvid hunnit draga sig tillbaka så långt mot norr som till Stockholmstrakten, synes emellertid iskanten, som i regeln är någorlunda vinkelrät emot isens rörelse och refflorna, närmast väster om staden hafva dragit sig hastigare tillbaka än i öster och därigenom härstädes erhållit en västnordvästlig riktning. I närheten af den sålunda inbuktade iskanten synes isrörelsen också efter hand hafva böjt af ut emot denna, enligt de allra yngsta, nordnordostliga reffloras intyg. Samma grunda inbuktning på isranden synes, enligt reffloras vittnesbörd, hafva bibehållit sig ända tills afsmältningen nått fram till Uppsalatrakten, såsom närmare antydes å bild 1 på sidan 4.

Flerstädes i Stockholmstrakten och särskildt inom nejden mellan Sundbyberg, Spånga och Bromma har den tillbakavikande isranden efterlämnat synnerligen tydliga och ur flera synpunkter intressanta märken. Här påträffades nämligen för knappt ett tiotal år sedan en hel serie af små, men utpräglade ändmoräner, eller sådana grusvallar, som bildas vid själfva randen af glaciärer, där af dessa medförda stenar och grus genom smältningen frigöras ur isen och efter hand hopas till vallar af nämnda slag¹. De utmärkas ofta genom en påfallande rikedom på stora block, som just i följd af sin storlek ej kunnat fastna i moränbädden under isen, utan medsläpats ända fram till dess rand. Bild 4 på sid. 12 återger en sådan vall, som är belägen strax sydost om Sundby och som höjer sig några meter öfver den omgifvande åkerns lerlager.

Den å bild 5 meddelade kartan² öfver den trakt, där moränvallarna äro talrikast och hittills noggrannast kända, visar bäst deras förekomstsätt. De höja sig vanligen blott en till fem meter öfver omgifvande jordyta, äro ett eller två tiotal meter breda och hvarje kulle sällan öfver ett hundratal meter lång. De skilda kullarna ligga dock anordnade i linier, som beteckna iskantens läge vid olika afsmältningssstadier, och det är af mycket intresse att se, huru iskanten på vissa ställen skjutit fram och på andra hejdats alltefter terrängens beskaffenhet. Genom att ute i naturen ett stycke följa en eller annan af dessa grusryggar³ har man ett bekvämt tillfälle att lära känna ett af de mest talande vittnesbörd, som istidens glaciärer afgifvit om sin forna verksamhet i våra trakter.

Skulle det bekräfta sig, att dessa talrika, af vanligen ganska regelbundna mellanrum åtskilda och till sin storlek mycket likformiga moränvallar beteckna de uppehåll i afsmältningen, som årligen under den kallare årstiden inträffade, så kan detta drag af Stockholmstraktens geologi blifva af stort teoretiskt intresse. Genom att utsträcka undersökningen äfven till andra, längre från Stockholm belägna trakter, där liknande ändmoräner under de senare åren påträffats, kunde man nämligen i så fall, om också blott ungefärligen, i år uppskatta längden af istäckets afsmältningsskede inom dessa trakter och därmed också vinna en god utgångspunkt för jämförelser med andra skeden och trakter.

En annan märklig företeelse, som beledsagade den stora afsmältningstiden, var bildningen af våra bekanta sand- eller rullstensåsar, af hvilka en, den så kallade Stockholms- eller Brunkebergsåsen, går midt igenom staden

¹ G. DE GEER, Om en serie ändmoräner i trakten mellan Spånga station och Sundbyberg; Geol. Fören. förh. Bd 11 (1889) sid. 395.

² Upprättad på underlag af Generalstabens karta öfver trakten omkring Stockholm i nio blad och skalan 1:20 000, uppmätt 1845, öfversedd 1891, tryckt 1893.

³ Från Sundbybergs station förbi Ballsta till Spånga station är föga mer än sex kilometers väg. Som järnvägsfärden från Stockholm till Sundbyberg tager blott omkring en kvarts timme, kan hela turen medhinnas på ett par timmar.

och ur flera synpunkter för denna varit af stor betydelse. Denna ås är därjämte just inom och i närheten af Stockholm utbildad på ett sätt, som är ägnadt att i flera afseenden kasta nytt ljus öfver det svåra problemet om sättet för rullstensåsarnas uppkomst.

Sedan flera olika äldre försök att förklara dessa synnerligen märkliga bildningar blifvit öfvergifna såsom bevisligen oriktiga, hafva många geologer omfattat det senast framställda och antaga, att åsarna bildats i hvalf under det afsmältande istäcket af de därstädes framströmmande smältvattensälfvorna. Emellertid synas förhållandena vid Stockholm visa, att äfven denna teori ej är den rätta, då det är påtagligt, att härvarande ås ingalunda till hela eller någon nämnvärd del af sin längd kan hafva bildats under isen. Såsom bild 1 å sidan 4 utvisar, ligga nämligen de skilda gruskullar, som tillsammans bilda Stockholmsåsen, icke på ett sådant sätt i följd efter hvarandra, att de kunnat bildas i ett och samma ishvalf. Många af kullarna sluta i stället vid sidan och ett stycke förbi den punkt, där nästa kulle börjar. Deras inre byggnad visar dock, att de ej efteråt af isen blifvit förskjutna, utan redan vid sin aflagring erhållit detta läge. Dessa omständigheter, jämförda med förhållanden i andra delar af landet, synas tyda därpå, att åsarnas material visserligen framforslats och afrundats af de genom isens bottenhvalf under starkt tryck frampressade älfvorna, men att så godt som ingenting af detta material kunnat afsättas, förrän älfven i närheten af själfva isranden uppnått hvalfvets mynning och den plötsligt minskade strömstyrkan ej längre förmådde medföra gruset, utan tillät detsamma att sjunka. Som istäckets mäktighet alltid starkt aftager fram emot isranden, är det antagligt, att särskildt de bredare hvalfven närmast isälfvornas mynning ofta nog instörtat, så att älfven utmynnade i en kort öppen kanal eller isvik med tvärbranta sidor.

Såsom studiet af de forntida hafslagrens utbredning visat, låg nämligen Stockholmstrakten vid den tid, då istäcket bortsmälte, inemot 120 m. under hafsytan. Isälfvorna utmynnade således i hafvet, och att detta i hög grad gynnade uppkomsten af mäktiga åsaflagringar antydes däraf, att de anseeligaste rullstensåsarna förekomma just i sådana trakter, som vid tiden för deras bildning legat under hafsytan. Sålunda äro Mälaredalens åsar utan tvifvel de bäst utbildade af alla, som öfver hufvud påträffats.

Enligt här framställda uppfattning hafva därför åskullarna i Stockholmstrakten blifvit afsatta den ena efter den andra såsom ett slags deltabildningar på hafsbotten och omedelbart innanför isranden, antingen under den vidgade mynningen af åsälfvens ishvalf eller inom den isvik, som ersatte dess yttersta parti. Här afsattes materialet i den mån älfvens vatten fick friare utrymme och strömstyrkan aftog, så att innerst aflagrades så att säga ett centrum af stora rullstenar och groft grus samt längre utåt allt finare och mera sandigt material. Det allra finaste stoffet och slammet åter

höll sig längst uppslammade i vattnet, så att de hunno sprida sig öfver större områden af angränsande hafsbotten, här bildande de utpräglade hvarf af växlande fin sand och lera, som under namn af hvarfvig lera hafva en så allmän utbredning i så väl Stockholmstrakten som omgifvande landsdelar.

När nu israndens afsmältning fortskred ett stycke mot norr, förflyttades mynningen af åsälven tydligen på samma gång, och ett nytt åscentrum började utbildas vid den nya mynningen. Särskildt i Stockholmstrakten, där isranden väster ut afsmälte hastigare än mot öster, låter det lätt tänka sig, att älven härvid stundom genom isens randsprickor kunnat väster om det förra bryta sig ett nytt aflopp, vid hvilket då nästa åscentrum afsattes. Åsarnas talrika afbrott så väl i det yttre sammanhanget som i den inre byggnaden, med dess ständiga växling af storsteniga åscentra och fin sand, synas i själfva verket omöjliga att förklara, under antagandet att de bildats på en gång i en och samma strömfåra, vare sig på eller under isen, men torde tvärt om bestämdt tyda därpå, att i regeln intet material afsatts förrän i närheten af själfva isranden, där hvarje åscentrum aflagrats för sig, det ena efter det andra, räknadt i den riktning isranden afsmälte, eller från söder mot norr.

Redan de väldiga, stundom ända till en half meter stora, väl rundade rullstenarna samt åsbackarnas ansenliga dimensioner visa, att de älftar, som aflagrat dem, haft en betydande kraft och mycket stor vattenmassa. Detta är ju också naturligt, då man besinnar, att genom desamma bortfördes ej blott det vatten, som kom från den årliga nederbörden, utan desntom de massor af smältvatten, som sedan långa tider legat magasinerade i form af glaciäris. Utan tvifvel medförde dessa älftar också oerhörda massor af grus och slam, hvarför deras deltabildningar säkerligen tillväxte med en högst betydande snabbhet.

Af stort intresse bör det därför blifva att söka utröna, huru nämnda åscentra förhålla sig till de förmodade årsmoränerna och till den utprägladt periodiska lagerbyggnad, som utmärker åsälvarnas finaste afsättningar.

Det finare slamm, som afsattes längre ut på hafsbotten och som vanligen kallas hvarfvig lera eller ishafslera, består nämligen af hundratal så regelbundet växlande skikt af sand och lera, att för deras aflagring svårigen lär kunna ifrågasättas någon annan period än den årliga. Sandskiktens material torde sålunda vara utfördt i hafvet under älvarnas flodtid, då deras strömstyrka var som störst, hvaremot de under återstoden af året endast förmådde utsprida lerskiktens finare slamm. Naturligt är, att det mesta materialet skulle afsättas i närheten af älfmynningen och iskanten, hvarför hvarje skikt därstädes måste vara tjockast för att mot söder alltmera tunnas ut, tills dess yttersta gräns var uppnådd. Om istäckets kant för hvarje år drog sig ett eller annat hundratal meter tillbaka mot norden, hvarvid hafvet omedelbart följde efter, afsattes nästa årshvarf af den hvarfviga leran alltid med sin tjockaste del på den sträcka af hafsbotten, som

därvid befriats ifrån isen. Lerans olika hvarf kommo sålunda att liksom taktegel delvis ligga öfver hvarandra, men dock med sin närmast iskanten belägna sida omedelbart hvilat på underliggande bildningar. I den mån isranden med sina älfmynningar sålunda drog sig undan mot nordn, nådde därför blott allt tunnare delar af årshvarfven fram till en och samma punkt, hvilket förklarar hvarför nämnda hvarf öfverallt uppåt aftaga i mäktighet och öfverst stundom äro blott en eller par millimeter tjocka, medan de allra understa hvarfven, som afsattes, då iskanten ännu fanns i närheten, kunna vara flera decimeter tjocka samt växellagra med rullstenssand.

För kunskapen om det klimat, som rådde då den hvarfviga ishafsleran bildades, har ett fynd i Stockholmstrakten varit af stort intresse; det var nämligen i närheten af Djurgårdsbrunn som skal af den bekanta högarktiska musslan *Yoldia arctica* för första gången i sagda lera inom östra Sverige påvisades¹. Den har sedermera träffats på en mängd ställen inom den nuvarande Mälaredalens område, bland annat inom Stockholm i Vasastaden vid grundgräfningen för det omkring 16 m. öfver hafvet belägna huset nr 6 Uppsala-gatan. Särskildt på sistnämnda ställe voro musselskalen ganska allmänna 1—3 m. under ytan af den här enligt arbetarnes uppgift 5—7 m. mäktiga ishafsleran. De voro därtill väl utvecklade och uppnådde en längd af ända till 15,6 och en höjd af 9,7 mm. eller mera än vid någon i afseende på skalens storlek känd förekomst inom östra Sverige. En annan fyndort, som förtjänar särskildt nämnas, emedan den fortfarande är lätt tillgänglig och emedan utom nämnda mussla äfven andra ishafsformer där förekomma, påträffades² strax sydost om Dufvebohl i Spånga socken vid ett lertag beläget ungefär en kilometer nordväst om Sundbybergs station.

Inom Kungsträdgården i Stockholm träffades likaledes i samma slags lera³ så väl delar af skallen som nästan hela det öfriga skelettet af en grönlandssäl, hvarigenom erhöles ytterligare belysning af de klimatiska förhållanden, under hvilka ishafsleran afsattes.

Efter ishafslerans afsättning började landet småningom höja sig, och det var förmodligen under loppet af denna höjning som den vanligen ganska mörka, likformiga, så kallade undre gråleran afsattes. Under höjningens fortgång blefvo dock stora partier af denna lera åter förstörda af vågsvallet, hvarför den numera träffas bibehållen vanligen blott på väl skyddade punkter. Under slutet af den undre grålerans bildningstid hade det forna baltiska ishafvet blifvit afstängdt från världshafvet till en väldig insjö, som efter en af de utpräglade sötvattenssnäckor, hvilka då lefde i den-

¹ Fyndet gjordes år 1858 af L. J. IGELSTRÖM, och den betydelsefulla arten igenkändes af numera professor O. TORELL.

² År 1889 af förf., som därstädes fann *Yoldia arctica*; dr H. MUNTHE iakttog sedermera på samma ställe skal af två rhizopodarter, *Polystomella striato-punctata* och *P. subnodosa*, samt en liten musselkräfta, *Cytheropteron montrosiense*. (G. F. F. 1896 sid. 33).

³ År 1868 enligt J. G. H. KINBERG (Öfvers. af K. V. A. förh. 1869 sid. 13).

samma, kallats Ancylussjön. Dess vatten var inom Stockholmstrakten till en början omkring 60—70 meter djupt, men minskades efter hand genom landets höjning, antagligen nära nog tills land och vatten fått sin nuvarande begränsning.

Härefter inträdde, ungefär vid den tid då stenålderns människor först upptäckte vårt land, en ny, postglacial landsänkning, under hvilken hafvet å nyo öfversvämmade landets lägsta delar, öfver dessa afsättande den så kallade öfre gråleran eller Östersjöleran. I Stockholmstrakten nådde hafvet emellertid denna gång ej mer än 50—60 meter högre än i våra dagar eller knappt så högt som de högsta bergstopparna inom och närmast söder om staden.

Klimatet var nu betydligt förbättradt, till och med något mildare än det nuvarande, och i den öfre gråleran samt motsvarande sandlager träffas lämningar af samma från västerhafvet invandrade skaldjur, som ännu i regeln lefva kvar i Östersjön. »Eystrasalt» gjorde dock på den tiden mera skäl för sitt namn än den nuvarande Östersjön, och på grund af vattnets dåvarande större salthalt kunde också flera saltvattensformer härstädes trifvas, hvilka numera först i Östersjöns allra yttersta del träffa den för deras tillvaro nödvändiga salthalten. Sålunda förekomma flerstädes bland aflagringar från nämnda tid skal af den vid vår västkust vanliga strandsnäcka eller kupungen, *Littorina littorea*, och en närstående art samt, sällsyntare, en annan, helt liten spiralsnäcka, *Rissoa membranacea*, hvilka nu ej längre förekomma lefvande i dessa trakter.

De inom eller nära Stockholm belägna punkter, där skalrester från den senaste landsänkningens tid hittills blifvit iakttagna, äro enligt äldre uppgifter: Fredriksdal på sandåsen strax utom Skanstull; på Brunkebergstorg; väster om Johannesplan vid huset nr 1 Döbelusgatan; på nya kyrkogården; hvartill kunna läggas: vid Fria konsternas akademi; på nordöstra sidan af Observatoriebacken; på sydöstra sidan af Generalsbacken vid Norrtull; en half kilometer sydväst om Uriksdals kyrka samt ungefär dubbelt så långt öster om Örby i Brännkyrka socken. Af dessa förekomster torde emellertid knappast mer än de två sista och en obetydlig del af den närmast föregående numera vara tillgängliga.

Den landhöjning, som efterträdde aflagringen af här omtalade bildningar, har till sist medfört den nuvarande fördelningen mellan land och vatten samt den redan antydda minskningen af Östersjöns salthalt. I stället för de saltvattensformer, som ej förmådde uthärda denna förändring, har också numera ett ej ringa antal sötvattensformer utvandrat i Östersjön, i synnerhet där större vattendrag utnyttas i denna, såsom just fallet är vid Stockholm.

Under samtliga ofvan omnämnda nivåförskjutningar afsattes utmed den långsamt förändrade strandlinjen lager af grus och sand, som nedsköljdes

från de äldre jordlagren i strandbrynet och i främsta rummet från de ställvis föga motståndskraftiga rullstensåsarna, hvilkas ytformer därigenom i hög grad afrundades och tilljämades. Genom denna hafvets verksamhet utfylldes också många smärre sjöbäcken och andra ojämnheter i berggrunden, till följd hvaraf landskapets utseende icke obetydligt påverkades, liksom genom afsättningen af de stenfria, leriga eller sandiga hafslagren så godt som all odlingsbar jord i Stockholmstrakten tilldanades. Af betydelse för jordbruket är äfven, att en del af ishafslerans material blifvit af glaciärälflarna under isen hitfördt ända från det siluriska kalkstensområde, som af flera skäl antages förekomma på Östersjöns botten utanför Upplands nordöstra kust. Nämnda lera är sålunda, där den ej blifvit urlakad genom vittring, i Stockholmstrakten ofta utbildad såsom mergel med en halt af 8—10 % kolsyrad kalk.

Hvad angår landets i våra dagar fortgående nivåförändring, som under namn af dels »vattuminskningen» och dels »svenska vallens höjning» gifvit anledning till så mycket meningsutbyte, synes man ganska betydligt hafva öferskattat dess omfattning. De direkta, om också visst icke i allo tillfredsställande iakttagelserna rörande vattenståndets förändring gå knappast mer än ett sekel tillbaka och antyda, att nivåförändringen under denna tid varit störst i början af förra århundradet, men nu å nyo aftagit till ett ganska ringa belopp. Under tidigare skeden af den historiska tiden måste landhöjningen varit ännu obetydligare om ens någon, enär vissa fornminnen från järn- och bronsåldern fortfarande befinna sig helt nära hafvets nivå¹. Likaså vet man af de intressanta järnåldersfynden på Björkö, att Mälarens yta för ett tusental år sedan ej kunnat stå mycket högre än nu, och att således detsamma också måste hafva gällt hafsytan. Man får därför ej betrakta den nutida nivåförändringen såsom en omedelbar fortsättning, utan blott som en svag efterdyning af de ojämförligt mera intensiva förhistoriska rörelserna i jordskorpan, hvilka numera tyckas vara nära nog afstannade.

Däremot fortgå inom Stockholmstrakten sedan lång tid icke obetydliga förändringar i följd af människans åtgörande, och dessa hänföra sig ej blott till strandlinien, hvilken ändrats genom kanaliserings- och utfyllningsarbeten, utan äfven till terrängens ytformer, hvilka efter hand alltmera utjämnas genom bortschaktning af bergs- och grushöjder samt utfyllning af vatten eller sanko och lågt belägna marker.

* * *

Efter denna korta öfversikt af Stockholmstraktens geologiska förhållanden återstår att tillse, huru dessa te sig inom själfva stadsområdet.

¹ Seenschwankungen und Strandverschiebungen in Skandinavien, von Dr. ROBERT SIEGER in Wien (Zeitschr. der Ges. für Erdkunde, Bd. 28, Berlin 1893).

Vi hafva redan sett, huruledes platsen för Mälarens utlopp betingas af den längsta bland de förkastningssprickor, som föranledt hela det stora sjöbäckens uppkomst.

Just där staden först anlades framgår tvärs öfver Mälarens utlopp den rullstensås, som nu kallas Stockholmsåsen och som på denna punkt med sin massa igenfyllt en stor del af utloppskanalen. Så godt som hela den holme, hvilken upptages af det äldsta Stockholm eller staden mellan broarna, består nämligen af en åskulle, som, måhända med tillhjälp af i angrensande sund neddrifna stockrader eller påhningar, af naturen var synnerligen ägnad att mot fientliga infall bilda ett »lås för Mälaren», denna redan på Birkas och Sigtunas tid så viktiga sjöled. Med sin jämna och torra sandgrund erbjöd holmen också en ypperlig mark för bebyggande, och detta ur hygienisk synpunkt förträffliga underlag har säkerligen i alla tider haft ett gymnsamt inflytande på det tätt bebyggda stadsområdet. Äfven då staden började utbreda sig på fastlandet norr och söder om holmen, synes man med förkärlek hafva till byggnadsplatser använt åsens sidosluttningar. Härpå tyda åtminstone namnen Norrmalm och Södermalm, med hvilka de tillbyggda stadsdelarna betecknas. Den ursprungliga betydelsen af ordet *malm*¹ är nämligen helt enkelt sand, men ordet har inom Stockholm småningom blifvit liktydigt med stadsdel utanför den ursprungliga staden. Många s. k. malmgårdar hafva sålunda legat långt utanför åsens sandområde, och slutligen har en hel stadsdel fått namnet Östermalm, oaktadt den ingalunda hvilar på någon »malm». Detsamma gäller det nuvarande Norrmalmstorg, hvilket namn ursprungligen och mera egentligt åsyftade det nutida Gustaf Adolfs torg.

Liksom rullstensåsarna på mångfaldiga andra ställen i landet med sin jämna och alltid torra yta erbjudit ett förträffligt underlag för anläggandet af vägar och därigenom bestämt läget för en mängd sådana, på samma sätt har Stockholmsåsens riktning varit bestämmande för läget af flera bland stadens viktigaste infartsvägar och gator samt därigenom medelbart också för alla med dessa parallela eller mot dem vinkelräta sidogator. Sålunda följes rullstensåsen af den stora landsvägen söder om Skanstull samt mellan denna och Södermalmstorg af Götgatan, hvars riktning bestämmer läget af nästan alla gatorna på Södermalm.

Inom staden mellan broarna följa de bägge äldsta hufvudgatorna, eller Väster- och Österlånggatorna, troget den aflängt rundade åskullens båda sluttningar och betinga därigenom tvärgrändernas strålförmiga anordning.

På Norrmalm går Malmtorgs- och framför allt Malmskillnadsgatan uppe på själfva krönet eller vattenskillnaden af åsen, som också bestämmer

¹ Ofaliga äro de på sand eller rullstensgrus belägna ställen, som af detta ord erhållit sina namn, såsom Malnö (Malmhauge el. Malmöi), Malmköping, Malmslätt, Malhavik på Lofön, Pålalm och Hamra malm i Tumbatrakten samt många liknande.

riktningen af nästan alla gator inom Jakobs församling, ehuru den högsta delen af ryggen först sent bebyggdes. Malmskillnadsgatan slutar norr ut vid ett åscentrum, som begränsar västra sidan af Johannes kyrkogård och som tillika är det sista, som glaciärälven åt detta håll afsatt. Den har härefter skaffat sig ett nytt, något västligare utlopp och sedan efter hand afsatt en ny följd af åscentra, såsom det vid Observatoriet, Allmänna barnhuset och stora grustaget i Generalsbacken vid Norrtull. Sistnämnda åssträcka följes på hela den västra sidan af Norrtullsgatan och har tydligen betingat riktningen af flertalet gator inom så väl Adolf Fredriks och Johannes som äfven, medelbart, inom Klara församling.

Det är sålunda nästan blott inom Kungsholmen och Östermalm som gatornas anordning ej varit beroende af Stockholmsåsens riktning.

Hvad angår rullstensgrusets mäktighet inom Stockholm, så torde den vanligen ej öfverstiga 10—20 m. och blott sällan, såsom vid Observatoriebackens östra sida eller vid Generalsbackens högsta, numera bortgrädda del, uppgå till 50 m., af hvilka på senare stället 15 nå ned under hafsyttans nivå.

Orsaken hvarför åsen kommit att intaga sitt nuvarande läge är tydligen närmast att söka i berggrundens terrängformer. Af naturliga skäl hafva också de under istäcket framströmmande glaciärälvar, som afsatt åsarna, mycket ofta följt markens insänkningar, såsom redan af bild 1 på sidan 4 antydes genom åsarnas benägenhet att följa sjöarnas dalgångar. Sålunda har äfven den älf, hvilken gifvit upphof åt Stockholmsåsen, då den inkom inom stadens område, följt en ganska utpräglad dalgång. Denna dalgång, som tillhör Mälarens ofvan omtalade tvärsprickor, upptages i sin norra del af Brumsviken och delar sig söder om denna i tvenne jämnlöpande dalar, af hvilka den västra och från början största följdes af älven och numera längs sin västra sida utfylles af rullstensåsen, under det dess återstående östra del, på hvars släta botten Stora Badstugatan ännu framgår, är afsedd att inom kort under namn af Sveavägen blifva en af stadens stora pulsådorr. På samma sätt kommer den östra paralleldalen, som nu inom sin norra del följes af Roslagstullsgatan och som fordom på en lång sträcka upptogs af det numera alldeles igenfyllda Stora Träsket, att erbjuda en lika slät och förmånlig terräng för den ståtliga Birger Jarlsgatans fortsättning norr ut. Dalens sydliga parti intages af den redan färdiga sträckan af nämnda gata från Roslagstorg till Nybrohamnen, samt vidare af Nybroviken och sundet mellan å ena sidan Djurgården samt å den andra Skepps- och Kastellholmarna.

Bland öfriga större dalgångar, som möjligen äro betingade af samma spricksystem, må nämnas dels den, hvilken upptages af Karlbergskanalen samt Rörstrandsviken och Klara sjö, dels den dalgång, som från Stora bryggeriet vid Hornsberg i riktning mot sydost går tvärs öfver Kungsholmen, delande denna i tvenne mer eller mindre bergiga partier. Dessa bägge dalar kunna betraktas såsom utgreningar af den dalgång, hvilken

längre norr ut upptages af Ulfundasjön och Bällstaviken. Här må äfven erinras om de betydande sprickdalar, som upptagas af Lilla Värtan och ångbåtsleden förbi Nockebybro samt vidare mot nordväst.

Men om sålunda Mälarens tvärsprickor inom nyssnämnda delar af Stockholm tydligt nog framträda, synas de däremot icke fortsätta söder om den markerade topografiska linie, som utgör norra stranden af Södermalm och som härifrån afskiljer Långholmen, samtidigt betingande dennas form och namn. Möjligen kunde dock Liljeholmsviken betraktas såsom ett undantag från nämnda regel. Inom själfva Södermalm bestämmas för öfrigt alla större dälder och därmed tydligtvis äfven mellan dem kvarstående bergryggar af sprickor gående i samma ost-västliga riktning som Mälarens stora längdsprickor. Såsom redan på bild 3 antyddes, är en af de senare orsak till den höga strandbranten söder om Mälarens utlopp, och en annan till den påfallande raka och markerade bergbrant, som bildar södra stranden af Årstaviken, åt väster fortsättande utmed dalen söder om Liljeholmen fram mot Hägersten samt åt öster utmed Långsjön bildande de pittoreska bergen söder om Nacka samt vidare utmed södra sidan af Järlasjön och Lännerstasunden. Uppkomsten af dessa långsträckta vattenytor och med dem af traktens vackra natur härleder sig också ytterst från den stora spricklinien.

De bägge här omtalade längddalarna stå i samband med hvarandra dels genom Skurusunds markerade sprickdal dels genom de kortare parallellpassen vid Svindelsviken, Henriksdal och Danviken. Mera tvärställd än de sistnämnda och jämnlöpande med Skurusund är den sidospricka, som gifvit upphof till den vackra sprickdalen förbi Nacka kapell. Till samma system som hufvudsprickan hör den dalgång, i hvilken södra stambanan framgår allt ifrån Liljeholmsbron till södra bangården och hvilken därefter fortsätter till Tegelviken hela vägen följd af Folkungagatan, hvars jämna läge också föranledt, att här en spårvägslinie framdragits. Från samma dalgång utgrena sig tvenne sidodalar, den ena sträckande sig från trakten af Zinkensdam och fram mot Maria kyrka, hela vägen följd af Hornsgatan med därå anlagda spårvägslinie; den andra sidodalen åter utgår från den sydväst om södra bangården belägna slätt, där den igenfyllda sjön Fatburen legat, samt sträcker sig förbi Beyers trädgård och Stadsträdgården ned till Hammarbysjö vid den forna vintertullen, bildande en lämplig uppfartsväg för alla, som under vintertiden till genväg från de södra skärgårdstrakterna begagnade sig af den jämna isytan på södra sprickliniens långa sjöräcka.

Ofvan omtalade dalgångar jämte många smärre sidodalar och insänkningar äro i själfva verket bestämmande för ytformerna hos den berggrund, på hvilken Stockholm hvilar. Med undantag af de bägge förut omnämnda, större bergbranter, hvilkas uppkomst delvis torde bero på sättningar i jordskorpan, hafva nämligen alla öfriga härvarande bergkullar icke några inre

orsaker, men uteslutande de omgifvande dældernas tillkomst att tacka för sin form och sin relativa höjd.

Ingenstädes i Stockholmstrakten uppnå dock bergkullarna några större höjder. Den högsta punkten inom höjdkartans område ligger midt emot Blockhusudden, sydost om Skönvik, och når 73 m. öfver hafvet, under det den högsta punkten inom själfva stadsområdet utgöres af Skinnarviksbergens krön, som är beläget blott 50 m. öfver hafvet. Anmärkningsvärdt är, att inom hvarje särskild trakt af området många olika bergkullar ofta nå upp till ungefär samma nivå. Detta blir dock lätt förklarligt, då man besinnar, att den nu så sönderskurna trakten en gång tillhört samma jämna, försiluriska platåyta, af hvilken delar ännu finnas bevarade inom Mälare-Hjälmaredalens djupast sänkta område. Stockholmstraktens bergarter hafva vidare öfverallt där de ej varit särskildt sönderspruckna, erbjudit ett tämligen likartadt motstånd mot vittringen och andra krafter, som i tidernas längd arbetat på tilldanandet af landets utmärkande ytformer eller den så kallade landskulpturen, och det är därför antagligt, att de kvarvarande bergkullarna med sin höjd i viss mån antyda den omfattning, i hvilken den forna platån blifvit sönderskuren, framför allt i sådana fall, då af nämnda vittnesbörd många äro samstämmiga.

Den nuvarande jordytans höjdförhållanden lämna dock icke någon fullt korrekt bild af den underliggande berggrundens ytformer, enär bottnen af samfliga bergdalar — ej minst af dem, som upptagas af sund och sjöar, — till ett i de flesta fall ej ringa djup täckes af lösa jordlager. Bland dessa hvilat närmast på berggrunden det af glaciärisen omedelbart framförda, steniga morängruset eller krosstensgruset, som i dessa trakter dock vanligen är af ringa mäktighet. Häröfver följer utmed åsen eller i dess närhet rullstensgrus och sand, under det eljest i regeln den hvarfviga ishafsleran omedelbart vidtager. Denna bildar också jämte öfriga yngre leror hufvudmassan af de jordlager, som inom Stockholmstrakten utfylla berggrundens djupaste insänkningar. Redan höjdkartan, Pl. 5, lämnar därför en ganska god föreställning om, hvar de djupaste lerlagren äro till finnandes. Emellertid förbjuder utrymmet att här närmare redogöra för de förhållanden, som utmärkte dessa aflagringars bildningstid, och detta torde för öfrigt vara mindre behöfligt, då nyligen en utförligare skildring af nämnda förhållanden utkommit.¹

Angående de partier af Stockholms mark, hvilka icke leda sitt ursprung från förhistoriska geologiska skeden, utan väsentligen förändrats eller tilldanats på konstgjord väg, må här nämnas följande.

Redan tidigt började man göra utfyllningar i de vatten, som omedelbart omgifva staden, att börja med utan annan afsikt än att till någon del

¹ G. DE GEER, Om Skandinaviens geografiska utveckling efter istiden. Med 6 kartor. P. A. Norstedt & Söners förlag. Stockholm 1896.

blifva af med de massor af afskräde, som i gamla tider fingo hopa sig i städerna. Efter hand verkställdes fyllningarna mera planmässigt samt med bättre material, och numera hafva de blifvit ett viktigt medel att försköna staden och göra dess stränder och lägre delar mera användbara. Sålunda har man genom fyllning åstadkommit de allra flesta af våra präktiga kajförsedda strandgator, hvilka i så hög grad ökat hamnområdets tilläggs- och lossningsplatser, på samma gång de för gatutrafiken erbjuda jämna och förträffliga vägar utmed stränder, där förr blott återvändsgator utmynnade. De utfyllda områdenas läge synes bäst af höjdkartan, Pl. 5. Här må blott framhållas, att genom dem tilldanats en areal af nytt land, hvilken är mer än dubbelt så stor som hela den ursprungliga staden mellan broarna. Genom fyllning har också största delen af Helgeandsholmen bildats, och på samma sätt har den forna Kyrkholmen, som legat där nationalmuseet sedan blifvit uppfördt, blifvit förenad med den forna Kjöppinge- eller Blasieholmen, och denna har i sin tur blifvit landfast genom igenfyllandet af det sund, hvars sista rest utgjordes af den såkallade Näckströmmen, gående från Nybrovikens inre del eller den nuvarande Berzelii park förbi Wahrendorffsgatan till sydöstra ändan af Kungsträdgården.

På stadskartor från midten af 1600-talet ser man, huru på den dåvarande Nybroviken, som sträckte sig nästan fram emot Humlegården, fartyg lade till ända uppe vid Jakobsbergsgatan. Rester efter gamla fartyg hafva också iakttagits i den igenfyllda vikens jordlager under husen n:r 18 Biblioteksgatan, n:r 14 Kungsträdgårdsgatan samt under gatan mellan n:r 1 och 2 Arsenalsgatan.¹

Likaså har den forna Blekholmen,² belägen i nordvästra delen af den numera så när som på en smal kanal igenfyllda Klara sjö, för omkring 200 år sedan förenats med den östra stranden genom utfyllning af det bredaste, östra sundet, där den gamla vintervägen och gränsen mellan Kungsholmens och Klara församlingar framgick.

Gifvet är, att utfyllningarna blifvit mest omfattande vid stadens norra, långgrundare strand. Vid den brantare södra åter var djupet till fast botten vida större, och man har därför här måst nöja sig med smalare utfyllningar, men har detta oaktadt lyckats att genom stora sprängningsarbeten bereda ökadt utrymme åt strandgatorna, så att dessa härstädes åt landsidan begränsas af ståtliga, lodräta bergväggar.

Såsom äfven å höjdkartan är antydt, hafva därjämte en hel serie små insjöar och dammar genom utfyllning förvandlats till fast mark. På detta sätt hafva inom Södermalm försvunnit den ofvan omtalade sjön Fatburen och i dalen väster ut Zinkensdam samt några fiskdammar. På Norrmalm

¹ Beskrifn. till geol. kartbladet Stockholm, sid. 16.

² Denna forna läge angifves närmare af kvarteren Blekholmen norra och södra å ömse sidor om Gamla Kungsholmsbrogatans västra ände.

var af sådana sjöar Stora träsket, som sträckte sig från och med det nuvarande Roslagstorg ända fram mot Stora Surbrunnsgatan, den största, och bland öfriga må nämnas Ormträsket, som låg nära Bellevue, midt under den blifvande Sveaplanen, tvenne karpdammar, belägna vid Sabbatsberg, den södra där nu gasklockan är uppförd, samt Bomsjön, fordom äfven kallad Karlbergs dam, och belägen vid själfva stadsgränsen nordost om Karlberg. Samma öde har drabbat en något nordväst om Bomsjön belägen dam och till sist äfven den strax intill slottet belägna gräfdä dam, som i senare tider kallades Karlbergsdammen. Här må äfven erinras om den numera likaledes fyllda dammen i Humlegårdens norra del.

Brumsviken, hvars yta — att döma af höjden på en liten strandterrass — redan tidigare antagligen blifvit sänkt minst en meter, sänktes år 1863 ytterligare ungefär lika mycket genom fördjupande af utloppet vid Ålkistan, så att sjön kom i jämnhöjd med hafsytan och förvandlades till en hafsvik med delvis bräckt vatten. Härigenom torrlades flera af sjöns forna vikar, bland andra innersta delen af den forna viken vid Roslagstull, hvilken sedermera ytterligare utfyllts fram till Värtabanan.

Af vikt särskildt för vattnets obehindrade omsättning äro vidare de arbeten, genom hvilka Karlbergs- och Djurgårdsbrunnskanalerna kommit till stånd, därvid förvandlande Kungsholmen och Djurgården till verkliga öar. Likaså bör erinras om den betydelse dels utfyllningar i strömmen dels å andra sidan naturliga ntskärningar jämte verkställda muddringar haft på det för talrika strandägare viktiga vattenståndet i Mälaren.

Icke minst har stadsområdets utseende förändrats genom de betydande planeringsarbeten, som framför allt i senare tid på många olika ställen företagits. Bergkullar hafva genomsprängts för att jämna körvägarna eller helt och hållet blifvit bortsprängda för att bereda lämpliga byggnadsplatser. Särskildt har rullstensåsen inom stadens område flerstädes till ej ringa del blifvit utjämnad, om också dess ursprungliga höjd — att döma af här och där ännu kvarliggande rester af åsens gamla ytlager — nog aldrig varit så stor, som man stundom föreställt sig. Mest anses åsen dock hafva blifvit förändrad vid själfva det forna Brunkeberg, där en rest af den ursprungliga åskammen länge kvarstått ofvanpå den betydligt bredare del, som ännu finnes kvar och som på Norra Smedjegatan i våra dagar når en höjd af 19 m. eller 64 fot ö. h.¹ Fordom lär denna grusrygg hafva varit högre och äfven brantare ända ned emot det forna Norrmalmstorg eller nuvarande Gustaf Adolfs torg, hvarigenom antydes den möjligheten, att åsen fordom mera dämt upp Mälarens vatten, ehuru detta säkerligen för ganska länge sedan beredt sig tillräckligt aflopp genom de lösa sand- och gruslagren.

¹ Jfr detta arbete Afd. XXVII.

Frågar man sig slutligen, hvilken betydelse Stockholmstraktens geologiska förhållanden haft för stadens utveckling, så är det uppenbart, att de väl i några afseenden försvårat, men däremot i andra i hög grad befördrat densamma. Sålunda har terrängens sönderskurna beskaffenhet visserligen försvårat kommunikationen mellan de olika stadsdelarna, men dessa hinder hafva till stor del kunnat öfvervinnas genom anläggandet af broar och utfyllningar, hissar och jämnsluttande uppfartsvägar samt under de största höjderna af sprängda tunnlar. Af sådana finnas ej mindre än fem af de största i hela landet inom eller omedelbart intill Stockholm, och af dessa äro fyra järnvägstunnlar, sprängda genom de ofvan omtalade större bergbranterna söder om Mälarens utlopp och Årstaviken. Den femte åter är en gångtunnel framdragen tvärs igenom höjdryggen söder om Johannes kyrka och märkelig särskildt därför, att dess västra del passerar genom själfva rullstensåsen, hvars lösa grus och sandmassor på konstgjord väg måste bringas till frysning för att under dem tunnelhvalfvet skulle kunna uppföras.

Väl medför därjämte Stockholms för en stor stad ovanligt kuperade berggrund många och nyckfulla växlingar i underlagets beskaffenhet, hvilka i hög grad försvåra en ur teknisk och hygienisk synpunkt tillräckligt detaljerad utredning af grundvatten och byggnadsgrund inom de olika stadsdelarna. Men det gifves dock icke obetydliga sträckor, där otvifvelaktigt mycket kunde vinnas genom en planmässig geologisk sammanställning af de många värdefulla men spridda iakttagelser, hvilka lätt nog kunna göras af dem, som utföra sprängnings-, schaktnings- och jordborrningsarbeten inom staden, hvarigenom helt visst god ledning kunde erhållas för kommande arbeten af skilda slag.

Å andra sidan hafva de många hvarandra korsande vattenlederna i hög grad underlättat förbindelsen så väl mellan olika stadsdelar som mellan staden och dess omgifningar åt många olika håll. Det inflytande Stockholmsåsen utöfvat på en betydande del af stadsregleringen är redan i det föregående framhållet, liksom äfven lruuledes bergdalarnas riktning varit bestämmande för järn- och spårvägsliniernas läge. Af oskattbart värde för Stockholms tillväxt har också varit den rika tillgången på tre af de ofvan omtalade geologiska bildningarna. Af dessa må först nämnas den lika vackra som varaktiga Stockholmsgraniten, hvilken till olika slag af byggnadsmaterial samt till beläggning af gator och vägar kommit till den mångfaldigaste användning, på samma gång dess förekomst på platsen kunnat, ej minst i tider af arbetsbrist, bereda gagnande sysselsättning åt talrika arbetare. Vidare må nämnas den betydande tillgång på det yppersta sand- och grusmaterial, hvilket så väl i själfva Stockholmsåsen som i närliggande åsbildningar funnits nästan lika lätt tillgängligt. Slutligen har den rika tillgången på lämpliga leror gifvit upphof till en mängd tegelbruk i stadens närhet,

hvilka mycket underlättat anskaffandet af de stora tegelmassor, som för härvarande storartade byggnadsverksamhet erfordras.

* * *

Vi hafva nu sökt belysa, hvilket inflytande Stockholms geologiska underlag utöfvat på dess anläggning, tillväxt och skaplymne. Vi hafva sett, huru de vattenleder och dälder, som sätta sin prägel på staden, leda sitt upphof från forntida jordbäfningsprickor, huru våra berghällar rundats och afslipats under trycket af ett oerhördt istäcke, huru en mäktig glaciärälf brusat fram tvärs igenom det område, där nu staden ligger, utmärkande sitt forna lopp med den sandås, hvilken så att säga bildar stadens ryggrad och verkat bestämmande på dess tillväxt. Vi hafva sett huru samma område sedermera under växlande öden än legat på bottnen af en ofantlig insjö, än djupt under världshafvets yta, och än utgjort torrt land, samt slutligen huru kulturen småningom efter sina syften omdanat naturens bildningar och på skilda sätt begagnat sig af desamma.

Men i huru stor skala detta än redan skett, återstår ännu utan tvifvel mycket att uträtta, innan Stockholm i största möjliga omfattning gjort sig till godo de naturliga tillgångar och den härliga belägenhet, för hvilka det har att tacka sin växlande geologiska historia.

II.

STOCKHOLMSTRAKTENS HYDROGRAFI

AF

KLAS SONDÉN.

De hydrografiska förhållandena inom Mälaredalen äro ganska invecklade. Till Stockholm sträcker sig en djup hafsvik; sedan vidtager en insjö — Mälaren — som dock ej är så fullständigt afspärrad från Östersjön, att ej den sistnämndas nivå vid högt vatten kan komma att stå högre än Mälaren, så att salt vatten inrinner däri. Stockholms ström lämnar de båda vattendragen tillfälle till kommunikation med hvarandra, hvarförutom en intermittert förbindelse åstadkommes genom slussarna i Stockholm och Södertelje. Betingelser för särdeles växlande strömsättning och vattenbeskaffenhet finnas alltså här, där än sött, än salt vatten rinner fram, ja där strömmen kan byta om riktning t. o. m. mer än en gång på samma dygn.

Den förste, som tog frågans vetenskapliga del i något närmare skärskådande, var F. L. EKMAN, hvilken i sitt grundläggande arbete »*om hydrografiska förhållanden inom Mälardalens vattenområden*» nedlade frukten af en grundlig undersökning. Genom senare årens arbeten har denna undersökning ytterligare kompletterats, om än mycket ännu återstår att utreda.

Mälaredalen indelas enligt Ekman i tre hufvudafdelningar: 1) Mälaren, 2) inre skärgården med sin yttre gräns vid Vaxholm och Skurnsund (Stäket), samt 3) yttre skärgården, sträckande sig till hafsbandet.

Mälaren. Det är en icke liten del af Svealand, från hvilket vattnet söker sig ned till denna sjö. Totala vattenområdet är nämligen omkr. 23,000 kv.kilometer. Dess gränser sträcka sig i norr till Dannemora, vidare förbi Norberg och sjön Vessman in emot Dalälven vid Floda och Nås; i väster och sydväst förbi Högfors, Nora och Laxå; i söder nästan till Finnerödja station i Västergötland samt sedermera ungefär längs stambanan eller något norr om denna till Södertelje och Stockholm. Af hela arealen utgör dock Mälarens vattenyta blott omkring 5 %. Mälaren är, såsom en blick

på kartan visar, sönderklufven i långa och smala rännor, af hvilka somliga utgöra sund, andra djupt inskurna vikar. Hufvudriktningen hos de flesta är från nordväst till sydost. Endast få större fjärdar finnas, äfven dessa med hufvudsträckningen i samma väderstreck. Genom förhöjningar i botten (bottentrösklar), vanligen belägna i sund, delas Mälaren i talrika bäcken af hvilka några, t. ex. Galten, Ekoln, Albysjön m. fl., kunna sägas nästan utgöra själfständiga sjöar, andra åter — såsom t. ex. de större fjärdarna — stå i mera omedelbar förbindelse med hvarandra och med den öfriga Mälaren.

Af största intresse för hufvudstaden och i hög grad bestämmande för beskaffenheten af vattnet i Stockholms närhet äro naturligtvis de östra bäcken och förgreningarna. Dessa äro följande:

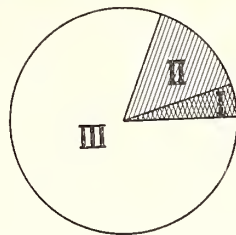
I) Sund och trängre fjärdar från Stockholm förbi Eckerö till Bockholmssund, II) Löfsta- och Bro-fjärdarna med Görväln och III) de stora fjärdarna, Norra och Södra Björkfjärden samt Prästfjärden (och Gripsholmsviken).¹

Ett litet, så godt som afspärradt bäcken i östra Mälaren, hvilket icke skulle förtjänat särskildt nämnas, om det ej hade en speciell betydelse för Stockholm, är Årstaviken, hvarifrån staden hämtar sitt vattenledningsvatten. På grund häraf har denna vik upprepade gånger och ur olika synpunkter underkastats ganska omfattande studier.

Bäckenet I, mellan Stockholm och (det omkring $5\frac{1}{2}$ m. djupa) Bockholmssund, är genom bottentrösklar deladt i flere smärre afdelningar, i allmänhet föga djupa, men dock väster om Björnholmen och norr om Klubben nående ett djup af 37 m. Här är det enda ställe öster om Granfjärden, där Mälaren saknar öar mellan de af fastland bildade stränderna. I närheten af hufvudstaden liknar vattendraget mera en flod än en sjö. Riddarfjärden öfvergår ock omedelbart i Strömmen. Dess vatten visar sig äfven — bl. a. genom försvårad isläggning — äga ganska stark rörelse. Djupet är dock väsentligt större än i Strömmen, eller 19 à 21 m. å södra sidan. Bäckenet II begränsas af Ahmarestäket i norr (3 m. djupt), skiljes från Norra Björkfjärden genom sunden kring Defvensön (5 à

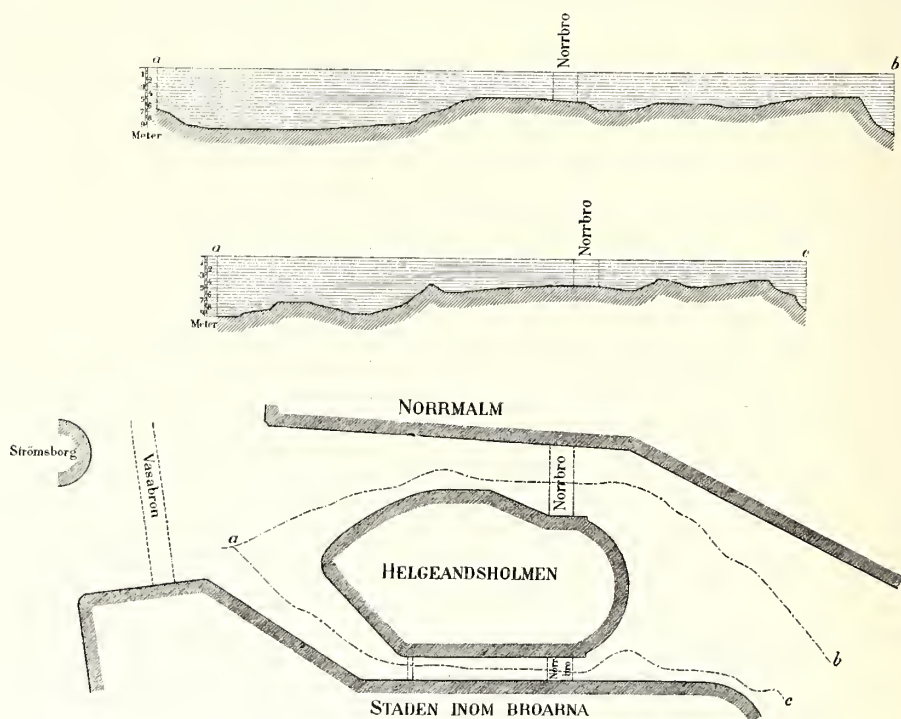
6. Profil af Mälaren mellan djupet väster om Adelsön och Bockholmssund.

7. Rumförhållandet hos Mälarens 3 östra bäcken.

¹ Indelningen är något olik Ekmans.

6 $\frac{1}{2}$ m.) och från bäckenet I genom sunden nordväst, väster och sydväst om Lofön (de förra 9 m., de senare 7 och 2 m.). Djupet uppgår här (NV om Lofön) ända till 67 m. Bäckenet III, omfattande Mälarens största vattensamlingar så till areal som rymd, utgör en ganska väl begränsad afdelning, som dock är särdelad af undervattensbankar, af hvilka fig. 6 visar en, utgörande fortsättningen af Adelsölandet söder ut. En annan löper på omkring 25 m. djup mellan Adelsön och Härjaröudde, genom hvilken bank djupvattenströmmen hindras att gå öfver från norra till södra delen af bäckenet eller omvänt. Utom till de redan nämnda gränserna mot bäcken I och II sträcker sig denna bassin åt nordväst till Grönsöfjärden, från hvilken den

8. Profiler af Norrströms båda grenar, i djupaste rännan.

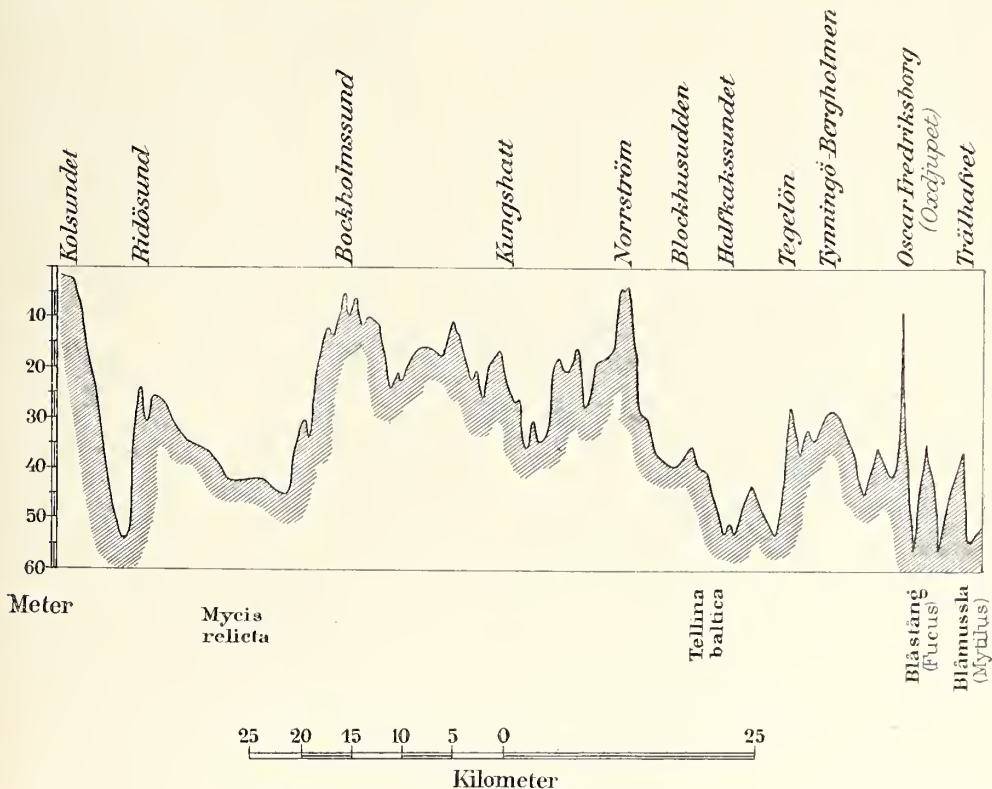
dock icke är skild genom någon högre bottentröskel (djup: 35 m.), åt väster till sunden kring Bastlangön och Ringsön, samt söder om Selaön till Kolsundet (3 m.). Man finner flerstädes inom detta bäcken djup, som öfverstiga 60 m. Fig. 7 angifver grafiskt ungefärliga förhållandet mellan vattenmassorna i de trenne bäcken. Vill man bilda sig en föreställning om Årstavikens rymd, så representeras denna af tjockleken af det streck, som skiljer I från II.

Stockholms ström. Denna har tre grenar: tvenne benämnda Norrström, den tredje Söderström. Genom norra grenen af Norrström framrinner i rundt tal 60 procent af det ur Mälaren utströmmande vattnet, resten i allmänhet genom södra grenen, »Stallkanalen». Söderström är försedd med damluckor, hvilka blott vid högt vattenstånd i Mälaren hållas öppna. Den

här framrinnande vattenkvantiteten är relativt obetydlig, vissa år ingen alls. Profilerna å föregående sida (fig. 8) visa djupaste rännan i de två grenarna af Norrström.

Den egentliga strömmens längd är ringa: mellan Stockholms allmänna badinrättning och Nationalmuseum—Gustaf III:s staty. Nedanför, d. v. s. sydost om denna tvärsnitt, ökas hastigt så väl bredd som djup af vattnet, så att det med skäl kan kallas sjö.

Saltsjön, inre skärgården. Redan strax ntom Danviken finnas djup om 40 m. och mera. »Stora farleden» fortsätter sedermera med ganska be-

9. Profil af Mälaren och Saltsjön från Kolsundet till Trälhafvet.

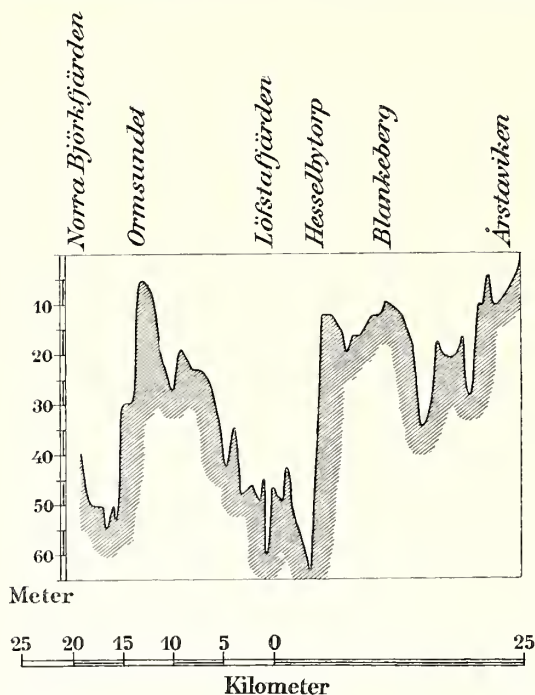
tydande djup utan nämnvärda bottentrösklar ända till sunden kring Vaxholm, Rindö och Tynningö. Uti förgreningarna åt norr och söder — Lilla och Stora Värtan å ena sidan samt Skurusund å den andra — äro djupen i allmänhet något mindre. Själva bottentrösklarna, som begränsa Stora och en del af Lilla Värtan, äro dock relativt djupa (16 å 20 m.). I Baggensstället åter spärras inloppet till Baggensfjärden af en mycket hög tröskel (2½ m.). Härmed är gränsen för inre skärgården uppnådd.

Inom den *yttre* finner man ofta betydande djup, till och med större än i allmänhet i öppna hafvet därutänför. Sälunda är Kanholmsfjärden på sina ställen omkr. 95 m., och i sunden utanför Stora och Lilla Möjan

finner man djup af ända till 107 m., medan hafvet öster ut på många mil blott undantagsvis når ett djup af 60 m.

Profilerna fig. 9 och 10 visa botten dels från Kolsundet i Mälaren till Trälhafvet i Saltsjön, dels ock från Norra Björkfjärden genom Ormsundet till Björnholmen och Årstaviken i Mälaren.

För att kunna observera vattnets rörelse i de beskrifna vattendragen är å de flesta ställen direkt mätning af vattenhastigheten till intet gagn. Endast i Stockholms ström samt möjligen i några trånga sund är denna hastighet nog stor att kunna med något anspråk på tillförlitlighet direkt

10. Profil af Mälaren från Norra Björkfjärden till Björnholmen och Årstaviken.

mätas, hvarförutom dylika mätningar måste, för att blifva användbara till forskningsmaterial, erhålla en omfattning, som skulle göra deras praktiska utförande svårt eller kanske omöjligt. Uti vissa ämnen, som åtfölja vattenpartiklarna, har man emellertid medel att på samma gång följa vattnet på dess väg och erhålla upplysningar om dess art. Synnerligen väl låter detta utföra sig med vatten, som blifvit bemängd med hafssalt. Detta hör nämligen till de ämnen, hvilka, en gång inkomna i ett vatten, icke aflägsnas därur, förrän vattnet börjat genomgå »naturens destillationsapparat» och antagit ångform. Hafssaltet utmärkes i sin ordning af sin klorhalt, hvilken snabbt och noggrannt kan bestämmas kvantitativt. Enligt G. E. FORSBERG motsvarar, på grund af analys af vatten från Ålandshaf, 1,825 gr. hafssalt 1 gr. klor. Mälarevattnets egen klorhalt är så ringa, att den behöfver medtagas i räkningen endast såsom en liten korrektion.

Om således klorean (saltet) hör till de i viss mening oföränderliga beståndsdelarna i vattnet, så finnas andra, hvilka äro underkastade växlingar, beroende af värmegraden, af organiskt lif, af kemiska reaktioner.

Vatten, som står under atmosfärens inflytande, absorberar luft ur denna: kväfvä, syre och kolsyra. Ju kallare vattnet är, desto mera luft absorberar det; ju varmare, desto mindre. Proportionen mellan syret och kväfvä är emellertid under normala förhållanden oföränderlig. Men medan den i vanlig luft är ca 1 : 4, är den i den s. k. vattenluften (den som utdrifvits ur vatten

medel, hvarförutom dylika mätningar måste, för att blifva användbara till forskningsmaterial, erhålla en omfattning, som skulle göra deras praktiska utförande svårt eller kanske omöjligt. Uti vissa ämnen, som åtfölja vattenpartiklarna, har man emellertid medel att på samma gång följa vattnet på dess väg och erhålla upplysningar om dess art. Synnerligen väl låter detta utföra sig med vatten, som blifvit bemängd med hafssalt. Detta hör nämligen till de ämnen, hvilka, en gång inkomna i ett vatten, icke aflägsnas därur, förrän vattnet börjat genomgå »naturens destillationsapparat» och antagit ångform. Hafssaltet utmärkes i sin ordning af sin klorhalt, hvilken

efter att hafva varit upplöst i detta) = 1 : 2, d. v. s. med andra ord, att syret i den förra utgör c:a $\frac{1}{3}$ och i den senare c:a $\frac{1}{3}$. Det är på bekostnad af syret i vattnet, som vattendjuren andas. Inträder brist på syre, dör fisken — såsom man stundom kan vara i tillfälle att iakttaga i smärre sjöar, då ett obrutet istäcke afspärrar luften från vattenytan. Det är vidare detta syre, som är verksamt vid flerahanda förvandlingsprocesser, för hvilka växt-, djur-, ja stundom ock mineralämnen äro utsatta, äfven under vatten. Om än utan eld sker här en verklig förbränning. Tydligt är då, att syret, som på alla håll är utsatt för konsumtion, skall — om det ej nog fort ersättes uppifrån — förete minskning till sin kvantitet, utan att sådan drabbar kväfvat. Proportionen mellan de båda gaserna blir härigenom störd ända därhän, att vattnet kan komma att ej innehålla något syre alls. Med aftagande syrehalt växer mängden af det ämne, kolsyra, som resulterar vid förbränningsprocesserna. I hafsdjupen, där föga annat än ett relativt sparsamt organiskt lif behöfver syre, konsumeras detta tämligen långsamt. I en oren pöl, där milliarder bakterier, infusorier och högre organismer söka erhålla hvar sin anpart, och där dessutom liflösa, så väl organiserade som icke organiserade föremål förbruka syre, åtgår detta fort.

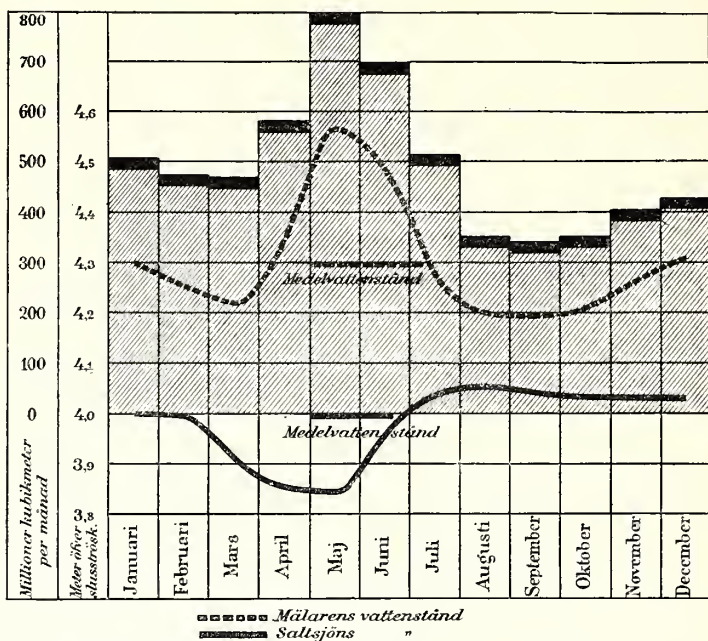
Exempelvis må nämnas, att ur Hammarbysjö, som starkt förorenas genom smuts från hufvudstaden, vid islossningen år 1896 upphämtades vatten, som ej innehöll något syre alls; denna gas var således under loppet af få månader förbrukad. Massor af död fisk syntes ock. Sällan går dock syret åt så fort. I regeln är en större syrebrist tecken till, att lång tid passerat, sedan vattnet senast befann sig i tillfälle att absorbera luft, d. v. s. vid ytan.

Halten af *kväffe* åter är ett mått på den värmegrad, under hvilken luften upptogs. Finner man t. ex. i vatten från botten af en djup sjö *mindre* kväffe än som svarar mot vattnets egen temperatur för tillfället, så antyder detta, att när vattnet senast var vid ytan, rådde en varmare väderlek.

Medan alltså den ena af vattnets inblandningar — hafssaltet — är tecken till mera bestående förhållanden, så visar den andra — vattenluften — sådana, hvilka äro underkastade alltjämt fortgående växlingar. Ofta komplettera de upplysningar, man vinner genom gasanalysen, dem, hvilka man ernår genom den kemiska analysen.

Mälarens östra del torde sällan eller aldrig vara fri från hafsvatten. Klorhalten här är därför alltid betydligt större än i den västra. Hvad den sistnämnda angår, fann Ekman 1876 i vatten från Galten, Blacken och Vesteråsfjärden samt här utfallande älfvar en klorhalt af 7,9 mg. per liter vatten. Tolf år senare innehöll vattnet i Galten och Blacken 5,3 mg. Vid båda tillfällena ökades klorhalten hos ytvattnet oafbrutet mot öster och var 1888 (23 juni) i Granfjärden 6,5, vid Vaxäng 8, i Ridösund 34,5, i Södra Björkfjärden 46 och i Eckeröfjärden 51 mg. Om man än antager, att till-

flödena till östra delen af Mälaren i likhet med Fyrisån hålla något klorhaltigare vatten än strömmarna, som utfalla i västra delarna, så torde likväl Mälarevattnets egen klorhalt invid Stockholm ej kunna anses öfverstiga 8 à 10 mg. per liter. Hvad därnöfver finnes, är kommet från Östersjön. Beträffande dennas salthalt varierar den i stort sedt sålunda, att saltmängden ökas å ena sidan från Bottniska vikens nordligaste del till Kattegat och å den andra från ytan till botten. I och för studierna af vattenförhållandena kring Stockholm har det vatten största intresset, som befinner sig vid inloppet af Stockholms yttre skärgård. Enligt medeltal af 8 års observationer, utförda af Nantisk-Meteorologiska byrån norr och söder om detta inlopp

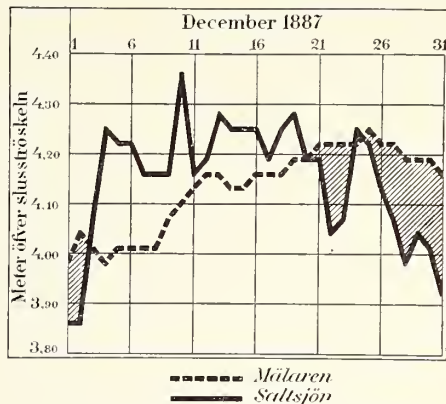
11. Månadsmedia för Mälarens och Saltsjöns vattenstånd samt medelkvantiteten uttrinnande vatten per månad.

(vid Svenska Björn och Landsort), innehåller Östersjövattnet här å 0 till 40 m. djup 3,531 gram klor per liter, motsvarande 6,44 gr. hafssalt. De yttersta gränserna för klorens växlingar inom Mälaredalen äro således i runda tal 5 och 3500 mg. pr liter, ehuruväl invid Stockholm ingendera gränsen uppås.

Med salthalten växer vattnets tyngd, så att 1 liter Östersjövatten är flere gram tyngre än 1 liter Mälarevatten — om värmegraden är densamma hos båda. Denna viktskillnad, som dock tydligen kan ytterligare ökas, liksom ock minskas, eller vid ringa salthalt uppläfvast genom inverkan af temperaturen, är i de delar af vattendragen, där vatten af olika salthalt sammanträffa, det, som väsentligen bestämmer förloppet vid vattnets strömning och fördelning.

I regeln går en ström på ytan öster ut från Mälaren till Saltsjön och en annan ström djupare ned i motsatt led, dock ej längre än till Stockholm, där den afskäres genom den höga bottentröskeln i Norrström.

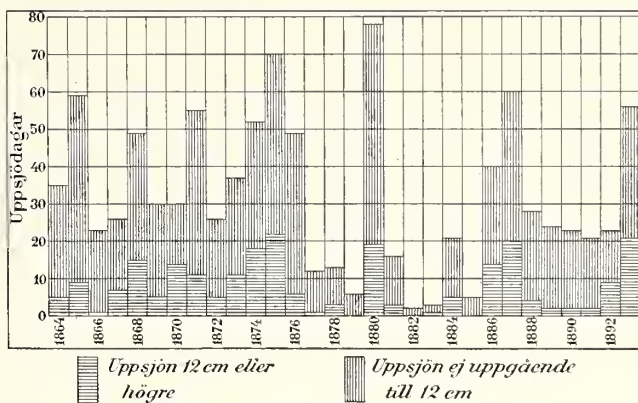
Intensiteten af Mälarens utflöde växlar snart sagdt med hvarje stund och är — äfven om man betraktar längre perioder — aldrig lika det ena året som det andra. Genom att taga medelvärden för resp. månader under flere år kan man erhålla en bild af strömmens normala perioder, hvilka åter äro en följd af vattenstånden i Mälaren och Saltsjön. Tabellen 11 visar månadsmedia för vattenstånden och de uttrinnande vattenmassorna. Högsta observerade vattenståndet sedan 1846 (det år, från hvilket tillförlitligare siffror datera sig) var i Mälaren 5,70 meter öfver slusströskeln och i Saltsjön 4,77 meter. Lägsta motsvarande vattenstånd voro för Mälaren 3,68 meter och för Saltsjön 3,21 meter.

12. Mälarens och Saltsjöns vattenstånd hvarje dag kl. 8 i dec. 1887.

Såsom synes äger Mälaren årligen två perioder för högre och två för lägre vattenstånd, af hvilka det ena högvattnet — såsom är att vänta — inträffar under våren. Under sommaren sjunker sjöns yta alltmer för att nå sin lägsta nivå strax före höstregnens början, hvarpå vattnet åter stiger.

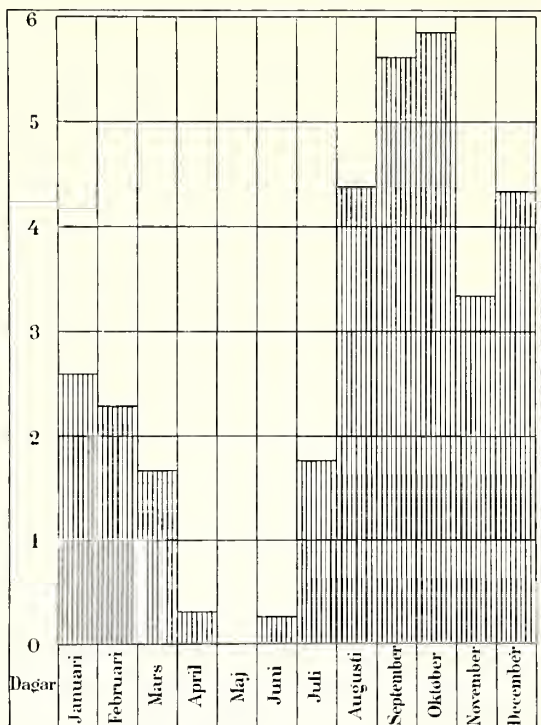
Saltsjöns vattenstånd visar ock periodicitet, ehuru af underordnad betydelse vid sidan af de hastiga och alldeles oberäknliga, tillfälliga växlingarna. Såsom en egendomlighet må anmärkas, att

13. Antalet uppsjödagår per år under 30 år.

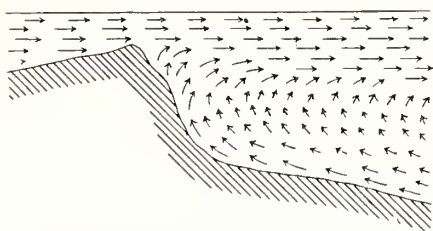
Mälarens och Saltsjöns perioder för högsta och lägsta vattenstånd äro hvarandra till tiden motsatta. Den bild af Mälarens utflöde, som härledes ur ofvan omnämnda medelsiffror, skiljer sig väsentligen från den, som erhålles ur de dagliga observationerna med deras s. k. tillfälligheter. Visserligen undergår Mälarens nivå blott relativt långsamma ändringar; men till följd af Saltsjöns plötsliga stigande och fallande växlar som nämnt strömmens

intensitet oupphörligt. Genomgripande blir effekten af dessa variationer under perioder, då Mälarens och Saltsjöns nivåer närmast sig hvarandra så mycket, att en ringa höjning hos den senare åstadkommer uppsjö. Den grafiska tabellen fig. 12 visar dagobservationerna kl. 8 f. m. för december månad 1887. För att tydligare markera strömriktningen hafva perioder för nedsjö angifvits genom streckning af det fält, som ligger mellan vattenståndskurvorna. Det torde förtjäna påpekas, hurusom äfven under en på uppsjö så rik månad *medel-nivån* var *densamma* å båda sidor om Stockholms ström.

14. Medeltalet uppsjödagar per månad.

Förloppet under nedsjö. De förhållanden, hvilka härvid inträda, upprepa sig i visst afseende vid hvarje flod med sött vatten, hvilken utrinne i

15. Förloppet vid tvänne vattenlagers reaktionsverkan på hvarandra.

hafvet. Sötvattnet utbreder sig i allt vidare omkrets på ytan af saltvattnet. Men två vattenlager förhålla sig icke såsom olja och vatten, hvilka ej blandas. Gränsen mellan vattenlagren utgöres af en blandningszon, hvars utsträckning i vertikal led beror af flere omständigheter, lagrens salthalt, värme-grad, rörelse o. s. v. Strömmande vatten rycker med sig partiklar af omgifvande, i sig själfva stillastående lager. Sälunda medrycker Mälarevattnet vid sitt utflöde saltvattenspartiklar till allt större och större antal, ju länge ut i skärgården det når, tills det slutligen blir så uppblandadt med Östersjövatten, att det icke vidare kan spåras. Förloppet tydliggöres af ofvanstående bild (fig. 15).

Tabellen fig. 13 visar antalet dagar pr år under 30 års tid, då uppsjö varit rådande; äfvensom särskildt antalet dagar, då nivå-differensen varit 12 cm. eller mera. I följande tabell (fig. 14) äro medelsiffrorna för olika månader angifna. Såsom synes är frekvensen af uppsjö störst i oktober månad, minst (= ingen alls) i maj.

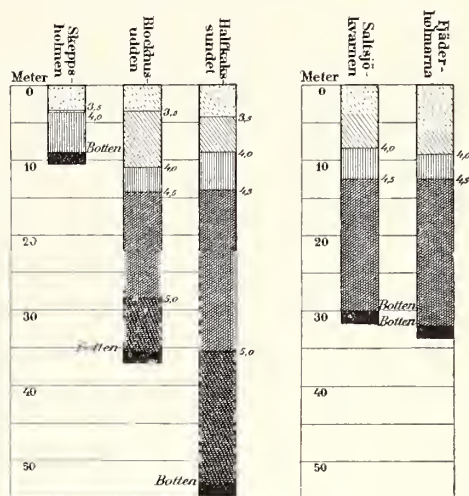
Tabellen fig. 13 visar antalet dagar pr år under 30 års tid, då uppsjö varit rådande; äfvensom särskildt antalet dagar, då nivå-differensen varit 12 cm. eller mera. I följande tabell (fig. 14) äro medelsiffrorna för olika månader angifna. Såsom synes är frekvensen af uppsjö störst i oktober månad, minst (= ingen alls) i maj.

Medan sålunda t. ex. procenten saltvatten (med en salthalt, som utmärker uppsjöströmmen vid järnvägsbron i Stockholm) vid Norrbro kan vara 4 %, kan den samtidigt vid Beckholmen vara 9 % och längre ut i stora farleden 50 %. Hela inre skärgården och en del af den yttre står uppfylld af ett dylikt »bräckt» vatten, hvars salthalt allestädes ökas mot djupet. Det af sötvattnet medryckta hafsvattnet måste emellertid ersättas från något håll, om ej det orimliga skall inträffa, att saltsjöns nivå närmast Stockholm skall sjunka. Detta saltvatten tillströmmar från hafvet *under* det andra; och därför att dess rörelse framkallas af ytströmmen, men går i motsatt riktning, benämnes denna ström *reaktionsström*. Ekman har först påvisat dylika strömmars tillvaro och betydelse. Stundom synas t. o. m. flere dylika strömmar öfver hvarandra kunna förekomma. Djupvattenströmmen öster ifrån medför emellertid den effekten, att på djupet i hela Stockholms skärgård, ända in i hufvudstadens hamn, ligger ett lager af saltvatten, hvilket t. o. m., till följd af reaktionsströmmens förlopp, i regeln är saltare här än längre ut (innanför samma botten-tröskel) i innerskärgården *vid samma djup*. Vidstående grafiska beteckningar (fig. 16 och 17) visa exempel på, huru vid ett visst djup salthalten växer öster ifrån inåt Stockholm.¹

Vi skola återfinna ett liknande förhållande vid saltvattnets rörelse i Mälaren. Det med reaktionsströmmen inkommande saltvattnet röner dock det inflytandet af sötvattenströmmen,

att det utspädes, särdeles vid passerandet af bottentrösklar, hvarför det framkommer till Stockholm med något mindre salthalt än som utmärker det oblandade Östersjövattnet. Vattnet vid botten i Stockholms hamn håller i regeln omkring 5 gr. salt pr liter, någon gång litet mer eller litet mindre.

Förhållandena under uppsjö. Det är icke vattnet från de djupaste lagren, hvilka vid uppsjö strömma in i Mälaren — liksom ej heller af ytlagren. I och med det att sötvattenströmmen afskäres genom saltsjöns höjning öfver Mälaren, börjar ett starkt salthaltigt vatten att inströmma i sistnämnda sjö. Exempelvis erinras om förhållandena under juli 1886. Sedan 1880 hade ingen betydligare uppsjö förekommit; särskildt utmärkte sig 1885 och början af 1886 genom stark ström från Mälaren och genom blott få uppsjödagar (inalles 5 under 1885 och 3 i januari 1886). Kvantiteten hafssalt i Mälare-

16.

17.

Hafssaltets fördelning
den 4 okt. 1874. den 21 febr. 1895.

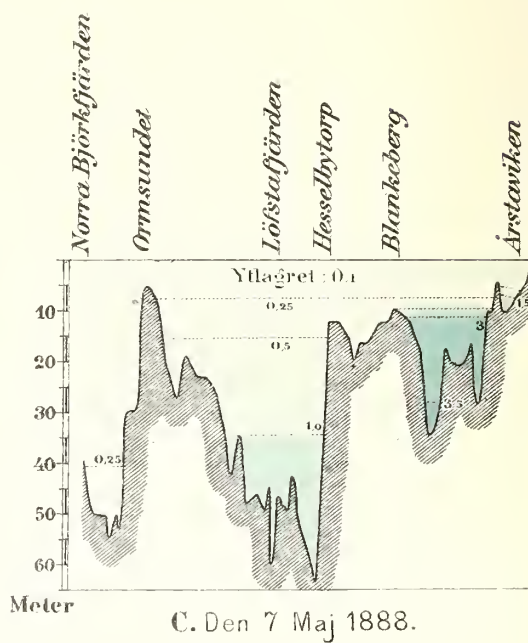
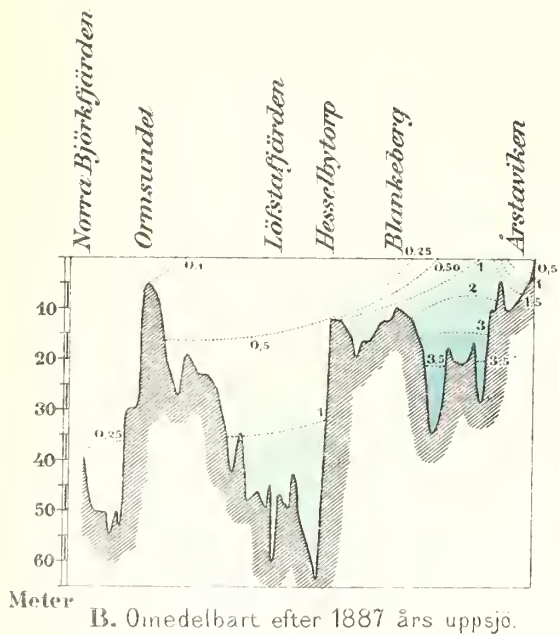
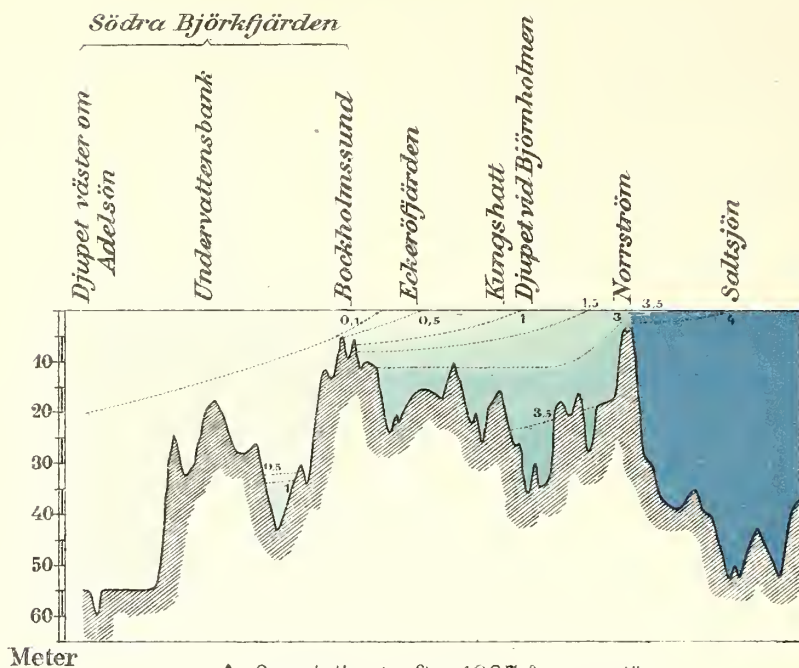
¹ Uppsjö råde *icke*.

vattnet hade nedgått till det minsta, som plägar förekomma, eller till några få milligram pr liter. Icke desto mindre visar sig redan under första uppsjödagen en salthalt öfver 1 gr. pr liter i Norrströms vatten. Två dagar senare — under nedsjö — var salthalten åter låg (0,13 gr.), men dagen därefter under uppsjö 1,4 gr. Uppsjön var nu svag. Under starkare sådan stiger hastigt salthalten och öfverensstämmer närmast med det mellanlager (reaktionsströmmen), som åtskiljer yt- och bottenvattnet i Stockholms inre skärgård. Inkomet i Mälaren sjunker saltvattnet till botten och följer denna tills hinder möter, d. v. s. tills det kommer till en bottentröskel. Det fyller nu så småningom det bäcken, hvars bortre gräns är denna tröskel, och först då detta skett, flödar saltvattnet öfver i nästa afdelning, där samma fenomen återupprepas.

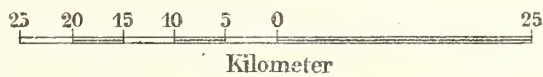
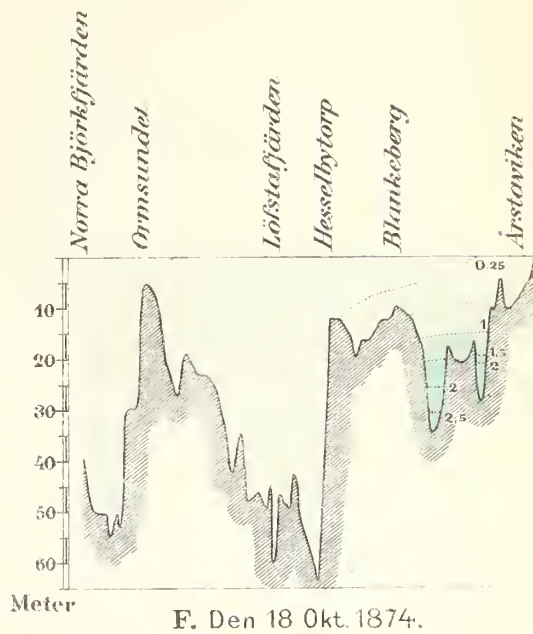
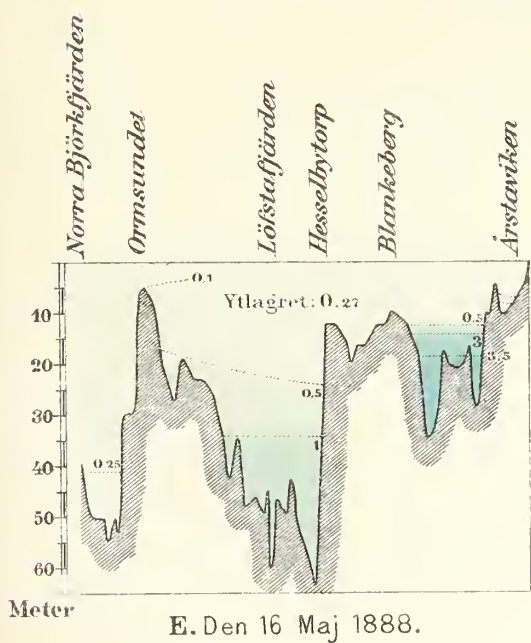
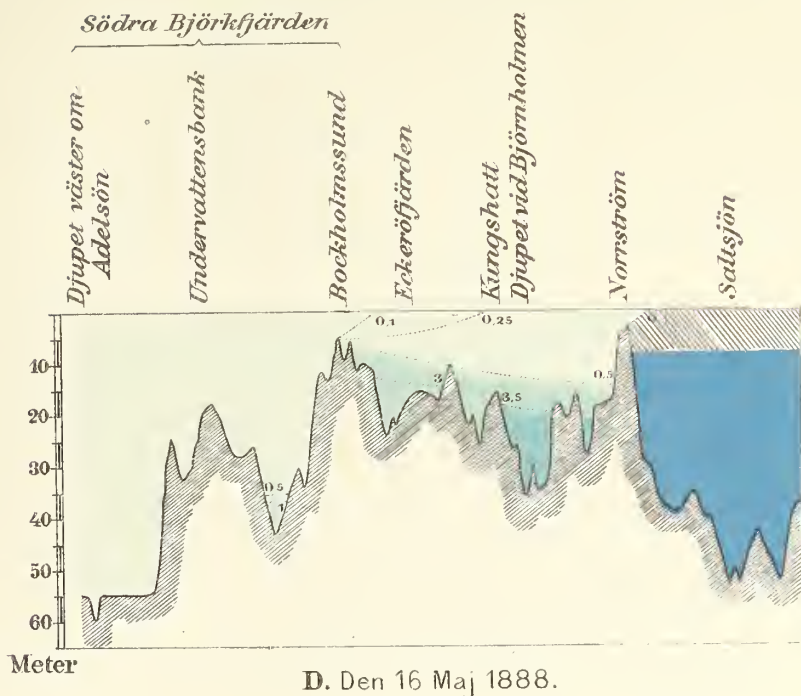
Men liksom en reaktionsström uppstår, då Mälarevattnet uttrinner i Saltsjön, så kommer äfven vid motsatta förloppet en reaktionsström af sötvatten ofvanpå hufvudströmmen att framkallas. Äfven nu utspädes hafsvattnet under sitt framträngande väster ut från bäcken till bäcken. Om vid börjande uppsjö saltvatten redan förut ligger på djupen i Mälaren, så är det särdeles svårt att beräkna verkan af en ny uppsjöperiod. Det tillrinnande vattnet är alltid tyngre än det oblandade Mälarevattnet, sjunker därför under detta. Det kan ock vara tyngre än det kvarstående saltvattnet, så att det tränger detta uppåt. Är det åter lika tungt eller lättare än detta »gamla» vatten, så kan det blanda sig med eller skjuta fram öfver detsamma beroende af skillnaden i täthet, af strömhastigheten o. a. Nu är, såsom förut blifvit sagdt, vattnet vid början af en uppsjö alltid lättare än längre fram under dess fortgång. Man kan därför med visshet säga, att dylika om-lagringsprocesser *måste* förekomma under en intensivare uppsjöperiod. Man har ock flerfaldiga gånger iakttagit flere lager hos vattnet; däremot finnas icke nog omfattande undersökningar för att man med visshet skall kunna afgöra, om i speciella fall orsaken till de funna differenserna i vattnets tyngd (salthalt) är den anförda eller någon annan, hvars effekt kan vara densamma. Säkerligen skulle mera omfattande gasanalytiska undersökningar gifva de bästa upplysningarna. Sådana finnas emellertid blott utförda under ett af de sista åren samt i tämligen begränsad utsträckning. De vid dem erhållna resultaten vinna — hvad Mälaren angår — förklaring genom tillvaron af reaktionsströmmen, om det än är sannolikt, att den icke ensam åstadkommit hela effekten i fråga.

Men att vatten lagras från en uppsjö till en annan bevisas bl. a. genom följande beräkning. På grund af kungl. sjökartverkets sjökort i skalan 1:20 000 är det möjligt att ungefärligen lära känna rymden af de särskilda Mälarebäckerna äfvensom fördelningen af denna rymd från ytan till botten. Vidare kan man genom den kemiska undersökningen af vattnet å olika djup beräkna ungefärliga medelsalthalten samt därigenom kvantiteten

Saltvattenfördelningen vid olika tider

Saltvattenfördelningen vid olika tider

i Mälaren befintligt saltvatten af den salthalt, som utmärker uppsjöströmmen. Gör man en dylik beräkning med ledning af de 1887—1888 vunna siffrorna, och utesluter man därvid alla de delar af Mälaren, där saltvattnet kunnat härröra från Södertelje kanal, så finner man likväl, att vid slutet af 1887 års december-uppsjö måste hafva funnits *mer* än 400 millioner kubikmeter saltvatten, som inkommit genom Norrström. Men på grund af Mälarens och Saltsjöns vattenstånd hade åter den kvantitet, som under sista uppsjöperioden beräknats hafva inströmmat, uppgått i rundt tal till 200 millioner kubikmeter. Således har *mer* än denna rymd uppsjövatten kvarlegat sedan tidigare perioder. Också visade bottenvattnet t. ex. 1888 vid Björnholmen från månad till månad oföränderlig klorhalt. Dess syre var (1895) vid Witts och Lundells undersökningar så godt som fullständigt förtärdt.

Med frågan om vattenlagrens kvarliggande eller förflyttning sammanhänger nära frågan om den *tid*, en vattenpartikel behöfver för att framtränga till en viss punkt i Mälaren eller för att hinna återvända till Stockholms närhet. Af det anförda framgår, att denna *tid kan* vara mycket lång — om nämligen vattnet efter sitt inflöde i Mälaren skulle råka bli lagradt vid botten af en djup och trång bassin. Men vattenpartikeln kan ock relativt snart ryckas med af reaktionsströmmen, föras närmare ytan och med ytvattnet återbördas Saltsjön. Af förloppet vid uppsjö följer dock, att det icke är det sist inkomna vattnet, som förlänar ytvattnet dess salthalt. Sannolikt förflyta minst flere veckor, innan en vattenpartikel, som med uppsjöströmmen passerat Stockholm, fullbordat kretsloppet och återvänt till Norrström.

Endast i det fall, att en obetydlig uppsjö följer efter en starkare, synes möjligt, att vatten med en relativt obetydlig salthalt kan flyta ofvanpå det förut inkomna, tyngre vattnet och alltså mera direkt nå ytlagen.

De grafiska framställningarna på plansch 2 gifva en bild af olika perioder efter svagare och starkare uppsjö. Det ligger emellertid i sakens natur, att man icke kunnat vara beredd att företaga omfattande undersökningar just vid de tidpunkter, då förhållandena varit som mest typiska. Man har därför utkonstruerat bilden så, som den efter all sannolikhet bör te sig. Sannolikheten kan emellertid göras ganska stor, då man känner förloppet hos strömmarna. Om man t. ex. betänker, att ytvattnet (här = vattnet öfver en viss bottentröskel) i ett bäcken måst äga *minst* den salthalt, som utmärker bottenvattnet i närmast angränsande, aflägsnare bäcken, kan man t. o. m. efter tämligen lång tid sluta sig till vattnens lagring omedelbart vid en uppsjöperiods slut. Åtminstone är detta fallet då, såsom vid 1887 års stora uppsjö, vattendragen strax därefter tillfröso, så att vinden ej ävågabragt någon omblandning.

Fig. *a* och *d* omfatta en del af de stora fjärdarna (bäcken III södra delen), vidare bäckenet I, Norrström och en del af Saltsjön, fig. *b*, *c*, *e*

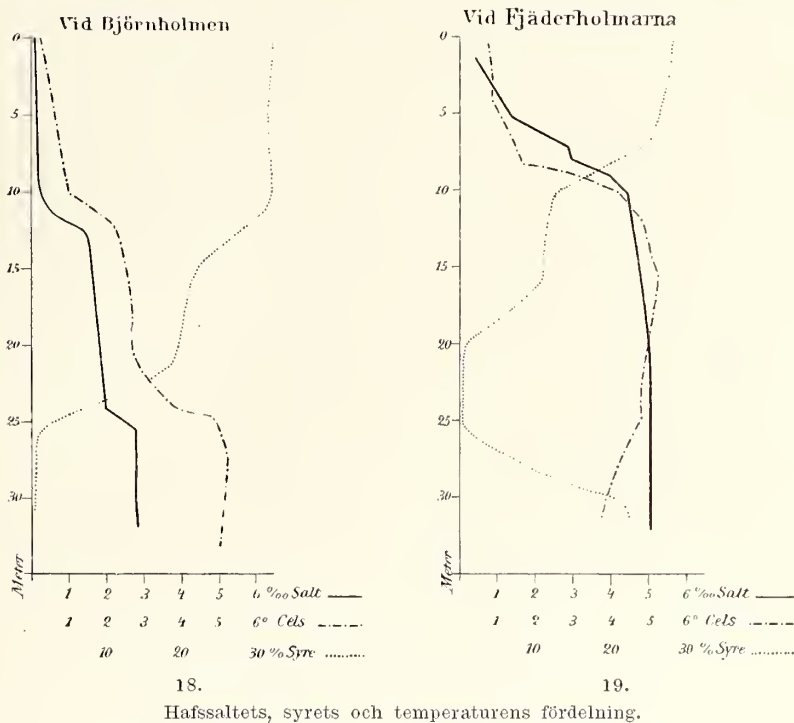
och *f* en annan del af de stora fjärdarna, norra delen, dit nämligen vattnet trängt via Norrström, vidare bäckenet II samt af bäckenet I till Årstavikens inlopp, slutligen ock denna vik. Kurvorna angifva öfre gränsen för vatten af den salthalt, som betecknas af vidstående siffror. Salthalten uttryckes härvid i gram pr liter vatten («pro mille»).

Man ser af fig. *a*, huru uppsjövatten underifrån och österifrån allmer förtränger sötvattnet, utan att dock förmå att på ytan i Mälaren uppbringa salthalten ens tillnärmelsevis till den i Saltsjön befintliga. De närmast Stockholm belägna bäckenena äro på djupet fyllda af saltvatten. I de stora fjärdarna är inverkan af uppsjön föga skönjbar, om man undantar södra delen af Södra Björkfjärden, dit med all sannolikhet saltvatten ur Södertelje kanal inströmmat.

Genom att taga i betraktande en profil, som icke berör Norrström, kan man lättare följa lagringen inom själfva Mälaren. Fig. *b* visar det sannolika tillståndet i de där angifna bäckenena vid samma tid som det å fig. *a* angifna. På sin väg åt nordväst har vattnet att passera icke mindre än tre bäcken (I, II och norra delen af III) väl skilda genom bottenträsklar. Saltvattnets fördelning är synnerligen typisk. Men att det kräfvades en verkligt intensiv uppsjö för att åstadkomma denna effekt visas genom jämförelse med fig. *f*, angifvande tillståndet i oktober 1874. Då spordes knappast någon verkan af uppsjön i bäckenet II; ännu mindre i III. Perioder för saltvattnets aflägsnande ur Mälaren synas bäst å fig. *c*, *d* och *e*, hvilka hänföra sig till undersökningar, utförda i maj 1888. Isen kvarlåg detta år ovanligt länge. Ännu den $\frac{26}{4}$ låg isen stark väster om Lilla Essingen; den $\frac{7}{5}$ måste den för proftagningen forceras å Lövstaffjärden. Först mellan den $\frac{7}{5}$ och $\frac{16}{5}$ rensade en storm Mälaren från is. Genom samma storm omblandades ock kraftigt de öfre vattenlagren.

Undersökningarna från $\frac{7}{5}$ och $\frac{16}{5}$ lämna i själfva verket det bästa material för iakttagande af *vindens* verkan på en vattenyta. Då vinden rör sig längs denna, medsopar den ytvatten i sin egen riktning. En ytström följer häraf. Men såsom vi förut sett, måste en dylik framkalla reaktionsström i ett djupare liggande vattenlager. Resultatet af det hela är en cirkulation, som kan sträcka sig djupare eller grundare, beroende af vindens styrka, längden af dess väg öfver vattenytan, sjöns djup — och som vi senare skola finna — vattnets olika salthalt vid olika djup, o. s. v. I ofvan anförda exempel sträckte sig vindens verkan nedom 15 meter, men aftog mellan 15 och 20 meter hastigt. Detta bevisas däraf, att till nämnda djup hade ytlagret, som, under det sjön var isbelagd, ägde en salthalt af 0,1 gram pr liter till ett djup mellan 5 och 10 m. och af 0,5 gr. redan vid 10 m., nu erhållit en likformig salthalt (0,27), medan salthalten 0,5 återfinnes först mellan 20 och 25 m. Lagren voro nu ej heller längre horisontala i hela bäckenet II, utan »0,5-kurvan» lutade ganska betydligt.

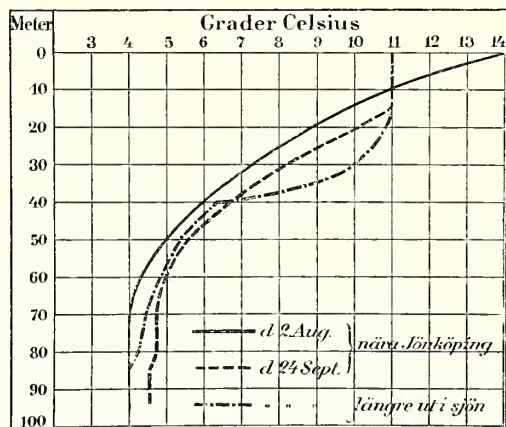
Då det är *ytvatten*, som afinner ur Mälaren, så inses, hvilket inflytande *vinden* utöfvar på saltvattnets aflägsnande ur sjön därigenom, att den till ytan befördrar upp vatten från de djupare lagren. Tänker man sig, att 1 km. uppsjövatten skall sköljas bort genom sötvatten, så skulle omkring 40 km. behövas, om blandningen ej vore saltare än hos ytvattnet $\frac{7}{5}$ 1888, men blott 15 km. af den salthalt, det ägde efter $\frac{16}{5}$. En följd af denna omblandning var ock, att salthalten hos ytvattnet i Stockholms närhet steg — utan att någon uppsjö under flere månader inträffat. — En särskild uppmärksamhet förtjänar »0,5-kurvan» å diagram *d*. Ytlagret med en salthalt af 0,25—0,5 har här sin största tjocklek närmast Stock-

holm. Den kvarliggande saltvattenmängden kommer alltså att tillväxa mot *väster*. Ekman fann 1874 samma förhållande samt förklarade saken genom reaktionsströmmen. Men om ock denna förklaring otvifvelaktigt är riktig, så torde den dock ej vara uttömmande. Säkerligen bidrager ock till detta förlopp den mäktiga strömmen från nordvästra Mälaren, hvilken så till bredd som djup öfverträffar den genom Bockholmssund framgående. Härigenom komma ytlagren i närheten af Stockholm att förr utsköljas genom sötvatten än i bäckenet sydväst om Björnholmen.

Då slutligen under veckan $\frac{7}{5}$ — $\frac{16}{5}$ 1888 blåste starka västliga vindar (SV—NV), böra äfven dessa med afseende på vattendragen härstädes hafva bidragit till samma resultat som reaktionsströmmen — liksom de måst hafva ökat dennas intensitet.

I närmare samband med vattnets lagring står dess halt af gaser och dess temperatur, båda delarna faktorer af stort inflytande på vattendragens flora och fauna. Det är på initiativ af OTTO PETERSSON, hvilken ock angifvit praktiska undersökningsmetoder, som man börjat taga den hänsyn till gashalten, som dess betydelse kräver. Men för vattnen kring hufvudstaden finnes dock, som ofvan är nämnt, blott en undersökningsserie: af Witt och Lundell år 1895. Ur deras redogörelse låna vi diagrammen å föregående sida för observationerna vid Björnholmen och Fjäderholmarna (fig. 18 och 19). Ytvattnet i Mälaren höll, som man kunde vänta, nära sin normala syrehalt. Vid Björnholmen, där saltvatten kvarlåg, var syrehalten hos det å 15 à 20 m:s djup liggande vattnet c:a $\frac{2}{3}$ af ytvattnets, och vid botten var slutligen syret så godt som förtärdt. Att reaktionsströmmen här skulle sträcka sin verkan så djupt som nedanför 20 m., synes knappast antagligt. Sannolikare

20. Temperaturkurvor för södra Vättern 1895.

torde vara, att här föreligger en lagring af flerehanda uppsjövatten. Ännu egendomligare är lagringen af syrerikare och syrefattigare vatten i Saltsjön vid Fjäderholmarna. Här kunde man, såsom synes, särskilja ej mindre än 4 väl afgränsade lager med betydliga differenser sins emellan. Svårt är att säkert ange orsaken härtill, hvilken blott delvis kan förklaras genom strömmarnas inverkan på hvarandra. Särskildt anmärkningsvärdt är att finna ett relativt syre-

rikt vatten under ett lager af ett, som är så godt som beröfvadt allt syre. Författarne anse orsaken möjligen vara att söka i någon underström, hvarigenom tungt, friskt vatten inkommit utmed botten.

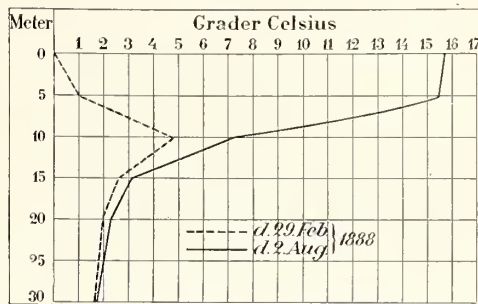
Att syrebristen i regeln är större nedanför än ofvanför staden beror utan tvifvel på kloakvattnet, som utför allehanda småkroppar, lefvande och liflösa, hvilka förbruka syret.

Temperaturförhållandena i vattendragen kring Stockholm skilja sig i ej ringa mån från dem, som utmärka vare sig vanliga insjöar eller hafsvikar med oblandadt salt vatten. — Tänker man sig, att en större sötvattensjö äger en värmegrad från ytan till botten af $+4^{\circ}$, samt vidare, att lufttemperaturen är högre än $+4^{\circ}$, så uppvärms så småningom vattenmassan. Sommarvärmen nedtränger ganska djupt, såsom ofvanstående från Vättern hämtade kurvor (fig. 20) ådagalägga. Detta sker dels med hjälp af solstrålarnas direkta verkan, dels — och otvifvelaktigt mest — genom den af vinden igångsatta cirkulationen. Då vatten blir lättare i mån som det

värmes öfver $+ 4^{\circ}$, är nämligen tydligt, att det varmare vattnet ej utan en yttre åverkan kan tränga nedåt. I Vettern (Jönköpingsviken) gjorde cirkulationen sig verkligen gällande ända till 95 m. (botten), om än först efter lång tid och med nedåt aftagande intensitet. I den lilla, väl undersökta sjön Lygnern deltog hela vattenmassan — ända till 45 m:s djup — i cirkulationen, och mellan ytan och 41 m:s djup rådde vid ett tillfälle, under högsommaren, blott 4° temperaturdifferens. I saltvatten ändras förhållandena därigenom, att detta icke äger sin största täthet vid $+ 4^{\circ}$ utan under denna temperatur — hos oceanvatten t. o. m. under 0° .

Men finnas i samma sjö vattenlager af olika salthalt, så inträda betydliga rubbningar hos cirkulationen äfven till följd af en helt annan orsak, som nogsamt visar sig hos östra Mälaren och hos Stockholms skärgård. Vattendragen här skulle ju kunna sägas vara sammansatta af en samling med hvarandra sammanhängande smärre sjöar. Man skulle då kunna vänta förhållanden, som öfverensstämde med dem för sådana vanliga. Vidstående (fig. 21), från AXEL HAMBERGS omfattande undersökning rörande temperaturförhållanden i Mälaren och Saltsjön vid Stockholm hämtade kurvor, visar huru långt från verkligheten ett dylikt antagande är.

Den ena kurvan anger temperaturen hos vattnet utanför Beckholmen i början af augusti månad 1888. Det varma vattnet inom Stockholms hamn

21. Temperaturkurvor vid Beckholmen 1888.

när blott ett relativt ringa djup; och temperaturfallet nedåt — särskildt mellan 5 och 15 m. — är betydligt. Oaktadt djupet å observationsstället är blott 30 m., råder vid botten en verkligt arktisk temperatur. Olikheten med t. ex. Lygnern är påfallande. Förklaringen synes vara följande. Den af vinden, och här äfven af strömmen, igångsatta cirkulationen är ej nog kraftig för att det så väl genom sin högre värmegrad som mindre salthalt spec. lättare ytvattnet skall vid sitt nedåtgående kunna nedtränga i ett lager af spec. tyngre (kallare och saltare) vatten. Cirkulationen, som därigenom kommer att röra sig helt och hållet ofvanför detta sistnämnda vattenlager, lämnar följaktligen detsamma oberördt. Bottenvattnet torde med tämligen bibehållen temperatur hafva inkommit från yttre skärgården, där det sannolikt befunnit sig nära ytan under kall väderlek. För detta antagande talar den omständigheten, att det efter kalla vintrar äger lägre temperatur än efter blidare. Det är emellertid *salthalten*, som alltså ytterst betingar oregelbundenheterna hos temperaturförhållandena i Stockholms hamn, hvilka f. ö. upprepa sig hvarhelst sötvatten är lagradt öfver saltvatten. Ett påtagligt bevis för betydelsen af salthalten erhålles af observationerna från Lofsta-

fjärden i Mälaren, hvilken sommaren åren 1886 och 1887 förhöll sig såsom en vanlig sötvattenssjö, år 1888 åter såsom sötvatten, underlagradt af saltvatten. Genom 1887 års uppsjö hade saltvatten, som icke fanns närvarande förut, i afsevärd mängd inkommit i fjärden.

Värmefördelningen i vattendragen kring Stockholm var f. ö. iakttagen redan 1885—1886 af R. LUNDBERG.

Vi hafva hittills blott fäst at afseende vid vattnets *uppvärmning*. Afkylningen är relativt lättare att följa, om än äfven här salthalt, vind- och strömförhållanden, jordvärme o. a. inveckla problemet. I dess enklaste förlopp sker afkylningen — af sött vatten — på följande sätt. Det vid ytan afkylda vattnet sjunker nedåt, under det annat, varmare och lättare stiger upp för att i sin ordning träffa den kalla luften. Cirkulationen pågår nu på detta sätt, tills vattenmassan nått + 4°. Ytterligare afkylning gör nu vattnet lättare, hvarför det stannar på ytan och fryser, om luften är under 0°.

R. Ekman fann så tätt under nybildad is på Hammarbysjö, som han med en vanlig termometer kunde utföra observation, en värmegrad af + 3,5°, hvilket visar, huru tunnt det nära fryskalla vattenlagret är vid början af isläggningen. Längre fram på vintern ökas dess tjocklek betydligt.

I Saltsjön inom Stockholms hamn är under vinterns kallaste del värmefördelningen ofta ganska oregelbunden med omväxlande varmare och kallare lager. Hambergs temperaturkurva (fig. 21) för $29\frac{1}{2}$ 1888 från Saltsjön vid Beckholmen visar ett afgjort varmare vatten vid 10—15 m:s djup än i vare sig öfver- eller underliggande lager. Detsamma har ock vid andra tillfällen iakttagits.

Mälaren — nämligen där den är oberörd af saltvattenströmmen — förhåller sig äfven vid afkylningen såsom en vanlig insjö. Men äfven där saltvatten står vid botten, märkes under denna period olikheten från en sådan sjö mindre än under tiden för uppvärmningen. Orsaken härtill är enkel. Ty under det att uppvärmningen verkligt kräver *omblandning* af vattenlagren, så är det tydligt, att från gränsytan mellan två vattenlager, som icke blanda sig med hvarandra, afkylning nedåt kan försiggå genom den cirkulation, värmet (kölden) själfst åstadkommer — i analogi med afkylningen genom kall luft.

* *

Utom de nu beskrifna vattendragen, hvilka för hufvudstaden äro af den vikt, att man väl med skäl kan anse dess tillvaro på den nuvarande platsen rent utaf betingad af desamma, finnes i Stockholms närhet ett system af smärre sjöar, af hvilka en — Hammarbysjö — gränsar till staden i sydost. För öfrigt beröres denna sjö af Sicklaö och Brännkyrka församlingar. Vid medelvattenstånd ligger dess yta omkring 8,8 m. öfver slusströskelu, d. v. s. omkring 4,8 meter öfver Saltsjöns medelnivå; vattenarean är då om-

kring 97 hektarer; vid högt vatten stiger nivån till omkring 9,1 m. (öfver slusströskeln) och vid lågt sjunker den till omkring 8,4 m. Dess djup är ganska ringa, ingenstädes öfver 8 m. Vattenmassan är därför i betraktande af ytvidden ganska liten, ej ens 3 1/2 millioner kubikmeter vid medelhögt vattenstånd. Sjön äger sitt utlopp vid Danviken, hvarest drifves en kvarn. I rännan därstädes utrinne vid högt vatten omkring 3/4 km. i sekunden; vid lågvatten omkring tredjedelen. Sjön äger tillflöden dels från närliggande sjöar, dels från afloppstrummor från hufvudstaden, dels slutligen af ett par obetydliga bäckar. Bland de förstnämnda ligga Lång- och Järlasjöarna i nära samma nivå som Hammarbysjön. Dessa sjöar mottaga åter sitt vatten väsentligast från en rad af högre belägna småsjöar (Damtors-, Söderby-, Ältasjön m. fl.), hvilka utfalla vid Nacka kvarn. Då dennas vattenränna är fylld, och intet vatten framrinner i bäcken där bredvid, framströmmar omkring 0,4 kubikmeter pr sekund. Från staden mottager sjön så mycket vatten, att omkring 1/10 af sjöns vattenmassa kan utgöras däraf; och då nämnda tillflöde är ganska örent, inverkar det ock ofördelaktigt på sjöns vatten.

Genom Hammarby-, Lång- och Järlasjöarna går för närvarande en farled, hvilken sträcker sig till Stubbsund i närheten af Dufnäs. Den dalgång, i hvars botten nämnda sjöar äfvensom Årstaviken äro belägna, har för mer än en förslagsställare syntts lämplig till avägabringande af en farled ända från Mälaren till Skurusund, eventuellt Svindelsvik. Men så länge Årstaviken tages i anspråk för Stockholms vattenledning, torde det af hänsyn till denna vara omöjligt att realisera dylika projekt.

* * *

Slutligen blott några korta erinringar om de viktigare praktiska intressen, som stå i samband med Mälarens och Saltsjöns hydrografi.

För *fisket* är påtagligen en allmän kännedom om vattendragen till gagn, så väl beträffande salthalten, temperaturen, syrekvantiteten o. d. som ock beträffande strömsättningen. R. Lundberg visar t. ex. hurusom gränser för så väl växter som djur förefinnas beroende af olikheterna i salthalt m. m. å ömse sidor om en bottentröskel. Se vidare profilen fig. 9, hvarest dessa gränser blifvit angifna.

I *sjöfartens* intresse ligger ett högt vattenstånd, så väl i Saltsjön som Mälaren; passager finnas, hvilka blifva farliga eller svåra, så snart vattnet sjunkit under en viss nivå. Men icke blott medelvattenståndet för hela sjön är af betydelse. Därigenom att många bäcken — åtskilda genom smala sund — förefinnas, kan genom olikhet i vattenstånd dem emellan ganska menliga strömsättningar uppstå, såsom t. ex. i Baggensstaket, i Kviksund o. s. v. Hvilken betydelse isläggnings äger för sjötrafiken behöfver ej på-

pekas. Men denna sammanhänger nära med temperaturförhållandena i öfrigt och dessa — såsom förut är visadt — med salthalt m. m.

Strandlägareintresset är i viss mån motsatt det förra. Hvad angår Saltsjön måste det visserligen inrubriceras under hvad man kallar platoniska intressen. För Mälaren ställer sig saken litet annorlunda, då ju mänskliga åtgöranden här kunna inverka. Vissa delar af Mälarens stränder äro sidländta och alltså vid högt vattenstånd öfersvämmade, medan de eljest erbjuda odlingsbar mark. Att sträfvanden då finnas för beredande af godt aflopp för Mälaren är förklarligt.

För alla slags *vattenbyggnader*, broar, kajer m. fl., är en noggrann kunskap om vattenstånd och strömsättningar af nöden.

För Stockholms *dränering* kan ett lågt vattenstånd sägas i så måtto vara gynnsamt, som undanfallet i aflopsledningarna — särskildt deras nedre del — blir bättre; ett högt återigen (nämligen i Mälaren) därför, att smutsen hastigare aflägsnas ur Stockholms hamn. Såsom en indikator för smutsvattnet kan man anse de bakterier, som det för med sig.

Dessas antal, hvilka i det oblandade Mälarevattnet är ganska ringa, ökas genom kloakvattnet från Stockholm betydligt, men håller sig dock vid lägre siffror än i Elbe, Spree, Main, Seine m. fl. floder, som passera stora städer. Vid normal strömriktning blifva ytlagren i Saltsjön starkast förorenade; djupvattnet är väsentligt bakteriefattigare. Redan omkring 15 kilometer öster om Stockholm äro bakterierna i vattnet ej talrikare än i Mälaren ofvanför staden. Vid uppsjö följer kloakvattnet uppsjöströmmen och utbreder sig med denna inåt Mälaren. Tillväxten af bakterier i bottenvattnet blir därvid stor närmast staden. Sex kilometer in uti Mälaren märkes efter starkare uppsjö äfvenledes en något ökad bakteriehalt hos vattnet vid botten, däremot sällan vid ytan. En närmare kännedom om uppsjön och särskildt utbredningen af de från hufvudstadens afloppstrummor härstammande bakterierna är af stor vikt för *Stockholms vattenledning* och dess källa, Årstaviken. Lågt vatten i Mälaren med åtföljande uppsjöperioder är städse en olägenhet för vattenledningen, hvars vatten då ofta erhåller en olämpligt hög salthalt. Att ingen större skada kunnat spåras för staden, särskildt i hygieniskt afseende, beror otvifvelaktigt på sättet för saltvattnets tillströmning, hvarigenom så lång tid förgår, innan en partikel hunnit från Norrström till vattenledningsverket. Man har icke kunnat påvisa större halt bakterier i Årstaviken under uppsjö än eljest.

Hithörande frågor äro dock af sådan natur, att de säkerligen icke på länge kunna blifva fullt utredda; många och omfattande undersökningar återstå alltjämt.

Källor: 1. Om hydrografiska förhållanden inom Mälaredalens vattenområden af F. L. Ekman (Bih. till K. Sv. Vet. Akad. Handlingar Bd 4 n:r 12). — 2. Några undersökningar om naturförhållandena i mellersta delen af Stockholms skärgård åren 1885—1886 af Rudolf Lundberg (Separataftryck ur meddelanden rörande Sveriges fiskerier, andra häftet 1887). — 3. Berättelse angående Stockholms kommunalförvaltning, utgifven enligt beslut af stadsfullmäktiges beredningsutskott. — 4. Journalen öfver Mälarens och Saltsjöns vattenstånd (afskrift). — 5. Stockholms afloppsvatten och dess inflytande på vattendragen kring staden, undersökningar af Klas Sondén (Bih. till Stockholms stads Hälsovårdsnämnds årsberättelse 1888). — 6. Om strömmarne i Stockholm, undersökningar och beräkningar af V. E. Lilienberg. Stockholm 1891. 7. Bidrag till kännedom om bakteriehalten i vattendragen invid Stockholm af H. Wetterdal (Bih. No 2 till Stockholms stads Hälsovårdsnämnds årsberättelse 1893). — 8. Några hydrografiska iakttagelser i Mälaren och Saltsjön under februari och mars 1895 af Hugo Witt och Gustaf Lundell (Bih. till K. Sv. Vet. Akad. Handlingar Bd 21 Afd. II n:r 7). — 9. Lygnern jemte Sundsjön, Stensjön och St. Svansjön i Elfsborgs och Hallands län, af Filip Trybom (Meddelande från K. Landtbruksstyrelsen n:r 2 år 1895 [n:r 20]). — 10. Temperaturobservationer i Mälaren och Saltsjön vid Stockholm af Axel Hamberg (Bih. till K. Sv. Vet. Akad. Handlingar Bd 21 Afd. I n:r 4). — 11. Privatmeddelande från Ingeniören R. Ekman. — 12. Dito från Amanuensen G. E. Forsberg.

III.

STOCKHOLMS KLIMAT

AF

H. E. HAMBERG.

I Stockholm hafva regelbundna dagliga meteorologiska observationer pågått sedan midten af förra århundradet. De hafva utförts vid observatoriet, hvilket byggdes vid nämnda tid och är beläget på en grusås, något mer än 40 m. öfver hafvet. Af flera lätt förklarliga orsaker uppfylla de äldre observationerna icke nutidens anspråk på noggrannhet och tillförlitlighet. Observationstiderna voro i början mindre bestämda och endast tvenne om dagen, nämligen morgon och afton, men blefvo rätt snart trenne, hvilka närmare 1700-talets slut bestämdes till kl. 6 f. m., 2 och 9 e. m. Från och med 1859 har morgonobservationen anställts kl. 8 f. m., på det iakttagelserna skulle blifva fullt jämförbara med dem från de vid denna tid i landet inrättade s. k. andra klassens meteorologiska stationer. Stockholm saknar emellertid en modern första klassens station med själfregistrerande instrument, och detta gör, att de klimatiska förhållandena i hufvudstaden i vissa afseenden äro mindre kända, såsom beträffande de dagliga förändringarna i luftens temperatur och fuktighet, lufttrycket och vinden, äfvensom i fråga om vindens tryck och hastighet.

Stockholm, likasom Sverige i dess helhet, åtnjuter, som bekant, i förhållande till sitt nordliga läge (59° 21' nordl. lat.) ett ganska mildt klimat, i synnerhet om vintern, tack vare Atlantens närhet samt, i någon mån, läget vid Östersjön. Årsmedeltemperaturen, under de sista 36 åren + 5.4° Cels., är, om man undantager Norges västkust, högre än på någon annan lika nordligt belägen ort. Detsamma torde nästan äfven kunna sägas om medeltemperaturen om vintern. Däremot har Stockholm under årets varmaste månad, juli, ej fullt så hög medeltemperatur som t. ex. Ryssland och det inre Asien eller norra Amerika vid motsvarande breddgrad, men dock en sommarvärme fullt jämförlig med t. ex. den i södra England.

Äfven i andra afseenden än temperaturen är Stockholms klimat förmanligt. Nederbörden är måttlig och tämligen jämnt fördelad under året; ingen årstid är utmärkt för ihållande väta eller torka. Vindarna äro ganska omväxlande. Stadens belägenhet mellan Saltsjön i öster och Mälaren i väster medför en hälsosam luftväxling och angenäm svalka, medan dock sjövindarnas styrka dämpas af omgifvande höjder, öar, holmar och skogsparker. Att det oaktadt stockholmaren gärna lämnar sin stad om sommaren, därtill finnes åtminstone icke, utom i särskilda fall, någon grundad anledning i de lokala klimatiska förhållandena, hvilka, liksom numera de sanitära, om man fränsar det i alla städer oundvikliga dammet, under denna årstid tvärt om äro synnerligen fördelaktiga.

Lufftrycket.

Orsaken till det i förhållande till den nordliga breddgraden milda och tempererade klimatet i Stockholm är, som bekant, egentligen att söka i de förhärskande sydliga till västliga vindarna från det varma hafvet i väster. Dessa vindar framkallas af de låga lufftrycken därstädes, barometerminima, hvilka i sin ordning utvecklas eller befordras af de skarpa temperaturmotsatserna i detta hafs nordligaste trakter. Den omväxlande väderlek, som utmärker Stockholm, liksom Sverige i allmänhet, härleder sig väsentligen däraf, att dessa barometerminima, de s. k. oväderscentra, icke äro stationära, utan förflytta sig öster ut i mer eller mindre regelbundna, än mera nordliga, än mera sydliga banor, och därvid passera vårt land eller beröra detsamma med olika sidor af sina hvirflar. Om sommaren äro de i allmänhet föga utpräglade, men mot vintern pläga de alltmer tilltaga i djup och omfång. Under de starka snöstormar, som icke sällan förekomma i januari och februari, kan barometern i Stockholm stundom nedgå till 720 mm., ja man har till och med observerat ett så lågt barometerstånd som 711.3 mm., reduceradt till hafvets nivå och normaltyngd (45° lat.), nämligen den 21 januari 1863 kl. 9 e. m.

Sveriges klimat påverkas emellertid icke allenast af dessa inflytanden från Atlanten, utan det bestämmes äfven af landets läge i förhållande till norra Ishafvet och den rysk-sibiriska kontinenten. Detta läge predisponerar nämligen till hög värme om sommaren samt köld och stundom högt lufftryck om vintern. Sålunda har barometern i Stockholm kunnat stiga ända till 789 mm. (reducerad), nämligen den 17 januari 1869 kl. 8 f. m.

I medeltal för året är lufftrycket i Stockholm, reduceradt till hafvets nivå och normaltyngd, 759 mm. Medeltalen för de särskilda månaderna skilja sig, såsom synes af följande siffror, föga från detta medelvärde:

Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	Året
759.2	759.0	758.5	759.8	759.8	759.4	757.9	758.2	758.8	759.8	758.3	758.8	759.0

I juli står barometern i medeltal något lägre än under de öfriga månaderna. Detta beror icke därpå, att denna månad skulle utmärka sig för oväderscentra med lågt lufttryck, utan därpå, att de höga lufttrycken, barometermaxima, då minst ofta förekomma. Ett barometerstånd af t. ex. 770 mm. är nämligen under denna månad en mycket sällsynt företeelse. Våren — april, maj och juni — samt en del af hösten, nämligen oktober, utmärka sig däremot för ett i medeltal jämförelsevis högt lufttryck, hvilken omständighet dock icke hindrar, att detta i själfva verket under dessa månader är ganska växlande, om ock icke i så hög grad som i januari och februari.

Vinden.

Vindens riktning. Af följande tabell erhåller man en öfersikt af de särskilda vindarnas frekvens i Stockholm, sådan den gestaltat sig under ett tiotal år. Fetstil utmärker maximum af frekvens; en stjärna (*) minimum.

Antal vindar per mille.

		N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	Lugnt
Vinter . . .	8 f. m.	33	33	23	*20	31	57	77	38	
	2 e. m.	37	35	20	*18	33	53	73	42	
	9 e. m.	38	31	23	*21	36	62	65	30	
	Summa	108	99	66	*59	100	172	215	110	71
Vår	8 f. m.	55	41	23	*17	30	54	52	37	
	2 e. m.	51	44	30	*22	34	55	59	28	
	9 e. m.	50	35	28	24	52	67	45	*17	
	Summa	156	120	81	*63	116	176	156	82	50
Sommar . .	8 f. m.	43	38	26	*20	36	59	50	29	
	2 e. m.	36	35	33	33	46	54	58	*22	
	9 e. m.	32	28	30	33	64	71	37	*11	
	Summa	111	101	89	86	146	184	145	*62	76
Höst	8 f. m.	36	28	26	*20	48	66	41	34	
	2 e. m.	32	30	*23	*23	56	61	61	27	
	9 e. m.	35	25	*20	28	53	82	43	21	
	Summa	103	83	*69	71	157	209	145	82	81
År	8 f. m.	40	34	25	*20	37	60	55	34	
	2 e. m.	37	34	27	*25	44	56	63	30	
	9 e. m.	37	29	25	27	52	71	48	*20	
	Summa	114	97	77	*72	133	187	166	84	70

Om man till en början betraktar den sista raden, som gäller året i sin helhet, så finner man en bekräftelse på hvad ofvan sagts, nämligen att vindens riktning i Stockholm är förhärskande sydväst, med en frekvens af 187

per mille. Näst denna vind kommer väst. Nordvästen presenterar ett minimum, 84, medan en ökning till 114 inträffar för nord. Sällsyntast är dock sydosten med endast 72 per mille. Denna fördelning återfinnes visserligen till sina allmänna drag äfven under de särskilda årstiderna, men några smärre olikheter kunna dock påvisas. Så är om vintern den förhärskande vinden mera västlig, om hösten åter mera sydlig. Vidare utmärker sig våren för en, i jämförelse med de andra årstiderna, stor frekvens af nordliga vindar, 156 per mille, hösten och vintern däremot för en stegring i frekvensen af sydväst- eller västvindarna. Under vintern och våren är sydost den minst vanliga vinden, om hösten ost eller sydost, men under sommaren däremot nordvästvinden.

Äfven under dagens lopp, synnerligast under den varma årstiden, undergår vindens riktning i Stockholm en svag, periodisk ändring, sannolikt till väsentlig del beroende af en tendens till utbildning af land- och sjövindar. Denna förändring ger sig, såsom synes af ofvanstående tabell, till känna uti en olikhet i de särskilda vindarnas frekvens vid de tre observationstimmarna. Sålunda är under den varmare årstiden vindens riktning morgon och afton öfvervägande sydväst, men kl. 2 e. m. väst. Sydvästen förekommer oftare om aftonen än morgon och middag, nord och nordväst däremot oftast om morgonen; ja om våren är nordlig vind om morgnarna till och med lika vanlig som den eljest förhärskande sydvästliga.

Vindens styrka är, så vidt kan dömas af den personliga uppskattningen vid observationstimmarna, i medeltal störst i februari och juni, minst i augusti. Äfven i oktober förekommer en stegring i vindstyrkan. Med denna allmänna gång öfverensstämmer äfven medelantalet dagar med stormar och starka blåsväder (4 och däröfver i 6-gradig skala), såsom synes af följande siffror:

Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	Året
2.2	2.3	1.7	1.4	1.8	2.3	1.0	*0.7	1.1	2.1	1.6	1.7	19.9

Dessa stormar och starka blåsväder äro på följande sätt fördelade på de 8 hufvudvindriktningarna:

N	NE	E	SE	S	SW	W	NW
3.4	3.0	2.3	*1.1	1.6	2.9	4.1	1.7

Häraf synes, att N och i synnerhet W medföra de flesta stormarna, SE däremot det minsta antalet.

Vindens styrka är, såsom vanligt, i allmänhet störst midt på dagen; kvällarna och nätterna äro däremot, åtminstone under den varma årstiden, för det mesta ganska lugna.

Temperaturen.

De särskilda vindarnas temperatur. Betydelsen i klimatiskt hänseende af den nyss skildrade vindfördelningen blir klar först, då man undersöker

de meteorologiska förhållanden, som utmärka hvarje särskild vind. Hvad temperaturen beträffar, anföras här följande siffror enligt en äldre beräkning:

Temperaturen vid olika vindar.

	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	Max.—Min.
Vinter . .	— *8.3°	— 7.0°	— 2.8°	+ 0.2°	+ 1.0°	+ 0.6°	— 0.7°	— 5.4°	9.3
Vår . . .	+ 0.2	— *0.2	+ 2.6	+ 4.6	+ 5.1	+ 5.5	+ 5.9	+ 2.4	6.1
Sommar.	+ 14.9	+ 16.0	+ 17.0	+ 17.1	+ 18.5	+ 17.2	+ 17.1	+ *14.5	4.0
Höst . .	+ 3.7	+ 5.5	+ 8.2	+ 9.4	+ 8.8	+ 8.5	+ 7.2	+ *3.1	6.3
År . . .	+ *2.7	+ 3.5	+ 6.2	+ 7.9	+ 8.4	+ 8.0	+ 7.4	+ 3.5	5.7

Den varmaste vinden är, då året betraktas i dess helhet, syd (+ 8.4°), den kallaste nord (+ 2.7°). Om vintern har sydvinden en medeltemperatur af + 1.0° och nordan icke mindre än — 8.3°. Om våren hafva extremerna flyttat sig till resp. W (+ 5.9°) och NE (— 0.2°), om sommaren är åter syd varmest (+ 18.5°), men nordväst kallast (+ 14.5°), och om hösten slutligen är sydosten den varmaste (+ 9.4°) och nordvästen likasom om sommaren den kallaste (+ 3.1°).

Man spårar bland annat ögonskenligen i dessa siffror ett inflytande från Östersjön och Bottenhafvet. Dessa uppvärma nämligen nordost-, ost-, och sydostvindarna om hösten, men afkyla dem om våren. Detta ser man bäst, när man jämför temperaturen hos dessa vindar med den hos nordvästen. Sistnämnda vind är t. ex. om våren 2.6° varmare än nordosten, men om hösten däremot 2.4° kallare. Nattfroster inträffa ock om våren företrädesvis vid ett svagt nordligt till ostligt luftdrag, om hösten däremot vid ett svagt nordligt till västligt. Det är nog också de nämnda kalla och delvis isfyllda hafven i öster, som i väsentlig mån bidraga till att göra vårarna i Stockholm och ännu mer i dess skärgård långa och kyliga. Till ersättning göra de höstarna blida.

Den olikhet i värmeförhållandena, som äger rum under olika år, beror nu till stor del på den olika frekvensen af de värmeförande eller köldbryngande vindarna. Emellertid medverka härtill äfven andra faktorer, såsom himmelens klarhetsgrad, luftens fuktighet m. m.

Medeltemperaturen för året och dess särskilda månader meddelas i följande tabell, gällande årsserien 1859—1894. För att kunna bedöma det inflytande af maritim natur, af hvilket Stockholms temperaturförhållanden äro påverkade, i motsats till dem i det inre landet, återgifves äfven medeltemperaturen för en ort därstädes af ungefär samma breddgrad och höjd öfver hafvet som Stockholm, nämligen Örebro.

	Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	Året
Stockholm	—3.0°	*—3.4°	—1.8°	+3.0°	+8.2°	+14.0°	+16.4°	+15.0°	+11.2°	+5.9°	+1.3°	—2.2°	+5.38°
Örebro . .	—3.6°	*—4.0°	—1.9°	+3.5°	+9.4°	+15.0°	+16.6°	+14.7°	+10.6°	+5.1°	+0.4°	—3.1°	+5.23°
Skillnad .	+0.6°	+0.6°	+0.1°	—0.5°	—1.2°	—1.0°	—0.2°	+0.3°	+0.6°	+0.8°	+0.9°	+0.9°	+0.15°

Af differenserna ser man, att vårmånaderna, i synnerhet maj, äro märkbart kallare i Stockholm än i Örebro. Till och med i juni och juli förmärkes i Stockholm svalkan från de omgivande vattnen. Hösten är däremot blidare än i Örebro, och detta är äfven fallet med vintern.

I likhet med städer i allmänhet, har Stockholm något högre medeltemperatur än det närmast omgivande landet. Detta framgår af följande jämförelse mellan samtida observationer under ett tiotal år vid Stockholms observatorium och Experimentalfältet utanför staden.

	Dec.—Febr.	Mars—Maj	Juni—Aug.	Sept.—Nov.	Året
Stockholm	— 2.14°	+ 3.30°	+ 15.03°	+ 6.32°	+ 5.63°
Experiment-fältet	— 2.54	+ 3.11	+ 14.90	+ 5.94	+ 5.35
Skillnad	+ 0.40	+ 0.19	+ 0.13	+ 0.38	+ 0.28

Temperaturöfverskottet i Stockholm är om hösten och vintern i medeltal 0.4°, om våren 0.19° och om sommaren 0.13°. Otvifvelaktigt är medeltemperaturen i själfva staden ännu högre än den här angifna, som gäller den höga, fria och staden dominerande Observatoriebacken. Så väl af observationer, som den dagliga erfarenheten vet man för öfrigt, att temperaturen under klara nätter icke faller så lågt i en stad, som på landsbygden, där afkylningen icke häjdas af uppvärmda gator och hus. En följd så väl häraf som af det i viss mån maritima läget är, att kvällar och nätter i Stockholm, särskildt om hösten, äro jämförelsevis milda, och att växter, härstammade från sydliga, till och med tropiska, trakter, kunna pryda offentliga platser i staden ännu ganska sent på hösten. Såsom exempel härpå må nämnas palmer och trädartade ormbunkar, *Musa*, blommande *Jucca*, *Cacteer* m. fl. Kölden under kalla och klara vinternätter, hvilken, som bekant, mycket växlar med lokalen, blir icke heller så sträng och bitande inuti staden, som i dess landtliga omgifningar; temperaturskillnaden kan då uppgå till flera grader.

Såsom kännetecknande i botaniskt afseende för Stockholms milda klimat kan anföras, att på skyddade platser valnötsträdet nästan årligen bär mogen frukt, och att detsamma äfven varit fallet med vinrankan till och med i förvildadt tillstånd, nämligen under mycket varma år och på särskildt gynnsamma lokaler i Stockholms närmaste omnejd. På kalljord växa dessutom på sina ställen året om sådana sydländska träd som *Magnolia acuminata*, *Robinia pseudacasia* samt de japanska *Gingko biloba* och *Sciadopitys verticillata*.

Den dagliga förändringen i temperaturen i Stockholm har beräknats vara följande:

Amplitud .	Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	Året
Operiodisk	5.1°	6.0°	7.4°	8.6°	9.5°	10.4°	9.7°	8.8°	7.9	6.2°	*5.0°	5.2°	7.5°
Periodisk .	1.0	2.2	4.3	5.8	7.3	7.7	7.3	6.0	4.9	3.0	1.2	*0.7	4.3
Skillnad . .	4.1	3.8	3.1	2.8	2.2	2.7	2.4	2.8	3.0	3.2	3.8	4.5	3.2

Den periodiska dagliga amplituden, det är skillnaden mellan medeltemperaturerna vid den normalt varmaste och kallaste tiden på dygnet, ökas regelbundet till maximum (7.7°) i juni, och aftager därefter till minimum (0.7°) i dec. Den operiodiska amplituden eller medelskillnaden mellan maximum- och minimum-termometrarna är likaledes störst i juni (10.4°) — i enskilda fall kan den uppgå ända till 20° — och har sina lägsta värden under nov., dec. och januari. Den är naturligtvis alltid större än den periodiska och har sitt största öfverskott öfver denna i dec. I sistnämnda månad äro alltså de tillfälliga växlingarna i temperaturen under dygnet störst.

Den årliga förändringen i temperaturen är till sina hufvuddrag redan angifven i den ofvan anförda tabellen öfver månads-medeltemperaturen. Då man för en längre följd af år beräknar medeltemperaturen under kortare tids-intervaller, t. ex. för 5 dagar, så visa sig i gången af dessa s. k. femdagsmedia vissa smärre oregelbundenheter, om hvilka dock ännu icke full visshet råder, huruvida de äro normala eller endast tillfälliga. Den märkligaste af dessa oregelbundenheter i årskurvan förekommer under minimum-perioden, januari—februari. Vi meddela här femdagsmedia under denna tid enligt trenne observationsserier. Datum-siffrorna angifva den mellersta dagen i hvarje femdags-period.

		S t o c k h o l m				L u n d.
		1758—1807	1821—1850	1873—1895	Med.	1753—1870
Jan.	3	—* 5.6°	— 4.0°	— 3.0°	— 4.2	—* 2.3°
»	8	— 5.1	—*4.6	— 2.9	— 4.2	— 2.1
»	13	— 4.8	— 4.2	—*3.8	—*4.3	— 2.1
»	18	— 4.2	— 3.8	— 3.1	— 3.7	— 1.4
»	23	— 4.2	— 3.4	—*3.7	— 3.8	— 1.5
»	28	— 3.4	—*4.1	— 2.1	— 3.2	— 1.4
Febr.	2	— 3.9	— 3.9	— 2.0	— 3.3	— 1.5
»	7	—*4.7	— 3.4	— 3.2	— 3.8	—*1.8
»	12	—*4.7	— 2.8	—*4.4	—*4.0	—*1.8
»	17	— 3.7	— 3.2	— 3.7	— 3.5	— 1.6
»	22	— 3.0	—*4.4	— 3.2	— 3.5	— 1.4
»	27	— 2.7	— 3.1	—*3.7	— 3.2	— 0.8
Mars	4	— 3.2	— 2.3	— 3.0	— 2.8	— 0.6
Med.		— 4.09	— 3.63	— 3.22	— 3.65	

Trots de långa observationsserierna låter det sig knappast afgöra, vid hvilken tid årets temperatur-minimum egentligen inträffar, alldenstund sekundära maxima och minima uppträda på olika tider under de olika serierna i denna för öfrigt ganska flacka del af temperaturkurvan. Egendomligt är emellertid, att, då man med lika vikt förenar alla tre serierna, kvarstå i medelkurvan, som då representerar icke mindre än 103 år, tvenne minima, det ena, principala, -4.3° , den 13 jan., och det andra, -4.0° , den 12 febr., åtskilda af ett ganska utprägladt maximum, -3.2° , den 28 jan. Då en mot-

svarande långvarig serie för Lund äfven angifver en dylik stegring i temperaturen för samma femdags-period som i Stockholm, nämligen den 28 jan., vill det synas, som om denna lilla oregelbundenhet verkligen är utmärkande för vårt klimat. Vi vilja här icke ingå på någon förklaring af fenomenet.

Det må för öfrigt i förbigående påpekas, att medeltalen för jan.—febr., enligt de i ofvanstående tabell anförda serierna, blifva allt högre. Vintrarna i Stockholm skulle således nu för tiden i allmänhet vara något blidare än under förra århundradets senare hälft. Samma resultat framgår äfven af Lunds observationer.

Omkring den 1 april stiger medeltemperaturen öfver noll. Vid samma tid försvinner äfven i medeltal snötäcket på öppen mark. Under våren i öfrigt förekomma tvenne tidpunkter, hvilka enligt observationerna ofta utmärka sig för en abnorm temperatursänkning eller hämmad temperaturstegring, nämligen omkring den 8 mars samt strax före midten af maj. Den sistnämnda, som skulle kunna anses motsvara den bekanta frostperioden, 10—14 maj, »de tre stränga herrarna», i Tyskland, synes dock vara tvifvelaktig.

Den varmaste tiden af året infaller i medeltal omkring midten af juli. Äfven denna tidpunkt är något obestämd, och man har till och med velat spåra tvenne temperaturmaxima, ehuru sannolikt med orätt. I slutet af november, omkring den 24, sjunker medeltemperaturen under noll.

Ytterligheter i temperaturen. De gränser, mellan hvilka månads- och års-media af temperaturen i Stockholm växlat under åren 1859—1896, hafva varit följande:

	Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	Året
Högsta . .	+2.0°	+0.8°	+3.3°	+5.9°	+12.3°	+17.8°	+19.3°	+18.5°	+13.8°	+8.9°	+5.1°	+1.0°	+6.9°
År	1872	1862	1894	1894	1889	1896	1896	1868	1884	1874	1877	1888	1894
Lägsta . .	-9.3	-12.1	-8.1	-0.3	+3.2	+10.9	+14.0	+11.9	+8.0	+0.4	-1.9	-8.0	+3.1
År	1867	1871	1888	1877	1867	1865	1862	1864	1877	1880	1876	1867	1867

Går man till de äldre observationerna, hvilkas beräknade medeltal dock icke i senare tider kontrollerats, finner man, att under åren 1800—1858 ofvanstående högsta värden icke sällan öfverträffats. Så skall medeltemperaturen i februari 1822 hafva varit +3.0°, i mars samma år +4.6, i april 1803 +7.5, i juni 1826 +17.9, i juli 1855 +21.6, i aug. 1846 +20.9, i sept. 1814 +15.0, i okt. 1846 +10.8, i nov. 1822 +5.4 och i dec. 1857 +2.8°. På samma sätt är äfven förhållandet med de lägsta: i januari 1814 var medeltemperaturen -14.1°, i april 1809 -0.5, i juli 1832 +13.1, i sept. 1830 +7.9 och i nov. 1829 -2.9°.

Ovanligt kalla vintrar under detta århundrade, med en medeltemperatur under dec.—mars af -5° och därunder, hafva varit: 1803, 1804, 1805, 1809 (-7.4°), 1814 (-6.8°), 1829, 1838, 1855, 1867, 1871, 1875, 1877, 1881, 1893. Ovanligt milda vintrar, då medeltemperaturen under dec.—mars uppgått till eller öfverstigit 0°, hafva varit 1819, 1822 (+2.1°), 1842, 1858, 1859, 1863, 1874, 1882, 1890.

Den medelst maximum- och minimum-termometrar aflästa absolut högsta och lägsta temperaturen under åren 1873—1896 har varit följande:

	Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.
Högsta.	+ 8.6°	+12.0°	+15.0°	+21.0°	+29.0°	+32.7°	+33.2°	+30.0°	+23.5°	+18.7°	+13.0°	+14.2°
Datum.	d. 25	d. 22	d. 28, 29	d. 30	d. 24	d. 28	d. 25	d. 13	d. 4	d. 1	d. 1	d. 25
År . . .	1882	1878	1890	1890	1889	1876	1876	1876	1886	1874	1884	1874
Lägsta.	-30.0	-24.5	-22.5	-14.4	- 4.2	± 0.0	+ 1.5	+ 3.5	- 1.6	- 9.0	-18.0	-22.5
Datum.	d. 24	d. 14	d. 6, 15	d. 3	d. 18	d. 4	d. 6	d. 27	d. 25	d. 23	d. 30	d. 24
År . . .	1875	1893	1888	1881	1876	1891	1877	1885	1875	1880	1884	1876

Enligt de äldre anteckningarna observerades den 3 juli 1811 +36°, och den 20 jan. 1814 -32°. Dessa gradtal äro således de ytterligheter, mellan hvilka temperaturen i Stockholm veterligen växlat från år 1754 till och med 1896. Härvid bör emellertid anmärkas, att iakttagelserna gälla den höga Observatoriebacken. På lägre platser, i synnerhet i stadens närmaste omgifningar, har om vintern observerats ända till 6 grader lägre minimumtemperatur än de här ofvan angifna, och nära den snötäckta marken i låg terräng ännu lägre köldgrader.

Medeltemperaturen för de särskilda åren enligt äldre och nyare beräkningar har varit följande:

1758	+4.6°	1781	+6.6°	1805	+4.1°	1829	+3.6°	1852	+6.2°	1876	+4.8°
59	6.1	82	4.9	06	5.3	30	5.0	53	5.7	77	4.6
60	5.2	83	7.0	07	5.5	<i>Med. 6.26</i>		54	6.6	78	6.1
<i>Med. 5.30</i>		84	4.4	08	5.3	31	5.6	55	5.0	79	4.6
61	6.4	85	4.6	09	4.6	32	5.6	56	4.8	80	5.5
62	5.8	86	4.4	10	5.1	33	6.0	57	7.0	<i>Med. 5.27</i>	
63	4.9	87	5.8	<i>Med. 5.03</i>		34	6.6	58	7.2	81	3.9
64	6.4	88	4.7	11	6.6	35	5.9	59	6.5	82	6.5
65	5.9	89	7.0	12	4.0	36	5.1	60	4.8	83	5.9
66	6.6	90	6.4	13	5.7	37	5.0	<i>Med. 5.99</i>		84	5.8
67	5.2	<i>Med. 5.58</i>		14	4.8	38	4.1	61	5.4	85	5.1
68	5.2	91	7.6	15	5.8	39	5.5	62	4.5	86	6.0
69	5.4	92	6.0	16	5.0	40	5.4	63	6.6	87	6.0
70	5.7	93	6.5	17	5.8	<i>Med. 5.46</i>		64	4.5	88	4.0
<i>Med. 5.75</i>		94	7.8	18	6.7	41	5.8	65	5.3	89	5.8
71	4.7	95	4.9	19	7.4	42	6.6	66	5.3	90	6.4
72	5.1	96	6.4	20	5.6	43	5.9	67	3.1	<i>Med. 5.54</i>	
73	7.4	97	6.8	<i>Med. 5.74</i>		44	4.4	68	6.3	91	6.1
74	5.2	98	7.0	21	6.4	45	5.1	69	5.5	92	5.1
75	7.7	99	4.1	22	8.4	46	6.6	70	5.0	93	4.9
76	6.3	1800	4.8	23	6.5	47	5.7	<i>Med. 5.15</i>		94	7.0
77	5.4	<i>Med. 6.19</i>		24	7.4	48	5.8	71	3.7	95	5.6
78	5.7	01	5.7	25	6.3	49	5.2	72	6.8	96	6.8
79	7.8	02	5.4	26	7.4	50	5.6	73	6.1	<i>Med. 5.91</i>	
80	5.8	03	4.7	27	6.0	<i>Med. 5.67</i>		74	5.9	<i>Med. 1758—1896:</i>	
<i>Med. 6.11</i>		04	4.6	28	5.6	51	6.1	75	4.3	+ 5.67°	

Från 1758 till och med 1896 har alltså årets medeltemperatur växlat mellan $+3.1^{\circ}$ (1867) och $+8.4$ (1822). För så vidt man vågar lita på de äldre observationerna och beräkningarna, vill det synas, som om årsmedeltemperaturen i det hela något aftagit under detta århundrade. Under åren 1761—1800 var den nämligen $+5.91^{\circ}$, 1801—1860 $+5.68$ och 1861—1890 $+5.33$. I Lund var den under motsvarande tidrymder resp. $+6.58$, $+6.84$ och $+6.97$, således har där tvärtom en liten stegring ägt rum.

Antalet dygn med minimum-temperatur under noll har under åren 1881—1894 i medeltal varit följande (1), jämfördt med motsvarande antal i Stockholms län i dess helhet (2):

	Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	Året
(1) . . .	27.0	24.4	24.5	16.9	2.6	0.0	0.0	0.0	0.0	7.0	14.7	24.4	141.5
(2) . . .	27.6	25.4	26.2	20.3	5.8	0.2	0.0	0.0	1.1	9.0	15.6	24.7	155.9
Skillnad	-0.6	-1.0	-1.7	-3.4	-3.2	-0.2	+0.0	+0.0	-1.1	-2.0	-0.9	-0.3	-14.4

Man finner häraf, att så väl om våren som om hösten nattfroster förekomma mindre ofta inuti staden än utomkring densamma, såsom äfven blifvit antydt i det föregående. Från och med juni till och med midten af september inträffa sällan nämnvärda sådana i Stockholms omgifningar och ännu mera sällan inom stadens egentliga område. Någon gång skall dock ha händt, att de i början af juni nyss framkomna rågaxen skadats af frosten. Det uppgifves till och med, att natten till den 4 juli 1832 marken varit hvit af frost. I slutet af september börja nattfrosterna däremot blifva vanligare.

Markens temperatur på $\frac{1}{2}$ och 1 meters djup den 15 i hvarje månad på besådd och om vintern snötäckt öppen mark har vid Experimentalfältet i medeltal af åren 1881—1895 varit följande:

	Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	Året
$\frac{1}{2}$ m. . .	+0.9°	+0.6°	*+0.4°	+3.0°	+8.6°	+13.6°	+16.2°	+15.5°	+13.3°	+8.6°	+4.3°	+1.8°	+7.2°
1 m. . .	+2.5	+1.9	*+1.6	+2.9	+6.7	+10.9	+13.8	+14.3	+13.1	+10.1	+6.3	+3.7	+7.3
Skillnad	-1.6	-1.3	-1.2	+0.1	+1.9	+2.7	+2.4	+1.2	+0.2	-1.5	-2.0	-1.9	-0.1

Årsmedeltemperaturen i marken är således vid pass 1.8 grad högre än luftens, som, enligt det föregående, i Stockholm är $+5.4^{\circ}$. På $\frac{1}{2}$ m. djup nedgår den den 15 mars till 0.4° , somliga år några tiondels grader under noll. Detta djup torde därför vara endast obetydligt lägre än gränsen för kälens nedträngande i jorden i normala fall. På 1 meters djup har temperaturen ingen vinter nedgått under $+1^{\circ}$. I mark, som hålles fri från snö, blifva förhållandena naturligtvis annorlunda.

Isläggning och islossning. I sammanhang med temperaturförhållandena må nämnas, att insjöar och smärre saltsjövikar i Stockholms omnejd tillfrysas i medeltal i slutet af november och gå upp de sista dagarna af april. Sjöfarten på Stockholm från saltsjösidan har, enligt hamnkaptensens journal för inkomna och afgående fartyg, om man fränser i senare tider öppna hållna

segelrämmor, i medeltal börjat omkring den 10 april och slutat de sista dagarna af december. Ytterst sällan har den kunnat fortgå oafbrutet hela vintern; men å andra sidan har den något år varit stängd af is redan i slutet af november, och icke kunnat börja förrän i midten af maj.

Isens tjocklek på insjöarna uppgår under stränga vintrar, då isen en längre tid varit bar, till 60 à 70 cm., under milda vintrar däremot endast till omkring 20 cm.

Luftens fuktighet.

Luftens absoluta och relativa fuktighet, fuktighetstrycket, och procenten äro i medeltal följande:

	Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	Året
Tryck mm.	3.4	*3.3	*3.3	4.1	5.5	8.1	9.9	9.9	8.4	5.8	4.6	3.5	5.82
Procent . .	87	86	78	69	*63	64	67	73	79	82	87	88	76.9

Under juli och augusti har således luften sin största absoluta fuktighet, under februari och mars däremot sin minsta. Den relativa, fuktighetsprocenten, åter är störst i december, minst däremot i maj och juni; den kan under sistnämnda månader, i synnerhet vid vindar mellan väst och nord, nedgå ända till omkring 20 proc. I likhet med fastlandet i allmänhet är fuktighetstrycket under sommaren i medeltal minst om natten, och äfven midt på dagen något mindre än morgon och afton. Fuktighetsprocenten är däremot störst om natten, minst vid den varmaste tiden på dagen.

Nederbörden.

Man kan i Stockholms nederbördsförhållanden tydligt urskilja de tvenne inflytanden af mera allmän karakter, hvilka sätta sin prägel på de klimatiska förhållandena i Sverige. Å ena sidan de allmänt kontinentala inflytandena, hvilka påtagligen äro de starkaste, innefattande dels det rysk-sibiriska, dels det central-skandinaviska; dessa framtråda i sommarregnen. Å andra sidan de maritima, härrörande dels af det nordatlantiska inflytandet i allmänhet, dels af det från Östersjön, hvilka gifva sig till känna i en ökning af höstnederbörden. Stockholm kan alltså uppvisa ett sommarmaximum i nederbördsnängden i augusti, ett svagare höstmaximum i oktober, ett hufvudminimum i februari, samt ett sekundärt sådant i september såsom närmare synes af följande medelvärden i mm., gällande årsserien 1860—1894.

Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	Året
20.0	*17.7	20.0	23.1	35.5	42.3	57.8	61.8	45.7	49.5	35.2	28.2	436.8

Hvad regnet vid de särskilda vindarna under den varmare årstiden beträffar, gäller för södra Sveriges ostkust i allmänhet och i någon mån

äfvén för Stockholm följande. Under maj och juni kommer i det hela lika mycket regn vid NE- som vid SW-vindar; dock är, märkligt nog, regnsannolikheten vid de förra ganska liten under denna del af året, beroende därpå, att dessa vindar då oftast äro anticykloniska, d. v. s. komma från barometermaxima. Under juli—oktober faller däremot den afgjordt största mängden vid de talrika SW-vindarna. Regnsannolikheten är i det hela minst vid NW, störst däremot vid SSE, under hösten dels vid SSE dels vid E. De starkaste regnfallen på 24 timmar inträffa under maj—juni i allmänhet vid NE-vindarna, under juli—okt. däremot vid de för öfrigt under denna årstid mindre ofta förekommande E-vindarna. Det sistnämnda gäller i synnerhet månaderna juli—aug., då en regnförande östlig vind bringar i medeltal en betydligt större regnmängd i dygnet än en regnförande sydväst.

Årsnederbörden har under de sista 36 åren växlat mellan 299.3 mm. (1875) och 640.6 (1890); mängderna för de särskilda månaderna, från några få eller ett tiotal mm. till 143.5 i okt. 1885. Den största kända regnmängden för ett dygn under senare tider är 66.6 mm., som föll den 10 juli 1882. Till följd af blåstens inverkan vid nederbördens insamling på den fria och höga Observatoriebacken äro de ofvan anförda nederbördsmängderna med all säkerhet något mindre än de, som verkligen komma till marken. Enligt en jämförelse med den mera skyddade stationen vid Experimental-fältet böra de här för Stockholm anförda värdena höjas med omkr. 5 proc. för månaderna juli—september, eller i allmänhet då nederbörden utgöres af regn, samt med 10 ända till 35 proc. för de öfriga månaderna, mest då nederbörden utgöres uteslutande af snö.

Årssummorna af nederbörden förete i Svealand och för öfrigt i Sverige i dess helhet, åtminstone från 1860, en egendomlig periodisk ökning och minskning. Periodens längd är i medeltal $5\frac{2}{3}$ år eller jämnt hälften af den s. k. 11-åriga (noga $11\frac{1}{3}$ år) solfläckperioden. Denna periodicitet skönjes äfvén, om ock ofullkomligt, i Stockholms-observationerna. Sålunda voro maximum-år: 1860 (459.5 mm.), 1866 (541.6), 1873 (476.7), 1878 (529.1), 1885 (574.6), 1890 (640.6), 1895 (555.1); minimum-år: 1862 (337.6), 1871 (315.0), 1875 (299.3), 1880 (334.1), 1886 (405.8), 1892 (340.1).

Nederbördsdagarnas antal (0.1 mm. och däröfver) uppgår, såsom synes af följande 20-åriga medelvärden, för året till omkring 160. Hvad de särskilda månaderna beträffar, ha oktober och december de flesta, omkring 16, hvarjämte en stegring äfvén förekommer i augusti; april har däremot det minsta antalet, 11.

Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	Året
13.9	11.2	13.0	*10.8	12.2	11.5	14.0	15.1	13.1	15.9	13.8	16.0	160.5

Snödagarnas antal, däri äfvén inberäknade sådana med snöblandadt regn, uppgår för året i medeltal till omkring 58; de äro på följande sätt fördelade på de särskilda månaderna.

Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	Året
10.6	9.6	10.3	5.5	1.6	0.1	0.0	0.0	0.3	2.0	5.6	12.1	57.7

Man ser, att snö kan falla, ehuru ytterst sällan, ännu i juni, och likaså någon gång redan i september. December har de flesta snödagarna.

Snötäcket. Marken erhåller i Stockholms omnejd sitt första snötäcke i medeltal omkring den 15 nov. Något år har detta kunnat inträffa redan den 20 oktober, men också kunnat dröja ända till i midten af dec. Om våren bortgår det i medeltal omkring den 1 april; det har något år försvunnit redan den 1 mars, men det har också händt, att marken varit snötäckt ännu i början af maj. Emellertid må man här af icke draga den slutsatsen, att marken är ständigt snötäckt mellan dessa tidpunkter. Tvärt om göra de ofta inträffande blidvädren, att icke allenast under hösten och våren, utan till och med midt i vintern bar mark kan förekomma längre eller kortare tid, till och med flera veckor. Ser man på det omgifvande länet i dess helhet, är antalet dagar med snötäckt mark under de särskilda månaderna och vintern i sin helhet i medeltal följande:

Okt.	Nov.	Dec.	Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Vintern
2.3	6.5	16.4	21.9	19.3	19.8	6.4	0.2	92.8

Under vintern 1880—81 var marken snötäckt icke mindre än 166 dagar, vintern 1889—90 däremot endast 33. I skogarna är snötäcket icke allenast tjockare än på slätterna, utan äfven varaktigare, så att skogen i medeltal har 4 dagar längre tid med snötäckt mark än slätterna, somliga år ända till 10 och därutöfver.

Åskan höres i Stockholm i medeltal inemot 8 dagar om året. I likhet med förhållandet i andra trakter af landet förekomma de flesta åskvädersdagarna i Stockholm, omkring 5, under de varmaste månaderna, juli och augusti, däremot så godt som ingen under månaderna november—mars.

Moln och dimma.

Molnmängden, uppskattad i grader från 0 (=klart) till 10 (=mulet), har i medeltal under åren 1880—1892 varit följande:

	Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	Året
8 f. m.	7.6	7.6	6.4	6.2	5.3	5.0	5.8	5.9	6.3	7.4	7.8	8.2	6.6
2 e. m.	7.5	7.1	6.3	5.7	5.7	5.5	6.2	6.1	6.2	7.2	7.2	7.7	6.5
9 e. m.	7.2	6.9	5.7	5.2	5.4	5.1	5.7	5.2	5.2	6.7	6.9	7.9	6.1
Med.	7.4	7.2	6.1	5.7	5.5	*5.2	5.9	5.7	5.9	7.1	7.3	7.9	6.4

Häraf ses, att juni månad är af alla årets månader den klaraste, december däremot den mest mulna. Man finner vidare, att från och med september till och med april himmelen är mest mulen om morgnarna, minst däremot om aftnarna. Under den återstående, varmare, delen af året är molnmängden störst midt på dagen. Sistnämnda förhållande är utmär

kande för fastlandet i allmänhet, och är mest utpräglat i det inre. Utanför Stockholms skärgård, likasom på hafvet i allmänhet vid Sveriges kuster, är molnmängden under de varmaste månaderna däremot minst midt på dagen.

Dimma har under 20 år i medeltal observerats omkring 48 dagar om året, af hvilka, såsom synes af följande siffror, de flesta komma på den kalla årstiden, särskildt december, minsta antalet på juni.

Jan.	Febr.	Mars	April	Maj	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	Året
5.9	5.6	4.1	3.4	1.4	*0.5	0.8	2.1	5.3	5.9	6.3	6.6	47.9

I Stockholms yttersta skärgård förekommer dimma eller tjocka oftast i april och maj, mera sällan däremot under november—januari.

Några data rörande vegetationen m. m.

Såsom belysande klimatets yttringar i afseende på vegetationen m. m. meddelas här några uppgifter, hvilka visserligen egentligen afse medelförhållandena i Stockholms län i dess helhet under åren 1873—1878, men dock torde vara någorlunda giltiga äfven för stadens närmaste omgifningar. De gälla de tidpunkter, då de ifrågavarande fenomenen nått en allmännare utveckling, såsom då blommor i större mängd öppnat sig eller frukter i större mängd äro fullt mogna.

Vegetationsperioden för örter inträder i medeltal den 16 april, då dygnets medeltemperatur är omkring + 3 gr., och slutar den 15 nov.; den varar således 213 dagar. Trädens lifyttringar visa sig redan den 15 mars. Jordarbetena pläga taga sin början omkring den 21 april. Löfsprickningen börjar med häggen (*Prunus padus* L.) den 22 maj och fortgår därefter i ordning med björk (*Betula verrucosa* EHRH. och *odorata* BECHST.) och al (*Alnus incana* W. och *glutinosa* GAERTN.) den 27, rönn (*Sorbus aucuparia* L.) den 28, syren (*Syringa vulgaris* L.) och hassel (*Corylus avellana* L.) den 29, lönn (*Acer platanoides* L.) den 30, alm (*Ulmus montana* WITL.) och kastanje (*Aesculus hippocastanum* L.) den 31, apel (*Pyrus malus* L.) den 1 juni, körsbärsträd (*Prunus cerasus* L.) och asp (*Populus tremula* L.) den 2, lind (*Tilia parvifolia* EHRH.) den 3, ek (*Quercus robur* L.) den 7 och ask (*Fraxinus excelsior* L.) den 9. Löffällningen försiggår i förra hälften af oktober, först för häggen, björken och lönnen den 29 sept.—1 okt., sist för syrenen den 15 okt.

Af de nämnda trädslagen äfvensom af allmänt bekanta örter blommor blåsippan (*Anemone hepatica* L.) den 15, hästhof (*Tussilago farfara* L.) den 18, al den 26 april; hvitsippa (*Anemone nemorosa* L.) den 1, asp den 2, sälj och guldvifva (*Primula veris* L.) den 15, ask den 30 maj; hägg den 2, smultronört (*Fragaria vesca* L.) den 3, körsbärsträd den 4, liljekonvalje (*Convallaria majalis* L.) den 6, apel den 9, kastanje den 12, syren den 13, rönn den 14, prestkrage (*Chrysanthemum leucanthemum* L.) den 22, blåklint (*Centaurea cyanus* L.) den 23, *Linnéa borealis* L. den 29 juni; gul näckros (*Nuphar luteum*

SM.) den 2, hvit näckros (*Nymphæa alba* L.) den 3, lind den 18 juli. Smultron mogna den 2, blåbär (*Vaccinium myrtillus* L.) den 16, hallon (*Rubus idæus* L.) den 28, vinbär (*Ribes rubrum* L.) den 29 juli; körsbär den 8 aug., lingon (*Vaccinium vitis idæa* L.) den 5 september.

Hvad sädesslagen beträffar, går höstrågen i ax den 3, höstvetet den 22 juni, kornet den 10 och hafren den 13 juli. Rågen blommar den 22 juni, hvetet den 3, ärtorna den 5 juli. Höstrågen är mogen den 6, hvetet den 21, hafren den 26, kornet den 28 augusti.

Af flyttfåglar ankomma lärkan (*Alauda arvensis*) och kajan (*Corvus monedula*) omkring den 21, staren (*Sturnus vulgaris*) den 25, dufvan (*Columba ænas*) den 30 mars; sädgåsen (*Anser segetum*) och svanen (*Cygnus musicus*) den 7, morkullan (*Scolopax rusticola*) den 10, bofinken (*Fringilla cœlebs*) den 11, sädesärulan (*Motacilla alba*) den 12, anden (*Anas boschas*) den 13, tranan (*Grus cinerea*) den 19 april; göken (*Cuculus canorus*) den 11, gulärulan (*Motacilla flava*) den 12, hussvalan (*Hirundo urtica*) den 18 maj.

Källor: Meteorologiska Centralanstaltens tabeller och observationsjournaler; afhandlingar, uppsatser och meddelanden af V. Carlheim-Gyllenskiöld, R. Hult, D. G. Lindhagen, H. Nicander, R. Rubenson, P. A. Siljeström, A. V. Tidblom, V. B. Wittroek, J. Öfverbom, författaren m. fl.

IV.

STOCKHOLMS HISTORIA

AF

KARL HILDEBRAND.

1.

Våra äldsta städer ha uppvuxit, där offerlundar och gudatempel kallade större människoskaror tillsammans på bestämda mellantider, eller där mötande vägar och farleder inbjödo till varubyte och köpsläende. Där slog sig handverkare ned hellre än amorstädes, köpmännen uppförde bodar och fyllde dem med allsköns varor; tiden var orolig och säkerheten till lif och egendom ringa, hvarför torn och murar uppfördes rundt sammanbygtringen af småhus. Städernas stadiga befolkning tillväxte alltjämt, och nödvändigheten att trängas inom förskansningarna liksom det öfvervägande sysslandet med handel och handverk skapade andra rättssedvänjor än landsbygdens, där man kunde breda ut sig med gårdar och uthus, och där landtbruk och boskapsskötsel voro hufvudnäringar. Småningom upphörde fördenskull städerna att lyda under landsrätt och fingo egna lagar och särskilda domstolar. Konungarne togo dem i sitt beskydd och utfärdade skyddsbrief och privilegier, förnämligast sedan beröringen med Tyskland gifvit impulser och lärdomar.

Af försiktighet anlades städerna företrädesvis långt ifrån det öppna hafvet, inne i undangömda vikar eller ett stycke uppför åar, där plundrande sjöröfvare näppeligen vågade sig in för att ej bli inneslutna och tillintetgjorda. Kring Mälarens stränder uppstodo sålunda ett antal stadssamhällen, men då fientliga flottor trots alla försiktighetsmått började söka sig fram till dem på 1100-talet, uppstod ett behof att sätta ett lås vid Mälarens port, där Stockholm nu ligger. Platsen var också synnerligen lämplig för handel till lands mellan Uppland och Södermanland och till sjös mellan Saltsjön och Mälaren. Ett dubbelt intresse betingade och gynnade sålunda stadens grundläggning. Man kan visserligen ej fastställa något visst årtal för den-

samma, men då Birger Jarl och hans son, konung Valdemar, daterade bref i Stockholm år 1252, hade staden säkerligen funnits till någon tid.

Staden Stockholms topografiska utseende betingas däraf, att en sandås drager sig från Uppland till Södermanland, på flera ställen sönderskuren af Mälarens vatten, som måste bana sig väg utåt Östersjön. Af de öar, som härigenom bildats, är *stadsholmen* den mest betydande och den först bebyggda. I söder skildes den af två små sund och en mellanliggande holme från nuvarande Södermalm, förr benämnd *Åsön*; ö-namnet beror på

A. Lindahl fot.

22. Birger Jarls staty
af B. E. FOGELBERG.

de vida vattengränserna i Årstaviken och Hammarbysjön mot Södermanlands hufvudmassa och de smala landfästena vid Skanstull och Danviken, en gång måhända genombrutna af vatten, äfven de. I Mälaren ligger *Kedjeskär*, senare kalladt *Gråmunkeholmen*, nu *Riddarholmen*, af gammalt räknad till staden. Mälarens norra utlopp sönderdelas af två små holmar, af hvilka den ena uppgifves ursprungligen haft namnet *Stockholmen*, hvilket sedan öfverflyttades på hela staden. Båda äro nu förenade till *Helgeandsholmen*. På Upplandssidan gick sandåsen, som senare fick namnet *Brunkeberget*, ner emot Norrström, afskild från vattnet å ömse håll af en sluttning och en låg och lätt bebyggd strand. I väster låg ön *Lidern*, i slutet af 1600-talet kallad *Kungsholmen*, skild från *Norrmalm* af ett jämförelsevis bredt vatten med *Blekkholmen* i midten. Öster ut bildade ett smalt sund, *Näckströmen*, gräns mellan *Norrmalm* och *Käpp-*

linge- eller *Blasieholmen*. Längre ut låg *Vangsholmen*, nuvarande *Skeppsholmen*, och *Notholmen* eller *Kastellholmen* samt *Valmundsön*, numera benämnd *Djurgården*. Ett par småholmar förekomma också, men de kunna tills vidare förbigås. Öster om *Brunkebergsåsen* låg det stora *Träsket* med tillflöde från *Brunnsriken* och med ett utlopp till *Laduviken*, hvilken sträckte sig öfver nuvarande *Nybroviken*, *Berzeliipark* och ett stycke uppåt *Birger-Jarls-gatan*. I allmänhet voro sunden bredare, i det att stränderna voro mindre utfyllda och ojännare än nu. Höjdskillnaderna voro också större med branta backar och slingrande vägar eller krokiga gator. Bland anmärkningsvärda företeelser får ej bortglömmas ett system af sjöar och åar på *Åsön*;

den största hade namnet *Fatburen* eller *Fatbursjön*, och sjöarnas afloppså utnynnade i Årstaviken.

Efter denna orientering vilja vi taga en öfverblick öfver medeltidsstadens utsträckning och utseende.¹

Vid Stadsholmens nordöstra hörn höjde sig *slottet*, i norr och öster antagligen direkt ur vattnet, med murar och gårdar belägna rundt omkring det höga tornet *Kärnan*. Det kunde försvaras äfven inemot staden, men utgjorde egentligen den viktigaste delen af dess förvarsverk.²

Från slottet utgingo två murar, omfattande den egentliga staden, löpande något innanför Väster- och Österlånggatorna ungefär midt i de långsträckta kvarteren, som synas på kartan från 1500-talet (Pl. 6). Hvar och på hvad sätt dessa murar sammanhängde med slottet är ovisst. Den norra stadsporten låg antagligen någonstädes på backen väster om detsamma, emot bron till Helgeandsholmen, där torn med murar på bägge sidor försvarade en yttre port. Samfärseln från staden ner till stranden utanför muren gick genom *S:t Nikolai port* nedanför stadskyrkan, *Vattenporten* vid Kåkbrinken samt *Skomakareporten* nära S:t Gertruds gillestuga. Den äldsta muren synes ha gått fram till ett starkt torn i söder, som sedermera fick vika för ett dominikanerkloster; där bredvid synes en port hafva ledt ner till den östra stranden, dit man äfven kom längre norr ut genom den viktiga *Köpmanporten*.

Mellan murarna lågo husen hopträngda i kvarter, skilda från hvarandra af smala gränder, sådana som ännu finnas kvar i närheten af *Stortorget*. Detta torg fanns på samma plats och med samma namn som än i dag i stadens medelpunkt. Inklämdt mellan privathus låg *rådhuset*, där börsen nu ligger, och mellan detta och slottet låg stadskyrkan, helgad åt S:t Nikolaus. På torget funnos en brunn och »kåken», där brottslingar fingo slita spö. Åt söder gingo *Skomakare-* och *Svartrödragatorna*, den senare stadens kanske viktigaste stråkväg, med bl. a. *S:t Gertruds gillestuga* och *Svartrödrakyrkan*; den slutade vid *Svartrödraklostret*, anlagdt af Magnus Eriksson just på det södra tornets plats och uppkalladt efter dominikanerna eller svartröderna. Öster ut från Stortorget gick *Köpmanagatan* till den liknämnda porten och sammanbands genom *Själågårdsgatan*, nu Skärgårdsgatan, med Svartrödragatan midt för klosterkyrkan. Åt väster gick *Skomakarebrinken* (nu Tyska brinken) från Skomakaregatans sydpunkt genom Skomakareporten, hvarjämte *Kåkbrinken* från Stortorget och *S:t Laurentii gränd* (nu Storkyrkobrinken) från stadskyrkans nordvästra hörn ledde genom Vattenporten och S:t Nikolai port. Kvarteret norr därom bär namnet *Helvetet*, delvis genomskuret af *Helvetesgränden*, från Laurentiiigränden norr ut. Mellan stadskyrkan och rådhuset

¹ Jmf. kartan från 1500-talet (Pl. 6) och kartan öfver staden inom broarne af 1626 (fig. 38).

² Om slottet under medeltiden är föga bekant. Se för öfrigt afd. XVIII.

låg kyrkogården, och från kyrkan sträckte sig öster ut ned emot stranden den s. k. *Sanden* med konungens stall och örtagård; vid Sanden söder ut lågo kyrkoherdehuset och bödelns hus. Mellan slottet och Helvetet låg en obebyggd plats, som starkt sluttade ned mot strömmen.¹

Strandremsan utanför murarna utvidgades småningom genom upp-
slamningar och utfyllnader. Redan vid 1200-talets slut funnos byggnader
nedanför murarna, och deras antal ökades alltjämt. De byggdes tillsammans
i långsträckta kvarter, som gingo från muren ned mot sjön, skilda åt af
gränder, smalare än stadens, vanligen utan namn och blott uppkallade efter
någon förnämligare husägare eller också utmärkta med nummer. Vid en af
östra strandens gränder låg en kyrka, som skall ha tillhört ett johanniter-
kloster. Åt mälarsidan funnos ett par långa tvärgator, som buktade sig efter
strandens och väl utmärkta forntida gränser mellan vatten och land. Vid
Kornhamn var en öppen plats, likaså en annan åt Saltsjön nedanför Sanden.
Längre söder ut kallades den breda landremsan *Fiskastranden* eller blott
Stranden. Af de olika namnen kan man sluta, att den viktigaste spannmåls-
tillförseln kom öfver Mälaren (till Kornhamnstorg), och att fiskhandeln egent-
ligen dvaldes vid saltsjösidan. De gamla murarna blefvo till sist af ingen
nytta, omgifna af hus, som de voro; de synas ha användts som väggar af
husen å ömse sidor, försvinna sålunda midt i långa kvarter och ombyggas
bitvis, allt eftersom de tillstötande husen brinna ner eller rifvas. Till
sist är det endast porthvalfven vid gränderna, som vittna om dessa befäst-
ningar.

Men en medeltidsstad måste kunna försvaras inom murar och torn.
Man tvingas att uppföra *nya murar* till värn, framför allt vid brofästena i norr
och söder. Ett nytt inre porttorn uppfördes vid nuvarande Mynttorget,
där *Smedjegatan* tog vid och förde vandraren fram till Västerlånggatan; det
synes ganska väl på Hogenbergs plansch från 1500-talet (Pl. 1), där också
Helgeandsholmsbefästningarnas dåvarande utseende framträder. Öster om
det inre porttornet låg slottet, och väster ut gick en mur bort emot ett
torn, som behärskade bron till Gråmunkeholmen. Äfven vid Södertorn
uppstod en dubbel befästningskedja. På holmen mellan Åsön och staden
låg ett starkt porttorn — det yttre — med »vingar», d. v. s. murar rätt utåt å
båda sidor intill vattnet. Vid brofästet på själfva stadsholmen låg det inre
södra porttornet, från hvilket låga murar synas ha utgått åt ömse sidor.
Dessa torde dock ej fullständigt ha omgärdat stadsholmen, hvilket gaf det
yngre befästningssystemet mindre sammanhang och styrka än det äldre.
Mycket återstår emellertid ännu att utreda rörande fästningsverken; så
omtalas några torn, som äro svåra att fastställa. (Jmf. H. HILDEBRAND,
Sveriges medeltid II, s. 729 ff., samt här nedan sid. 91.)

¹ Se 1626 års karta. På kartan från 1500-talet sträcker sig Helvetet öfver denna
brant, ehuru den säkerligen var obebyggd äfven under medeltiden.

De nya murarna drogos äfven kring den till stadsområdet räknade Gråmunkeholmen och förstärktes där med ett par torn. Namnet uppkom däraf, att Magnus Ladulås skänkte holmen till fransiskanernas eller gråbrödernas orden (1286), hvilken på 1280-talet med hjälp af konungen och enskilda personer började uppföra ett kloster med klosterkyrka. Rimkrönikan säger väl, att

Kyrkan är vään och stoor
ok hafver en fagran ljusan Coor,

men ända till år 1416 var taket blott täckt af spån, som då utbyttes mot bly. Konung Magnus blef den förste konung, som fick sin grafplats inom kyrkan.

Utom kloster och kyrka funnos på holmen äfven några enskilda hus samt en väderkvarn; en bro ledde öfver till stadsholmen. Ett stycke utanför stränderna vid stadsholmen och Gråmunkeholmen voro nedslagna långa rader af pålar, förbundna genom bjälkar, den s. k. *kransen*. På åtskilliga ställen funnos öppningar med rörliga bommar, där båtar släpptes in till den egentliga stranden. Enligt några uppgifter lade större skepp till vid det yttre pålverket, men senare ritningar gifva vid handen, att där ej fanns någon sammanhängande brobeläggning och ej heller några landgångar till stranden, hvarför det synes troligare, att alla fartyg måste släppas igenom för att lastas eller lossas.

Från Svartbrödraklostret förde en gränd ned till Västerlånggatan och sedan till *Järntorget*, från början beläget utanför stadsmuren. Strax söder därom ledde bron öfver till Åsön, byggd för att kunna uppvindas, om fara hotade. I strömmen funnos vattenkvarnar, som genom privilegiebref 1436 och senare donerades till staden. Äfven i Norrström funnos vattenkvarnar. Där gick en bro med vindbrygga och skärmar öfver från det yngre *Norreportstornet* vid nuvarande Mynttorget till Helgeandsholmen, som under medeltiden räknades ligga utanför staden. På holmen låg den yttre raden af försvarsverk, hvarefter en ny bro vidtog till den mindre holmen, som bar namnet *Lilla stadsholmen*. Därifrån gick en tredje bro öfver till fastlandet i norr. Den sista holmen jämte ett skär öster om bron, benämndt *Barkarholmen*, var af ålder donerad till S:t Klara kloster, som äfven hade fiskerätten mellan dem. Den största holmen hade sitt namn af ett *Helgeandshus*, som Birger Jarls son Valdemar där lät uppföra, till vänster om vägen då man kom norr ifrån. Där funnos därjämte några privathus. Stockholm ensamt behöfde ej underhålla broarna öfver Norr- och Söderström, utan fick därtill bistånd af de viktigaste städerna vid Mälaren. Så säger stadslagens byggnadsbalk i 23 kapitlet (från midten af 1300-talet): »Sju äro the Köpstadher som norra bro skulle bygga, de näst Staden äro, så ofta det tarvas. — — — Om de andra två Broar i Stockholm äro som andra Norra bro och Södhra bro, vare lag samma.» De sju städerna voro Stockholm, Västerås,

Arboga, Uppsala, Enköping, Sigtuna och Strängnäs. Detta måste innebära, att nämnda städer hade något intresse af broarna vid Stockholm; det förefaller rimligast att betrakta bestämmelsen som ett arf från den tiden, då Stockholm anlades för att hindra fiendeflottor att inlöpa i Mälaren och härja städer och landsbygd. Först på 1600-talet öfvergick brounderhållet till Stockholm ensamt.¹

Då förstäder uppstodo på malmarna, räknades de ej till stadens område, och då staden fick egen lag, kvarstodo de under landslag. Magnus Ladulås förklarade väl (1288), att inbyggare på Norrmalm skulle få samma rättigheter som stadens borgare, men stadslagen bjuder helt kategoriskt (Köpmålabalken kap. 17): »Ingen må köpa eller sälja å malmarna». Mot medeltidens slut betalade emellertid hushåll, som bodde där, afgifter till staden, hvilket synes antyda ett närmare samband. Att det verkligen tidigt funnits hus därstädes och ej blott sjöboddar och varuupplag, bevisas däraf, att Uppsala ärkebiskop redan på 1280-talet sökte lägga förstaden på Södermalm till ärkestiftet, hvaremot Strängnäs-biskopen kraftigt protesterade (1288). Förstäderna kunde dock aldrig komma till någon riktig blomstring, emedan de flere gånger afbrändes vid stadens belägringar.

På Norrmalm blef Brunkebergsåsen bestämmande för bebyggandet. Betydligt högre och vidare än nu, var den föga tjänlig till tomters upptagande; där Johannes kyrka nu ligger, låg *S:t Görans hospital*, hvars tomt Magnus Ladulås tillbytte sig af Uppsala ärkestol år 1286; spetälske fingo där bostad och vård, och att hospitalet just fick denna plats, visar tydligt, att trakten var föga bebodd, enär spetälskan ansågs så smittosam, att de sjuka med träskramlor måste varna mötande att komma för nära. I *S:t Görans kapell* höllos själamässor, och från år 1434 uppläts ett jordstykke till kyrkogård åt S:t Jakobs församling. På åsen ontalas för öfrigt eremiter. Större lif rådde blott, då någon belägringshär sammandrogs på dess södra del.

Väster ut var marken lågländt och uppfylld af moras, ända bort mot den breda Rörstrandsviken. Detta område fram till Norrbro skänktes af Magnus Ladulås 1288 till uppförande och underhåll af *S:t Klara munnekloster*, där i äldre tid ett hospital fanns. Klosteret nedbrann 1446 och hann ej uppföras på nytt före reformationen, ehuru det fick rätt att meddela aflat för vissa besök och för donationer. En väg gick från Norrbro efter åsens västkant, men igenlades enligt beslut 1286 för att freda klostrets ägor och drogs i stället öfver den branta åsen.

Åt öster sluttade åsen långsamt mot Laduviken och Träsket. Där fanns redan på 1320-talet en kyrka, helgad åt aposteln Jakob d. ä., med tillhörande kyrkogård, och församling utbruten ur Solna. Fyrkantiga, inhägnade tomter lågo mellan åsen och vattnet, mest använda till kålodling eller trädgårds-

¹ År 1576 skedde tillskott från Västerås, Uppsala, Enköping och Arboga.

skötsel. Stormän i landsorterna hade stundom hus att taga in uti vid Stockholmsbesök, men eljest voro byggnaderna obetydliga. Karl Knutsson utfärdade förbud (1456) mot uppförandet af större hus på Norrmalm, men hans egen kansler bodde där. År 1517 funnos där 29 hushåll, år 1519 blott 16, och för de följande åren omtalas intet enda, som betalade skott till staden. En väg gick fram öster om åsen. Vid vattnet funnos bryggor; *Sandbron* kallades strandremsan närmast öster om Norrbros norra landfäste. Där lade Kristiern till med sina skepp år 1463, hvarför den torde utgjort en god tilläggsplats; där fanns ett kapell, där resande kunde för-
rätta sin bön i tacksamhet för öfverståndna farligheter.

Valdemarsön tillhörde först Uppsala ärkestol, men kom genom byte till Magnus Ladulås, som donerade den till S:t Klara kloster. År 1452 tillbytte sig emellertid Karl Knutsson densamma, hvarefter den tillhört Sveriges krona.

Öfver det bergiga *Södermalm* gick stora vägen ungefär där Götgatan nu ligger; på ömse sidor lågo kålgårdar; vid *Klockviken* götos klockor och hade grytejutarna sina verkstäder; vid *Tegelviken* funnos tegelbruk och längre bort vid Saltsjön ägde staden några själabodar, där tran bereddes

C. J. G. fot.

23. Monumentet på Pelarebacken.

— långt aflägsna för luktens skull. Senare blefvo äfven andliga stiftelser och enskilda personer bodägare därute och stadens konkurrenter. Vid midten af 1300-talet anlades, där den liknämnda kyrkan står, *Maria Magdalenas kapell* med fattigkyrkogård; åt sydost fanns uppe på höjden ett kapell, som var helgadt åt hågkomsten af det heliga korset och ansågs ligga lika långt från rådhuset, som Golgata låg från Pilati boning. Vid vägen dit voro stenar resta för att bevara minnet af Kristi sista vandring, och en sten i eller vid kapellet framställde korsfästelsen såsom fullbordad.¹ Boningshus funnos

¹ Den upprestes 1851 vid Götgatan och har ända in i de nyaste arbeten om Stockholm ansetts härstamma från de tyskar, som anställt Kåpplinge-mordet år 1389 och sedan ville försona detta. För denna åsikt felas dock fullgoda skäl.

där äfven, ehuru till växlande antal på skilda tider; år 1517 betalades skottpenningar af 17 hushåll på Södermalm, men året därpå blott af 7. Genom privilegierna 1436 donerades hela Åsön till staden, hvilket senare vid flera tillfällen bekräftades.

* * *

Stadens utseende var helt olika mot nu. Torn och murar stucko upp litet hvarstädes, och slottets massiva fästningsverk dominerade holmen rundt omkring; »kransen» med sina bommar inneslöt skeppen i hamnen, och stängda portar och uppdragna vindbryggor hindrade all trafik nattetid. Inom staden gingo nattväktare sin rund för att tillse, att ingen var ute och att ljusen voro släckta; endast för ölbrygd fingo husets kvinnor hålla nattvaka. Vid stadsportarna patrullerade ofta medlemmar af borgerskapet. Fotgängare voro talrika i jämförelse med det ringa antalet vagnar. En omväxling i alldagslifvet på gatorna medfördes af någon kyrklig procession med hostian eller relikier, hvilken slingrade sig fram, hälsad med knäfall, — eller också af något brudtåg på väg till kyrkan. Eljest kunde folksamlingar bildas, då en missdådare fick slita spö eller brännmärktes på torget eller fördes ut ur staden för att hängas; då man väntade, att något beslut skulle tillkännagifvas från rådhusets burspråk; då falska varor brändes på torget eller då viktiga politiska tilldragelser utspelades: en konungs intåg, tillkännagifvandet af ett fredsslut o. d.

De större gatorna skulle vara 8 alnar breda, men gränderna voro betydligt smalare, och hade hvarje gårdsägare att »brolägga» gatan framför sin tomt liksom äfven att hålla den ren, vid laga vite för försummelse. En smal gaturemsa närmast husväggen synes hafva hört till tomten, som räknades gå fram till rännstenen, där sopor och slaskvatten hammade. Utanför hvarje hus skulle stå en fylld vattentunna, att användas vid utbrytande eldsvåda. Vid bredare gator fingo svalar skjuta ut, och en ägare till två motliggande hus kunde stundom få förena dem med en öfverbyggd bro mellan öfre våningarna. Gamla porthvalf stodo kvar på en del ställen; husen voro höga i förhållande till gatornas bredd, och minuthandeln ägde vanligen rum vid fönstren på utfällda bräden, hvarför ljus och rymlighet just ej fanns till öfvermått. Ofta rasade förhärjande eldsvådor, såsom år 1297, då rådhuset med större delen af staden nedbrann, likaså 1407, då 400 människor skola ha omkommit, och 1419, då äfvenledes rådhuset och staden jämte slottet härjades, m. fl. tillfällen.

Tomterna voro oftast rektangulära, bebyggda med en hufvudbyggnad och vanligen med några smärre hus. Enligt stadslagen skulle vid nybyggnad lämnas en alus mellanrum mellan husen, hvarjämte två tillsyningsmän å stadens vagnar och närboende grammar skulle tillkallas och tillse, att bygget skedde »som rätt är och gammal häfd». Gafveln vändes tämligen regel-

bundet åt gatan, ofta med port från gatan till gården och hufvudingång därifrån in i huset. Takresningen var hög och gafveln sålunda spetsig, med fönster och äfven någon gång med prydnader af olikfärgad sten eller regelbundna fördjupningar. Stenhus byggdes i växande antal, men äfven trä och tegel ifyllt i träramar (korsverkshus) användes under hela medeltiden. Glasfönster började användas mot tidehvarfvets slut. Taket var lagdt med torf eller tegel. En rymlig källare synes för det mesta ha funnits till förvar af handelsvaror, som också lagrades på stora vindar.

Skeppen i hamnen voro fridlysta liksom borgarnes hus; de lades i »ankarläge» vid »kransen», tills det blef rum vid kajen, där urlastningen skedde; varorna fingo ej ligga kvar på bron, utan skulle »skipas i bodar eller på allmänt torg» (Magnus Erikssons Stadslag, Skipmåla B. 19); och endast undantagsvis fick detaljhandlas vid skepp och båtar. För att resande skulle få husrum bestämmer stadslagen: »tavernare äga och skola vara minst två i hvar köpstad, hvilka till vägfärande män skola sälja mat och öl och hästfoder» (Konungs B. 13). Vin fick endast säljas med fogdens och rådmännens tillåtelse, och stadslagen bestämmer t. o. m. priset för olika ölsorter (Köpmåla B. 25 och 29).

* * *

Medeltiden är ståndsbildningens tid. Skillnaden mellan fria och ofria försvinner i vårt land, men arbetsfördelningens stora princip bryter ut stånd efter stånd ur allmogen, först prästerna, sedan herremän och borgare. Städerna och deras invånare fingo sin bestämda uppgift i det gemensamma kulturarbetet, och genom lagar och bref fingo de privilegier, som starkare förenade dem sinsemellan och skarpare afskilde dem från andra samfundsklasser. Menigheten i en stad kände sig som en enhet med bestämda rättigheter och skyldigheter; dess uppgift var att förvandla landets produkter eller importerade råämnena till nyttiga handtverksalster och att förmedla utbyte mellan hemlandets alster och utlandets. Inom samma stad hindrade man till stor del uppkomsten af en uppsplitande konkurrens, men mot andra städer och än mer mot täflande försök på landsbygden kämpade man endrättigt och oförtrutet.

Stadens rättighetsägande invånare voro *borgarne*. Till dem räknades alla, som ägde fastighet inom staden, samt den som erhållit *burskap*, hvilket ålåg hvar och en att söka, som var sin egen man och ägde tre marks förmögenhet. Burskapsafgiften var fem öre, hvilket gaf namnet »femöresborgare» åt icke fastighetsägande. Fastighet gaf företrädesrättigheter, såsom valbarhet till rådet, rätt att bära vapen (enligt stadslagen) o. d.

Borgarrättigheten kunde förloras genom lång frånvaro ur staden eller genom förbrytelser. En handverkare med burskap, som önskade blifva

köpman, måste söka nytt burskap. Under Torgils Knutssons tid utfärdades förbud för medlemmar af det andliga och världsliga frälset att köpa egendom i Stockholm, men det blef åtminstone ej undantagsfri regel; särskildt förvärfvade sig andliga stiftelser stora fastigheter.

Stockholms borgare voro dels af inhemsk, dels af tysk härkomst. Af gammalt var utländingen rättslös, men för att upphjälpa stadsväsendet, som utvecklades just under utländskt inflytande, erhöilo tyskar tidigt rätt att slå sig ned som köpmän i Stockholm och att där förvärfva borgarebref; om deras rättigheter i svenska städer stadga t. ex. traktaterna med Lübeck 1250—51 och med Hamburg 1261. Tyskarna blefvo våra läromästare i fråga om stadsväsende och handel, men under dessa Hansans välmaktsdagar voro de så öfverlägsna i erfarenhet och insikter, att de ej blott blefvo en anmärkningsvärd del af en stads invånare, utan ofta ett härskande flertal. Det svenska borgerskapet var tidtals nära att trängas undan, och stadslagens bestämmelse, att halfva antalet af borgmästare och rådmän skulle vara svenskar, andra hälften tyskar, var säkerligen ett skydd för de förra. Men t. ex. år 1420 synes blott en svensk ha suttit i Stockholms magistrat mot 20 tyskar, åtminstone att döma efter namnen. Endast långsamt växte svenskarnes makt och anspråk, tills stadslagens bestämmelser ändrades år 1471.¹ Några folkmängds-siffror, utvisande förhållandet mellan nationaliteterna, kunna emellertid ej anföras, utan det må vara nog att fasthålla, att Stockholm var en halftysk stad under större delen af medeltiden.

Borgerskapet bestod af *handlande* och *handtverkare*. För att räknas till någondera af dessa kategorier, måste man uppfylla vissa betingelser, och hvad först handeln beträffar, så var det lagbestämt, både hvem som fick sälja och köpa, hvad som fick köpas, sättet för köpet och ofta äfven varupriset. Den större handeln, så väl införsel som utförsel, sköttes af de egentliga *köpmännen*, som voro borgare. Stockholms utrikeshandel gick förnämligast på Danzig och Lübeck, och fraktfarten låg nästan uteslutande i tyskarnas händer. Med ntsända varor följde oftast en *köpsven* i tjänst hos afsändaren, som vid framkomsten skulle ombesörja försäljningen och sedan återvända, helst med utländska varor i stället. Sådana tyska köpsvenner funnos i mängd i Stockholm, där de bildade en egen förening med ålderman. De gingo såsom främlingar under namnet *gäster* och hade att rätta sig efter detaljerade lagbud, så att deras handel ej skulle göra intrång på de handelsidkande borgarnes näring. De kommo på våren, men fingo enligt stadslagen stanna blott till början af september. Utländska gäster fingo ej handla sins emellan, och de måste både sälja och köpa i partier efter bestämda mått. De fingo ej hafva eget hushåll, utan måste för kontrollens skull taga in hos en borgare, hvarjämte handelsresor ut på landet voro dem strängeligen förbjudna. Med tiden släppte man efter litet på dessa stadganden. Gäster

¹ Se härom nedan sid. 83.

började kvarstanna öfver vintern och kallades då *liggare*. I detta fall blefvo de principalernas ständiga ombud på utländsk ort och upptogs stundom till bolagsmän.

Från andra svenska städer kommo köpsvenner till Stockholm, liksom de i sin tur fingo besök af dess köpmän. Stadslagen föreskref t. o. m., att ingen hamn eller köpstad, utom Åbo, vid Ålands haf eller Bottniska viken fick segla längre än till Stockholm (Köpmåla B. 34), enligt en år 1502 uttalad princip, att riket icke hade nytta af många små städer, men däremot af ett rikt och blomstrande Stockholm. Sträng laglydnad är emellertid ej medeltidens hufvudprincip, utan en vacklande praxis skilde sig ofta från stadslagens bud. År 1442 fick Raumo full seglationsrätt, hvilken återtog 1461; 1496 bestämdes, att Östhammar skulle flyttas till Öregrund, som fick seglationsrätt. Denna återtog väl redan 1502, men sex år senare rådde allmän farhåga i Stockholm att öfverflyglas af Öregrund. »Här af staden (Stockholm) var ej i detta år mera än en skuta till Riga», heter det, »och samma tid voro tre skepp där ifrån Öregrund». Och senare på året skrifver rådet: »Om ej ändring göres med Öregrund, då är fruktandes, att här må varda en öde stad yttermera än här nu är». Det var först Gustaf Vasas åtgärder, som åter ryckte upp Stockholm ur dess vanmakt, men frågan om uppstädernas handelsrätt blef länge en brännande fråga.

Att Mälarestäderna sände sina varor till Stockholm och där hämtade sina behof, föll sig naturligare, liksom att staden blef en hufvudort för den omgifvande landsbygdens handel. Oupphörligt inskärptes allmogens plikt att införa sina varor till städerna och att handla där; endast i vissa stadslösa trakter såsom i Helsingland och Norrland tillätos marknader och landsköp.¹ Men förbuden åttlyddes motvilligt, och af kunglig nåd kunde stormän och kyrkor få rätt att direkt utskeppa egna varor och införa andra till husbehof. I städerna var det vanligen torgdag en eller två gånger i veckan, och köttmånglarne fingo särskild rätt att begifva sig ut på landet för att proviantera, men blott under viss tid af året.

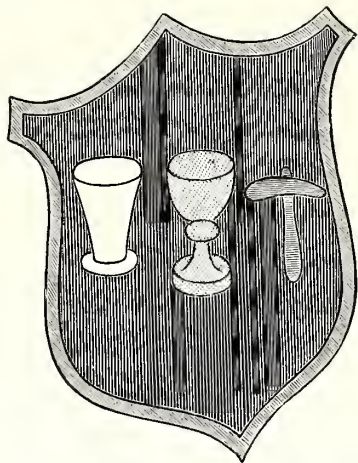
Direkt från skeppen fick endast säljas korn, kalk, sill, själtran, koppar, järn o. d., som anlände med svenska fartyg. Alla andra varor fördes till tullhuset vid Järntorget för att förtullas. Tullen var regale och upptogs både vid in- och utförsel. Utländingar skaffade sig om möjligt tullfrihet, såsom Lübeck 1250—51, Hamburg 1261, Riga 1271 och Gotland 1276, men om de lyckats behålla den är ovisst. År 1481 klagade de vendiska städerna, att tullen höjts från 10 % till 16 % af varuvärdet. I början af 1500-talet däremot var importtullen 5 %, exporttullen 3 %. Stockholmsborgarne hade billigare tullsatsen än andra, och fastighetsägarna bland dem hade tullfrihet. Dessutom betalades *pålpenningar* såsom ett slags hamnavgift.

¹ Det äldsta kända förbudet mot landsköp är från år 1284 och gäller Jönköping och bygden däromkring.

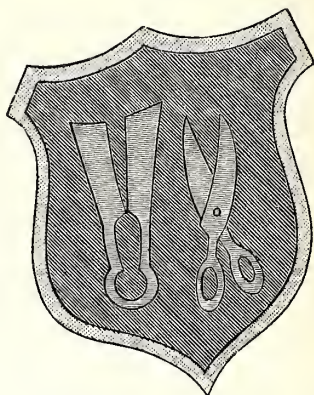
En del varor (kläde, lärft, kryddor m. m.) skulle föras till stadens *klädeshus* för att uppptecknas och magasineras; andra måste vägas på stadens *våg*. I båda fallen betalades afgifter, som gingo oafkortade till staden. Vin skulle förvaras i stadskällaren, och få och fisk fick endast säljas på torget. Varutransporten besörjdes af *dragareämbetet*. Detaljhandeln tillkom i många fall *hökare* eller *silmånglare* och *krämare*, hvilka dock räknades till handtverkarne.

Köp borde förrättas med två vittnen, och användandet af falska vikter eller försäljning af förfalskade varor straffades strängt. De viktigaste utförselvarorna från Stockholm voro koppar och järn, trävaror, tjära, hudar och skinn, fisk, hästar, talg, smör m. m. Införseln bestod förnämligast af finare tyger, glas, kryddor, vin och salt.

Den andra hufvudgruppen inom borgerskapet utgjordes af *handtverkarne*. Handtverkets historia i Sverige är något olika mot i Tyskland, där det

24. Stockholms guldsmeders vapen, början af 1500-talet.¹

25. Stockholms skräddares vapen 1501.¹

från början utöfvades af ofria, och där dess utöfvare under lång tid ej kunde inväljas i rådet (t. ex. i Lübeck), äfven sedan de blifvit erkända som fullfria. Hos oss är utvecklingen förkortad, så att det är hemslöjden, som vid marknadsplatser eller eljest börjar drifvas i större skala till afsalu och småningom utbildas till specialiseradt och reglementerad handverk. Utöfvaren har ständigt behållit sin personliga frihet och är i det stora hela likställd med handelsmannen. Utpräglade åsikter om arbetsfördelningens nödvändighet och medeltidens starka begär att reglementera inverkade bestämmande på handtverkets utveckling. Utöfvare af samma yrke samman-slöto sig till en fast korporation eller *ämbete* (= *gille*, senare kalladt *skrå*) med egna lagstadganden eller *skråstadgar* (*skrån* i ursprunglig mening). År 1356 omtalas »skräddarnes menighet» (*sartorum universitas*) i Stockholm, men

¹ Dessa båda bilder, äfvensom bilderna 26—29 här nedan, äro hämtade ur H. HILDEBRAND, Sveriges medeltid, D. 1.

på ett sätt som visar, att skråväsendet just är under utbildning. Först senare nedskrefvos gällande stadgar; så är skomakarnes skrå i Stockholm stadfästadt år 1474 af stadens borgmästare, köttmånglarnes år 1477, smedernas 1479 och murarnes 1487. Hvarje ämbete hade sitt skyddshelgon, hvilket är ett uttryck för ett bestämdt religiöst inflytande, vidare sitt vapen, möjligen insydt på banér, som användes vid högtidliga processioner o. d.

En lång prøfvotid föregick intagandet i ett ämbete. Hvarje handverkare måste börja som *lärling*, hvartill fordrades äkta börd och godt uppförande. En utbildad handverkare eller *mästare* prøfvade själf den sökandes lämplighet och tog honom efter samråd med *äldermannen* på en tids prof. Om detta utföll väl, blef gossen vederbörligen antagen, hvarvid det ålåg honom att undfägna ämbetets medlemmar med öl. Sedan vidtog lärotiden, som växlade mellan 3 och 6 år, hvarunder lärlingen var en medlem af sin mästars hushåll, af honom fick kläder och mat samt hjälpte honom på verkstaden. Hvarje mästare kunde blott hysa ett par lärlingar, och skomakare och köttmånglare hade endast rättighet att hafva en åt gången. Lärlingen blef efter slutad prøfvotid *gesäll* eller *sven*. Han måste fortfarande arbeta hos en mästare, men blef nu stadd och fick lön. Gesällerna be-

26. Stockholms stads äldsta sigill (1296).

gäfvos sig ofta ut på vandring, hvarvid de alltid af sina yrkesbröder i andra städer kunde påräkna skydd och hjälp. Då gesällen ansåg sig fullärd, anmälde han för ämbetet sin önskan att blifva mästare — en annälan, som i några ämbeten måste förnyas tre gånger. Han skulle nu uppvisa sin äkta börd; själf måste han »hafva sin ära», och hans hustru skulle vara oförvitlig. Sedan kom mästerprofvet, hvars fullgörande skulle öfvervakas af två rådmän och två mästare (enligt skrädarnes skrå), och hvilket vederbörligen skulle granskas. Aspiranter på mästarvärdigheten skulle också bjuda ämbetet och kontrollanterna på förtäring och öl, hvilket ofta kunde bli en betungande utgift. Om profvet godkändes, och sedan en del afgifter voro betalda, fördes den nyblifne mästaren upp på rådhuset för att erhålla burskap. Sedan ägde han rätt att hålla verkstad hemma och att öppna fönster till försäljning.

I ämbetet hade alla mästare lika rättigheter, utom att den yngste hade vissa tjänsteåligganden. Genom val utsågos en eller två *verkmästare* eller

åldermän, som de senare kallades, att förestå ämbetets angelägenheter. Därjämte funnos till biträde *bisittare*, *kämnerer* (för penningeuppbörden o. d.), *skaffare* (för fester) m. m. Vanligen i maj och september höllos större sammankomster i närvaro af två rådmän, där viktigare frågor afgjordes. Ämbetet ingrep bestämmande i utöfningen af yrket, i syfte att skaffa alla mästare samma möjlighet till förtjänst, men också att garantera köparne ärligt och godt arbete. Någon konkurrens borde ej finnas; för att hindra en förmögnare mästare att genom tillverkning i stort tränga ut sina medbröder, bestämdes det högsta tillåtna antalet gesäller hos samma mästare: skomakaremästaren fick hafva tre, köttmånglaren blott en. Äfven varupriset var bestämdt, och tillverkningen granskades noga, hvarvid dåligt arbete drog med sig böter och vanära.

Ämbetet utgjorde en enhet i fråga om hvardagslifvets arbete, men äfven i fråga om festliga samkväm; mästarens hustru räknades med till ämbetet och fick såsom änka förestå verkstaden ett år. Sonen till en mästare behöfde ej betala så dryga afgifter som andra vid mästareprovets afläggande. Man sörjde för nödlidande medlemmar. »Hvad duger det», heter det i Ystadssmedernas skrå, »att vara broder i glädjen, utan att man ock är broder i bedröfvelsen». I kyrkliga högtidligheter deltog man ofta fördelade i ämbeten, och det ålåg medlemmarne att hjälpa till vid stadens försvar.

Gesällerna stodo utanför ämbetena, men bildade ofta egna föreningar, som emellertid stodo under kontroll af vederbörande ämbete. Vid deras sammanträden skulle en mästare närvara. I utlandet uppstodo ofta strider mellan mästare och gesäller, och spår af dylika återfinnas äfven hos oss, men af mindre betydighet.

Till handtverkare räknades äfven dragare och kryddkrämare.

* * *

Stockholm hade såsom öfriga städer egen förvaltning och styrelse, skilda från landsbygdens, och ägde äfven sitt särskilda sigill, omnämndt redan på 1280-talet, och sedan växlande till utseende: först med torn och

27. Stockholms stads sigill (1326).

murar, uppstigande ur vatten, sedan (från 1300-talet) med en bild af Erik den helige och någon gång blott med en krona. I stadens styrelse delades makten mellan konungen och borgerskapet. Den förre representerades af en *fogde*, som vanligen synes varit befälhafvare på slottet, det senare af *borgmästare* och *råd*. Fogden skulle deltaga i förvaltningsbeslut och i domfällande; han utöfvade en del af konungens benådningsrätt och erhöll viss del af böter. Om fogden hade förhinder, var han enligt 1436 års privilegier för Stockholm »mäktig att sätta en annan i sin stad; vill ej fogden, vare då rådet mäktigt att sätta en annan i hans stad, så länge han borta är, så att rätten ej försummas och nederlägges i staden».

Bland husägarna utsågs rådet, från början antagligen genom val af borgerskapet eller »stadens allmoge». Stadslagen bestämmer dess medlemsantal till 6 borgmästare och 30 rådmän, af hvilka $\frac{1}{3}$ tjänstgjorde årligen. Småningom upphörde deras utväljande på en gång och ersattes genom kompletteringsval af rådet själf vid medlemmars frånfalle eller förfall. Vid viktigare tillfällen mötte flera än de tjänstgörande medlemmarna. I lön fick borgmästare enligt stadslagen sex mark penningar till »rådmanskläder», rådmän fyra mark, hvartill kom andel i böterna.

Fogden och rådet styrde i stadens angelägenheter efter gällande lag. Om

»några saker förekomma, som ej finnas beskrifna i lagboken», heter det i 1436 års privilegier, »dem måge de affatta uppå deras ed efter deras bästa samvete och skäl, och skola stadiga och fasta blifva, som annan beskrifven lag». Eljest tillkom det konung eller regering att gifva förordningar och privilegier. Dessutom hade fogde och råd »uppsikten öfver handel och rörelse och allt hvad därmed stod i sammanhang, mått, vikt, förköp, svek och falskhet, utförsel, pris på främmande varor; vidare öfver byggnadsväsende, gator, broar, renhållning, öfver vakthållning och brandväsende, öfver frid och rättssäkerhet, offentlig sedlighet och välgörenhet, öfver inkomster och utgifter» (H. HILDEBRAND, Sveriges medeltid, I s. 379). De bildade tillsammans stadens ordinarie domstol, från hvilken vädjades till konungen, hvars dom fälldes i städerna af ett riksråd och en af stiftets domkapitel. En lägre domstol »ute på torget» förekom äfven, bestående af fogden, eller vanligare af hans ombud, samt två rådsherrar.

Bland stadens öfriga tjänstemän är *skrifvaren* eller *sekreteraren* den förnämste. Han skulle alltid vara svenskfödd och hade omsorg om stadens

28. Stockholms stads sigill
(1376).

29. Stockholms stads sigill
(1507).

böcker: *tänkeboken*, med protokoll för rådets sammanträden, *jordeboken*, med alla underrättelser om tomter, arfskiften o. d., samt *skotteboken*, där en del af stadens räkenskaper infördes. Skrifvaren hade fast lön och sportler.

Uppbördsmän voro af olika slag. Till kronan betalades viss bestämd skatt, som uppbars af fogden. Dessutom kunde naturligtvis öfverenskommas om extra gårdar. Af andra inkomster gick hälften till kronan och hälften till staden; hit höra enligt stadslagen sakören och afgifter för klädeshuset och vågen, hvilka senare i privilegierna af år 1436 tilläggas staden, »såsom tillförene förent och gammalt och fornt varit hafver». Dessa inkomster uppbaros af *kämmerer*. Slutligen tog staden ensam *skottet*, en kommunalskatt, som utgick efter förmögenheten och uppbars af fyra *skottherrar*, två ur rådet och två borgare. Hit hörde också pålpenningarna samt *gästpenningar*, som erlades af främmande köpsvenner.

Tullskrifvarens verksamhet framgår af namnet; *vårdskrifvaren* hade befattning med vakthållningen inom staden; *svenner* voro tjänsteandar af lägre ordning, och *bödeln* stod lägst på rangskalan. Hans boställe låg nära stadskyrkan, och hans åliggande gjorde honom föraktad.

Bomsjutare, som hade nyckeln till några af »kransens» bommar i förvar, *fraktherrar*, *brokikare* m. fl. torde ha beklädt oaflönade hedersposter. Om frivillig brandkår funnos bestämmelser i stadslagen, hvarjämte särskilda personer hade i uppdrag att uppmäta tomter, granska husbyggnader o. d.

Den egentliga staden var uppdelad i fyra kvarter — det östra, södra, västra och det inom (de gamla) murarna — och två borgare från hvardera skulle anteckna alla skattskyldiga inom kvarteret. Skottherrarne och ombuden verkställde taxeringar, hvarvid må anmärkas, att alla uppbördsmän voro skattefria. Man borde betala i penningar, men ibland lämnades en gryta eller annat husgeråd. Utmätning kunde också komma i fråga. Inkomsterna gingo ej in i någon hufvudkassa, och inga räkenskaper öfver hela finansförvaltningen fördes tillsammans. Så fort penningar kommit in, tog man däraf till nödiga utgifter och antecknade det genast, men utan reda och tydlig beräkning. Uppkommande brist måste täckas genom lån.

* * *

Den katolska kyrkan var under medeltiden den lärda bildningens och folkundervisningens vårdarinna. I samband med städernas kyrkor stod sålunda ofta en *stadsskola*. Så var förhållandet äfven i Stockholm, hvars skola omnämnes redan 1318, då ett hemman lämnas till rektors underhåll. Stadens råd synes tidigt ha delat inflytandet öfver skolan med kyrkoherden. Då skolhuset i början af 1400-talet nedbrann, ville ärkebiskopen Johannes Jerichini tillställa dess återuppbyggande endast om han finge utnämna lärare, hvarjämte han förbjöd skolgossarne att för sitt uppehälle begära

allmosor. Staden lyckades emellertid utverka ett påfvebref af den 16 juni 1419, som gaf borgerskap och råd rätt att upprätta skolor och att i samråd med kyrkoherden till- och afsätta lärare utan att behöfva söka ärkebiskopens godkännande; skolgossarnes gamla almosebegärande bekräftades äfven. Om skolan under medeltiden vet man för öfrigt föga. Dess hus låg strax norr om kyrkan.

Äfven fattigvården tillhörde kyrkan. På Normalm låg som nämndt *St Görans hospital* för spetälska, hvilket också hyste män och kvinnor, som »köpte sig in i fribröd» och kallades konventsbröder och -systrar — väl i de flesta fall personer, som stodo ensamma i världen och mot erläggande af en summa penningar eller donerande af något gods på detta sätt köpte sig en lifränta. De voro skyldiga att hjälpa till vid hospitalets skötsel och stodo liksom hela anstalten under vissa föreståndare samt under rådets öfverinseende. På Helgeandsholmen låg *Helgeandshuset*, där fattiga och sjuka inhystes, och där vägfarande, särskildt af det andliga ståndet, förplågades under några dagar. Utgifterna bestredos af gåfvor och donerade egendomars afkastning. I själfva staden låg *Själagården*, vid den efter densamma benämnda gatan, där tidtals 60 fattiga skulle bespisas; det synes ej rätt klart, om detta antal eller ett mindre var inhyst där beständigt. För öfrigt må hänvisas därpå, att den katolska kyrkans lära om goda verks betydelse främjade ett rikligt almosegifvande, som också fullt konsekvent till en del underhöll kyrkans lägsta tjänare, tiggarmunkarne.

Handtverkareämbetena hade vissa skyldigheter mot sina medlemmar i fråga om understöd på ålderdomen, sjuk- och begrafningshjälp o. d., men dessutom funnos *gillen* af annat slag, endast med religiöst-sociala intressen. Det bäst kända är *Helga lekamens gille*, med hvilket *Vår frus gille* sammansmälte år 1454. Det hade egen tomt vid Skomakaregatan och Helgalekamensgränd, innehade annan jordegendom och hade sig uppdraget att se om Själagården. Ursprungligen synes det ha varit en förening af Stockholms präster, men småningom fingo lekmän inträde och äfven deras hustrur. Gillets anseende var så stort, att förnäma personer begärde inträde; listan på aflidna lekmanamedlemmar börjar med Margareta, Sveriges, Danmarks och Norges drottning. Åldermannen måste vara präst, och till hans hjälp funnos två bisittare, två skaffare, kapläner, orgelnist, orgeltrampare m. fl. En gång om året föranstaltades en högtidlig procession, hvarjämte fyra årshögtider firades med gästabud, där öl anskaffades gemensamt, men hvarje deltagare själf fick medföra mat. Gillet hade ett eget kor i stadskyrkan, där mässor lästes af de prästerliga medlemmarna vissa dagar i veckan eller slutligen dagligen under större delen af året. Sjuka medlemmar skulle besökas och vid behof understödjas; om så kräfdes bekostade gillet begrafningen. Alla dessa mässor och barmhärtighetsverk bildade liksom en fond af förtjänster, hvaraf alla medlemmar ansågos blifva delaktiga. Döende och t. o. m. döda personer

upptogos stundom såsom medlemmar för att få gagn därpå och särskildt med hjälp af mässorna få skürseldens reningsprocess förkortad.

* * *

Stockholms stad är ett samhälle för sig själf, som afstänger sig från den yttre världen genom murar och porttorn, men är tillika en del af Sveriges rike. Slutna portar kunna ej utestänga nya idéer och tankar, som måhända bära uti sig frön till kommande omhvälfningar, och då Sveriges folk delas i skilda politiska partier, kan Stockholms borgerskap ej lugnt se på. Väl är det ännu ej landets hufvudstad i modern bemärkelse, enär en sådan ej finnes och ej behöfves, men det är ett rikt samhälle och en viktig fästning. Dess ägande lämnar nyckeln till bergslagernas rikedomar och möjligheten att beskatta landet i norr. Vid hvarje viktigare strid söka motståndarne få staden på sin sida, och dess borgerskap använder skickligt hvarje tillfälle till utverkande af nya förmånsrätter. Det blir sålunda en oafätlig växelverkan mellan hvad man skulle kunna kalla för stadens inre och yttre historia.

Folkungarnes glänsande hof tog ofta Stockholm till vistelseort. Torgils Knutssons hufvud föll för bödelsyxan uppe på Södermalm, och Brunkeberg fick sitt namn af drotsen Johan Brunkows afrättning uppe på berget. Från Magnus Erikssons tid må tvenne ting anföras: då rasade digerdöden i staden, som annanstädes, och då ersattes den gamla *Björköarätten* såsom stadens lagbok af *Magnus Erikssons stadslag*; om den senare må vara nog att påpeka, att den blef bestämmande för handel och styrelse, för rättskipning och husbyggnad under flera århundraden, ehuru visserligen kompletterad af senare stadganden. Under Albrekts af Mecklenburg tid blef det tyska inflytandet öfvermåktigt; ett förfärligt uttryck tog sig de tyska »hättebrödernas» hat mot allt svenskt, då de (den 17 juni 1389) innebrände några framstående svenska borgare i ett skjul på Kärppingeholmen. Några år på 1390-talet hölls staden besatt af hansestädernas utskickade, tills drottning Margareta slutligen kunde hålla sitt högtidliga intåg (den 29 sept. 1398). Handel och näringar lågo då nere på grund af sjöröfverier och belägringar, men synas ha blifvit upphjälpta under de närmaste åren. Men efter Margaretas tid kom Eriks af Pommern regering med kostsamma krig, höga skatter och dyr tid. Under 1400-talet för öfrigt måste staden än hylla danska konungar, och än sluta sig till Engelbrekts, Karl Knutssons eller Sturarnes parti. Alla växlingar härunder mellan goda och dåliga år, alla belägringar och strider måste emellertid förbigås, och någon uppmärksamhet allenast riktas på en del halft förglömda urkunder, som gifvit någorlunda säkerhet åt borgerskapets sträfvanen och därför oafätligt varit målet för dess mödor — på stadens *privilegiebref*, deras innehåll och tillkomst.

Birger Jarl säges ha utfärdat privilegier för Stockholm, men de finnas ej längre i behåll, enär stadens arkiv förstördes vid rådhusets brand år 1419. Stadens äldsta bevarade frihetsbref är dateradt år 1423 och utfärdadt af Erik af Pommern; det innehåller ett förbud mot olaga hamnar och särskildt mot handel från Mälaren till Saltsjön öfver Telge i stället för öfver Stockholm. Nästa bref är från år 1436, då Engellbrekt och Karl Knutsson stodo utanför murarna. Borgarne funno bäst att öppna sina portar, men fingo i stället ett utförligt privilegiebref, som ligger till grund för flera andra (1 maj 1436). Det är utfärdadt af riksrådet »för troskap och tjänst, som rådet och menigheten i Stockholm hafva riket och oss (= rådsherrarne) bevist», och innehåller bekräftelse på stadens äganderätt till vågen och klädeshuset, samt till Åsön, »med alla gamla tillägor, som af ålder under staden legat hafver»; kvarnarna i Söderström tillerkändes staden i utbyte mot »kvarnen nordan näst Helgeandshuset liggandes, som staden fordom afgången var». Såsom nytt synes staden ha fått Nykvarn och Siklaön med åker och äng, skog och mark och alla fiskevatten intill Dufnäs och Konungshamn, hvarjämte bekräftelse gafs på Tynningsön. Ytterligare återfick staden »byamarker, tomter, strömmar, kvarnar och kvarnastäder, som den (= staden) afträngde äro sedan konung Magnus Eriksson rådande var i Sverige». Stadens fiskare fingo fiska i kronans vatten i närheten, och nyligen pålagda olagliga skatter skulle bortfalla. Helgeandshuset och dess holme skulle användas af staden, och »efter det att Stockholm är hufvudstaden i riket, då bör herrskapet (= regeringen) ingen klerk presentera till Stockholms kyrka, utan den infödder är i staden, om någon därtill fallen är, eller infödder i riket, den väl boklärder är».¹ En under medeltiden viktig bestämmelse var den, att ingen finge lejd att inkomma i staden utan borgmästares och råds samtycke, något som också kräfdes för bärande af värjor eller andra vapen. Om härtill lägges, att ingen fick vara borgare i mer än en stad, torde det viktiga brevets hufvudinnehåll vara angifvet.²

Enligt rådande uppfattning måste ett frihetsbref bekräftas af hvarje ny regent för att fortfarande vara gällande, och man finner, huru staden oupphörligt söker få 1436 års bref förnyadt och tillökadt. Men det blir i hvarje fall en konjunkturfråga, om det till alla delar kan lyckas. Närmaste konung i Sverige var Kristoffer, som höll på sin kungliga myndighet och ej synes ha velat återopa en urkund, som utfärdats af det enligt dansk mening upproriska rådet. År 1442 utfärdade han visserligen ett privilegiebref, men bekräftade blott de tidigare friheter, som staden fått af »framfarne konungar», och beviljar såsom något nytt inkomsten af klädeshuset och vågen, rätt till

¹ Genom påfvebref af år 1419 fick Stockholms kyrkoherde rätt att i samråd med borgmästare och råd utse kaplaner.

² Se också hvad förut nämnts om suppleant för fogden och tillägg till lagboken (ofvan s. 77).

fiske och äganderätten till Nykvarn, men det sista blott »så länge vår nåd tillsäger». 1423 års bref om olaga hamnar bekräftas särskildt,¹ och af Åsön och Siklaön får staden blott rätt till gräsbetet, ej äganderätten. Om staden sålunda led någon minskning i sina förra rättigheter, fick den i stället två år senare fullständig tullfrihet.

Den 6 januari 1448 afled konung Kristoffer, och de svenska herrarne valde skyndsamt två riksföreståndare. Man ser dessas ifver att bli erkända, då de och några riksråd redan den 30 i samma månad utfärdat ett nytt privilegiebref för Stockholm, hvilket dock till hela sin karakter är provisoriskt. Staden får Siklaön och Nykvarn såsom det bestämdes år 1436, och tullfrihet beviljas alla »besittande» (= fastighetsägande) borgare; fjärdepenningen af silfvertullen skall tillfalla staden, »till upprättelse för den stora skada» den lidit för rikets skull. Man märker hurusom de maktägande fastighetsägarna inom staden anse det onödigt att bibehålla tullfrihet för alla.

Karl Knutssons bref är utfärdadt först år 1456, åtta år efter hans regeringstillträde. Om underhandlingar drivits förut och möjligen strandat på endera partens omedgörlighet, är obekant, ehuru det är antagligt. Nu började Karls ställning blifva svår, hvarför han synes ha önskat skaffa sig hjälpare genom eftergifter. Han stadfäster föregående konungars bref samt brefvet af år 1448, men det af 1436 omtalas icke. Staden får dessutom rätt att upptaga *tomtören* samt *brotull* och *pålpenningar*, hvilka senare afgifter pålagts två år förut och nu borde gå till bommarnas och brons² underhåll. På malmarna få hädanefter endast kålgårdar och andra »lätta» byggnader uppföras. Om äganderätten till Åsön talas lika litet här som i det förra brefvet.

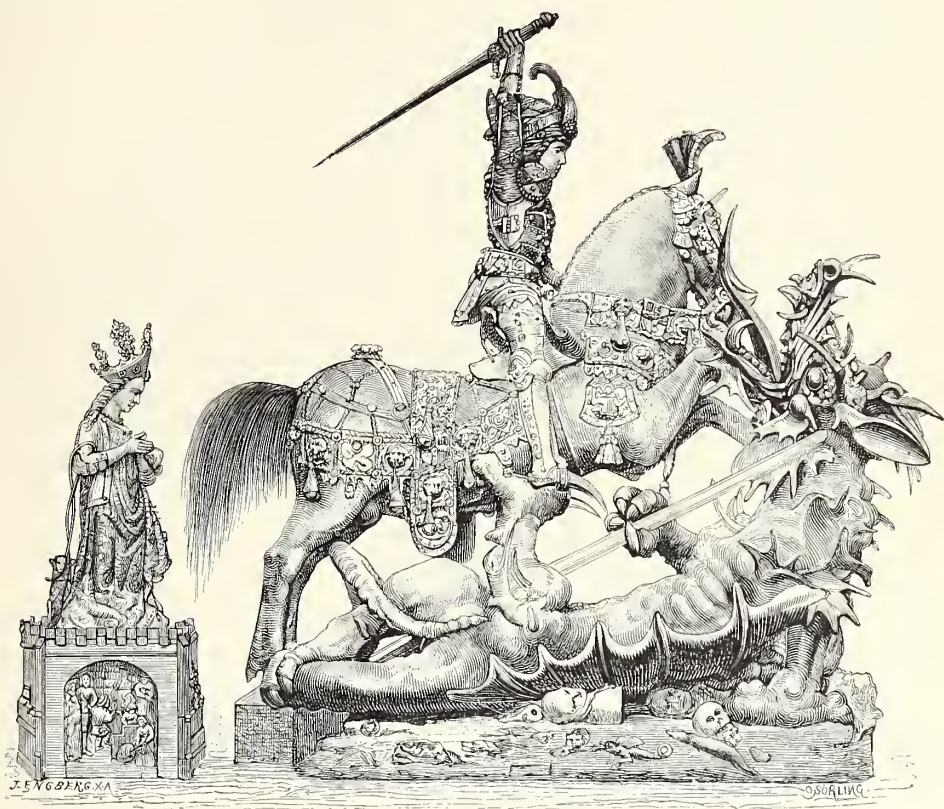
Redan året därpå var Karl förjagad, och en unionsvänlig interimregering tillsatt, som i sin ordning skyndar sig att bekräfta »alle de gamle goda privilegier», som konungar och höfvitsmän gifvit. Man synes ha betviflat tillräckligheten af en allmän bekräftelse, hvarför en del bestämmelser speciellt uppräknas och några nya tillkomma, som här kunna förbigås. Om brefvet säga utställarne till sist: »Och när Gud fogar (så, att) vi fåm en rätt hml herre, då viljom vi alle troliga arbeta där om, att det i alle måtto yttermera skall varda stadfäst och fullbordadt». I ett annat bref får staden i förläning de skattskyldiga kronobönderna i Solna och Brännkyrka socknar »med all konungslig ränta och rättighet».

Unionspartiet var allenarådande och gjorde Kristiern af Danmark till Sveriges »hulde herre». Rådet utverkade emellertid ej något omfattande privilegiebref för Stockholm, utan staden fick nöja sig med en bekräftelse på Kristoffers alla utfärdade frihetsbref samt på äganderätten till Siklaön och Söderkvarn och på rätten till pålpenningar. Tomtören och mycket annat

¹ Nytt bref härom är dateradt 1444.

² Med bro menas här liksom oftast en träkaj efter stränderna.

bekräftas icke, och intet bref, som Karl Knutsson eller rådet utfärdat, blir omnämndt (23 juni 1458). Staden måste dock lämna Kristiern »ett rätt kärligt lån» på 3,800 stockholmsmark, men utverkade också ett par år senare bref mot olaga hamnar, måhända när Kristiern ej kunde betala. Åter inträdde en omkastning: Kristiern afsattes, och rådet bekräftade år 1465 alla friheter för staden. Om Karl Knutsson utfärdat något nytt privilegiebref, sedan han återkallats, är mig obekant; något sådant tyckes ej finnas i behåll.

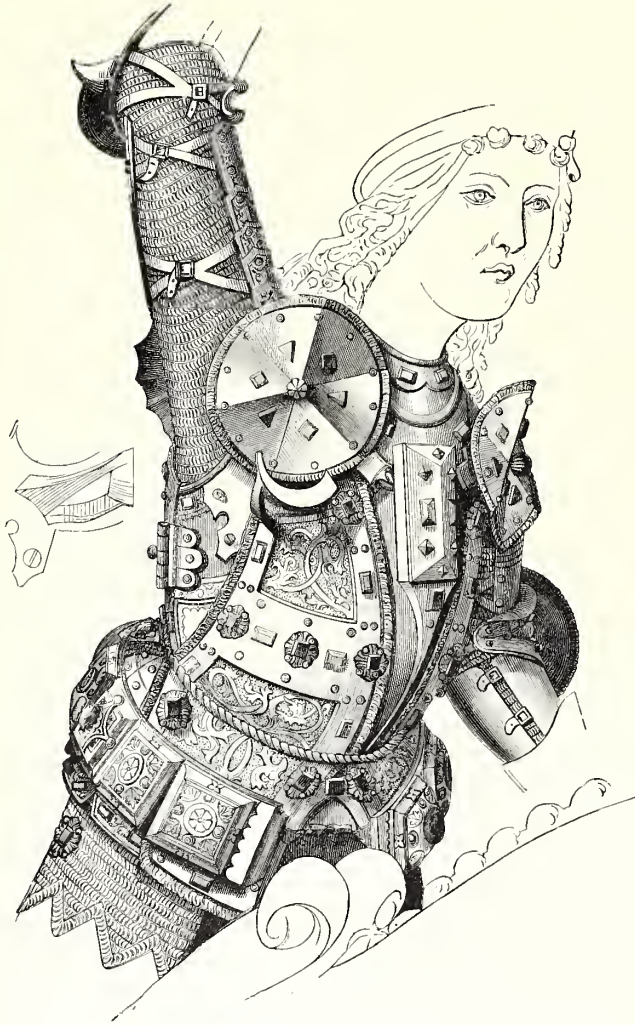
30. St Görans strid med draken.

Efter Karls död blef Sten Sture riksföreståndare i en orolig tid, då anfall kunde väntas från Danmark. Karl tyckes hafva erhållit stora lån af Stockholm, och riksföreståndaren ställer staden till freds (1470) genom en förläning af *Gestrikland och Uppsala köpstad* »med all konungslig ränta och rättighet». Det var säkerligen med ett visst nöje, som Stockholmsborgarne upptogo skatt, sakören och utskylder i konungs ställe af en af dessa uppstäder, som ofta gjorde bekymmer såsom konkurrent vid handeln på bergslagerna.

Konung Kristiern seglade upp till Stockholm med sin flotta och lägrade sig på Brunkeberg. Den minnesvärda 10 oktober 1471 kastades han tillbaka till sina fartyg af herr Stens bondelär med hjälp af Stockholms borgare.

Den stora segern väckte allmän hänförelse, och under intrycket däraf utfärdade rådet den 14 oktober ett bref om städernas styrelse, som ändrade landslagens bestämmelser. Om förloppet berättas i brefvet, att »menigheten här i Stockholm och af flere andra städer och allmoge af alla landskap här af riket» kom inför rådet och besvarade sig öfver »den stora förfång och

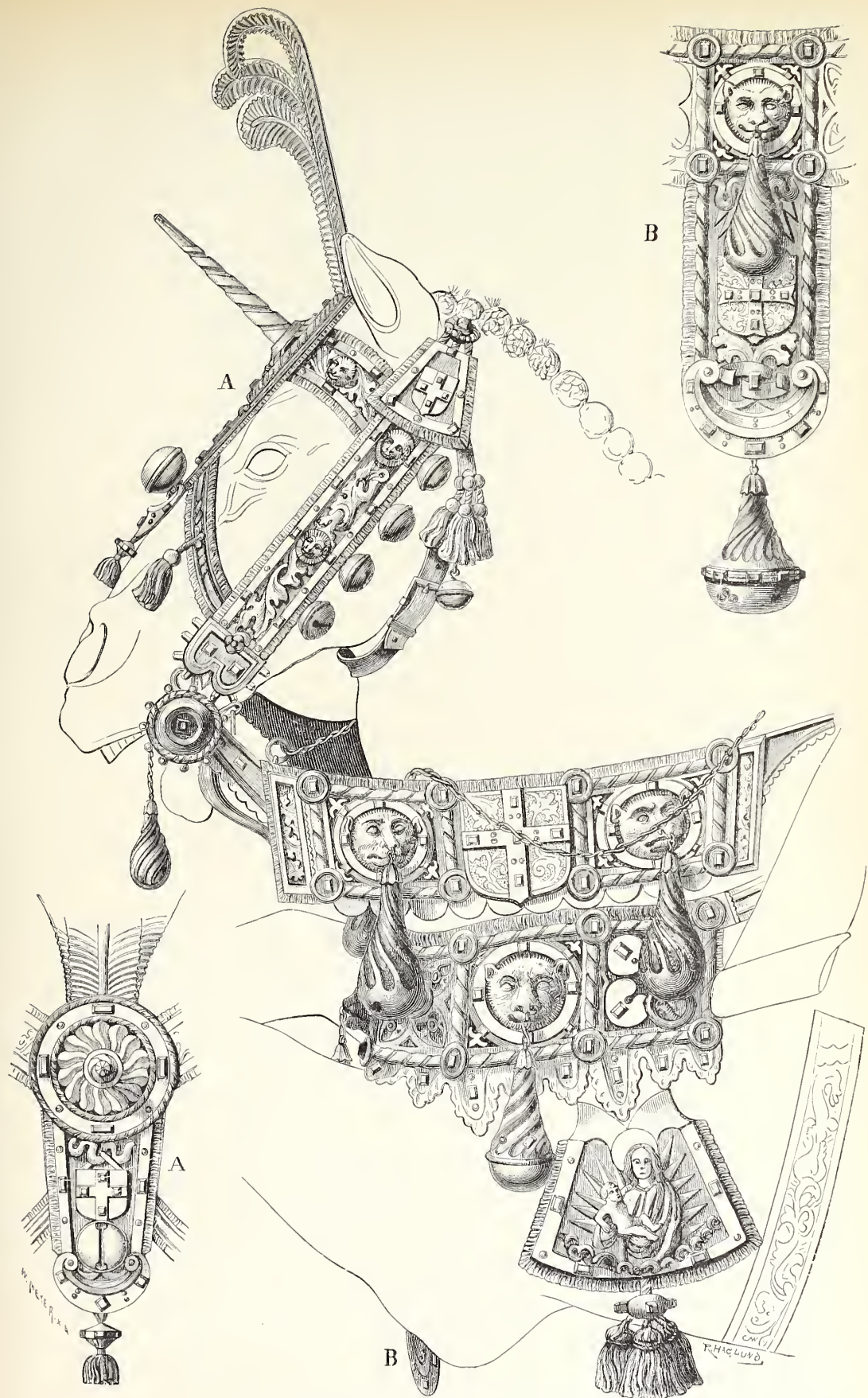
förmädelse, som menige Sveriges rike hafver långligen haft af det, att alla köpstäderna i Sverige skulle vara skyldiga till att hafva halfdelen i stadsråd tyska borgmästare och rådmän, af hvilket stor tvedräkt, ovilja och fördärf äro långligen och ofta uprest». Djärfva ord synas ha fällts, såsom att de aldrig skulle komma rikets herrar och råd till mdsättning, om de ej finge sin vilja fram, och att de själfva skulle våga lif och gods för att genomföra sin fordran. Rådet utfärdade den begärda förordningen, att ingen utlänning finge vara borgmästare eller rådmän, tullskrifvare, stads-skrifvare eller vårdskrifvare. Detta stadgande har aldrig återkallats. Det utgör ett svar på tyskarnes öfvermod på 1300-talet med Käpp-

31. S:t Görän, riddarens bröstharnesk.

lingemordet och allt annat, och är tillika ett bevis därpå, att det svenska borgerskapet småningom tillvuxit i makt och äfven ryckts med af tidens fosterländska tankeströmning. Till minne af segern lät herr Sten år 1489 i stadskyrkan uppsätta en bild af S:t Görän i strid med draken (nu i Nationalmuseum).¹

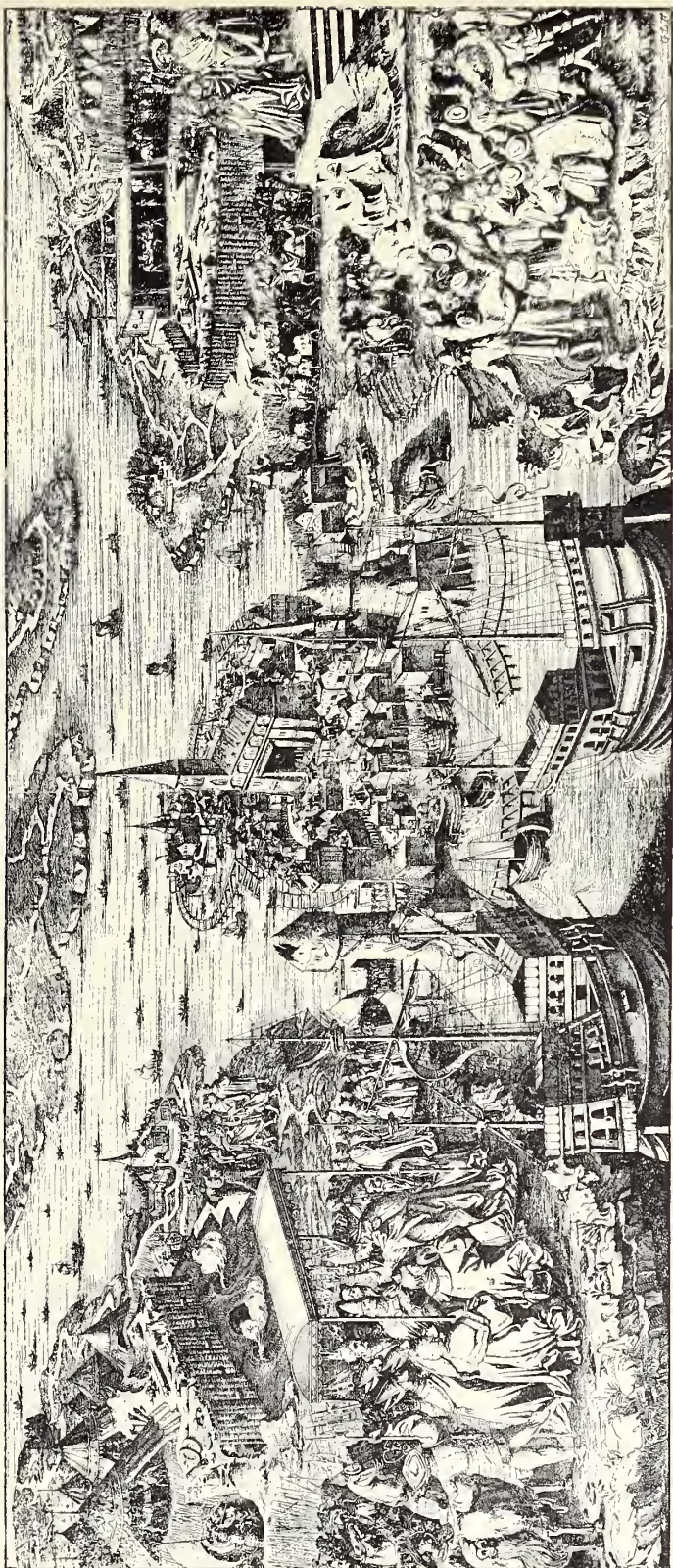
¹ Om detta märkliga konstverk se uppsatsen »Hr Stens Sankt Jöran» af HANS HILDEBRAND (*Antiquarisk Tidskr.* D. 7: 4), ur hvilken de här meddelade bilderna med författarens begifvande äro lånade.

32. S:t Görän, hästens hufvud med betsetyget.

Under de följande årtiondena bekräftas flere gånger Stockholms privilegier. Så framdrogs år 1494 det gamla 1436 års frihetsbref och fick formlig bekräftelse. År 1502 förbjudas olagliga hamnar och tillägges, att om skepp från dem skadas af Stockholms borgare, hafva skeppsägarna ej rätt att klaga. Härigenom får Stockholm makt att uppträda som domare och exekutor i egen sak. Två år senare får staden å nyo Gestrikland såsom pant för ett lån å 3,000 mark. Alla dessa till form och innehåll skiftande urkunder visa bättre än allt annat den rådande osäkerheten, i det att en rättighet, som genom långvarigt bruk ansågs själfklar, helt plötsligt förlorade sin rättsgrund, så vida den ej uppstogs i hvarje nytt privilegiebref. Men denna osäkerhet var helt visst mera teoretiskt än praktiskt förefintlig, enär borgerskapet nog följde god gammal sed hellre än verkliga lagbud, och tiden var sådan, att makt som oftast gick före skrifven rätt.

Mot medeltidens slut visa sig tecken till djupgående förändringar. Den mellanfolkliga handeln bryter sig nya banor, och en följd häraf är, att Hansans förbindelser uppåt Rhen och södra Tyskland blifva mindre viktiga. Tyngdpunkten inom handelslifvet flyttas väster ut, och man får snart äfven i nordnorden en känning därpå. Redan Kristoffer hade planer på att gynna holländarnes handel, och Danmarks kraftige konung Kristiern II ämnade följa samma politik. Äfven i andra afseenden ville han bryta med det gamla, men önskade först befästa sin makt i nordens alla tre rikena. I januari 1520 besegrade han Sten Sture d. y. på sjön Åsunden; på uppresan till Stockholm dog riksföreståndaren, och i maj stod Kristiern utanför Stockholms murar. Sturens änka, fru Kristina Gyllenstjerna, sökte försvara staden, men hon snärjdes i underhandlarnes nät och trodde på gifna löften: i september uppgafs slottet och staden. I en och samma urkund intages bestämmelsen om stadens öfverlämnande och bekräftas dess privilegier. »Först att hvad del, skada, ovilja eller fördärf, som till denna dag skedd är — — — skall vara en klar aftalad sak»; alla tillförsäkras trygghet till lif och välfärd, gods, penningar, hus, gårdar och grund inom staden och utom. Allt som gjorts mot ärkebiskop Gustaf och andra skall vara glömdt. »Friheter, nåder och privilegier», som framfarne konungar och föreståndare i riket gifvit, få sin högtidliga bekräftelse; dessutom försäkras, att ingen ny skatt skall påläggas, ej heller olagliga köpstäder tillåtas. Men märkligast i brefvet är måhända ett tillägg, så lydande: »Dock vele vi hafva och behålla hos oss den makt, samma friheter och privilegier efter vårt älskelige riksens råds råd att förbättra, det Stockholms stad och Sveriges rike kan komma till gagn och långligt bistånd.» I dessa ord röjer sig den mäktige segaren och den fjärrskådande politikern. Stockholms borgerskap fick nöja sig med tillägget, och den 7 september höll Kristiern sitt högtidliga intåg, såsom en samtida bild utvisar. Den 4 november skedde kröningen i Storkyrkan, och den 8

33. Konung Kristierns intåg i Stockholm den 7 september 1520.

Efter ett kopparstick af Dionysius Padt Brugge, stucket i Stockholm 1676 efter ett numera förkommet träsnitt,
som Gustaf Vasa lät utföra i Antwerpen 1524.

utspelades det blodsdåd, som skaffat Kristiern namnet tyrann. På Stortorget afrättades först biskoparne af Strängnäs och Skara, så herrar af adeln, samt af Stockholms borgerskap 3 borgmästare, 14 rådmän och flere borgare. Likeningo länge ligga kvar, tills de slutligen uppbrändes på Södermalm. Stockholm fick ny styrelse, och förberedelser vidtogos för upprättande af ett stort nordiskt handelssällskap med hufvudkontor bl. a. i Stockholm. Sålunda tog sig Kristierns egendomliga natur uttryck än i våldsdåd, än i handlingar af klok politik. De senare fullföljdes af andra, om också i ändrade former, och de förra banade väg för en ny sakernas ordning.

2.

Den nationella hänförelsen från Engelbrekts och Sturarnes dagar vaknade till nytt lif och uppväckte en storm, som blåste bort Kristiern och hans danska anhang med alla planer på Danmarks supremati öfver Sverige. Stockholms slott och stad innehades länge af en dansk besättning, och Sören Norrby kom djärft med undsättning. Först sedan landet i öfrigt var intaget och Gustaf vald till konung, kunde den utländska besättningen förmås att uppgifva stad och slott mot löfte om fritt aftåg (d. 16 juni 1523). Dagen därpå undertecknades en särskild dagtingan af Gustaf och borgerskapet, hvari detta tillförsäkrades tillgift för det förflutna och säkerhet till lif och egendom för framtiden; den, som så önskade, skulle äga rätt att draga ur riket, och om privilegier skulle sedan underhandlas. Midsommaraftonen höll konungen sitt intåg, och efter denna tid har Sveriges hufvudstad aldrig varit i utlänningars hand.

Staden var alldeles förfallen. Redan på bilden öfver Kristierns intåg 1520 finner man murar och torn sönderskjutna, och sedan dess hade de utsatts för beskjutning under två års belägring. Malmarnas hus voro förstörda; slott och befästningar måste upphjälpas; handverk och handel lågo nere, och invånarnas antal var fruktansvärdt förminskadt. År 1516 betalades skott till staden af 1,173 hushåll, hvaraf 17 bodde på Södermalm, 29 på Norrmalm, respektive 15 och 19 på Gråmunke- och Helgeandsholmarna samt återstoden i staden mellan broarna. År 1520 hade totalsumman gått ned till 868 och 1521 till 533. År 1522 utgjorde det blott 308, samtliga boende på stadsholmen; till och med Gråmunkeholmen saknade skottdragande hushåll.

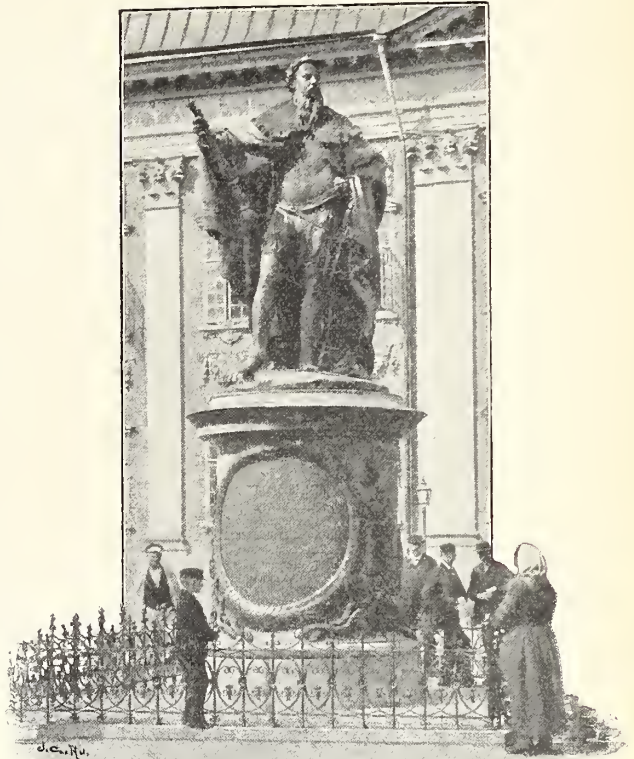
Gustaf grep sig kraftigt an med Stockholms upphjälpande och synes från början tänkt sig att göra staden till landets starkaste fästning och viktigaste ort. Han vistades ofta på slottet, hvilket möjliggjorde hans faderliga, men lydnadsfordrande ingripande i allehanda stadsärenden, så större som smärre. Af riksregistraturets daterade bref äro år 1523 35 utfärdade

från Stockholm och 16 från andra orter; 1524 års motsvarande siffror äro 32 och 43, och 1525 ända till 124 mot 81.

Den gamla principen om handelns och handtverkets koncentring i städerna var ännu lefvande, och Gustaf hade ingen tanke att införa någon nyhet därutinnan. Men å andra sidan borde städerna uppfylla alla kraf, som med rätta kunde ställas på dem, och detta förmådde ej Stockholm göra på grund af bristande folkmängd. Gustaf visste råd. Redan den 12 juli 1523 utfärdade han bref till alla andra köpstäder. »Käre vänner», heter det där, »eder är allom väl veterligt, huruledes den omilde och okristlige kung Kristiern hafver här handlat i Stockholms stad med de fattige borgare, som goda tro svenske män voro; huruledes han lät dem halsugga, deras gods bortförde, och så skändeliga förblottade denne stad, så att här ligger hvart annat hus öde.» Fördenskull har konungen och rådet beslutat äska några gode borgare från hvarje köpstad, och konungen befaller ett par namngifna personer från hvarje stad, »att de strax gifva sig hit och se sig före med hus, där de kunna bygga och bo uti, och sälja deras gårdar de där hafva». I händelse af ohörsamhet skall konungen straffa dem »som dem där vårt bud och vilja försätta och försumma vilja».

Det är en annan anda, som talar i detta bref, än i medeltidens; brefskrifvaren är en fullmyndig konung, som känner sig som statens representant och handlar därefter, och hans bud hörsammas. Från den 14 oktober 1523 har man ett bref kvar till några namngifna bönder i Östergötland att inflytta till Linköping för att ersätta dem, som begifvit sig till Stockholm. »Hvar vi kunne veta och rama edert bästa, göra vi alltid gärna», så slutar brevet. År 1523 hade också antalet skottbetalande hushåll i Stockholm gått upp till 614, och år 1524 var det redan 891.

Den 28 juni 1527 får staden ett privilegiebref, som i allmänna ordalag bekräftar alla tidigare privilegier; något förbehåll om ändringsrätt för konungen

A. Lindahl fot.

34. Gustaf Vasas staty af P. LARCHEVEQUE.

är ej medtaget, men Gustaf tillmätte sig helt säkert sådan ändock. Ett utförligt privilegiebref är också utfärdadt den 30 juli 1529, däruti staden såsom förut tillförsäkras inkomsterna af vägen och klädeshuset och får äganderätten bekräftad till Åsön och båda kvarnarna i Söderström, af hvilka den ena förut tillhört S:t Klara kloster; såsom »mulbete» fick af borgerskapet användas Nyqvarn, Siklaön och Tynningsön, såsom tidigare varit bestämdt. Dessutom funnos bestämmelser om Helgeandshuset, om kyrkoherdeval — »borgmästare och råd skola hafva fri röst med konungen om den som till kyrkoherre anammas skall i staden» — om rätt för magistraten att vara domför, äfven om fogden ej är närvarande, med mera som skall omnämnas i annat sammanhang.

I två afseenden äro Gustafs första regeringsår alldeles speciellt betydelsefulla för Stockholms utveckling under den närmaste framtiden. Först märkes den kyrkliga reduktionen på grund af Västerås riksdagsbeslut 1527 och därefter konungens bemödande att göra staden till en ointaglig fästning.

Kyrkor och kloster hade vid medeltidens slut mycket betydande besittningar i eller invid Stockholm; till Gråmunkeklostret hörde hela nuvarande Ridderholmen jämte motliggande strand af stadsholmen, och S:t Klara kloster ägde större delen af Norrmalm, Barkareholmen, kvarnar och fiskevatten. Dessutom funnos spridda tomter och fastigheter, som tillhörde dessa kloster eller Helgeandshuset, Svartbrödraklostret, stadskyrkan och fromma stiftelser. Största delen af allt detta tillföll nu kronan, som sparsamt under 1500-talet, men slösande under nästa århundrade lämnar donationer till Stockholms stad och till enskilda personer. Dessa genomgripande egendomsväxlingar hade sin största betydelse därtutinnan, att de möjliggjorde Klas Flemings regleringsarbete på 1600-talet. Bland donationer under 1500-talet må anföras: »ett gammalt förfallet stenhus med gård och grund vid Stora torget mellan rådstugan och gamle Lasse Björnssons hus, den ena gäveln vettandes in till kyrkogården och den andra emot torget» till Per Brahe år 1544 och S:t Gertruds gillestuga till hertig Johan år 1561. Ur riksregistraturet för åren 1526—44 har jag antecknat, att Gustaf Vasa disponerat öfver tillsammans 49 hus och tomter, af hvilka en del förbrutits till kronan af oredliga uppbördsmän eller på annat sätt, men de flesta indragits på grund af Västerås recess. Till denna siffra komma alla, som stannade i kronans ägo och hvilkas antal jag ej kan uppgifva.

Stockholms befästning ingick som ett naturligt led i Gustafs planer. Allt för ofta hade danska härar uppenbarat sig utanför stadens murar och efter dess intagande behärskat Mälarens ntlopp och de bekvämaste färdvägarna till Bergslagen och Norrland. Gustaf ville ej blifva en ny Karl Knutsson och låta sig förjagas nr sitt rike; han ville med all makt sätta sig fast och fördenskull behöfde han fästningar. Vid hans intåg år 1523 voro murar och torn i ett bedröfligt skick; i oktober t. ex. rasade »det mindre södra torn»,

antagligen det inre porttornet, så att de kvarstående murarna måste rivas. Gustaf träffade ofördröjligen anstalter att förstärka slottet; så ber han t. ex. Strängnäs domkapitel sända honom en eller två vagnar tegel (7 okt. 1525); 1526 efterskrifves en tysk byggmästare, och hela sommaren arbetas på slottets upphjälpande. Stadens befastande ålåg däremot borgerskapet, och Gustaf sökte oupphörligt inskräpa dess skyldigheter därvidlag. Omkostnaderna borde bestridas af stadens ordinarie inkomster, dess tomtören och hushyra, ehuru väl konungen ibland anvisade extra medel. Så föreslog han vid Västerås riksdag år 1527, att kyrkor och kloster på malmarna (Maria och Jakobs kyrkor och S:t Klara kloster) skulle nedbrytas och teglet användas till slottets och murarnas förstärkande. Han framhöll, att inom staden funnes tillräckligt med kyrkor, och att dylika i stadens närhet blott tjänade en fiende till skydd. Köpstädernas ombud gillade förslaget och lofvade »hvar i sin stad tillhjälpa, att det rop och rykte, som däraf komma skulle, nedertryckes». Sålunda jämnades dessa medeltidsbyggnader med jorden, tills Johan III åter lät uppbygga dem. Genom 1529 års privilegiebref tilläts staden behålla all skatt för att använda den till byggnadsarbeten, men om Gustaf sålunda underlättade arbetet, ville han också bestämma öfver dess anordnande.

Befästningarna uppfördes emellertid ej så hastigt, som konungen önskade. »Oss synes, som ock klart för ögonen», skriver han i dec. 1538, »att Stockholms stad är icke, på alla platser, så befastad och försvarad som det sig borde, och besynnerligen den södra porten. Ändock borgemästerne och andre där i staden akte det föge, och tilläfventyrs hafva till någon befästning ett ringa och slätt förstånd, utan fast mera utaf stadens skott och andre ränter att rikta sig och fylla deras egen pung, ej aktandes huru det står till om stadens byggning.» Eftersom en byggmästare från Holland, som hade godt förstånd på befästningar, vore tillstädes, borde nu saken bättre bedrifvas. När den farliga Dackefejden rasade, öfvergå Gustafs befallningar till bevekande böner. År 1541 omtalas »en dråpelig byggnad» på Stockholms slott; året därpå inskräpes nödvändigheten att tänka på staden västantill och där uppföra skansar och blockhus, »i den stad där de många och onyttige sjöboder och pörter äre». Flerfaldiga gånger befallde konungen att väl proviantera staden och slottet för att kunna uthärda en belägring. År 1544 bedrifves en »svår byggning med grafvar och murar», hvarför arbetsfolk hämtas från Gripsholm. Ovädersmohnen försvunno väl, men de synas ha satt mera fart i befästningsarbetet, som fortsattes under den närmaste tiden. År 1550 gjordes t. ex. 6,173 dagsverken i grafven utanför Söderport, och ännu 1558, 1562 och 1566 finner man poster uppförda i räkenskaperna för arbete vid befästningarna därstädes.

Från 1500-talet finnas vyer och en karta öfver staden bevarade, och man kan genom en jämförelse mellan dessa och uppgifter i räkenskaperna få en

någorlunda fullständig föreställning om fästningsverken under Vasakonungarne, ehuru det i många fall är omöjligt att säga hvad som är nytt och hvad som är ett arf från äldre tider. Det äldre befästningssystemet har, som nämnt är, redan under medeltiden försvunnit i huskvarteren; det nya har därmed intet samband, utan är fullständigt själfständigt, utom att slottet i båda spelar samma dominerande roll. I norr har man mur och torn på Helgeandsholmen samt ett starkt inre porttorn vid nuvarande Mynttorget. I väster synes muren ej varit sammanhängande, utan ersatts af skansar i förbindelse med enstaka torn. Så omtalas Drakatornet, som möjligen låg långt inne i staden utan samband med öfriga försvarsverk, och tornet vid bron till Gråmunkeholmen; på kartan synes en mursträcka och två torn på denna holme, hvarjämte nämnes »skansen vid Kornhamn», hvilken synes hafva gått fram till det inre södra porttornet.¹ Mot söder tycks ha funnits en tredubbel försvarslinie: först det inre porttornet, flankeradt af murar, sedan ett yttre torn på holmen i strömmen och slutligen ett starkt torn med bred graf och jordvallar vid brofästet på Södermalm. Det sistnämnda och yttersta försvarsverket är Gustaf Vasas skapelse och framträder tydligt på kartorna från 1500- och 1600-talen. År 1550 träffas i stadens räkenskaper en post »för 7 spann råg, som såddes i vallen utanför Söderport», hvilket synes antyda, att befästningsarbetet här var afslutadt. Östantill finnas sju torn uppräknade i 1553 års räkenskaper, och de kunna alla igenfinnas på 1626 års karta. Längst norr ut, men söder om Slottsbacken, ligger »tornet näst kungl. maj:ts skeppsgård», samt »tornet där näst», båda utmärkta genom fyrkanter. Närmaste fyrkant ett stycke söder ut är »tornet vid Brunnsgränden»², och den därnäst »tornet i Skultans-gränden»; inkiladt mellan två framskjutande kvarter ligger »tornet i Bredgränden».³ Sedan Varggränden och Fossansgränden, båda tills vidare omöjliga att identifiera. St Johannesgränd, som ännu finns kvar, och Severin Jutes gränd uppräknats, komma »tornet i fru Gunillas gränd» och »tornet i Lars Priwalks gränd»; mellan båda går Lasse skomakares gränd. Mellan tornen är dragen en linie, som tydligen afser en mur, hvilken norr ut är fristående, men söder ut sammanhänger med de frambyggda kvarteren. Om man jämför 1626 års karta med den från 1500-talet, skall man utan alltför stor möda återfinna alla sju tornen i smärre fyrkanter eller egendomliga bildningar vid kvarteren; de långsmala, utanför de norra kvarteren liggande fyrkanterna blifva på detta sätt delar af muren.

Utländingar hade ej höga tankar om dessa befästningar. En tysk yttrar i sin reseberättelse från år 1586 om Stockholm: »Denna stad är icke stor

¹ Den är markerad genom en linie på 1626 års karta (fig. 38).

² Gränden har än i dag samma namn, liksom den närmaste mot norr både nu och under 1500-talet kallats Nygränd. Det tredje kvarteret från Slottsbacken är 1626 odeladt, men nu går Bredgränd in där. Jmf. kartan öfver det nuvarande Stockholm (Pl. 24).

³ Den nuvarande Bredgränden ligger på aman plats.

och ej befäst, har inga vallar, utan endast dåliga murar rundt omkring.» (SAMUEL KIECHELS resa, *Hist. tidskr.* 1892, sid. 338.)

* * *

Oafåtligt måste gamla byggnader repareras eller nya byggas, och Vasakonungarne vakade öfver, att staden hölls pryddig. Magistraten synes ha klagat öfver alltför stora bördor, och följden blef Gustaf Vasas bref om förbättrandet af Stockholms ränta den 7 maj 1557. Åtskilliga bestämmelser göras om accis, husafgift o. d., hvarom närmare redogöres i samband med stadens finanser. Rörande byggnadsväsendet föreskrifves, att farliga trähus i staden skola rivas efter syn och befallning af »de 48» — hvilket innebär en förmildring af ett påbud år 1552, att alla trähus skulle ersättas af stenhus. Höga trähus på Gråmunkeholmen skola äfvenledes nedtagas; bryggarehus få ej för eldfarans skull byggas inne i staden, utan skola »sättas ut på vattnet» och anläggas långt från hvarandra. Gatornas renhållande hade kostat staden betydligt, men nu inskärpes kraftigt den gamla skyldigheten för husägarne att hålla rent hvar och en framför sin tomt. Kor och svin få ej längre hållas inom stadsmuren, och »intet dödt as» får ligga framför portarna. Det bestämmes i detalj, huru rännstenarna skola rengöras och spolas två gånger i veckan. Hus finge ej uppföras västantill utan samtycke af de personer, som konungen därtill förordnat.

Flera gånger under 1500-talet bekräftades stadens rätt till ökade inkomster att använda till byggnadsarbetet, men konungarne gjorde också allhandla påbud om stadens bebyggande. Den 10 mars 1570 utfärdade Johan III två bref om Stockholm, det ena med 41, det andra med 20 paragrafer. Det förra har åtskilliga bestämmelser rörande byggnadsväsendet, hvarom följande må anföras: »förståndige män» skola tillförordnas att afmätta alla nya tomter så i staden som på malmarna; »efter någon tid hafver varit mycken oskicklighet uti Stockholms stad med byggningar», heter det i § 22, »så att mest omkring hela staden hafver varit byggdt stenhus och trähus allt i hop, dessliques hafva ock de stenhus, som i staden äro byggda, varit täckta med svåra och ovaraktiga tak, som mera hafva rött och fördärfvat husen, än dem vid makt hållit, efter som ögonskenligt är, så att en stor hop stenhustak af den svårhet och tunga där på varit hafver af bräder, moss, tegelstenar, näfver och där ofvan uppå jord, äro förruttnade och sedan faller ned i husen och äro på det siste därpå blefne fördärfvade»,¹ — och på grund af eldfaran, skola alla trähus »platt afsagda vara». I deras ställe skola i staden uppbyggas sten- eller ståndeverkshus (korsverkshus) i tre vånin-

¹ Att denna skildring af taktäckningen är riktig, visas af ett beslut i stadens tänkebok för den 31 maj 1553, att hvar borgare för eldfara skulle hålla vattentunna på taken och »där näfvern bar är, lägga där mull uppå».

gars höjd, de senare täckta utantill med tegel så att intet trävirke synes; alla tak skola täckas med tegel eller också med koppar, om någon därtill har »lust och förmögenhet»; jordetak skola »alldes aflagda varda». I § 41 heter det på nytt, att alla träbyggningar, »så ock de bodar, som utantill stadsmuren västantill uppsatta äro, med det första nederbrytas och bortföras»; enhvar som efter 10 år ej tagit bort sitt trähus, har förverkat all äganderätt till detsamma. För öfrigt aflysas vedbodas af trä inne i staden; upp-syningsmän öfver renhållningen skola tillsättas, och »rännstenar af slät täljsten» blifva obligatoriska; hamnen får ej igengrundas genom utstjälpande af barlast, o. s. v.

För att främja verkställandet af dessa påbud får staden i det andra brefvet ej blott bekräftelse på tegelbruket vid Horn, utan äfven löfte om tjänliga platser på kronans mark till nya tegelbruk,¹ hvaraf tegel skulle tagas till stadens egen byggnad och för skälig betahing säljas till borgarne, så att de »måge hafva dess bättre råd till att bygga sköna stenhus».

År 1572 påbjöd Johan, att husen vid de större gatorna skulle repareras och hvitmenas, och nya påbud om trähusens utbytande mot stenhus utfärdas 1573 och 1581; i det förra heter det, att »de som hafva flera hus, än de och deras barn kunna besitta och förbygga, skola sälja och upplåta androm sådana hus, som dem hafver råd till att bygga». Af en husförteckning för år 1582 synes framgå, att stenhus voro uppförda på de flesta tomter, men att enstaka träbyggnader fortfarande funnos kvar.²

Att andra än borgare voro husägare fann ej rätt behag för Johans ögon, i synnerhet när ägaren ej själf bebodde sitt hus. I ett bref till magistraten (1577) yttrar konungen med ogillande, att präster och bönder köpa »de mesta hus, som i Stockholm kunna vara till att bekomma», och sedan hyra ut dem åt »löst parti». Följden blir blott, att de alldes få förfalla. Magistraten skulle tillhålla dylika ägare att sälja sina hus, som de ej själfva bebodde, till borgare efter skedd värdering; tredskande hade förverkat sina gårdar till kronan. Några år senare (1585) beviljar Johan frihet från intullen för de borgare, som ha egna tomter och vilja bebygga dem ordentligt, och året därpå nämner han i bref till Per Brahe och Erik Sparre, att han gillade den »afmålning», som de sändt honom på gator och gränder, som de efter sista branden låtit förändra östantill.

Johans intresse koncentrerades emellertid kring slottet och kyrkorna (jfr afl. XVIII och XXII): Maria och Klara kyrkor återuppfördes; Jakobs kyrkobyggnad påbörjades, och ett kapell byggdes på Södermalm. Dessutom hade konungen storartade planer på nya kyrkor, af hvilka en del äro förbundna med den forna S:t Gertruds gillestuga. Denna hade af Erik XIV donerats till brodern Johan (1561), som i sin tur upplåtit den till finska och

¹ För slottets räkning uppsattes ett tegelbruk på Munkliderne.

² I hufvudsak förnyas Johans påbud genom Sigismunds privilegiebref 1594.

tyska församlingarnas gudstjänst. 1588 synes det vara denna kyrka som benämnes S:t Henriks, antagligen efter Erik den heliges Uppsalabiskop med samma namn, känd från tåget till Finland. Det gamla Svartmunkeklostret hade nedrivits af Gustaf Vasa 1547, och platsen skall hafva utlagts till trädgård. Johan III upplät någon del däraf till kyrkogård för tyska församlingen, men synes kommit på andra tankar, hvarför upplåtelsen aldrig torde blifvit verkställd. I stället sökte konungen här uppföra en stor kyrka, 80 alnar i fyrkant innantill, kallad *Trefaldighetskyrkan*. Första brevet om dess byggnad synes härröra från år 1588; senare tillförordnas byggnadsföreståndare, och af ett bref 1590 förefaller det, som om arbetet påginge. I ett bref från Sigismund till tyska församlingen (30 juni 1594; LÜDEKE, sid. 112—113) uppgifves också, att arbetet på kyrkan begynt.¹ Det synes emellertid blifvit nedlagdt, och på 1626 års karta finnes blott en öppen plats. På kartan från 1500-talet åter är en fyrkantig tomt utsatt såsom den tredje från Stortorget på Svartmunkegatans västra sida; den har i allmänhet uppfattats såsom den till Svartmunkeklostret hörande kyrkan, som skulle ha nedrivits år 1547, hvilket medfört kartans datering till senast detta år. Andra skäl synas emellertid tala för, att kartan härstammar från Johan III:s tid, i hvilket fall det så godt som kvadratiske kvarteret skulle utmärka den planlagda och påbörjade Trefaldighetskyrkan. Frågan härom må tills vidare stå öppen för vidare utredning. Öfriga kyrkobyggnadsplaner kunna här förbigås.

Det är svårt att öfverblicka 1500-talets förändringar i stadens topografi, emedan kartor felas från medeltiden och 1500-talskartans datering, såsom sagdt, är osäker. Om befästningar och kyrkor är redan taladt, men äfven om en del andra förhållanden kunna enstaka uppgifter lämnas. Kvarteren på *stadsholmens* inre del synas i det hela förblifvit sig lika. 1566—67 arbetades på rådhusets ombyggnad. Såsom minne af Stockholms blodbad nedlades på Stortorget 4 stenar, märkta med årtalet 1520 — när, är mig obekant. Utanför murarna uppstodo bodar och salustånd, mest af trä. Namn på några gränder östantill äro redan meddelade; att sätta namn på alla kartans gränder är måhända möjligt, men förutsätter mycket detaljerade undersökningar, som ännu ej utförts. Nedanför slottet vid Saltsjön låg konungens skeppsgård; på vyn öfver staden från 1570-talet (Pl. 1) synas några mindre träbyggnader och ett vakthus. En smedja fanns där, och en bro ledde direkt öfver till Helgeandsholmen. Då staden tillväxte, blef utrymmet inom »kransen» för litet, och antagligen under åren 1564—65 flyttades de större fartygen öfver till Käpplingeholmen (Blasieholmen), som sedan länge kallades *Skeppsholmen*. De

¹ Brevet söker bereda tyskarna begrafningsplats, och då den förra åtgärden af 1571 ej bekräftas, utan kyrkogård anvisas på en af malmarna, synes detta tyda på, att platsen ännu var på något sätt upptagen. I en berättelse från år 1593 uppgifver tysken Erik Lassota von Steblau, att murarna uppförts *till manshöjd* (Tagebuch, s. 175).

mindre fartygen lågo tills vidare kvar nedanför slottet, men nämnas ej efter 1612, och under Gustaf Adolfs och Kristinas tid förlades dessa »galejor» till Helgeandsholmens Mälarsida. Blasieholmen var då mycket mindre än nu, hvilket framgår af kartorna och af jordfynd — tydligen minnen från skepps-gårdstiden (se ofvan sid. 24). Holmen förbands med Norrmalm blott genom en enda bro öfver Näckströmmen och blef snart belamrad med smedjor och verkstäder, stapelbäddar för skeppsbyggnad och virkesupplag. Som holmen var liten och den närmaste delen af Norrmalm redan var upptagen af tomter och fiskupplag, hamnade det s. k. »holmfolket» på *Ladugårdslandet*, där 1580 ett proviantmagasin uppfördes. 1598—1604 uppfördes en reparebana för att förse flottan med tågvirke; det är antagligen den byggnad, som synes på 1600-talets kartor strax öster om Träskrännilen. En äldre dylik bana synes ha funnits på Norrmalm; dess läge betecknas måhända af de tre parallela streck, hvilka på 1500-talskartan äro uppdragna inom den stora fyrkantiga plan, som är utsatt i närheten af den plats, där Rämmarebanan sedan anlades. Johan III utnämnde en öfversteamiral att hafva uppsikt öfver skeppsgården, och från år 1600 omtalas en särskild »holmamiral» (till 1644). Holmfolkets antal växlade under 1500-talet mellan 285 (år 1565) och 69 (år 1592); från 1600-talets början tillväxer det stadigt. (Se för öfrigt ZETTERSTEN, Svenska flottans historia, sid. 222 ff.)

Nuvarande Skeppsholmen börjar få namnet *Lustholmen*, och det uppgifves, att Johan III där uppfört ett lusthus med park; på kartan från 1500-talet är en trädplantering markerad rundt omkring en mindre byggnad. Förhållandet härmed är dock ännu föga utredt.

På *Riddarholmen* äro en mängd tomter utmärkta på kartan, men af vnu framgår, att husen ej stodo tätt intill hvarandra. Klostret reducerades af Gustaf Vasa och uppläts en tid åt nunnorna från Klara kloster. Från 1531 till 1551 tjänstgjorde det som helgeandshus eller hospital. Johan III upplät det till Klosterlasse och sökte där inrätta en högskola. Kyrkan ålades Stockholms stad underhålla.

På 1500-talskartan består *Helgeandsholmen* af två holmar, af hvilka den större närmast staden var försedd med befästningar. Där låg äfven det forna Helgeandshuset, som indrogs jämte holmen till kronan och inreddes till kungliga myntet. Tomtören erlades till kronan, och vid tomters försäljning skulle kungl. maj:t äga förköpsrätt. Mellan båda holmarna låg en badstuga, som tillhört Helga lekamens gille och skänktes (1529) till Stockholms skola, men snart synes ha förfallit. Den mindre holmen hade tillhört S:t Klara kloster, men indrogs äfven till kronan. Därinvärd låg en vattenkvarn, och ännu en sådan anlades af Johan III.

Norrmalm var så godt som ödelagdt vid Gustaf Vasas regeringstillträde, men bebyggdes småningom — oregelbundet, med trähus och kältäppor. Flere gånger förbjöds allt köpslagande på malmarna, och 1544 uttalades, »att

35. Stockholm från Mälarsidan 1592.

Efter en tafla i Storkyrkan.

Underskriften, som vid en senare renovering blifvit felaktigt daterad, lyder:
Anno D:mini 1535 (bör vara 1592) den 20:de dagen i April månad syntes i Stockholm på Himlen
sådana teckensyner från 7 intill kl. 10 E. m. :

på Norrmalm allenast fiskare och andra goda ämbetsmän, staden till nytta, blifva skulle». Då stadens befolkning växte, var det först de fattigare som trängdes dit ut. Stadsdelen låg utanför befästningarna, och här funnos stadens upplag af sopor och orenlighet. Erik XIV byggde emellertid en lustgård på Norrmalm (1562) och uppdrog åt en fransk trädgårdsmästare att anlägga en kryddgård (1565); Johan gaf samme trädgårdsmästare ny fullmakt (1573). Han uppbyggde kyrkorna helt eller delvis och lofvade tegel till en egen rådhusbyggnad (1588), som ej kom att uppföras. På Brunkeberg låg ett styckgjuteri, antagligen där det äfven senare låg, mellan Rännarebanan och Vårdtornet (se Tillæi karta, Pl. 8). Jorden tillhörde numera kronan, och Johan befinnes ha bortgifvit en tomt vid Jakobstorg. Tomtören erlades till slottet, men enligt 1529 års privilegier blefvo båda malmarna i öfrigt »under stadens regemente och lydno». 1563 påbjudes, att trogna fogdar tillskickas på malmarna för att tillse, att invånarne där göra rätt för sig både mot kronan och staden med gästning, dagsverken och annan tunga, »lika som det sker uti staden»; dagsverken o. d. från Norrmalm gjordes till slottet (upprepadt 1570). År 1529 lades S:t Klara gärde till stadens mulbete, hvilket senare bekräftas. 1563 är det en inlägnad, obebyggd plats, hvarest Johan år 1570 medgifver, att tomter få upptagas till husbyggnader. Gärdet är fortfarande omgifvet af stängsel, men småningom synas tomternas antal hafva tillväxt, så att endast en mindre oinlägnad del fanns kvar till mulbete. År 1594 förnyas tillåtelse till tomters upptagande och bekräftas stadens rätt att använda den del, som *icke* är inlägnad, till betesmark. På kartan är gärdet uppdeladt i kvarter liksom den östra malmen, hvilket gifver en datering senare än år 1570.

I allmänhet uppgifves, att staket upprests kring malmarna först i samband med lilla tullens införande, men redan 1529 talas i privilegiebrevet om »malmarna inom stadens *råmärke* och frihet», och på kartan från 1500-talet är ett staket tydligt utsatt kring Norrmalm. Det synes gå fram från Laduviken utmed nuvarande Artillerigården, skära södra delen af Humlegården samt gå tämligen rakt öfver åsen ned till Rörstrandsviken. Nära Träskrämmilen är en insvängning af staketet med en byggnad, hvars bestämmelse är mig obekant. Längre väster ut finnas två små byggnader invid staketet samt en egendomlig figur i form af en 8.

Sjöfarten förbi staden gick genom Söderström, hvars vatten fick ett snabbare lopp, allt eftersom stränderna vid Mälarens utlopp uppgrundades. Skeppen måste halas uppför strömmen med tåg, och afgift erlades för genomfarten. År 1557 var ett så högt vattenstånd i Mälaren, att damluckorna vid Söderströms kvarnar måste öppnas.

Södermalm hörde till staden med utlagor och tomtören, men var ojämnt och illa bebyggd; stadsborna hade där sitt förnämsta mulbete

* * *

3.

Under 1600-talets första hälft tillväxer Stockholm hastigt i omfång och betydelse. Under medeltiden kan man knappast tala om någon egentlig hufvudstad för landet, men Vasakonungarne togo sitt hufvudresidens i Stockholm, och med en tilltagande centralisation inom riksstyrelsen blef behovet af en hufvudstad allt större. Riksämbetsverk inrättades och förlades till Stockholm. När Gustaf Adolf vistades i fält, tillförordnades rikens råd att föra interimregering med säte där. Till följd häraf måste så väl högättade riksråd som lägre kanslitjänstemän söka sig fasta bostäder; till regeringens säte, liksom sedermera till Kristinas hof, strömmade tjänstsökande af olika slag, och småningom blef det modernt, att de större adelsätterna byggde sig palats i Stockholm för de rikedomar, som samlats i kriget. Med

36. Norrmalms sigill.

stormännen drogs in en mängd tjänstefolk, och ett ökad antal handverkare fingo förtjänst. Sveriges stormaktsställning lockade in främlingar, och en växande samfärdsel jämte rikligare penningetillgång satte handeln i större blomstring än förr. Utvecklingen gick väl ej jämnt inom alla områden, hvarför fortfarande klagomål förnimmas, men stadens allmänna uppsving visar sig i stadsområdets utvidgning och en storartad byggnadsverksamhet, lika väl som i befolkningens tillväxt och budgetens snabba ökning. Under 1630-talet utfärda regering

och magistrat allehanda beslut, som samverka till stadens förkofran, och genom att bättre organisera stadens styrelse lyckas man få dem verkställda.

Mot 1500-talets slut hade Norrmalms befolkning hastigt vuxit, men malmen stod i ett slags underordnad förhållande till staden, till hvilken borgerliga utskylder erlades, och styrdes af en särskild malmfogde. Detta alstrade ett missnöje, som tog sig uttryck i klagomål till konungen. Följden blef, att Karl IX afskilde Norrmalm såsom ett eget samhälle med magistrat och kämmersrätt, ehuru i ett visst beroende af ståthållaren på slottet, till hvilket fortfarande tomtören och dagsverken utgjordes. Af gammalt delades den norra förstaden i *Östra* och *Västra malmen*, af hvilka den förra var mer betydande; af räkenskaperna framgår, att tomtören t. ex. år 1614 betalats för 89 lägenheter inom den förra och för 71 inom den senare stadsdelen. Två stadssamhällen kunde naturligtvis ej bestå så nära hvarandra utan oupphörliga stridigheter, hvarför skilsmässan ej blef långvarig.

När stadens betydelse och invånareantal steg och till följd häraf byggnadsverksamheten tog fart, uppkom tanken på en noggrann *reglering* af gator och tomter. Allmänna förordningar hade väl förr utfärdats, men de angingo

förnämligast husens höjd och gatornas bredd, byggnadssätt och renhållning. Nu fattade man den dristiga planen att ej överlämna nya gators anläggande åt enskildas behag alltefter deras bekvämlighet, utan att oberoende af äganderätten till marken i förväg bestämma gatornas sträckning för att få dem raka och göra kvarteren regelbundna, samt att föreskrifva tomternas bebyggande efter uppgjorda »desseiner». Då en alltför stor skillnad hotade att uppstå mellan nybyggda och äldre trakter, gick man snart vidare och började tillämpa regleringsprincipen äfven på redan bebyggda områden, hvilket nödvändiggjorde rifvande eller flytande af hus, byten eller expropriation af mark o. d. Af det förra slaget synes GUSTAF ADOLFS regleringsarbete hufvudsakligen hafva varit; däremot tillhör KLAS FLEMINGS det senare.

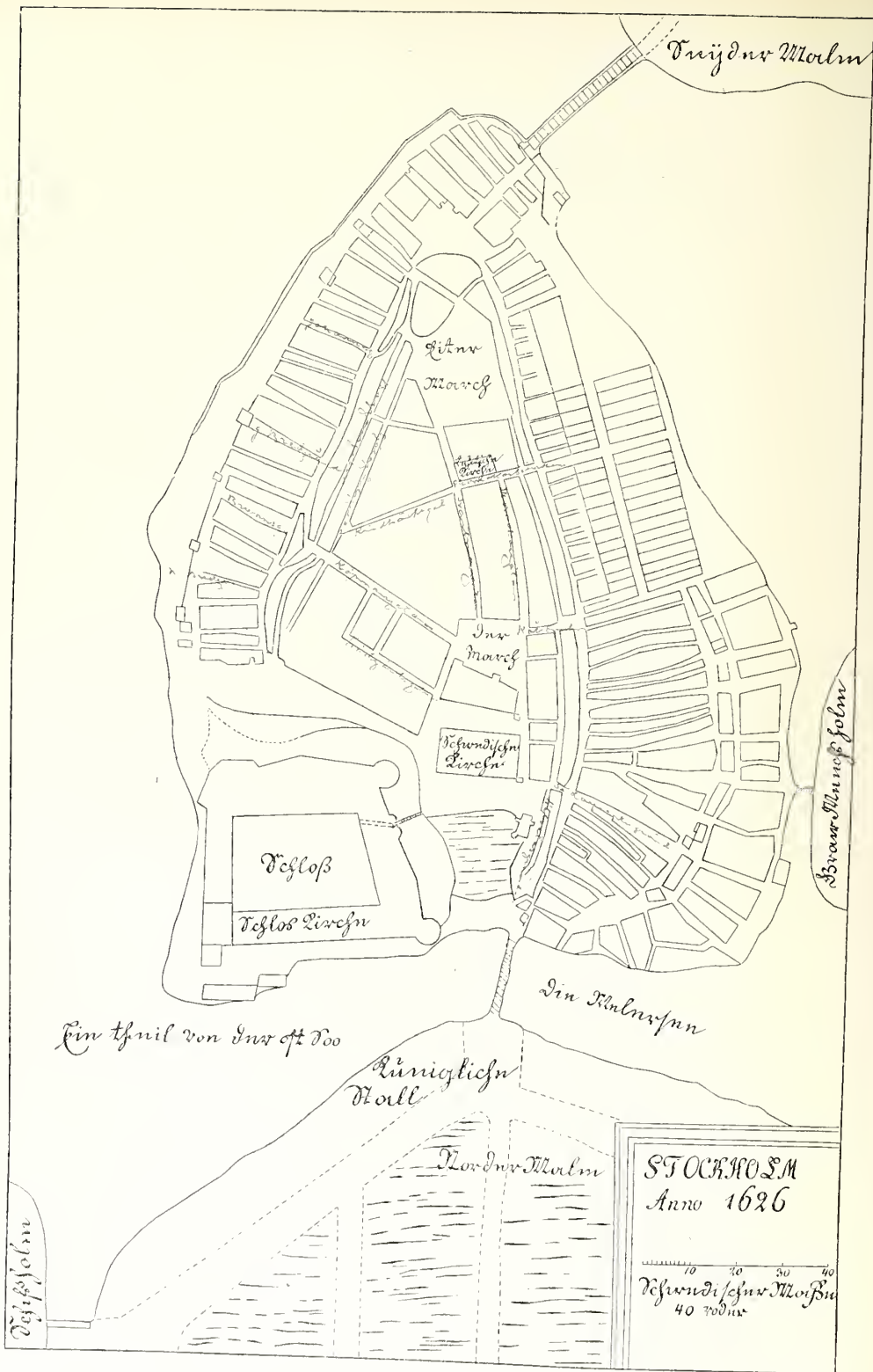
Om Gustaf Adolfs åtgärder är föga bekant, i det att desseiner och påbud omtalas först senare, och föga finnes i behåll från hans egen regering. Det förefaller, som om regleringsplaner uppkommit först efter den ödeläggande branden år 1625. Ett bryggghus fattade eld västantill i staden, och västlig vind förde branden vidare. Hampa och tjära voro lagrade i bodar, som därför hastigt flammade upp — »de lede näfvertaken gjorde största skada». Gränderna voro trånga och brandväsendet ej det bästa, så att alla gårdar vid Väster-

långgatan söder om Kåkbrinken samt upp emot Skomakaregatan brunno ned i grund. Kyrkoherdehuset vid Tyska brinken förstördes, och Tyska kyrkan kunde med nöd räddas. Elden hade flugit öfver staden till hus östantill, men där blifvit släckt. »En femtedel af staden lär vara ödelagd, och de förnämste och störste hus äro i aska fallne», skref riksrådet till konungen. Enligt en äldre anteckning (i Palmsköldska saml. XIV, del X: sid. 493) förbjöd Gustaf Adolf därefter byggande af korsverkshus i staden, »såsom ock vid samma tillfälle gjorde förordning om regulaire gators inrättande så i staden som på malmarna, blifvande strax därefter desseiner och afritning gjord uppå Konungsgatan, som efter högst-bemälte konungs död af dess dåvarande regering och sedermera uti drottning Kristinas rege-

A. Lindahl fot.

37. Gustaf II Adolfs staty
af P. LARCHEVEQUE.

38. Karta öfver staden inom broarna 1626.
Original i generallandtmäterikontoret.

mentstid med största allvar och hastighet sattes i verket, tillika med andra gator västantill i staden och i båda förstäderna.» Härmed säges, att reglering påbjöds, men att plan blott uppgjordes kring den nämnda gatan. Att därmed menas Konungsgatan i staden¹ framgår af sammanhanget i anteckningen med branden, och den omtalade »dessein» torde vara inlagd på 1626 års karta, där en rak gata är framdragen söder ifrån till den utdragna Kåkbrinken, med regelbundna kvarter å ömse sidor.

Det återstår att utreda, huru den anbefalkda regleringen för öfrigt verkställdes med kartors uppgörande och dylikt. År 1637 svarar regeringen på magistratens frågepunkter, att den skulle i regleringsfrågor rätta sig efter »den af salig kungl. maj:t förut gjorda och nu sedermera öfversedda och förbättrade afritning så i staden som på malmarna», men dessa sväfvande ordalag utsäga ingenting bestämdt om Gustaf Adolfs reglering, som måhända återopas för att gifva mera kraft åt regeringens egna vidtomfattande planer. Säkert är emellertid, att man gått längre än 1626 års karta angifver. År 1638 bestämdes i riksrådet att jämka på kyrkogårdsmuren kring Riddarholmskyrkan, »därmed att justera gatan efter den dessein, som för detta gjord är och sal. kungl. maj:t hafver approberat» (R.-Rådets prot, VII: s. 177). År 1630 får Åke Tott tillstånd att göra en bro från sitt hus på Gråmunkeholmen till »det torg, som konungen låtit afsticka». Detta torg gent emot holmen finnes ej på 1626 års karta, men på alla senare. År 1635 anbefalles uppbyggande af alla afbrända tomter i *staden*, och återopas därvid Gustaf Adolfs »dessein». Förordningar om reglering östantill i staden jämte dessein däröfver återopas äfven², men om genomgripande regleringsplaner öfver malmarna verkligen uppgjorts, måste tills vidare vara en öppen fråga. År 1632 finner man, att staden tillbyter sig tomter vid Södermalmstorg, hvilket synes antyda något slags reglering, och kartan öfver Klaratrakten (Del. II fig. 203) är måhända från Gustaf Adolfs tid.

I en rättegång om två tomter på Helgeandsholmen återopas sedermera stadens publika »planta», hvilkens »species är gjord i salig konungens tid af Andrea Bureo och Olof Hansson» (Örneshufvud). »Den plantan, som hänger i stadens byggnings collegio, är ett transsumpt af den förra» och »gjord efter konungens död och i regeringens tid» (RABE, Helgeandsholmen, sid. 58; STYFFE, Kvarteret Bodarne, sid. 2). Ordalagen synas ange, att det var åtskillnad på »plantorna», hvilket äfven framgår af andra uppgifter, men detta torde tills vidare vara allt, som kan sägas om Gustaf Adolfs reglering. I behåll finnes däremot ett skarpt förbud mot bibehållandet af trä- och kors-

¹ Ännu 1644 bär den på en karta namnet Konungsgatan, hvilket namn småningom fick vika för Stora Nygatan.

² Jmf. citat härom i afd. XXVI. Enligt anteckning i Palmsköldska saml. (XIV del X: s. 503) skulle Gustaf Adolf befallt magistraten upplåta *stadens* tomter östantill åt dem, som ville bygga.

verkshus i staden. Holländska handtverkare inkallades efter 1625 för att hjälpa till vid nybyggnaderna och hugnades med skattefrihet. Borgare, som fått sina gårdar nedbrända och ämnade återuppföra dem af sten, fingo sex års befrielse från utlagor. På särskild anhållan synas de äfven blifvit frikallade från tullumgälder.

Förmyndareregeringen fortsatte med kraft regleringsarbetet, ehuru det till en början stötte på åtskilliga svårigheter. Den 30 april 1633 inkom doktor Olof Bureus i riksrådet »gifvandes till känna, att i salig K. M:s tid är befallt, huru hållas skall med byggningen på östra sidan, och att en stor oenighet nu är, i det somlige bygga på 18 alnar, somlige på 14 alnar uti bredden. Honom svarades, att efter det är stadens jord, så må staden låta den bekomma platser, som bäst kan bygga. Eljest om de gifva någon tomt bort emot salig K. M:s desseim, då skole de vara förtänkte den att igen-skaffa».

Den 16 okt. 1634 utnämndes KLAS FLEMING till öfverståthållare öfver Stockholms stad och malmarna, och redan den 31 dec. s. å. beslöt riksrådet på hans förslag, att en del trähus vid Norrmalmstorg skulle rifvas och att alla tomter skulle bebyggas med stenhus. Någon desseim omtalas ej i samband härmed.

På grund af striderna mellan staden och Norrmalm resolverade regeringen, att båda å nyo skulle förenas till ett enda samhälle. Den 24 april 1635 voro respektive borgmästare uppkallade för att höra resolutionen, hvarvid Norrmalms borgmästare afgaf en högtidlig protest, med innehåll, att man måste foga sig »och befalla Gud saken». — — — »Allenast vill han nu protestera, att han och hans kolleger vele vara för posteriteten undskylladt, att de intet hafva hvarken varit vållande att där till kommit är, mycket mindre hafva med deras invända skäl denne Hennes Maj:ts fattade resolution afbedja kunnat.» Upphörandet af den onaturliga skilsmässan synes direkt ha gagnat regleringsarbetet, som hädanefter kunde ledas mera enhetligt.

Den 12 nov. 1635 påbjudes, att alla »ödes och afbrända tomter här i staden skola med första upptagas och — — — förbyggas uti murfasta hus»; alla, som innehade dylika tomter eller förfallna hus, skulle på bestämd dag året därpå hos magistraten bevisa sin äganderätt samt uppgifva, om de ville själfva bygga eller upplåta dem åt andra — något annat val gafs ej. Den desseim, som återopas, är fortfarande den föga bestämbara från Gustaf Adolfs tid. För att gifva staden någon ersättning för besvär och kostnader fick den genom privilegiebrevet af den 10 mars 1636 rätt att nppbära tomtören på Norrmalm. Där bestämdes tillika, att alla upptagna tomter på stadens utmark skulle inskrifvas i tänkeboken, samt att trä- och ständelverkshus ej finge förekomma i staden, utan att de skulle ersättas med stenhus, liksom att alla obyggda tomter skulle på samma sätt bebyggas, allt inom en af öfver-

ståthållaren och magistraten utsatt tid; den som ej vill eller förmår handla härefter, skulle sälja sin tomt till annan eller mista till staden en tredjedel af densamma. Vid hvarje nybyggnad skulle stadens byggmästare och rådet bese tomten och bestämma husets längd och bredd — men någon allmän planritning åberopas ej heller här.

Den 20 aug. 1636 fick den nyssnämnde Olof Hansson af riksrådet befallning att göra en »dessein på gatorna, så på malmarna som här i staden, tagandes dem så breda, som han någonsin kan» (R.-rådets prot. VI: sid. 565). Den nya desseinen har tydligen uppgjorts och anbefallts till efterlefnad, men därvid uppstodo allehanda viktiga spörsmål. Hos hvem skulle tomtägare klaga, och hvem skulle resolvera på deras andraganden eller äga rätt att tvinga en tredskande? Den 26 okt. 1636 yttrade rikskansleren i rådet, att det var stor oordning med byggningar. »Men så är ännu *dubium*, af hvem man häri skall dependera och hvem häri hafver något att säga. Nu bygger hvar, som han vill, efter eget behag. Det är ingen *questio*, att en som vill bygga här i staden och på malmen är 1:o *sub Rege*, 2:o under öfverståthållaren. — — — Men det är *questio*, om man *immediate* skall här öfver taga order af *Rege* eller af öfverståthållaren. Vill ock någon bygga i eller vid kyrkan, då måste det ske *cum consensu Pastoris et Magistratus civitatis*.» Spörsmålet synes ha lösts så, att öfverståthållaren och magistraten fattade beslut. Drottning Kristina förbjuder sedan i visst fall vad till hofrätten.

En annan fråga var svårare att afgöra. För att regleringen skulle blifva effektiv måste hus nedrifvas och tomter utläggas till gata, men hur skulle sådant ersättas? Den 4 maj 1637 inträdde borgmästaren Jakob Grundel inför riksrådet och förfrågade, »af hvad medel folket skole blifva betalte, för hvilka husen rifvas för gatornas justering skuld». Han inlämnade också en förteckning på ägarne till rifna hus med uppgift på dessas värde. Åtskilliga öfverläggningar synas ha hållits och beslutadt blifvit, att kostnaderna skulle gå ur stadens kassa. Fattigare personer, som mist hus och tomt,ingo stundom ersättning på kronans jord på Ladugårdslandet.¹ Slutligen ingick Klas Fleming den 21 februari 1639 med en skrifvelse till kungl. maj:t, däri han förklarade, att staden ej längre mäktade ersätta husrifningen och gatornas framdragande öfver enskildas tomter, och föreslog, att »den platsen af Ladugårdsgärdet, som till stadens mulbete ödelagdt och sedermera förordnad är att förbyggas», måtte doneras till staden med rätt att försälja tomter för att få medel till regleringens fortsättande. Denna anhållan beviljades genom bref af den 28 februari för »den delen allenast», som förut varit utlagd till mulbete och sedan blifvit bestämd att bebyggas; donationsbrevet skulle i vederbörlig form senare utfärdas. Ett sådant finnes också,

¹ Man kan sluta af senare uttalanden, att byggnadsverksamheten därstädes tog fart, och att ordentlig plan för gator och kvarter utarbetades.

dateradt den 5 mars 1640. Från 1500-talet hade emellertid sjöfolk slagit sig ned på Ladugårdslandet, och gåfvobrevet på »en del» däraf — omfånget angifves icke — söker hindra sjömannens undanträngande. Staden fick nu rätt att sälja eller mot skäliga tomtören upplåta jord åt hvem som helst, men »enkannerligt vårt och kronans sjöfolk»; husägarna skulle befrias från inkvartering, men vara skyldiga att mot billig afgift härbergera sjömän, och dessa skulle vid tomtförsäljning framför andra ha inlösningsrätt. Det nämnes, att »allaredo en god och oss behagelig begynnelse med hus, byggningar och gator gjord är», och kommande byggnader skulle uppföras »efter afritningen». En tillfällig hjälp till regleringen fick staden den 6 juli 1640 genom riksrådets beslut att öfverlämna 10,000 daler såsom gåfva.

Några år senare — den 20 april 1644 — fick staden på liknande villkor som de nyssnämnda »*en del af Munklägret*, nämligen allt ifrån östra udden och in till staketet, som nu där uppsatt är». Genom detta bref fick ej sjöfolket något företräde, men väl »alla ämbetsmän, som deras ämbete med några vattenverk behöfve att drifva», hvilka skulle äga förmånsrätt till tomter vid sjön. Gåfvan fullständigades genom ett nytt bref af den 27 mars 1647, genom hvilket staden fick *hela Munklägret*, utom förut speciellt bortgifna tomter, jämte tegelbruket midt emot Långholmen och nämnda holme utom tullplats och hamn, samt den bredvid liggande Beck- eller Tjärholmén.

Dessa donationer och den tilltagande folkmängden äro orsak till regleringens snabba och lyckliga utförande. Den tablå öfver stadens finanser och särskildt dess byggnadsräkenskaper, som meddelas längre fram, är i detta fall upplysande.

De i brefven omtalade officiella planritningarna torde ej finnas i behåll, och de kartor, som här bifogas, ehuru tydligen härstammande från regleringstiden, sakna påskriffter. Jag måste därför nöja mig med att påvisa deras inbördes tidsföljd, utan att våga yttra mig om deras förhållande till de desseiner, som i ofvan anförda citat omtalats, det vill säga Gustaf Adolfs i allmänna ordalag omnämnda plan, Olof Hanssons nya af år 1636, åberopad 1637, samt den afritning, som gällde Ladugårdslandet och omtalas 1640.¹

Näst efter kartan från 1500-talet och den af år 1626 synes ett utkast öfver Klaratrakten (Del. II fig. 203) vara den äldsta af regleringskartorna. Söder ut äro de gamla kvarteren kvar i all sin oregelbundenhet, utan att man ännu vågat inlägga raka gator tvärs igenom dem; de likna i hög grad, ehuru naturligtvis ej fullkomligt, motsvarande område på 1500-talskartan. Längre norr ut finnas de ojämna tomterna utsatta, men rätvinkliga kvarter och raka gator äro utritade öfver dem; där torde mest varit kålgårdar och smärre trähus, hvilket förklarar tanken på reglering endast där. Den största gatan

¹ Från midten af 1600-talet finnas några kartor bevarade utom dem, som här bifogas, men de synas icke kunna lämna något viktigare bidrag till regleringsfrågans ytterligare utredning, och förbigås i den följande framställningen.

39. Karta öfver Stockholm på 1640-talet.
Original i kungl. biblioteket.

bär namnet »Stora Konungsgatan»,¹ till skillnad från Konungsgatan i staden västantill. Detta utkast kan härröra från Gustaf Adolfs tid, men för liten utredning är ännu gjord för att ett bestämdt uttalande skulle kunna göras.

Närmast i tiden torde komma en karta öfver hela Stockholm (fig. 39), där Södermalm är oreglerad, — med undantag af två utprickade gator — likaså Brunkeberg; Norrmalmstorg saknar regelbunden form, och någon rad med afskilda kvarter är ej utmärkt norr om Humlegården. Klaratrakten är fullständigt reglerad, stadens kvarter äro illa utritade, två broar utsatta till Gråmunkeholmen, en stor byggnad utmärkt på Blasieholmen och hamnen på ett egendomligt sätt indragen i grafven vid Södertorn.

Den enda daterade kartan omfattar Norrmalm ensamt och bär årtalet 1640 (Pl. 12). Den synes vara ungefär samtidig med den ofvan omtalade öfver hela staden. Humlegården är likadan på båda, men Nybroviken har jämna strandlinier, och kvarter äro inlagda på Brunkeberg. Egendomligt nog är Ladugårdslands kyrka utmärkt.

Relativt senare synes regleringen ha utsträckts till Södermalm. En karta är bifogad (Pl. 11) med gamla och nya kvarter lagda ofvanpå hvarandra; Danviks och Väster tullar äro utsatta, och strandlinierna äro jämnade. Den yngsta af här ifrågavarande kartor (Pl. 7) omfattar hela staden: Södermalm är reglerad, och äfven Munklägret; tullporten vid västra delen af Norrmalm är utflyttad från barnhusets närmaste grannskap. Denna flyttning skedde år 1649, hvilket ger en senare datering för kartan. Ladugårdslands kyrka, som grundlades 1656—58, finnes ej utsatt, hvilket allt synes antyda, att kartan tillkommit omkring år 1650. Södermalms reglering är ej så fullständigt genomförd här, som på föregående karta, t. ex. vid stränderna af Mälaren, Saltsjön och Fatbursjön. I staden är Lilla Nygatan utsatt.

Vid en jämförelse mellan dessa kartor kan man till viss grad följa »gaturefningens» gång, men det bör påpekas, att en karta ofta kan upptaga endast planlagda arbeten, som aldrig genomförts. Om själfva arbetet finnas däremot en del bestämda uppgifter i stadens byggnadsräkenskaper, hvarur följande må meddelas.

År 1636 användes i allmänhet ett arbetslag af 20 man, som under de följande åren ökas. Körslorna ombesörjas af åkareämbetet. Nämnade år förbättrades både Norrebro och Söderbros vindbrygga, och broläggningen vid kajerna omlades på flera ställen; hamnen rensades från pålar och en ny bro gjordes västantill. I staden utstakades Nygatan längre än förut, och några hindrande hus refvos. Befästningarna ansågos värdelösa och nedtogos efter hand; Draktornet raserades, och tomten utlades till öppen plats; en tegelbro byggdes från rundeln till vällen tvärs öfver grafven vid Söder-

¹ Ännu i 1638 års räkenskaper omtalas Konungsgatan på Norrmalm.

port, hvarigenom grafvens försvarskraft till stor del försvann. »Södra tornet», där slussen skulle byggas, började nedtagas. Kvarnströmmen rensades, och dynghögar bortfördes från Munkbron; en af gränderna grusades. På Södermalm har arbetet ännu ej börjat, men på Norrmalmstorg påfördes grus för att höja och jämna platsen, och grundgräfnig skedde för stadens stenhus — antagligen det, som sedan låg vid torgets nordvästra hörn; några gårdar refvos för en tvärgatas framdragande. Bland öfriga utgifter upptages också en post på 25 daler såsom ersättning till ingenjörerna, som »afstakat malmen och annorstädes i staden och vid barnhuset»; spiror ha äfven körts till västra malmen för afstickningen af kvarteren. Vid Packarebanan och Ladugårdsbron pågingo fyllning och grusning. Gruset synes ha tagits från Brunkeberg, men gråsten från Lustholmen.

Under räkenskapsåret 1637—38 fortfor arbetet på Södertorns nedbrytande och slussrämmans upprensande. Järntorget höjdes, och Nygatan drogs fram. För öfrigt arbetades vid Norrmalmstorg och med kvarterens utstakande; hela trähus flyttades. 1638—39 uppfördes brunnbyggnaden på Norrmalmstorg och tullstugan vid Barnhusgatan; Konungsgatan (nu Drottninggatan) påfylldes; planen vid Munkbron jämnades, och arbetet vid slussen fortsattes. Under de följande åren utstakades alltjämt nya gator på Norrmalm; hus refvos eller flyttades; gator jämnades och stenlades, hvarvid sten togs från Brunkeberg genom bränning. I staden refvos murar och torn; torg och öppna platser jämnades och rengjordes, och stadens hus reparerades. På Södermalm började arbetet år 1642. Där byggdes bland annat hus för skarprättaren. Murning synes ha verkställts för att förstärka uppfartsvägarna, och på slussen arbetades oafbrutet, tills den år 1643 kunde rappas. Samma år började en del arbeten på Munklägret, ehuru gator där utstakades först 1644. Då kom till allt annat, som ålåg staden, arbete på en skans vid Grind (nuvarande Skanstull).

Detta må vara nog för att visa, huru kraftigt och konsekvent stadens myndigheter med Klas Fleming i spetsen togo itu med regleringsarbetet. På stadens anpart kom emellertid blott dess egna byggnader, kvarterens och gatornas utstakande, rifvande af hindrande hus och öppna platsers stengläggning. Allt öfrigt tillkom tomtägarne — husens byggnad och gatläggningen framför dem. Flera förordningar utfärdades härom. För den 17 juli 1640 finner man i stadens tänkebok, att ägare till obbyggd tomt, som ej bygger på tre år och ej säljer tomt till den som kan, vill och förmår göra det, skall mista sin tomt mot ersättning af dess värde till två tredjedelar; en tredjedel tillfaller staden. Den 4 januari 1641 afkunnades likaledes på allmän rådstuga, att den, som ej borttager korsverkshus och träbodas före nästkommande Valborgsmässa, skulle mista dem utan ersättning. Men dessa beslut syntes ej vilja hjälpa, och därför utfärdades två kungabref i april 1649, af hvilka det ena i hufvudsak innehåller, att hus, som måste

rivas för regleringen, skulle ersättas såsom på Klas Flemings tid;¹ att tomter i staden östan- och västantill, som voro för små för egna hus, skulle läggas till närmast liggande större tomt. »och ingen hafva makt sådant att vägra», hvarvid försäljningssumman skulle vara dubbelt så stor som enligt Gustaf Adolfs taxa, nämligen 16 öre s. m. för kvadrataln västan-

40. Karta öfver Norrström och Helgeandsholmen af JOHAN HOLM 1689.

Orig. i stadsingenjörskontoret.

till och 24 öre östantill; om någon gensträfvig ville vädja till hofrätten för att få behålla sin tomt, finge dylikt mål ej upptagas. I brevet stadgas ytterligare, att brädelhus och bodar af trä skulle helt enkelt nedrivas i staden både östan- och västantill, »utan anseende till hvem de kunna tillhöra», och ägaren tillhållas att själf bygga stenhus eller också sälja tomten; privilegier för vissa tomter på befrielse från utlagor återtagas, utom när de äro gifna åt utländska handtverkare.

¹ Fleming hade dött år 1644.

»Efter som vi befinna», heter det i det andra brevet, »intet vara det ringaste, att däri äre gode och vällagde stengator, och vi förnimma, att här i vår residensstad Stockholm och dess anliggande malmar dels finnas mycket ojämna och illa lagda gator, dels ock på några orter inga ännu gjorde», så förordnas, att hvar tomtägare före Michaelis dag skall låta lägga god och jämn gata framför sin tomt till midten af gatan; öfverståthållaren och magistraten åläggas anskaffa nödigt antal gatläggare med bestämd taxa; dessutom skall all orenlighet från tomt och gata bortföras en gång i veckan, hvarvid den, som har brist på folk, äger att anlita stadens tjänare.

Byggnadsverksamheten främjades antagligen mindre genom dessa påbud än genom förhärjande eldsvådor och donationer af lämpliga tomter till förmögna personer. År 1640 ödelades af elden hela östra delen af Norrmalm och västra delen af Södermalm; år 1657 nedbrunno öfver 50 gårdar på Södermalm.

Rörande donationerna kan följande tablå meddelas på grund af uppgifter, hämtade nr en i kammararkivet befintlig »Relationsbok angående donerade hus i städerna», tillkommen mot slutet af 1600-talet för reduktionsverket.

Antal donerade tomter och hus i Stockholm:¹

	I Staden	På Norrmalm	På Södermalm	Summa	
Före 1600	7	3	1	11	
1601—10	3	—	—	3	
1611—20	1	1	—	2	
1621—30	1	1	1	3	
1631—40	4	11	—	15	
1641—50	13	53	5	71	
1651—60	2	18	3	23	
1661—	1	1	1	3	
	Summa	32	88	11	131

Johan III:s princip, att endast borgare borde vara fastighetsägare, kunde ej längre upprätthållas. I stället uppgifver öfverståthållaren Rosenhane i sin berättelse, att af stadens och malmarnas 3,784 hus och gårdar endast 846 tillhörde borgare.

¹ Till *staden* räknas Riddarholmen och Helgeandsholmen, och till *Norrmalm* Kungsholmen, Ladugårdslandet, Blasieholmen och Valdemarsön. Ej medtagna äro sådana donationer, för hvilka antingen tomtens läge eller årtalet icke uppgifvits. I ett par bref omtalas »någre tomter» e. d. utan angifvande af antalet; dessa äro i ofvanstående tabell räknade såsom enheter. Osäkert är också, om relationsboken innehåller fullständiga uppgifter. Af alla dessa skäl torde sifferuppgifterna i tablån vara något för låga. Fem donationer till Stockholms stad äro medräknade.

På 1650-talet afstannar i någon mån den feberaktiga byggnadsverksamheten, men då synes också gaturegleringen i hufvudsak vara afslutad. Obyggda tomter funnos väl kvar, men bebyggdes småningom, och Rosenhane berömmar de »sköna och vackra» stenhusen och de »stora och räta» gatorna. Däremot klagar han öfver de icke-borgerliga tomtägarnes bristande nit för renhållningen, som därför tyngde på stadens budget.

Under 1600-talets senare hälft utfärdades flera förordningar om byggnadsväsende, renhållning o. d. Ett kungabref af år 1664 handlar om ödetomters bebyggande eller åtminstone inhägnande med plank samt om förbud mot bräde- och jordtak, hvilket senare år 1686 ändras till förbud mot tak af bräder eller spån, med tillåtelse att hafva tegel- och torftak. Ett bref af år 1670 förbjuder uppförandet af trähus högre än *en* våning, utom på Ladugårdslandet och Munklägret, samt aflyser korsverkshus och hvalf öfver gator m. m.

* * *

Under 1600-talets senare hälft försiggår en omfattande förändring uti äganderätten till jorden på grund af reduktionsbesluten vid riksdagarna 1655, 1680, 1682 och 1686. Det blir därför fråga om, i hvad mån Stockholms stad och dess tomtägare drabbats af indragningar till kronan. Beslutet af år 1655 skiljer emellan s. k. »omistandes gods», som omedelbart borde indragas, och öfriga afsöndringar från kronan, hvaraf fjärdeparten borde återgå. Reduktionsverket gick tämligen trögt, och först 1674 har man en kungl. resolution rörande Stockholm, där det bl. a. heter: »Hus och tomter, hvilka äro näst kring slottet, så vid Slottsbacken som på Helgeandsholmen belägna, och till någon kunna vara bortgifna, skattar kungl. maj:t för omistandes orter, som alldeles böra återkallas, men ligga de på andra orter i staden, då fordras där allenast fjärdeparten af, och lämnas därefter okvalde såsom annor allodial stadsegendom.» Reduktionskollegiet begärde år 1683 »en geometrisk afritning» på tomterna närmast slottet, och på magistratens uppdrag uppgjorde stadsingeniören Johan Holm år 1689 en karta öfver staden närmast Norrström och Helgeandsholmen. Ingenting gjordes emellertid i saken förrän år 1691, då kungl. maj:t resolverade, att tomterna på nämnda karta voro hemfallna till kronan, men att kungl. maj:t ej ville inlösa de hus, som tomtinnehafvarne uppfört, utan fingo de »nu som förr en obehindrad disposition däröfver som öfver annan deras egendom», med förbehåll för kronan att inlösa husen vid försäljning.

På grund af beslut vid riksdagarna 1680 och 1682 synas enstaka donationer ha återgått till kronan; deras antal var knappast stort, och Stockholms stad drabbades för egen del ej af reduktionen. 1655 års beslut förnyades, och på en förfrågan af reduktionsdeputerade, huru de skulle förfara beträffande de stadstomter, som voro underkastade fjärdepartsafgift, resolverade

kungl. maj:t år 1695, att donatorierna skulle få friköpa hela tomterna eller också betala tomtören; om donationen genom köp kommit i andra händer, skulle endast den ursprungliga emottagaren erlägga afgift, och om han vore insolvent, skulle intet vidare åtgöras. I allmänhet stannade sålunda ägarne kvar i orubbad besittning af hus och tomter.¹

* * *

Efter ofvanstående redogörelse för 1600-talets regleringsarbete i allmänhet återstår att taga i betraktande de olika stadsdelarnas utveckling under samma århundrade.

Den egentliga *staden* förlorade sitt fästningsliknande utseende, i det att murar och torn nedrevos eller kringbyggdes. År 1636 försvann, såsom nämndt, Draktornet, och år 1685 hvalfvet öfver Köpmangatan — antagligen de sista lämningarna af de äldsta försvarsverken. Norra porten stod kvar till år 1672, men den södra på holmen i Söderström fick vika redan vid slussbyggnaden. Rådhuset vid Stortorget måste flera gånger repareras, men var dock mycket bristfälligt på 1690-talet. Vid Storkyrkobrinken uppförde Axel Oxenstjerna sitt vackra hus, som efter hans död uppläts åt banken år 1654. Midt emot slottets södra port byggde Nikodemus Tessin sitt palats. Nedanför slottet försvann skeppsgården, men där låg fortfarande en snickareverkstad och slottets vedförråd. På Skeppsbron funnos förrådsskjul, viktualievågen och kokhus, och vid densamma lågo packhuset och det stora våghuset, med varubodar framför. Vid Järntorget byggdes det nya bankhuset; där hade år 1612 hertig Johan af Östergötland hållit hof, och på torget afrättades stundom förbrytare. Norr därom är på 1626 års karta en öppen plats, hvarest Johan III påbörjat en kyrkobyggnad. Gustaf Adolf skänkte tomten med all huggen sten till ridderskapet och adeln att där uppföra sitt riddarhus. Ett par närliggande hus inköptes för att få större byggnadsyta, men tomten befanns olämplig och såldes i smärre lotter år 1656, enligt beslut året förut.

Vid Svartmunkegatan låg accishuset, som till hälften tillhörde staden, och riksrådet Jesper Mattsson Kruus' hus, i hvilket han år 1621 (bekräftadt 1679) fick rätt att inrätta värdshus med vinutskänkning till härbergerande af utländska gesandter och andra stånds personer. Vid Österlånggatan finner man »papisternas hus», indraget bland Vadstena klostrets egendomar och af Sigismund inköpt af dåvarande ägaren, baron Keith (1594), och öppnadt för katolsk gudstjänst. Vid Skärgårdsgatan låg Vår Frus gillestuga, som stundom på 1500-talet uppläts såsom bostad åt gesandter eller till kungliga handverkare, men lämnades till staden år 1573 och användes såsom festlokal.

Västantill tillkommo de båda Nygatorna, af hvilka den »Stora» ännu år 1644 kallas Kungsgatan, stundom med tillägget »Nya», hvarur förkortnin-

¹ Jmf. Bihang n:r 27 till stadsfullmäktiges beredningsutskotts utlåtande 1892, sid. 6 fl.

gen »Nygatan» synes ha utvecklats sig. Mot århundradets slut uppfördes mynthuset vid den öppna plats, som ännu bär namnet Mynttorget. 1668—69 påbjöd regeringen upptagandet af en gata från Norreport till Gråmunkebron, nuvarande Myntgatan, och Gustaf Adolf lät afsticka det torg, där det nya riddarhuset uppfördes; dess tomt går ut till halfva nuvarande torget och var inhägnad med plank.

Strax bredvid låg riks-skattmästaren Gustaf Bondes palats, det nuvarande rådhuset, och vid Lilla Nygatan byggde borgmästaren Jönsson år 1656 det hus, som på 1700-talet uppläts till posthus. Vid Munkbro-torget låg ett hus, som ofta bytte ägare — det nuvarande Petersensska huset.

Under detta tide-hvarf få gränderna i allmänhet de namn, som de ännu bära (jmf. F. U. WRANGEL, Gamla gatunamn, *Vintergatan* 1894, sid. 290 ff.). På Dahlbergs vy öfver staden se husen pryddiga ut, och högt öfver dem ser man slottets kompakta massa och kyrkornas spetsiga torn. Ännu mot 1600-talets midt måste »kran-sen» oupphörligt repareras, men före århundradets slut försvinner den alldeles.

Namnet Gråmunkeholmen utbyttes på 1600-talet mot *Riddarholmen*. Tornen bortdonerades, och muren försvann; kyrkogården fick en jämnare form, och ståtliga palats uppfördes. Där reste sig Karl Gustaf Wrangels slott, som år 1697 inköptes till konungaborg, och där hade Gustaf Bonde, Knut Kurek, Bengt Oxenstjerna och andra rikets stormän pryddiga stenhus, så att holmen vid århundradets midt blef en af Stockholms förnämsta stads-

42. Inre stadsporten vid Köpmangatan,
»för dess tränga passage skull åhr 1685 d. 30 Aprilis nederbruten och samma tijd afrijtat af E. Br[enner].

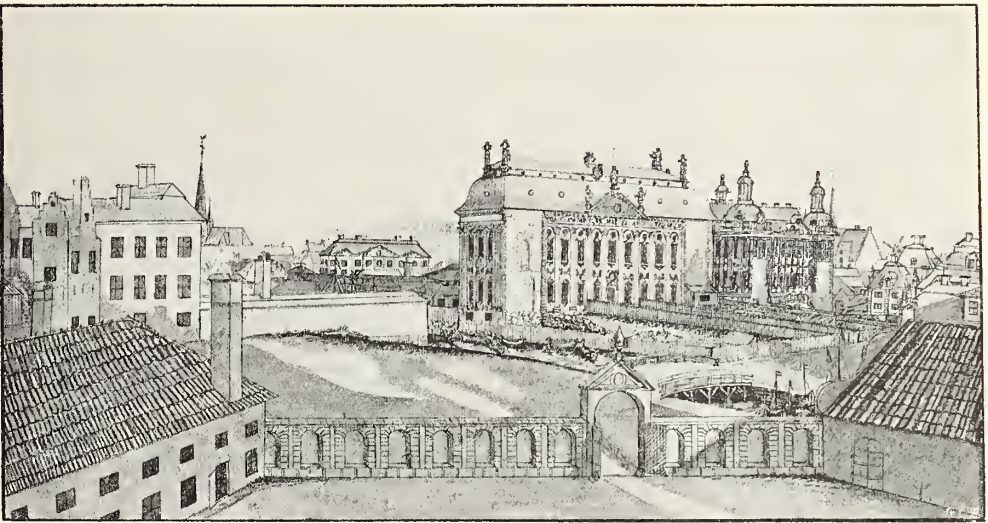
Notarum explicatio

A. Gambla stadsporten vulgo Köpmanshvalfvet. B. Köpmangatan. C. Stora Tårgat. D. ingången på Baggens gatan.»

Orig. i Palmsk. saml. i Upps. Bibl.

som tillhört Helgeandshuset, inrymdes myntet år 1647, och bergskollegium fick därintill ett eget hus, men alla dessa tomter behöfdes och användes senare till stallbyggnaden. Äfven på västra sidan utdelades tomter och byggdes hus, delvis på pålar och utfyllningar. Längst söder ut låg mot 1600-talets slut kungliga boktryckeriet, och vid Mälaren hade drottning Kristina en plats för sina »galejor».

Sedan staden anhållit om »en viss plats på Norrström till lastage för ved och andre saker», som kommo öster ifrån, lämnade drottning Kristina en plats vid strömmen norr om lilla kanalen (19 april 1645), hvilken donation den 20 nov. s. å. utvidgades till en strandremsa vid strömmen utefter holmens norra strand väster ut samt ett motsvarande område äfven öster ut.

44. Riddarhuset med närliggande byggnader vid slutet af 1600-talet.

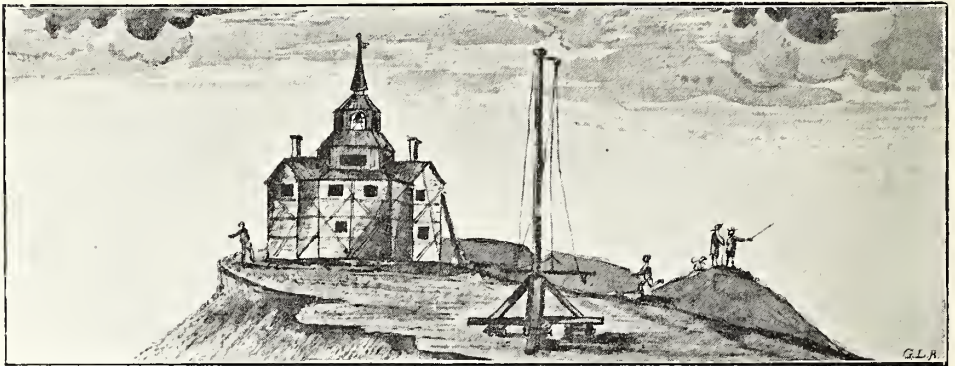
Orig. i Palmsk. saml. i Upps. bibl.

så att staden sålunda fick hela norra delen af holmen att använda till lastageplatser och väg emellan dem. Kvarnen i Norrström donerades år 1649 till staden med skyldighet att ombygga den af sten; så skedde ej, och den nedrefs år 1661, men året därpå fick staden fri dispositionsrätt öfver strömmen med rätt att där uppföra kvarn och slaktarhus. Kvarnen var år 1671 ännu ej uppbyggd. På den lilla tredje holmen¹ låg kronans bryggarehus, som borttogs vid holmens donerande till staden (1662), hvarefter staden där uppförde slaktarhuset (1686). Äfven i Norrströms södra gren närmast slottet funnos två kvarnar, hvilka bortgäfvos 1629 och 1641, men refvos 1650. Norrbro reparerades på 1650-talet och å nyo 1671, sedan den sistnämnda år förstörts genom våld. Efter 1686 byggdes en ny bro från holmen till Norrmalm midt för Regeringsgatan, och i samband härmed anlades en gata tvärs öfver till »Vedgårdsbron», så att man fick två fullständiga öfverfärdsvägar

¹ Denna holme bortgafs till enskild person 1647, men återkom till kronan 1653.

öfver Norrström. Planen att utdraga den »Nya bron» i rät linie äfven öfver södra strömgrenen (se fig. 40) kom dock aldrig till utförande, och Tessin opponerade sig däremot på grund af det osymmetriska läget i förhållande till det nya slottet. När byggandet på detta börjades, uppgjorde Tessin plan till omreglering af Helgeandsholmen, så till strandlinier som broar, gator och hus, men ej heller denna plan kom någonsin till utförande (se: M. RUBENSON, Byggnadsplaner å Helgeandsholmen, *Ord och bild*, 1894).

Norrmalm undergick förändringar af genomgripande art. Brunkeberg reste sig fortfarande till ansenlig höjd, öfverst med vårdtornet kvarstående, men grustagare och bergbrännare beredde oafåtligt större utrymme för regelbundna kvarter. Vid Malmtorget eller Norrmalmstorg (nuv. Gustaf Adolfs torg), där nu Hotel Rydberg finnes, låg *stadshuset*, uppfördt eller kanske rättare ombyggt på 1640-talet till kämmerskammare, där drottning Kristina tillika tillstodde inrättande af ett vårdshus. Domstolen flyttades därifrån,

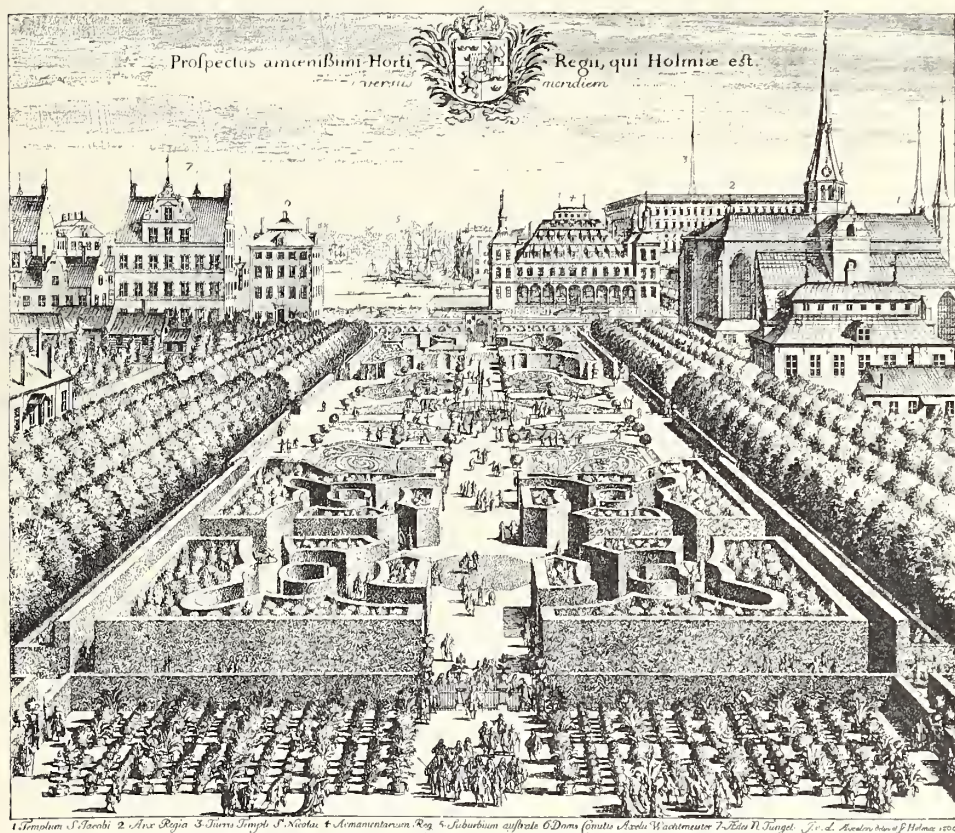

45. Vårdtornet på Brunkeberg 1765.

Efter en teckning af C. G. Roos i Vitt. Hist. o. Antiqv. Akad.

och ett förslag uppkom att använda huset till bostad för främmande ministrar. På 1680-talet inkvarterades i detsamma öfversten vid gardet, och huset fick namnet *Kastenhof*. I hörnet af Fredsgatan och torget låg Lennart Torstensons palats, som år 1696 kom till kronan. På andra sidan torget börjar ett långsmalt kvarter, som sträcker sig ända ned till Näckströmmen. Närmast torget låg grefve Axel Lilljes »sköna stora hus», som nedbrann år 1693, och kommet i De la Gardieska släktens ägo slutligen gaf plats för operahuset. Skildt därifrån af en smal gränd låg konungens stall till år 1674, då hästarna öfverflyttades till Helgeandsholmen. Nedanförl stallet i samma kvarter låg Jakob De la Gardies palats, som fått namnet »Makalös», byggdt på östra delen af den gamla stalltomten, som afhändes kronan genom gåfvobref af år 1647. Karl XI reducerade tomten och upplät huset till arsenal (1689); dithflyttning af rustkammaren synes ha skett år 1691 från dess förra förfallna hemvist i det gamla kungliga lusthuset (sedan landtmäterikontorets hus) vid Jakobs kyrka.

På andra sidan »Gatan åt gamla skeppsgården» låg Jakobs kyrka och den *kungliga trädgården*, mot århundradets slut hållen i fransk stil med klippta häckar i geometriska figurer. Öster om trädgården finner man på kartorna ett lika långt, något oregelbundet kvarter, senare uppdeladt i flera, med sjöbodar och stall, en trädgård, tillhörande släkten Soop, samt stadens bryggerplats. Strax norr ut vid Laduviken låg Packartorget eller Fisktorget (nuv. Norrmalmstorg), där all salt fisk skulle besiktigas och packas. Om

46. Kungsträdgården år 1700.

Efter kopparstick i DAHLBERGS *Suecia antiqua et hodierna*.

man följer viken inåt, stöter man på gamla Ladugårdsbron i (Jakobs) Bergsgatans förlängning, och sedan vidtager Träskrännilen, med smutsigt och sakta rinnande vatten, som alltmer uppgrundas, bildande gräns mellan Norrmalm och Ladugårdslandet. Malmens östra del genomskäres af Allmänningsgatan eller Regeringsgatan, hvars sidokvarter äro ungefär desamma som ännu i dag; utom att de väster ut ojämnt afskäras af Brunkeberg. Trakten här omkring härjades af eldsvåda 1652.

Malmorgsgatan benämndes »Gatan uppåt Brunkeberg»; vid Fredsgatan låg greve Gustaf Banérs hus, omfattande nuvarande kvarteret Rosenbad.

»Stora Konungsgatan», som senare fick namnet Drottninggatan, ledde fram till Kungsbacken, där stundom afrättningar ägde rum. Trakten där omkring var föga bebyggd, mest upptagen af trädgårdar och plankstängda tomter. (Jmf. F. U. WRANGEL »Gata upp och gata ned» på Norrmalm, *Vintergatan* 1895.) Parallelt med Drottninggatan ligga Hötorget och Rännarebanan, af hvilka den senare är äldst, enligt en uppgift tidigare kallad »kung Jans ladugård». På Gustaf Adolfs tid skall en plats blifvit upptagen därstädes för att mönstra krigsfolk, och på regleringskartan öfver Klaratrakten finnes påskriften »Mönsterplats». Klas Fleming skall ha omgifvit platsen med en stenvmur till en ridbana, och ett brädhus uppbyggdes, i hvilket sedermera riddaspel, »karuseller» och ringränningar uppfördes. Mot slutet af 1600-talet anlades där några verkstäder för gjutningar och tillverkningar för slottsbyggnaden. Hötorget utlades i samband med Flemings reglering. Närmast efter år 1622 gick stadens staket fram öfver dess plats.¹

Högt upp vid Drottninggatan låg Barnhuset, och vid Rödestrandsviken Rödestrand eller Rörstrand, utom stadens område, bortdonerad af kronan, sedan reduceradt och slutligen upplåtet (1698) till staden för manufakturers anläggande.

Stadens gräns utmärktes af ett staket, som finnes utsatt redan på kartan från 1500-talet och får ökad betydelse, då lilla tullens tillkomst år 1622 nödvändiggjorde tullbevakning och uppbörd vid vissa tullstugor. Norrmalms tull skall från början hafva legat vid Rännarebanan, utflyttades vid regleringen till Barnhuset (se kartan öfver Norrmalm från år 1640, Pl. 12) och därifrån år 1652 till Karlbergsvägen (se regleringskartan öfver hela staden, Pl. 7) och slutligen år 1671 till Stallmästaregården. Den sista utflyttningen betingades af en år 1670 gifven donation af jord utanför stadens gamla område.

Öster om Norrmalm låg *Ladugårdslandet*, förenadt med staden 1639—40. Gränserna framgå af regleringskartorna. På anhållan af magistraten tillökade regeringen år 1670 stadens område, så att den nya gränsen kom att gå från Djurgårdsbron till Norrmalms tullport, såsom en jämförelse mellan nyssnämnda kartor och Tilkei karta utvisar.

Repslagarebanan utmed Träskrännilen bortdonerades år 1669 »att endast bebos och intagas af manufakturister», och norr därom sträcker sig *Humlegården*, anlagd år 1619 och omändrad af drottning Kristina till trädgård med ett lusthus i midten. Längre norr ut anlades år 1676 en »båtsmanskyrkogård», sedermera brukad för fattigas jordande. Öster ut var ett torg utlagdt, och där invid låg en stor tomt till amiralitetskyrkans uppförande, påbörjad på 1650-talet. Nedanför, intill sjön, låg »kronans amiralitetsplats» med proviantmagasin o. d., hvilken år 1697 öfverlämnades till artilleriet.

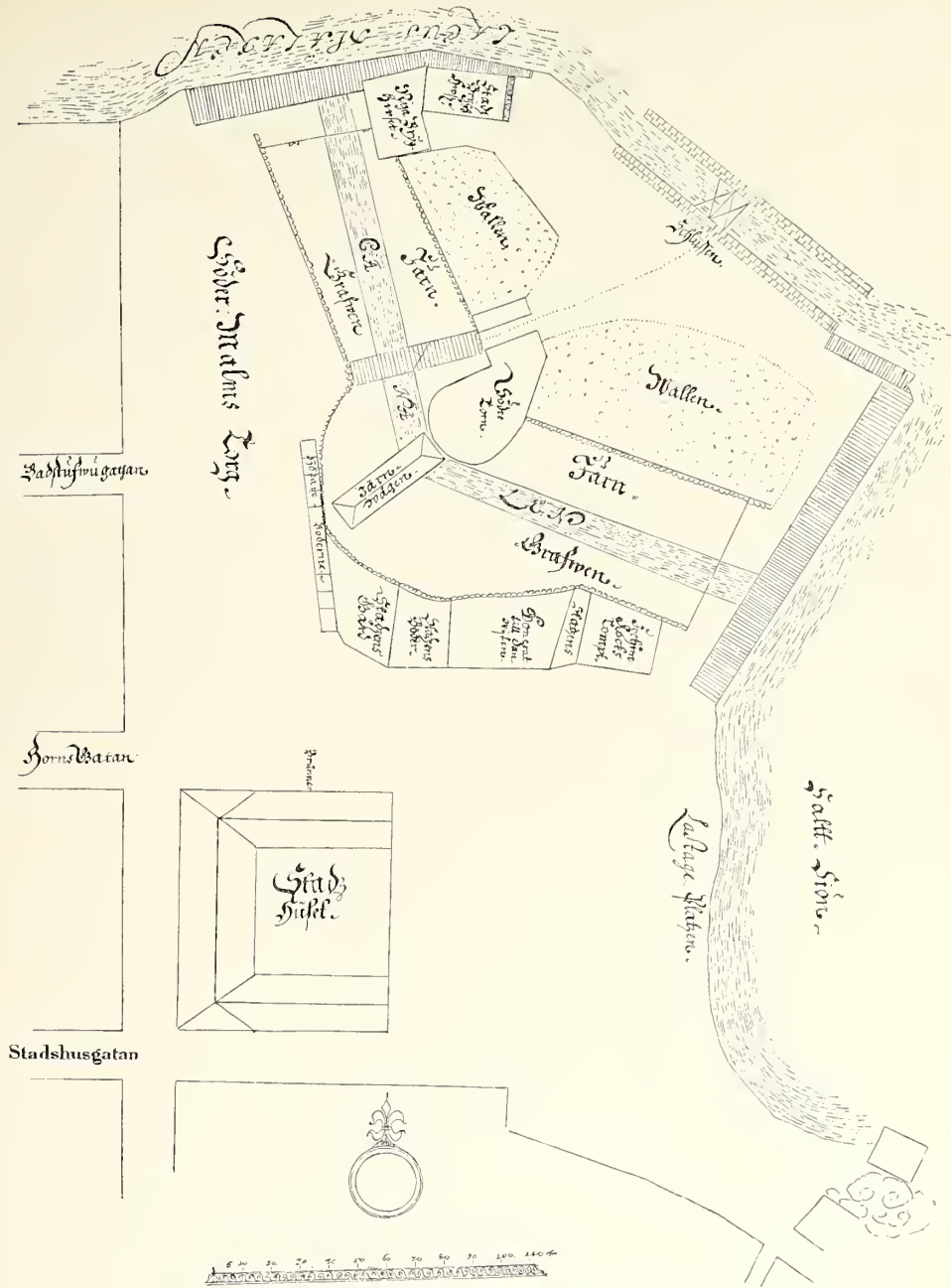
¹ Om Norrmalms kvarter, tomter och tomtägare finnas närmare uppgifter i en af stadsingenjören, sedan rådmannen Anders Torstensson upprättad tomtebok åren 1663—68, som förvaras i stadsingenjörskontoret.

gent emot Långholmen, af hvilka det förra ej ingick i donationerna till staden på 1640-talet, utan skänktes till barnhuset år 1666; det senare där- emot donerades år 1647 till samma inrättning. Den nya stadsdelen regle- rades på 1640-talet, och försök gjordes att ditlocka handtverkare genom särskilda förmåner. Fabriker anlades där äfven, och år 1672 invigdes en träkyrka, som afbrann redan 1679 och ersattes af Ulrika Eleonoras sten- kyrka (invigd 1688). År 1672 uppgick tomternas antal blott till 101.

En bro förde i Munklägersgatans förlängning till Kungsholmen öfver *Blekkholmen*, som år 1576 hade donerats till Hogenskild Bjelke. På sär- skild anhållan fingo kungsholmsborna tillstånd att söder om den gamla bron lägga en flottbro, hvilken äfven byggdes 1669—72 från Jakobsgränden (sedan Nya Kungsholmsbrogatan) på Norrmalm till Handtverkaregatan på Kungsholmen. Den var vinkelböjd mot söder, öfvertogs af staden, men förföll och ombyggdes år 1709 i rak linie. Tidtals upptogos broafgifter till dess underhåll, och förbud utfärdades att bära facklor öfver den eller att binda båtar vid dess sidor.

Af stadens olika delar återstår att redogöra för *Södermalm*, som ville följa Norrmalms exempel och förskaffa sig egen stadsrätt; förslag till privilegier lär varit uppsatt år 1619, men utfärdades aldrig. Gränsen mot staden utgjordes af Söderströms norra gren, där stadens kvarn fanns, ombyggd 1629. På den lilla holmen uppfördes bryggare- och slaktarehus för stadens räkning (1625 och 1626), och den södra strömgrenen förändrades betydligt, då en sluss där byggdes, först af trä år 1634, sedan tegelklädd under åren 1639—42. Byggmästare, arbetsfolk och material hämtades från Holland, och den första slussordningen utfärdades i sept. 1642. Slussen jämte utfyllnader i Norr- ström förorsakade flera gånger, t. ex. 1650 och 1661, högt vattenstånd i Mälaren, som väckte bekymmer och gaf anledning till långa öfverläggningar. Det sistnämnda året måste slussportarna öppnas en tid. I slutet af 1600- talet synas två broar ha byggts öfver strömmen, där förut blott en enda fanns, såsom en jämförelse mellan regleringskartorna från 1600-talet och Tillæi karta utvisar. Strax söder om slussen låg det yttersta fästningsverket, här- stammande från 1500-talet, en jordvall, tudelad på midten af ett framskju- tande torn, vid hvars västra sida en bro gick öfver den breda grafven. Efter år 1662 flyttades järnvågen från bankhustomten och förlades utanför tornet i grafven, som sedermera fick namnet *Järngrafven*. På en karta i en tomtbok öfver Södermalm från år 1674 (i stadsingeniörskontoret) är en kanal utmärkt i midten af grafven, under våghuset; träbroar funnos efter Mälare- och Salt- sjöstränderna, framdragna äfven öfver grafven, så att man hade tre öfver- fartsvägar öfver densamma. Mellan slussen och grafven väster ut lågo två bryggarehus. På 1690-talet ombyggdes den mellersta bron öfver grafven.

Rörande malmens reglering är förut nämnt, att Södermalmstorg om- talas på Gustaf Adolfs tid, samt att gatorna afstuekos på 1640-talet. Höjd-

48. Karta öfver Järngräven och Stadsgården 1674.
Orig. i stadsingenjörskontoret.

förhållandena gjorde emellertid bebyggandet svårare än på Norrmalm, och Söder var länge i viss mån tillbakasatt. Mera lysande utsikter syntes öppna sig för stadsdelen, då Karl Gustaf fattade planen att till Södermalm förlägga residenset jämte kollegierna; år 1658 ger han arkitekten Jean de la Vallée i uppdrag att göra en »planta» i stort format öfver malmen med dessein på

ett kungligt slott och ett tyghus. Befästningar skulle i samband härmed anläggas. Planen upptogs emellertid ej af följande regenter.

Vid Södermalmstorg uppfördes omkring år 1670 ett stadshus, där staden år 1676 fick källarefrihet för utländska drycker till viss mängd. I stadsgården lågo »Ryssbodarna», till bostad och nederlagsort för ryska köpmän. Bland enskilda hus märkes ett vid Götgatan, som tillhört Jakob De la Gardie och Ebba Brahe (Del. II bild 134).

Ehuru hela Åsön tillhörde staden, kunde tullplatserna ej förläggas så långt bort som vid stadsområdets gräns; därför uppfördes närmare den bebyggda delen af ön ett tullstaket utgående i väster från Skinnarviksbergens högsta krön och vidare mot sydväst, där »Västertull» låg ett stycke innanför Hornskroken. Stadens staket fortsatte söder om Fatburen samt tvärs öfver den söder ut ledande landsvägen, där »Grinds tull» var belägen ungefär på den plats, där den nuvarande Östgötagatan (förr Tullportsgatan) skäres af Bondegatan. Efter att öster härom hafva böjt af i rät vinkel mot norr och passerat »Danviks tull» strax öster om Sturekapellet, slutade staketet på den höga bergbranten mot Saltsjön ungefär där södra arbetsinrättningen nu är belägen (se kartan öfver Södermalm, Pl. 11). År 1667 utflyttades Grinds tull till västra ändan af Hammarbysjön, och på Tillæi karta finner man Danviks tull flyttad långt öster ut, och en tullstuga förlagd till Liljeholmsbron. Utflyttningen af den senare tullen står antagligen i samband med ombyggandet af en väg öfver Liljeholmen till Fittja och förläggandet af en färja öfver Hornsund (1661), snart utbytt mot en bro. Vid Horn fanns ett tegelbruk, som synes ha afhändts staden, men återinlöstes; ett annat stadens tegelbruk låg på *Långholmen*, som tillhörde staden efter år 1647; där låg också ett tullhus för alla skutor, som kommo väster ifrån.

* * *

Då *befästningsverken* kring stadsholmen blefvo värdelösa vid stadens utvidgning långt ut på malmarna, sökte regeringen på annat sätt sörja för Stockholms försvar. Lättast att befästa var det öliknande Södermalmslandet; förslag framställdes och arbeten påbörjades år 1644, hvilka ledde till uppförandet af *Grinds* och *Danviks skansar* (1659). Den förra låg tvärs öfver landtungan mellan Årstaviken och Hammarbysjön, och den senare, en stjärnskans, låg på berget mellan Hammarbysjön — äfven kallad Danvikssjön — och Saltsjön, anlagd för att kunna beskjuta så väl vägarna närmast öster ut som inloppet bortåt Blockhusudden. En befästningslinie är på flera kartor markerad från denna skans norr ut till sjön, öfver två landsvägar, men den har aldrig blifvit utförd.

I sammanhang härmed kan nämnas, att planer äfven på Norrmalms befästande uppstått, och på en del kartor från 1600-talets senare hälft finner man en sammanhängande försvarslinie, som går ungefär utefter stadsgränsen

före 1670 års utvidgning. Enligt en anteckning i Palmsköldska samlingen (XIV, del XI: sid. 25) föreslogs år 1659 »någre provisionel träverk» till Norrmalms defension. Krigskollegium och staden hafva skriftväxlat om tomter med anledning häraf, men något vidare synes ej blifvit åtgjort.

4.

Borgerskapet var efter medeltidens slut fortfarande deladt i handlande och handtverkare.

Stockholms *handel* under 1500-talet erbjuder mycket af intresse för en uppmärksam betraktare. Visserligen fortlefver gammal nedärfd praxis, grundad på teorien om städernas uteslutande rätt till köpenskap och om nyttan af få men mäktiga hufvudorter för utrikeshandeln; men därjämte uppstår en skillnad mot under medeltiden, i det att modet växer hos de svenska köpmännen, så att de allt kraftigare söka upptaga täflan med utländingen om den inhemska marknaden. Borgerskapet behöfver ej ensamt taga saken om hand och tilltrotsa sig handelsrättigheter, utan Gustaf Vasa och hans söner söka af all makt främja dessa sträfvanen. Mot århundradets slut utbildas ett ordentligt system för handeln, som tydligast framträder på 1590-talet och vid 1600-talets början. Det är *merkantilsystemet*, som först oförstådt, sedan uttryckt i bestämda principer, arbetar sig fram och blir gällande doktrin.

Till en början måste Gustaf bekräfta och utvidga Hansans och därmed förnämligast Lübecks privilegier, hvarigenom den mäktiga nordtyska staden och dess bundsförvanter fingo ej blott tullfrihet, utan uteslutande rätt till handel på Sverige. Tyskarne kunde efter eget godtycke sätta pris på varorna vid både in- och utförsel. Det blef en lifsfråga att få ändring härutinnan, och medlet gaf sig af sig själf: det gällde att skapa en konkurrens mellan köpmän från skilda utländska orter för att bringa ner priset vid införseln och däremot drifva upp det vid utförseln, samt att småningom uppfostra det svenska borgerskapet till större företagsamhet. Redan år 1525 kan Gustaf meddela ständerna, att *holländarne* lofvat segla till Sverige »med salt och kläde, vin och all annan del, som riket och oss alla kan nyttigt vara». — »Därför bedja vi eder, käre dandemän alle», så slutar meddelandet, »att I vare vid en god tröst. Vi förhoppas, att all köpenskap skall sig härefter dagligen förbättra.» En handelsöfverenskommelse slöts också, men med rätt för hvardera regeringen att pålägga tull. I april 1526 skrifver Gustaf till allmogen i några landskap, att holländska skepp verkligen inlupit i Stockholm med salt och andra varor, så att priset på dylika artiklar redan sjunkit. Köpstäder i mellersta Sverige få samma hugnesamma nyhet med befallning att »strax oförtöfvadt» föra ludar och smör till Stockholm, så att holländarne med lätthet skulle kunna uppköpa tjänliga varor. Konungen tillägger, att

han utverkat af Stockholms borgerskap tillstånd för öfriga städer att utan mellanhänder få köpslå med främlingarna. Det förefaller, som om Gustaf på detta villkor skulle velat draga handeln på Holland till hufvudstaden.¹ Den svenska regeringen var på väg att bryta öfverenskommelsen med Lübeck, och fick äfven höra varningar därför inom landet. Gustaf lyckades emellertid uppskjuta en afgjord brytning, tills »grefvefejden» erbjöd ett lägligt tillfälle att alldeles göra slut på Hansans förmynderskap; lübeckarne fingo behålla tullfriheten, men det var allt som återstod af deras förra privilegier. Handeln på västerländerna tilltog, och äfven andra hamnar än Stockholm öppnades för densamma. Det dröjde ej länge, förrän holländarne sände 5—600 fartyg årligen till Östersjön, och förbindelser inleddes med England och Frankrike; å andra sidan fick t. ex. Stralsund privilegier, hvilket allt undanträngde sista återstoden af Lübecks öfvervalde. Svenska skepp började göra långturer; år 1550 beslöto köpmän från Stockholm, Gefle och Östhammar, samlade på en marknad i Enköping, att utrusta stora skepp till handeln på västra Europa. Stockholm gick i spetsen för den nyvaknade svenska handeln, ehuru det ej kunde hålla sig såsom ensam berättigad stapelort.

Jämsides med täffan med utländingarne om utrikeshandeln gick städernas gemensamma sträfvan att hindra all *landthandel*. De utverka oupphörligt skarpa kungabref mot landsköp, men just brefvens talrikhet visar, att de illa efterlefdes. I en del bygder voro städerna så tunnsådda, att köpsläende på landet ej kunde hindras; år 1539 bestämde Gustaf, att en köpman finge finnas i hvarje socken i Helsingland. Städerna sökte äfven reglera marknaderna och inskränka deras antal. Men konungen själf hade svårt att noggrannt iakttaga sina egna påbud; han utöfvade inom alla områden en rätt att gifva dispens, som i detta fall yttrar sig i tillståndsbref för någon viss borgare att fritt handla öfverallt, så i stad som på land. År 1536 får t. ex. en handlande, som »är uti detta förlihue år något till akters blifven», dylik frihet, »oppå det han må komma sig något tillförenne igen».

Synnerligen het var vidare striden mellan olika städer om *stapebrätten* eller rätten till utrikes handel. Huru Stockholm redan under medeltiden sökt slå under sig all handel med städerna vid Bottniska viken, är förut nämndt. Samma politik följes allt framgent och yttrar sig dels i en sträfvan att stänga Stockholms strömmar för sjöfarten och därigenom tvinga Mälarestäderna att stanna vid stadens bro och använda dess handlande som mellanhänder, dels också i ett konsekvent bemödande att få omlasta alla de bottniska städernas handelsvaror. Om dessa försök lyckades, skulle Stockholm ej blott få sysselsättning för en oafbrutet växande befolkning, utan äfven kunna bestämma varuprisen och sålunda behärska marknaden i hela mellersta och norra Sverige.

¹ Den holländska handelns koncentrerung till Stockholm inskärpes å nyo d. 13 jan. 1527.

Mälarestädernas företagsamhet tyckes ej varit större, än att de som oftast blott seglade på Stockholm, men i 1529 års privilegier stadgas uttryckligen, att strömmarna vid staden väl »blifva i stadens händer till att upp- och nederlåta skepp och båtar», men intet förfång må ske dem, som vid Mälaren bo, och i 1563 års privilegiebref heter det, att staden får taga afgift för strömfarten, men att taxan skall bestämmas af riksrådet och ståthållaren på slottet, samt att ingen får hindras att fara igenom i »rättfärdiga ärender». I praktiken torde emellertid Stockholmsborgarne hafva tillskansat sig större fördelar än de egentligen hade rätt till. Å andra sidan förbjudas år 1539 stockholmarne att besöka Eriksmässa marknad i Uppsala, som bör tillhöra Uppsalaborna ensamma. Dessa voro därjämte fria för tull i Stockholm (se bref 1542, Riksreg. XIV: 22—24). År 1543 har en fredlig uppgörelse träffats om inrikes handeln mellan Stockholm och Arboga, Köping, Västerås och Örebro, men bestämmelserna känner jag icke. I Johans privilegier 1570 stadgas, att strömpenningar skola upptagas af alla utom af adeln och Uppsala borgare, samt att inga »fetalie parseler» få uppföras i Mälaren, och ingen spannmål utföras,¹ men fortfarande var genomfart tillåten med salt, tyger o. d. Särskild frihet hade också skärgårdsborna att med sina båtar segla upp med fisk och hämta tillbaka hvad de behöfde till sin nödtorft.

Af större betydelse än kampen mot Mälarestäderna var den mot Östersjöskustens handelsplatser. Redan år 1524 förbjuder Gustaf »uppstäderna» att köpslaga med tyska och andra utländska män (i Söderköpings priv. 14 juli 1524), och det uppåtsträfvande Öregrund måste uppgifva all täflan med Stockholm. År 1528 fick enskild man rätt att återtaga den jord, där staden var belägen, och något senare fingo Öregrundsborna en sträng befallning att upphöra med all köpenskap och flytta bort till andra städer, hvilket påbud förnyades år 1530 (Riksreg. VII: 86). Året därpå (20 juli) utfärdades förbud »vid lif och gods» för invånarne i Gefle, Östhammar, Raumo, Åbo, Norrbotten och Raseborgs län att tills vidare föra varor till annan ort än Stockholm. Senare på året (29 sept.) afgaf Gustaf en utförligare föreskrift om handeln, hvarigenom Åbo likställdes med Stockholm, Gefle fick rätt till utrikes handel med sex skepp och vissa bestämda varor, men öfriga städers seglation på utländska hamnar förbjöds och på de inländska reglerades den till Stockholms förmån. Så förblef det i hufvudsak, med smärre växlingar. Johan III anlade nya städer i Norrland och beviljade dem till en början fullständig seglationsrätt, men Stockholm klagade, och år 1591 svarade Johan, att deras utrikes seglationsrätt blott vore gifven tills vidare; städerna norr om Gefle och Björneborg förbjödos segla utomlands, utom Hudiksvall, som fick sända 1 à 2 skepp årligen till Frankrike och Spanien; däremot fingo de behålla seglationsrätt på alla hamnar, som lågo under Sveriges krona. Stock-

¹ Flere »olaga» hamnar uppstodo då norr och söder om Stockholm, men förbjödos till stor del 1589.

holm återvann hastigt hvad det förlorat genom Sigismunds privilegier år 1594, hvilkas 22:dra § helt enkelt förbjuder de nya städerna norr om Gefle att segla längre än till Stockholm, och dem, som lågo norr om Åbo på finska sidan, att segla längre än till Åbo eller Stockholm.

Äfven mot andra samhällsklasser än allmogen måste borgarne försvara sina rättigheter till uteslutande handel. I 1529 års privilegier heter det helt kategoriskt: »Item att fogdars, prästers och herrars köpslagan skall afläggas och straffas, där det beslås kan». Klagomål inkommo emellertid och ledde till nya stadganden. 1563 bestämmes i privilegiebrevet, att inga herrar, adelsmän, antingen af högt eller lågt stånd, klerker, hofmän eller andra få drifva någon olaglig köpenskap uti Stockholms stad eller annorstädes, »som är uppköpa något gods eller varor af främmande eller inländska och det sedan lika som köpmän till prångs utsälja låta». Däremot får hvar och en föryttra »hvad han af sin egen afvel kan tillhopa draga och därför igen köpa krigsrustningar, kläde, lärft, salt, humle och annat mera, som hvar kan behöfva till sin egen nödtorft och förtäring». Men i 1594 års privilegier säges, att »några förmåliga personers stora köpslagan» icke är den minsta orsak till Stockholms stads »fördärf och undergång», hvarför borgarne få rätt att beslagtaga adelsmäns köpmansvaror; adelsman, som idkar handel, skall gifva sig under borgerlig tunga eller upphöra med sitt förehavande.

Några af de ledande principerna uti 1500-talets handelspolitik framgå af ofvanstående framställning. Nyttan af reglementerande med befallningar och förbud stod klar för den allmänna uppfattningen, och vid striden mellan olika korporationer gällde det blott för hvar och en att få något lagbud till sin fördel och konkurrenternas nackdel; man märker ännu ej något tvifvel om det berättigade i lagstiftningens oupphörliga ingripande. En olycka var, att samtiden missuppfattade ekonomiska företeelser och föreskref onyttiga eller skadliga botemedel. Menige borgerskapet utfärdade år 1559 några stadgar om köphandeln, hvilka äro af stort intresse, enär afsikten är att bota »de brister och fel, som finnas hos största parten af den menige hop, som köphandel här i riket bruka plägar».¹ Det första felet uppgifves vara uppdyrkandet af priset på utländska varor, enär inländska köpmän trängas och slitas om de varor, som de främmande föra här in uti riket, likasom andra sultna svin pläga göra om drafvet och mäskan». Följden blir för dyrt köp, som försvårar utförsäljningen efteråt. Köpmännen få stora lager liggande och binda sitt kapital, så att de slutligen måste »borga» varor af utlänningar, men »den som vill borga, kan icke komma till att betinga så godt köp, som den där hafver strax råd till att betala». Detta inverkar åter på försäljningen af svenska varor, i det att den, som »med stort trängande och slitande» samlat sådana till afsalu på utlandet, icke har

¹ Bestämmelserna gälla först och främst Stockholm.

någon ro förrän han afyttrat dem, hvilket ger utländingen öfvertag vid pris-sättningen.

Botemedlet sökes i en köphandelsordning af samma år (1559), hvilken ej synes vara bevarad, samt i »den ordning, som kungl. maj:ts vår nådigaste herres köpmän på alle perdseler både med inköpande och utsäljandes varda». Större delen af uppbörden erlades in natura, hvarför Gustaf hade egna köpmän till varornas försäljande och egenmäktigt sökte bestämma varupriset. Från år 1555 känner man en ordning för handeln, som Gustaf utfärdat till tjänst för sina egna och städernas köpmän, där pris utförligt bestämmas både för inhemska och utländska varor. 1559 års ordning innehöll säkerligen också pristabeller.

I ofvannämnda, af borgerskapet utfärdade stadgar heter det vidare, att hvarje borgare, köpman eller annan i Stockholm, som blifver befunden »med otillbörligt inköpande på utländska varor af de främmande eller med sådant skadeligt lånande och borgande — eller ock med vanvyrdeligt utsäljande till de främmande på de inländska varor», skall mista godset och förvisas ur staden. För att kunna bestämma priserna fordrades enigt och klokt uppträdande, och därför stadgas vidare, att innan ett skepp utseglar från Stockholm, skola köpmännen enas om dess destinationsort, så att varor ej utskeppas till olämplig ort. Om detta oaktadt flera svenska skepp inlöpa i samma utländska hamn, få de ej bjuda under hvarandra, utan skola enas om priserna; den som ej håller öfverenskommelsen eller inför utländingarna beklagar sin oförmåga att sälja billigt, skall vid hemkomsten straffas såsom förrädare.

Frågan om sammanslutning var väl ännu för tidigt väckt, men redan vid 1500-talets midt mötas vi sålunda af den anda, som skapar de stora handelskompanierna på 1600-talet. Tills vidare fingo Stockholmsborgarne nöja sig med en mängd gymnande förordningar: deras skepp skulle vid fraktkammaren befraktas före andras; utländingar fingo endast sälja i parti, så att utminuterungen förbehölls svenskarne; skarpa påbud utfärdades mot krigsfolk och andre, som tilltvungo sig varor på kredit. I strid med endräfts-idéerna stod köpmännens uppdelande i olika kategorier, i det att fastighets-ägande borgare fingo fullständig tullfrihet, och andra fingo betala half eller hel tull. År 1542 beviljades också åt magistratens medlemmar uteslutande rätt till handel med tran. De hade äfven rätt till förköp näst konungen.

Oupphörligt ingrepp konungarne, mest Gustaf Vasa, i handelns gång. Än utfärdades en varning för lybskt kläde, än prislister och förbud att köpa eller sälja dyrare än bestämdt var. Vid början af Gustaf Vasas regering måste en borgare utverka konungens tillåtelse att flytta till annan stad, och ännu år 1544 förordnar Gustaf särskilda personer att förmedla handeln mellan borgerskapet och ett holländskt handelsskepp, så att det »måtte gå lika till». Man finner äfven, att Gustaf försträckt behöfvande köpmän penningar.

Myntvärdet sökte man bestämma genom lagbud, och emellanåt kommo utförselförbud. I en del fall verkade detta reglementerande nog skadligt, men kanske var det i de flesta nödvändigt för att gifva lärdom och stöd åt borgerskapet. Säkert är att handeln gick framåt.

* * *

Om *in- och utförselns storlek* i mått och penningevärde under medlet af 1500-talet kunna följande uppgifter meddelas (efter FÖRSSELL, Sveriges inre historia från Gustaf I, del II).

Stockholms införsel:

År.		Salt (tunnor).	Humle (säckar).	Värde af salt och humle.	Värde af specerier.	Värde af öfrig införsel.	Värde af hela införseln.
1536	Hela införseln	25,472	898	155,768	?	?	?
1539	Tullfritt	11,104	890	97,816	?	?	?
	Tullpliktigt	7,264	224	42,496	32,000	41,000	115,496
	Summa	18,368	1,114	140,312	?	?	?
1549	Svenska borgares . . .	9,858	501	69,492	5,150	?	?
	» köpsvenners . . .	3,331	183	24,304	7,000	?	?
	Utländingars	4,106	171	26,684	25,300	?	?
	Summa	17,295	855	120,480	37,450	?	?
1559	Svenska borgares (fritt)	19,575	881	131,160	15,300	71,632	218,092
	» » (hel eller half tull) . . .	996	103	10,164	200	1,049	11,413
	Svenska köpsvenners (hel tull)	2,234	258 ^{1/2}	24,446	2,000	3,761	30,207
	Utländingars (hel tull)	6,861	289	44,784	33,100	99,639	177,523
	Summa	29,666	1,531^{1/2}	210,554	50,600	176,081	437,235

Värdet är beräknadt i mark, tunnans salt till 4 och säcken humle till 60 mark. Rubriken »öfrig införsel» innefattar tyger, lin, ull, vin och öl. Tullfrihet ägde husägande borgare; förhållandet mellan deras och öfrigas införsel framgår bäst af 1559 års siffror. Salt- och humleimportens betydelse gent emot öfriga artiklar är i ögonen fallande. För jämförelses skull må nämnas, att hela införseln till Gefle år 1559 utgjorde 8,172 tunnors salt, 238 säckars humle och för 70,112 mark andra varor, motsvarande ett totalvärde af 117,080 mark.

Till belysning af Stockholms *utförsel* meddelas följande tabell:

Stockholms utförel:

År.	Osmunds- järn.	Stångjärn.		Koppar.		Smör.	Talg och späck.	Ister, tran och späck.	Ox-, ko-, elg- o. renhudar.	Kalf-, får- och själskinn.	Björn-, varg-, räf-, m. fl. skinn.	Ekorre- och harskinn.	Hermelin-, utter- och mårdskinn.	Bäufverskinn.		Lax och ål.	Gäddor.	Tjära.	Hampa, lin och ull.	Vax.	Master.		Läkten och bräder.		
		Fat el. Skå	Skå	Å	Skå									Lå	Tr.						St.	St.		Tr.	Lå
1549 Svenska borgares . . . » köpsvenners Utländingars	8,634	790	15	55	5	2,032	87	135	1,276	7,858	1,185	4,120	830	—	—	12	30	—	—	30	—	—	—	—	
	4,464	124	—	3	3	98	9	82	1,037	4,905	428	2,200	108	41	18	—	—	—	—	30	—	—	—	—	
	8,052	393	—	1	—	5,856	76	40	1,971	5,683	485	25,500	560	13	275	—	220	—	—	30	—	—	—	—	
Summa	20,850	1,307	15	59	8	7,986	172	257	4,284	18,446	1,798	31,820	1,498	54	305	—	250	—	90	—	—	—	—	—	
1550 Svenska borgares . . . » köpsvenners Utländingars	9,824	683	—	54	17	5,360	101	232	923	11,078	1,004	9,160	2,098	782	439	—	936	—	20	—	—	—	—	—	
	4,275	212	10	1	9	856	11	39	903	4,625	468	4,520	152	194	32	—	220	—	—	—	—	—	—	—	
	11,736	1,096	—	25	11	38,436	119	163	7,663	13,976	177	13,700	1,900	268	487	—	1,220	—	8	—	—	—	—	—	
Summa	25,835	1,991	10	81	17	44,652	231	434	9,489	29,679	1,649	27,380	4,150	1,244	958	—	2,376	—	100	28	—	—	—	—	
1559 Svenska borgares . . . » köpsvenners Utländingars	11,100	1,384	—	—	—	5,536	170	786	1,351	9,330	141	12,680	41	12	—	—	—	—	37	—	—	—	—	—	
	2,207	35	—	—	—	592	20	24	10	750	17	360	6	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	3,550	401	—	—	—	7,804	286	82	3,894	12,100	352	105,040	87	168	46	—	20	—	51	1,420	60	—	—	—	
Summa	16,857	1,820	—	—	—	7,809	22,448	842	5,255	22,180	510	118,080	134	183	46	20	2,376	—	100	28	—	—	—	—	
Värde i mark	176,998	37,210	—	—	—	31,974	50,632	42,125	18,430	48,944	1,146	12,762	536	732	1,116	20	—	—	345	3,060	450	240	—	4,575	
1569 Hela utförelsen	16,858	7,318	—	932	7	9	44,600	85	1,375	15,080	48,160	2,814	137,966	1,771	1,259	—	81	—	1,151	2,125	40	—	—	2,532	

Utförselns totalvärde för alla åren kan icke uppgifvas; ett par mindre viktiga kolumner äro ej medtagna. I ögonen fallande är järnets betydelse för exporten, hvaremot skogarna hafva sitt egentliga värde såsom hemvist för pälsbärande djur. Till jämförelse meddelas följande förkortade öfversikt af utförseln från:

År.		Osm. järn. Fat el. Skå	Råg, hvete etc. T:r.	Smör. Lå	Tran etc. ¹	Hu- dar. St.	Kalf m. fl. skinn. St.	Björn m. fl. skinn. St.	Ekorr m. fl. skinn. St.	Her- melin etc. St.	Bäf- ver- skinn. St.	Såg- brä- der. Tolft.	Läk- ter, spar- rar. St.
1559	Gefle	3,429	—	—	109 + 25	431	1,758	89	16,480	170	109	711	7,535
1556	Öregrund . . .	588	112½	176	4 + 37½	287	3,366	63	2,040	16	29	20 ²	100 ³
1551	Åbo.	13	124	3,344	11 +187	2,350	13,615	89	9,430	97	—	378	—

* * *

Handeln under 1600-talet fortgår till stor del efter samma principer som under århundradet förut, men de blifva klarare uppfattade och formulerade. Ett betänkande af hertig Karl af år 1595 innebär ett slags program för framtiden. Först hänvisas till Lübeck och Danzig, som äro nederlagsorter för handeln mellan landet innanför och utlandet, och hvilka just därigenom fått makt och rikedom. »Därför ligger allt — — — på nederlaget och dit folket vänt blifver, och där lag och rättvisa plägas.» I Sverige borde finnas en dominerande nederlagsort, och därtill vore Stockholm lämpligast. Hertigen föreslår fördenskull, att uppstäderna vid Mälaren liksom de bottniska städerna skulle förbjudas att med sina varor segla längre än till Stockholm, med undantag allenast för handeln med trävaror, som från de norrländska städerna direkt borde få utskeppas; t. o. m. skärgårdsborna skulle mista sin seglats genom strömmen. Stockholm skulle däremot förlora rätten att handla i öfriga städer; dess köpmän skulle uteslutande blifva importörer och exportörer i stor skala samt tjäna såsom mellanhand mellan utlandet och småstäderna, hvilka ensamma skulle uppsamla landsbygdens produkter. I likhet med Danzigs och Lübecks köpmän borde Stockholmsborna blifva kapitalstarka nog att kraftigt kuma undantränga utlänningarna från den svenska marknaden och sålunda bestämma varuprisen till Sveriges fördel.

Förslaget är konsekvent genomtänkt, men vid utförandet strandade det förnämligast på Stockholmsborgarnes bristande kapitalstyrka, som gjorde, att de ej kunde existera såsom grosshandlare, utan nödvändigt behöfde

¹ Första siffran betecknar *tumor*, den andra *åmar* och *fat*.

² År 1561 4,188 tolfter.

³ År 1561 2,200 stycken.

äfven den mindre handeln rundt omkring i städer och på marknader. När deras fordringar här vid lag uppfylldes, ledde detta till ett förtryck mot de mindre städerna, som ej nödvändigt innebars af det ursprungliga förslaget. Utvecklingens gång utmärkes af handelsordinantierna af åren 1614, 1617 och 1636.

Innehållet i 1614 års ordinantia är i korthet följande, för så vidt det angår Stockholm. Utländingar få endast segla till Gefle bland städer norr om Stockholm och Åbo. Gefle, Öregrund och Björneborg få sända egna skepp till utlandet med allehanda varor, hvaremot öfriga städer måste stanna i Stockholm med »ätande varor», elghudar och dyrbara pälsverk. Deras seglation med trä, ludar, talg m. m. var obegränsad i fråga om utlandet; deras fartyg fingo ej segla till svenska hamnar söder om Stockholm. Stockholm utestängdes från att handla i bergslagen och på marknaderna vid Bottniska viken. Mälarestäderna måste afstå sin utländska seglation och stanna vid Stockholm; endast »skärkarlarne» få fortfarande segla genom strömmen. Landsköp förbjödes fortfarande.

Stockholmsborgarne voro ej nöjda, enär stadgan innehöll mindre eftergifter för deras fordringar, än de tidtals förvärfvat sig under 1500-talet. De anförde klagomål öfver den förlorade handeln med bergslagen och på marknader samt öfver de bottniska städernas stora friheter. Äfven i bergslagen klagade man, att uppstäderna drefvo upp prisen, sedan de befriats från konkurrensen med Stockholm. Skärkarlarne missbrukade också sina rättigheter, så att 13 skutor måste kvarhållas i Stockholm år 1615. Staden synes verkligen varit i behof af understöd; vid denna tid skall den ej haft ett enda skepp lämpligt för långväga segling. Äfven från Åbo kommo klagomål, och år 1616 utfärdades en förordning, som gaf Stockholm och ett par finska städer rätt att besöka två marknader om året i Österbotten; löfte gafs om motsvarande förmån i Västerbotten.

Genom 1617 års ordinantia jämkades något på de förra bestämmelserna, men Stockholm fick ej på långt när sina fordringar uppfyllda. Vid flera tillfällen gäfvos också undantagsförmåner för bottniska städer, och på 1630-talet tolererades öppet utländsk seglation norr om Gefle. Men Stockholm lyckades återvinna det förlorade genom den nya ordinantian år 1636. Frågan om dess innehåll hade flera gånger förevarit i rådet och väckt herrarnes bekymmer. Hvarje ändring i bestående förhållanden rubbade någon stads privilegier, och osäkert vore, om rådet kunde besluta där vid lag utan myndig konung. Men rikskanslären uttalade sig för en ändring till Stockholms förmån, och en sådan blef också beslutad. Utskottsmötet 1636 godkände ett förslag om frimarknader i Stockholm och Åbo samt öfverlämnade till regeringen att utfärda förordningar om seglationen. Det samlade borgarståndet inkallades i rådkammaren, och rikskanslären utvecklade skälen för den nya ordinantians affattande. Därur må anföras följande: »Denne kong-

lige residenzstaden Stockholm är på en lång tid af sig kommen. Nu är det högnödigt, att staden må tilltaga, att Sveriges krona må i allt nödfall af den hafva ett godt bistånd, efter i andra konungariket finnas städer, som göra det meste till riksens drätsel. Och gör fuller Stockholms stad i kontributioner, tullar, acciser etc. så mycket som alla städer i riket, och därför måste den för andra städer med opræjudicerlige privilegier benådas och förbättras.» Det föll sig så lägligt, att under de sista åren stor försmällning af koppartullen ägt rum i andra hamnar, hvilket bäst kunde afhjälpas, om utskeppningen gick öfver en enda stad, så att den blefve lättare att kontrollera.

Den nya ordnantian blef mycket fördelaktig för Stockholm. All direkt handel med utlänningar förbjödes för städerna norr om Stockholm och Åbo, utom för Gefle, hvars skepp dock både vid bort- och hemresa skulle visiteras och betala tull i Stockholm. Vid inrikes seglation måste städerna vid svenska sidan af Bottniska viken stanna i Stockholm, och de vid den finska kusten stanna därsammastädes eller i Åbo. Stockholm och andra stapelstäder bibehöllo rätten att besöka öfriga städers marknader, hvaremot en frimarknad årligen skulle inrättas i Stockholm och Åbo, där allehanda köpsläende kunde ske, äfven med utlänningar, utan mellanhand af Stockholms köpmän.

Hufvudstadens borgerskap hade ändtligen fått en stadga efter sitt sinne, men det gällde att kunna tillgodogöra sig den och framför allt att skaffa rörelsekapital och fartyg i större antal. Penningebristen hade ända från århundradets början förtagit kraften i hvarje kunglig förordning. Gustaf Adolf hade sökt uttänka allehanda medel däremot. Ett par år efter sitt trontillträde erbjöd han Stockholms köpmän att tillhandla sig två krigsskepp att använda till utländsk handel. Om de sände fartyg direkt till Spanien eller andra länder i väster, fingo de löfte om befrielse från borgläger af knektar och säkerhet för att skeppen ej skulle tagas till kronans tjänst. Senare nedsattes tull och accis för borgare, som utrustade skepp med skottportar och kanoner till värn mot fiendefartyg. Men någon lifligare sjöfart med svenska skepp ville ej visa sig. Konungen sökte då följa exemplet från Holland och England genom att införa *privilegerade kompanier*, där borgarnes affärsduglighet skulle med hjälp af ståndspersoners och kronans penningar ingjuta nytt lif i handelsrörelsen. Det första försöket gjordes år 1615 med inrättandet af ett *handelskompani* med kungliga privilegier för de närmaste 10 åren. Endast svenskar fingo insätta penningar, minst 100 riksdaler, hvilka ej fingo uttagas ur företaget; 12 % ränta skulle betalas på det tecknade kapitalet, och vinsten delas efter insatsernas storlek. En guvernör och direktörer med säte i Stockholm skulle leda företaget med rätt att upptaga lån. Konungen lämnade såsom gåfva några skepp och kanoner; kompaniets sjöfolk frikallades från krigstjänst, dess skepp från kronotransporter och varorna till viss tid från hela eller del af tullen.

Bidragen blefvo emellertid så obetydliga, att man ej vidare hör något om detta kompani. År 1619 bildades ett nytt under namn af *kopparkompaniet*, med hvilket det förra synes ha sammansmält. Detta fick utslutande rätt att uppköpa och utskeppa koppar och att fördenskull anlägga bergverk och faktorier; bestämmelserna äro delvis desamma som för handelskompaniet, endast med en del jämkningar, såsom att minsta bidraget skulle vara 30 riksdaler. Företaget sattes i gång, men ville aldrig rätt löna sig, trots tillskott af konung och ständer. Det kunde ej uppköpa all koppar, som upphämtades, hade svårt att fullgöra sina betalningar och måste ofta sälja för vrakpris eller pantsätta för att få reda penningar. Konungen ansåg nödigt att lämna god utdelning, ända till 10—40 %, hvarför kronan måste lämna tillskott gång på gång. Från 1625 förenades med kopparköpet rätt att slå kopparmynt, men sådana utsläpptes i så stort antal, att deras värde hastigt sjönk. Hela kompaniet upplöstes genom ett kungabref af 1628, och kronan öfvertog tillgångar och skulder. Det upplifvades 1636, men lefde blott till 1638.

Med kopparkompaniet förenades en kort tid ett *järnkompani*, och ett *spannmålskompani* omtalas. År 1629 inrättades *skeppskompaniet*, till hvars tjänst rikets städer skulle bygga 18 skepp. Tvister uppstodo genast från början, såsom mellan Stockholm och Norrmalm om hvarderas bidrag, och kompaniet sammansmälte med *generalhandelskompaniet*, upplöst 1680. Längre lifslängd fick *Norrländska tjärhandelns kompaniet*, som stiftades på initiativ af holländaren Hans van Schwindern år 1648 och ägde bestånd till 1682 med ensam rätt att uppköpa tjära och beck i landet norr om Stockholm och Nyen. Det återupplifvades 1689 med monopol äfven i södra Sverige och ägde bestånd till 1714. Kompaniets verksamhet reglerades på allehanda sätt: årsexporten fastställdes, likaså uppköpspriset, snart äfven storleken af hvarje norrländsk stads afsättningsmängd. Hela företaget synes mest ha gagnat Stockholm, dit all beckbränning drogs en tid på 1670-talet.

För öfrigt kunna nämnas det *afrikanska* eller *Guinea-kompaniet* (1649—67) och *söderkompaniet* (1626—1680), som 1641 fick monopol på tobakshandeln. Denna frigafs 1649 och öfverlämnades två år senare till ett *tobakskompani*, som uppläfdes 1653. Det *amerikanska kompaniet* (från 1649) fick utslutande rätt till tobakshandeln år 1654 och benämndes vanligen tobakskompaniet, tills äfven det upphörde 1660. År 1662 blef tobakshandeln regale och utarrenderades först på 10 år, hvilket arrende senare förlängdes, sista gången räknadt från 1675 under 10 år. Därefter tycks handeln med tobak ha blifvit fri. — Bland *monopol* kan också nämnas ett dylikt på ostronhandel år 1664.

* * *

Planerna att uppdrifva den svenska handeln genom kompanier med enbart svenskt kapital visade sig omöjliga att realisera. I stället främjades

redan af Gustaf Adolf inflyttningen af penningestarka utlänningar, som satte kraftigare lif i bergsbruket, hvilket återverkade på handeln. Vid midten af 1600-talet skönjes ett tydligt uppsving. Penningar kommo i omlopp genom krigen och näringarnas uppdrifvande. År 1635 afkastade tullen i Stockholm blott 50,000 riksdaler, men redan år 1645 hade summan stigit till 300,000 riksdaler. Ur öfverståthållaren friherre Schering Rosenhanes berättelse år 1663 kunna följande underrättelser meddelas. Värdet af ut- och införda varor i Stockholm under åren 1658—1662 angifves af följande tabell:

	Värdet i riksdaler af utgående varor:	Värdet i riksdaler af inkommande varor:
1658	1,669,600	1,328,200
1659	1,034,000	871,900
1660	2,501,400	2,555,200
1661	2,237,800	2,060,500
1662	2,308,200	1,839,100

De viktigaste utförselvarorna äro järn och koppar, dels bearbetadt, det förra till harnesk, stormhattar, grytor och spik eller förädladt till stål, den senare utslagen till mynt; dels i fat eller stycken och »knippen»; vidare bräder, smör, skinn, tjära, beck, vitriol, svafvel m. m. Af importen märkes salt, säd, malt, vin och öl, holländsk, norsk och skotsk sill, kläde från Holland och England m. m. År 1660 ankommo 220 skeppare, af hvilka 27 voro hemma i Stockholm.¹ Bland olägenheter för handeln påpekas framför allt creditsystemet med osäkerheten att få ut betalning för lämnade varor och det långsamma förfarandet vid domstolar, när den betalningsskyldige måste instämmas.

Genom Stockholms tullkammare gick största delen af hela landets handel. I början af 1640-talet vägdes ensamt af järnexporten mer än $\frac{5}{7}$ på dess väg.

* * *

Under 1600-talet tillkomna kungliga bref och förordningar om handeln äro för öfrigt otaliga. Regeringen ingriper i allt och reglementerar för allt. En af de viktigaste stadgarna är den om *handelsparteringen*. Regeringen ville söka förklaringen till handelns ringa uppsving och trodde sig finna den däruti, att köpmännen »ihopasamla uti en gatubod alla de varor, både inländska och utländska, både små och stora, allt det som säljas kan, och göra således ett lökeri och mångleri utaf en redelig och uppriktig köphandel»; när de sysslade med allsköns varor, kunde de ej enligt regeringens mening rätt lära sig förstå någon enda. Häremot skulle nu stadgan af 1635, förnyad 1641, råda bot. Den går egentligen ut på att tillämpa på handeln skräväsendets former. Ingen skulle få idka handel, som ej tjänat »hos någon

¹ År 1651 ägde Stockholm 49 skepp om 6,619 läster.

ärlig man» i sex år och varit hans »vederlagssven» i två år. När han har »uttjänt», skall han anmäla hos magistraten hvad slags handel han vill drifva. Grosshandeln är fri i alla varor, men vid minuthandeln skola alla köpmän fördelas i grupper efter varornas art, så att tillsammans följande 16 *societeter* skulle bildas:

1. Sidentygskrämare.	11. Sillkrämare.
2. Lärftskrämare.	12. Bryggare, hvilka endast få sälja i större mängder än kannvis.
3. Klädeskrämare.	13. Tavernare (gästgifvare).
4. Hattstofferare.	14. Ölförsäljare, som tagit sitt öl af bryggare och utsälja det.
5. Järnkrämare.	15. Fiskare.
6. Glaskrämare.	16. Månglare och månglerskor, hvilka förbjudas gå omkring i husen med sina varor.
7. Handlande med franska varor.	
8. Kryddkrämare.	
9. Apotekare.	
10. Vinhandlare.	

Denna uppdelning skulle först genomföras i Stockholm, men föranledde tvister och nya bref, såsom af år 1641 om varornas fördelning under grupperna. Hvarje societet skulle hafva två åldermän jämte bisittare, hvilka hade att öfvervaka stadgans efterlevande, se till att inga falska mått användes, o. d. De skulle i korthet sagdt »vinnlägga sig, det handeln må växa och tilltaga».

Denna »handelspartering» väckte stark förbittring och kunde ej fullständigt genomföras. Det var svårt att bestämma, hvar man skulle stanna vid specialiseringen, och 1658 års taxa för accisen skiljer mellan 15 olika slags månglerskor. På begäran af handelsidkarne i Stockholm utfärdades år 1662 af regeringen en förordning om ett *köpmansgille* där i staden, som skulle innefatta alla ärliga borgare, som idkade handel. Dess uppgift skulle vara att främja stadens varuomsättning, att mottaga anmälningar till handels idkande och vaka öfver att allt ginge lagligt till. En eller flera åldermän skulle förestå gillet.

En annan inrättning till handels främjande var *generalfaktorikontoret* med privilegier af år 1662. Dess uppgift var att på allt sätt tillhandagå in- och utländska handlande med råd och hjälp så väl på inrikes orter som i utlandet. Det förföll emellertid snart. Den *Palmstruchska bankens* upprättande var naturligtvis till stort gagn för affärsverksamheten i allmänhet, och *kommerskollegium* (upprättadt år 1637) hade till uppgift att främja densamma. På dess förslag, åren 1663 och 1666, beviljade regeringen nederlagsrätt i Stockholm för salt och vin.

Betungande voro de ofta höga och oafbrutet växlande tullarna;¹ större reda medförde tulltaxans tryckning från 1667. År 1622 började

¹ Efter åtskilliga växlingar utbildade sig en skillnad mellan *ofria*, *halffria* och *helfria* fartyg, d. v. s. sådana som skulle erlägga hel, blott en del eller ingen tull. *Ofria* voro alla utländska och mindre inhemska fartyg; *halffria* voro inhemska transportskepp i allmänhet och *helfria* bevarade skepp, som kunde användas i krig. Halffriheten afdrog $\frac{1}{6}$ och helfriheten $\frac{1}{3}$ af tullbeloppet.

den *lilla tullen* upptagas af alla varor, som infördes till städerna från landsbygden. Staket och grafvar uppfördes med ingång endast vid tullhusen. Denna afgift väckte starkt motstånd, men bibehölls såsom ytterst inkomstbringande. Ett par gånger måste plakat utfärdas med så svåra bestämmelser som dödsstraff för tullbetjänternas ofredande.

År 1660 stadgades stämpelafgift för kontrakt om skeppsfrakter, sjöpass, inlagor och specifikationer m. m.

Handel kunde med särskildt tillstånd få drifvas i stad af andra än borgare mot erläggande af s. k. *genandt*. Utländingar började vinna ökad inflytande inom städerna. Det bestämdes dock, att ingen utländing fick vara borgare både i svensk stad och i utländsk. Främmande köpsvenners ligg-tid reglerades fortfarande, stundom till 2 månader, stundom till 4. Därjämte förekomma oafbrutet varutaxor och allehanda stadgar, med växlande innehåll, men djupt ingripande i de enskildas lif och verksamhet. 1600-talets senare hälft var ju också merkantilsystemets blomstringstid, ehuru röster redan förnummos, äfven i Sverige, påyrkaude frihet i handel och näringar.

*
*
*

Näst handeln är *handtverket* fortfarande den viktigaste stadsmannanärigen, handhafd efter hufvudsakligen samma principer som under medeltiden. Äfven här finner man ett reglementeradt prohibitivsystem, som oafbrutet tenderar till större afsöndring och strängare lagbundenhet. I allmänhet voro handtverksämbetenas skrån stadfästade för städerna vid 1500-talets början, men landslagen (K. Kristofers landslag, Köpm.-b. kap. 7 § 1) tillstodde fortfarande fullständig näringsfrihet på landet. Stadshandtverkarnes sträfvanden gingo därför konsekvent ut på att utverka förbud för landshandtverkarnes, liksom att hindra »bönhasars» och »frimästares» olagliga näring i städerna. När stadsborna lyckas slå under sig allt större område på landsbygden, blifva konjunkturena bättre, men också antalet mästare inom hvarje ämbete allt större. För att förhindra en fördärfbringande konkurrens göras försök att få »slutna» skrån, d. v. s. handtverksämbeten med visst lagbestämt antal mästare. Vid 1600-talets början synes detta mål vara uppnådt, men då framträder också reaktionen mot skråväsendet genom privilegierade fabrikers auläggande, genom undfallenhet för frimästare och adelns uttydning af sina privilegier.

Gustaf Vasa ville arbeta på hela landets förkofran genom att gifva hvarje samhällsklass sitt eget begränsade verksamhetsområde. Redan vid herredagen i Vadstena 1524 hemställde han, om ej »guldsmeder, klensmeder, verkmästare och andra sådana ämbetsmän» borde inom viss tid åläggas att inflytta i städerna vid plikt för ohörsamhet, och flera gånger uppmanade han bönderna att sätta sina barn i handtverkslära. År 1529 utfärdades en ordinantia för guldsmeder, enligt hvilken alla Upplands guldsmeder befallas

komma tillhoppa årligen i Stockholm för att justera sina vikter efter därvarande ämbetes; Stockholms ålderman skulle godkänna alla mästartare inom samma landskap. Några år efteråt (1536) fick skräddareämbetet i Stockholm sina privilegier stadsfästade med tillägg, att hvarje skräddare måste vara borgare och erlægga all borgerlig tunga, »utan så ske kunde, att riksens herre och konung sådan frihet och villkor någon annan af synnerlig gunst och nåde unna och tillstädja ville». Lönligt utöfvande af yrket förbjödes, och ämbetet ålågges att först och främst arbeta för konungen, när han behöfde det.

Denna princip, att konungen kan gifva frimästartareätt, tillämpas af flere regenter, framför allt till utländska arbetares förmån, och är tydligen en nyhet för Vasakungadömet. Orsaken angifves af Johan III, då han skrifer, »att man i själfva hufvudstaden sällan finner en svensk, som något godt ämbete rätteligen kan, där man dock helst brukade dem, hvar de något lärt hade». Man finner också många utlänningar, framför allt tyskar, såsom burskapsägande mästartare. År 1596 funnos 14 tyska mästartare i skomakareämbetet, och samma år bestämmes viss proportion mellan tyskar och svenskar i detta ämbete, en princip som äfven tillämpas på murareämbetet år 1602. Några officiella anteckningar af år 1575 på skräddarnes skrå äro t. o. m. skrifna på tyska.

I allmänhet angifves Karl IX såsom förste upphofsmannen till inrättandet af *slutna* skrån, men redan år 1545 fastställdes i skrå för *gryt- och kann-gjutare* i Stockholm antalet af de förra till 5 och af de senare till 4. Johan III följde faderns exempel och bestämde år 1571 antalet *bårdskärare* (fält-skärer) i Stockholm till 6, för så vidt ej konungen själf gäfvé någon ytterligare frihetsbref. Afviden bårdskärarens änka och barn få t. o. m. sälja ämbetet »det dyraste hon kan», men blott till den som borgmästartare och ämbetsbröder godkänna. Detsamma gäller om den mästartare som vill lämna staden. År 1575 utfärda Stockholms borgmästartare och råd skrå för *snickareämbetet*, hvarvid mästartarnes antal fastställes till 8, med tillägg att de skola hålla så många mästartersvenner och drängar, att de kunna fylla stadens och slottets behof. Konung Johan bekräftar detta 1578. Det blir endast en fortsättning, då Sigismund gör *guldsmedernas* ämbete i Stockholm slutet (1594: 8 svenskar och 8 utlänningar) och Karl senare vidtager samma anordning med *skomakarnes* (1596: 20 svenskar och 10 tyskar), *murarnes* (1602: 8 svenskar och 4 tyskar) och *kopparsmedernas* (1602: 6 mästartare) ämbeten i Stockholm. Andra ämbeten få emellertid stadgar under denna tid, äfven af Karl IX, men blifva icke slutna.

En ny anda visar sig därutinnan, att ämbetena icke såsom förr få sköta sig själfva. De hafva fått en förmyndare i konungen, som ger, men också förbehåller sig rätt att återtaga, frihetsbref och skråstadgar. I allmänhet synas de fått välja ålderman, men det händer också, att denne utnämnes af konungens ståthållare och magistraten (enligt skräddarnes skrå 1571) eller

magistraten ensam (bårdskårarnes skrå 1571). Ämbetena tillhållas ofta att ej dyrka upp priserna, men då påbud ej hjälpte, utgäfvos utförliga taxor, af hvilka den första kända är daterad år 1546 (KLEMMING, Skråordningar, sid. 310).

Köttmånglarne i Stockholm fingo fortfarande bref på att uppköpa boskap på landet (1530, 1546), mot afleverande af visst kvantum talg till konungen, utom den som de skulle erlægga såsom hyra för slaktarebodas. Accis pålades år 1557 för utsäljning af drycker i Stockholm och 1563 för ölbrygging till afsalu; inkomsten anslås båda gångerna till stadens byggnader. Det senare året påbjudes upprättandet af bryggarehus i staden och på malmarna, i hvilka allt öl skulle bryggas, både för kontrollens skull och för undvikande af eldfara (priv. för Stockholm 1563, §§ 2—3). Johan III pålade år 1572 viss accis till kronan för utsäljning kannvis af utländska drycker eller inhemska, som äro mjöd, »kiörsdrank» och öl; borgmästarne i städerna åläggas att sätta pris för hvar kannu.

Karl IX var en älskare af lagstadgad ordning och har därför främjat skråväsendets utveckling. Gustaf Adolf måste uppträda mot handtverks öfvande på landet af adelns tjänare. Det var tillåtet för hvarje adelsman att genom eget folk tillverka allt, som behöfdes för husets behof, men detta missbrukades ofta därhän, att handtverkare fingo adelsmäns beskydd och arbetade till försäljning. Dessa handtverkare synas företrädesvis kallats »bönhasar», hvarmed dock äfven menats olagliga handtverkare i städerna. Inga förbud hjälpte emellertid mot dylika lagöfverträdelser, som naturligtvis skadade stadsämbetena i deras lagliga näring.

Gustaf Adolf sökte få större öfverensstämmelse mellan skråna och lät därför Upplands landshöfding utfärda ett »general-ämbetes-skrå», som skulle gälla provisoriskt för alla ämbeten i Upplands städer och på dess landsbygd (1621). År 1622—23 lät han å nyo öfverse skråna och utfärdade nya för smeder, köttmånglare, slaktare, bagare, bryggare, krögare och månglare. Kort förut hade ständerna åtagit sig den lilla tullen, som drabbade allehanda råvaror, och i alla ofvannämnda skrån utom smedernas finnas skärpta eller nya bestämmelser om accis. För att kontrollera dess erläggande påbjöds upprättande af offentliga *slaktarehus*, där äfven stadsborna skulle förrätta all slakt genom stadens slaktare, och där köttmånglarne skulle hafva »bodas och vissa rum»; bagare skulle betala accis alltefter ugnens storlek, en bestämmelse som äfven drabbar hvarje borgare, som ville baka hemma; påbudet om bryggarehus förnyas, och bryggarne förbjudas att sälja kannvis, hvilket endast tillkommer krögare; båda skola erlægga accis. I hvar stad skall finnas »ett tämmeligen stort» månglarehus, deladt i tre rum för månglare med bast, honung, fläsk, såpa, grönsaker o. d., med salt fisk, och med fågel; dessa varor skola föras dit att vägas, och månglarne betala accis för dem.

I ett bref till rådet af år 1633 förklarar Axel Oxenstjerna såsom sin mening, »att ämbetsskråna med deras stränga *leges*, i synnerhet de fåfänga omkostnaderna, till största delen måtte remitteras; ty städernas tillväxt berodde af folkets myckenhet och concurs och ej däraf att en man, två eller tre hafva näring allena och sätta köpet, som dem själfva lyster». Några slutna skrån ha ej heller inrättats under 1600-talet efter Karl IX:s tid, och stämningen började vända sig mot hela skråväsendet. »I Sverige kan man sig evertuera och blifva konung», yttrade öfverståthållaren Klas Fleming, »men sämskmakare kan man intet blifva». Han sökte råda bot härför genom stadgan om handel och handverk af år 1635, i hvilken de stora fordringarna i fråga om dyrbara mästerprof och gästabud för tillåtelse att sätta upp egen verkstad skarpt ogillas; »och skall härefter ingen gesäll, som sitt ärliga lärebref hafver och sitt mästerstycke gjort, för några penningar och stor omkostnad skuld förvägrat vara att komma under ämbetet», heter det där, hvarigenom alla slutna skrån blifva ogiltiga. Ämbetena uppmanas att inlämna sina frihetsbref och skråstadgar till granskning, och det bestämmes, att de hvar tredje år skola öfverses och å nyo bekräftas. Rådet och hvarje ämbetes älderman skola tillsammans utfärda en arbetstaxa för hvarje år för att hålla priserna nere.

Konkurrensen med olagliga handverkare, bönhasar och frimästare blef allt skarpare. Ämbetena ville få monopol på all tillverkning. Regeringen sökte drifva in alla handverkare till städerna för att i följd af den ökade omsättningen få större inkomster af lilla tullen, men adeln höll sina egna »ämbetsmän» både på landet och i städerna och visste ock skydda dem. Lifliga strider uppkommo vid riksdagar och möten, men tvisternas orsaker bestodo. I öfverståthållaren Rosenhanes berättelse om Stockholm år 1663 klagas häröfver och nämnes, att en borgmästare och två rådmän fått hvardera en del ämbeten att öfvervaka; sedan de gjort undersökningar, ägde de att andraga dithörande ärenden för öfverståthållaren och magistraten, som hade beslutanderätt. Af en bifogad förteckning finner man, att nämnda år *skräddareämbetet* hade största antalet mästare, nämligen 143; tillsammans med gesäller, läringar och »pojkar» uppgick medlemsantalet till 402; därefter komma *timmermän* med 98 mästare utan angifvande af gesällernas antal; *bryggareämbetet* har 63 mästare, *skomakarmästarna* äro 60 och antalet ämbetsmedlemmar 239; motsvarande siffror för *sumpfiskarne* äro 52 och 94; för *bagarne* 34 och 83, men där uppgifves »hvar man» höra till bönhasarna; för *köttmånglarne* 35 och 99, m. fl. 61 ämbeten uppräknas med tillhopa 2,609 medlemmar.

Kommerskollegium klagar i sin berättelse för 1661—62, öfver att skråna äro föga bättre än slutna och att mästarebref kostar »stora penningar». Det är samma onda, som Klas Fleming sökt råda bot för och som förefaller att vara kroniskt. Efter åtskilliga förhandlingar utfärdades år 1669 »ordning

och skrå för handtverkarne i Sverige och Finland», hvarigenom förmyndarestyrelsen upptog försöket från 1621—22 att få till stånd en enda allmän stadga för alla ämbeten. Ur innehållet må endast anföras, att alla sökande och kompetenta gesäller skulle blifva mästare — de slutna skråna ogillades sålunda —; vid val af ålderman skulle hvarje ämbete sätta två på förslag och magistraten utse en, m. m. Meningen var, att alla skrån skulle ändras till öfverensstämmelse med detta, men ämbetena ansågo det för litet bevaka deras rätt gent emot adelns tjänare, hvarför många ämbeten utverkade af Karl XI bekräftelse på sina enskilda stadgar (t. ex. kopparslagarne i Stockholm 1680). Barberareämbetet blef t. o. m. slutet år 1680. Gesällernas antal växte i förhållande till mästarne, och därmed äfven deras inflytande. År 1692 resolverade Karl XI, att vid mästarne gille två gesäller få närvara för att bevaka sina egna och medbrödernas intressen.

Jämsides med denna utveckling af skråväsendet kan man skönja uppkomsten af nya ideer och framträdandet af företeelser, som under sin utdaning slutligen skulle spränga sönder hela den nedärfda handtverksorganisationen. För att kunna upptaga konkurrensen med utlänningarne behöfdes tillverkning i större skala än en vanlig handtverksmästare var mäktig att fullgöra; rörelsekapital erfordrades och äfven inkallandet af utländska arbetsledare. Från 1600-talets början upprättades fabriker med aktiekapital och monopol af regeringen, först såsom märkliga undantag från en allmän regel, sedan i större antal, då penningetillgången ökats vid århundradets midt. Från år 1623 kan anföras privilegium för ett *mässingsbruk* vid Danviken, och året därpå införskrefs en tysk klädesfabrikant med arbetare för att uppsätta fabrik i samband med ett barnhus. På 1640-talet utfärdades flere bref till förmån för ett *glasbruk*; 1649 blefvo en *sidenfabrik* och ett *knappmålsmakeri* och 1666 ett *sockerraffinaderi* i Stockholm privilegierade. För öfrigt märkas monopol eller frihetsbref för *silkesmakeri* (1649), »*förnämmt linväfveri*» på Södermalm (1662), *klädesfabrik* på Kungsholmen (1664), *limsjuderi* (1665), *nya glasbruket* på Kungsholmen (1676), *strumpfabrik* (1690) m. m. Den ledande tanken vid dessa afvikelser från gammal häfdvunnen sed uttalas 1641 af borgmästarna vid utskottsmötet: undervisning borde beredas i allt som angick handel och handtverk; utlänningar borde lockas till städerna genom friheter, och kapitalister förmås att förlägga manufakturerna; skråna borde rensas från »oskälige clausuler» m. m. Kommerskollegium yttrar också (1663): »Först och för all ting är rådeligt man med makt arbetade därpå, huru landet måtte kunna gifva flera varor ut än det emottager, ty såsom af det förre lyser förmögenhet, så utvisar det senare landsens tariff och fattigdom. Nu är Sverige . . . rikt och ymnigt i sig själf nog, men felen sticker i kulturen och varornas utarbetande; fördenskill sätta vi såsom en källa eller ursprung till handel och negotie, handtverken, och att dem kunna nå, folk och förlag.» En hufvuduppgift för näringspolitiken är enligt

denna uppfattning att få »myckenhet af handtverk och ämbetsmän» för att främja en förmånlig handelsbalans. Liknande uttalanden blefvo ej heller blott teorier, utan omsattes i handling. Frimästare tillstaddes af gammalt att drifva sin näring utan borgerlig tunga, och år 1672 befriades alla handtverkare, som nedsatte sig på Munklägret (Kungsholmen), från afgift till staden och från skyldigheten att tillhöra vissa skrån, och utlänningar, som kommo in i landet, från tullafgift för sina redskap.

Ett annat försök hade gjorts år 1668, då en förordning utfärdades om *handtverkshus*, i hvilka handtverkare skulle arbeta under tillsyn, sälja af sin tillverkning i parti och alltid mot kontant betalning, och hvilka skulle upprättas med hjälp af aktiekapital. Det är en djärf plan att anlägga fabriker i stor skala. Att mycket återstod att göra i fråga om handtverkeriernas utbildande framgår af tulltaxorna, som visa, att bland vanliga införselvaror funnos skodon o. d.

Det uppspirande misstroendet mot skråväsendet i dess helhet röjer sig i sådana uttryck som t. ex. ett af Gabriel Gustafsson Oxenstjerna (1633), att man borde upplösa skråna och »låta hvar och en arbeta, som han mest orkar». Adeln föreslog år 1680 skrånas upphäfvande, men Karl XI undansköt frågan. De olika tankeriktningarna i fråga om näringslifvet gå in i nästa tidehvarf och mötas där till skarpare brytningar.

* * *

Handlande och handtverkare voro ensamma burskapsägande borgare, men jämte dem fanns ett oafbrutet växande antal invånare af andra slag, hvilket förändrade städernas karakter och gjorde, att borgare och stadsinvånare ej längre äro så pass synonyma begrepp som under medeltiden. Det är redan nämndt, att adelsmän flyttade in vid 1600-talets midt i stort antal; liksom konungarne under 1500-talet och senare drogo de med sig stora skaror tjänare och parasiter, olagliga frimästare och bönhasar, som väckte borgarnes förtrytelse; skeppsgården samlade båtsmän, och tidtals voro soldater inkvarterade; slutligen ökades antalet fattiga och hjälpbehöfvande. Det är svårt att beräkna hela Stockholms invånareantal, enär skattelängder och mantalsförteckningar endast taga hänsyn till de i staden skattskyldiga och i allmänhet förbigå adelsstjänare m. fl. Olika år äro också beräkningsgrunderna skiljaktiga, hvilket nödvändiggör ytterst detaljerade undersökningar för att kunna lämna fullt jämförliga siffror. Jag måste nöja mig med att angifva några få siffror, som dock torde vara till fyllest för att motivera allmänna slutsatser. *Hushållens* antal utgjorde år 1524—25 891, 1553 594, 1560 682, 1582 314 och 1589 283; härvid upptagas blott skottskyldiga hushåll, de två sista åren med uttryckligt tillägg att de verkligen utgöra borgerlig tunga. Siffrornas sjunkande beror antagligen till stor del på olika beräkningssätt, men delvis också på någon tillbakagång. De adelspersoner,

som dessa år bodde i staden, torde ej ha uppgått till något större antal. År 1628 finnas i staden och på Norrmalm 575 och 1629 i staden och på båda malmarna, då beräkningsgrunden dock är annan, 906 borgerliga hushåll med respektive 2,267 och 2,607 medlemmar.¹ År 1663 är antalet af dem som aflagt borgareed 1,413, men samtidigt uppgifves antalet husbönder till 3,402 med tillhopa 12,511 personer, inbegripet gesäller och drängar, men oberäknadt siffrorna för »åtskilligt slags folk» och »löst parti» (se FERLIN, I, sid. 435). Af dessa uppgifter synes framgå, att den borgerliga befolkningens antal ej undergått synnerligen stora förändringar under 1500-talet och början af 1600-talet, ehuru växlingar förekommit, och en sänkning framträder på 1580-talet. Vid medlet af 1600-talet ökas folkmängden däremot hastigt, af orsaker som förut berörts.

År 1628 uppgifvas för staden och Södermalm kronans och adelns tjänare jämte ett par andra mindre grupper, hvilka ej inräknas bland borgerskapet, uppgå till 618 hushåll med 1,550 personer, och år 1629 för staden och båda malmarna till 1,340 hushåll med 3,150 personer. Antalet hushåll är sålunda t. o. m. större än borgarnes, men antalet medlemmar i hvarje är mindre och siffrorna för personantalet också lägre. Orsaken ligger däruti, att »holmfolk», stallknektar m. fl. för det mesta hade hushåll på 2—3 personer, hvaremot borgarne medräknade drängar och gesäller m. fl. Antalet adelspersoner och ämbetsmän är ej medräknadt, så att de angifna siffrorna icke gälla hela det icke-borgerliga elementet. Detta torde emellertid ha uppgått till ungefär samma storlek som det borgerliga, hvilket innebär en fullständig revolution i stadssamhället.

Mellan de båda grupperna pågår en oafslutlig strid, i det att den senares medlemmar söka undandraga sig utskylder till staden och t. o. m. skyldigheten att stenglägga och renhålla gatorna framför sina hus, hvaremot borgarne lika ifrigt sträfvade att vältra på dem allehanda bördor och åligganden. Så pass mycket syntes vara klart, att alla, som drefvo borgerlig näring, borde utgöra borgerlig tunga eller åtminstone betala afgift eller »genandt», men äfven härifrån sökte adelsmän och deras tjänare undandraga sig, hvarför påbud därom oupphörligt utfärdas.

Hela befolkningen år 1629 uppgår måhända till omkring 8—9,000 personer och år 1663 till 30—40,000.

Jämte den fasta befolkningen funnos dels resande och »gäster», dels ett antal personer, som vanligen sammanfattas under rubriken »löst parti».

¹ 1628 års längd uppgifver sig vara »mantalslängd af Stockholms stad och Södermalm på dem som sina 12 år och där öfver äro», men 1629 års längd upptager endast dem, som böra utgöra 5-markshjälpen, med deras hushåll. 1628 medräknas icke Norrmalm; detta års siffror angå sålunda blott staden och Södermalm, och de 575 hushållen med 2,267 medlemmar därstädes motsvaras i 1629 års längd af 579 hushåll med 2,026 medlemmar för samma stadsdelar. Af samma skäl äro siffrorna rörande kronans och adelns tjänare för nämnda år icke fullt jämförliga.

Utländska handelsresandes liggtid begränsades; pass gjordes obligatoriska, och skyldigheten för husvärdarne att anmäla främlingar inskrüptes flera gånger. Af större intresse äro åtgärderna mot den andra gruppen — *tiggare och lösdrifvare*. Gustaf Vasa talar i ett bref (maj 1544) om den stora »tillsökningen af främmande folk» till Stockholm och förmanar myndigheterna till »god akt och tillsyn på samma sällskap». Under Johan III:s regering uttalar rådet (1573), att »ståthållarne skola hafva tillsyn öfver, att hvarken på landsbygden eller i städerna något onyttigt och fåfängt folk måtte sig där förhålla, utan de som hafva barn, skola hålla dem till skolan, som där till kunna vara tjänliga, eller ock till att bruka köpenskap uti främmande land. — — — Och de, som där icke hafva lust till, då skola de blifva hållna till ett ärligt handtverk antingen inrikes eller utomlands». Redan tidigare (1570) förordnade Johan, att ingen tjänstedräng eller piga skulle »förhålla sig uti Stockholms stad eller uti förstäderna, med mindre de vele strax taga tjänst, vid 6 mark straff».

Om de fattigas antal under 1500-talet är föga bekant; tillströmningen till Stockholm torde ha varit mindre än under följande århundrade. Det var ännu ej så mycket, som lockade landsbefolkningen in till städerna, och gesällerna hade varaktigare anställning än senare tiders fabriksarbetare. Efter reformationen och den kyrkliga reduktionen öfverflyttades fattigvården från kyrkan på staten och kommunen. Helgeandshuset och hospitalen från medeltiden bibehållas till en början, och år 1527 (den 10 juli)¹ stadfäste Gustaf Vasa en förordning af Stockholms magistrat, enligt hvilken alla hospital, som uppgifvas vara Helgeandshuset, Själagården, S:t Görans hospital, »Söndagsallmosan» och »Fredagsallmosan», ställdes »under ett regemente, att det hospital, som mera hafver, må hjälpa det andra, där mindre hafver», så att de fattiga skulle kunna försörjas, »att de icke härefter som härtill skola ligga i portar och rännstenar, utan på det den ena skall så väl vara försörjd som den andra». Den 24 juli samma år skänkte Gustaf till »de fattiga i spetalen» Hammarby, Järla, Sikla, Skuru och Dufnäs. Senare på året klagade föreståndarna för Helgeandshuset öfver »den store armod och fattigdom, som de fattiga sjuka förflamme människor lida, som där inne ligga», antagligen emedan frivilliga gåfvor började tryta; konungen synes ha påbjudit en allmän kollekt genom ett öppet bref, som skulle uppläsas i kyrkorna (Riksreg. IV: sid. 371). I januari 1528 såg Gustaf sig nödgad att uppträda mot enskilda per-

¹ I Riksreg. XI: sid. 338 är detta bref upptaget under år 1537 enligt ett aftryck och en afskrift från 1700-talet. I »Stockholms stads politikollegiums brefbok I. 1430—1710» (Westinska saml. på Uppsala Univ.-bibl. — W. 1038) finnes emellertid en afskrift från 1600-talet med årtalet 1527, hvilket bättre öfverensstämmer med innehållet, enär de fattiga från alla hospital år 1531 flyttades till Gråbrödraklostret, och förvaltningen af Helgeandshuset för öfrigt redan 1529 öfverlämnats till magistraten. Ett annat mera formellt skäl är, att brevet är dateradt i Stockholm, och att Gustaf den 28 juni 1537 var i Stegeborg och den 13 juli i Borgholm, så att det är otroligt att han däremellan varit i Stockholm den 10 juli s. å. År 1527 däremot var han i Stockholm den 10 juli (jmf. Riksreg. IV och XI).

soner, som tagit sig orsak af Västerås recess »att rycka och kippa ifrån helgeandshus, spitaler och sjukastugor den del de fattiga skola med uppehållas, hvilket dock är emot Gud». I 1529 års privilegiebref (§ 9) heter det, »att borgmästare och råd råde om Helgeandshuset, Helgeandsholmen och det folk där ingifves och inneligger», men redan år 1531 flyttas alla fattiga och sjuka till gråbrödraklostret, som upplåtes till helgeandshus och får alla det förras inkomster samt ställes under magistratens uppsikt. Den 15 september slutligen utfärdas en utförlig »ordning för Stockholms helgeandshus och hospital» (Riksreg. VIII: sid. 289 ff.). Två föreståndare skola hafva »öfversta befallningen» med en syssloman under sig, och räkenskap skall en gång om året afläggas för magistraten; Klara klosterns ränta skall användas för hospitalen, och om brist ändock uppstår, skola stadens präster föranstalta en insamling af frivilliga gåfvor. En präst skall anställas med fribröd och viss årslön. Gamla oberyktade borgare och »borgerskor» kunna mot betalning intagas såsom bröder och systrar för sin återstående lifstid. I sjukstugan skola intagas obemedlade sjuka från staden, som, när de det orka, kunna sysselsättas med att spinna, binda not o. d.

År 1551 anbefaller Gustaf byggandet af ett nytt hospital vid *Danviken* och lämnade bidrag därtill, för att ditflytta de fattiga från Gråmunkeholmen. Ännu år 1557 synas byggnaderna icke ha varit färdiga, och det är mig obekant när flyttningen skedde, men år 1579 öfverlämnade Johan III uppsikten öfver Danvikens hospital till Stockholms magistrat.

Till hospitalet fördes emellertid endast fattiga och orkeslösa personer, hvaremot yngre och friska tiggare och lösdrivare synas ha kroppsligen bestraffats och förvisats ur staden, eller fått en tids fängelse i Smedjegården på slottet eller också stuckits in i armén (förordning om lösdrivares krigstjänst 4 januari 1577). De ständiga krigen, som delvis fördes med utländskt folk, och stadens tillväxt, som syntes erbjuda ökadt tillfälle till arbete, samlade till Stockholm allt flera lösa personer.¹ År 1627 t. ex. utfärdade magistraten ett skarpt påbud mot »löst parti», enligt hvilket hvarje kvinna eller man, som efter viss dag anträffas i staden utan tjänst, skall straffas och utvisas, och äfven de, som härbergera dylika lösdrivare, skola drabbas af straff. År 1628 antecknas 192 »husfattiga och sjukliga» personer i staden och på Södermalm, året därpå är antalet 210 enbart på båda malmarna och år 1663 480 i hela staden, tydligen oberäknadt alla, som voro intagna på Danviken eller annorstädes. Utom dessa, som äro uppförda i mantalslängden, funnos naturligtvis många blott för tillfället närvarande. »Tiggeri tager nu så öfverhanden», yttrar Axel Oxelstjerna år 1651, »att en liten pojke intet annat snart hålles till än att tigga, likasom det vore ett handtverk».

¹ Den 2 jan. 1630 besvärade sig borgerskapet för magistraten »öfver de främmande soldater, huru okristligen de stjåla icke allenast om nätterna utan ock rappa och röfva om ljusa dagen».

Vid 1600-talets början uppkommer en ny princip för tiggares behandling, nämligen att ej kåkstryka dem, hvilket i längden blott förhärdar, och att ej heller föda dem i lättja någon tid i fängelse, utan att tvinga dem till arbete. År 1624 utfärdades en »konstitution emot tiggare och tidstjuvar», enligt hvilken i Stockholm och andra centrala orter skulle finnas *hospital* för orkeslösa, *barnhus* för fattiga barn, som saknade omvårdnad, och *tukthus* för lösdrivvare. Redan år 1621 hade Gustaf Adolf förordnat om tukthusbyggnad, och året därpå utfärdas en *tukthusordning*, enligt hvilken i den nya inrättningen skulle intagas olydiga barn och tjänare; »alla små tjuvar, små röfvare, horkarlar och bofvar, Guds ords lastare, som sig aldrig bättra, de skola ock hit komma till att späkas vid kärran, sågen eller kvarnen; allt inhyses folk, som gifva sig till lättja och sätta sig där, som ölkrogar äro, och varda horor, de skola ock hit intagas, så länge (= till dess) de tämbda äro».

Tukthuset förlades till det forna Gråbrödraklostret, och år 1624 upprättades efter utländskt mönster ett kontrakt med tysken Firbrandt såsom tuktmästare, enligt hvilket han åtog sig att lära 100 föräldralösa barn att spinna och väfva samt mottaga 50 »skalkar och bofvar» och hålla dem till strängt arbete. Anstalten skulle äfven vara öppen för dem, som ville lära sig handverk. Denna kombinerade anstalt blef tysken för svår att sköta; den råkade snart i förfall, och barnen gingo på gatorna för att tigga sig föda. Redan år 1631 måste han lämna sin befattning. Något slags barn- och tukthus synes ha blifvit kvar, om ock i mindre omfång. År 1633 sökte Gustaf Adolfs hofpredikant Johannes Matthiæ antaga sig barnhuset och får en ödestomt nära Rörstrand till nybyggnader, hvilka äfven påbörjades 1634—36. Året därpå, 1637, afgick Johannes såsom föreståndare, men först sedan regeringen stadfäst barnhusets privilegier och tryggt dess ekonomi genom förlänande af hvar 40:de tunna af sädestionden i alla kyrkohärbergen i Sverige och halfparten af Finland samt 1,000 daler om året dessutom.

Klas Fleming påskyndade arbetet på barnhusbyggnaden, så att syn kunde hållas 1638, och påbegan uppförandet strax bredvid af ett nytt tukthus, emedan det gamla på Gråmunkeholmen var alldeles förfallet. Under åren 1637—39 var ännu en tysk, Rothenhahn, föreståndare för barnhuset. Inemot 1650 äro båda anstalterna färdiginredda. Barnen få syssla med spånad, väfnad, trädgårdsarbete o. d., och tukthusfångarna arbeta i grofsmedjan eller snickareverkstaden. Senare uppföras äfven handkvarnar för säd. Under år 1652 växlar antalet personer mellan 110 och 207, af hvilka flertalet synes hafva tillhört barnhuset.

På 1660-talet tillkommer en ny princip, som går ut på att landet måste använda alla arbetskrafter för att kunna upptaga täflan med utlandet. Lösdrivvare måste tillhållas till verkligen inkomstbringande arbete, och förden skull förenas med barn- och tukthuset ett *handtverks*hus, upprättadt såsom privatanstalt med hjälp af aktieteckning, med rätt att använda förefintliga

arbetskrafter. Samtidigt (1668) skildes barnhuset från tukthuset, i det att det förra ställdes under handelskollegium och det senare under politikollegium, så att man några år har tre själfständiga institutioner. En återförening skedde år 1672, då båda ställdes under ämbetskollegium, samtidigt med att hela anstalten öfverlämnades till borgmästaren Jean de la Vallée. Strider fördes om förvaltningen, i det att barnhuset var tämligen förmöget — det fick ett tegelbruk på Munklägret 1647, ett annat 1666 jämte andra inkomster —, men tukthuset var utan större tillgångar. Det ansågs slutligen olämpligt att det förra skulle underhålla det senare, hvarför Karl XI förbjöd barnhus-medlens användande för tukthusfångarna (1692). Tukthuset synes tidtals hafva betraktats såsom en centralanstalt för hela landet, men år 1695 öfverflyttas det definitivt på stadens stat.

Vid Danviken fanns allt framgent fattighospitalet, ehuru en del af dess gårdar borttogos; år 1663 funnos där 74 män, 158 kvinnor, alla ålderstigna, och 7 sinnessjuka personer. Dessutom lät drottning Ulrika Eleonora år 1686 (eller 1690) uppföra ett hus nära Johannes kyrka till hem för änkor »af hederligare» stånd.

I sammanhang med denna redogörelse för stadens »lösa parti» må nämnas, att kronans fängelse fanns i »Smedjegården» på slottet, efter 1664 flyttadt till barnhustomten och kalladt »Nya smedjegården». En tid på 1500-talet tjänstgjorde äfven Draktornet såsom fängelse. Dessutom hade staden ett ransakningshäkte i rådhusbyggnaden och fick ett annat vid 1600-talets midt i Kastenhof vid Norrmalmstorg; under tukthuset synas också källarhvalf för fångar ha funnits.

* * *

Stadens *styrelse* under 1500-talet undergick åtskilliga förändringar under konungamaktens öfverinseende och delvis genom dess åtgärder. Konungens fogde på slottet hade fortfarande delaktighet i stadens styrelse; stundom ersattes han af ett flertal personer under namn af slottslofven el. dyl. År 1542 tillförordnades t. ex. 3 öfverste slottsråd och ståthållaren, och sedermera tillsattes ofta en eller flere ståthållare. Dessa utnämndes naturligtvis alltid af konungen.

Stadens styrelse i egentlig mening var magistraten, bestående af *borgmästare* och *råd*. Antalet synes ha växlat, men är ungefär detsamma som under medeltiden. 1524 funnos 4 borgmästare och 16 rådmän, sedan i allmänhet 2 borgmästare och 10—12 rådmän såsom sittande magistrat; dessutom funnos 1—2 borgmästare och några rådmän, som ej tjänstgjorde. En nyhet var, att konungen stundom utnämnde magistratens medlemmar; åren 1523 och 1524 utsåg Gustaf Vasa borgmästare och rådmän, likaså 1527, men då efter upprättadt förslag. Under Vasakonungarne torde nog bekräftelse i allmänhet ha sökts för borgmästareval, äfven där konungen ej direkt ut-

nämnde. Det blef därför en naturlig konsekvens, att magistratspersonerna fingo vedermälen af kunglig nåd, t. ex. monopol på tranhandeln (1542) och rätt till förköp näst konungen (1563 års privilegier).

Rådet hade att vaka öfver lagars och privilegiers efterlefnad; det företrädde staden vid underhandlingar med regeringen och med andra städer; det ägde vidare att meddela burskap, att öfvervaka handel och handtverk, byggnadsväsende och renhållning, stadens säkerhet och allmän frid; samt att provisoriskt utöfva en kompletterande lagstiftningsmakt, när så kräfdes vid domfällande. Slutligen ägde det domsrätt, ehuru domfällandet under 1500-talet bröt igenom lagbestämda former, i det att domstolarnas sammansättning oafbrutet växlade. I allmänhet skulle fogden på slottet deltaga i öfverläggningar och beslut. Det gamla budet, att han vid förfall skulle representeras af annan person, bortföll genom 1529 års privilegier, som göra magistraten domför ensam. Efter mycket vacklande skönjas stadigvarande styrelseformer först vid 1600-talets början. Man finner då en rangskillnad mellan borgmästare och rådmän, hvilket t. ex. visar sig däruti, att de senare ej fingo lämna staden utan de förras tillstånd. Bådas löneförmåner ökades; då en tredjedel af tullen år 1600 tillerkändes alla städer till ämbetsmäns aflöning, fingo Stockholms borgmästare däraf 100 daler hvardera. Karl IX lofvar (1602) magistraten viss lön af stadens inkomster, och år 1614 fick hvarje borgmästare fast lön af 250 daler. För särskilda befattningar hade penningelön tidigare erlagts; så upptages i 1548 års räkenskaper en utgift på 200 mark till en borgmästare i egenskap af stadens byggmästare, och lika mycket erhöill en annan borgmästare år 1550 »för det han sitter på kungl. maj:ts tullbod». För tjänstgöring på rådstugan hade borgmästaren sistnämnda år blott 35 mark och rådmännen 25 mark i årslön, hvilket gjorde deras ämbeten till så godt som oaflönade förtroendeposter.

Den förnämste af de lägre ämbetsmännen var *stadsskrifvaren*, som af Gustaf Vasa förklarades vara borgare (1530). Åren 1524—29 beklädde Olaus Petri denna tjänst. Stadsskrifvarens lön är t. ex. år 1548 100 mark och år 1550 168 mark. Såsom *skottherrar* tjänstgjorde 2 rådmän och 2 borgare jämte stadsskrifvaren mot särskildt arfvode. *Vårdskrifvaren*, *tullskrifvaren*, *broskrifvare* m. fl. nämnas fortfarande. *Skolmästare* och *kaplaner* äro numera stadens ämbetsmän och få delvis ut sin lön i penningar. Stadens *mäster-*

49. Gränssten mellan Uppland och Södermanland uppsatt 1680 på huset nr 27 Västerlånggatan.

man aflönades år 1553 med 52 mark och »Brynolf, som ställer timmeklockan på rådhuset», med 12 mark. Dessutom finner man *fraktherrar* och *brokikare*. 1570 års privilegier bestämde om *förmyndare eller bisittare för ämbetena*, hvilka skulle utöfva kontroll på handverksskråna; de voro oftast 12.

Hur långt *meniga borgerskapets* rätt att deltaga i förhandlingar och beslut sträckt sig är ej rätt klart, och man synes ej känt behof att stadga därom. Vid allmänna rådstufvudagar torde någon menighet ha samlats, ur hvars midt nämnder togos, och när lagar och stadgar lystes, samlades väl

större skaror (jmf. ODHNER, Bidrag till stadsför:s historia, s. 81). Småningom utbildade sig vid rådets sida ett beslutande borgareutskott, senare benämndt *de äldstes råd*. Det synes ha utvecklats ur den taxeringsnämnd, som redan stads-lagen omtalar. 1494 finner man, som nämndt, ett 24-manna-utskott, och 1524 uppträder ett råd af 48 medlemmar, som sedan allt emellan uppdyker och omtalas i Gustaf Vasas ordinantia af år 1557 om stadens byggnader. I stadens ämbetsböcker i slutet af 1500-talet heter det: »desse 48 borgare äro af menige borgerskapet utkorade borgmästare och råd till hjälp, när viktiga saker förefalla å rådstugan, som belangar kungl. maj:t och meniga borgerskapet» (ODHNER, a. s. sid. 83).

50. Axel Oxenstjernas staty af J. BÖRJESON.

I samband med 1614 års rättegångsordning förklarade Gustaf Adolf, att befallningsmännen i städerna »icke skulle befatta sig med borgmästares och råds ämbete, hvad deras enskilda rättigheter vidkom», och i själfva ordningen bestämmes, att alla, som deltog i rätten, skulle aflägga domareed.

År 1618 trycktes stadslagen första gången, hvarigenom en bestämd edition anbefalldes till efterlefnad, och 1619 uppgjordes förslag till stadga om städernas administration; den blef dock aldrig utfärdad och innebar egentligen ett försök att i andra städer ordna styrelsen efter rådande förhållanden i Stockholm.

Ett nytt skede i stadens förvaltningshistoria begynner på 1630-talet genom åtgärder af förmyndarestyrelsen, som på ett enastående sätt främjat

stadens utveckling inom så godt som alla områden. Såsom svar på ett bref från Axel Oxenstjerna uttalade rådet, »att Stockholms förbättring synes allena bestå däri, att staden måtte förses med en god burggreffe. Sedan skall allt det öfriga uti dess rätta skick och ordning väl komma». Den 24:de paragrafen i 1634 års regeringsform bestämmer också om tillsättande af en *öfverståthållare* i Stockholm såsom stadens högste styresman och regeringens representant; han skulle tillika sitta med i rikets råd. Hans skyldigheter uppgifvas vara att tillse slottets och öfriga kronobyggnaders vård och förbättring, att vara stadens och borgerskapets förman och vaka öfver stadens privilegier, inkomster, handel o. d., samt att tillgodose kronans bästa i fråga om uppbörd och inkomster. Han skulle biträdas af en *underståthållare* af adel, af en handskrifvare och en bokhållare samt till handräckning hafva en stadskapten med 24 soldater och en profoss »med sitt regemente».

För år 1663 är följande förslag till slottsstat uppgjort: öfverståthållaren med lön af 3,000 daler, underståthållaren med 1,000 d., en stadsöfverste med 750 d. — af staden synes han ha uppburit lika mycket —, en slottsfogde och en slottsbokhållare med 600 och 450 d.; bland öfriga lägre tjänstemän må nämnas en gevaldiger (200 d.), 2 enspännare eller profosstjänare (å 100 d.), en korporal och 35 vaktsoldater, 5 trappsopare, 2 skorstensfejare och en skarprättare. Till byggningsstaten höra 2 arkitekter (å 900 d.), en byggmästare (600 d.), en konduktör (288 d.) och 2 kopister (å 100 d.) samt till trädgårdsstaten en trädgårdsmästare (500 d.), 2 mästervermer (å 100 d.), 24 trädgårdsdrängar i 7 månader och 6 dito i 5 månader. Dessa utgifter utanordnades af regeringen och synas ej till någon del gått ur stadens kassor. År 1684 tillstodde Karl XI magistraten på dess begäran att årligen få gifva öfverståthållaren en hedersgåfva, och 1716 uteslöts han nr rikens råd och skulle aflönas af stadens öfverskottsmedel med tillsammans 4,600 daler s. m.

Stockholms förste öfverståthållare blef amiralen KLAS FLEMING (16 okt. 1634), och han synes ha varit den rätte mannen på denna ansvarsfulla post. Redan året därpå förenades, såsom nämnt är, Normalms förstad med staden till en kommun, och år 1636 utfärdade öfverståthållaren och magistraten en förordning om »ämbetsdelningen emellan borgmästarna», som blef af stor betydelse för den följande tiden. »Efter som dagelig förfarenhet det nogsamnt betygar», så börjar förordningen, »att där enahanda ämbete och beställning tillika åligger, varder den icke med sådan allvar fortsatt, som vederborde, understundom ock alldeles försummad, i det att den ena litar på den andra och ingendera i synnerhet sig där om vårda låter», så »skall hvar borgmästare i synnerhet sine visse sysslor tilldelas», och tre rådmän lämnas hvar af dem till hjälp. Den förste borgmästaren skall förestå *justitien* och rättegångsverket (»justitieborgmästaren»), och under hans vård ställas

arkivet, kyrkor, skolor, hospitaler och »fattigas hus»; han skall författa förslag till politiorningar om mened, öfverflödighet på gästabud, bröllop etc., dryckenskap och dobbleri, tiggeri och omyndige barn m. m. Förslagen skulle granskas och utfärdas af magistraten. Den andra borgmästaren skulle beställa med *köpenskap* och *handel*; den tredje skulle hafva öfverinseende öfver *handtverkerier* och *skrän* samt uppgöra pristaxor i samråd med åldermännen. Den fjärdes verksamhet är af finansiell natur med uppsikt öfver stadens *uppbörd* och *inkomst*. Hvarje borgmästare med sina rådmän bildar ett kollegium, som äger att afgöra mindre mål samt till hela magistratens afgörande förbereda öfriga ärenden.

Af öfverståthållaren Rosenhanes berättelse år 1663 finner man på hvad sätt denna stadga efterlefdes. Justitien »förrättas så opartisk och med sådan flit och ifver och med så ringa bekostnad, som någonstads i världen skall ske, och är denna *pars officii* den största och förnämsta, som ockuperar stadens magistrat. Underrätterna äro tre, en i staden och en på hvardera förstaden, och beklädas af en rådman, en ordinarie kämner och en af borgerskapet med en notarie. Dessa rätter hållas hvar dag före och efter midnatten och hafva stort arbete. Ifrån dem appelleras under rådstugurätten, som beklädes af fyra borgmästare och tolf rådmän och hålles efter stadslag måndagen, onsdagen och lördagen och under tiden de andra dagarna, när så behöfves». Vidare talas om fattigvård, kyrkor och skolor, om handel och näringar, hvarom hänvisas till annat sammanhang. Af en bilaga finner man, att från år 1656 de fyra borgmästarna hvardera aflönats med 1,500 daler om året, med ett lönetillägg af 200 daler för justitieborgmästaren; 15 rådmän ha haft i lön hvardera 950 daler, med tillägg af 100 daler för de tre, som tjänstgjort såsom kämnerer. Öfriga ämbetsmän voro 3 ordinarie och 3 borgarekämnerer (hvar med respektive 500 och 300 daler), barnhusföreståndare af rådet (120 d.), sekreterare (950 d.), 4 notarier (å 400 d.), en fiskal (400 d.), en bokhållare (550 d.), en kassör (550 d.), en tolagsskrifvare med medhjälpare (500 d.); hvar borgmästare hade 60 daler till en dräng. För 1664 meddelas därjämte ett aflöningsregister för efterföljande personer: stadsöfverste (750 d.), en medicus (450 d.), en actuarius (250 d.), 2 notarier (å 250 d.), en arkitekt (500 d.), en byggningsskrifvare (300 d.), en byggmästare (240 d.), 3 kaplaner i storkyrkan (300 d.), en vaktmästare i staden (180 d.) och 2 på malmarna (å 140 d.), 12 stadstjänare (å 105 d.), 2 uppbördsmän (å 120 d.), »en fattig skrifvare» (120 d.), 4 hamnfogdar (å 40 d.), 2 hamnfogdetjänare (å 70 d.), 4 tornväktare (å 65 d.), en tolagsassistent (300 d.), en vägare på stora vägen (250 d.) med en undervägare (150 d.), en vägare på Geflevägen (160 d.), en inspektor öfver brokikarne (200 d.), 12 brokikare (å 40 d.), en vägare på viktualievägen (150 d.), en vägare på ryssevägen (190 d.), en stämpelmästare (250 d.), en mätarskrifvare (150 d.), en slussvaktare (120 d.) och en skarprättare (200 d.), hvartill kommer stadsvakten,

bestående af 2 löjtnanter (å 218 d.), en sergeant (125 d.), 2 korporaler, en trumslagare, en profoss (å 96 d.) och 70 man (å 70 d.). — Lönernas totalsumma uppgår till 42,685 daler, ett aktningvärdt belopp för denna tid.

År 1672 utfärdade kungl. maj:t en förordning öfver Stockholms stads styrelse, som är delvis ordagrant lika med 1636 års stadga, men ändrar densamma i några punkter. *Justitieborgmästaren* får endast med rättegångsväsendet att skaffa. Förmyndarekammaren och inspektionen öfver kyrkor och skolor samt arkivet läggas under *politiborgmästaren*, men återkommer redan 1674 till justitieborgmästarens maktområde. Allt hvad som angår politistadgar (om lyx, god ordning, tiggeri m. m.), stadens säkerhet, inkvarteringen m. m. hör till *politiborgmästaren*, som 1674 också får renhållningen att vaka öfver. Han skall tillsätta *kvarter-* eller *rotmästare* i hvarje kvarter under uppsikt af inspektorer, med skyldighet att taga reda på alla, som bo inom kvarteret, och att vaka öfver brandordningens efterlefnad. *Handelsborgmästaren* skall hafva tillsyn med handeln och uppbördsväsendet och *ämbetsborgmästaren* med stadens byggnader och handtverken. Måndagar, onsdagar och lördagar skola vara rådstugudagar, tisdagar och torsdagar äro kollegiedagar, och på fredagen samlas magistraten till plenum, hvarje gång precis kl. 8 f. m. På rådstugan bör underståthållaren vara närvarande och vid plenisammanträdena öfverståthållaren.

Magistratspersonernas tillsättande sker fortfarande på olika sätt. År 1636 hördes borgerskapet, då 4 rådmän utnämndes af regeringen; 1648 får magistraten rätt att tillsätta rådmän med öfverståthållarens samtycke, hvilket tillämpades 1669; 1660 resolverar regeringen, att borgmästare och råd samt borgerskapet har fritt val vid magistratspersoners tillsättande, och år 1671 stadgas, att vid rådmansval alla magistratspersoner, som gjort sin ed, skola afgifva sina röster, innan voteringen kan anses giltig. 1672 års stadga nämmer ingenting härom, och år 1683 synes Karl XI utan magistratens hörande ha utnämnt två borgmästare och två rådmän.

Om magistraten sålunda under hela detta tidevarf var tämligen maktlös emot konungamakten, så hade borgerskapet ännu mindre att säga i förhållande till magistraten. Det utsåg »de 48 äldste» på sammankomst vid valborgsmässan, men därvid tycks det ha stannat. Denna borgarrepresentation rådspordes i finansiella frågor, men ansågs tydligen för talrik, emedan ett mindre utskott af 8 personer utsågs ur densamma år 1637. Stadgan af år 1672 bestämmer, att 12 af de 48 skola tilldelas hvarje borgmästare såsom medhjälpare; det föreskrifves också, att de skola tagas bland åldermännen eller föreståndarne för köpmans- och handtverksgillena.

Åren 1602—35 intog, såsom ofvan nämnts, Norrmalm en särskild ställning med egen rättskipning och egen styrelse, med särskildt vapen och egna ombud vid riksdagarna. I 1630 års räkenskaper för malmen förekommer under rubriken »Borgmästares aflöning och andra som staden tjäna» lön för

två personer à 150 d., samt dessutom stadsskrifvaren (200 d.), skarprättaren (13 d.) jämte ett par andra tjänstemän. Malmen fick löfte om egna privilegier åren 1616 och 1622, och slutligen uppgjordes år 1624 ett förslag till dylika, men det blef aldrig utfärdadt. Enligt de 45 paragrafernas innehåll skulle norra förstaden och dess borgare njuta all den rättighet och frihet, som Sveriges stadslag och handelsordinantian gifva städerna; styrelsen skulle bestå af en *syndikus*, 2 *kämnerer*, 2 borgare såsom *byggmästare* och ett *borgare-råd* af 48 medlemmar. Skatt och tomtören skulle upptagas för att användas för stadens utgifter, och alla husägare skulle deltaga i utgörandet af borgerlig tunga. Dessutom gjorde kronan samma medgifvande i fråga om sakören, arfpenningar o. d. som gent emot själfva staden. — Normalm hann aldrig få tillbörligt fasta institutioner såsom eget samhälle, och till all lycka blef dess afsöndring från Stockholms stad ej bestående.

* * *

I stadens *finanser* återspeglas för äldre tider dess lif i högre grad än nu för tiden. Det är ej blott torra siffror som meddelas, utan smånotiser rörande medlens användning, som väcka intresse. En gång sändes »en färsk ox» till herredagsmännen i Uppsala, och år 1593 utbetalades arfvode för en kokerska, som följde med stadens ombud till samma stad. Men äfven de torra siffrorna få lif, om man vill göra sig besvär att tänka sig in i hvad de betyda. Vid 1500-talets midt lefde man ännu »ur hand i mun», som det synes, utan annan beräkning än den, som de föregående årens erfarenhet lämnade. Men man märker en långsam förändring till det bättre, och när Stockholm helt plötsligt blir storstad på 1600-talet, svälla inkomster och utgifter lika hastigt ut och nödvändigögra noggrannare beräkningar. Det blir därjämte en revolution i räkenskapsföringen, från otympliga anteckningar till prydliga hufvudböcker, renskrifna från koncept och med vidlyftiga bilagor. Äfven i detta afseende torde 15—1600-talen vara den intressantaste perioden i stadens historia.

Vid 1500-talets midt uppbyros i staden afgifter af två slag och på olika sätt. *Skottherrarna* uppbyro *stadens enskilda medel*, hvartill räknas *skott*, *tomtören*, *hus- och bodhyra* och *tullen af kearnarna*, *pål- och kokhuspenningar*, *testamentspenningar*, *accis* på ölförsäljning (från 1555) och stundom *afgift för vakthållning* (= *vårdpenningar*). Den andra delen af uppbyrden kan kallas för *kronans uppbyrd*, emedan en del gick till konungen, och upptogs af *kämnererna*. Hit höra *sakören*, *strömpenningar*, *gatuöres-*, *taxöres-*, *pante-*, *brännrens-*, *mästermanspenningar* m. m. Staden erhöll vanligen hälften af sakören och ibland hälften af all denna uppbyrd. Förhållandet mellan olika poster visas af följande tabell, som meddelas efter FORSSSELLS Sveriges inre historia, II s. 75:

År.	Stadens egen uppbörd.										Kronans uppbörd. ²
	Inventarium. ¹	Skott.	Tomtöre och hushyra.	Pål- och kokhuspenningar.	Testamentspenningar.	Vårdpenningar.	Andel af kronans uppbörd.	Accis.	Di-verse.	Summa.	
1539	—	2,216 ³	?	76	?	?	86	?	80	?	?
1540	—	5,378	?	?	?	?	?	?	747	6,625	?
1541	—	2,930	334	?	?	?	?	?	?	?	1,311
1548	2,013	3,847	—	79	—	—	?	—	—	5,939	1,180
1553	75	4,000	1,323	159	—	—	436	—	331	6,323	436?
1554	274	3,742	370	200	130	189	423	—	—	6,228	423
1559	—	3,736	2,009	462	155	?	428	2,906	1,369	11,067	—
1566	4,438	2,192	1,905	396	2,616	—	327	1,134	1,219	14,259	327
1567	7,380	2,095	2,328	462	2,664	—	596	1,099	1,834	18,564	596

För den äldsta tiden äro uppgifterna tämligen bristfälliga, men småningom vinna de i fullständighet. 1551 års kronouppbörd specialiseras på följande sätt:

Sakörespenningar	1,725	Mark 6 öre
Strömpenningar	185	> 5 >
Gatörespenningar	4	> 4 >
Taxörespenningar	8	> 4 >
Brännvinspenningar	5	> — >
Mästerns penningar	25	> 6 >
	1,955 Mark 1 öre	

Af denna summa lämnades 283 mark 23 öre till staden, hvarigenom kronans behållning blef 1,311 mark 2 öre. Att märka är, att gårdar och andra utlagor till kronan ej äro medtagna i den större tabellen, samt att summorna där äro utjämnade till mark, med bortlämnande af öresuppgifterna.

En mönstring af de olika uppbördstitlarna förtjänar att göras, om också i största korthet. Skottet utgår efter förmögenheten, och en längd från 1558 anför de betalningsskyldiga efter summans storlek, hvilken växlar mellan 70 mark och 4 öre. Uttaxeringen synes ha varierat alltefter kassans ställning; man finner af tabellen, att riklig behållning medför skottsummans sjunkande.

Tomtören erlades för hus på stadens mark, med friköpsrätt från hela afgiften för innehafvaren, och stadens mark utgöres ursprungligen af den gamla staden inom murarna och Södermalm. Enligt privilegierna af 1529 erlades tomtören för Normalm till slottet, och först 1550 fick staden uppbära tomtören västantill utanför den gamla muren. För samma år (1550)

¹ Därmed menas ingående behållning.

² Nämligen den som kronan verkligen behöll.

³ Beloppen angifvas i *mark*. Markens värde i nuvarande mynt synes varit ungefär en krona.

erlades tomtören af 172 personer i staden och af 96 personer på Södermalm; för tomter i stadens inre kvarter synas inga afgifter hafva erlagts (liksom år 1553), hvilket tyckes visa, att jorden där redan var friköpt. År 1632 förekommer en mindre post för tomtören i inre kvarteret (9 daler 16 öre), men år 1635 har den redan minskats (till 3 d. 16 öre), hvilket kan förklaras så, att nya hus uppförts, som drogo afgift, men småningom friköptes.

Stadens hyresmedel voro en ganska viktig inkomst. Direkt till uthyrning uppfördes endast en del bodar söder och norr om vågen och Kartusergränden (söder ut på stadsholmen), hvilka upplätos till främmande handelsmän att där förvara sina varor. Därtill kommo stadens torn, som i fredstid uthyrdes, magasin under klädeshuset, några rum i klockarehuset och predikarehus m. m. Inkomsten af vågen föres hit och uppgick för år 1550 till 70 mark. Nämda år betalades hyra till staden af 73 personer. Största inkomsten — 200 mark — togs af Söderkvarn. Några lägenheter disponerade konungen utan afgift.

Orsakerna till hyresmedlens ringa belopp år 1554 är mig obekant. Från 1559 blir den betydligt ökad, liksom äfven summan i kolumnen för »diverse». Orsaken torde delvis ligga i Gustaf Vasas viktiga bref af den 7 maj 1557, hvarigenom stadens inkomster ökades. Innehållet är i hufvudsak följande: för alla stenhus och trähus, endast de fattigas och hospitalens undantagna, erlägges $\frac{1}{2}$ % af värdet; af uthyrda hus gifves hvar femte penning, likaså af räntan på alla bryggarehus och badstugor; handtverksämbetena erlägga viss afgift till stadens byggnader, och böter enligt deras skrän gå till samma ändamål, m. m. Redan år 1559 är stadens hela inkomstsumma i det närmaste dubbelt större än år 1554.

Pålpenningarna omtalas i Gustaf Vasas privilegier för staden år 1529, och i brefvet af 1557 bestämmes deras belopp till 1 mark örtugar för 10 läster af inländska och $1\frac{1}{2}$ mark för samma lästetal af utländska skepp, hvilket bekräftas 1563; 1570 höjdes afgiften för utlänningarne till 2 mark, en bestämelse som förnyas 1594. Man märker i tabellen en bestämd ökning från år 1554 till 1559. — Med kokhuspenningar torde afses afgift för begagnande af uppförda kokhus vid hammarna, emedan det var förbjudet att göra upp eld ombord på skeppen. — Angående testamentspenningarna må anföras, att staden t. ex. 1570 fick rätt att uppbära hvar tionde penning af allt arf. — Accis vid försäljning af drycker skall första gången ha pålagts år 1555 och lämnades helt och hållet till staden genom 1557 års bref.

Af utgifterna går en större del till aflöningar och resten hufvudsakligen till stadens byggningsarbeten. År 1553 uppgår den förstnämnda posten till 2,224 mark, diverse inköp (byggnaders underhåll, nya materialier o. d.) till 2,021 och arbetare- och åkarelön till 1,787 (tills. 6,028) mark. 1566 äro samma poster respektive 2,054; 3,792 och 1,484 $\frac{1}{2}$ (tills. 7,330 $\frac{1}{2}$) mark. Det

dyrbaraste byggnadsarbetet är för stadens befästningar, hvilka utfördes på grund af kunglig befallning; det är därför helt naturligt, att konungarne söka skaffa staden ökade inkomster. Bland utgifter för öfrigt kunna anföras för år 1594: inbindning af stadens privilegier, som framlämnades till Sigismund: 4 daler; »förärat i kansliet för privilegiebrevet»: 25 daler. För år 1595: »förärades till faddergåfva, när F. nådes hertig Karls son kristnades och borgmästare och råd voro budna till faddrar 3 förgyllda Credentz, vägde tillhopa 210 lod, och däruti 100 ungerska gyllen»: 411 daler. För år 1628: »Till Cornelius konterfejare för triumfskriften han förfärdigade till H. K. M:ts lyckliga ankomst ifrån Preussen». För år 1635: »till licent. med. Andreas N. Sparman för sina studiers continuation i främmande land, efter som det är honom beviljadt för tre års tid: årligen 90 daler». För år 1636: »Sändes till prästerskapet lax och sill vid julehögtiden efter gammal sedvana»: 27 daler.

Staden synes i stort sedt ha utvecklats sig mindre hastigt mot 1500-talets slut och vid 1600-talets början. Men på 1630-talet begynner ett skede af storartadt uppsving, som först i våra dagar torde finna sitt motstycke. Detta skönjes bäst vid en jämförelse af den årliga uppbördens storlek under olika år. I efterföljande tabell motsvara siffrorna för åren 1593—1600 stadens egen inkomst, utan afseende på kontributionen till båtsmännen o. d., hvilken åter jämte ingående behållning medtages för följande år. Den förra rör sig omkring 4—8,000 dalar s. m., hvilken summa alltså egentligen borde frändragas för bättre jämförelses skull. Att så ej skett beror därpå, att en noggrann undersökning bort göras vid åtskilliga poster för att utreda deras natur, hvilket tiden ej medgifvit. Siffrorna äro i alla händelser tillräckligt talande.

Stockholms uppbörd 1593—1653.

År	Daler s. m. ¹	År	Daler s. m.	År	Daler s. m.
1593	3,843	1629	18,283	1646	101,906
1594	2,502	1630	25,000	1649	103,773
1595	2,785	1632	26,765	1650	119,114
1596	1,925	1635	21,342	1651	107,580
1599	1,763	1636	33,040	1652	115,926
1600	1,844	1644	92,271	1653	111,543
1627	13,949	1645	106,765		

För åren 1627—1632 äro ej inkomsterna å Norrmalm medtagna, hvilka t. ex. år 1630 uppgingo till 3,636 daler, en kontribution af 2,620 daler 16 öre medräknad. De växlande summorna för 1590-talet bero delvis på tillfälliga inkomster till lika tillfälliga utgifter, såsom år 1593 »frivillig hjälp till ett credentz» (å 613 daler) till gåfva åt »hertig Karls furstinna, med inneliggande 100 ungerska gyllen», eller åren 1594—95 »hjälp penningar till herredagsresan» (respektive 242 och 210 daler uppburna).

¹ En daler silfvermynt var från början lika med 4 mark och synes ha motsvarat 4 kronor i vårt mynt vid 1500-talets slut, men 100 år senare endast 2 kronor.

Bland inkomster på 1600-talet märkas *burskapspenningar* och *genandt*, af hvilka de förra erlades vid förvärfvandet af borgareättigheter, den senare utgjorde en afgift till staden för rätt att idka handel eller näring utan att söka burskap. Skottet förlorade sin betydelse och blir en relativt mindre del vid uppbörden. Afgifterna vid vågen och hyresmedlen äro de ansevärdaste posterna; år 1627 utgör hvardera något mer än 1,725 daler. Samma år afkastade klädeshuset 978 daler; bompennningarna uppgingo till 800, men skottet blott till något mer än 571 daler.

Kontributionen gick i allmänhet till båtsmännens underhåll och inbetalades till amiralitetet; dess summa afrundades och stämmer ej med den verkliga uppbörden; för år 1644 upptagas t. ex. bland inkomsterna nära 12,000 daler såsom kontribution, men utgiften under samma rubrik är 4,000 daler.

En viktig post på inkomstsidan var tolagen, alltsedan privilegiebrevet af 1636 beviljat staden under detta namn en daler pro cento af inkommande gods, vare sig det tillhörde svenskar eller utlänningar, och $\frac{1}{2}$ daler för utgående. 1680 höjdes afgiften med $\frac{1}{4}$ procent; senare på året afstod Stockholm vid riksdagen från hela afgiften, men återfick den 1681 med förhöjning till 2 % för inkommande och 1 % för utgående varor, hvilket 1684 ändrades till $1\frac{3}{4}$ % och 1 %. För år 1644 är tolagen den största inkomstposten (nära 15,600 daler). Samma år upptogs vågpenningar vid fyra större vågar (stora vågen, Gefle-, viktualie- och ryssevågen); flera vågtaxor utfärdades. Efter slussens byggande tillkommo slusspenningar i stället för strömpennningarna. 1636 års privilegier bestämde stadens andel af accisen till hälften.

Bland *utgifterna* märkes först aflöningsstaten för stadens ämbets- och tjänstemän, hvilken håller sig tämligen jämn ända till sammanslagningen med Normalm och den hastiga utvecklingen efteråt, såsom följande tabell utvisar:

Aflöningsstaten 1628—1644.

År	Daler s. m.	År	Daler s. m.	År	Daler s. m.
1628	4,065	1632	5,245	1636	33,040
1629	4,613	1635	10,314	1644	33,928
1630	5,481				

Byggnadsstaten utvisar en oerhörd tillväxt på grund af regleringsarbetet omkring år 1640, enligt hvad följande tabell utvisar:

Byggnadsstaten 1620—1644.

År	Daler s. m.	År	Daler s. m.	År	Daler s. m.
1620	1,830	1632	2,915	1638	18,791
1628	2,920	1635	2,184	1641	41,904
1629	2,219	1636	6,908	1642	55,533
1630	1,384	1637	13,034	1644	25,700

År 1644 märkes en sänkning, som sedan tyckes fortfara. De stora summorna omkring år 1640 så väl i denna tabell som i inkomsttabellen bero till viss grad på särskilda förhållanden, som stå i samband med regleringen. Redan år 1660 finner man väsentligt ändrade siffror, nämligen 82,365 daler såsom inkomstsomma och 13,139 daler motsvarande byggnadsstaten; aflöningsstaten däremot har ökats till 39,275 daler.

Karl XI synes ha älskat att bringa reda i alla räkenskaper, som på något sätt stodo under hans kontroll; så äfven i Stockholms. Den 20 dec. 1693 utfärdade han ett reglemente för öfverståthållaren, borgmästare och råd i Stockholm, hvilket hufvudsakligen rör sig om uppbörd och finansförvaltning. Handelskollegium jämte stadskamreraren åläggdes att uppgöra förslag till hvarje års stat, som därpå granskas och underskrifves af öfverståthållaren, borgmästare och rådmän. Kollegiet och kamreraren har disposition öfver medlen, men afgifva berättelse till magistraten; löner utbetalas halfårsvis; uppbördsmän skola ställa borgen, och inflytande medel insättas i banken; taxering skall verkställas i närvaro af öfverståthållaren, magistraten och de 48 äldste. Kammarrevisionen granskar räkenskaperna. Afgifter för friköpta tomter skola insättas på särskildt konto och bilda en fond, hvaraf endast räntan får användas. Af innehållet framgår för öfrigt, att staden hade stor gäld, som delvis var räntefri; den del, som drog ränta, skulle först afbetalas.

Den 2 febr. 1694 är en vidlyftig instruktion för stadskamreraren daterad. Konungen lät också i kammaren utarbета en *normalstat* (daterad d. 17 nov. 1693), enligt hvilken utgifterna på *ordinarie stat* sluta på en summa af 71,229 daler, hvaraf 46,928 gingo till aflöningar, 18,000 till byggnadsarbeten, 5,000 till extra utgifter med redovisningsskyldighet och 1,000 till samma utgifter, men utan dylik skyldighet, samt slutligen särskildt uppförd en post på 300 daler till skarprättaren. Den *extraordinarie* staten har såsom slutsumma 5,118 daler och upptager aflöningar för tukthusets tjänstemän, pensioner och lönetillägg m. m. Vid en post på 1,200 daler förekommer följande egendomliga bestämmelse: »Borgmästaren Törne njuter (lönetillägget), så länge han är i tjänsten, men sedan upphörer slikt, med 1,000 daler s. m. vite för successoren, om han understår sig ansökning göra det samma att njuta».

I *bokföringssättet* försiggår en fullständig revolution under detta tidehvarf. På 1540-talet tudelas räkenskaperna efter uppbördsmännen i kämnerernas och skottherrarnes; äfven de senare skulle enligt 1563 års privilegiebrefs uttryckliga bud inlämnas till kammaren. År 1541 uppdelas de förra i »uppbörd på penningar» med åtföljande redogörelse för »levereringen» af de uppburna medlen; vidare i: »uppbörd på gull», »uppbörd på saköressilver», »uppbörd på järn», »uppbörd på mjöl» och »uppbörd på kläde», och efter hvarje rubrik följa utgifterna af förestående inkomst.

Siffrorna stå ej alltid under hvarandra; utgifterna ordnas kronologiskt med »item» framför hvarje post, och sammanfattning saknas. I skott-herrarnes räkenskaper förekomma dock särskilda tomtöres- och hyreslängder. Räkenskapsåret räcker från omkring 1 maj till samma tid nästa år.¹ Större reda införes småningom. Redan under 1500-talet sammanfattas lönerna till en viss aflöningslängd; på 1600-talet börjar särskild »byggningsbok» föras; räkenskaperna uppföras i »koncepthufvudböcker» och införas redigare i »hufvudböcker», där ett sammandrag sättes främst under rubriken »kapitalhufvudräkning» med debet- och kredit-sida, och hänvisning till viss folio med specialräkenskaper. Denna utveckling är färdig på 1640-talet. 1641 års räkenskaper äro förda efter kalenderår.

* * *

Den tyngsta bördan, som Stockholms borgerskap måste underkasta sig till staten, var uppsättande och underhåll af *båtsmän*. Kriegen följde tätt på hvarandra, och otjänstbart manskap skulle genast ersättas med nytt, hvartill kom att styrkan vid svår fara måste ökas. Så synes ha skett under Kalmarkriget, efter hvars slut Gustaf Adolf minskade antalet af stadens båtsmän från 300 till 150. År 1616 anbefalldes staden att öfver vintern hålla 54 båtsmän och 115 bysseskyttar. Genom privilegiebrevet af år 1636 nedsattes antalet till 100, men år 1644 måste det höjas med en tredjedel, hvilket varade till 1646. Vid riksdagen 1652 fattades beslut om fördubbling, hvilket beslut tillämpades till 1660 och sedermera å nyo upplifvades under danska kriget på 1670-talet, efter hvars slut fördubblingen under några år synes ha ersatts af penningeafgift. Antalet kom att stanna vid 100 i fredstid, men ökades fortfarande under krig (t. ex. 1713).

Borgarnes skyldighet att deltaga i *inkvarteringen* af soldater inskräptes flerfaldiga gånger under 1500-talet. Antalet växlade: år 1602 fastställdes det till 100 soldater jämte hofstaten. Kungl. maj:t reglerade bördans utgörande och kunde alldeles frikalla enskilda borgare. Den icke borgerliga befolkningen undandrog sig som oftast helt och hållet denna tunga.

Äfven andra bördor hade staden att bära. Så pålade Gustaf Adolf år 1617 borgerskapet att mottaga säd af kronan och baka eller brygga åt armén, hvilket gaf anledning till påbuden om allmänna bryggare- och bagarehus, för att lindra borgarnes besvär. Redan förut (1572) hade Johan III begärt brännvin af staden för arméns behof, och år 1589 befallde han borgerskapet att sända spannmål till bergslagen och sälja den till billigt pris. Ofta måste staden skaffa transportskepp till kronans tjänst, t. ex. 1582, 1603, 1629. År 1645 ålades hvarje barberare att sända en mästersven till flottan.

¹ Dess slut står antagligen i samband med borgerskapets sammankomst vid valborgsmässotiden.

Af gammalt skulle borgarne hålla *vård och vakt*, om hvilken skyldighets utgörande under olika tider här må hänvisas till afl. IX. När så kräfdes, skulle borgarne äfven samlas under fanorna till stadens försvar. År 1593 hölls mönstring inför Sigismund på Gråmnkeholmen med det väpnade borgerskapet, men först 1650 påbjöds exercis och årliga mönstringar. År 1663 funnos 15 kompanier, af hvilka 4 voro från Staden, 7 från Norrmalm och 4 från Södermalm. Dessutom fanns ett kompani till häst af 119 unga borgare. Öfverbefälhafvaren bar titeln stadsmajor. Hela den vapenföra styrkan utgjorde nämnda år 2,328 man.

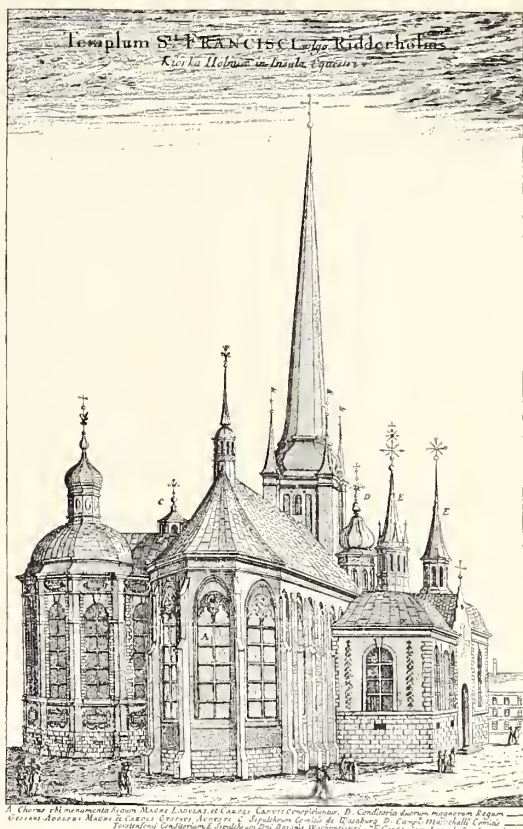
* * *

I kyrkligt afseende är Stockholms stad delad i territoriella församlingar, af hvilka *Storkyrkoförsamlingen* är den äldsta och från början den enda. Bestämmelserna om prästval af 1436 äro förut anförda. I privilegierna af 1636 stadgas rätt för församlingen att upprätta förslag till kyrkoherde, ur hvilket konungen utnämmer. Efter reformationen biträdades kyrkoherden af 3 kaplaner, hvilka hade någon penningelön och fri bostad. Solna församling var förenad med staden 1529—1636, Lofön 1636—1668, och Solna på nytt en tid efter 1668.

År 1666 afskildes från Storkyrkan *Riddarholmsförsamlingen*,

men redan år 1663 hade predikanten därstädes fått Bromma såsom annex. Kungs- eller Stora Nygatan blef gräns mellan båda stadsförsamlingarna, men personer boende utom Riddarholmsförsamlingen fingo rätt att skriva sig inom densamma. Konungen var patronus. År 1663 skänktes ett hus af enskild person till kyrkoherdeboställe, hvilket dock redan år 1689 var så bristfälligt, att det ej längre kunde användas, och såldes sedermera.

Redan under medeltiden skildes Norrmalm från Solna och lades till Jakobs kyrka, men år 1527 nedrefvos, såsom förut nämnts, både denna kyrka och *S:t Klara* klosterkyrka. Den senare återuppbyggdes på 1570-talet och

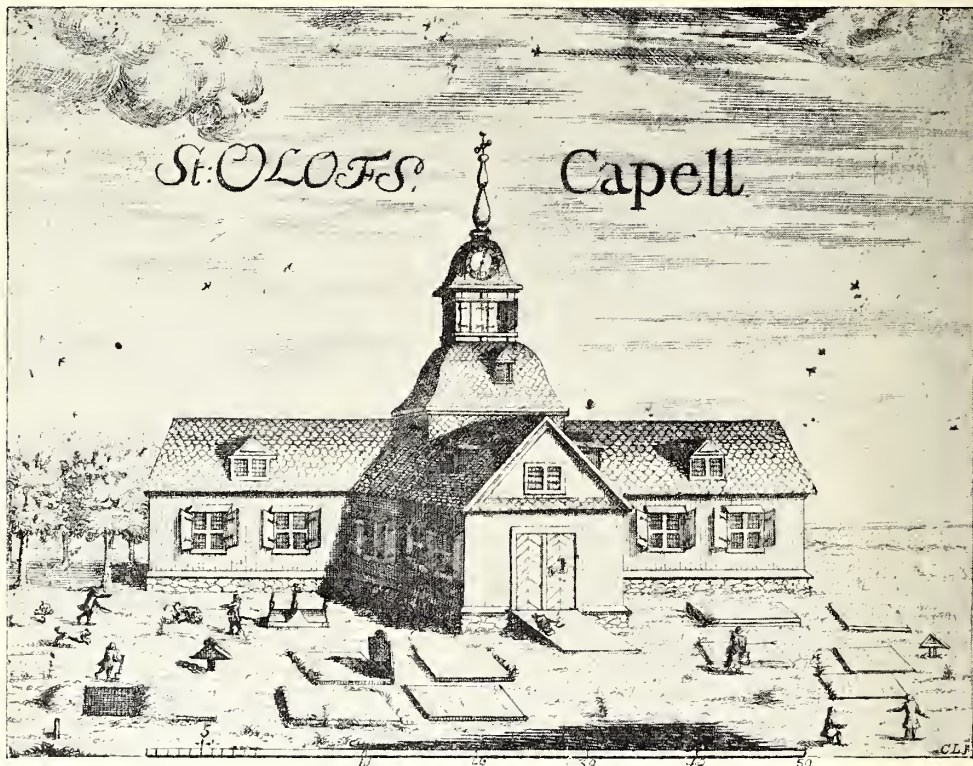

51. Riddarholmskyrkan på 1600-talet.

Efter E. DAHLBERG.

blef hela malmens församlingskyrka. Bromma var annex 1624—1663, innan det förenades med Riddarholmskyrkan. Kyrkoherdeboställe skänktes till församlingen år 1597.

År 1643 afskildes *Jakobs församling*, i det att malmen tudelades efter bergsträckningen. År 1636 byggdes *St Johannes kapell*, och år 1666 inlämnade närboende ansökan om den kringliggande traktens afskiljande till egen församling. Försöket ledde till önskad resultat på 1670-talet, men den nya församlingen ägde bestånd blott ett par år.

52. St. Olofs kapell.

Efter JÖRAN NORDBERG, S. Cläre Minne. Sthlm 1727.

År 1673 uppfördes *St Olofs kapell*, där Adolf Fredriks kyrka nu ligger. *Amiralitetsförsamlingen* fick år 1629 egen kyrka på Kyrkholmen, där nationalmuseum nu står. Vid århundradets midt lades grunden till nuvarande Hedvig Eleonora kyrka; arbetet afstannade, men en träkyrka byggdes bredvid, och år 1672 blef *Ladugårdstlandet* egen församling, ehuru amiralitetskollegium ännu en tid ansågs äga kyrkan. — Vid Artillerigården invigdes år 1697 en egen *Artillerikyrka*.

På Södermalm fanns under medeltiden *Maria kyrka*, hvilken likaledes nedrefs 1527, men återuppfördes 1576—1634. Genom privilegier af år 1626 fick församlingen rätt att själf utse präster. På berget öster ut låg *Sturekapellet*

från Johan III:s tid, och 1654 delades malmen i två församlingar. I kapellet ställe uppbyggdes *Katarina kyrka* 1656—58.

Äfven icke territoriella församlingar funnos, såsom den *tyska*, hvilken fick egen gudstjänst år 1558 och inhystes först i Storkyrkan (1558—70), sedan i en konventsstuga på Riddarholmen, tills S:t Gertruds gillestuga skänktes till kyrkotomt. Den *finska* församlingen höll sin gudstjänst i Svartmunkeklostret 1533—47, omkring år 1550 i Storkyrkan, omkring 1571 i S:t Gertruds kapell och från 1607 till 1719 i Riddarholmskyrkan. — *Franska luteraner* fingo egen gudstjänst år 1687, och *ryska* predikan hölls i en flygel af ryssgården på Södermalm. — *Hofförsamlingen* hade egen gudstjänst i Riddarholmskyrkan från år 1626.

Stockholms stad hörde ursprungligen till Uppsala stift, men fick, ovisst när, ett eget konsistorium. År 1687 förordnades, att ärkebiskopen skulle vara präses primarius, och pastor i Storkyrkan konsistorii vanliga ordförande, samt att ledamöterna skulle utgöras af kyrkoherdarne i Klara (v. ordförande), Jakobs, Riddarholmens, tyska (2 personer), Maria, Katarina, Kungsholmens, finska, fransk-luterska, Ladugårdslands och S:t Olofs (sedan Adolf Fredriks) församlingar.

* * *

Reformationen och kyrkogodsens indragning verkade knappast någon förändring i stadens *skolväsende*, emedan stadsskolan redan förut stod under magistratens öfverinseende såsom en stadens inrättning. Gustaf Vasa skänkte år 1529 till lärarnes underhåll några fastigheter inom staden, hvilka kort förut indragits till kronan, och år 1555 anslogos 96 tunnor spannmål af kronotonde till samma ändamål. År 1551 förlades skolan till klosterhuset på Gråmunkeholmen och fick där efterträda hospitalet, som flyttats till Danviken. Bestämmelser utfärdades om skolväsendet år 1571 i samband med kyrkolagen. Lärarnas underhåll synes varit otillräckligt, och skolbarnen voro i allmänhet så fattiga, att de måste söka sitt uppehälle genom tiggande. Rektorsbefattningen tyckes emellertid ha varit gagnande för prästerlig befordran, ty man finner många af den svenska kyrkans yppersta män bland skolans föreståndare, såsom Abraham Angermannus, Nicolans Botniensis, Petrus Kenicius, hvilka alla blefvo ärkebiskopar. Johan III sökte upprätta en högre läroanstalt för yngre prästmän och öppnade år 1576 i Gråmunkeklostret ett »kollegium», hvars ledning öfverlämnades åt jesuiterna Laurentius Nicolai (Klosterlasse) och Florentius Flyt m. fl. Stadsskolan förenades en tid under samma ledning, men redan 1578 af-sattes Laurentius, och 1583 aflägsnades den siste jesuiten. Under åren 1583—89 leddes kollegiet af präster, som tillhörde den svenska kyrkan, men stängdes till följd af de liturgiska striderna.

Skolväsendet låg i förfall vid 1600-talets början, men här liksom inom andra områden sökte Gustaf Adolf verka reformerande. Genom en resolution af 1620 indelades skolorna i *gymnasier*, *trivialskolor* och *små trivialskolor*, äfven kallade *barnskolor* eller *räkneskolor*. Stadsskolan i Stockholm hörde till den andra gruppen, och från 1630-talet känna vi mera om dess verksamhet. År 1631 inskrefvos 146 nya lärjungar, så att antalet uppgick till 200, och under de följande åren inskrefvos årligen omkring 100—150 gossar. Deras tiggarevandringar eller sockengång reglerades till att omfatta ej blott staden utan äfven några landtsocknar i närheten, och äfven lärarne underhöllos till stor del genom insamlade bidrag. Af lika stor betydelse i ekonomiskt hänseende var lärares och lärjungars uppvaktande vid begrafningar med likbår och sång mot ersättning i penningar; år 1632 förekom detta 212 och 1638 ända till 304 gånger.

År 1649 tillkom en ny skollag, och år 1666 flyttades trivialskolan från Riddarholmen till den gamla Själagården på stadsholmen.

Försök gjordes att upprätta högre läroanstalter, men de blefvo af öfvergående art. Så fanns ett gymnasium i gråmunkarnes gamla klosterbyggnad under tiden 1640—68, och för adelsbarn var en riddareskola eller »collegium illustre» förenad med riddarhuset 1626—29.

Stadens tyska invånare synas tidigt haft en egen skola, men först från 1569 känner man närmare till densamma. Mot 1500-talets slut förlades denna *tyska skola* till samma tomt vid Själagårdsgatan, där den i senare tider funnits. Den utvidgades ett par gånger, och dess hus blef efter en fullständig ombyggnad färdigt 1670. Där liksom i trivialskolan lämnades företrädesvis klassisk undervisning. Skolan hade egen ordning från 1627, omarbetad 1635.

Den från 1640-talet hastigt tillväxande befolkningen nödvändiggjorde upprättandet af nya skolor. Den första var *Klara skola*, som öppnades 1649 och fick eget hus vid kyrkogårdens nordvästra hörn 1655. Under några år efter 1669 uppläts öfra våningen i skolhuset till en högre läroanstalt under namn af »collegium claremontanum». År 1652 bestämdes, att två barnskolor skulle finnas på Norrmalm och en på Södermalm. På grund häraf upprättades år 1659 *Jakobs skola*, som fick eget hus vid Näckströms- (eller Lilla Trädgårds-)gatan år 1680. *Maria skola* synes ha funnits från 1654 och fick skolhus 1667. År 1672 omtalas en rektor för *Katarina skola*, hvilken torde ha ägt eget hus ifrån 1660, men i olikhet mot de öfriga tycks denna skola ha underhållits af församlingen ensam, utan tillskott af staten. *Kungsholmens skola* omtalas från 1672, *Ladugårdsländets* från 1690 och *S:t Olofs* från 1695.

Alla dessa skolor lågo ofta i tvist inbördes om det knappa underhållets fördelning, om sockengång och likgång, hvarför konsistoriet år 1671 sökte fastställa viss ordning för den sistnämnda. Dessutom hade de

gemensamt bittra klagomål att anföra mot alla »præceptores privati», studenter, gamla soldater eller andra, som meddelade enskild undervisning; dylika uppkallades ofta i konsistorium för att förmanas att upphöra med sitt själftagna värf, men någon ändring förmärkes icke.

* * *

Om lifvet i staden känner man åtskilligt, mest genom de förordningar, som under 1600-talet utfärdades om allt möjligt och meddela både hvad som var tillåtet och förbjudet. Flera gånger förbjudas borgarne att hafva »hästar, svin och annan boskap» hemma i husen, men t. ex. år 1627 funnos i staden inom broarna jämte Gråmunkholmen 109 hästar, 3 oxar, 46 kor, 10 får och 222 svin; på malmarna var antalet kreatur större, tillsammans 220 hästar, 5 oxar, 704 kor, 14 får och getter samt 1,161 svin (enl. uppgift i Sandbergska saml. i kammararkivet). I pesttiden 1657 påbjöds, »att hvar och en afskaffar utur sitt hus, så ock af gator och gränder här i staden sine svin, hundar och kattor, hvilka lätteligen kunna inlöpa uti inficerade hus och gårdar och således draga med sig sjukdomen uti de andra, som obefängde och frie äro». År 1637 förbjudes »om nattetid att grassera, skjuta och ropa»; 1661 bestämmes, att »all dobbel, tärnings- och penningespel på gator, torg, gränder, hamnar och däraf flytande oljud på kyrkogårdar, så väl när gudstjänsten förrättas som dess emellan, bör ändteligen upphöra och afskaffas». Åtta år senare tillhållas gesäller att under fastlagen icke »förföva så i krogar som uppå gator allehanda insolentier, styggelse och, som de kalla, fastelagsspel». Höga öfverheten lagstiftade mot »excesser och öfverflödigheter i klädedräkten» och förbjöd (1674) handlande och handtverkare att bära värjor utom vid mönstringar.

Om *renhållningen* stadgades t. ex. år 1661, att ingen fick föra orenlighet »i strömmen, hamnarna, vid muren, på torget eller annorstädes i staden», samt att staden skulle hålla hästar och kärror, »som dageligen gå omkring; item prämar i hamnen, där orenligheten kan läggas och afföras, till hvilken bekostnad hvar och ett hus i staden gör ett billigt förskott». I allmänhet torde emellertid sopor o. d. helt enkelt hafva förts till stora afstjälpningsplatser i staden och på malmarna och fått kvarligga, så länge det varit möjligt.

Angående *brandväsendets* utveckling redogöres i afd. XXXI.

Under 1500-talet sökte regeringen genom flera påbud ordna främlingars inhysande, så att borgerskapet skulle i minst möjliga mån besväras däraf, men samtidigt noga uppsikt kunna hållas öfver de ankomna. I december 1602 förordnade hertig Karl, att i staden skulle finnas sex *värdshus* med hängande sköld utanför, där adelsmän och andra resande skulle kunna få husrum utan att behöfva kräfva gästning af borgerskapet; dessutom skulle finnas två *gårkök* med uthängd sköld. Endast på dessa åtta ställen jämte

stadens källare fingo främmande drycker hållas till salu, enligt förordning år 1605. Antalet värdshus växte naturligtvis senare.

* * *

Stadens yttre historia är mindre viktig under detta tidsskede än under medeltiden, i det att borgerskapet ej längre kan uppträda som själfständig politisk makt. Stockholms betydelse för Sveriges rike ligger i ämbetsverkens och regeringsmaktens förläggande till dess område, hvilket också medfört, att en stor mängd riksdagar och andra möten där hållits. Genom sin handel har Stockholm gjort sig till medelpunkt för landets materiella förkofran, och vid många andliga rörelser har hufvudstaden gått i spetsen. Redan året efter Gustaf Vasas intåg efter stadens dagtingan, började Olaus Petri där sin reformatoriska verksamhet, och förändringar i kyrkoceremonierna försöktes oftast i Stockholms storkyrka, innan de bragtes till användning rundt omkring i landet.

Intresset för allmänna frågor var stundom mycket lifligt, och vid vissa högtidliga tillfällen samlades hela befolkningen såsom åskådare, t. ex. då Erik XIV föranstaltade något ståtligt segertåg, eller då mäster Knut och Peder kansler år 1526 fördes in i staden, ridande baklänges på utsvultna hästar, den ene med halmkrans, den andre med biskopshatt af näfver på hufvudet. Ett lika skymfligt intåg fick Nils Sture underkasta sig 1566. Två år efteråt utsattes staden för sin sista belägring, då hertigarne Johan och Karl tvungo konung Erik till dagtingan. Under Johans tid var det oro i sinnena öfver jesuiternas närvaro och den liturgiska striden, och vid Sigismunds besök såsom nyblifven konung kom det till slagsmål mellan luteraner och papister.

Under 1600-talet började storpolitiken tilldraga sig alltstörre uppmärksamhet; *postväsendet* ordnas genom instruktionen för postmästaren v. Beijer 1643 och 1645 och leder till utgifvande af *tidningar*. Officiösa politiska flygblad hade funnits från Gustaf Vasas tid och mera privata dylika på tyska från 1598 och på svenska från 1606. Deras antal tillväxte hastigt omkring 1640, och den nye postmästaren beordras att från utlandet samla notiser och sprida dem inom landet. Därigenom uppstodo år 1645 »Ordinarie Post Tijdender».

Under drottning Kristinas tid var det ett rörligt lif i Stockholm med upptåg och maskerader, ankomst af främmande ambassader eller segerkrönte svenska fältherrar. Ur bref från en af hofvets kavaljerer må anföras ett par uppgifter från åren 1652—54: i dec. 1652 »blef baletten dansad, där ett sådant tillopp af allahanda folk var, att uti kröningen icke långt ifrån så stor trängsel var»; några dagar senare hölls »ett ringrännande på Rännarebanan», hvarvid några herrar voro utklädde till turkar. En ny ringränning hölls i början af år 1653, och i februari hade drottningen bjudit de danska

gesandterna till dans, »hvarifrån de likväl med goda rus hemdrogo». Den 6 april heter det: »De bönderna, som gjort upproret nedre i landet, äro rådbräkade, den ene på Söder-, den andre på Norrmalm; deras morgonstjärna med spikar uti blef dragen för dem i process, när de gingo ut; den ene var deras förnämste, hvilken kallade sig deras fältmarskalk. — — — Här höres mycket ondt af, oansedt här nästan dageligen straffsexempel för ögonen gifves, hvartill Södermalms galge vittne är, hvilken så fullhängd är, att näppeligen däri mer hängas kan.» Så omtalas dueller, pest, nya ringrännigar. (Bref från JOHAN EKEBLAD till fadern. *Handl. rör. Skand. historia*, XXII.)

Från 1600-talet finner man begynnelsen till en ordnad *teaterverksamhet* i hufvudstaden. Redan år 1612 spelade studenter därstädes dramer af Messenius, och på 1630-talet uppförde lärjungar både vid trivialskolan och tyska skolan latinska och svenska skådespel. Vid hofvet var ofta någon utländsk teatertrupp anställd, och äfven offentliga föreställningar gäfvos, först i Lilla Bollhuset och sedan (från 1667) i nya Bollhuset, äfven kalladt Lejonkulan eller Komedianthuset. Under åren 1685—91 spelade en studenttrupp, som i Uppsala bildats af Olof Rudbeck och Peter Lagerlöf, dels i Lejonkulan och dels i gamla Bollhuset. Truppen gick under namnet »den svenska teatern». Sedan fanns en utländsk trupp i nya Bollhuset till 1697 och samtidigt en italiensk trupp vid hofvet, där för öfrigt baletter och maskerader med teaterprägel ofta uppfördes från drottning Kristinas tid (se: SILVERSTOLPE, Svenska teaterns äldsta öden).

Pesten härjade i staden flera gånger, såsom 1532, 1565, 1572, 1584, 1602, 1623, 1630, 1638, 1653. Läkare började finnas från 1500-talet, först blott en och annan, som anställdes vid hofvet, sedan äfven stadsläkare. År 1585 öppnades ett allmänt apotek i Stockholm.

Till andliga farsoter hörde tron på häxväsendet, som ledde till en stor häxprocess i Stockholm år 1676.

Vid *riksdagarna* hade borgerskapet ombud, under 1500-talet till växlande antal; år 1594 hade det 14 representanter, men sedan vanligen 4. Enligt 1634 års regeringsform skulle en borgmästare och ett annat ombud utses, såsom det förefaller, af magistraten. Stockholmsborgmästaren var vanligen ståndets talman.

5.

Efter uppsvinget inom handel och näringar på 1600-talet och det organisationsarbete, som då utfördes inom så godt som alla områden af Stockholms kommunala lif, kom en tid af tillbakagång och förfall under Karl XII:s regering. Arbetskrafterna minskades på grund af det långvariga kriget, och varuomsättningen aftog så väl inom landet som med utlandet.

Därtill kommo oerhördt tyngande skatter, som förlamade den enskildes företagsamhet, först den vanliga *kontributionen*, som utgjorde 10 % af all lön, äfven tjänstefolks, viss bestämd summa för borgerskapet, 2 daler s. m. af handtverksgeßler och 6 daler af löst folk, samt 25 % af inkomsten för uthyrda hus. Denna skatt uppgick redan år 1699 till i det närmaste 100,000 daler s. m. och blef för hvarje år allt svårare att utgöra; därtill kom ibland fördubbling af densamma eller förhöjningar af tull och accis

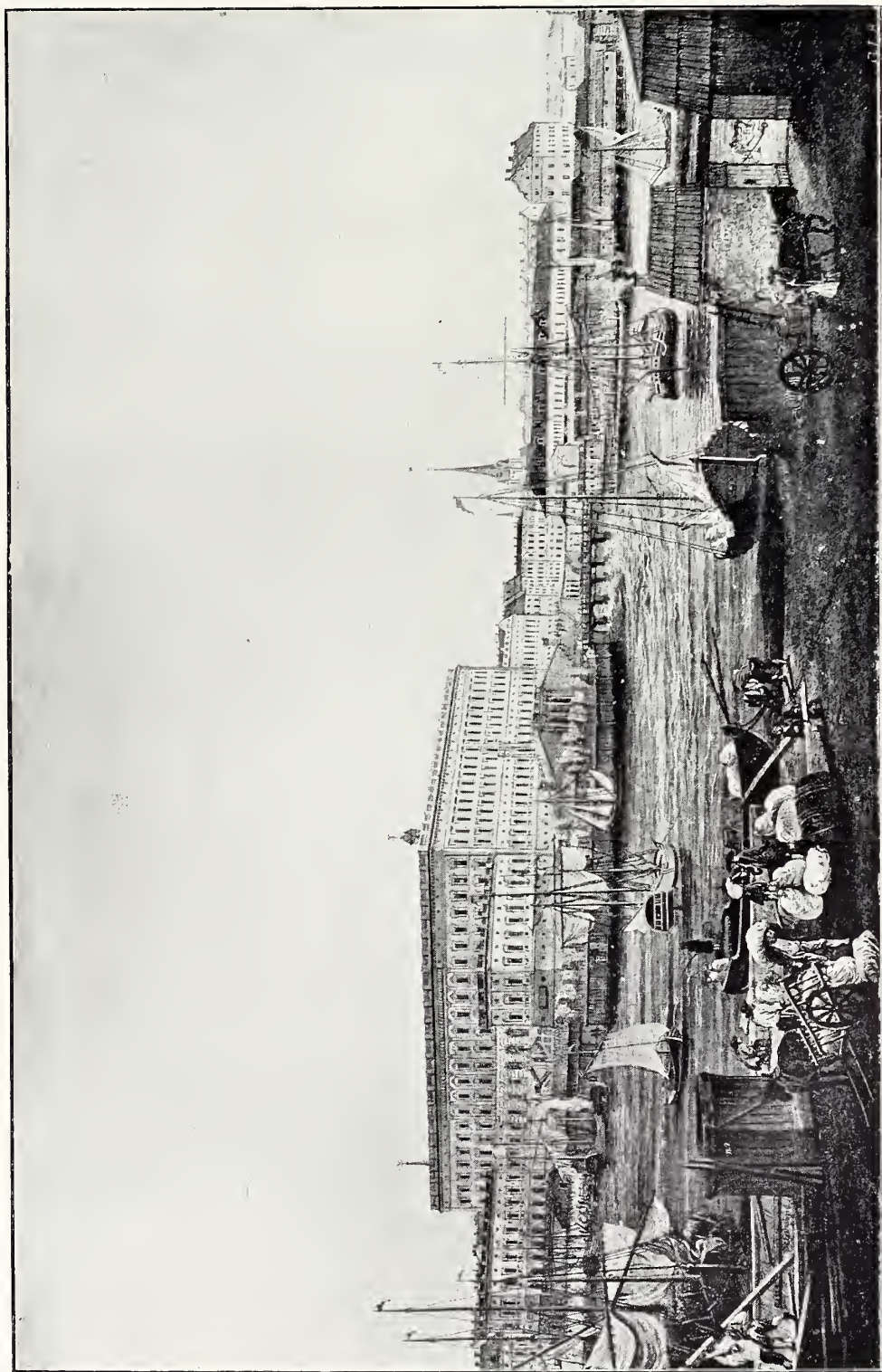
C. J. Gimberg fot.

53. Karl XII:s staty af J. P. MOLIN.

eller allehanda tillfälliga afgifter, såsom 20 öre s. m. för hvarje eldstad och 2 daler s. m. för bärandet af peruker och 4 daler för nyttjande af ekipage, senare också 200 daler för bärande af sidenkläder o. d., eller i korthet sagdt afgifter för allt som kunde beskattas. Extra krigsgärder pålades; inkvarteringar och båtsmanshället kostade betydligt, men detta oberäknadt betalades af Stockholms invånare år 1711 nära 150,000 daler s. m., hvilket utgjorde ungefär $\frac{1}{5}$ af hela Sveriges skattebelopp. Karl sökte införa nya metoder för skattefördelningen, som för sin nyhet blefvo illa tålda, och kräde ökade utskylder under namn af upphandlingsafgifter. Strax före konungens död utfärdades för-

ordning om erläggande af $16\frac{2}{3}$ % af allt guld och silfver, men detta påbnd kom aldrig till utförande. (AXELSSON, sid. 118—145.)

Lån upptogos af kronan i penningar eller i varor; en gång försträckt Stockholms borgare spannmål och salt till ett värde af mer än 300,000 daler s. m. Leveranser beställdes, men betalades ej. År 1718 tog regeringen allt vågfördt järn och lämnade blott mynttecken i ersättning; på samma sätt förfors med andra varor, så att slutligen hela exporten var beslagtagen. Äfven kyrkorna fingo dela med sig af sitt silfver, och tullar utarrenderades. Kofferdfartygens besättningar uttogos till kronans tjänst, och kapare uppbringade det

54. Stockholms slott och Helgeandsholmen 1774.
Efter en måning af JOHAN SEVENROM i rådhuset.

ena fartyget efter det andra, tills sjöfarten med svenska skepp totalt förlamadades. Utländska redare måste höja frakt- och assuranskostnader, Danmark stängde Sundet för handeln på Sverige, och handelsområdet minskades, allt eftersom fiendernas antal växte vid Östersjöns kust. Missväxt tillkom och reducerade landets exportvaror till ett minimum. Med handverk och industri var det ej bättre ställt. Råvaror saknades, och handverkarna togos till soldater mot gifna löften. Borgare började flytta ut på landet, och gesäller sökte också lämna staden. Varupriserna stego.

Olycksmåttet syntes rågadt, då pesten kom i augusti 1710. Man hade sökt värna sig genom karantän vid Sandhamn och Vaxholm, men försöket misslyckades. Farsoten visade sig först på Ladugårdslandet. Ett sjukhus uppfördes vid Fredrikshof, och de sjuka, som ej rymdes där, fördes till Skeppsholmen. Särskilda pestläkare förordnades. Smittade hus skulle utmärkas med ett hvitt kors, hvars utplånande drog med sig livets förlust som straff. Fyra apotek af stadens nio ordnades uteslutande till hjälp för de pestsjuka. De »befängde» skulle alltid bära igenkänningstecken, »manfolk en hvit käpp i handen och kvinnfolken ett hvitt kläde bundet öfver munnen». Matvaror voro svåra att anskaffa, så att hungern torde ha bortryckt många. Man brände på torgen med enris, gödsel och »andra till rökverk tjänliga saker». Stora likvagnar, som föregingos af två »tukthuskonor» med ringklockor, förde liken ut till nyanlagda kyrkogårdar. Hofvet begaf sig till Sala, kungl. rådet till Arboga och kollegierna till Västerås. För öfrigt sökta alla, som det kunde, att skaffa sig sundhetspass och lämna staden.

I januari 1711 aftog sjukdomen, sedan den i Stockholm bortryckt 17,887 personer, mest på malmarna, där de fattiga bodde; endast i Danvikens hospital hade 217 personer affidit.

Frederna kommo i rätt tid för att rädda Stockholm liksom hela landet från en hotande undergång, och de följande årtiondena medförde en hastig uppblomstring af handel och industri.

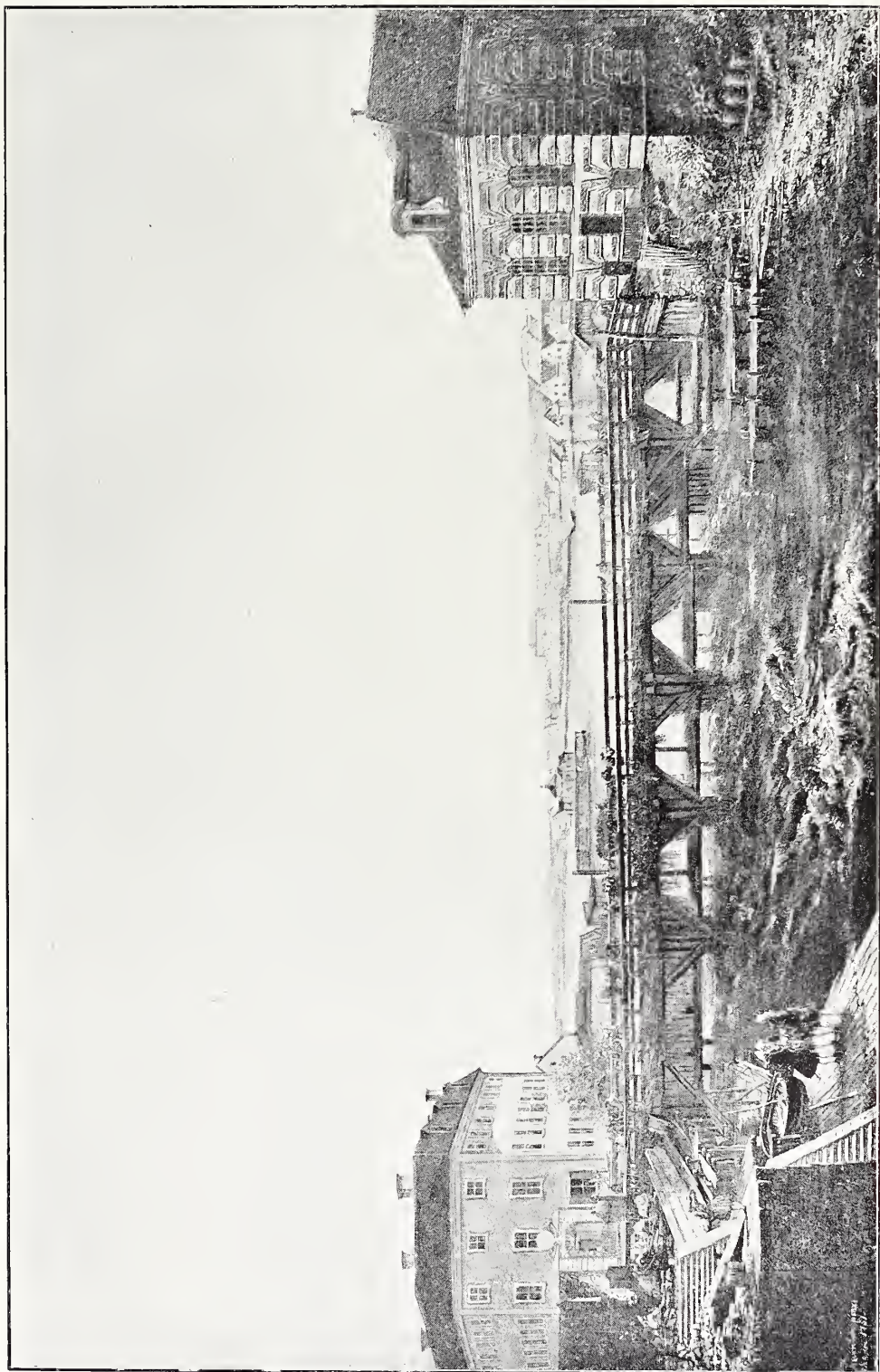
* * *

Stockholms utsträckning vid 1700-talets början framgår af Tillæi karta från år 1733, och vid en jämförelse med Aereis karta från 1802 finner man lätt, att den mellanliggande tiden icke medförde stora förändringar. Strandlinierna hafva förskjutits och smärre jämkningar skett, men någon omfattande omreglering i likhet med 1600-talets har icke företagits. Byggnadsverksamheten hade som rättesnöre tre byggnadsordningar från åren 1725, 1736 och 1763, för hvilkas innehåll i hufvudsak är redogjort i afd. XXVI. Ett och annat må dock här tilläggas. Den första författningen, öfversedd och förnyad år 1736, tillstodde afgiftsfritt upplåtande af bergiga eller sumpiga tomter till personer, som åtogo sig att bebygga dem med stenhus; »krokar och bukter på tomter vid gatorna» skulle vid tillfälle rätas; kartor och afmät-

ningar skulle lända till efter rättelse, och desseiner till husen uppgöras af stadsingeniören eller andra arkitekter samt stadfästas af byggnadskollegium. På gatorna skulle finnas två stenlagda rännstenar, en vid hvardera husraden, och rännor från köken utåt gatan skulle ej få sättas så högt, »att de förbi-gående därigenom på något sätt besväras». — »Bergsklintar» på torgen skulle bortsprängas af staden, men på gatorna af tomtägare; »nedrigt belägne eller sänkte gator skola efter hand uppfyllas», och om tomtägare nekar att stenlägga sin gata till dess halfva bredd, skall stadsingeniören låta göra det och utkräva ersättning af ägaren, om han själf bebor huset, eljest af hyresgästerna, som få afkorta summan på hyran. Alla hus skulle byggas af sten, utom att korsverkshus tillätos på malmarna, där pålning måste ske för grunden, samt att små lusthus, sjöbodas, vaguslider och plank fingo vara af trä; inga tak skulle täckas med torf, spån eller bräder. På tjänliga trakter borde träd planteras och brunnar grävas; stränderna skulle förses med bryggor och pålar eller ringar för skeppens angörande, m. m.

I 1763 års förordning äro i allmänhet tidigare bestämmelser bibehållna, men tillägg och ändringar hafva gjorts på några ställen. Tomter med berg och moras skulle ej längre bortgifvas afgiftsfritt, utan mot lindriga tomt-ören; alla hus skulle vara af sten, »och begripes jämväl därunder allehanda uthus, såsom vagnshus, redskapshus, lider, drifhus och lusthus i trädgårdar, bodar, skjul och annan byggnad, under hvad namn den vara må, antingen grunden är fast eller lös»; endast ett undantag medgifves, nämligen för redskapsskjul vid byggnadsarbete. Såsom lofligt taktäckningsmaterial nämnas förtennt järnbleck, järnplåtar, skiffersten och taktegel. Strandbryggorna borde helst vara af sten. — Nästa byggnadsordning är från år 1842 (se afd. XXVI).

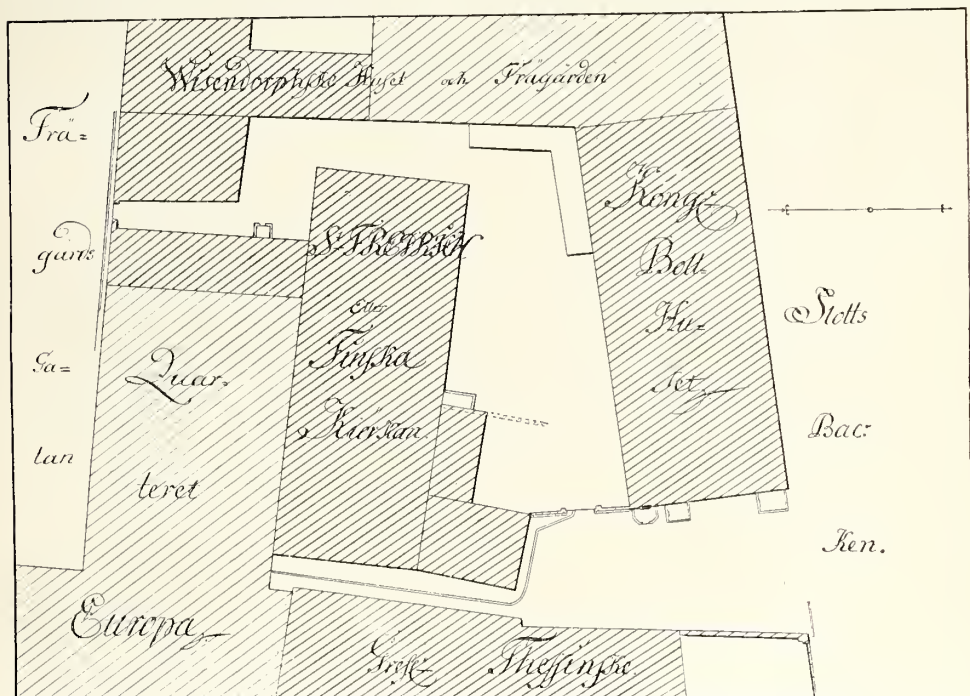
År 1729 började hus och gårdar numreras i en följd för hela staden, hvarvid slutnumret blef 4,533. År 1733 var det blott 4,494, hvaraf 621 lågo i Staden, 1,650 på Södermalm, 1,506 på Norrmalm, 555 på Ladugårdslandet, 110 på Kungsholmen, 32 på Blasieholmen, 11 på Riddarholmen och 9 på Helgeandsholmen. Totalsumman utgjorde år 1766 4,462; år 1782 4,137 samt år 1828 4,526. Byggnadsverksamheten synes icke ha varit synnerligen liflig under 1800-talets förra hälft; under åren 1827—32 meddelades tillstånd blott för 159 nya byggnader och 253 större reparationer. År 1810 utbyttes den gamla husnumreringen genom hela staden mot numrering inom hvarje kvarter för sig, men först 1832 infördes den nuvarande adressnumreringen med fortlöpande nummer efter hvarje gata. Plåtar med gators och gränders namn började uppsättas 1763. Begynnelse till gatubelysningen härleder sig från år 1697, då bruket af facklor förbjöds på Riddarholmen efter hofvets dittflyttning; i stället skulle lanternor uppsättas. År 1719 förordnades om lyktor på Norrebro och 1749 om dylika i allmänhet på husen. Facklor aflystes i hela staden genom förordningar 1725, 1747 och 1757.

55. Norrebro sedd från öster 1761.
Efter en måning af JOHAN SEVENBOM i rådhuset.

Vid redogörelsen för de viktigaste förändringar, som från 1700-talets början inträffat i stadens topografi, vilja vi här, liksom beträffande föregående tidsperioder, taga hvarje stadsdel för sig i betraktande.

Det gamla slottet hade höjt sig öfver *stadsholmens* byggnader och genom sina pittoreska murar och torn genast dragit till sig betraktarens uppmärksamhet. Till följd af dess brand år 1697 blef därför hela stadsdelens utseende förändradt, och länge dröjde det, innan det nya slottet blef färdigt. Först gällde det att borttaga kvarstående murar, som hotade

56. Karta öfver en del af Slottsbacken 1737.

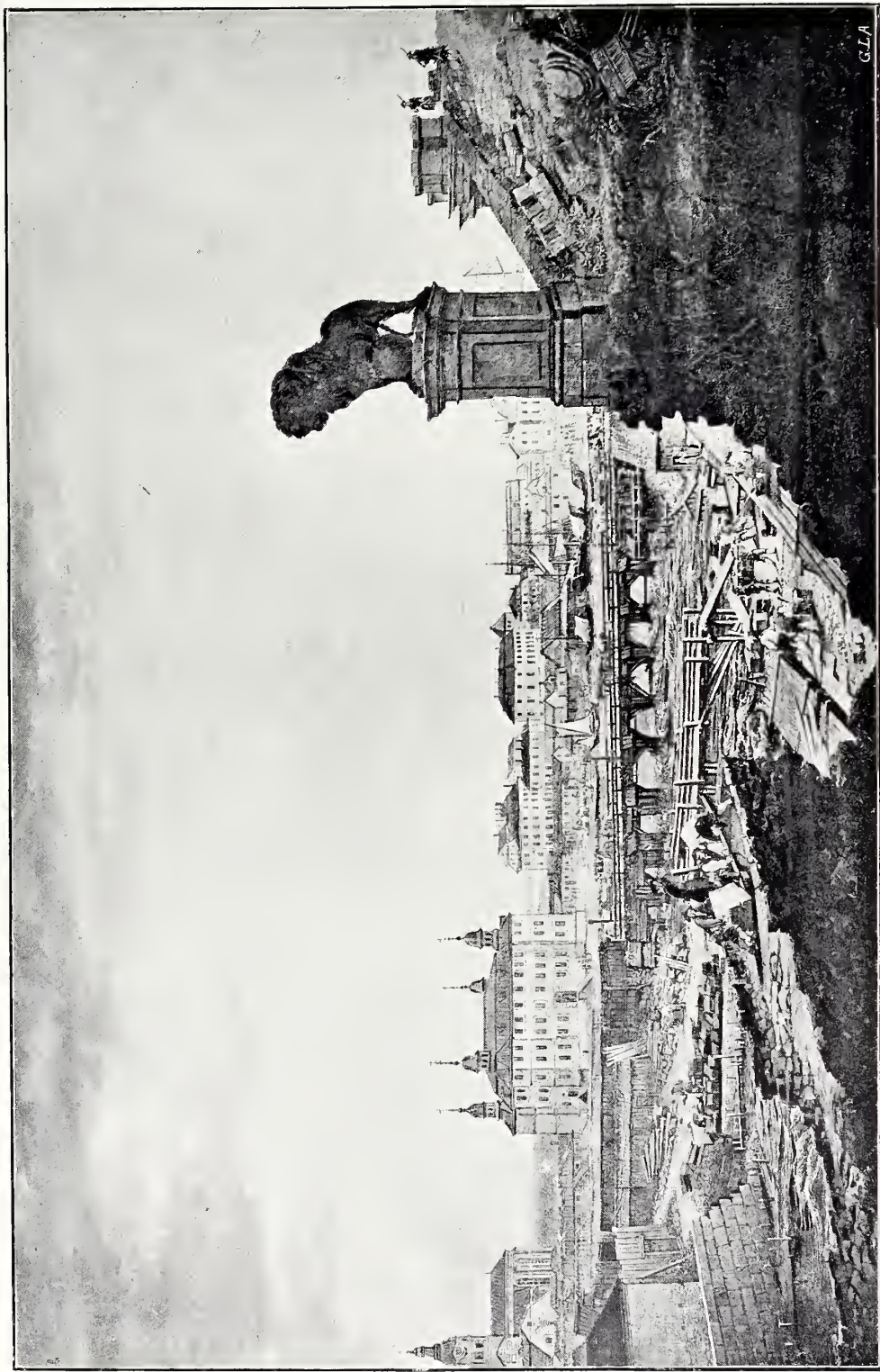
Orig. i Stadsingenjörskontoret.

att instörta, och jämna marken; sedan följde det långvariga byggnadsarbetet, som slöts först omkring år 1760. Nedanför slottet öster ut låg dess vedgård och några vanprydande stenhuggarbodar, och den södra slottsplanen var betydligt mindre än nu på grund af söder ifrån framskjutande trädgårdar och hns. Närmast upp emot kyrkan låg In de Betouska huset med trädgård framför, och längre ned hade det Tessinska huset en framskjutande inhägnad gård. Mellan dem låg en trädgård, som ursprungligen tillhört kronan, där ett lusthus och ett *bollhus*, det senare användt såsom festlokal, uppfördes 1625—27. Husen och platsen bortgäfvos af drottning Kristina 1648 och inlöstes år 1725 af finska församlingen till kyrka; ett par smärre tillbyggnader äro senare gjorda. Norr om dessa byggnader utmed slottsplanen byggdes på 1640-talet det *stora* eller *nya bollhuset*,

som användes till teaterföreställningar. År 1792 planerades och stenlades planen framför kyrkans östra gafvel, och den fria platsen utvidgades, därigenom att den In de Betouska trädgården borttogs, hvarvid jord fördes till Logården, som Gjörwell ännu samma år kallar »en verklig sop- och smutshög»; hvarjämte det stora bollhuset nedrefs (1793) och gården försvann framför Tessinska huset, hvilket inköptes af staden till bostad åt öfverståthållaren. År 1800 aftäcktes obeliskens, som Gustaf III beslutat uppresa såsom minnesmärke af borgerskapets trohet under ryska kriget. Borgerskapet å sin sida uppreste Gustafs staty på Skeppsbron, som samtidigt måste ordnas. Bodarna försvunno och likaså en mastkran (1792); en afrundad utfyllning gjordes i sjön. Redan tidigare (från 1733) hade den gamla träbron börjat utbyttas mot en stenkaj, som dock blef färdig först 1854, och år 1734 planterades en allé utefter Skeppsbron, men träden ville ej trifvas och försvunno snart; de finnas utsatta på Tillæi karta. År 1760 förordnades om två viktualievågars uppförande. Byggnaderna på Skeppsbron försvunno den ena efter den andra; sist stod ett våghus kvar — ända in på 1870-talet. Det gamla packhuset nedrefs 1785 och stod ombyggt tre år efteråt.

Vid *Stortorget* skedde flera förändringar. Kåken, som försetts med en figur med ris i handen — »Kopparmatte» — flyttades år 1776 till Packartorget och därifrån till Träsktorget; bilden finnes nu i Nordiska museet. En pryddlig brunnsbyggnad uppfördes på 1770-talet, men flyttades år 1856 till Brunkebergstorg. Rådhuset var mycket bofälligt redan på 1690-talet, hvarför staden inköpte det Bondeska huset, där magistraten år 1732 synes haft sin första session. Sedan nyttjades huset vid Stortorget till borgareståndets samlingsrum vid riksdagarna, till kämnersrätt, auktionskammare o. d., tills det slutligen refs, och börsbyggnaden började uppföras efter hela kvarterets längd.

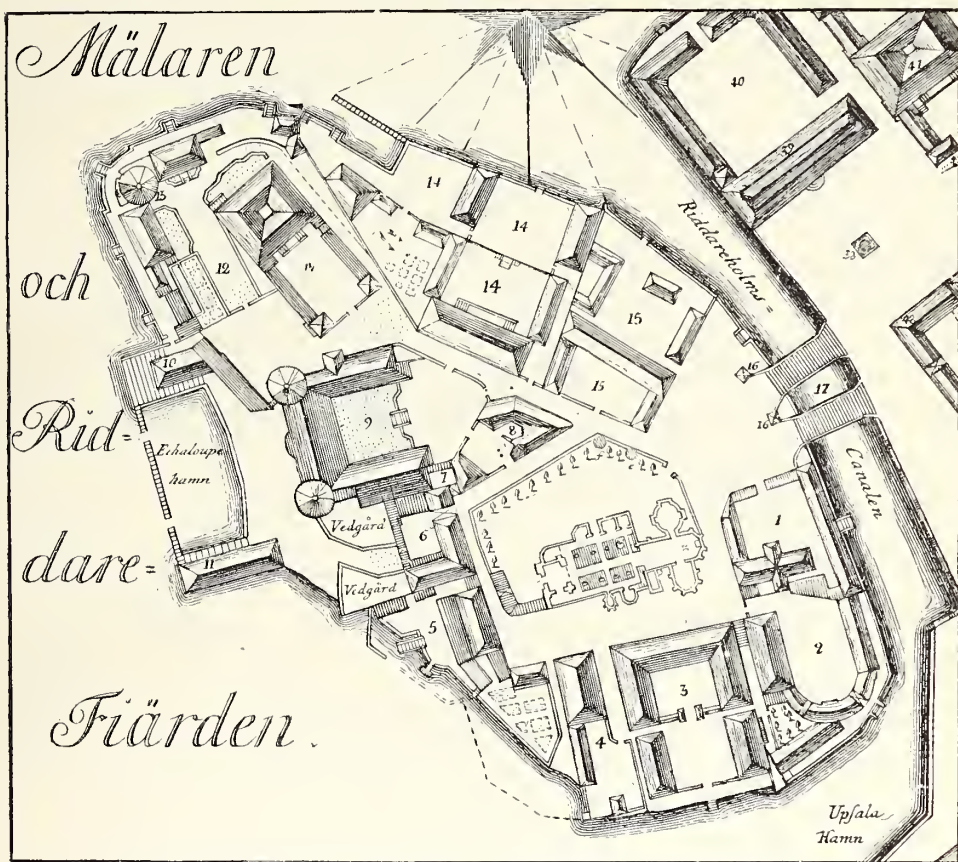
Mynntorget ordnades på 1790-talet, då mynthuset fick sina fyra kolonner. Efter 1844 uppläts byggnaden till diverse ämbetslokaler. — *Riddarhuset* var skäligen oregelbundet, emedan till riddarhuset hörde en fyrkantig, inhägnad plan, men år 1765 uppläts denna till torgets utvidgande, ridderskapets äganderätt dock okränkta. Torget fick därvid sin nuvarande form, och Gustaf Vasas staty upprestes 1773. I »madam Nymans hus vid Munkbron» — en del af arméförvaltningens hus — fanns den Stenborgska teatern under åren 1784—99. Vid Lilla Nygatan (nr 6) låg gamla posthuset, som en gång tillhört Carl Piper, men kommit i kronans ägo år 1720; det undergick en grundlig reparation på 1760-talet och ombyggdes 1826. Vid Stora Nygatan (mellan Stora och Lilla Gråmunkegränd) byggdes en fransk reformert kyrka, som invigdes nyårsdagen 1752. Mosaiska församlingen hade efter 1787 en lokal vid Köpmantorget, som senare utbyttes mot en lägenhet vid Tyska brunn. Tyska församlingens kyrkogård nyttjades som börsplats

57. Lejonbacken, Slaktarhusbron och arsenalen (från väster).
Efter en målning af JOHAN SEVENROM i rådhuset.

under borsbyggnadens uppförande. Kornhamnstorg blef fullständigt stenlagdt på 1790-talet.

Träbron till *Riddarholmen* ombyggdes 1738 och utbyttes år 1784 mot en ny bro af sten. Holmen (se fig. 58) fylldes alltmer af ämbetsverk och lyste kungliga hofvet i Wrangels forna palats till 1754. På Tessins förslag beslöts 1724 att igenfylla kanalen, men däraf blef ingen påföljd. Kyrko-

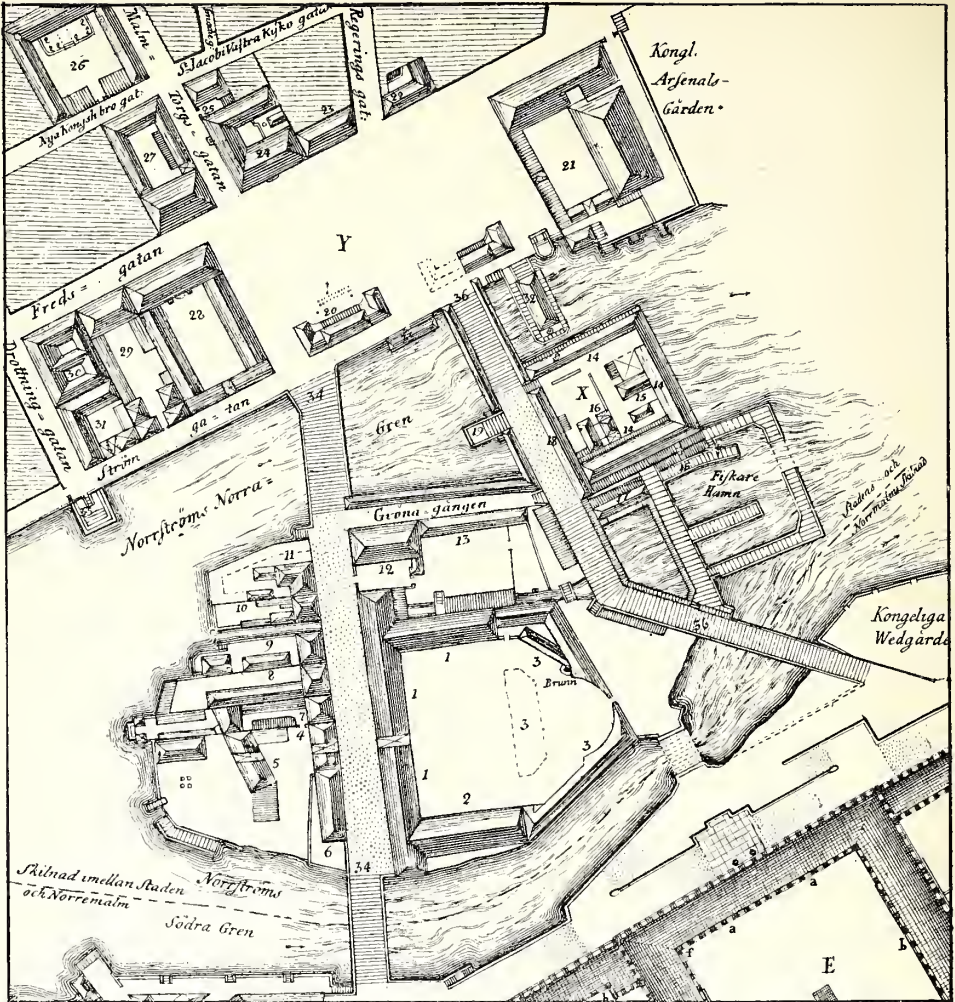

58. Karta öfver Riddarholmen 1771.

Efter JONAS BROLINS »Grundritning öfver Stockholms stad».

1. K. husgerådmästaren Sterkes hus.	12. Brukspatron Ströms arfvingars egendom.
2. Kommerserådet Finlaijs hus.	13. H. Königs fabrik i gamla Rundelen.
3. Schantziska lnset.	14. Braheska huset.
4. Pastorshuset.	15. Hessensteinska huset.
5. Professor Schulzenheims hus.	16. Sprthus.
6. K. kammarrevision.	17. Riddarholmsbroarna.
7. K. Collegium medicum.	38. Gustaf Is bronsbild.
8. Anatomisalen.	39. Riddarhuset.
9. Gamla kungshuset.	40. Hyrkuskgård.
10. Slottsbageri.	41. Rådhuset.
11. Kök.	48. Assessor Gjörwells boklåda.

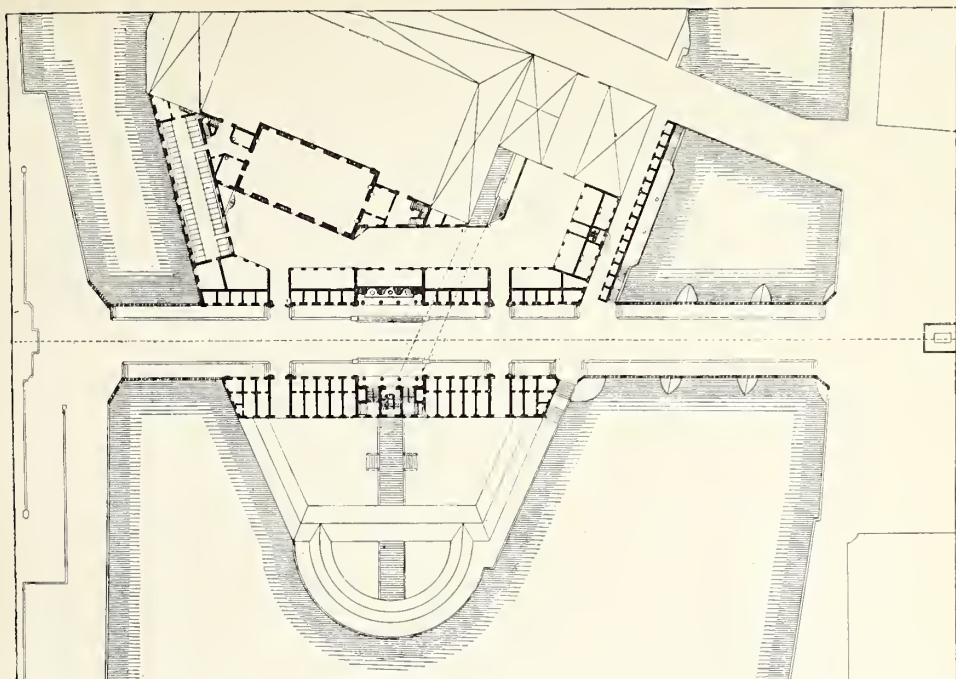
gårdsmuren nedrefs 1806, hvarigenom holmen fick ett friare utseende. Nere vid bron synas två sprthus på Tillæi och Brolins kartor.

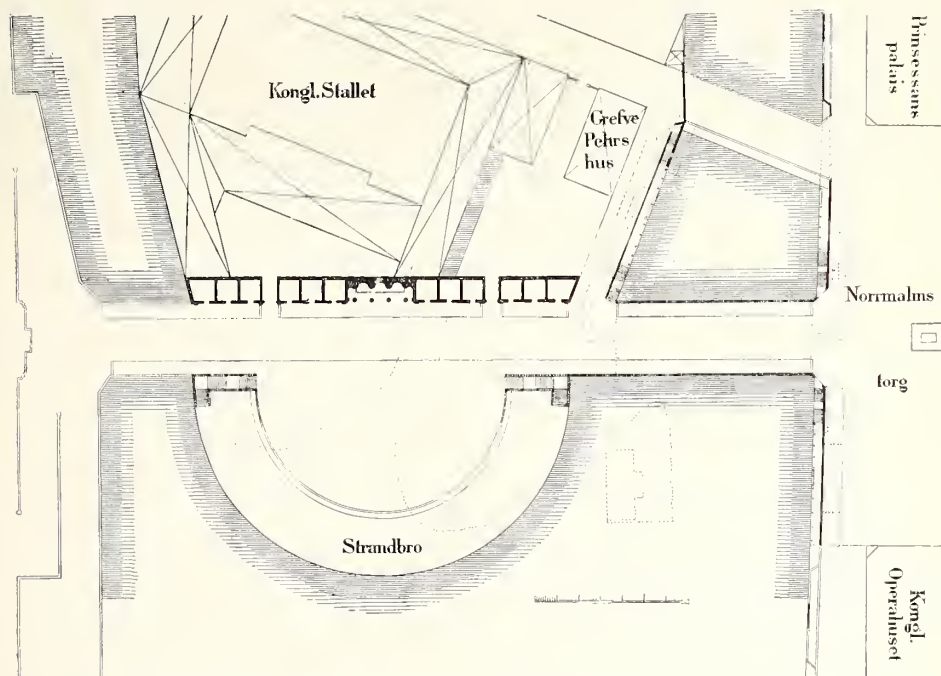
59. Karta öfver Helgeandsholmen 1771.

Efter JONAS BROLINS »Grundritning öfver Stockholms stad».

1. K. stallet.	19. Tvättbrygga.
2. Ridhus.	20. Corps de garde.
3. Vagnshus.	21. Riksråd. Ekeblads hus.
4. K. stallkontoret.	22. Hofapoteket Lejonet.
5. Stallsmedja.	23. Leijelska huset.
6. Dir. Salvii boktryckeri.	24. Kastenhof.
7. Hofgulldrag. C. Oldenburgs hus.	25. Lilla Kastenhof.
8. Aktuar. Zettermans hus.	26. Frimurarebarnhuset.
9. K. kam.-tjän. Engelhardts hus.	27. Kanslirådet Ekestubbes hus.
10. Bleckslag. Metzgers arvingars hus.	28. Grilliska huset.
11. Notfisk.-ålderm. H. Östermans hus.	29. Riksråd. Gyllenstiernas hus.
12. Grefve Pehrs hus.	30. Norrmalms sockerbruk.
13. K. Fathuren.	31. Lagman Westermans hus.
14. Slaktarehuset.	32. Kvarn med 4 par stenar.
15. Vägen.	33. Blötfiskbod.
16. Trappor till Skoporten.	34. Norrbro.
17. Norra fiskarehuset.	35. Rosenbads brygga.
18. Handverks- o. krämarebod.	36. Slaktarehusbron.

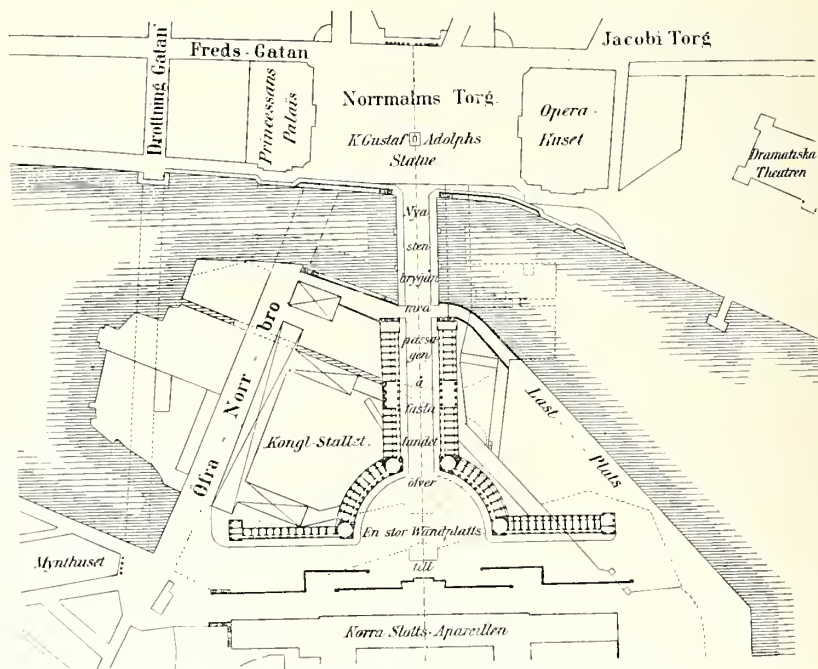

60. Förslag till Helgeandsholmens reglering gilladt af Gustaf III d. 21 aug. 1781.

61. Adelcrantz' förslag till Helgeandsholmens reglering 1791, »ännu oapproberadt 1793».

Oaktadt, såsom förut nämnts, redan Tessin framställt förslag om *Helgeandsholmens* ordnande på ett dess läge i stadens hjärta och slottets omedelbara närhet värdigt sätt, så tyckes man under 1700-talets förra hälft ännu ej fått ögonen öppna för betydelsen af denna i senare tid mer än någon aman omtvistade regleringsfråga. Slaktarhus och fiskarhamn hade funnits där redan från 1600-talet, och under den följande tiden utvidgades dessa anläggningar och andra lika vanprydliga byggnader tillkommo (se fig. 59). De omgivande vattnen inkräktades genom häraf föranledda utfyllningar, och strömmen belamrades med påhningar, afsedda att skydda de bräckliga träbroarna för isgången, med »fiskeverkor» och kvarnbyggnader. Åren

62. Förslag till reglering af Helgeandsholmen 1794.

1723—24 förvärfvade enskilda personer rätt att uppföra några flott- eller pråmkvarnar i norra strömgrenen, och på 1740-talet fanns där ett valkverk. År 1747 uppbyggdes en ny kvarn, sedan de äldre från 1720-talet, som det förefaller, sjunkit. År 1780 steg Mälarens vattenstånd så betydligt, att slussporten vid Söderström måste söndersågas och kvarnen i Norrström borttagas. Början var sedan 1760-talet gjord till en »marmorbro» från slottet till holmen, men vattnet bortspolade landfästena. Gustaf III anbefallde uppförande af en ordentlig stenbro öfver Norrström och, då medel därtill saknades, ökade han åren 1780 och 1781 stadens inkomster genom att höja last- och bropenningarna. Det senare året godkände han plan till arbetet, men först år 1787 lades grundstenen till bron öfver norra strömgrenen, och tio år därefter var den färdig. Gamla Norrebro och Slaktarehusbron refvos,

så att all trafik gick öfver den nya bron och därifrån på ömse sidor om grefve Per Brahes hus fram till bron till Mynttorget. Slaktare- och fiskarehusen nedrefvos, så att holmen fick ett prydligare utseende. Öfverståthållaren Modée föreslog 1794 södra strömgrenens igenfyllande (fig. 62), och äfven andra planer till holmens reglering framkommo, men dessa radikala förslag (fig. 60, 61) vunno ej gehör, och den nya bron öfver södra strömgrenen byggdes 1799—1806. Denna gren rätades genom utfyllning och undangräfning på 1820-talet, hvarvid den gamla västra bron utbyttes mot en gångbro af trä. På 1840-talet ändrades denna på nytt och utbyttes år 1879 mot den nya körbron till Mynttorget.

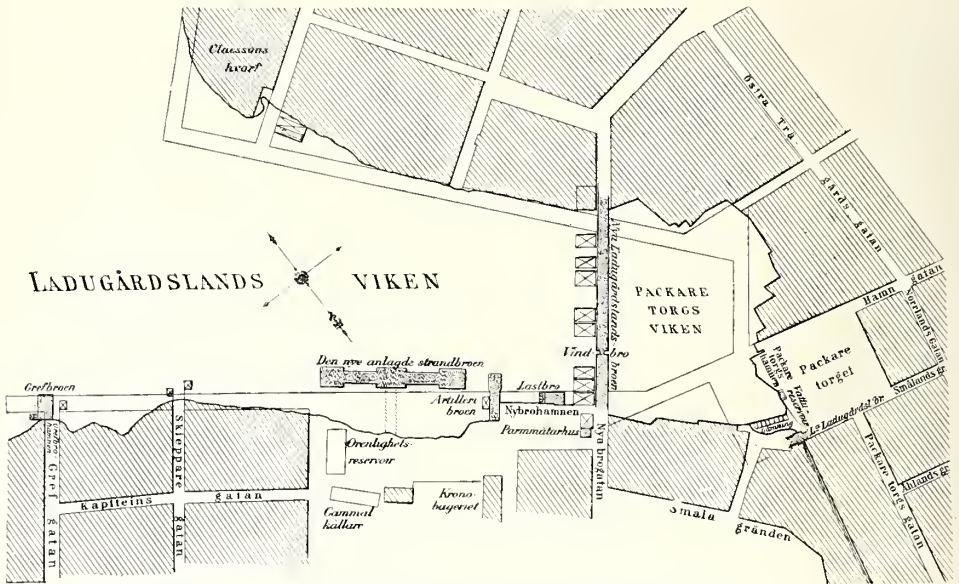

63. Dramatiska teatern efter en teckning af A. F. CEDERHOLM 1818.

Genom allehanda utfyllningar och landförändringar ha de forna småholmarna smält tillsammans och gifvit upphof till våra dagars Helgeandsholme; att följa förloppet härvid skulle blifva alltför omständligt, hvarför endast antydningar gifvits, och hänvisas läsaren för öfrigt till kartorna. Gustaf III:s regleringsplan af år 1781 ändrades 1799, hvarefter grundläggningsarbeten pågingo 1802—08, men först 1841—42 planerades och planterades rundelen öster ut, den nuvarande Strömparterren. I samband därmed uppfördes basarbyggnaden (se för öfrigt: M. RUBENSON, Byggnadsplaner å Helgeandsholmen).

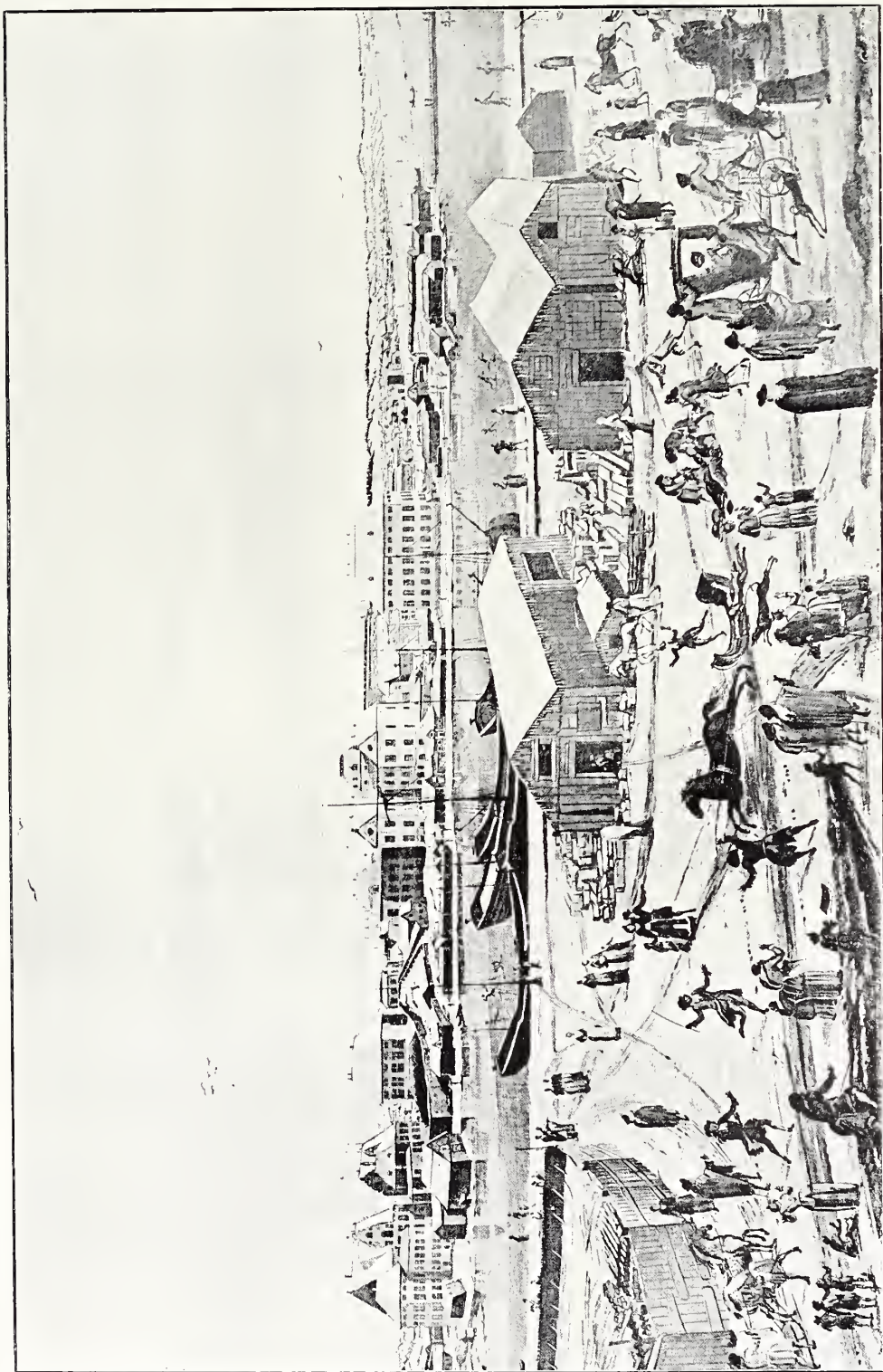
Norrmalm hade redan på 1600-talet fått sin utsträckning bestämd, men det återstod att utbyta kålgårdar och plank mot välbyggda hus. Eldsvådor härjade allt emellan, så t. ex. år 1751 i Klaratrakten, och 1775, då Adolf Fredriks församling delvis afbrann. Brunkeberg minskades till höjd och

omfattning (jmf. afd. XXVII), hvarigenom samfärdseln mellan malmens olika delar underlättades. Normalmstorg, senare kalladt Gustaf Adolfs torg, befriades år 1775 från spruthus och andra småbyggnader. Gustaf Adolfs staty uppsattes 1791, men affäcktes först 1796. En stor triumfport hade upprest på detta torg till drottning Kristinas ära, och en ny uppfördes, då Lovisa Ulrika höll sitt intåg år 1744. »Den usle ställningen», säger Elers (II, sid. 150), »som staden lät under namn af äreport bygga — — — stod på samma ställe och defigurerade torget några år». Det forna Torstensonska huset hade tid efter annan olika ägare och inköptes slutligen år 1783 af prinsessan Sofia Albertina. Midt emot låg den Lillieska, sedan

64. Karta öfver Ladugårdslands- och Packaretorgs Viken upprättad 1749 af A. S. J. TORSLUNDH. Orig. i Westinska saml.

De la Gardiska byggnaden, som inköptes af Gustaf III 1773 och som fick lämna plats för det nya operahuset. Arsenalen — De la Gardies hus »Makalös» — förändrades 1793 till dramatisk teater (fig. 63), hvarvid de där förvarade krigstroféerna flyttades till Fredrikshof. Huset nedbrann år 1825, hvarefter platsen utlades till plantering. Kungsträdgården var omgifven af mur till omkring år 1820, då den borttogs, utom mot norr, där den kvarstod till 1850-talet. År 1796 gjordes platsen friare genom borttagande af större träd, och orangeribyggnaden vid platsens norra sida ändrades till danslokal, »vauxhallen». När Fredrikshof blef kasern, uppläts denna byggnad till arsenal 1801, och förändrades 1817 till brunnsinrättning; redan sex år tidigare hade fanorna och en del af vapnen fått plats i Riddarholmskyrkan. Först 1851 refs den gamla orangeribyggnaden. År 1818 fingo planteringarna gifva vika för ett sandfält, där Karl XIII:s staty upprestes 1821.

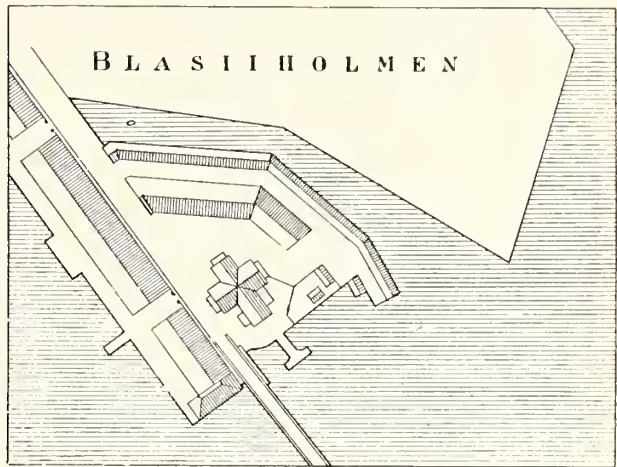

65. Skeppsbron och Blasieholmen.

Efter en måning af JOHAN SEVENBOM i rådhuset.

Packartorget har alldeles ändrat karakter genom Laduvikens igengrundande. Redan 1743 klagas, att knappt en vedbåt kunde lägga till vid torget. År 1739 anlades en bro öfver Träskrännilen från torget i Smålandsgatans förlängning. Vattendraget och viken (fig. 64) voro vid 1700-talets början så dygiga och illaluktande, att förslag redan då framkom om deras igenfyllande. Beslut därom fattades 1835, hvarefter den nuvarande parken blef färdig 1854 och Berzelii staty affäcktes 1858. Kronans forna reparebana vid gamla Ladugårdsbron refs och utlades till tomter 1703. Träsktorget ordnades enligt beslut 1790, och Brunkebergstorg uppstod vid bergets borttagande. Om kyrkor, offentliga och enskilda byggnader hänvisas för öfrigt till afd. XXII, XXIV, XXV.

Ladugårdslandet har oafslätligt utvecklats till en välbyggd och folkrik stadsdel. Artillerigården förändrades efter en plan af år 1763, och vid stadsdelens östra utkant förvandlades de la Vallées tomt (från 1652), som år 1733 kommit i Fredrik I:s ägo och efter honom kallats Fredrikshof, till kasern (1802). Humlegården vanvårdades under förra delen af 1700-talet, men synes ha kommit i bättre skick, då den utarrenderades af kronan, först åt konung Adolf Fredrik (1762—65)

66. Kyrkholmen med Holmkyrkan, Slaktarhuset och Fiskargången 1810.

Efter en karta af L. MALMSTEN och C. P. HÄLLSTRÖM.

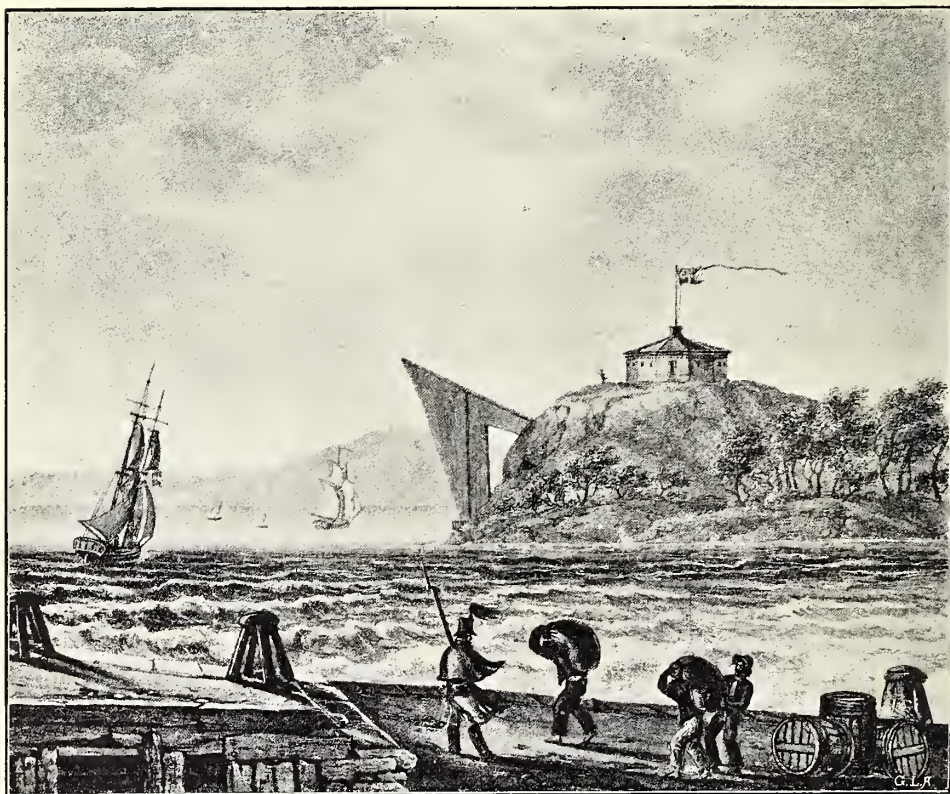
och sedan åt underståthållaren Liljensparre samt hans arvingar och rättsinnehafvare (1787—1822). Sedan fick chefen för artilleriet rätt till höskörden därstädes (se för öfrigt afd. XXVII). Den Stenborgska teatern var under några år (från 1773) inrymd i det forna lusthuset, och år 1851 begynte åter teaterföreställningar i ett hus i parkens västra del.

En del af *Djurgården* — båtsmanstomterna, Blockhusuddens tullplats, och Ladugårdsgärdet — lades år 1736 under stadens jurisdiktion, hvarjämte hela Djurgården år 1814 ställdes under dess polisbevakning.

Blasieholmen sammanväxte fullständigt med Normalm, i det att Näckströmmen igenfylldes; på Tillæi karta synes blott dess norra del. På yttersta udden af holmen fanns ett skeppsvarf, som är utmärkt på Tillæi karta, men hvilket år 1790 utbyttes mot ett »sillhof» eller nederlagsplats för salt fisk. Dithörande byggnader förstördes genom brand år 1822, och platsen ordnades efter museibygnadens uppförande. Den lilla träkyrkan på Kyrkholmen

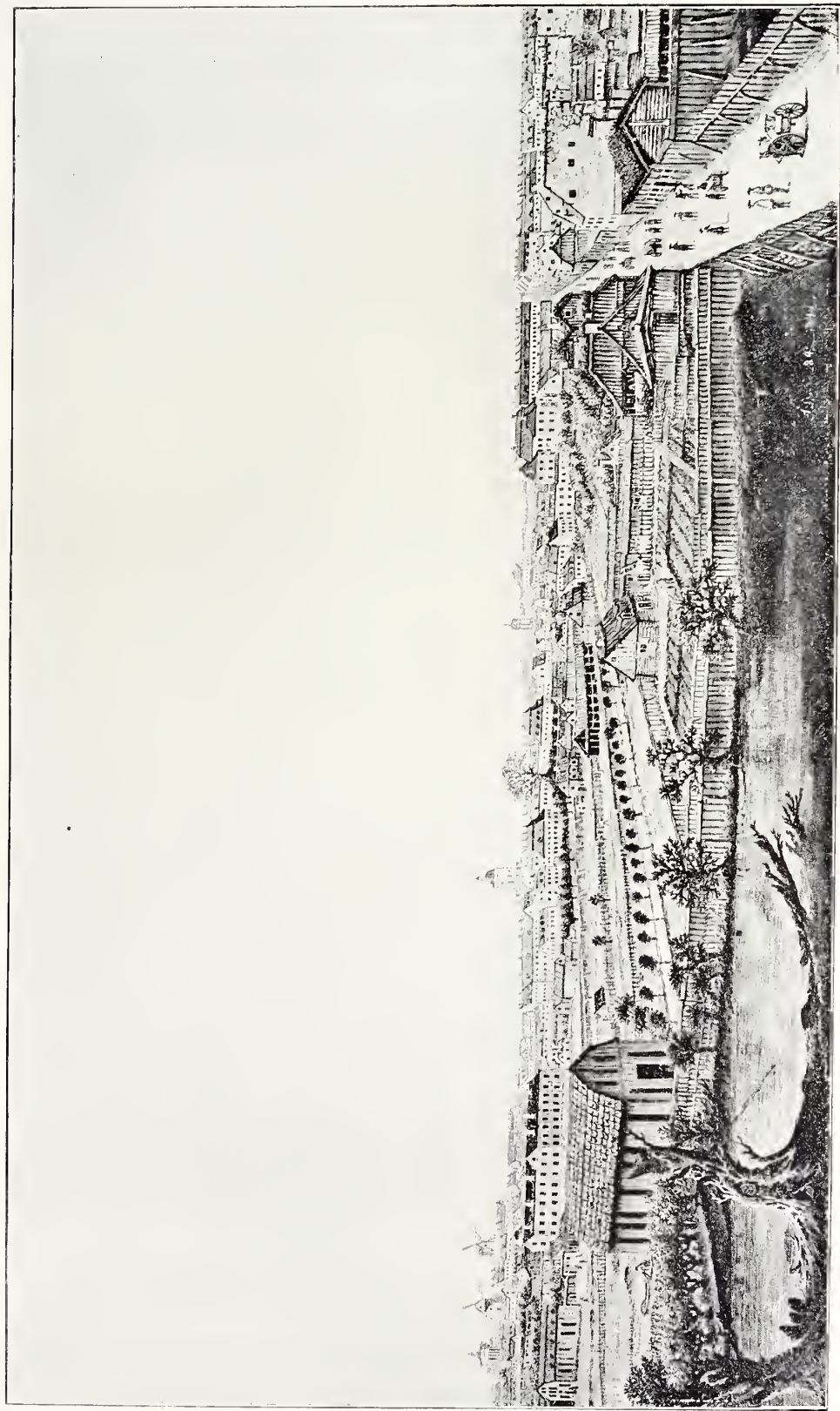
ombyggdes 1732—33, äfven nu af trä, och 1784—85 uppfördes ett slaktarehus (se fig. 66). Kyrkan förstördes vid eldsvådan 1822, men slaktarehuset räddades. Holmen växte småningom fast vid landet, och där förlades det nya nationalmuseet (1850—66).

Bron till *Skeppsholmen* ombyggdes på 1820-talet; efter kyrkans brand på Kyrkholmen uppbyggdes här Karl Johans-kyrkan, som invigdes 1842. *Kastellholmens* torn (fig. 67) sprängdes i luften vid en explosion i därvarande patronfabrik år 1845 och ersattes tre år senare af det nuvarande kastellet.

67. Kastellholmen efter en litografi af G. SÖDERBERG.

Den södra bron till *Kungsholmen* blef färdig i början af 1700-talet och ombyggdes af sten 1766—70. Genom landvinningar på så väl Klara- som Kungsholmssidan har den kunnat betydligt förkortas. Sedan en bro byggts i Kungsgatans förlängning 1880, refs den äldsta bron, som utgick från Munklägers- eller Gamla Kungsholmsbrogatan. År 1850 flyttades myntverket till dess nuvarande tomt vid Handtverkaregatan. Kungl. hofjaktvarvet anlades af Karl XI och fanns kvar till 1840-talet. Om stadsdelens förnämsta byggnader, Karolinska institutet, serafimerlasarettet och garnisonsjukhuset, redogöres i andra afdelningar af detta verk; likaså om Ulrika Eleonoras kyrka.

68. Trakten mellan Gamla Kungsholmsbrogatan och Barnhusgatan, sedd från Blokholmen, 1784.

Efter en målning af JOHAN SEVENBOM i rådhuset.

I stadsgrafven låg järnvågen ända till järnbanans framdragande. Östra slussbron ombyggdes 1749. Ett stycke väster ut i Mälaren låg en väderflotte för att skydda båtarna vid järnlossningen; den ombyggdes 1730 och synes på Tillæi karta. Ett särskildt jämbärareämbete tjänstgjorde vid vågen, med reglemente af år 1762.

Stadsdelen härjades af flera eldsvådor, såsom år 1723, då Katarina kyrka nedbrann och hela skadan uppskattades till mer än 1½ million daler s. m., och år 1759, då Maria kyrka förstördes tillika med den kringliggande

70. Blå Slussen efter en färglagd etsning af J. P. CUMELIN.

trakten. En regleringsplan uppgjordes för nybyggnaderna och utfördes delvis (se afd. XXVI). Bland märkligare byggnader må nämnas utom kyrkorna (se afd. XXII) *stadshuset*, som en tid inneslöt lokaler för rysk och katolsk gudstjänst, där fångelser funnos, och där kämmersrätten för Södermalm satt; bredvid låg *ryssgården*, där nybyggnader föranstaltades 1758. Horns och Grinds tegelbruk synas på Tillæi karta. På grund af kunglig befallning år 1759 upptogs ett torg vid Hornsgatan, som var i det närmaste färdigt 1767 och året därpå benämndes efter konung Adolf Fredrik. Nytorget finnes redan på Tillæi karta. Vid Hammarby sjö låg Barnängen med allehanda fabriker, och väster ut gick en bro öfver till *Långholmen*, där ett rasp- och spinnhus anlades år 1724. Malmens bebyggande har

gått raskt framåt, och sjön Fatburen, som synes ännu på Acrels karta, är nu igenfylld.

* * *

Om Stockholms allmänna utseende under det tidevarf, hvares viktigaste förändringar här ofvan i korthet skildrats, kan man göra sig en föreställning ej blott genom de förträffliga kartorna från denna tid, i främsta rummet Tillæi af 1733 (pl. 8) och Acrels af 1802 (pl. 9), utan äfven genom de talrika bilder af staden som finnas, särdeles från 1700-talets slut. En blick på dessa, af hvilka ett urval här äro meddelade, visar en stad, helt olika så väl den nuvarande som den, hvilken träder oss till mötes på Erik Dahlbergs och Sigismund Vogels praktfulla kopparstick. Hufvudstadens aristokratiska prägel, hvarom dessa sistnämnda bära vittne, synes under den följande tiden i icke ringa mån gått förlorad. De adliga palatsen hade vid behöfliga reparationer ej blifvit återställda i sin ursprungliga prakt eller ock, till följd af den genom reduktionen och kriget förorsakade penningnöden, ej blifvit fullbordade

71. Slussen från Mälarsidan efter en gravyr af E. MARTIN.

enligt de planer som byggherren tänkt sig eller tecknarens fantasi uppdragit; flere af kyrkorna hade förlorat sina höga, smäckra tornspiror, och på de ännu glest bebyggda malmarna omgäfvos de få ansevärdare husen af skjul, plank och ruckel af alla möjliga slag. I denna omgifning har helt visst den praktfulla kungaborgen tett sig tämligen främmande, om ej stadens oförlikneliga läge i alla tider bildat en motvikt mot dess invånares försummelser och vanvård.

Huru ruskiga slottets närmaste omgifningar voro ännu på Gustaf III:s tid framgår af de här afbildade Sevenbomska målningarna. På den första af dessa (fig. 54), som framställer slottet sedt från Blasieholmen, ser man längst till höger kvarnhjulet till stadens mjölkvarn, hvilken helt och hållet bortskymmer den öfver Norrströms norra gren ledande Slaktarehusbron.

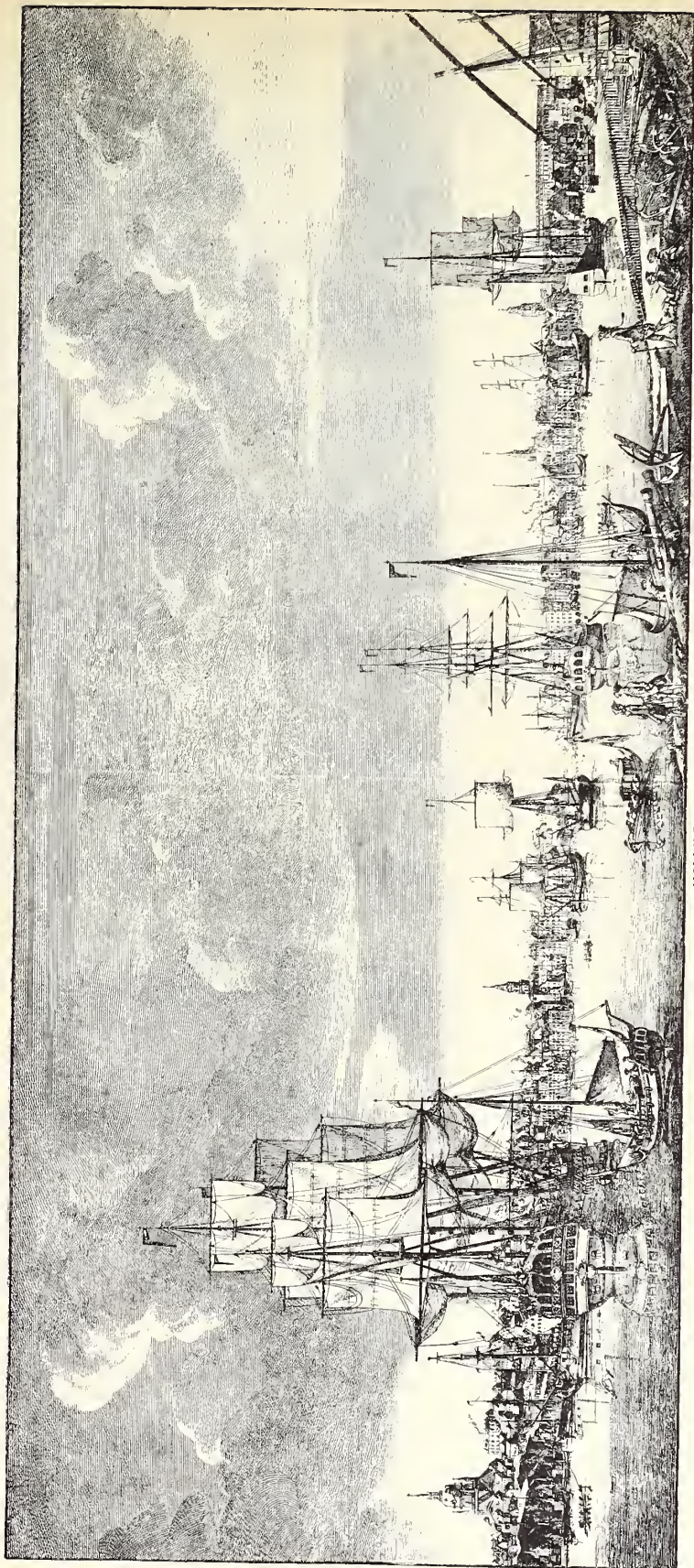
Till vänster därom synes först slaktarehuset och vidare fiskarhuset med till dem hörande bodar af trä och framför liggande hamn för fisksumpar. Där bakom reser sig Grefve Pers hus och kungl. stallet med den till dess gård ledande höga portalen. Närmare slottet ser man vidare Vedgårdsbron och omedelbart intill dess landfäste på södra sidan slottets vedgård med dess väldiga vedstaplar, hvarefter följer materialgården som sträcker sig nära nog fram till Logårdstrappan. Bilden 55 visar den gamla Norrebro mellan det nu rufna stallets sydvästra hörn och mynthuset, som ännu ej fått sina pelare. Ute i Mälaren synes Strömsborg omgivet af murar med styckekluggar och liknande en miniatyrfästning; längst bort reser sig en

72. Slussen före ombyggnaden 1850.

Efter en litografi af C. J. BILLMARK.

byggnad liknande en stor lada: det är Kungsholms kyrka utan torn. Bild 57 framställer Vedgårdsbron sedd från väster; där framför pågå arbetena med Lejonbackens anläggning, och i bakgrunden resa sig Bååtska, Fersenska m. fl. hus på Blasieholmen till större delen skymmande Ladngårdslands kyrkas stympade kupol; mellan dessa hus och Jakobs kyrka reser sig åter det forna »Makalös», nu arsenalen, hvars höga tak med de många utbyggena och kuporna år 1748 fått den förändrade form som bilden utvisar. Huru Blasieholmen, den tidens aristokratiska kvarter, såg ut, framgår än tydligare af vinterbilden fig. 65, som i förgrunden visar Skeppsbron med inhägnader och skjul för det ännu ej afslutade slottsbygget. En bild från stadens dåvarande utkanter med torftäckta timmerhus, tobakslador, gården och pillbuskar hafva vi i fig. 68, som föreställer trakten mellan Gamla Kungs-

HOLMIE A MDCCLXVIII.

73. Stockholms hamn 1768.

Efter en gravyr på titelbladet till H. AF CHAPMAN'S Architectura navalis mercatoria.

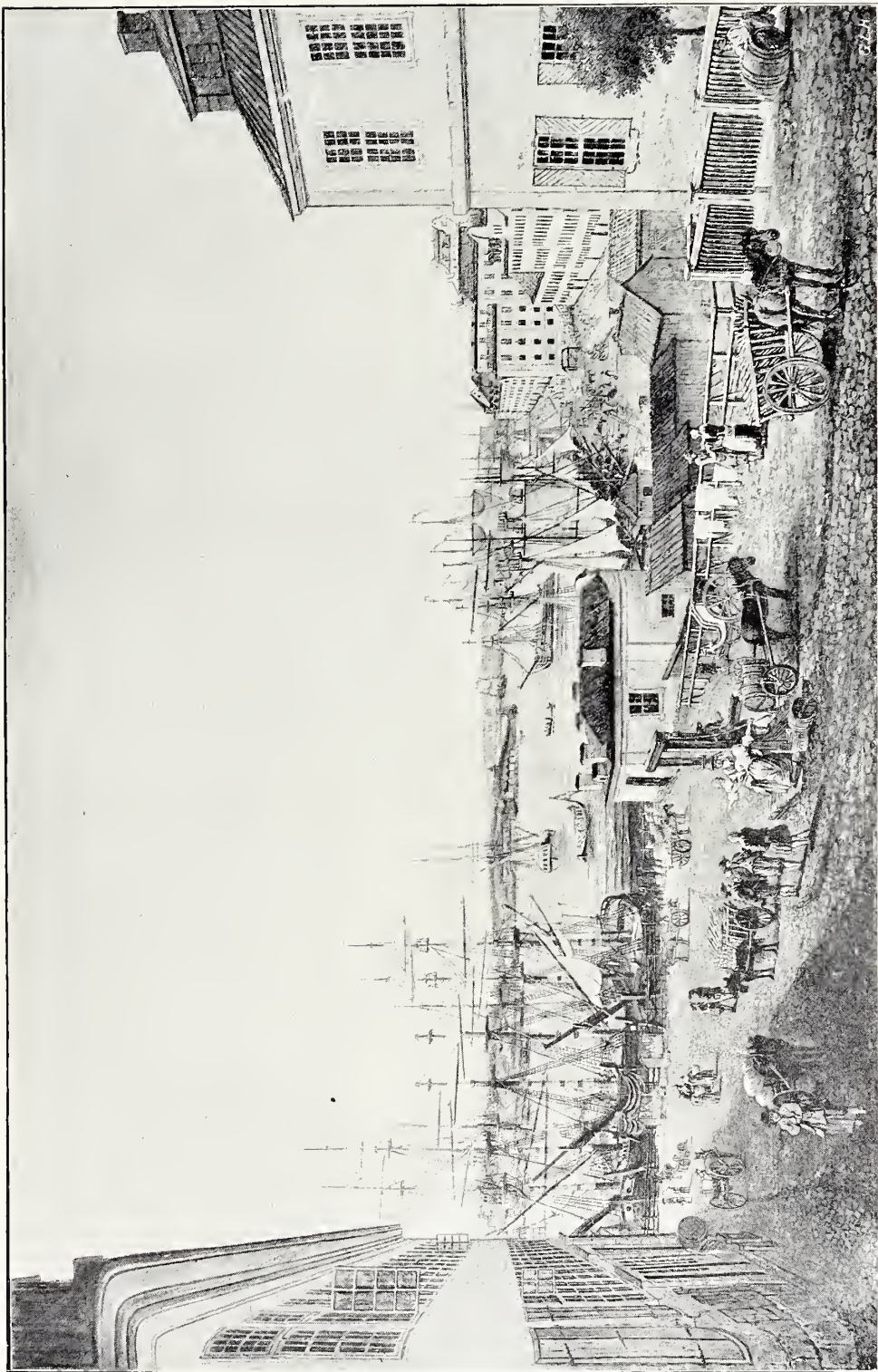
holmsbrogatan och Barnhusgatan sedd från Blekholmen, hvilken visar sig ännu ej vara fullständigt landfast med Klarasidan. Johannes klockstapel, Adolf Fredriks kyrka, spinnhuset och observatoriet hafva knappast alla kunnat vara synliga från tecknarens tänkta synpunkt, men bidraga till orientering vid taflans betraktande. Af de tre bilderna från Söder (fig. 74—76) förete den första och den sista icke så slående kontraster mot nutida förhållanden; alla visa de, liksom fig. 73, utsikter från olika håll öfver Stockholms hamn, lifvad af båtar och segel, och erbjuda dessutom intresse genom små genrebilder från förgångna tiders Stockholmslif. Bilden 79, liksom tvenne af de förut nämnda efter färglagda etsningar af J. Fr. Martin, för oss till Kungsholmen vid Nya brons landfäste. Till vänster synes planket mot Serafimerlasarettets tomt och till höger den ännu ej utfyllda återstoden af det vattendrag, hvilket gjorde den tomt, som då upptogs af glasbruket och i våra dagar af Karolinska institutet, till en holme. Där Eldkvarnen nu ligger synes blott vatten, och på den i fonden framträdande Riddarholmen ses de båda hus, som nedanför Kungshuset lågo tvärs öfver den nuvarande hamnplatsen; dessa hus, hvilkas läge närmare framgår af den ofvan meddelade kartan (fig. 58), hade ursprungligen uppförts på pålningar i vattnet för att tjäna till kök och bageri för hofvets behof.

Bilden 80, ehuru betydligt yngre än de ofvan beskrifna, torde knappast förefalla en våra dagars Stockholmsbo mindre främmande; den återgifver Drottninggatan år 1831 sedd från en punkt strax norr om den nuvarande Tunnelgatan. Inga trottoarer och inga butiker — annat än de af borstar utmärkta kryddbodarna — kantade på den tiden Norrmalms förnämsta pulsåder, hvars egendomligheter i öfrigt äro borgmästarestenarna i gatans midt, den tvärs öfver densamma ledande, bräddäckta afloppstrumman — »Skvallbänken» — de mellan husen spända järnstängerna för lyktornas upplängning och bakelseståndet i hörnet.

Den sista bilden (fig. 82) ligger ännu mycket närmare vår egen tid och återgifver dock en del af det Stockholm, som helt och hållet gått — det är Helgeandsholmen före afröjdningen.

* * *

Uppgifterna om stadens *folkmängd* blifva betydligt säkrare under 1700-talet. Enligt mantalslängderna uppgick den år 1750 till 53,502 personer, 1760 till 69,211, 1770 till 69,900, 1780 till 75,107, 1790 till 68,986, 1800 till 75,517, 1810 till 65,474, 1820 till 75,569, 1830 till 80,621 och 1840 till 84,161. Dessa siffror tyda på ett stillastående under perioden 1760—1820, ehuru växlingar naturligtvis förekomma. Det rent borgerliga elementet i gammaldags bemärkelse utgör ett mindretal, hvaremot ämbets- och tjänstemännens samt de lösa arbetarnes antal oafbrutet ökas. Några slitningar mellan olika befolknings-element kunna väl förekomma under 1700-talet,

74. Brunnbacken och Stadsgården.

Efter en måning af JOHAN SEVENBOM i rådhuset.

men försvinna småningom allt eftersom en del borgareskyldigheter, såsom i fråga om vård och vakt, inkvartering o. d., ordnas på annat sätt än förr. Betecknande för befolkningens sammansättning är bildandet af kommitterade för brandförsäkringsverket år 1807, hvilkas antal skulle utgöra 100, af hvilka 50 togos ur borgerskapet, 25 bland adeln och 25 bland öfriga ståndspersoner.

Angående stadsinvånarnas olika lefnadskall kan det här endast blifva fråga om att lämna några uppgifter om de egentliga stadsnäringarna, hvilka fortfarande äro å ena sidan *handel* och *sjöfart*, å den andra *industri* och *handtverk*.

* * *

Vid Karl XII:s död var handelsomsättningen förlamad, i det att den inhemska produktionen var ringa och tillförseln så godt som ingen, ehuru tullskillnaden mellan svenska och utländska fartyg borttagits. Rikens ständer måste träffa särskilda anstalter för att hindra en hotande hungersnöd. På kommerskollegii förslag tilläts fri minuthandel, äfven för främmande köpmän — en nödfallsåtgärd, som redan 1720 återkallades. Emellertid dröjde det ej länge, innan en hastig uppblomstring inträdde i så väl sjöfart som varuomsättning orsakad däraf, att utlandet begärligt köpte vårt järn, som några år saknats på marknaden. Stockholm drog största nyttan häraf såsom landets förnämsta handelsstad, och dess öfvervikt öfver andra städer visar sig däruti, att alla påbud och förordningar rörande handel och näringar företrädesvis angå hufvudstaden. Ständerna sökte beräkna storleken på exporten och importen och gjorde oafbrutna försök att genom lagbud få balansen dem emellan att utfalla till Sveriges förmån. Ett förslag framställdes 1723, att utländska fartyg finge befraktas till Sverige enbart med hemlandets produkter, och antogs året därpå (produktplakatet), med tillägg att påbud därom finge af regeringen utfärdas först då den svenska handelsflottan tillväxt så, att man ej skulle utsättas för stockning i rörelsen. Stockholms köpmän anskaffade i hast fartyg, så att deras antal steg från 177 år 1723 till 348 år 1724, och utverkade plakatets snara publicerande. Ända från början lände det förnämligast till storstädernas förmån, emedan de ensamma kunde hålla ett större antal fartyg i sjön. Ett annat stadgande, hvilket också bidrog till gynnande af Stockholm och Göteborg, såsom ägare af de största handelsfartygen, var att år 1722 beviljades en tredjedels lindring i tullen eller full frihet vid export eller import af varor hämtade utom Engelska kanalen med svenska fartyg utan afseende på storleken samt liknande frihet för skepp om mer än 50 läster vid viss sjöfart hitom kanalen. Handeln på Medelhafvet lugnades med ytterligare lättnader år 1733, och ett *Levantiskt handelskompani* inrättades, hvilket dock hade alltför obetydligt grundkapital, hvarför det aftynade och upphäfdes år 1757. Ett *ostindiskt* kompani hade

upprättats 1731. Utrikeshandeln stördes genom allehanda prohibitiva åtgärder, såsom export- eller importförbud, genom tullar, båkafgift (från 1758) och afgifter till manufakturfonden m. m. Vid riksdagen 1765—66 borttogos en del förbud och lindrades några afgifter, men någon systemförändring skedde icke.

Handelsparteringen från 1600-talet gällde fortfarande, åtminstone i princip, ehuru i detalj ej fullt genomförd, och genom en förordning af den 19 dec. 1734 inskräptes, att hvarje handlande måste genomgå en lärlingstid: först ett profår och 7 år såsom »gosse», sedan 4 år såsom »köpsven». På särskild begäran kunde han sedan af magistraten antagas såsom köpman, men endast i det fack, där han studerat. Nyetablerad svensk handlande skulle åtnjuta två års frilhet från borgerlig tunga. År 1741 framkom förslag om handelsparteringens stränga genomförande, men det föll hos ständerna. Vid riksdagen 1747—48 återkom frågan och ledde till uppdrag för kommerskollegium att efter öfverläggning med magistraten fastställa antalet kramhandlare, hvilka skulle förbinda sig att årligen uppköpa af de svenska fabrikerne en mängd kramvaror. De fingo ej heller befatta sig med hökeri-, speceri- eller annan handel. Påbudet tillämpades först i Stockholm genom en förordning af den 7 jan. 1748. Kramhandeln öfverlämnades till 59 sökande, hvilka förbundo sig att årligen köpa svenska väfnader för tillhopa 1,600,000 daler k. m. Magistraten skulle vaka öfver, att nödigt antal handlande ej öfverskreds, samt föreskrifva mängden varor, som hvar och en skulle uppköpa och hålla till salu. Äfven grosshandel skulle erfordra magistratens tillstånd, hvilket bands vid åtagande att försälja inhemska manufakturvaror för minst 20,000 daler s. m. (ARNBERG sid. 119). Handelsparteringen resulterade i en uppdelning i grosshandlare, kramhandlare och minuthandlare.¹ I afseende å torghandeln utfärdades flera stadganden.

Om den utländska sjöfarten reglerades till Stockholms förmån, gäller ej detsamma om den inländska, i det att det *bottniska handelsvänget* lossades, Redan 1673 återfick Gefle de rättigheter, som det förlorat 1636, men först på 1700-talet började de öfriga städernas frigörelsearbete från Stockholms öfvervalde. De dåliga kommunikationerna och bristande kapital hindrade Stockholms grosshandlare att på ett tillfredsställande sätt sköta varuomsättningen för hela Norrland. Ofta nedskeppades trä- och skinnvaror i större mängd, än de vågade köpa, hvilket verkade ett hastigt prisfall. Om samtidigt, såsom ofta hände, tillförseln af salt och andra nödvändighetsartiklar var svag och nederlaget däraf för litet, tvungos norrländingarna att sälja billigt och köpa dyrt, hvilket hämmade allt verkligt uppsving i deras hemorter. Landshöfvingar och städer vid Bottniska viken begärde stapelrätt för en eller flera orter norr om Stockholm, men hufvudstaden kämpade förtvifladt för bibehållande af sitt handelsmonopol. År 1741 erhöles städerna i

¹ Om storleken af export och import o. d. meddelas uppgifter i afd. XXXIII.

75. Utsikt af ballastplatsen och Ruthens trappor på 1790-talet (Stadsgrändshamnen).
Efter en akvarellerad konturetsning af J. Fr. MARIN.

Västernorrland, Västerbotten och Österbotten rätt att segla söder om Stockholm med trävirke och taga spannmål såsom återfrakt, och därmed var den första eftergiften gjord. På 1760-talet upplammade striden häftigare än förut, och vid den märkliga riksdagen 1765—66 antogs ett förslag, som gaf fyra städer i Österbotten och två i Västerbotten och Västernorrland rätt till utrikeshandel med egna fartyg; några andra städer fingo samtidigt liknande rättighet, ehuru med några inskränkningar, och öfriga handelsorter hugnades med andra förmåner. År 1777 stadfäste Gustaf III de bottniska städernas rättigheter, och därmed var Stockholms envælde vid Bottniska viken för alltid brutet.

Under de följande årtiondena ökades eller aftog handelsomsättningen och sjöfarten allt efter utrikespolitikens växlingar och fluktuationerna inom näringarna. År 1787 funnos i Stockholm 130 grosshandlare och 521 borgare jämte 127 änkor, som drefvo minuthandel. Staden ägde 220 egna fartyg och 5—600 anlande utifrån. Privilegierna för borgareståndet af år 1789 bekräfta uttryckligen produktplakatet och utlofva, att exklusiva handelsmonopol ej vidare skulle beviljas. Importförbud och öfverflödsförordningar med därpå alstrade lurenträjerier gjorde stort afbräck för den lagliga handeln. Den stigande varuomsättningen på England gynnade Göteborg på Stockholms bekostnad. Handeln med viktualievaror från inrikes fartyg frigafs alldeles i Stockholm. En strängt protektionistisk tulltaxa utfärdades år 1816, men redan 1823 uttalade sig riksdagen för införselförbudens borttagande, och 1846 års handelsordning införde en del friheter för handeln (se afd. XXXIII).

Handtverksnäringen sköts alltmera åt sidan i mån af *manufakturernas* uppsving. Äfven dessa grenar af stadslifvet hade lidit af krigen och det dåliga myntet under Karl XII:s tid; stagnation hotade att inträda, och varuprisen stego betydligt. Kommerskollegium ansåg orsaken ligga i själva skräväsendet och föreslog tillåtelse till friare konkurrens, hvilket också ledde till två kungl. förordningar om frimästare (26 maj 1719 och 2 juni 1724) och en ny skråordning (1720). Dessa tre stadgar resulterade i uttryckligt tillstånd för enhver svensk eller utländsk man, som lärt sig ett handtverk, att efter förvärfvade borgararättigheter öppna verkstad såsom mästare, utan att tillhöra något ämbete. Borgareståndet vid riksdagarna hade protesterat mot beslutet, men blifvit öfverröstadt. Varuprisen ville emellertid ej sjunka, hvarför kommerskollegium inkallade ämbetena i Stockholm och gaf dem en skarp tillrättavisning, hvarjämte magistraten utfärdade taxa för skräddare, skomakare m. fl. Borgerskapet kämpade kraftigt emot ökande af frimästarnes antal och genomdref slutligen upphäfvande af hela frimästerskapet (1731)¹, enär »städerna mycket lida af det tillåtna frimästerskapet, eftersom det förhindrar ämbetenas och handtverkeriernas uppkomst, men däremot befrämjar

¹ Det fanns dock fortfarande möjlighet för utlänningar att blifva frimästare, men detta förbjöds 1739.

bönhaseri och oduglige arbetare, samt sätter ungdomen i alltför stort själfsvåld» (ARNBERG, sid. 40). Vid nästa riksdag fortgick man på skyddslagstiftningens väg och gjorde på nytt skråna slutna samt förbjöd införseln af en mängd handtverksvaror, som kunde tillverkas inom landet.

Merkantilsystemet började tillämpas efter rent teoretiska grunder. Införseln af reda penningar i riket ansågs liktydig med nationalförmögenhetens ökande, hvilket orsakade en oafätlig omsorg hos de maktägande att öka exporten och minska importen. Man sökte uppgöra beräkningar öfver handelsbalansen dem emellan och fann som oftast, att importen var större, hvilket genast verkade en nervös ifver att med konstlade medel få exporten att springa upp. Bästa sättet syntes vara att skapa en kraftigare fabriksnäring genom upprättande af nya fabriker och upphjälpande af de gamla, som förfallit under Karl XII:s krig. Från 1726—27 års riksdag finner man ett ständigt växande antal förordningar af alla slag, import- och exportförbud, privilegier och reglementen. År 1727 fattades beslut om en låg personlig afgift samt om 5 % tull på varor, som infördes, men inom landet kunde tillverkas, hvilka båda inkomster skulle bilda en »landshjälpsfond», förvaltd af ständernas deputerade, hvarur lån skulle lämnas till manufakturister på billiga villkor: räntefritt under ett par år och sedan amortering under 4—5 år. Denna inrättning bidrog naturligtvis att höja antalet fabriker. Mellan riksdagarne 1731 och 1734 lämnades t. ex. 62,000 daler s. m. åt Barnängens yllefabrik, 30,000 åt Rörstrands porslinsfabrik, 16,000 till ett kattunstryckeri i Stockholm, m. m. Anslag beviljades också till arbetares resor utomlands.

Vid riksdagen 1738—39 kom hattpartiet till makten. Redan förut hade mössorna brutit med de första ansatserna till större näringsfrihet och gjort sig afgjordt till merkantilsystemets främjare. Hattarna fortsatte på samma väg, men drefvo principen om statshjälp till sådan ytterlighet, att både banken och statsverket kommo på obestånd utan varaktig vinst för fabriksrörelsen.

År 1739 (21 maj) tillkom en *hallordning*, som föreskref inrättande af *hallrätter*, för att döma i tvister mellan förläggare och mästare och mellan dessa och arbetarne samt i mål rörande uppsikt och ordning vid fabriker, en del skuldfordringsmål o. d. Rätten skulle i Stockholm bestå af en magistratsperson såsom præses samt sex bisittare, nämligen en grosshandlare, en kramhandlare, två manufakturister och två mästare, som lyda under manufaktur societeten. När målen rörde sig om mindre värde än 50 daler s. m., var hallrätten enda och högsta instans, men eljest kunde man vädja till kommerskollegium. Endast manufakturerna, icke skråna, skulle lyda under hallrätt, men gränsen var otydlig,¹ och tvister uppstodo alltjämt,

¹ Under hallrätt skulle lyda: klädes-, siden-, linnearbetare, silkesredare, strumpväfvere, tygfärgare, kattunstryckare, tapetmakare m. fl.

76. Utsikt af Stockholm åt Saltsjön tagen från Lundins malmgård på Södermahm, 1790-talet.

Efter en akvarellerad konturetsning af J. Fr. MARTIN.

i det att några häfdade den uppfattningen, att hvarje förbättring inom något handverk medförde indragande under hallrätten. Tillika bestämdes om besiktning af fabriker och granskning af varor. De gällande privilegierna för handverkshusen af år 1668 upphäfdes härmed. Fabriksnäringsen bands vid städerna enligt »förnyade manufaktur- och handverksprivilegier» (29 maj 1739). Manufakturister och deras arbetare befriades från båtsmanshåll, inkvartering, vakthållning samt från kontributioner och pålagor, utom tull och accis, så vida de ej tillika idkade annan borgerlig näring. Utrikes hämtade råmaterialier befriades från stora sjötullen, och fabrikerne fingo hålla öppna bodar.

Väfveriernas tillväxt kräde ökad tillgång till spånad, hvilket orsakade allehanda påbud. Redan år 1724 hade ett spinnhus inrättats i Stockholm, och beslut fattades om spinnskolor. I Stockholm fanns en spånadskunnig person, som skulle undervisa 6 spinnerskor, af hvilka 5 skulle kvarstanna och upprätta skolor därstädes samt en öfverflytta till Norrköping. Man bestämde kursernas längd och lärjungarnas antal och trodde sig kunna beräkna spånadskonstens utbredning såsom ett vanligt aritmetiskt problem. Hvarje spinnerska skulle årligen utlära 160 elever, hvilket för ett år gaf en slutsumma af 800 spinnerskor blott i Stockholm. Två skolor upprättades verkligen, men tillströmningen blef ringa. Man föreskref då, att hvarje krögerska eller månglerska i Stockholm skulle spinna en viss mängd garn i veckan för fabrikerne behof, och fastställde insättande på spinnhuset eller förlust af krogrättigheterna såsom straff för ohörsamhet. Följden blef naturligtvis, att spånadsyrket utsattes för förakt, utan att behofvet af garn fylldes.

Landshjälpsfonden öfverlämnades 1739 till ett nyinrättadt *manufakturkontor* och fick namnet *manufakturfonden*. Dessutom tillsattes en särskild ombudsman att bevaka manufakturintresset. Ett vite af 1,000 daler s. m. för hvarje förslag, som stred mot det gällande systemet, föreslogs och godkändes af ständerna. Utländska arbetare drogos in i landet, och understöd beviljades rikligt såsom lån under olika former af läro-, inrättnings-, flyttning-, inventions- och exportpremier. Fabriksrörelsen visade en tendens att sätta sig fast i Stockholm, där manufakturkontoret fanns, och där de maktägande ständerna samlades. Redan 1741 anmärktes, att 10 sidenfabriker funnos i Stockholm af 12 i hela landet samt 18 yllefabriker af 46, och samtliga skinn-, läder-, segelduks- och buldanfabriker. Klagomål framställdes från olika landsdelar öfver varornas dyrhet på grund af de höga transportkostnaderna, hvarför en del mindre fabriker på manufakturfondens bekostnad flyttades till andra städer, men snart råkade i förfall.

Fabrikerne arbetareantal och tillverkning ökas, men uppsvinget är konstladt. De färdiga varorna måste pantsättas för att ytterligare statsunderstöd skall utbetalas, och auktioner blifva ett ofta förekommande af-

ytttringssätt. Bestående fabriker sökte hindra upprättande af nya, och hatarna leddes ofta af partihänsyn vid understödens utdelande. Bland manufakturerna i Stockholm kunna nämnas tobaksfabriker, väfverier, hvilka på 1750-talet sysselsatte vid pass 8,000 arbetare af 14,000 i hela landet, bandfabrik, porslinsbruken vid Rörstrand och Marieberg m. m. (jmf. afd. XXXIII). Brännvinsbränningen sköttes af bryggareämbetet, och antalet krogar uppgifves till 7—800.

Vid 1760 års riksdag väckte regeringen förslag om större näringsfrihet, skrånas upphäfvande o. d., men ständerna voro af annan mening och ansågo frihet lika med oordning och förfall. I början af 1760-talet kom en förhärjande handelskris, som satte flera firmor i Holland och Tyskland i konkurs och därigenom återverkade på Sveriges ekonomiska lif. Endast till Stockholm återkommo från utlandet protesterade växlar till en summa af 7,000,000 rdr. sp. (Nyström, s. 24). Flera fabriker måste stängas, och Stockholms köpmän utsände ej sina fartyg. En mängd arbetare stodo brödlösa och måste stundom behandlas som lösdrivare. Enligt beräkning af öfverståthållareämbetet flyttade 627 arbetare ur riket under förra delen af år 1764.

Vid riksdagen 1765—66 kommo mössorna åter till makten, men detta innebar endast en modifikation af det gamla systemet, icke en förändring af detsamma. Sträng räfst anställdes med manufakturkontoret, som en tid ej ens fört ordentliga räkenskaper, och manufakturfondens förvaltning öfverlämnades till kommerskollegium. Premierna minskades till antal, men borttogos icke. Anfall riktades mot skråna, emedan de hindrade gesäller att etablera sig såsom mästare genom påbud om undfägnad o. d., som i Stockholm kunde uppgå till en utgift af 3,000 daler k. m. Men ständerna hemställde endast, att lättare tillfälle borde beredas att öppna fabriker i hvilken stad som helst. Hallrätten i Stockholm sökte hindra verkställandet häraf, men fick en tillrättavisning för sin egenmäktighet. En ny öfverflödsförordning förbjöd användande äfven af några svenska fabrikater, hvilket skadade en del manufakturer, såsom sidenfabrikerna.

Åtgärderna vid riksdagen voro fullt berättigade, men bidrogo endast till ökad förfall för en del fabriker, som hufvudsakligen stödt sig på statshjälp. I Stockholm nedgick t. ex. antalet väfstolar från 2,157 år 1762 till 1,412 år 1766 och 1,010 år 1767 och antalet arbetare vid väfverierna under samma år från 8,007 till 5,214 och 3,717; 27 fabriker i väfnadsbranchen måste nedläggas. Växelkursen var ostadig, och handelsförhållandena osäkra. År 1769 föreslogo Stockholms fabriksidkare förbud mot förbrukning af alla utländska fabriksvaror, men kunde ej genomdriva sin fordran. Större lgn inträdde först efter 1772 års revolution i samband med Liljencrantz' diskonteringskompani (1773) och myntrealisationen år 1776. Den gamla förbudspolitikerna började öfvergifvas, och nya teorier främjades, af innebörd att jord-

bruket vore ett lands hufvudnäring, så att manufakturernas betydelse blott vore sekundär.

Redan i början af sin regering antydde Gustaf III, att städernas rättigheter skulle lämpas »efter tidernas omständigheter och det allmännas nytta och gagn». 1720 års skråordning skulle efterlefas, hvarigenom bestämmelsen af år 1734 om slutna skrän upphäfdes. Det öfverlämnades också åt städernas magistrater att bestämma mästerprovvens beskaffenhet. Några nya städer befriades alldeles från skråinrättningen. Borgareståndet klagade vid riksdagarna 1778 och 1786, hvarjämte Stockholms 50 äldste år 1785 inlämnade en skrivelse till öfverståthållaren med klagomål, att det fanns lika många fuskare som mästare i hvarje handverk. Vid 1789 års stormiga riksdag fann Gustaf lämpligt att utfärda privilegier för borgareståndet (daterade den 23 februari, men något senare tillkomna), hvori finnes intaget, att inga »exklusiva privilegier, monopolier eller förpaktningar» skola utfärdas; att »kronans behofver» skola upphandlas genom offentliga auktioner; »att ingen må tillåtas borgerlig handel och rörelse drifva, som därå ej burskap vunnit samt afgifter till kronan och staden därför betalar, ridderskapet och adeln samt ståndspersoner likväl all tillständig rätt förbehållen»; samt att »behörigt och skiligt afseende»

skall göras, om flere handlande eller handverkare anmälde sig till vinnande af burskap och mästerskap »än skäligen i afseende på ortens belägenhet, folkmängden, näringsutvägar och kringliggande landsort förmodas därstädes sin utkomst och bergning hafva kunna», när nämligen detta intygas af societeten eller ämbetet, stadens äldste och magistraten. Den 28 april 1789 utfärdades tillika en kunglig resolution mot bönhasar och fuskare till stads-handverkarnes förmån.

Privilegiebrevet är tämligen allmänt hållet, men mottogs med jubel. Senare medgäfvos dock åtskilliga undantag, men hvad som kvarstod blef svårigheten för gesäller att blifva mästare, emedan städernas myndigheter som oftast ansågo det förntvarande antalet fullt tillräckligt. Gustaf IV

77. Gustaf III:s staty af J. T. SERGEL.

Adolf inskröpte å nyo (1802), att ämbeten ej fingo anordna dyrbara mästerprof, men det onda blef ej undanröjdt. Mästarne själfva ansågo t. o. m. sitt antal för stort, så att de år 1800 anförde klagomål däröfver i Stockholm. Detta synes ha saknat grund, enär mästarne antal år 1761 utgjorde 1,394, men år 1798 blott 1,169. År 1801 utnämndes en särskild hall- och handtverksfiskal, som skulle söka åvägbringa förlikning vid tvister mellan mästare eller ämbeten, åtala ämbetena, om varuprisen höjdes, samt antaga sig gesällerna.

Fabriksväsendet hade växlande perioder af uppsving och tillbakagång, beroende på osäkerheten i utlandet och på växlingarna i myntvärdet. Tid-

tals ställdes arbetare i större antal utan arbete. År 1794 afskaffades tills vidare alla exportpremier. Bland fabriker i Stockholm kunna nämnas sju sockerbruk och tio boktryckerier. — Brännvinslagstiftningen följde under olika tider växlande principer, men därom må hänvisas till vanliga historiska arbeten.

Vid 1809 års riksdag åtog sig adeln inkvartering för hus i städerna med villkor »att idkande af all borgerlig näring, emot åtagande af där emot svarande borgerlig tunga, måtte blifva en rättighet för alla medborgareklasser». Bestämmelsen uppfattades på många håll som ett uttalande för allmän näringsfrihet, så att lärotid och mästarprof ej längre skulle erfordras,

och i öfverensstämmelse med denna uppfattning lämnade Stockholms handelskollegium några personer tillstånd att börja handel eller handtverk. Magistraten hade en annan, och säkerligen riktigare, uppfattning och upphäufde kollegiets beslut. Det skulle också varit egendomligt, om en så viktig bestämmelse som den om skräväsandets upphäufvande skulle hafva tillkommit i förbigående vid behandling af en annan fråga. Borgareståndet preciserade sin ståndpunkt vid 1812 års riksdag, och samtidigt tillsattes en kommitté att granska gällande näringsförfattningar. Tanken på större näringsfrihet väckte emellertid allt större anklag¹ och vann sin första seger genom *fabriks- och handtverksordningen af den 22 dec. 1846*. (Se afd. XXXIII.)

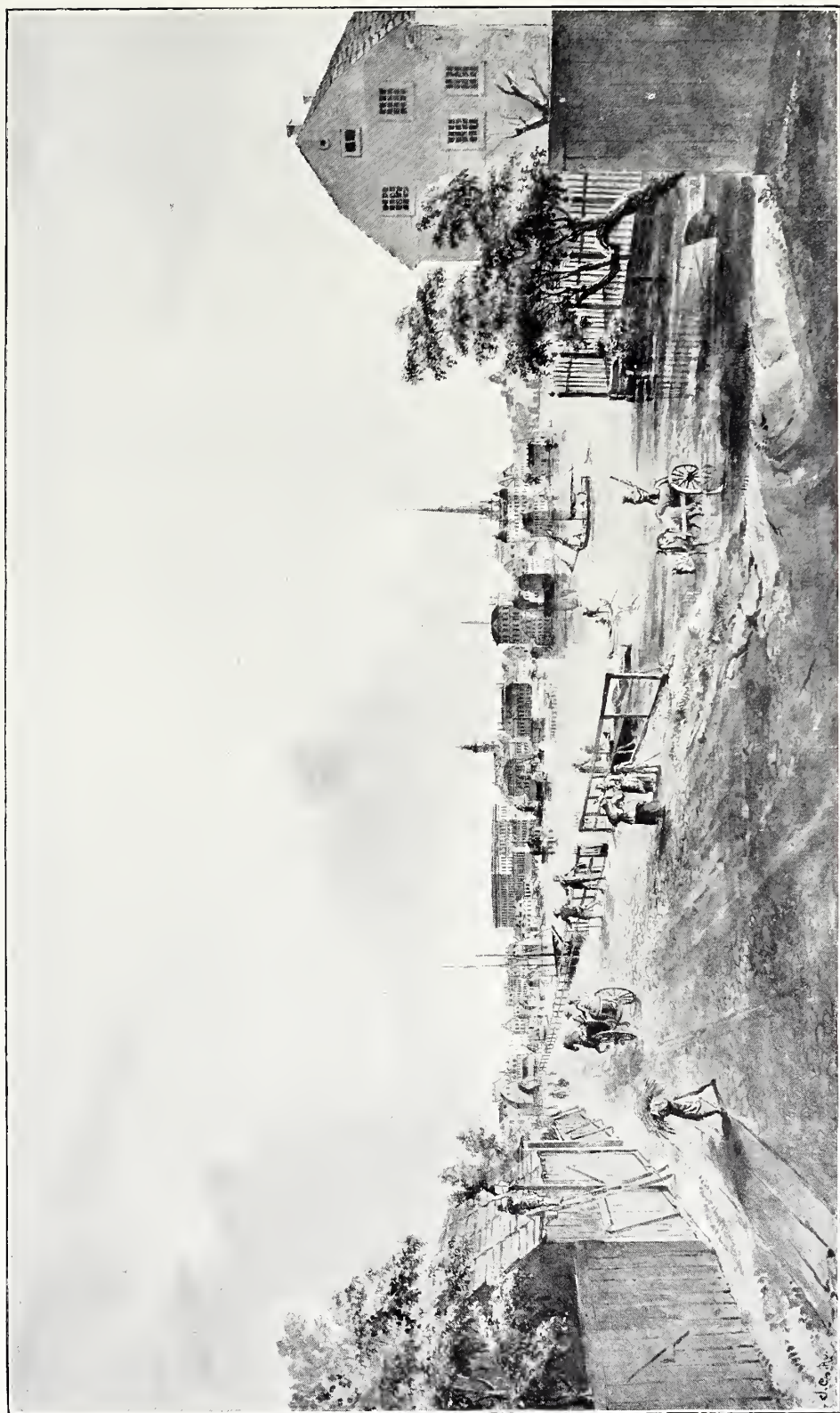
* * *

¹ Riksdagen 1823 uttalade sig t. ex. för skräämbetenas borttagande.

J. Jäger fot.

78. Karl XIII:s staty af E. G. GÖTHE.

79. Utsikt öfver Mälaren från Nya Kungsholmsbron, 1790-talet.
Efter en akvarellerad konturetsning af J. Fr. MARTIN.

Omvårdnaden om *sjuka och fattiga* har kräft ständigt flera institutioner och anstalter. Vid Danviken mottogos orkeslösa och sjuka, och deras antal uppgick år 1761 till 195, delade i tre klasser: fribröder, fattigbröder och kurhnspatienter. År 1797 fimmos 104 fattigbröder, 105 dårhushjon och 54 fribröder. År 1773 tillsattes bland serafimerriddarne en hospitals-, barnhns- och lasaretsöfverstyrelse, som fick uppsikt äfven öfver Danviken, men år 1808 öfverflyttades befattningen med denna inrättningen till kungl. direktionen öfver Stockholms stads allmänna fattigvård, hvilken upphörde 1812. År 1813 tillsattes en särskild direktion under öfverståthållarens ordförandeskap. — Om barn- och tnkthuset samt det år 1724 inrättade rasp- och spinnhuset på Långholmen kan hänvisas till afd. X. — Drottninghuset vid Johannes kyrka tyckes ha råkat i förfall vid 1700-talets början, men dess förvaltning ordnades 1721, hvarvid det bestämdes, att endast fattiga officerares, prästers, hederliga borgares och kungl. betjänters änkor och döttrar skulle där intagas. Anstalten erhöll flera gåfvor och hade en tid egen präst.

Från 1688—89 började kollekt upptagas i kyrkorna och afgifter erläggas vid begrafningar m. m. för att anskaffa medel till utdelning bland stadens fattiga; dessa inkomster kunde ej beräknas i förväg och voro ofta otillräckliga, hvarför förslag år 1734 väcktes om fattighns i hvarje församling. År 1737 uppskattades antalet utarmade till 930 personer, hvilka till underhåll fördelades på alla församlingarna. Med hjälp af kollekter, gåfvor, lotterier och andra inkomster uppfördes under 1700-talet flera fattighus. Storkyrko- och Riddarholmsförsamlingarna inköpte därtill Sabbatsbergs egendom nära Rörstrand år 1751; Klara och Olofs församlingar inköpte tomt redan 1749, och efter församlingens delning blefvo två fattighus upprättade på 1790-talet; Jakobs- och Johannes församling köpte gård 1737 och fick sitt hus färdigt tio år senare; Maria öppnade sitt 1744, Hedvig Eleonora 1748 och Ulrika Eleonora byggde eget hus 1762.

Borgerskapets änkhns upprättades 1724 och dess gubblus 1788.

År 1796 beräknades antalet fattiga till 4,553, hvaraf 1,779 voro orkeslösa, 1,342 barn, 864 mindre arbetsföra och lika många arbetsföra. År 1807 steg totalsumman till 8,048. (Se för öfrigt afd. XVI.)

* * *

Stadens högste styresman var fortfarande *öfverståthållaren*, hvilken enligt 1719 års regeringsform (§ 30) såsom förnt skulle vara medlem af riksens råd. Redan 1720 ändrades detta dærhån, att han skulle vara en »erfaren och skickelig» man ntom rådet (Reg.-form. § 12). Om hans åligganden stadgade regeringsformen af 1719 i § 30 och den af 1720 i §§ 18 och 36. Han uppräknas bland förtroendeämbetsmän i 1772 års regeringsform § 31 och i 1809 års § 35. Gustaf III lät öfverståthållaren friherre Sparre uppgöra förslag till instruktion, som utfärdades den 16 febr. 1776, ändrad den 25

aug. 1791, och blef gällande i nära nittio år. Om dess innehåll må hänvisas till afd. V, sid. 203. Öfverståthållarens lön var ordinarie riksrådslön, hvarjämte hans taffelpenningar år 1721 fastställdes till 3,000 daler s. m. att utgå af stadens enskilda medel. År 1797 fastställdes hans lön af staten till 3,000 riksdaler jämte några smärre förmåner, och hans taffelpenningar af staden till 1,000 riksdaler.

Underståthållaren likställdes 1772 med landshöfdingar och förklarades 1809 vara förtroendeämbetsman.

Magistraten bestod af borgmästare och rådmän. År 1715 uppgjorde magistraten förslag på tre personer vid besättande af ett ledigt borgmästareämbete, och konungen utsåg en af dessa. Detta blef sedan vanligt och fick stöd i resolutioner på borgerskapets besvär vid riksdagarna 1720 och 1723. Genom 1751 års konungaförsäkran blir det gällande lag, att hvarje stad äger att »utvälja och föreslå» de personer, som anses lämpliga till borgmästare, rådmän och stadssekreterare, och att regeringen är bunden inom förslaget vid utnämningen. Genom praxis kom förslaget att innefatta tre namn, och allt detta får grundlags helgd genom § 31 i 1809 års regeringsform.¹ Om öfriga stadsbetjante stadgas år 1751, att de skola tillsättas af magistraten, »utan att något intrång därutinnan skall dem tillfogas».

Rådmännens antal var från 1600-talet 15, men bestämdes år 1781 till 19, ändradt till 16 år 1816. Borgmästarnes antal var såsom förut 4 till år 1821, då politi- och ämbetskollegierna sammanslogos till ett politi-, ämbets- och byggningskollegium med indragning af en borgmästaretjänst; år 1849 förenades detta äfven med handelskollegium och fick namnet handels- och ekonomikollegium, hvarigenom ännu en borgmästareplats försvann. Justitiekollegium bibehölls, men fick i någon mån ändrad verksamhet, och båda kollegierna blefvo afdelningar af stadens rådstufvurätt.

Äfven borgerskapets äldste, hvilka till en början voro 48, hafva fått ändradt medlemsantal. År 1763 begärde de, att fabrikssoietetens medlemmar skulle underkastas utskylder såsom andra borgare, och i samband med uppfyllande af denna fordran ändrades antalet i borgareutskottet till 50. Medlemmarna valdes klassvis, och klassernas antal fastställdes 1849 och 1851 till 22, så att grosshandlare utse 12 medlemmar, minuthandlare 12, fabrikanter 5, bryggare 2 och alla öfriga klasser (bagare, skraddare, skomakare m. fl.) 1 hvar. — Flera andra kommunala institutioner, såsom inkvarterings-, bemedlings-, drätselkommissioner m. fl. hafva tid efter annan uppstått, men härom hänvisas till afd. V.

Under 1600-talet ingrep regeringen oafslätligt i stadens förvaltning, hvarvid konflikter lätt kunde uppstå. Karl XII fastställde därför år 1699, hvad som borde hänföras till stadens enskilda hushållsärenden, och resolutionen

¹ 1862—63 utsträcktes rösträtten vid förslagens uppgörande till alla vid riksdagsmannaval röstberättigade.

hårom förtydligades under 1700-talet. »Beträffande städernas enskilda medel», heter det i 1751 års konungaförsäkran § 21, »så äga magistraterna tillika med borgerskapet dem till aflöningar och publika byggnader efter staten och privilegierna att disponera, och bör öfverskottet till inga andra *usus* användas än till städernas upprätthållande, prydnad och förbättring samt flera deras nödiga behof.» Karl XI:s stat lades till grund för följande utgiftsberäkningar. Såsom exempel på en stat från början af 1700-talet kan tagas den för år 1724, där de ordinarie utgifterna uppgå till 65,409 daler s. m. (däraf 18,000 till stadens publika byggnader, 5,000 till extra utgifter med redovisningsskyldighet och 2,000 utan sådan; jämför ofvan sid. 157); den extra ordinarie staten har såsom slutsumma 5,928 daler. År 1782 uppgick den ordinarie staten till 22,686 och den extra ordinarie till 17,868 riksdaler sp. (tillsammans 40,554 rdr); år 1830 uppgår slutsumman för stadens årliga utgifter till 251,646 riksdaler banko. Om man uttrycker de olika årens summor i kronor, uppgår utgiftsstaten för 1724 till 95,116¹, för 1782 till 162,216² och för 1830 till 377,469, naturligtvis oafsedt penningarnas olika köpkraft.

Bland stadens inkomster märkes tolagen, som uppbars med i någon mån växlande belopp, tills den år 1857 indrogs till statsverket mot bestämd årlig ersättning till staden. För år 1830 uppgick den till 100,956 riksdaler banko. Afgifter vid vågarna upptogos äfven, likaså bro- och hamnpenningar; hyresmedel uppgingo år 1830 till 28,721 riksdaler banko, tomtören till mindre än hälften af nämnda summa; på 1760-talet utjämnades sistnämnda afgift på alla fria tomter, så att speciella undantagsförmåner skulle försvinna, hvar efter en tariff fastställdes 1794. Om inkomst af auktionskammaren stadgades 1674, 1780 och 1812; den uppgick år 1830 till 20,707 riksdaler. År 1824 fick staden rätt att utarrendera brännvinsdestilleringen, hvilket år 1830 inbringade 16,666 riksdaler. Burskapsavgifter uppgingo samma år blott till 1,573 och saköresmedel till 821 riksdaler banko (*Underdånigt utlåtande 1837 angående Stockholms stads drätselverk*).

Borgerskapets skyldighet till militärtjänst kvarstod under hela 1700-talet. År 1702 utfärdades instruktion för borgerskapets kavalleri, och från år 1729 omtalas en stor mönstring med borgerskapets militärafdelningar. De paraderade vid kungliga begrafningar och andra högtidliga tillfällen, sista gången år 1854 vid aftäckande af Karl Johans staty, då de blott representerades af 24 man. Vid 1772 års statshvålfning spelade de en viss roll och gjorde ensamma garnisonstjänst i hufvudstaden från den 18 sept. 1788 till den 23 okt. 1790, under hvilken tid den vanliga garnisonen var bortkommen-derad för kriget; hela styrkan uppgick vid denna tid till 1,880 man, hvaraf 281 man voro befäls personer. Vakhållning förekom åter i mars 1808 och

¹ Med 1 daler s. m. beräknad till 1¹/₃ krona.

² Med 1 riksdaler sp. beräknad till 4 kronor.

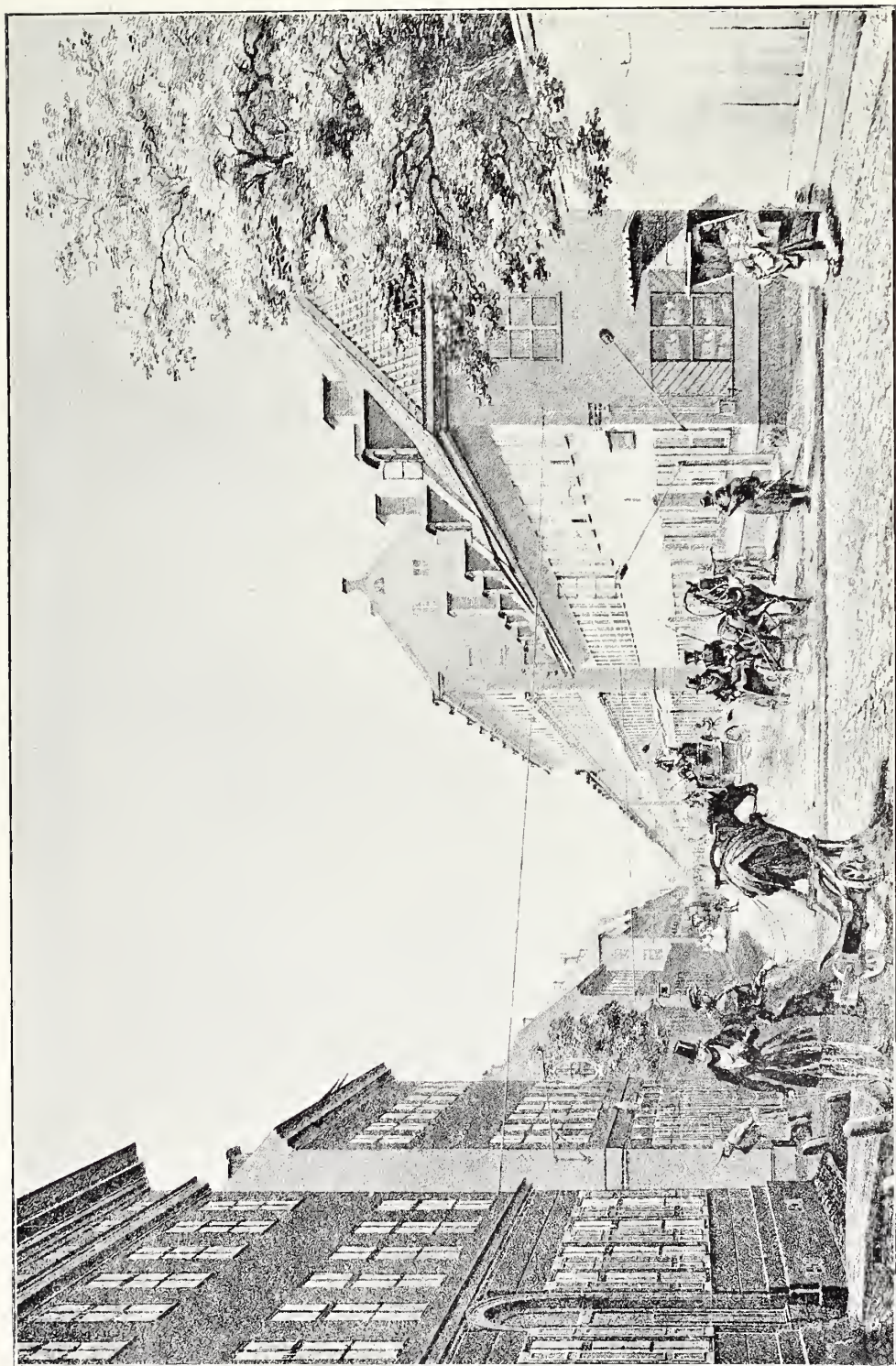
aug.—sept. 1814. Officerare föreslogos af skvadronerna och kompanierna själfva, hvarefter kungl. maj:t gaf fullmakt. År 1820 indrogs stadsmajorens lön, och intresset för öfningarna försvann småningom, men ännu år 1862 funnos nominellt fem bataljoner, och samma år antogs ny uniform. De sista intresserade öfvergingo till skarpskyttekåren, och från 1870 har borgerskapets särskilda skyldighet till vapentjänst försvunnit.

* * *

Stadens uppdelning i församlingar har undergått ett par förändringar under detta tidsskede. Trakten omkring Olofs kapell utbröts från Klara församling och fick namnet Adolf Fredriks församling (1773). Konungen blef patronus, och kyrkoherden inträdde såsom ordinarie medlem i konsistorium. Däremot återförenades Riddarholmens och Storkyrkans församlingar år 1807. År 1841 bestämdes grunderna för tillhörighet till garnisons- och Skeppsholmsförsamlingarna.

År 1781 utfärdades ett toleransplakat för katoliker, och två år senare anlände en apostolisk vikarie; 1784 började offentlig gudstjänst i stadshuset på Södermalm, och 1837 invigdes den nya katolska kyrkan. Judarna fingo åtskilliga friheter genom 1782 års handelsreglemente, och hade öppen gudstjänst från 1787.

Skolväsendet ändrades icke synnerligen mycket under 1700-talet. Trivialskolan fanns kvar vid Själagårdsgatan till 1814, flyttades då till Riddarholmen och förändrades 1821 till gymnasium; årligen synas vid pass 50 gossar ha inskrifvits. Tyska skolan fick ändrad ordning 1773, hvilken tillämpades till 1841; år 1744 ökades skollustomten, och 1776 ombyggdes skolhuset. Klara skolhus nedbrann 1751, men uppfördes igen på samma ställe; efter 1820 fick skolan namn af trivialskola, liksom äfven Maria skola. Sedan förbyttes namnet till Klara lägre elementarläroverk, som ägde bestånd till 1880. Jakobs skola bytte lokal flera gånger och hannade 1817 vid Norra Smedjegatan. År 1851 invigdes ett nytt skolhus vid Regeringsgatan och Brunngränden. År 1820 förändrades skolan till högre apologistkola och senare till lägre elementarläroverk. Maria skolas hus vid S:t Paulsgatan och Maria Kvarngränd ombyggdes 1740 och 1854—56. Från 1879 har skolan uppgått i södra allmänna läroverket. Katarina skola höll till vid Högbergsgatan under åren 1753—1852, hvarefter den funnits vid Götgatan och sedan vid Katarina Västra Kyrkogata. Kungsholmens skola fortgick till 1867, och Ladugårdslands skola har förändrats till lägre elementarläroverk. Skolan vid S:t Olofs kapell fick 1773 namnet Adolf Fredriks skola och ägde bestånd till 1872. Från 1790-talet hafva fattigskolor, handverksskolor m. fl. uppstått och slutligen aflösts af folkskolor eller andra undervisningsanstalter (se afd. XI och XII).

80. Drottninggatan söder ut, 1831.
Efter en litografi af FERDINAND TOLLIN.

Teaterverksamheten var föga liflig vid 1700-talets början. År 1727 kom emellertid en utländsk trupp till Stockholm, och tio år senare bildades en svensk skådespelaretrupp genom A. J. v. Höpkens medverkan. Den uppträdde först i Lefebureska huset vid Stora Nygatan och från 1739 i Bollhuset, där skådebanan invigdes den 8 okt. med *Plutus* eller *Mammon*, »komedi i tre öppningar»; först några dagar senare uppfördes Gyllenborgs »Svenska sprätthöken». Truppen fortfor att spela till 1753, då den efterträdades af ett franskt sällskap (till 1771). År 1754 vistades äfven ett italienskt operasällskap i Stockholm. Under Gustaf III:s tid fanns i Bollhuset en operascen från 1773, som senare flyttades till det nya operahuset; en kunglig dramatisk teater inrymdes i Bollhuset från 1788 till 1792 och sedan i den forna arsenalen, under åren 1793—1825.

Från 1773 spelades under Peter Stenborgs ledning på ännu en teater, den »svenska», som under somrarna fick plats i lusthuset i Humlegården; år 1780 flyttades den till Eriksberg vid Träsket, där den leddes af sonen, Karl Stenborg, och hvarifrån den kom till fru Nymans hus vid Munkbron 1784. År 1799 inlöste Gustaf IV Adolf denna Stenborgska teater.

* * *

Att ingå på 1700-talets Stockholmslif skulle blifva för vidlyftigt, enär materialet blir allt rikhaltigare; det har äfven behandlats af andra på ett åskådligt sätt, och afsikten med dessa sidor har blott varit att gifva några antydningar om utvecklingens gång under 1700-talet och början af 1800-talet för att i någon mån sammanbinda skildringen från 1500- och 1600-talen med de följande afdelningarna om staden i våra dagar.

Några viktiga tilldragelser kräfvat ett kort omnämmande. I aug. 1719 landsattes en rysk härafdelning vid Södra Stäket, och hufvudstaden räddades endast genom Södermanlands regemente under arfprinsen Fredrik och öfverste Fuchs. Ett par och tjuguar senare (1743) ryckte en ny väpnad trupp mot Stockholm, men det var denna gång upproriska bönder, som antågade från Dalarna »för att ruska perukerna af herrarna» och »klippa vingarna af adeln», i harm öfver att generalerna i ryska kriget ej vederbörligen straffades, och att ej danska kronprinsen blef vald till tronföljare. Den 19 juni kommo upprorsmännen till Norrtull, där trupper stodo färdiga att kasta dem tillbaka, men konung Fredrik red ut och förbjöd soldaterna att använda sina vapen. Dalkarlarna togo några kanoner och inkvarterade sig på Norrmalm och Ladugårdslandet. Den 21 juni fördes underhandlingar, och den följande dagen uppställdes trupper rundt omkring Norrmalmstorg, där bönderna samlades. Ledarne fängslades, men bönderna gifvo eld och dödade ett af riksråden. Elfsborgs regemente ryckte fram till anfall, och två kanoner aflossades, hvarvid hopen hastigt skingrades; många dödades och 3,000 togos till fånga.

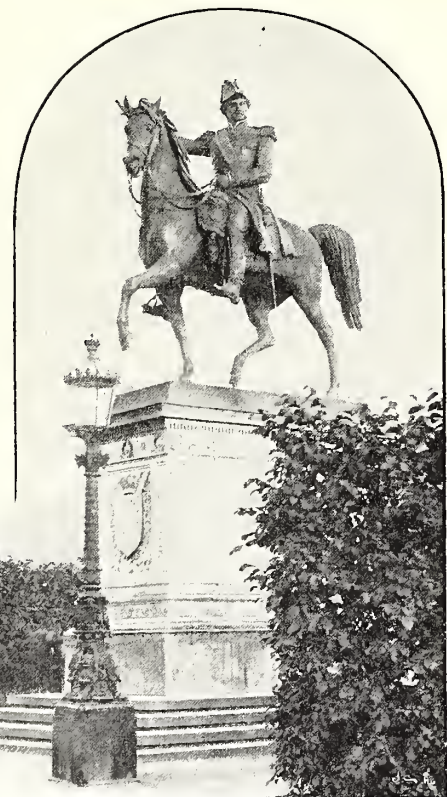
År 1756 väckte det misslyckade revolutionsförsöket stort uppseende, liksom äfven Adolf Fredriks nedläggande af sin konungamakt några dagar i dec. 1768. Under Gustaf III:s tid utspelades många viktiga tilldragelser i Stockholm, såsom statshvälfningen den 19 aug. 1772, 1789 års stormiga riksdag och den minnesvärda maskeraden i operahuset den 16 mars 1792, då konungen dödligt sårades. Bland senare tilldragelser af större märklighet må nämnas mordet på riksmarskalken greve Axel v. Fersen på Stora Ny-

gatan och rådhusgården den 10 juni 1810 vid processionen med kronprinsen Karl Augusts lik; kolerans härjande 1834 och gatuoroligheterna 1838.

År 1734 aflöstes den gamla stads-lagen af en ny allmän lag, som blef gällande både för städer och landsbygd.

* * *

Med stadsfullmäktigeinstitutionens tillkomst år 1862 begynner ett nytt skede i Stockholms historia, hvilket kännetecknas af ett oerhördt uppsving inom så godt som alla områden. Framställningen här af återfinnes i de följande afdelningarna, till hvilka denna korta historik må tjäna som en inledning. Den gör icke anspråk på att lämna en fullständig eller uttömmande skildring af stadens öden, men kan måhända med sina bilder af förgångna tidens växlingar mellan kraftig blomstring, stillastående eller

81. Karl XIV Johans staty
af B. E. FOGELBERG.

börjande förfall tjäna som en bakgrund, mot hvilken våra dagars Stockholm klarast och fördelaktigast aftecknar sig samt — i bästa fall — gagna kommande forskningar i stadens historia.

Källor.

Arkivmaterial: i Stockholms rådstufvurätts arkiv: K. bref och resolutioner, registerband; i kammararkivet: Sandbergiska samlingen; »Räkningar för Stockholms stad 1541—1567»; »Relationsbok angående donerade hus»; i stadens arkiv: räkenskapsböcker, förnämligast från medlet af 1600-talet; i stadsingeniörskontoret: kartsamlingar: Thorstenson, Norre förstads tomptebok, I—II, 1663—68; Holm, Stockholms södra förstads tomtebok, I—II, 1674—79; i Upsala universitetsbibliotek: Palmsköldska, Nordinska och Westinska samlingarna (af den sista framför allt nr 1032, innehållande privilegiebref, oeh samling af planscher och kartor).

Tryckta urkundsamlingar: Gustaf I:s registratur, I—XV (Handl. rör. Sveriges hist. I serien); Rådslag från 1500-talet (i Riksarkivets meddelanden); K. Johan III:s byggnads- och be-fästningsföretag, meddelade af V. Granlund (i Silfverstolpes Historiska bibliotek, I—II); Skråordningar, saml. af Klemming (Sv. fornskriftsällskapets saml. XIII); Stjernman, Samling utaf k. bref, stadgar oeh förordningar etc. angående Sveriges rikets eommerce, politie och oeconomie, I—VI; Lagerström, Stockholms stads ordinantier, I—II; Svenska riksrådets protokoll, I—VII (Handl. rör. Sveriges hist. III serien); Handlingar rörande Skandinavien historia förnämligast i del 31: Öfverståthållaren friherre Schering Rosenhanes berättelse år 1663; Modée, Utdrag utur publice handlingar, etc., I—XV.

Såsom källor hafva användts utom allmänna historiska arbeten: Elers, Stockholm, I—IV, 1800—1801; Ferlin, Stockholms stad, I—II, 1858; Lundin—Strindberg, Gamla Stockholm, 1882; H. Hildebrand, Sveriges medeltid, I—II (under utgifning); Axelson, Bidrag till känne- domen om Sveriges tillstånd på Karl XII:s tid, 1888; Nerman, Stockholm för sextio år sedan och dess framtid, 1894, samt dessutom i fråga om:

Topografien: Styffe, Skandinavien under unionstiden, 2:a uppl. 1880; dens., Några drag ur Stockholms stads förvaltningshistoria, med särskildt afseende på tvisten om det s. k. kvarteret Bodarne, 1889; Lilienberg, Om strömmarna i Stockholm, 1891; Bilhang n:o 27 till beredningsutskottets utlåtanden oeh memorial (till Stockholms stadsfullmäktige) för år 1892; Handlingar till frågan om Helgeandsholmens ifrågasatta reglering; Rabe, Om eganderätten till Helgeandsholmen, 1893; Gyllensvärd, Om eganderätten till vattnet vid Östermalm oeh marken nedanför Artilleriplanen i Stockholm, 1889; dens., Handlingar rörande frågan om eganderätten till den s. k. fattigkyrkogården å Östermalm, 1892; Wrangel, Blasieholmen, 1894; dens., Gamla gatunamn (Vintergatan I, 1895); dens., Gata upp och gata ned på Norrmalm (1660-talet). (Vintergatan II, 1896); Lüdeke, Denkmal der Wiedereröffnung der deutschen Kirche in Stock- holm 1821. Eine Predigt mit diplomatisch-historischen Beilagen, 1823; Tagebuch des Erieh Lassota v. Steblau, herausgegeben v. Schottie, 1866; Zettersten, Svenska Flottans historia åren 1522—1634, 1890.

Folkmängd, fattigvård o. d. (Berg), Statistiska minnesblad öfver Stockholm, I (ur Statistisk tidskrift, häfte 15); Wieselgren, Sveriges fångelser och fångvård, 1895; Broberg, Om pesten i Stockholm 1710. 1879.

Handel och handverk: Forssell, Sveriges inre historia från Gustaf I. I—II, 1869—75; af Sillén, Svenska handels och näringarnas historia, 1886; Lundell, Om handtverksskrån, 1846; Palmær, Historisk framställning af den svensk-finska handelslagstiftningen från Gustaf Vasas regering till 1766, 1876; Fyhrwall, Om det bottniska handelstvånget, 1882; Arnberg, Anteckningar om frihetstidens politiska ekonomi. I. Handeln oeh näringarna, 1868; Nyström, Bidrag till svenska handels oeh näringarnas historia under senare delen af 1700-talet. I. 1894; dens., Öfversikt af handels historia, 1896; Lagerwall, Öfversikt af förordningar rörande Sveriges handel oeh öfriga stadsnärings under Karl X Gustaf oeh Karl XI:s förmyndare 1634—72, 1869; Stråle, Alingsås manufakturverk, 1881.

Styrelse, finanser: Odhner, Bidrag till svenska städernas och borgarståndets historia före 1633, 1860; dens., Bidrag till svenska stadsförfattningens historia (Upsala k. Vetenskaps-societets årskrift 1861); dens., Om de svenska städernas kommunala utveckling under sjuttonde århundradet (Hamilton, Nordisk tidskrift 1867); E. Hildebrand, Svenska statsförfattningens historiska utveckling, 1896; Underdånigt utlåtande, afgifvet den 15 sept. 1837 af serskilde committerade angående Stockholms stads drätselverks inkomst- och utgiftsstater, 1837.

Skolor, teater etc: Stridsberg, Historik öfver Klara skola 1649—1880 (i Inbjudningsskrift med anledning af Stockholms norra latinläroverks byggnad, 1880); Silfverstolpe, Svenska teaterns äldsta öden, 1882; H. Hildebrand, Medeltidsgillena i Sverige (i Silfverstolpes Historiska bibliotek III, 1877).

För öfrigt hänvisas till: Bygdén, Förteckning å tryckta och otryckta källor till landskapet Uplands och Stockholms stads historiskt-topografiska beskrifning, Upsala 1892. hvars rikhaltiga och noggranna uppgifter äro af största betydelse för hvarje framställning af Stockholms historia.

Gen. lit. anst. fot.

82. Helgeandsbolmen 1893, sett från Vasabron.

STOCKHOLMS STYRELSE OCH FÖRVALTNING

AF

MORITZ RUBENSON.

Hufvud- och residensstaden Stockholm var länge vida mer än rikets öfriga stadssamhällen i många stycken styrd ofvanifrån, af den höga öfverheten. Staten och staden hade ock i äldre tid åtskilligt gemensamt. Arbetena på de för hela rikets försvar så viktiga befästningarna utfördes under de tider, då ständiga fäjder rådde, efter regenternas anvisning af Stockholms borgare, och kostnaderna bestredos af stadens medel. Äfven till slottet utgjorde borgarne fordomtina dagsverken. Styrelsen af slott och stad sammanhänge nära med hvarandra. I slottslofven sutto stadens borgmästare. Närmast under regeringen lydde ståthållarne öfver Stockholms slott, stad och malmar. I sammanhang därmed att stadens styrelse skildes från Uppsala höfdingedöme, tillsatte Kristinas förmyndare en öfverburggreffe »till slottets, stadens och malmarnes bättre uppvakt»; och då i stället för dennes befattning öfverståthållareämbetet genom 1634 års regeringsform inrättades såsom ett från länsstyrelsen fristående verk, förklarades detta ämbetes uppgift skola vara »att si uppå och drifva Stockholms slotts byggning och hvad annan byggning konungen förhafver i Stockholm innan dess murar och stacket, så och att alt på slottet hålles i ordre». Denna öfverståthållarens befattning med slottet blef först år 1791 öfverflyttad till en fristående slottsmyndighet. På samma gång infördes benämningen öfverståthållareämbetets kansli i stället för slottskansliet, hvilket senare namn dock i dagligt tal fortlefvat till våra dagar. Första riksdagen under 1809 års statskick flyttade anslagen för öfverståthållareämbetet från första till andra hufvudtiteln, eller den som afsåg civil- och landstaterna.

Regeringarnas omedelbara ingripande i stadens angelägenheter låter förklara sig af dessa med flera omständigheter, icke minst däraf, att stadens högste styresman af ålder hade säte i rådet, ända intill dess denna institu-

tion upphäfdes, samt att Stockholms prydliga bebyggande och reglerande till framemot 1700-talet betraktades, snart sagdt, såsom en monarkernas familjeangelägenhet. Häfdena framvisa flera fall, då borgmästare eller andra stadens män uppkallades i riksrådet af hvarjehanda anledningar, bland annat för att erhålla uppdrag att författa desseiner öfver nya gator. Slitningar och tvister hos borgmästare och råd behandlades emellanåt såsom regeringsärenden, och äfven stadens ekonomi var i detalj föremål för riksstyrelsens omsorger; instruktioner fastställdes för tjänstemän, hvilka hade bestyr med den kommunala förvaltningen, och exempel saknas ej på fall, då regeringen genom påtryckningar på stadens styrelse gjorde sin mening gällande i fråga om sådana tjänstemäns af- och tillsättning.

Öfverståthållarens första instruktion — 24:de punkten i 1634 års regeringsform — innehöll, att han skulle »enkanmerligen vara stadsens och borgerskapets förman, hafva inspectionen på all stadsens och malmernes regering, privilegia, byggningar, inkomposter, köphandel och hvad däraf dependerar, försvara staden och dess borgerskap emot allehanda öfvervåld, intrång och deres näring och privilegia, så och hafva uppsyn på borgerskapets munstring, vapn och värior och deres exercitier». I lika måtto skulle han hafva uppsikt öfver konungens och kronans regalier, acciser, tullar och andra rättigheter. Till hans bistånd skulle vara en underståthållare af adel, som ägde i hans frånvaro presidera i stadsrätten hos borgmästare och råd samt i öfrigt företräda honom, när han var hindrad; »sedan en god handskrivvare och så en bokhållare, som äre honom till bistånd, och denne håller riktighet öfver alle kronones ränter och regalier i Stockholms stad och dess underliggande gods och gräntser». »Han skall och till justiciens deste bequemere execution och annan god ordnings underhållande i staden hafva hos sig en capitein, som tituleras skall stadscapiteinen, och med honom 24 soldater, af hvilke idkeligen honom föllia skole 12 klädde i vist libri, blått och gult, och bevärde med gode undervärior och partizaner; så ock därtill altid en prophoss med sitt regemente och två tjänare, som honom stadigt föllia och påachta, så vidt han går eller reser inom stadsens jurisdiction, dem han bruka kan, när så tiden och lägenheten fordrar.»

I 1719 och 1720 årens regeringsformer angäfvos utan någon ändring i sak öfverståthållarens ämbetsgöromål i kortare uttryck än i 1634 års. För ämbetets särskilda innehafvare hade dessförinnan tid efter annan, enligt då gängse bruk, gifvits specialinstruktioner, hvarjämte särskilda föreskrifter lämnades för öfverståthållaren såsom ordförande i magistraten. Någon allmän instruktion för öfverståthållaren utfärdades ej förrän år 1776.

Enligt 1791 års, i nära nittio år gällande instruktion förklarades öfverståthållaren hafva inseende öfver stadens och malmernes styrelse. Där uppräknades bland hans göromål snart sagdt allt, som rörde stadens ange-

lägenheter och dess invånare. Han skulle vara stadens och borgerskapets förman, befrämja Guds ära och den rätta gudstjänsten, hafva vård och inseende öfver fromma stiftelser och fattighusen, tillhålla magistraten och borgerskapet att gifva flitig akt på deras sysslor och handtering, öfvervaka rättskipningen vid stadens domstolar, vara noga underrättad om stadens tillstånd, inkomster, handel, näringar och handtverk, tillse, att kronans kontributioner efter pålitliga mantalsskrifningar och taxeringar i rätt tid indrefvos och vederbörligen aflämnades, fastställa taxor för vissa förmödenheter samt för hyrkuskar och åkare, handhafva exekutionsverket, tillse att laga stadgar och förordningar efterlefdes, hafva tillsyn öfver fängvården samt med biträde af polismästaren hafva öfverinseendet och hufvudstyrelsen af hela politikväsendet i Stockholm, med mera.

Den närmaste styrelsen öfver hufvudstaden likasom öfver andra städer handhades i äldsta tider af fogaten med rådet och senare af borgmästare och råd. Så länge borgmästare- och rådmansbefattningarna voro ambulatoriska, lyckades emellertid deras innehafvare ej förvärfva sig den nödiga auktoriteten. Riksrådsprotokollen under Kristinas förmyndareregering ådagalägga, att det ej var synnerligen väl beställt på Stockholms rådstuga. Så kom i sammanhang med nya privilegier på tal de missbruk, till hvilka magistratens ledamöter gjort sig skyldiga »genom kleenmodighet att försvara de förra privilegierna», och uppmanades de att »taga deres embetes plicht i noga acht, sättiandes privata baak dörren, föra embetet med auktoritet och vördning, och den som synder uthan anseende straffa». I den mån de i början af 1600-talet först framträdande grundsatserna om magistratens permanens och ärendenas fördelning mellan magistratsledamöterna hunno göra sig gällande, inträdde ett bättre sakernas skick.

Vid sidan af borgmästare och råd under öfverståhållarens presidium fortgick från äldre tider menighetens inflytande på stadens styrelse. Redan i medeltiden uppkom ett permanent borgareråd. De 48 af borgerskapet fingo sig dock ej i 1672 års förordning öfver Stockholms stads styrelse tilldelad någon annan plats än såsom bisittare i stadens kollegier. En själfständigare ställning erhöles borgerskapets äldste, dåmera 50 till antalet, då de år 1772 fingo rätt att utse »af sina medel» två ordförande.

Stadens skattskyldige invånare voro emellertid ej alldeles uteslutna från omedelbar handläggning af sina angelägenheter. När de vid särskilda tillfällen kallades för att höras, visste de att väl försvara sina ekonomiska intressen gentemot så väl borgmästare och råd som regeringsmakten. De förstodo ock att själfmant göra sig påmint och tilltvinga sig ett ord med i laget, ja, de drogo ej ens i betänkande att göra verksamt motstånd mot riksens ständers påbud. Såsom bevis härpå må anföras hvad som tilldrog sig i följd däraf, att 1723 års riksdag, i afsikt att bilda en fond

till bestridande af lönekostnaderna för genomförande af en på grefve Nikodemus Tessins förslag af riksdagen gillad »allmän politieordning», beslöt taxera husrummen i Stockholm och för ändamålet låta uppskrifva dem samt anbefalla öfverståthållaren att låta sammankalla stadens invånare att i hans närvaro öfverlägga med ständernas deputerade om ett och annat som berörde detta ärende. Oaktadt borgerskapet därvid fick sig inpräntadt, att »questio an» var af ständerna afgjord, och att frågan endast gällde bildandet af själfva fonden, väckte saken så starkt motstånd, att öfverståthållaren endast med knapp nöd kunde utverka frågans uppskjutande. Det slutliga, af magistraten biträdda svaret blef, att reformen ej behöfdes, då stadens politieordningar voro goda. Ett motförslag, innebärande reformer inom stadens kollegier, framlades från invånarnes sida. Oaktadt ärendet därefter af ständerna öfverlämnades till kungl. maj:ts afgörande med råds råde, och i följd häraf resolverades, att husrummen skulle antecknas en utsatt dag, inkommo ej fullständiga förteckningar, och efter några år öfvergafs planen på grund af motståndet och påtänktes i stället reformer inom politikollegium.

Tessins förenämnda förslag gick ut på utarbetande af ej blott en ny politieordning utan äfven en ny brandordning, i syfte att förbättra stadens dåliga brandväsen, samt föranledde utnämning år 1724 af »de deputerade öfver politie- och brandordningen». De utgjordes af tre riksråd, justitiekansleren, en generalmajor, ett kansliråd, en vice president, fyra kollegieråd, en assessor och två rådmän. Deputerade, som sedermera benämndes kungl. politie- och brandkommissionen, företogo sig snart under Tessins auspicier att direkt ingripa i styrelsen af stadens angelägenheter. Under sin till inemot århundradets slut pågående verksamhet behandlade kommissionen en mångfald viktiga kommunala angelägenheter, tillhörande bl. a. byggnadsväsendet, strandregleringar, allmänna säkerheten, torghandeln, mångleri-väsendet, religions-, sjuk- och fattigvård samt brandförsäkringsväsendet. Redan i början af kommissionens verksamhet yppades missnöje med den staden påtvungna myndigheten. Borgerskapet ville blifva fyligare representeradt i kommissionen och begärde därför hos magistraten att blifva sammankalladt för att få yttra sig härom; och då magistraten fick förebräelse för att den villfarit denna begäran, ursäktade den sig därmed, att så skett »på det de intet måtte hålla sammankomster på Kiällare och Caffehus». Vid den utlysta rådstugan gjordes den ifrågasatta framställningen, men den vann ej gehör hos regeringen. Att kommissionens reformplaner sedan stötte på starkt motstånd hos stadens myndigheter, kan ej väcka förundran. Allt detta visar emellertid, att formerna för behandling af stadens angelägenheter icke voro synnerligen stadgade in på 1700-talet.

Med själfständighet mot de maktegande visste Stockholms borgerskap att förena särdeles lojala tänkesätt. Detta borgerskap spelade ock ännu i slutet af förra århundradet en ganska betydande roll. Högsta vederbörande

voro mycket angelägna att i sina göranden och låtanden hafva hufvudstadens borgare på sin sida. Så lät på konungens befallning öfverståhållaren Karl Sparre till den 12 mars 1778 på rådhuset sammankalla borgerskapets 50 äldste, för att i ett särdeles vidlyftigt tal förklara anledningarna till konungens förslag att införa en nationell klädedräkt. Han förmälte uppsåtet därmed vara att »med grundeliga skäl och orsaker ställa eder tillfreds, reda edra kunskaper och förskaffa eder den lugnad, jag känner att af de dråpliga tankar, kungl. maj:t låtit i nåder komma till vår och allmänhetens kunskap, öfvertygas ej mindre om kungl. maj:ts stora ändamål, nationens väl, än om nödvändigheten att för en välgörande konung i den delen därpå vara om- tänkt». Talet slöts med vädjan till åhörarne att »icke allenast rätta de irriga meningar, som förhända hos flera om själfva saken uppkommit, utan ock med egen åtgärd, hvar i sin mån, uppmuntra hvarannan att instämma med hans kungl. maj:t och alla rättskaffens patrioter till fullbordan af det hälso- samma ändamål, som hans kungl. maj:t i nåder påsyftat».

* * *

Fördelningen på de skattskyldiga invånarne af de naturaprestationer och afgifter, de hade att utgöra, gaf från slutet af 1600-talet upphof till den ena kommunala institutionen efter den andra.

Första grunden till inkvarteringskommissionen är att söka i kungl. brefvet den 16 juli 1688, hvarest, på samma gång inkvarteringstolagen förlänades till lindrande af borgerskapets inkvarteringstunga, stadgades, att någon viss af stadens betjante och borgerskapet borde förvalta dessa tolags- medel och redogöra för dem i kammarkollegium. De kallades till en början »de deputerade vid inkvarteringsverket» och först inpå 1700-talet inkvar- teringskommissionen. Denna bestod år 1757 af 2 magistratspersoner och 6 borgare. Då år 1766 ägare af oprivilegierade hus blefvo lika med borgare för framtiden skyldiga att deltaga i inkvarteringen, fingo de utse sina representanter i kommissionen. En tid bortåt var denna delad på två afdel- ningar, inkvarteringskommissionen in natura och inkvarteringskommissionen i penningar. Den förra biträdde politiekollegium att fördela de inkvarterade och årligen till inkvartering taxera hus och fastigheter samt förenade där- med åliggande att revidera den senares räkenskaper. De två afdelningarna sammanslogos år 1811, och kort därefter upphörde kollegiets befattning med inkvarteringen. Kommissionen in natura synes åtminstone tidtals ej hafva varit synnerligen verksam. Enligt en uppgift från 1787 tjänstgjorde endast 6 af de utsedda 36 ledamöterna. Alla öfriga voro döda eller hade afsagt sig uppdraget eller underlåto att komma tillstädes. Några tego vid kallel- sen, en svarade »orkar intet», en annan »lofvade men kom intet», o. s. v. Enligt senaste bestämmelser sutto i kommissionen 26 personer, nämligen 16 af borgerskapets olika klasser, 2 husägare af ridderskapet och adeln, 6 hus-

ägande ofrälse ståndspersoner samt 2 magistratsmedlemmar å öfverståthållarens och magistratens vägnar, den ene af dem tjänstgörande såsom ordförande. Inkomsterna voro år 1863 omkring 132,700 och tillgångarna vid årets slut något öfver 452,000 kronor, däraf 203,500 fastighetsvärden.

Den borgerliga inkvarteringsafgiften och borgerskapets andra afgifter, såsom till militärkompaniets och separationsvaktens underhåll, uppbyros och börshuset förvaltades af borgerskapets bemedlingskommission, som bestod af 13 ledamöter, valde af de 50 äldste. Denna kommission, som enligt nyaste forskningar räknar sin tillkomst från år 1710, dock endast såsom taxeringsmyndighet, och tio år därefter organiserades till ett verk med uppgift att debitera och uppbära de borgerliga utskylderna, äger äfven efter den nya kommunalförvaltningens tillkomst och införande af likställighet mellan borgare och andra stadsinvånare fortfarande bestånd för förvaltning af borgerskapets enskilda fonder. Dessa oräknade, uppgingo de af bemedlingskommissionen förvaltade tillgångarna vid 1863 års slut till nära 347,600 kronor, hvori börshuset ingick med 150,000 kronor. Inkomsterna af förenämnda afgifter utgjorde samma år nära 80,000 kronor.

Brandvaktskasseadministrationen inrättades år 1788. Denna styrelse hade sig anförtrodt att bestrida och bekosta nattbevakningen, hvilken dock från och med år 1850 fullgjordes af polisen. Administrationen bestod under hela sin tillvaro af öfverståthållaren såsom ordförande samt 12 ledamöter, nämligen 2 magistratspersoner och 10 husägare, däraf 2 adlige, 2 ofrälse ståndspersoner och 6 borgare. Inkomsterna voro år 1863 nära 124,000, och kapitaltillgången vid samma års slut utgjorde något öfver 282,500 kronor.

Det första steget till magistratens och borgerskapets äldstes befriande från bestyret med kommunens förvaltning togs år 1813, då Stockholms stads drätselkommission inrättades. Såsom ordförande i detta nya verk insattes öfverståthållaren; bisittare blefvo 4 magistratspersoner, utsedda af magistraten, och 6 borgare af olika kategorier, valda af borgerskapets äldste. Drätselkommissionen hade att i första hand förvalta stadens fastigheter och öfriga tillhörigheter samt omhänderhafva de inkomster, som voro enligt stat anslagna till utgifter för rådstufvurätten, kronouppbördsverket med flera administrativa eller kommunala inrättningar. Kommissionen var dock icke den högsta myndigheten. Öfverstyrelsen utgjordes af magistraten och de 50 äldste, till hvilka vissa ärenden skulle enligt gifna regler hänvisas.

Borgerskapets borsbyggnadsdeputerade synas hafva börjat sin verksamhet år 1767. De efterträdde år 1781 af kommitterade öfver bors- och brobyggnader. Sedan drätselkommissionen inrättats, blef efter förhandlingar mellan denna kommission och bemälda kommitterade området för dessas verksamhet år 1815 utvidgad, och i enlighet härmed benämningen ändrad till kommitterade öfver bors-, bro- och hamnbyggnader. Dessa bestodo af öfverståthållaren såsom ordförande, två af honom utsedda magi-

stratspersoner och bemedlingskommissionens 13 ledamöter. Börs-, bro- och hamnbyggnadsärenden öfverflyttades år 1846 till drätselkommissionen.

Drätselkommissionens inkomster år 1863 voro omkring 1,275,000 kronor. Vid samma års slut utgjorde de af kommissionen förvaltade tillgångarna nära 3,492,600 kronor, däraf fastigheter 1,719,700 samt å hamn- och brobyggnadsräkningen 126,000 kronor. Skulderna öfverstego något 2,983,000 kronor, däraf 363,000 å hamn- och brobyggnadsräkningen.

Båtsmanshållskommissionen hade för sin tillkomst att tacka det bemyndigande hufvudstadens båtsmanshållsskyldiga invånare genom 1839 års kungl. bref om fördelning af städernas båtsmanshåll och kungl. resolutionen den 14 november 1842 erhöilo att i stället för båtsmäns uppsättande betala vakansafgift. Denna styrelse, som skulle debitera, uppbära och redovisa båtsmansvakansafgiften, bestod af 7 personer, valda af de båtsmanshållsskyldiga, d. v. s. borgare och fastighetsägare. Inkomsterna voro år 1863 omkring 33,000 kronor.

I syfte att erhålla förbättrad gatuläggning för hufvudstaden uppdrogs bestyret med gatornas underhåll och omläggning år 1845 för 15 år åt en särskild förvaltning, hvilken, efter att hafva fått sitt uppdrag förlängdt till 1860 års slut, med år 1861 öfvertog den då tio år gamla gatulysningsadministrationens befattning med lyshållningen samt därefter kallades gatulägnings- och lyshållningsstyrelsen i Stockholm. Denna styrelse utgjordes af 9 ledamöter, utsedda en af öfverintendentsämbetet och de öfriga af sockenstämmonämnden, en för hvarje territoriell församling, samt valde själf ordförande och vice ordförande. Enligt dess räkenskaper voro 1863 års inkomster i runda tal 170,400 kronor för gatuläggningen och 117,400 för lyshållningen.

För den år 1856 beslutade, några år senare utförda vattenledningen inrättades dels en särskild öfverstyrelse med öfverståhållaren såsom ordförande och 24 ledamöter, 3 från hvarje territoriell församling, dels en af denna utsedd direktion af 5 personer, hvilka åtnjöto arvodet å tillhoppa 4,000 kronor. Årsinkomsterna år 1863 uppgingo till nära 113,000 kronor. Vattenledningen med materialier och redskap var vid samma års slut bokförd till 1,326,000 kronor.

Fattig- och sjukvårdsförvaltningen öfverflyttades år 1807 från politiekollegium till en af 27 ledamöter sammansatt direktion med en serafimeriddare såsom ordförande och öfverståhållaren såsom vice ordförande. Där funnos representanter för hvarjehanda stats- och kommunalinstitutioner, som hade befattning med fattigvårds- och sundhetsärenden. Denna fattigvårdsdirektion utbyttes år 1843 mot stadsnämnden, bestående af öfverståhållaren såsom ordförande, pastor primarius, polismästaren och förste stadsläkaren såsom själfskrifna samt 21 valda ledamöter, utsedda af stadskonsistorium, magistraten, de 8 församlingsnämnderna samt direktionerna för allmänna

barnhuset, Danviks hospital och prins Karls uppfostringsanstalt. I stället för de äldre fattighusdirektionerna kommo vid samma tillfälle församlingsnämnderna, i hvilka kyrkoherdarne voro själfskrifna ledamöter. Öfriga ledamöter valdes på sockenstämmorna. Under stadsnämndens öfverstyrelse lydde, förvaltade af särskilda direktioner, södra allmänna arbets-, norra försörjnings- och militärförsörjningsinrättningarna samt provisoriska sjukhuset, numera Katarina sjukhus. Stadsnämndens inkomster år 1863 voro omkring 367,000, församlingsnämndernas, stadsnämndens bidrag oräknadt, 130,800 och denna nämnds bokförda tillgångar vid årets slut efter afdrag af skulderna 785,700 kronor.

Kolerafarsotens första uppträdande i Europa föranledde inrättande af en allmän sundhetsnämnd, som dock upplöstes efter några år. Af enahanda anledning bildades år 1847 Stockholms allmänna sundhetsnämnd, i hvilken öfverståthållaren, eller den han i sitt ställe förordnade, förde ordet samt hvar och en af de 8 territoriella församlingarna hade sin representant, vald på sockenstämma. Äfven denna nämnds verksamhet afslöts med sjukdomens upphörande, men organisationen kvarstod, när stadsfullmäktiginstitutionen tillkom. Nämnden hade vid 1863 års slut en behållning af något öfver 73,500 kronor.

Den allmänna sockenstämmoförordningen för riket af år 1843 gjordes ej tillämplig på hufvudstaden. I stället utfärdades år 1847 en förordning om sockenstämmor i Stockholms stad. Enligt denna förordning hade sådana stämmor i de territoriella församlingarna att jämte folkskolans och kyrkliga samt därmed besläktade angelägenheter behandla andra ärenden, som enligt särskild stadga eller vederbörandes förordnande kunde bero på stämmans utlåtande eller afgörande. Med stöd häraf valdes å sockenstämmorna ledamöter i rent kommunala institutioner.

De till sockenstämma hörande frågor, som angingo hela staden och därför fordrade församlingarnas gemensamma beslut, behandlades enligt 1847 års förordning af 60 för hvarje år valda deputerade från församlingarna, sockenstämmonämnden, som ägde utse ordförande och vice ordförande.

* * *

Öfverståthållareämbetet med öfverståthållaren i spetsen, samt underståthållaren i vissa uppgifna fall och i öfrigt vid behof trädande i hans ställe, har alltsedan år 1815 varit deladt på tre afdelningar med hvar sin föredragande, sekreterarne i kansliet och i afdelningen för polisärenden samt kamreraren i afdelningen för uppbördsärenden. Till polisafdelningen höra polismästaren, polisdomaren och polisintendenten. Vid alla afdelningarna finnas underordnade tjänstemän, af hvilka här må nämnas i uppbördsafdelningen sju uppbördskommissarier, hvilka påföra så väl krono- som kommunalutskylderna. I alla ärenden, som föredragas inför öfverståthållaren, äger han

ensam besluta efter att hafva inlämtat föredragandens mening. Har denne ej antecknat till protokollet skiljaktig mening, anses han hafva biträdt beslutet. Ärendena i poliskammaren skola å ämbetets vägnar handläggas af polismästaren och i polisdomstolen af polisdomaren. I tillämpningen har dock på en tillförordnad tjänsteman öfverflyttats en del till polismästarens handläggning hörande ärenden.

Öfverståthållareämbetets i kungl. instruktionen den 1 december 1882 angifna verksamhet är i de flesta hänseenden öfverensstämmande med konungens befallningshafvandes i länen, hvadan redogörelsen för ämbetets verksamhet kan begränsas till en kort öfversikt öfver densamma, för så vidt den beror på Stockholms egenskap af rikets hufvudstad.

Det gamla stadgandet, att öfverståthållaren äger föra ordet i magistraten samt deltaga i dess öfverläggningar och beslut, är bibehållet, men tillämpas ej numera i någon större utsträckning, hvaremot bestämmelsen om öfverståthållarens ledamotskap och i vissa fall ordförandebefattning hos direktionen för stadens undervisningsverk ej förlorat något af sin betydelse. I det föregående är omtaladt, hurusom öfverståthållaren under ett visst skede af kommunalförvaltningens utveckling insattes såsom ordförande i de flesta af denna förvaltnings nya styrelser. Med 1862 års kommunalförordning beträddes en ny väg i detta hänseende. Numera brukar öfverståthållaren i regeln icke föra ordet hos några andra kommunala myndigheter än stadsfullmäktige och deras beredningsutskott. Ämbetets instruktion innehåller, att, då öfverståthållaren är tillstädes i styrelserna för vissa sjukvårds- och andra slag af allmänna inrättningar, han skall föra ordet; men genom särskilda föreskrifter har underståthållaren bemyndigats att företräda honom i de viktigaste bland dessa ordförandebefattningar. Den i drätsel- och fattigvårdsnämndernas instruktioner ursprungligen förekommande bestämmelsen, att öfverståthållaren skulle, när han var tillstädes i någondera nämnden eller i någon af den förras afdelningar, föra ordet, och att en vice ordförande skulle årligen utses, har utbytt mot stadgandet, att dessa nämnder och afdelningar skola årligen inom sig utse ordförande, men att öfverståthållaren skall föra ordet, när han är tillstädes, hvilket endast undantagsvis inträffar.

Den omständighet, att hufvudstadens magistrat icke längre äger någon del i den egentliga kommunalförvaltningen, har föranledt bestämmelsen i ordningsstadgan för rikets städer, att frågor om särskilda ordningsföreskrifter för Stockholm skola afhandlas genom skriftväxling omedelbart mellan öfverståthållareämbetet och stadsfullmäktige utan mellanhand af magistraten, såsom i andra städer. Genom handels- och ekonomikollegiets indragning år 1880 öfverflyttades äfven till ämbetet en del bestyr, af hvilka de viktigaste voro kronouppbördsärenden samt frågor om idkande af handels- och fabriksrörelse, handverk och annan handtering. Ämbetet har ock

den skyldighet att föra handelsregister, som i andra städer hvilar på magistraten.

Enligt 1862 års kommunalförordning fordras öfverståthållareämbetets stadfästelse för att gifva gällande kraft åt de stadsfullmäktiges beslut, som ej skola underställas kungl. maj:ts pröfning eller uttryckligen undantagits från all stadfästelse. Dessa undantag äro i allmänhet tämligen självklara. Det viktigaste afser sådant beslut om skattebidrag, som ej faller under bestämmelserna om stadfästelse af kungl. maj:t.

Besvär öfver stadsfullmäktiges och förvaltningsnämndernas beslut få anföras hos öfverståthållareämbetet, när beslutet kränker enskilds rätt, strider mot allmän lag eller författning eller eljest hvilar på orättvis grund eller öfverskridit de beslutandes behörighet.

Oaktadt Stockholm, såsom ofvan omtalats, hade från de andra städernas fristående förordningar om sockenstämmor och fattigvård, blef icke i det allmänna förslag till kommunalstyrelse i stad, som på riksens ständers begäran uppgjordes år 1859, ifrågasatt annat än att förslaget skulle gälla äfven för hufvudstaden. Först i den kommitté, som Stockholms magistrat och borgerskapets femtio äldste, sedan förslaget hänskjutits till deras yttrande, nedsatte, gjorde sig den åsikt gällande, att Stockholm borde få en särskild kommunalförordning. Såsom hufvudskäl härför åberopades det olämpliga däri, att magistratens ledamöter, såsom utöfvande rättskipningen inom kommunen, tillika skulle bringa kommunens beslut till verkställighet och handhafva förvaltningen af dess medel. Denna verkställighet och förvaltning ansågs i stället böra anförtros åt delegationer, utsedda af kommunens representanter. Äfven mot den stadsnämnd, som enligt samma förslag skulle sättas vid magistratens sida efter mönstret af borgerskapets äldste, gjordes principiella anmärkningar, och i stället föreslogs en myndighet med det namn och den behörighet, stadsfullmäktiges beredningsutskott sedermera erhöi. I enlighet med dessa åsikter utarbetade kommittén år 1861 ett förslag till kommunalförordning för Stockholm, hvilket förslag skilde sig från den nästföljande året utfärdade förordningen hufvudsakligen däri, att kommittén tänkt sig, att stadsfullmäktige skulle själfva utse sin ordförande. Förslaget biträdades i alla delar af magistraten och de 50 äldste. Hos öfverståthållareämbetet åter mötte betänkligheter att helt och hållet utesluta magistraten från kommunalförvaltningen, hvadan ämbetet ifrågasatte, att magistraten skulle bland sina lagfarna ledamöter utse delegerade att delta i förvaltningsnämndernas verksamhet. Vidare gjordes mot förslaget den erinran, att öfverståthållaren borde uttryckligen bemyndigas att öfvervara stadsrepresentationens sammanträden och delta i öfverläggningarna men ej i besluten. I förra hänseendet delade regeringen ej öfverståthållareämbetets betänkligheter, men frågan om ordförandeskapet afgjordes genom

kungl. förordningen om kommunalstyrelse i Stockholm den 23 maj 1862 så, att öfverståhållaren skulle föra ordet bland stadsfullmäktige, när han var tillstädes, med rätt att deltaga i öfverläggningarna men ej i besluten, samt att han äfven skulle hafva säte i beredningsutskottet, i följd hvaraf stadsfullmäktiges rätt begränsades till att välja sin vice ordförande.

Medlem af kommunen är enligt 1862 års förordning enhvar, som är i Stockholm mantalsskrifven eller utan mantalsskrifning här uppförts till allmän bevilning. Vid val till *stadsfullmäktige* 100 till antalet, beräknas en röst för hvarje bevillningskrona, dock att ingen har flera än 100 röster. För utöfning af en persons valrätt fordras bland annat, att han ej häftar för oguldna stadsutskylder. Hvarje år ombytes hälften af stadsfullmäktige. För valen är staden indelad i fem kretsar. Valrätt och valbarhet sammanfalla med de undantag, att för valbarhet fordras 25 i stället för 21 års ålder, samt att innehafvare af vissa tjänster ej äro valbara.

Området för de gemensamma angelägenheter, Stockholms stads medlemmar äga vårda genom stadsfullmäktige, är begränsadt så, att dit ej hör hvad författningens tillkommer offentlig ämbetsmyndighet att handhafva eller kyrkliga eller folkskolornas angelägenheter, för hvilka två slag af kommunalförvaltning hufvudstaden äfven erhållit sin särskilda lagstiftning.

Såsom hörande till stadsfullmäktiges åligganden och befogenhet nämner förordningen uttryckligen att afgifva utlåtanden, som hänskjutas till dem af kungl. maj:t eller andra vederbörande, att besluta i ärenden, som verkställande nämnder, afdelningar eller personer i författningens ordning underställa deras pröfning, att efter granskning af de årliga utgifts- och inkomstförslagen bevilja medel till stadsutgifternas bestridande och förordna om uttaxering för ändamålet, samt att genom revisorer granska underlydande nämnders och afdelningars räkenskaper och besluta om ansvarsfrihet, för så vidt förvaltningen angår af kommunen sammanskjutna medel. Hvar och en stadsfullmäktig äger framställa förslag, som skola i föreskrifven ordning pröfvas.

För att vinna gällande kraft skola stadsfullmäktiges beslut underställas kungl. maj:ts pröfning och fastställelse, då de angå försäljning, pantförskrifning och utbyte af samt annan öfverenskommelse om ändrad rättighet till fastigheter, bestämda för något stadens allmänna behof, upptagande af lån i utländskt mynt eller ställt på längre tid än fem år, nya eller höjda afgifter å allmänna rörelsen för begagnande af därtill anvisade platser eller därför gjorda inrättningar, ändring i förvaltningsnämndernas instruktioner eller i bestämmelser eller åtaganden i fråga om den allmänna grunden för kommunalutskylderna eller påläggande af ny kommunalskatt efter annan än denna grund. Att andra beslut med vissa undantag skola underställas öfverståhållareämbetet, är redan omtaladt. De ämbetet underställde beslut skola oförändrade antagas eller gillas. Vägras sådan fastställelse, skola skälen angifvas. Öfver dylik vägran få stadsfullmäktige föra klagan hos kungl. maj:t.

Stadsfullmäktige utse bland sig 10 personer att med öfverståhållaren och den af och bland fullmäktige valde vice ordföranden utgöra *beredningsutskottet*. Detta utskott har att med uppmärksamhet följa förvaltningen af stadens angelägenheter i alla riktningar, till fullmäktige göra framställningar och förslag, förbereda alla öfriga ärenden, i hvilka fullmäktige skola besluta eller afgifva utlåtanden, samt å deras vägnar företrädesvis öfvervaka verkställigheten af deras beslut.

I början af sin tillvaro väckte utskottets verksamhet oro hos några, som hade säte i verkställande nämnd; men snart blef man ense om institutionens lämplighet, att ej säga nödvändighet. Kommunen har ock helt visst utskottet att tacka för, att den behöfliga enheten inom den vidt utgrenade kommunalförvaltningen vunnits utan slitningar. Särskildt vid uppgörande af årsstaterna har utskottets förmedlande verksamhet varit till gagn.

Med verkställighet eller förvaltning af kommunens tillgångar må stadsfullmäktige ej samfällt eller omedelbart befatta sig. Sådant tillkommer de för ändamålet af dem tillsatta nämnder, afdelningar eller personer.

Det var naturligt, att den brokiga samling af delvis månghöfdade förvaltningsmyndigheter, som i korta drag skildrats här ofvan, icke kunde få bestå, då Stockholm erhöll sin nya kommunalförordning, utan att bemödandena skulle gå ut på att sammandraga och förenkla det hela till några få, ej alltför mångtaliga myndigheter. Stadens egentliga drätselväsende sammanfördes under *drätselnämnden*, som skulle arbeta på tre afdelningar. Sedan ett af stadsfullmäktige godkändt förslag att sammanföra all stadens kommunalförvaltning under en enda, på afdelningar arbetande nämnd ogillats af kungl. maj:t på grund af meningsskiljaktigheter, som yppats under ärendets handläggning hos kommunalstyrelsen, gjordes år 1883 den förenkling i drätselnämnden, att, på samma gång pleniärendena inskränktes till ett minimum och stadsfullmäktige öfvertogo det omedelbara valet af ledamöterna i afdelningarna, dessa minskades till två. I den då gjorda fördelningen af göromålen mellan afdelningarna vidtogs från och med år 1895 den ändring, att renhållningsärendena i sin helhet, så väl afträdes- som gaturenhållningen, öfvertogos af andra afdelningen. Jämte dessa ärenden skall samma afdelning, som har 10 ledamöter, handlägga frågor om hus-, hamn-, kaj- och brobyggnader, gatuläggning, trumbyggnad, gatubelysning, plantering samt vattenledning, dock ej vattenafgifternas debitering och uppbörd. Första afdelningen åter, med 12 ledamöter, handhafver alla öfriga ärenden, däribland penningeförvaltningen och medels utanordnande enligt fastställd stat till rådstufvurätten, polisen, kronoppbördsverket med flera. Bland frågor, som första afdelningen äger att i sista hand afgöra, må nämnas lösen af ofria tomter, som gå i köp. Pleniärenden äro, utom svar å remisser till hela nämnden,

endast förordnande till tjänster, som äro gemensamma för afdelningarna, och bestämmande hvilken afdelning i tvifvelsamma fall skall behandla ett ärende.

Genom 1862 års kommunalförordning infördes sundhetsnämnden; men, då hälsovårdsstadgan för rikets städer från och med år 1878 i sin helhet gjordes tillämplig på Stockholm, utbyttes denna nämnd mot den i stadgan föreskrifna *hälsovårdsnämnden*, bestående af polismästaren, förste stadsläkaren och 4 af stadsfullmäktige valda ledamöter. Nämnden har, jämte befattningen med den allmänna hälsovården, sig anförtrodd förvaltningen af den allmänna sjukvården och utöfvar denna förvaltning dels medelbart genom tillsättning och öfvervakande af distriktsläkarne samt styrelserna för Sabbatsbergs, Maria, Katarina och S:t Görans sjukhus, dels omedelbart såsom vid epidemisjukhuset. Till dess nämnden 1896 erhöll en särskild instruktion, gällde för dess verksamhet blott dithörande bestämmelser i hälsovårdsstadgan.

Fattigvårdsnämnden, med 16 ledamöter, utgjorde den tredje af de i 1862 års kommunalförordning uttryckligen angifna förvaltningsnämnderna. Ärendena handläggas hos den samlade nämnden utom hvad angår barnavården, som är anförtrodd särskilda delegerade. Med detta undantag bestämmes i första hand utdelningen af understöd af församlingarnas af nämnden tillsatta fattigvårdsstyrelser, en för hvarje territoriell församling, hvar med sin verkställande direktör. Nämnden tillsätter också och har inseende öfver styrelserna för Sabbatsbergs och Södermalms fattighus, försörjningsinrättningen, med hvilken den förra militärförsörjningsinrättningen numera är förenad, arbetsinrättningen, de två uppfostringsanstalterna och de två barnhemmen.

År 1867 inrättades den af 12 ledamöter bestående *handels- och sjöfartsnämnden* för att med stadsfullmäktiges rätt fullgöra de åligganden, hvilka förut tillkommit handelsförening eller dess fullmäktige. Nämnden har att pröfva behovet af och antaga stadsmäklare, skeppsklararare och notarius publicus, att på anmodan yttra sig i frågor angående handel och sjöfart, särskildt vid tillsättande af konsuls- och dispachörsbefattningar, vaka öfver ordningen på börsen samt öfver efterlefnad af gällande bestämmelser om mäklares, skeppsklararares, notarii publici och dispachörers tjänsteutöfning, samt bestämma tid och ställe för börsauktioner.

Byggnadsnämndens tillkomst beror på byggnadsstadgan för rikets städer och är i enlighet med denna sammansatt af 2 af magistraten och 3 af stadsfullmäktige utsedda ledamöter jämte stadsarkitekten och stadsingenjören såsom bisittare, med rätt att deltaga i öfverläggningarna men ej i besluten och att få sin mening tagen till protokollet. De valda ledamöterna åtnjuta arfvode i olikhet med de valda ledamöterna i andra nämnder.

I sammanhang med ändring i sättet för mantalsskrifningen i Stockholm kom *mantalssnämnden* år 1878 till stånd. Nämndens uppgift är att hafva inseende öfver mantalsskrifningen och tillse, att till grundval och rättesnöre för denna och ledning för fattig- och hälsovård samt undervisningsväsendet

en, så vidt möjligt, fullständig och fortlöpande bokföring öfver stadens invånare verkställes, hvarförutom nämnden fått särskildt uppdrag att förvalta anslaget till juridiskt biträde åt mindre bemedlade. I nämnden sitta såsom ordförande öfverståthållaren och såsom ledamöter polismästaren, förste stadsläkaren, två af stadsfullmäktige valda, ordförandena i hälso- och fattigvårdsnämnderna samt folkskoleinspektören. Under nämnden lyda, i stället för de förra, under öfverståthållareämbetet hörande mantalskommisarierna, de af nämnden tillsatta rotemännen, 21 till antalet. Dem tillhör att, under en af nämnden utsedd kontrollants tillsyn, verkställa omförmälda bokföring och under kontroll, som öfverståthållareämbetet anordnar, förrätta mantalsskrifningarna och uppgöra mantalslängderna. De mottaga anmälningar om in- och utflytningar samt flyttningar inom staden samt erhålla på sådant sätt och genom meddelanden med prästerskapet underrättelse om ändringar inom befolkningen. Alla ändringar upptecknas i den vid rotmansinstitutionens början upplagda förteckning öfver alla stadens invånare. Denna förteckning, mantalsboken, ligger sedermera till grund för kontrollen å de årliga mantalsskrifningarna. Det kan förtjäna antecknas, att så väl 1672 års stadga öfver Stockholms stads styrelse som det Tessinska förslaget till allmän politieordning i åtskilligt sammanfaller med de grundsatser, som blefvo gällande genom rotmansinstitutionens inrättande.

Stadsfullmäktige äga att för ärenden af viss art tillsätta särskild nämnd och upprätta samt underställa kungl. maj:ts pröfning förslag till instruktion för sådan nämnd. I två fall har denna rättighet begagnats.

Första gången tillämpades sagda bestämmelse, när staden öfvertog gasverket. Då inrättades *gasverksstyrelsen*, i hvilken enligt 1883 års instruktion sitta 5 af stadsfullmäktige valda ledamöter.

Med stöd af samma bestämmelse tillkom 1886 *kyrkogårdsnämnden*, som har att vårda och förvalta kommunens kyrkogårdar med hvad därtill hörer. Ledamöterna i nämnden äro 8, valda till hälften af stadsfullmäktige och till hälften af elektor, som de territoriella församlingarna utse.

* * *

En stor stads kommunalstyrelse, byggd i fråga om den egentliga förvaltningen och verkställigheten på den medborgerliga offervillighetens grund i sådan utsträckning som Stockholms, kan icke verka med behörig kraft utan en stark stab af tjänstemän för handhafvande af de dagliga bestyren med yttre arbeten, kansligöromål och bokföring m. m. Om storleken af denna stab får man en föreställning genom att kasta en blick på de tid efter annan af trycket utgifna förteckningarna å innehafvare af befattningar å stadens stat.

Det är emellertid ej blott de aflönade tjänstemännens antal, som måste komma i betraktande vid afgörande af frågan, huruvida hufvudstadens kommunalförordning skall i längden stå sitt prof. Därtill fordras

framför allt det rätta samarbetet mellan dem, som utan ersättning påtagit sig att offra tid och krafter åt kommunen, men icke kunna uteslutande därmed sysselsätta sig, och dem, hvilka bestrida de betalda tjänsterna. Hafva å ena sidan tjänstemännen klart för sig sin skyldighet att på allt sätt underlätta kommunalmännens arbete, och inse å den andra sidan dessa, att de utan nitiska tjänstemän ej förmå fylla sitt värf, då, men endast då, finnes utsikt, att grunderna för hufvudstadens kommunalförvaltning skola blifva bestående. Men äfven om detta oundgängliga villkor kan fortfarande påräknas, är det ej gifvet, att försöket med den utsträckta själfstyrelsen lyckas. Hittills vunnen erfarenhet gifver dock rätt goda förhoppningar, att tilliten till hufvudstadens invånares vilja och förmåga att på ett tillfredsställande sätt handhafva sina egna angelägenheter ej skall komma på skam.

VI.

STATISTISKA UPPGIFTER ANGÅENDE STADEN OCH DESS BEFOLKNING

AF

MORITZ RUBENSON.

För att kunna utan omgång och tidsutdräkt fullgöra sina viktiga värf behöfva kommunens förtroendemän, ej mindre än dess tjänstemän, lätt tillgång till de viktigaste besluten inom kommunalförvaltningens område samt öfversikt öfver hvarjehanda förhållanden inom kommunen. Med anledning häraf gick stadsfullmäktiges beredningsutskott efter några års verksamhet i författning om utgifvande af en af statistiska tabeller åtföljd berättelse om kommunalförvaltningen, hvilken berättelse tillika var afsedd att för stadens invånare redogöra för samma förvaltning. Med ledning af dithörande tabeller lämnas här nedan, företrädesvis för den tid som förflutit sedan 1862 års kommunalförordning började tillämpas, en sammanträngd bild af hufvudstadens utveckling i de hänseenden, som ej beröras i andra uti denna bok intagna uppsatser.

Stadsområdet och dess användning.

Stockholms yttnehåll utgör i rindt tal 311,800 ar land och 50,900 ar vatten. Af marken ligga 143,000 ar inom Djurgårdens förra landsdel, hvadan det egentliga stadsområdet med Djurgårdsstaden innehåller 168,800 ar fast mark. Vid slutet af 1886, den senaste tidpunkt för hvilken sådan uppgift kunnat erhållas, var af sistnämnda fasta mark något mer än en tredjedel använd till trädgårdar, åker eller äng, och något öfver en fjärdedel bestod af skogs-, berg- eller hagmark eller stadens berg-, grns- och strandplatser. Återstoden, eller bortåt 40 procent af det hela, var bebyggd eller ntlagd till gator eller allmänna platser. Dessa senare innehöllo 20,960 ar, under det att 40,430 ar voro indelade till kvarter med bebyggda tomter.

Hela tomtområdet, det ännu obebyggda inräknadt, hade i jämnt tal vid 1896 års början ett innehåll af 125,424 ar, däraf omkring 5,86 procent belägna å ofri grund. Främst kom Kungsholmen med 29,179, därefter Katarina församling med 23,282 ar. Minsta ytinhålllet erbjöd staden inom broarna med 2,028 och därefter Djurgårdsstaden med 2,143 ar.

Det planlagda området var vid nämnda tidpunkt indelat i 811 kvarter med 6,277 tomter. I detta afseende bildade de territoriella församlingarna tre grupper. Största antalet kvarter och tomter förekom i Katarina, Adolf Fredriks, Maria och Ladugårdslands församlingar, där kvarterens antal växlade i ofvan skrifna ordning mellan 148 och 100 samt tomtantalet mellan 1,131 och 788, med den ändring i ordningen, att tomtantalet var större i Ladugårdslands än i Maria församling. Mellangruppen utgjordes af Storkyrko, Kungsholms och Klara församlingar, af hvilka den förstnämnda hade 89 eller det största och den sista 67 eller det minsta antalet kvarter, under det att Kungsholmen stod främst med 515 och Klara lägst med 451 tomter. I Jakobs församling voro kvarteren 36, i Johannes 34 och i Djurgårdsstaden 11. I samma ordning växlade på dessa ställen tomtantalet mellan 377 och 47.

Administrativa och andra indelningar.

Bland de hvarjehanda ändamål, för hvilka stadens område indelats, märkes i främsta rummet mantalsskrifningen med hvad därtill hörer. Rotarna, som sammanfalla med bevillningsberedningsdistrikten, äro 21, bestämda efter församlingsindelningen. Storkyrkoförsamlingen bildar ensam en rote. Två rotar förekomma åter så väl i Klara som Kungsholms församlingar. I hvar och en af Adolf Fredriks, Jakobs och Johannes med Skepps- och Kastellholmarna, Katarina och Maria församlingar finnas tre och i Ladugårdslands församling med Djurgården fyra rotar.

Så väl riksdagsmänna- som stadsfullmäktigevalen ske i fem kretsar, hvilka dock äro olika för hvardera slaget af val.

Vid riksdagsmannavalen bildas första kretsen af Storkyrko- och Katarina församlingar, den andra af Klara samt Jakobs och Johannes församlingar med Skepps- och Kastellholmarna, den tredje af Adolf Fredriks och östra roten i Kungsholms församling, den fjärde af Ladugårdslands församling med Djurgården och den femte af Maria samt västra roten i Kungsholms församling. Tredje och fjärde kretsarna utse hvardera fem, hvar och en af de öfriga fyra riksdagsmän.

För stadsfullmäktigevalen, vid hvilka enligt regeln tio utses årligen i hvarje krets, äro Storkyrko och Kungsholms församlingar jämte Skepps- och Kastellholmarna förenade till en krets. Klara och Johannes församlingar samt den norra del af Jakobs församling, som ingår i Roslagsroten, utgöra den andra kretsen. Den tredje åter bildas af Adolf Fredriks samt åter-

stående delen af Jakobs församling. Ladugårdslands församling och Djurgården utgöra den fjärde och de båda södra församlingarna den femte valkretsen.

Taxerings- och uppbördsdistrikten sammanfalla med hvarandra och äro sju till antalet. Storkyrko och Kungsholms församlingar bilda det första, Klara församling det andra, Jakobs och Johannes församlingar med Skepps- och Kastellholmarna det tredje, Adolf Fredriks församling det fjärde, Ladugårdslands församling med Djurgården det femte, Maria församling det sjette och Katarina församling det sjunde af dessa distrikt.

De nio polisdistrikten sammanfalla helt och hållet med församlingarna, om Johannes församling tänkes fristående från Jakobs.

Skorstensfejaredistrikten äro elfva. Vid deras bestämmande har ej hänsyn kunnat tagas till rotarna.

Vid fastställande af läkaredistriktet har åter roteindelningen, så vidt möjligt, följts. Dessa distrikt äro fjorton. Storkyrko, Kungsholms och Jakobs församlingar bilda hvar sitt distrikt, Johannes församling och en del af Djurgården utgöra ett annat distrikt; likaså Klara och en del af Adolf Fredriks församling. Den återstående delen af sistnämnda församling är delad i två distrikt. I de öfriga församlingarna finnas dels två, dels tre läkaredistrikt.

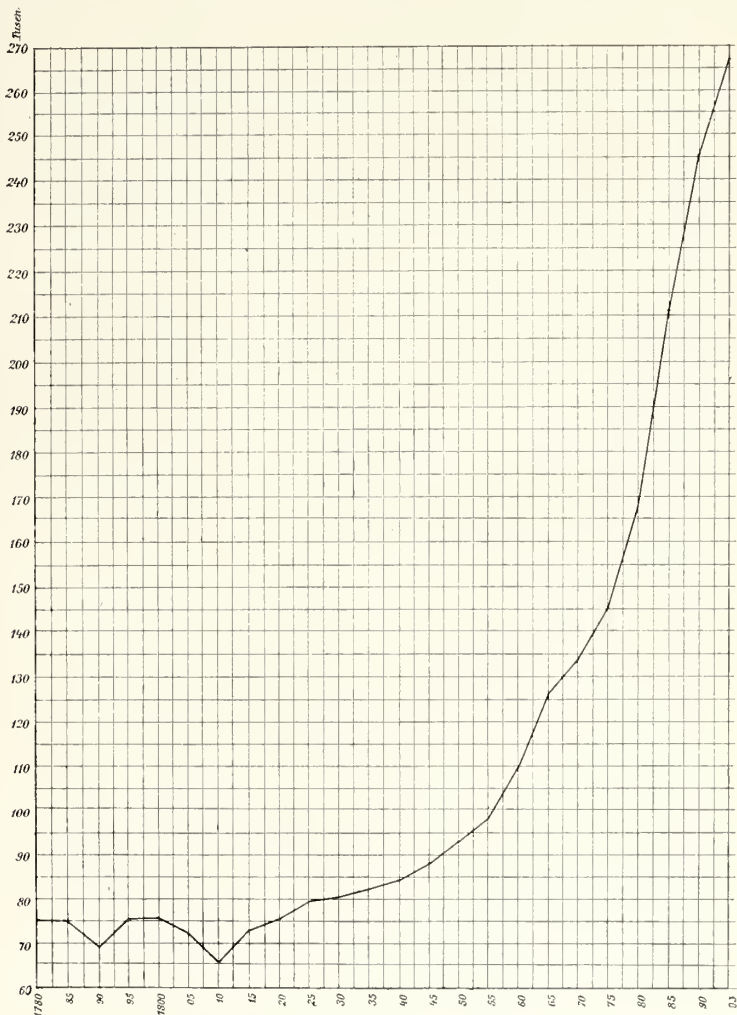
Vaccinationsdistrikten äro fyra, däraf ett består af Storkyrko och Kungsholms, ett annat af Klara och Adolf Fredriks, det tredje af de öfriga norra och det fjärde af de båda södra församlingarna.

De två fattigsakförarne hafva fått sin verksamhet så begränsad, att de skola lämna biträde åt medellösa, den ena i de norra församlingarna och den andra i staden inom broarna samt å Södermalm.

Folkmängd i äldre tider. Nuvarande folkmängd med dess fördelningar.

För tiden före år 1749 finnas inga tillförlitliga uppgifter om Stockholms hela folkmängd. De för en eller annan tidigare period framlagda invånare-talen grunda sig på beräkningar öfver antalet skattskyldige. Då dessa fordomdags endast utgjordes af familjefäder inom vissa samhällsklasser, är det uppenbart, att något större värde icke kan tilläggas de sålunda erhållna talen. Öfverståthållaren Schering Rosenhane har visserligen vid sin af trycket utgifna berättelse till kungl. maj:t fogat »ett extrakt af sista mantalsskrifningen huru mycket folk och hvarjehanda slags folk, som finnes i staden och på malarna 1663», men det där angifna sluttatet 14,953 kan ej afse hela invånare-antalet, då däri ej medtagits adel och kronans tjänare samt möjligen ej heller en del andra samhällsklasser. En framstående historisk författare har uppskattat Stockholms folkmängd vid medlet af 17:de århundradet till 30,000 invånare, hvadan sagda mantalsskrifning knappast omfattar mer än hälften af

hela befolkningen. De då mantalsskrifnas fördelning efter stadsdelar och olika ställning inom hushållen är emellertid af stort intresse. Af de 14,953 personerna bodde i staden inom broarna omkring 19,2, i de norra förstäderna 57,4 och å Södermalm 23,4 procent, hvilket, jämfördt med nutiden, visar en sedan dess skedd betydlig förskjutning, i det att staden inom broarna vid

83. Stockholms mantalsskrifna befolkning 1780—1895.

1897 års mantalsskrifning hyste omkring 4,4, de norra stadsdelarna 66,7 och Södermalm 28,9 procent af hela befolkningen.

Bland de år 1663 mantalsskrifna voro icke mindre än 4,507 hustrur och änkor. Husbönderna åter voro 3,404 till antalet. Därefter kommo pigor och döttrar med 3,016, »åtskilliga slags folk» med 1,957, gesäller och drängar med 1,589 samt slutligen 480 »löst parti».

Stockholms mantalsskrifna folkmängd är af tabellverket uppgifven för år 1749 till 53,464. Under loppet af 18:de århundradet tilltog denna

befolkning med några få afbrott, så att år 1800 här mantalsskrefvos 75,517 personer. Någon stark tillväxt visade sig emellertid ej under förra hälften af detta århundrande, då antalet mantalsskrifna invånare år 1850 icke nått högre än till 93,070, och ytterligare sex år fordrades, innan talet 100,000 uppnåddes; men därefter gick det uppåt med raskare fart. År 1863 var denna befolkning nära 120,000. Fjorton år därefter hade den stigit till mer än 150,000, och det andra hundra tusendet nåddes år 1884. Därefter behöfdes blott nio år för att hinna öfver en fjärdedels million, och vid början af år 1897 voro 274,609 personer mantalsskrifna här i staden. En blick på bifogade grafiska framställning (fig. 83) gifver en närmare kännedom om denna här ofvan i korta drag omtalade utveckling af hufvudstadens mantalsskrifna folkmängd hvart femte af åren 1780—1895.

Den i Stockholm *kyrkoskrifna folkmängden*, benämnd den rättsliga, brukar vara uppgifven några tusental större än den mantalsskrifna. Dess justering efter denna har tid efter annan ägt rum vid folkräkningarna; och jämväl andra åtgärder hafva vidtagits för att bringa de båda slagen af uppgifter så nära hvarandra som möjligt. Stadens rättsliga folkmängd vid början af 1896 var 271,638. Af dem tillhörde 254,918 territoriella, 13,165 icke territoriella församlingar (hof-, tyska, finska eller garnisons-), 1,293 allmänna inrättningar och 2,262 främmande trosförvanter församlingar.

Enligt 1845 års mantalslängder uppgick Stockholms *mantalsskrifna folkmängd* till 87,213, fördelad mellan de territoriella församlingarna så, att de två folkrikaste voro Ladugårdslands med 14,546 och Katarina med 14,470 invånare. I nästa grupp stodo Storkyrkans församling med 12,369, Maria med 12,042 och Klara med 11,236. Följde så Jakobs, som hade 8,421, och Adolf Fredriks med 7,355. Sist kommo Johannes och Kungsholms församlingar med 3,484 i den förra och 3,290 i den senare. Under den tid af mer än 50 år, som sedan dess förflutit, har i sammanhang med folkmängdstillväxten och stadsplanens genomförande en betydlig omkastning i ordningen församlingarna emellan i afseende å invånareantalet ägt rum. Vid 1897 års början, då hela stadens mantalsskrifna folkmängd utgjorde 274,609, hade Ladugårdslands församling under mer än tre årtionden varit folkrikast och räknade, Djurgården inbegripen, 58,186 invånare; Adolf Fredriks församling hade svingat sig upp från den sjunde till den andra platsen, med ett invånareantal af 44,979. Dessa båda församlingar hade således uppnått ett folkmängdstal, som med mer än 18 procent öfverstege stadens hela befolkning omkring 50 år tillbaka i tiden. Följde så med 42,870 Katarina, som i periodens början under nära två årtionden, understundom med framgång, täflat i folkrikhet med Ladugårdslands församling. Därefter stod Maria, som hade 36,528 inbyggare. I Kungsholms församling hade i högre grad än Adolf Fredriks invånareantalet utsvällt, eller till 29,311. I Klara församling bodde åter 18,217. Johannes församling hade öfvergått Jakobs, i det att

den, från att hafva haft ej fullt $\frac{3}{7}$ af dennas folkmängd, räknade 18,245 invånare mot Jakobs 14,223. Staden inom broarna visade en tillbakagång och hade nedsjunkit från tredje till sista eller nionde platsen med en befolkning af 12,050.

Det visar sig således, att, medan under ifrågavarande tid stadens folkmängd mer än tredubblats, befolkningen i den inre staden något minskats och blifvit vid de femtio årens slut i de båda närmaste norra församlingarna mer än $1\frac{1}{2}$, i de båda södra ej fullt 3, i Ladugårdslands 4, i Johannes öfver 5 och Adolf Fredriks mer än 6 samt i Kungsholms församling i det närmaste 9 gånger så stor som vid de femtio årens början.

Vid en gruppering efter *folkmängdstätheten* intaga de territoriella församlingarna en annan ordning. Mest trångbodd är naturligtvis befolkningen i den inre staden, där vid början af 1896 på hvarje invånare kom ett tomtytinnehåll af 16,86 kvm. Om Skepps- och Kastellholmarna frånräknas, var Jakobs församlings yta befolkad med en invånare på 22,97, under det att Klara församling hyste en på 21,52 kvm. Från dem skilde sig ej obetydligt de i afseende å folkmängdstäthet hvarandra närstående Johannes och Ladugårdslands församlingar, när Djurgården vid den senare lämnas utom räkningen, ty i den förra församlingen bodde i medeltal en person på 27,54 och i den senare på 27,86 kvm. Betydligt glesare var bebyggandet i Adolf Fredriks församling, där 45,02, och än mer i Katarina församling, där 56,08, samt i Maria, hvarest 60,27 kvm. funnos för hvarje invånare. Därefter följde Djurgårdsstaden, som, därest galerverfvet frånräknas, hade en invånare på 93,18 kvm. Sist kom Kungsholms församling med 102,23 samt Skepps- och Kastellholmarna med 123,5 kvm. på hvar och en af de där bosatta. I hela staden, med undantag för Djurgårdens förra landsdel, var förhållandet mellan befolkningen och ytan, en invånare på 46,96 kvm.

De tal, som framgå af en undersökning huru många i *medeltal* bodde å *hvarje tomt*, visa följande olikheter församlingarna emellan. För Stockholm i dess helhet, med undantag för Djurgårdens förra landsdel samt Skepps- och Kastellholmarna, är detta tal omkring 41,85. Å ena sidan därom stå medeltalen för tomterna i de fyra församlingarna Johannes med 56,01, Kungsholms med 55,42, Ladugårdslands med 47,59 och Maria med 44,08, samt å den andra sidan de mindre befolkade tomterna inom de fyra församlingarna Adolf Fredriks 40,91, Klara 40,65, Katarina 36,71, Jakobs 33,98 och Djurgårdsstaden 28,04 samt Storkyrkoförsamlingen 24,44 personer i medeltal å hvarje tomt.

I fråga om *yrkesfördelningen* af den vid senaste folkräkning, den siste december 1890, befintliga kyrkskrifna befolkningen, 246,454 personer, må först omtalas, att af dem voro 63,699 hufvudpersoner, 48,822 biträden, 16,262 tjänstehjon, 32,739 hustrur utan uppgifvet yrke och 84,932 öfriga familjemedlemmar. Af denna befolkning sysselsatte sig nära 91,550 med industriell

verksamhet, däraf omkring 27,900 voro idkare af byggnads-, möbel- och därmed jämförlig industri och 23,600 af väfnads- och beklädnadsindustri, 16,000 ägnade sig åt metallförädling, 8,000 tillverkade näringsmedel och 6,500 idkade industri för litteratur eller konst. Åt handel och samfärdsel ägnade sig inemot 46,800 af invånarne. Nära 20,200 voro anställda vid kyrko-, stats- eller kommunalförvaltningen eller vid landt- eller sjöförsvaret. Lärarne, litteratörerna och artisterna öfverstego ett antal af 5,300. Läkare och andra, hvilkas sysselsättning stod i samband med sjukvård, uppgingo tillsammans med de vid fattigvårdsinrättningar anställda till ej fullt 3,750. Åt jordbruk och binäringar ägnade sig något öfver 2,000. Husägare, kapitalister, till arbetsklassen ej hörande personer utan uppgifvet yrke, pensionärer, sådana yrkesidkare, tjänstemän, litteratörer och artister, som upphört med sina befattningar, samt lärjungar, hvilka icke räknats bland familjemedlemmar, voro tillhopa omkring 28,950, däribland något öfver 13,600 änkor utan uppgifvet yrke. Tjänstehjon och med dem jämförliga samt till arbetsklassen hörande personer utan bestämd anställning öfverstego till antalet något 44,300. Slutligen ingingo fattighjon och fångar i 1890 års rättsliga folkmängd med omkring 3,600.

Hela den tid, för hvilken uppgifter föreligga, har *fördelningen efter kön* varit sådan, att bland Stockholms befolkning funnits ej obetydligt flera kvinnor än män. Proportionen mellan könen har emellertid något växlat under tidernas lopp. Då år 1760 på 1,000 mantalsskrifna män kommo 1,214 kvinnor, var förhållandet vid 1897 års mantalsskrifning 1,000 : 1,209.

Folkräkningen år 1890 gaf i afseende å *civilstånd* vid handen, att af samma års rättsliga folkmängd 27,8 procent voro gifta och 72,2 ogifta, däri inräknade änklingar, änkor och fränskilda. Förhållandet mellan antalet gifta och ogifta har växlat tämligen mycket från midten af förra århundradet, då procenten af ogifta var väsentligen högre än nu. Efter en betydlig nedgång ökades emellertid de giftas procent från midten af innevarande århundrade, så att den numera uppnått angifna höjd.

Vid 1890 års folkräkning var befolkningen så fördelad på *åldersklasser*, att inom femårsgrupperna största antalet, nära 28,000, fanns mellan 25 och 30 år, den närmast talrika gruppen utgjordes af barn till och med 5 års ålder, hvilka voro något öfver 27,400, vidare 20—25-åringar omkring 25,600, och 30—35-åringar omkring 24,800 samt 5—10-åringar 20,400. Följde så i ordningen 35—40-åringar 19,200, 15—20-åringar 17,800 samt 10—15-åringar 16,800, allt i runda tal. Femårsgrupperna af dem, hvilkas ålder var 40 år och mera, förete en ständigt fallande serie med ett antal från och med omkring 15,200 till och med nära 1,800 för 75—80-årsgruppen. Mellan 80 och 85 år funnos 773, mellan 85 och 90 år 265 och mellan 90 och 95 år 50 personer, däraf 3 män. Ännu äldre voro 5 kvinnor, däraf 2 mellan 95 och 96, samt en hörande till hvar och en af grupperna 96—97, 97—98 samt 103—104 år.

Af de vid 1890 års folkräkning kyrkoskrifna 246,454 invånarne bodde 193,919 i 48,078 *hushåll* af två eller flera personer, hvadan föga mer än 4 personer kommo på hvarje sådant hushåll. De ensamt boende uppgingo till ett antal af 42,948. De öfriga 9,587 voro intagna å 55 allmänna inrättningar och räknades därför icke till något hushåll.

Flertalet af Stockholms invånare ha sin *födelseort* utom staden, hvilket förhållande säkerligen är mycket gammalt. Vid 1890 års folkräkning voro i medeltal för hvarje hundra 40,18 infödingar, 57,90 födda på annat ställe i riket samt 1,72 utomlands. För 0,20 procent var födelseorten ej känd.

Äktenskap. Födda och döda. Flyttningar.

Af de 24 femårsperioderna 1776—1895 förekomma endast 3, under hvilka ingångna *äktenskap* varit så sällsynta, att i medeltal ett infallit på färre än 100 invånare. Det minsta relativa antalet förete åren 1846—1850, då hvarje 137:de invånare gifte sig. Under sista femårsperioden var förhållandet 1:135.

Vid midten af 1700-talet voro bland 100 lefvande födde omkring 9 af *oäkta börd*. Proportionen af oäkta barn steg dock snart, så att de år 1800 voro mer än 36 procent af alla lefvande födde; år 1810 hade de nått till nära 42,5 samt år 1855 till öfver 46 procent. Sedan dess har ett ganska stadigt aftagande ägt rum, så att antalet barn af oäkta börd från och med år 1868 hållit sig under 40 och från och med år 1884 under 30 på 100 lefvande födde. År 1895 var procenttalet 28,85.

Endast under 4 af åren 1749—1858 var *förhållandet mellan födda och döda* sådant, att de föddas antal öfversteg de dödas, hvadan hufvudstadens tillväxt under denna tid uteslutande berodde på flera in- än utflyttande. Därefter inträdde ett glädjande omslag. Från och med 1859 förete endast de fyra åren 1862 samt 1873—1875 öfverskott af döda, och af dem är det endast 1875 års öfverskott, som är mera betydande, då det uppgick till 1,513, eller väsentligen högre än de tre andra årens tillhoppa.

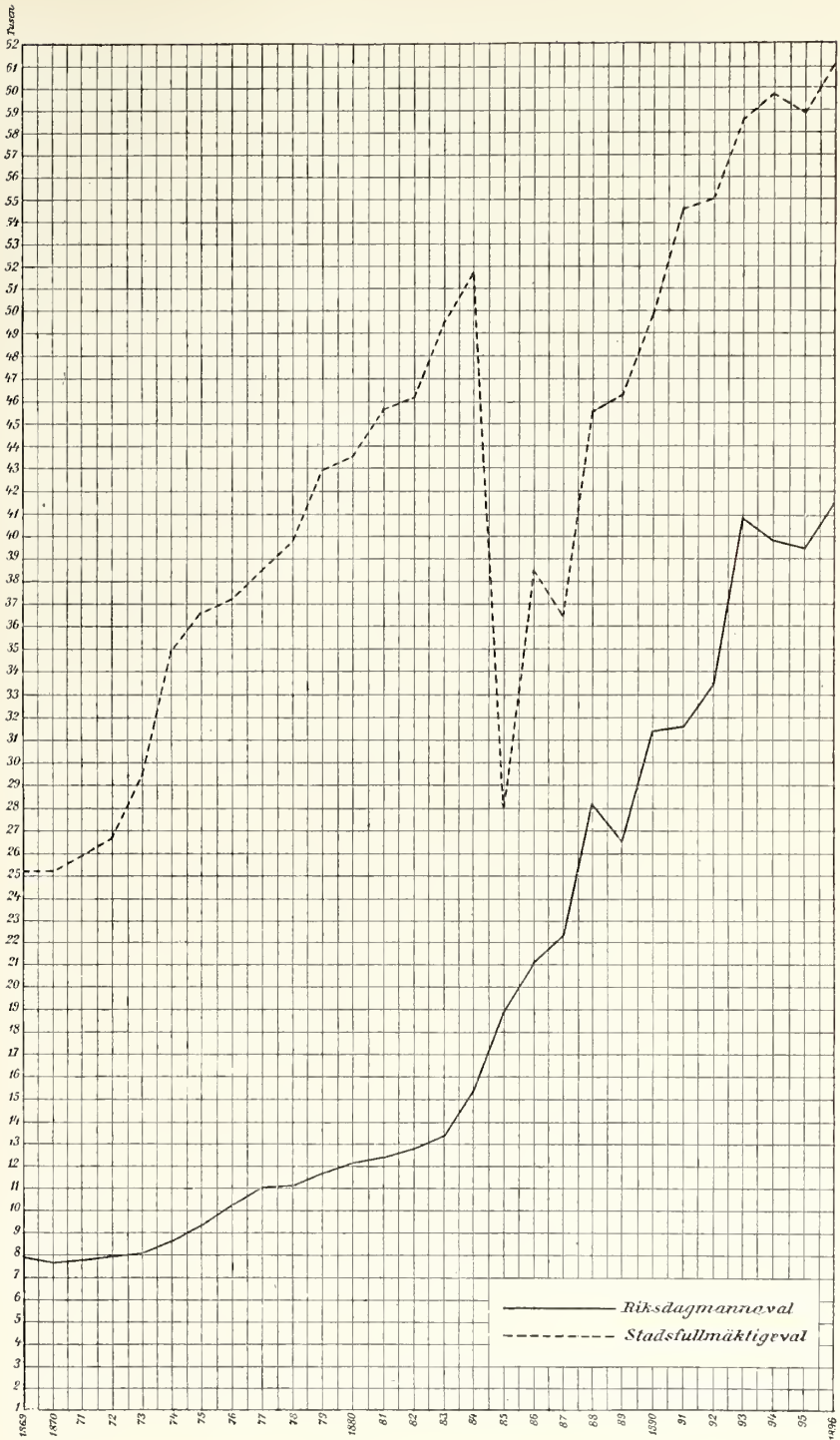
Den mantalsskrifna folkmängden vid 1896 års ingång var 7,796 personer större än nästföregående år vid samma tid. Tillväxten, som genomgick alla rotar, berodde, hvad angår 2,322 personer, på skillnaden mellan födelse och dödsfall, i det att 6,770 blifvit födde och 4,448 aflidit. De öfriga 5,474 utgjordes af skillnaden mellan de till staden inflyttade och dem, som därifrån utflyttat. Hela antalet till de särskilda rotarna *flyttade*, inräknadt sådana som endast flyttat från en till en annan rote, uppgick till 70,023. De, som utflyttat från någon rote, vare sig utom staden eller till annan rote, voro åter 64,549 till antalet. Lägges härtill det betydliga antal personer, som bytt bostad utan att flytta från sina rotar, visar sig, att Stockholms invånare äro ett ganska rörligt släkte.

Hvarjehanda befolkningsförhållanden.

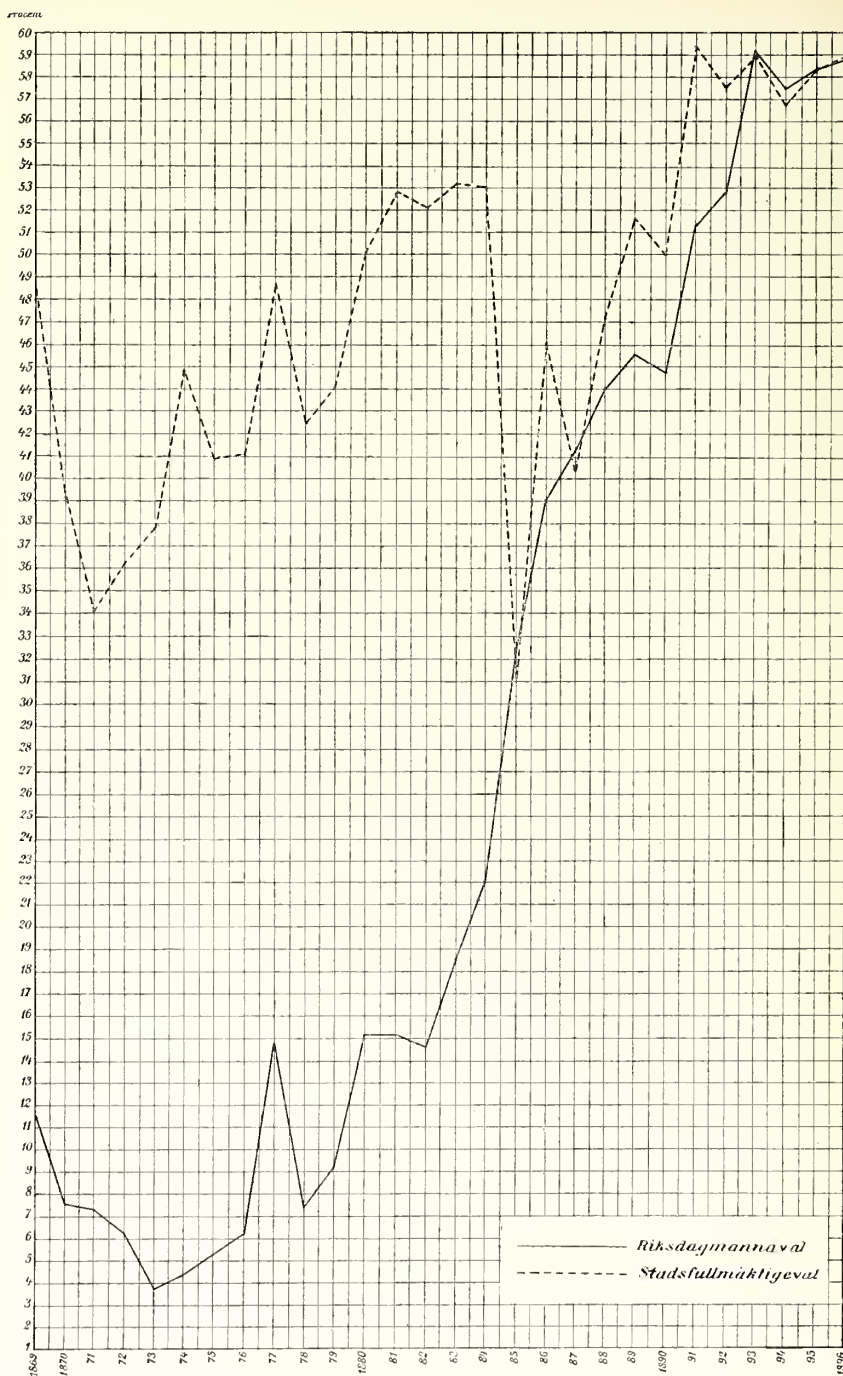
De *gröfre brottens antal* hafva under det senast förlupna fjärdedels århundradet icke tilltagit i någon anmärkningsvärd grad. Antalet sakfällda för sådana brott har visserligen understundom ökats, men enligt regeln å nyo minskats. Af de 1895 för gröfre brott sakfällda 416 personer voro 356 bosatta i Stockholm och 143 där födda.

Antalet personer, som sakfällts för *fylleri* under de sista 25 åren, växlar icke obetydligt under särskilda år, dock har det sedan år 1889 hållit sig tämligen konstant. Till en början höjde sig antalet hastigt, från omkring 2,400 år 1871 till något öfver 5,700 år 1876 och sedermera med ett eller annat afbrott tämligen jämnt till 8,500 år 1890, hvarefter antalet föll till omkring 8,000 och höll sig omkring detta tal till år 1895, då det uppgick till mer än 8,800. Af de år 1895 för fylleriförseelser sakfällda voro omkring 81 procent bosatta härstädes. Det största antalet af sådana förseelser åren 1891—1895 föll på lördagar med 22,04 och på måndagar med 17,02, det minsta på söndagar med 10,88 procent.

Brännvinsförsäljningsställena hafva under stadsfullmäktigeinstitutionens verksamhet betydligt minskats till antal. Försäljningsåret 1864—1865 funnos 472 utskänkings- och 40 minuthandelsställen i bruk. Af det förra slaget voro året 1895—1896 i utskänkingsbolagets egen hand 61 och upplåtna åt annan 79, däraf 13 utöfvade med vissa inskränkingar — tillhoppa 140 begagnade, under det att 10 af de medgifna ej utöfvades. Bland de 80 minuthandelsrättigheterna, som bolaget samma tid erhållit, voro 2 obegagnade. Af de öfriga använde bolaget 27 för egen räkning och hade upplåtit 51 till annan. Oaktadt den betydliga tillväxten i stadens folkmängd på den sista tiden har afsättningen af spirituosa under de senaste 19 försäljningsåren hållit sig på nästan samma punkt. Om man till de spritvaror, som sålts af bolaget, lägger hvad som kan beräknas hafva frångått detsamma genom deras försäljning, som några år i stor utsträckning konkurrerade med bolaget, visar sig, att å bolagets egna och åt andra upplåtna utskänkings- och hämtningsställen för hvarje mantalsskrifven person såldes, omförmälda tillägg inräknadt, försäljningsåret 1877—1878 26,56 liter, samt att detta medeltal sedan dess i det närmaste oafbrutet fallit, så att det försäljningsåret 1895—96 uppgick till 14,27 i medeltal för hvarje mantalsskrifven person. Detta och föregående försäljningsår visade dock någon stigning, eller från 13,56 år 1893—1894 och 13,93 nästföljande försäljningsår. Oaktadt detta gynn samma förhållande, har utskänkingsbolagets behållna, redovisade inkomst på det hela taget icke obetydligt ökats. Den uppgick för försäljningsåret 1895—96 till 2,040,000 kronor i rundt tal, hvaraf fyra femtedelar stannade hos kommunen och en femtedel insattes i statskontoret för att fördelas mellan landstingsområdena.

84. Antal valmän vid stadsfullmäktige- och riksdagsmannaval 1869—1896.

85. Valmän, som på grund af obetalda utskylder varit oberättigade att utöfva rösträtt, i procent af hela antalet valmän.

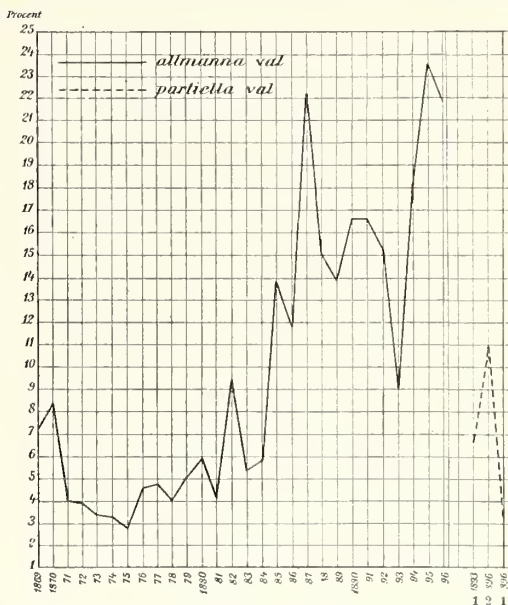
Oftanstående diagram (fig. 84, 85) lämna bilder dels af tillväxten från och med år 1869 af antalet valmän vid *stadsfullmäktige- samt riksdagsmannaval*, vid hvilka rösträtten är densamma som vid dessa senare, dels

af förhållandet med dem bland de valberättigade, hvilka på grund af obetalda utskylder ej ägde deltaga i valen. Antalet röstberättigade vid stadsfullmäktigeval hade på de första femton åren fördubblats, nedgick åter betydligt år 1885 på grund af tillämpningen af bestämmelserna om höjning af det inkomstbelopp, som skulle vara fritaget från bevillning, men ökades ganska snart å nyo, så att 1891 års valmän voro flere än 1884 års och 1896 års 2,4 gånger så många som 1869 års, eller 61,087 mot 25,231. Röstberättigade vid riksdagsmannaval hafva allt ifrån år 1869 nästan oafbrutet ökats till antalet, som år 1896 nått en storlek af 41,467 eller mer än 5 gånger så många som år 1869, då de voro 7,914.

Bland stadsfullmäktiges valmän voro 48,39 procent på ofvan angifna grund år 1869 oberättigade att utöfva sin rösträtt. Denna procent nedgick till en början så, att den till och med år 1879, utom ett år, höll sig ungefär mellan 34 och 45, men steg därefter och var år 1884 uppe i 53. Den nedgång, som visade sig efter ofvan omtalade ändring i bevillningsförordningen, blef ej långvarig. Procenten kom snart åter upp till 50 och mera, var år 1891 högre än 59 och har sedan dess endast obetydligt nedgått.

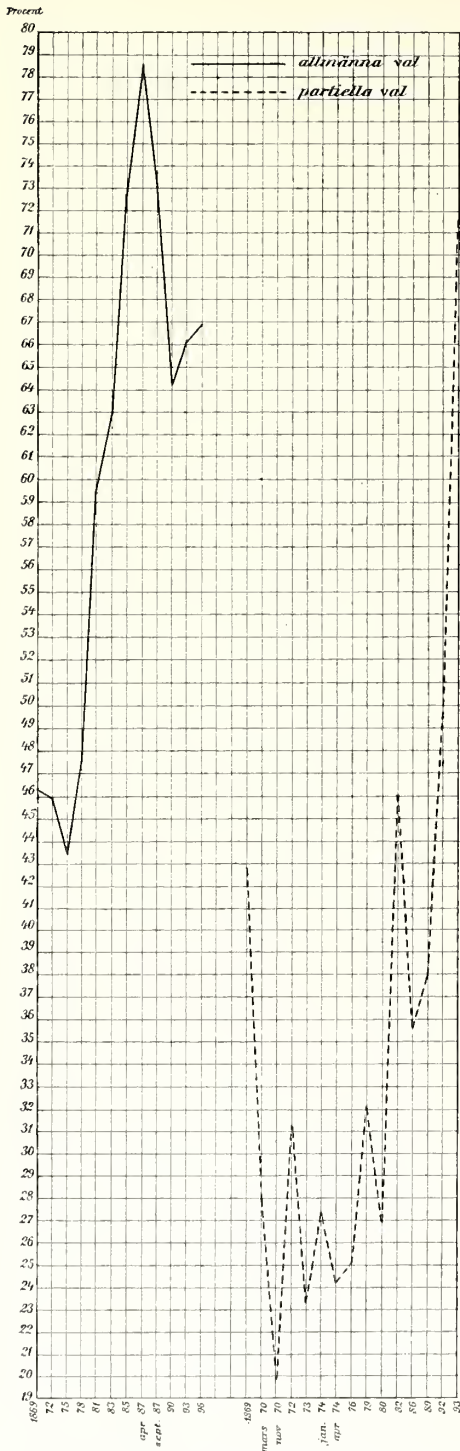
Till en början var förhållandet vida gynnsammare i fråga om röstberättigade vid riksdagsmannaval. De oberättigades procent, som år 1869 var omkring 11,5, sjönk efter hand till något under 4; och den därpå följande stigningen var, om ett år undantages, ej starkare, än att procenten år 1879 hunnit till något mer än 9; men därpå följde en mycket snabbare tillväxt. År 1887 hade procenttalet kommit upp till öfver 41 och år 1891 till mer än 51, var år 1893 större än 59, det vill säga något högre än motsvarande tal vid stadsfullmäktigeval. De, som på grund af bristande betalning af stadsutskylder varit urståndsatta att utöfva sin rösträtt, voro åren 1893 och 1894 i proportion flera vid riksdagsmannaval än vid stadsfullmäktigeval, samt åren 1895 och 1896 i det närmaste lika, sistnämnda år omkring 58,9 procent.

Vid det första stadsfullmäktigevalet tillstådeskommo 1,930 valmän. Intresset för dessa val aftog ganska snart, så att det dröjde ända till år 1882, innan de väljande voro lika många som år 1863. Af behöriga valmän

86. Valmän, som deltagit i stadsfullmäktigeval, i procent af dem, som ägde utöfva rösträtt.

1. Val af en. 2. Val af tio.

87. Valmän, som deltagit i riksdagsmannaval, i procent af dem, som ägde utöfva rösträtt.

inställde sig, såsom ett här intaget diagram (fig. 86) visar, åren 1871—1884 i allmänhet omkring 3—5 procent, någon gång flera. År 1885 var procenten nära 14, har sedan dess utom ett år ej varit lägre än omkring 12, ej sällan högre, år 1887 öfver 22 och år 1895 omkring 23,52. Procenttalet för år 1896 var omkring 22. De tre partiella valen voro mindre talrikt besökta. Endast vid ett steg de tillstädeskomna procent öfver 10.

Åren 1869—1878 deltog icke ens hälften af de därtill behörige i de allmänna riksdagsmannavalen. Sedan dess har procenten en enda gång, men endast obetydligt, understigit 60 och 3 gånger öfverstigit 70. Det lifligaste deltagandet visade sig vid 1887 års val efter andra kammarens upplösning, då 78,57 procent infunno sig. 1896 års val visar ett procenttal af 66,86. Vid de partiella valen tillstädeskommo i allmänhet färre, dock saknas ej exempel på dylika val, i hvilka deltagandet varit lifligt, så att efter kretsindelningen förekommit ett val, hvori inemot 50, och ett annat, hvori nära 72 procent af de behöriga valmännen deltagit.

Valen till magistratspersoner hafva i allmänhet varit mycket fåtaligt besökta. Procenten af behöriga valmän har någon gång understigit tre och sällan uppgått till inemot nio. En enda gång, vid 1880 års magistratssekreterareval, röstade mer än en fjärdedel. Närmast i lifaktighet kom 1890 års borgmästareval, då procenten var 18,66. Endast vid två andra tillfällen infunno sig flera än en tiondel af dem, som ägde utöfva sin rösträtt.

Ämbets- och tjänstemän hafva framför personer af andra samhällsklasser visat intresse för dessa val.

Bostäder och andra lägenheter. Byggnadsverksamhet.

Till invånarnes förfogande stodo den 1 oktober 1895 *lägenheter* till ett antal af 64,013. De 54,252 af dem, som voro bostadslägenheter, innehöllo 125,950 rum och 42,682 kök, således 168,632 eldstäder, eller, om de till sommarbostäder hörande, omkring 1,000 afdragas, 167,632. Fördelas dessa senare på årets mantalsskrifna medelbefolkning, komma i medeltal 1,57 invånare på hvarje eldstad. Af bostadslägenheterna voro de flesta, 15,572, på ett rum och kök. Närmast följde i aftagande ordning två rum med kök samt ensamma rum, hvartdera slaget omkring 10,000, samt därefter tre-, fyra- och femrumslägenheter med kök, det sistnämnda slaget 2,678. Sexrumslägenheterna voro 1,986, tvårumslägenheter utan kök 1,296 och sjuromslägenheter med kök 1,167. Intet annat slag af bostadslägenheter öfverstege 1,000 till antalet. Våningar med mer än sju rum och kök uppgingo till 1396. Samtliga bostadslägenheter, som icke hade något kök, voro något öfver 11,300, och de, som endast hade del i kök, 982. Kök utan rum funnos till ett antal af 489.

De aftalade eller uppskattade *hyresbeloppen* för samtliga vid 1895 års början befintliga lägenheter uppgingo i rundt tal till 33,356,800 kronor, däraf 19,486,200 för egentliga vinterbostads-, 13,821,000 för kontors-, bod- med flera slag af lägenheter, af hvilka en del till större eller mindre utsträckning användes jämväl till bostäder, samt 49,600 för sommarbostäder. Medelhyrorna för de uthyrda bostadslägenheter, som afsågos jämväl för vintern, voro 356 och för affärslägenheterna och andra lägenheter, som ej begagnades till bostäder, 997 kronor om året. Dessa medeltal växlade betydligt i olika stadsdelar. Så kostade t. ex. en bostadslägenhet å nedre Norrmalm (Jakobsroten och de båda Klararotarna) 606 och å Östermalm 527, men å Södermalm endast 222 kronor i medeltal om året. Med undantag för Kungsholmen och Södermalm, där hyrorna för lägenheter af nästan alla storlekar voro afsevärdt lägre än på andra ställen, visar sig ej någon hufvudsaklig skillnad mellan stadsdelarna förrän vid fyrarums och större lägenheter, men tilltager sedan med våningarnas storlek. Affärslägenheterna och med dem jämförliga lägenheter förete ett analogt förhållande, dock med annan ordning mellan stadsdelarna. Efter nedre Norrmalm med 1,449 följer staden inom broarna med 1,180 och först däruppå Östermalm med 833 kronor, under det att Södermalm äfven där kommer lägst med 642 kronors årlig medelhyra. Öfre Norrmalm, som hade dyrare bostadshyror än Kungsholmen, visade lägre hyror för det andra slaget af lägenheter. Frånser man lägenheterna för ämbetsverk, skolor, teatrar och hvarjehanda andra anstalter, voro hyrorna

för hotell, som endast funnos i staden inom broarna, nedre Norrmalm och Östermalm, de dyraste, mer än 4,500 kronor i medeltal om året, däraf i runda tal 2,230 i den förstnämnda, 6,560 i den andra och 4,200 i den tredje stadsdelen. Därefter följde kafélägenheter med omkring 1,680, kontor med nära 1,270 och butiker med något öfver 970 kronors årlig medelhyra. För alla dessa slag af lägenheter voro hyrorna dyrast å nedre Norrmalm och i staden inom broarna. Fabriks- och verkstadslägenheterna åter, hvilka i medeltal betingade en årshyra af 845 kronor, voro dyrast å Kungsholmen och billigast å öfre Norrmalm.

Af vinterbostadslägenheterna vid början af år 1895 voro 1,43 procent med ett hyresvärde af 374,100 kronor och af det andra slaget lägenheter 3,87 procent med nära 294,600 kronors hyresvärde *outhyrda*. Bland de lediga 767 bostadslägenheterna, innehållande tillhopa 2,204 rum och 438 kök, d. v. s. 2,642 eldstäder, bestodo 223 af ett rum utan kök, 99 af ett rum med kök, 73 af två rum utan och samma antal af två rum med kök samt 53 af tre rum med kök. Outhyrda bostadslägenheter med flera än tre rum uppgingo icke för något slag till mer än 40.

Vid 1896 års ingång funnos i 518 egendomar tillhopa lediga 942 lägenheter med 2,998 eldstäder. Af dessa lägenheter voro 686 inredda uteslutande till bostäder med 2,142 rum och 504 kök, eller tillsammans 2,646 eldstäder. Någon nämnvärd ändring i antalet lediga bostadslägenheter hade följaktligen ej ägt rum under loppet af år 1895.

Bostadsbristen på 1870-talet gaf anledning till en stark *byggnadsverksamhet*. Medan nybyggnadsanmälningarna åren 1871—1875 gällde 4,600 rum och 928 kök, afsågo de under den följande femårsperioden 17,081 rum och 5,217 kök, däraf 6,567 rum med 2,172 kök ensamt för år 1880. Det sammanlagda antalet rum och kök, som tillkom, sedan de borttagna dragits från de afsynade nya, var något öfver 7,100 år 1881, steg nästa år till mer än 8,000, nedgick året därpå till obetydligt under 1881 års tal och höjde sig åter de två följande åren till omkring 9,500 och 9,950. Härefter inträdde under fyra år en sänkning från 6,420 till 4,340 i runda tal och sedan en ej obetydlig höjning år 1890 till 6,260. Byggnadsverksamheten aftog sedan hastigt, så att nya rum och kök voro något mer än 3,610 år 1891, i det närmaste 1,390 år 1892 och allenast 211 nästföljande året. Därpå kom en stigande period. De nya eldstäderna voro i rundt tal 2,170 år 1894, 3,200 år 1895 samt 5,210 år 1896.

Byggnadsverksamhetens omfattning i de olika stadsdelarna från och med år 1875 angifves å en öfversiktskarta (Pl. 14).

Fastighetshandel. Inteckningar.

Om den utsträckning, i hvilken *fastigheterna* i Stockholm på grund af frivilliga aftal under de 30 åren 1866—1895 *ombytt ägare*, får man en före-

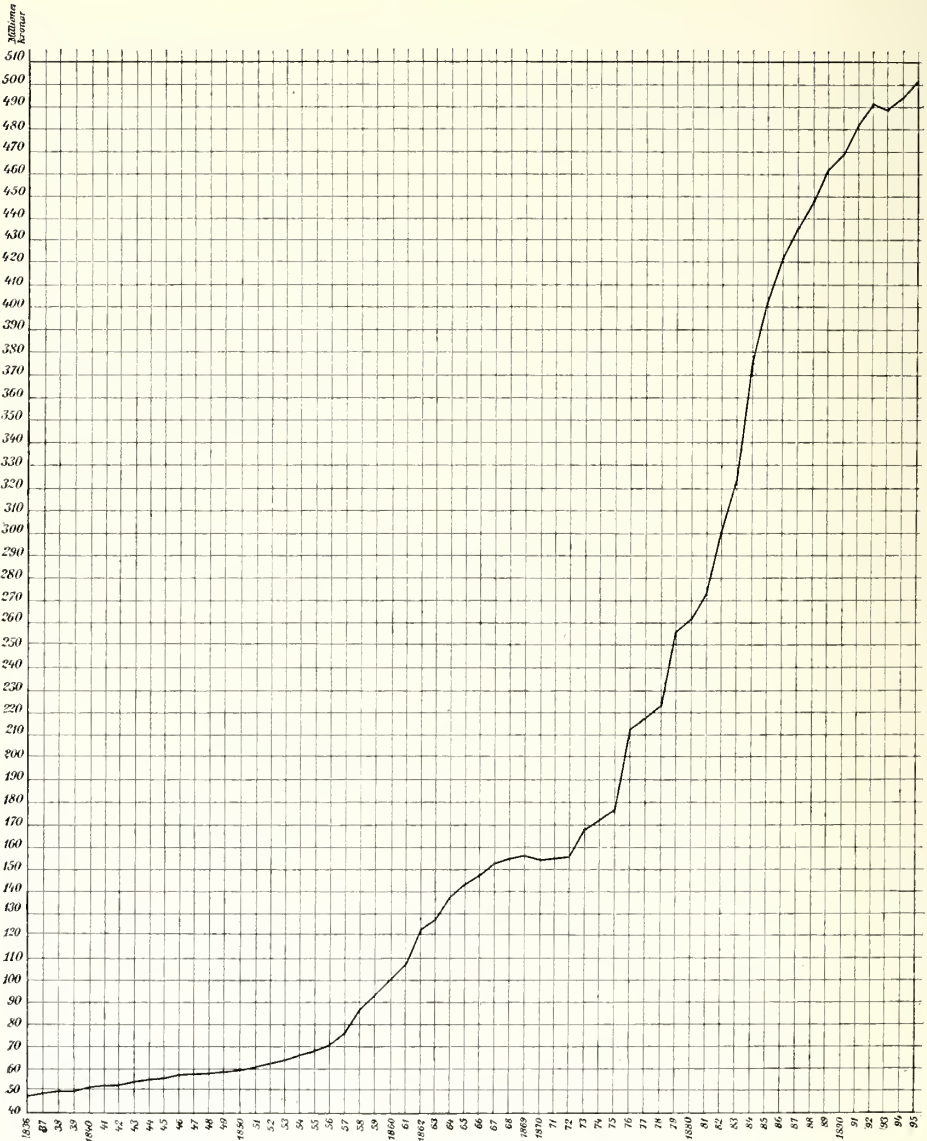
ställning däraf att värdet af denna egendom de första fem åren nedgick från nära 12,2 till något mer än 3,9 millioner kronor om året; att under nästa femårs-period år 1871 företedde det lägsta beloppet med 5,9 och år 1874 det högsta med mer än 23,4 millioner; att under åren 1876—1880 högsta beloppet, 25,8 millioner, förekom sistnämnda år och det lägsta, 11,2 millioner, år 1878; att under nästa fem år 1885 visade det högsta beloppet, 62,1, och år 1882 det lägsta, mer än 27,2 millioner; att åren 1886—1890 växlade mellan mer än 50,5 år 1886 och öfver 32,6 år 1888; samt att under sista femårs-perioden det lägsta beloppet, som förekom år 1893, var öfver 17,9 och det högsta, 1895 års, inemot 36,6 millioner kronor.

De tre tioårsperioderna från och med 1866 visa i afseende å beloppet af *inteckningar*, som beviljats i fastigheter inom Stockholm, väsentliga olikheter. Under den första perioden förekom icke något år högre belopp än nära 8,8 och funnos sex år, då det växlade mellan 2,1 och 3,9 millioner kronor. Första hälften af tioårsperioden 1876—1885 visar, med ett afbrott, ökning från 7,1 till 14 millioner och den andra hälften med undantag af ett år jämväl ökning från 21 till 40 millioner. Med år 1886 inträdde en betydlig nedgång till omkring 18,2 millioner, hvarefter beloppet först föll och sedan steg, så att det år 1890 uppgick till nära 23,5 millioner. Därpå följde tre års ganska stark nedgång till något under 6,7 och vidare år 1894 en höjning till nära 11 millioner. Sådana inteckningar beviljades år 1895 för något öfver 15,4 millioner kronor.

Fastighets- och inkomstbevilning.

De till bevilning uppförda fastigheternas taxeringsvärde har, såsom diagrammet fig. 88 åskådliggör, under de 60 åren 1836—1895 nästan oafbrutet stigit. Det uppgick år 1819 till 32,512,000 kronor i rundt tal, hade i det närmaste fördubblats år 1853 och visade en ny fördubbling tio år därefter, eller år 1863, då det utgjorde öfver 127,6 millioner kronor. Nästa fördubbling inträffade efter 16 år, eller år 1879, då fastigheternas sammanlagda taxeringsvärde uppgick till mer än 255,9 millioner kronor. Detta värde hade år 1895 stigit till 501,1 millioner kronor och var således ej långt ifrån dubbelt så högt som 1879 års. Af nyssnämnda taxeringsvärde för år 1895 föll ett belopp af omkring 116,7 millioner på Ladugårdslands församling med Djurgårdsstaden. Närmast i ordningen följde Klara församling med 74,3, så Adolf Fredriks med 64,7, samt Jakobs församling med Skepps- och Kastellholmarna, där beloppet utgjorde 57,3 millioner kronor. I jämna tal hade Maria församling 44,4, Storkyrkoförsamlingen 43,4, Katarina 42,5, Kungsholms 33,5 och Johannes 19,5 millioner kronors värde å de taxerade fastigheterna. Detta värde uppgick till omkring 4,8 millioner för Djurgårdens förra landsdel. Af alla egendomar, 5,431 till antalet, föllo 1,303 inom gruppen

med 100—200 och 1,275 inom gruppen med 50—100 tusen kronors värde. Ett antal af 668 fastigheter uppnådde 25—50 och 611 10—25,000 kronors taxeringsvärde. Värden under nu angifna tal hade åsatts 720 och värden

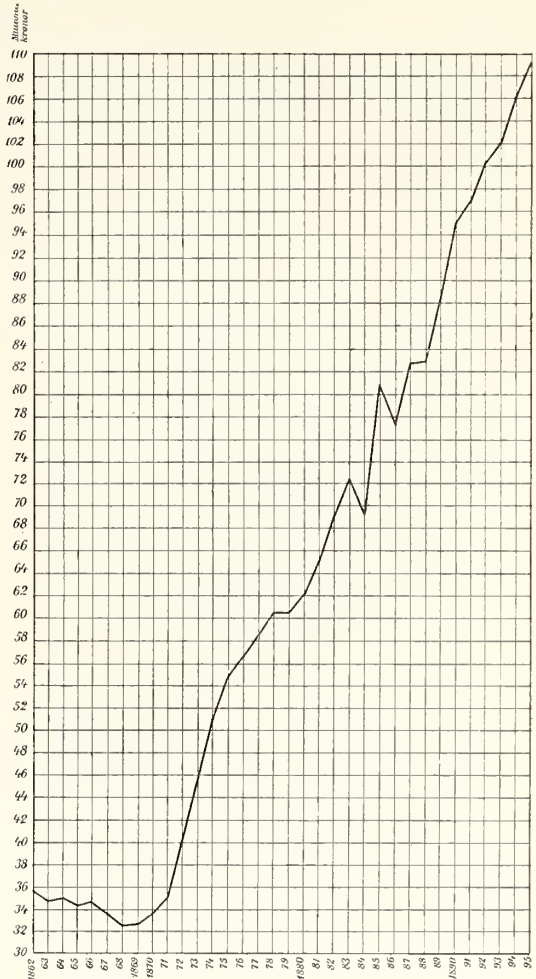
88. Till bevilling uppförda fastigheters taxeringsvärde 1836—1895.

öfver samma tal 600 fastigheter, däraf 60 voro taxerade till en half million eller mera. Från bevilling fria voro 254.

Äfven den för bevilling uppskattade inkomsten af kapital och arbete har, såsom af hithörande diagram (fig. 89) för åren 1862—1895 framgår, raskt tillväxut, dock ej i så stark progression som fastigheternas taxeringsvärde. Medan detta senare från år 1862 mer än fyrfaldigats, har det uppskattade

inkomstbeloppet ökats från 35,7 till 109,2 millioner kronor i runda tal och var således år 1895 något mer än tre gånger så stort som 34 år tidigare. Ordningen församlingarna emellan var vid inkomstbevillningen ej i allo den samma som vid fastighetstaxeringen. Främst kom visserligen äfven där Ladugårdslands församling och Djurgårdsstaden med omkring 25,8 millioner kronor, men Adolf Fredriks och Klara församlingar hade bytt plats, i det att dessas inkomstbelopp slutade, i jämna tal, den förras å 13,9 och den senares å 13,1 millioner kronor. Jakobs församling med Skepps- och Kastellholmarna intager, äfven i hvad angår inkomstuppskattningen, det fjärde rummet med omkring 12,0 millioner. Däreäst kom Katarina församling med 10,4 millioner. De sjette och sjunde platserna hafva med ringa skillnad sinsemellan Storkyrkoförsamlingen med 9,5 och Maria församling med 9,4 millioner kronor, allt i jämna tal. Vidare följde med omkring 8,8 Kungsholms, med 5,0 Johannes församling och med 1,3 millioner Djurgårdens förra landsdel.

Om de, hvilka bevilling af kapital och arbete år 1895 påförts för ett inkomstbelopp under 2,000 kronor, uppdelas i grupper efter hundratals af de uppskattade inkomsterna, visar sig, att grupperna med 7—8 samt

89. För bevilling uppskattad inkomst af kapital och arbete 1862—1895.

8—9 hundra kronors inkomst äro vida talrikare än de öfriga, i det att den senare gruppen omfattar 21,947 och den förre 12,565, under det att de i storlek närmaste grupperna visa ett antal 4,154 för 1000—1100, 2,819 för 900—1000, 2,531 för 12—13 hundra, 1,875 för 15—16 hundra och 1,234 för 11—12 hundra kronors inkomst. Ingen af öfriga grupper företer ett högre antal beskattade än 850. Af 500-kronors grupperna mellan 2 och 5 tusen kronors årsinkomst fanns en enda, där antalet öfversteg 2,000. I två andra var antalet öfver och i de tre öfriga under 1,000. Af de nio

5000-grupperna mellan 5 och 50 tusen kronors uppskattade inkomster var äfven en enda grupp, 5—10-tusen-kronors gruppen, så stor, att antalet därinom fallande personer eller bolag var högre än 2,000. Närmast följde gruppen 10—15 tusen kronor med 538 och 15—20 tusen med 188. Alla de andra hunno ej till ett hundra personer eller bolag. Till mera än 50,000 kronor voro 93 uppskattade, däraf 44 till 50—75, 10 till 75—100 och 39 till 100 tusen kronor eller högre inkomstbelopp.

Stadens inkomst- och fastighetsbevillning har från början af 1870-talet växlat mellan en femtedel och en sjettedel af hela rikets.

VII.

STOCKHOLMS FINANSER

AF

MORITZ RUBENSON.

Stadens *inkomster* år 1895 utgjorde i det närmaste 18,347,100 och utgifterna något öfver 17,005,100 kronor, hvadan öfverskottet uppgick till omkring 1,342,000 kronor. Af dessa utgifter kommo i procent omkring 64,3 å drätsel-nämnden och dess afdelningar, 21,9 på gas- och elektricitetsverken, 7,4 på fattigvårds-, 5,6 på hälsovårds- och 0,8 på kyrkogårdsförvaltningen.

* * *

Året näst efter det, då stadsfullmäktige tagit kommunalstyrelsen om hand, fanns vid sidan af *fastighetsskatten*, 2 kronor å hvarje 1000 kronor af fastigheternas taxeringsvärden, och några lägre, på vissa klasser af stadens invånare hvilande inkomstskatter, en del på alla, som voro uppförda till fastighets- och inkomstbevillning, lagda kommunalutskylder, uppgående tillhopa till 1 krona 5 öre för hvarje bevillningskrona. Från och med år 1869 till och med 1887 afsattes till en särskild fond hvad af fastighetsskatten återstod, sedan staden uppburit ett visst årligt belopp, motsvarande dess förra inkomst af samma skatt. Fastighetsskatten upphörde med år 1887 att utgå på den grund, att fonden då nått den såsom villkor för skattens bortfallande bestämda storlek, eller ett kapital, hvars afkastning efter fem procent ränta uppgick till sagda årsbelopp. De andra, nyss omtalade afgifterna på särskilda klasser af invånare försvunno med år 1868. De allmänna kommunala inkomstskatterna åter bibehöllos med oförändrad storlek för 1865 års och höjdes därefter något för de två nästa årens samt till 2 kronor 25 öre för 1868 års behof. I deras ställe pålades för 1869 års behof en *kommunalskatt* af 3 kronor å hvarje bevillningskrona. Vid denna höjd bibehölls kommunalskatten oafbrutet under 17 år, efter hvilkas förlopp den ökades till 3 kronor 50 öre och kvarstod med denna storlek för betäckande

af utgifterna de fem åren 1886—1890. Den följande tiden utgick kommunal-skatten oafbrutet åren 1891—1896 med 4 kronor å hvarje kronas bevillning till staten för fastighet samt inkomst af kapital och arbete, men vid fastställande af 1897 års stat sattes den åter till 3 kronor 50 öre.

Ett begrepp om hvad kommunalskatten är efter annat inbragt i stads-kassan, erhålles genom de upplysningar, att under de 17 år, denna skatt hölls vid sitt ursprungliga belopp af 3 kronor å hvarje bevillningskrona, den behållna inkomsten ökades från nära 927,000 till mer än 2,231,200 kronor, eller det sjuttonde året inemot $2\frac{1}{2}$ gånger så mycket som det första; att, då den från 3 till 3,5 kronor höjda skatten första gången utgick, inkommo omkring 2,645,400 och för femte året af dess tillvaro nära 2,887,100 kronor; samt att kommunalskattens uppbringande till 4 kronor medförde för första året en behållen inkomst af 3,421,600 kronor. Den för 1896 års behof pålagda skatten har hittills medfört en behållning af 3,850,500 kronor.

Jämte inkomstskatter pålade stadsfullmäktige under några år en till fattigvårdsnämnden ingående *fattigvårdsafgift* af 75 öre för hvarje person, som fyllt 18 år; men denna afgift upphörde med år 1883.

Hundskatten, som utgick med 5 kronor åren 1862—1882, inbragte under denna tid omkring 11—21 tusen kronor om året. Antalet skattlagda hundar var under perioden lägst 2,016 (1864) och högst 4,232 (1877). Då med år 1883 skatten höjdes till 10 kronor, nedgick hundantalet från 4,129 till 3,729 och sjönk sedan ytterligare till 3,019 år 1888. Under de nio år, tiokronors-skatten ägde bestånd, växlade denna stadens inkomst mellan 37,290 och 30,190. Med år 1892 höjdes hundskatten till 15 kronor med den påföljd, att antalet hundar minskades från 3,211 till 2,841. Det har sedan dess ännu mer nedgått till lägst 2,721 år 1894. Inkomsten uppgick år 1896 till 43,620 kronor.

Nu omtalade skatter äro emellertid ej de enda kommunalutskylder, som hvilat på stadens invånare. Den *personliga sjukvårdsafgiften*, som dock betraktas såsom en bland kronoutskylderna, ehuru den går till kommunalt ändamål, utgöres i Stockholm efter samma regler som i det öfriga riket. Denna afgift har på senare tiden satts lägre än det högst tillåtna beloppet, som är 50 öre för man och 25 öre för kvinna, och utgjorde 30 öre för man och 15 öre för kvinna år 1896 samt är för år 1897 föreslagen till samma belopp.

För den allmänna *folkskolekommunens* räkning uttaxeras årligen en afgift, beräknad efter bevillningskronan. Den har småningom höjts, senast till 90 öre å hvarje sådan krona.

Dessutom äro stadens invånare skattskyldiga till hvar sin församling. *Församlingsafgifterna*, dels personliga och dels inkomst- och fastighetsafgifter, skilja sig rätt mycket från hvarandra i de särskilda territoriella församlingarna. De största personliga afgifterna erläggas af Kungsholms- och Adolf Fredriks-

borna samt de södra församlingarnas invånare, 1 krona för man och 50 öre för kvinna. Invånarne i Jakobs och Johannes samt Katarina församlingar hafva de högsta efter bevillningskronan utgående skatterna. De utgjordes år 1896 till dessa församlingars folkskolor och kyrkliga ändamål med 1 kr. 13 öre i den förra och 1 kr. 25 öre i den senare församlingen, hvadan de tillhopa med förenämnda allmänna skatter, 4 kronor 90 öre, utgingo sammanlagdt till kommun och församling med mer än 6 procent af de uppskattade inkomsterna och motsvarande belopp för fastigheterna. De lägsta fastighets- och inkomstskatterna förekommo på samma tid i Ladugårdslands församling, där den sammanlagda procenten var 5.35.

Det sätt, hvarpå de skattskyldige fullgjort sitt åliggande att betala kommunalutskylder, och resultatet af de för de resterande utskyldernas indrifvande vidtagna åtgärder lämna synnerligen mycket öfrigt att önska. Nära två tredjedelar af debetsedlarna stå enligt regeln till rest, och under de tre sistförflutna åren, då kommunalskatten ej behöft betalas förrän vid tredje och fjärde stämmorna med hälften hvardera gången, hafva af dessa slags utskylder endast omkring 82½ procent år 1894, 83⅓ år 1895 och ej fullt 85 procent år 1896 erlagts i rätt tid.

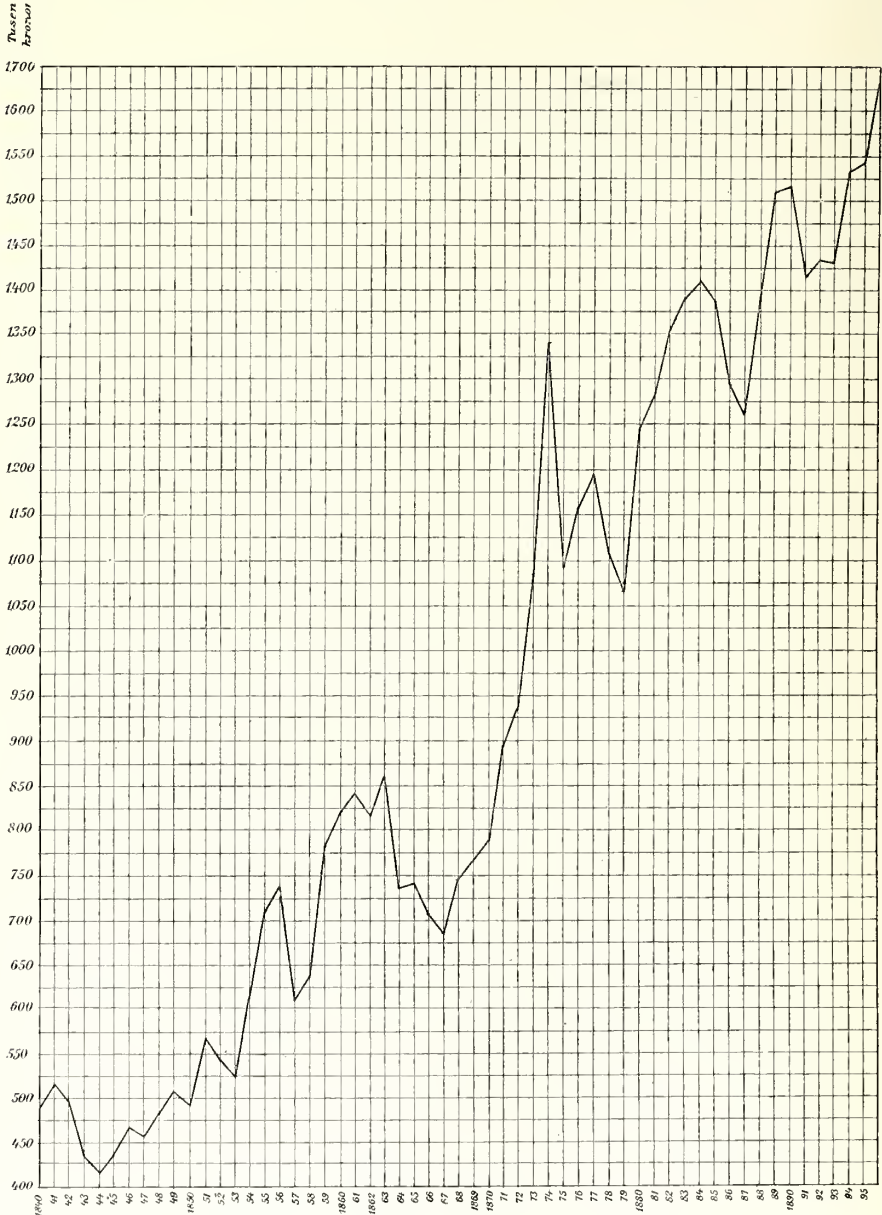
* * *

Behållningen af *brännvinsmedlen* uppgick, sedan uppbördskostnader och ersättningar för afstådda äldre brännvinsförsäljningsrättigheter samt den till statskontoret ingående femtedelen afdragits, till icke fullt 1,613,700 kronor år 1896, eller omkring 353,600 kronor mer än medeltalet för åren 1886—1896, hvilka helt och hållet falla inom den tid, under hvilken kommunen måst nöja sig med ⅔ af inkomsterna af utskänknigen och utminuterigen af brännvin i staden.

En annan inkomstitel, hvars bestånd är beroende af riksdagen, är *tolagsersättningen*, som år 1896 gaf staden en inkomst af nära 902,600 kronor, det högsta beloppet under tioårsperioden 1887—1896. De minsta under samma period erhållna årsbelopp understego 1896 års, det lägsta med 248,000 och det därefter följande med 146,900 kronor i jämna tal. De öfriga sju åren höll sig den behållna inkomsten mellan 771,000 och 835,100 kronor. Endast under fyra af de tio åren öfverstego inkomsterna af tolagsersättningen de utgifter, till hvilkas bestridande inkomstiteln är anvisad. Under de återstående sex åren måste kommunen af andra medel tillskjuta hvad som brast. Afdragas dessa tillskott från de fyra årens öfverskott, visar sig, att staden fått under tioårsperioden använda af andra medel omkring 292,200 kronor i medeltal om året till sådana ändamål, för hvilkas tillgodoseende tolagsersättningen blifvit staden tillagd.

Storleken af stadens samtliga *afgifter af handel och sjöfart*, däri inräknade tolagsersättningen, slussafgifterna, de numera upphörda afgifterna

af varor, som stämpas, samt väg- och mätareafgifterna tillika med de särskilda afgifter af fartyg och varor, som blifvit sammanförda under benämningen hamnafgifter, finnes för åren 1840—1896 åskådliggjord å diagrammet

90. Afgifter af handel och sjöfart 1840—1896.

fig. 90. De årliga medeltalen af dessa afgifter voro i runda tal från och med år 1839 under sin första tioårsperiod 468, den andra 594, den tredje 773, den fjärde 1,035 och den femte 1,309 tusen kronor. Under de åtta år, som därefter förlutit, 1889—1896, utgjorde dessa slag af inkomster i medeltal omkring 1,498,000 och år 1896 öfver 1,629,000 kronor.

Den ojämförligt största delen af kommunens uthyrda egendommar står under drätselnämndens förvaltning. De af denna nämnd förvaltade *fastigheters hyresinkomst* utgjorde åren 1887—1896 i medeltal omkring 1,040,000 kronor, däraf mer än 70,5 procent af dem, som voro afsedda för stadsplanens utförande, och inemot 29,5 procent af de andra. Proportionen har under tioårsperioden ej oväsentligt ändrats, i det att med den sammanlagda hyresinkomstens stigning från 1,010,230 till 1,100,460 kronor i runda tal procenten af hvad däraf fallit från fastigheter, afsedda för gatugleeringen, ökats från 62,8 till 78,9.

Hyror af saluhallar och allmänna platser inbragte åren 1887—1896 i medeltal omkring 171,500 och det sista af dessa år något öfver 189,100 kronor.

I *tomtören och trettondepenningar* vid försäljning af ofria tomter erhöll stadskassan åren 1887—1896 obetydligt öfver 36,100 kronor i årligt medeltal. Denna inkomst var under samma tid underkastad betydliga växlingar på grund af den olika utsträckning, i hvilken friköp kommo till stånd. Ett år utgjorde den föga mer än 14,450, ett annat öfver 109,740 kronor.

För inkomsterna af de industriella inrättningarna, vattenledningen, gas- och elektricitets- samt renhållningsverken, lämnas uppgifter i andra till denna bok hörande uppsatser.

* * *

Stadens *utgifter* äro af två hufvudslag. Genom det ena tillgodoses sådana *ändamål*, som äro af natur att falla inom *statens verksamhetsområde* och därför, när de ifrågakomma på landsbygden, enligt regeln bekostas af statsmedel, medan städerna på grund af historiska förhållanden bestrida kostnaderna för dylika anstalter med hjälp af bland andra sådana medel, som lagstiftaren förlänat dem för ändamålet. Det andra slaget utgöres af utgifter, som äro af rent kommunal natur. Till det förra slaget höra utgifter för rättskipning, polisväsende, fångvård, utsökning, inkvartering, båtsmanshåll och högre läroverk samt delvis för kronoppbördsverket och mantalskrifningen. De utgjorde år 1895 inemot 1,780,000 kronor.

Utgifterna för den centrala egentliga kommunalförvaltningen kunna icke exakt uppgifvas, då de i räkenskaperna delvis äro sammanförda med andra utgiftsposter. Tillnärmelsevis kunde de dock för år 1895 beräknas till 256 tusen kronor.

Drätselnämndens första afdelning, som sköter hela den stora penningeförvaltningen, utgaf i medeltal åren 1887—1896 i *räntor* nästan 2,106,600 kronor och i *kapitalbetalningar* något öfver 756,600 om året. Det sista af dessa år uppgick i jämna tal det förra slaget af utgifter till 2,244,000 och det senare till 816,000 kronor. *Utgifter*, som blifvit bestridda med *lånemedel*, utgjorde samma år nära 1,917,000 kronor.

* * *

Stadens bokförda *tillgångar* vid slutet af år 1895 voro, med afräkning af den ena förvaltande myndighetens fordringar hos den andra, tillhoppa 71,169,000 kronor i rundt tal. Häri ingå fastigheterna med undantag af begravningsplatserna, som ej äro upptagna till något värde, tillika med vattenledningen samt gas- och elektricitetsverken jämte rörledningar med omkring 61,257,000 kronor. I bank eller bankinrättningar voro insatta med eller utan ränta 2,772,000 kronor. Instrumentalier, materialier och inventarier, de sistnämnda för så vidt de voro upptagna till något värde, voro bokförda tillsammans till 3,635,000 kronor och fordringar hos stadens verk och inrättningar jämte resterande utskylder och afgifter af enskilde till 1,843,000 kronor.

Skulderna med enahanda afräkning för dubbelföringar uppgingo vid utgången af år 1895 till 60,864,000 kronor i jämnt tal, däraf 56,948,000 obligationslån, 732,000 amorteringslån mot skuldsedlar hos allmänna inrättningar och 336,000 lån mot skuldsedlar hos enskilde. *Fonder* utan egna värdepapper ingingo i skulderna med 573,000 kronor och skillnaden mellan de med sådana värdepapper försedda fonders storlek och deras bokförda värdehandlingar med 650,000 kronor.

De bokförda tillgångarna voro således 10,305,000 kronor högre än skulderna. Medtagas fordringarna och skulderna förvaltningsmyndigheterna emellan, erhålles detta resultat därigenom, att från tillgångar öfver skulder hos hälsovårdsnämnden 3,881,000, fattigvårdsnämnden 3,600,000, gas- och elektricitetsverken 14,987,000 samt kyrkogårdsnämnden 221,000 kronor afgå 12,384,000 kronor, med hvilka hos drätselnämnden skulderna öfversköto tillgångarna.

* * *

Vid 1896 års slut hade staden utelöpande obligationer å sju särskilda *amorteringslån*. Det äldsta, 1869 års, som löper med 5 procent ränta, hade från det ursprungliga beloppet af 2 millioner amorterats så, att 344,200 kronor återstodo. Denna återstod skall vara betald i december 1899. I kapitalrabatt hade för detta lån utgifvits 7 procent af det nominella beloppet. Närmast i ålder var 1877 års femprocentslån å 10 millioner, af hvilka endast 9,708,000 utsläppts och kostat i kapitalrabatt 3,45 procent. Af detta lån hade amorterats intill 5,057,000 kronor. Dess slutbetalning är bestämd till den 31 juli 1908. Det första 4-procentslånet var 1880 års å 25 millioner kronor, ställt att slutbetalas den 15 juni 1936. De utsläppta obligationerna uppgingo till nominellt 24,700,400 kronor och kapitalrabatten utgjorde 7,58 procent. De vid 1895 års slut utelöpande obligationer till detta lån lydte å sammanlagdt 19,955,200 kronor. Det andra 4-procentslånet var 1885 års å ett nominellt belopp af likaledes 25 millioner kronor, af hvilka 18,989,600 utsläppts och 17,412,400 kronor ännu voro utelöpande vid 1896 års utgång.

Kapitalrabatten uppgick till 2,89 procent. Lånet skall vara till fullo guldet den 15 juni 1941. År 1887 upplades ett nytt lån å 25 millioner kronor med en till 3,5 procent nedsatt ränta. Af detta lån hafva dock blott 4,904,000 kronor upplånats, därvid kapitalrabatten uppgick till 7,45 procent. Efter vederbörlig amortering återstodo vid 1896 års slut 4,740,000 kronor. Tiden för slutbetalningen är satt till den 15 september 1937. De båda teaterpremieobligationslånen af åren 1889 och 1893, det äldre å 10 och det yngre å 3 millioner, draga en årlig ränta af 3,25 procent och skola vara till fullo inlösta, det förra den 1 december 1947 och det senare den 20 december 1967. Vid 1896 års utgång återstodo i rundt tal oguldna å 1889 års lån 6,305,830 och å 1893 års 2,191,750 kronor.

Utgifter med lånta medel hafva från stadsfullmäktigeinstitutionens tillkomst till och med år 1896 uppgått till sammanlagdt i det närmaste 88,702,000 kronor. Håri ingå konverteringar, det återbetalta lånet till Stockholm—Västerås—Bergslagens trafikaktiebolag, numera afyttrade aktier i Rimbobanan samt förlagslån till stadens för några år sedan upphörda pantlåneinrättning med tillhopa 9,703,000 kronor samt kapitalrabatter och lånekostnader med 3,768,000 kronor. Afdragas dessa båda belopp, blifva 75,231,000 kronor hvad som använts till hvarjehanda kommunala företag. Af de sålunda utgifna medlen hafva 46,909,000 kronor, eller 62,4 procent, gått till inkomstgifvande företag, hvilkas afkastning betäckt hela eller en del af räntorna och amorteringen till de å dem nedlagda lånemedel och, hvad angår några af dem, därintöfver lämnat betydliga samt, hvad beträffar andra, säkerligen komma att lämna afsevärda bidrag till bestridande af stadens allmänna utgifter. Af dessa 46,909,000 kronor hafva åtgått omkring 25,369,000 till förvärfvande af fastigheter för stadsplanen, 14,660,000 till gas- och elektricitetsverken, 4,975,000 till vattenledningen och för dess skyddande förvärfvade egendomar, 1,612,000 till anordningar för afträdesrenhållningen, däribland järnvägen till Löfsta, och 293,000 till saluhallen¹ å Hötorget. De återstående 28,322,000 kronorna, motsvarande 37,6 procent af de egentliga kommunalutgifter, för hvilka lånemedel kommit till användning, utgjordes af 9,067,000 till hamnplatser, andra vattenbyggnader och med dem jämförliga arbeten, 4,707,000 till byggnader för sjuk- och fattigvård, 4,150,000 till trummor och afloppsledningar, 3,916,000 till arbeten å nya gator och vägar, 2,654,000 till byggnader för högre läroverk, 1,952,000 till nya körbroar, 600,000 till den nya operabyggnaden, 440,000 till brandstationer, 371,000 till förvärfvande af Hjorthagen och vidliggande egendomar, 325,000 till norra begravningsplatsen och 140,000 kronor till de nya växthusen å Södermalm.

De utgifter för år 1897, som hittills beslutats skola bestridas med lånta medel, uppgå till sammanlagdt 2,831,700 kronor, däraf omkring 76,3 procent,

¹ För diverse ändrings- och dylika arbeten hafva af andra än lånemedel utgifvits omkring 5,100 kronor.

eller 2,160,000 kronor för inkomstgifvande företag, nämligen 1 1/2 million till förvärfvande af fastigheter för stadsplanen, 80,000 till gasverkets och 580,000 till elektricitetsverkets utvidgning, samt 23,7 procent, eller 671,700 kronor, för andra kommunala ändamål, däraf 147 tusen till kajarbeten, 113 tusen till trummor och afloppsledningar samt 411,700 kronor till arbeten å nya gator. En ej obetydlig del af detta lånebehof beräknas emellertid kunna betäckas genom oanvända eller återbetalda lånemedel samt vinstmedel från gas- och elektricitetsverken tillika med kontanta tillgångar från fastighetsfonden, så att nya obligationer ej skulle behöfva utsläppas till större belopp än 2 millioner kronor. Samma års amortering är beräknad till något mer än 867 tusen kronor.

VIII.

STOCKHOLMS RÄTTSKIPNING

AF

HJ. VON SYDOW.

Städerna i Sverige hafva af ålder haft egna domstolar, i hvilka valda medlemmar af borgerskapet utöfvat domsrätt. Denna för städerna egen- domliga jurisdiktion omtalas redan i stadslagen samt i de äldsta tillgängliga urkunder rörande städerna och finnes i regel bekräftad för enhvar af de äldre städerna i dess särskilda privilegier.

Under början af 1600-talet förunnades städerna till bestridande af deras utgifter vissa förmåner af kronan, bland andra den s. k. källarefriheten, som uttryckligen beviljades för att bereda tillgång till kostnaderna för städernas jurisdiktion och förvaltning. Som vederlag för detta privilegium, hvilket sedermera inlöstes af kronan, följde helt naturligt en ekonomisk för- pliktelse för städerna att för framtiden bestrida ifrågavarande kostnader, och på grund häraf äro städerna allt fortfarande skyldiga att hvar för sitt om- råde sörja för upprätthållande af den allmänna rättskipningen i första instans.

I gamla tider funnos i de flesta städer två olika domstolar, nämligen en lägre, kammersrätten,¹ och en högre, rådstufvurätten. Kammersrätterna skulle enligt 1619 års stadga om städernas administration endast upptaga »ringa och smärre saker»; de voro alltså ett slags bagatelldomstolar. Men efter hand uppkom den praxis, att kammersrätterna upptogo alla både civila och kriminella mål, med undantag af vissa speciella tvistemål samt med den inskränkning att i lifssaker kammersrätterna endast ägde ransaka, men icke döma. Härmed öfvergingo rådstufvurätterna så småningom till appella- tionsdomstolar, men endast för civila mål; i de brottmål, som afgjordes af kammersrätterna, ägde fullföljd af talan rum direkt hos hofrätterna.

¹ Namnet härleder sig däraf, att stadens uppbördsmän de s. k. kämnerne (af lati- nets *camerarii*) ursprungligen voro ledamöter i rätten. Rättens bisittare benämndes allt framgent kämnerer.

Denna praxis bekräftades i hufvudsak genom 1734 års lag. Enligt densamma tillkom kämnersrätterna domsrätt i alla tviste- och brottmål med undantag dels af saker, som gingo å lif och ära, i hvilka kämnersrätt endast fick ransaka och rådstufvurätt skulle döma, och dels vissa speciella tvister såsom växel- och sjörättssaker, mål om flyttning i och ur hus, om arf, testamente och förmynderskap, om bördes- och viderboenderätt o. s. v., hvilka rådstufvurätt ägde omedelbart handlägga och afgöra. I andra civila mål var rådstufvurätt en domstol i andra instans, dit vad ägde rum från kämnersrätt. I de brottmål, som lydde under kämnersrätternas domvärjo, fick såsom förut talan fullföljas omedelbart hos hofrätt.

I Stockholm funnos på 1600-talet tre kämnersrätter eller kämnerskammare, såsom de benämndes, nämligen en för Södermalm med domstolslokal i södra stadshuset, en för staden inom broarna med lokal inom rådhuset och en för Norrmalm, hvilken hade sammanträden i en för ändamålet uppförd byggnad vid Norrmalmstorg, benämnd Kastenhof. Sedermera delades den norra kämnersrätten i två med de besvärliga namnen »Stockholms norra förstads västra kämnersrätt» och »Stockholms norra förstads östra kämnersrätt». Gränsen mellan dessa båda domstolars lagsagor gick från västra sidan af Norrbro öfver västra delen af Norrmalmstorg samt vidare i Brunkebergs-, Malmskillnads- och Tullportsgatorna till »Surbrunnsplanket». Hvarje kämnerskammare bestod af en rådman såsom ordförande samt tre kämnerer såsom bisittare, af hvilka en skulle vara »studerat» och två tillhöra borgerskapet; för protokollsföring och expedition funnos dessutom två notarier anställda. Häre fanns en olikhet mellan Stockholms kämnerskammare och kämnersrätterna i landsortsstäderna; de senare hade nämligen endast tre ledamöter. Anledningen till denna skillnad kan hafva varit den, att kämnersrätterna i hufvudstaden i ett par afseenden hade en ansvarsfullare ställning än öfriga kämnersrätter i riket. Sålunda var i privilegierna för Stockholm af år 1636 stadgadt, att vad från kämnersrätt till rådstufvurätt icke fick ske med mindre »sakens kapital» kunde »ästimeras till 30 dars värde». Och enligt kungl. resolutionen den 6 juli 1700 fingo Stockholms kämnersrätter i saker, som gingo å lif och ära, icke blott ransaka, utan ock döma.

Båda dessa undantagsbestämmelser bibehöllos i 1734 års lag, den senare med förbehåll att kämnersrättens dom i sådana mål skulle underställas hofrättens pröfning samt att vid behandlingen af dessa mål minst fem ledamöter skulle tjänstgöra i rätten. Då kämnersrätterna, såsom förut är nämnt, hade endast fyra ordinarie ledamöter, plögade man därför i dylika fall adjungera en af notarierna. I andra mål voro kämnersrätterna domföra med tre ledamöter.

I rådstufvurätten utöfvade borgmästare och råd domsrätt i de mål, som, enligt hvad förut är antydt, tillhörde rättens afgörande. Antalet borg-

mästare och rådmän var i äldsta tider obestämdt, men ganska snart synes den sedvana hafva utbildat sig, att borgmästare skulle vara fyra; rådmännens antal bestämdes genom kungl. bref den 26 oktober 1648 till tolf, oberäknadt dem, som tjänstgjorde i kämmerskamrarna, men ökades sedermera. Alla borgmästare och rådmännen deltog dock icke samtidigt i rättens sessioner; detta var onödigt, då rätten var domför med fem ledamöter. Fördehningen till tjänstgöring bland borgmästare och rådmän skedde efter vissa grundsatser, som till en början synas hafva utbildat sig genom sedvana, men slutligen reglerades och fastställdes genom kungl. bref den 4 november 1768. Enligt denna författning skulle rådstufvurätten tjänstgöra å tre divisioner — icke att förblanda med de fyra kollegier, i hvilka magistraten var indelad — af dessa skulle den 1:sta divisionen bestå af justitie- samt ämbets- och byggningsborgmästare jämte två literata och tre illiterata rådmän, den andra af politiborgmästaren samt tre literata och två illiterata rådmän och den tredje af handelsborgmästaren jämte två literata och tre illiterata rådmän. Dessa divisioner skulle skiftesvis tjänstgöra en å större rådhusrummet, en å mindre rådhusrummet samt en å någon af stadens kollegiers lokaler. På det större rummet skulle företagas uppbud och in-teckningar, upprop, skeppsparters besvärjande och certifikat däröfver, sjöförklaringar, växel- och sjörättssaker samt bördes- och naborättstvister; på det andra rummet skulle endast konkursärenden handläggas och på det tredje rummet vädjade saker från kämmersrätterna upptagas. — Rådstufvurätten höll enligt lag sessioner alla måndagar, onsdagar och lördagar.

I öfrigt är att märka, att under 1600- och 1700-talen en mängd mål voro undantagna från de allmänna domstolarnas kompetens och förvisade till specialdomstolar. Sålunda ägde slottsätten att handlägga mål rörande brott, begångna inom själfva slottet, excesser i rikets kollegiers lokaler eller i de kungliga trädgårdarna m. m., hallrätten skulle afgöra alla ordningsmål rörande fabrikerna samt tvister mellan mästare och arbetare, accisrätten ägde domsätt i mål rörande accisen, försäkringsrätten skulle afgöra alla försäkrings- och hafverimål, o. s. v. I polismål fanns, såsom vi längre fram skola visa, af ålder en särskild rättskipning. Besinnar man, att därjämte en mängd personer till följd af börd eller ställning åtnjöto forum privilegiatum och af sådan anledning voro befriade från underdomstolarnas jurisdiktion, finner man, att rättsordningen vid denna tid företedde ett helt system af med hvarandra konkurrerande högre och lägre domstolar.

Förra århundradets på allmänna lagen och en mängd specialförfattningar grundade domstolsväsende bibehöll sig i det stora hela oförändradt fram emot midten af 1800-talet. Systemet hade dock flere brister, hvilka allt eftersom samhällsförhållandena utvecklade sig framträdde tydligare. Särskildt anmärkningsvärdt var, att man i civila mål hade fyra instanser, en mer än i brottmål, hvarigenom det slutliga afgörandet af tvistemålen kunde oskäligt

fördröjas. Detta förhållande måste uppenbarligen förr eller senare tariffva ändring; och indragning af en instans i civilsaker blef också det närmaste målet för reformsträfvandena i fråga om processlagstiftningen. Beträffande rättskipningen i städerna var det naturligt, att man i detta afseende eftersträfvade en indragning af kämnersrätterna — de på grund af sin sammanfattning och verksamhet svagaste af stadsdomstolarna.

I Stockholm försökte man sig emellertid först med en reorganisation af kämnersrätterna. Genom kungl. bref den 2 februari 1838 förordnades nämligen, att hufvudstadens fyra kämnersrätter skulle förenas till en enda, för hela hufvudstaden gemensam under namn af Stockholms kämnersrätt. Sedan öfverståthållareämbetet den 29 februari 1840 utfärdat arbetsordning för den nya kämnersrätten, trädde detta beslut i verkställighet med den 30 mars samma år. Enligt nämnda arbetsordning skulle rätten arbeta å fyra afdelningar, hvilka skulle hafva enahanda sammansättning som de gamla kämnersrätterna, men vara oberoende af den territoriella domsagoindelningen; i stället skulle målen med några få undantag fördelas å de olika afdelningarna genom lottning. Rätten fick lokal å rådhuset; enhvar af dessa afdelningar skulle där sammanträda å sina bestämda dagar.

Stockholms kämnersrätt fick emellertid icke länge utöfva sin verksamhet. Genom kungl. förordningen den 18 april 1849 förklarades nämligen, att från och med den 1 januari 1850 alla kämnersrätter skulle upphöra och sådana mål och ärenden, som förut tillhört deras handläggning, omedelbarligen upptagas af rådstufvurätt.

Från denna tid har Stockholms stad haft endast en allmän domstol, rådstufvurätten, hvilken är första instans för alla mål, som ej på grund af särskilda bestämmelser lyda under aman rätts domvärjo. Men antalet af dessa från rådstufvurättens jurisdiktion undantagna mål är ringa; redan före 1849 hade flertalet af den gamla tidens specialdomstolar den ena efter den andra blifvit indragna.

Till följd af kämnersrättens indragning blef helt naturligt en förändrad organisation af rådstufvurätten erforderlig. En sådan fastställdes också genom kungl. bref den 21 december 1849, hvarefter en ny arbetsordning för Stockholms magistrat och rådstufvurätt utfärdades af öfverståthållareämbetet och magistraten den 31 december samma år. Enligt dessa författningar skulle rådstufvurätten utgöras af två borgmästare med benämning justitieborgmästare och handelsborgmästare samt tolf lagfarne och två icke lagfarne rådmän, hvilka senare dock endast i fråga om besiktningar och värderingar fingo tjänstgöra i rätten; för handhavande af expedition och dylika göromål skulle finnas följande tjänstemän: en magistratssekreterare, två stadsnotarier, fyra civilnotarier, åtta brottmålsnotarier, en registrator, en kanslist och två aktuarier. Rådstufvurätten fördelades i sex afdelningar, hvilka skulle bestå af följande antal ledamöter, nämligen första afdelningen af justitieborg-

mästaren, två rådmän och magistratssekreteraren eller en stadsnotarie, andra afdelningen af en borgmästare, två rådmän och en stadsnotarie — de illiterata rådmännen räknades dessutom till denna afdelning — samt de fyra öfriga afdelningarna hvardera af två rådmän, en civilnotarie och två brottmålsnotarier. Mellan afdelningarna fördelades göromålen så, att första afdelningen skulle handlägga lagfarts- och inteckningsärenden, växelmål, sjöförklaringar, frågor om rätt till börd och lösen af fast egendom, boupptecknings-, arfs-, testaments- och förmynderskapsärenden samt en del konkursaker m. m., andra afdelningen konkursärenden med undantag af dem, som upptogos å första afdelningen, tvister angående besvär och last, som granne af annan tåla bör, samt syner och värderingar, och de fyra öfriga afdelningarna efter lottning sins emellan alla andra mål och ärenden med det undantag, att posträttsmål och åtal mot befäl och manskap vid stadens militärkår och militärkompani alltid skulle upptagas å tredje afdelningen. I vissa fall skulle rådstufvurätten sammanträda till plenum eller s. k. samfällid rådstufvurätt, däri alla rättens ledamöter utom de illiterata rådmännen skulle deltaga. Till den samfällida rådstufvurättens handläggning hörde åtal mot rättens tjänstemän och betjante för fel och försummelser i tjänsten, så vidt dessa åtal lydde under rådstufvurätten, frågor till hvilken afdelning ett mål rätteligen skulle höra, ifall därom yppat sig olika meningar, och utlåtanden, som ifrån rådstufvurätten infordrades af högre myndigheter i ämnen, som icke rörde klagan öfver viddagen eller underlåten domareåtgärd.

För handläggning af tullmål, hvilka särskildt ansågos kräfva skyndsam behandling, hade 1831 inom rådstufvurätten bildats en särskild afdelning, bestående af tre rådmän. Denna afdelning, hvars ledamöter voro tjänstgörande äfven å rättens andra afdelningar, bibehölls oförändrad.

Om den gamla bestämmelsen, att rådstufvurätt icke var domför med färre ledamöter än fem, bibehållits, hade enligt föregående redogörelse icke någon af Stockholms rådstufvurätts sex afdelningar varit fulltalig med sina ordinarie ledamöter. Nu skedde väl häri genom kungl. bref den 23 augusti 1851 den ändring, att rådstufvurätt förklarades domför där tre sutto i rätten. Men detta tal kunde endast i första och andra afdelningarna fyllas med ordinarie domare — borgmästare och rådmän — de återstående fyra afdelningarna hade endast två rådmän hvardera. I anledning häraf bestämdes, att magistratssekreteraren och notarierna skulle i de mål och ärenden, hvori de förde protokoll, inträda såsom ledamöter i rätten och deltaga i dess beslut. Denna sannolikt af sparsamhetsskäl viddagna anordning, att låta rättens underordnade tjänstemän permanent tjänstgöra som rådmän, har sedermera alltjämt bibehållit sig, fastän tvifvelsmål kunna framkastas om lagligheten af detta tillvägagångssätt. Då borgerskapet enligt städernas privilegier är tillförsäkradt ett visst inflytande vid tillsättande af borgmästare och råd, d. v. s. städernas domare och styresmän, men rådstufvurättens

notarier tillsättas utan någon som helst medverkan från borgerskapets sida, kan nämligen med fog ifrågasättas, om det icke är ett kringgående af dessa privilegier att göra stadsnotarierna till ständiga ledamöter i rätten.

Den organisation, som Stockholms rådstufvurätt erhöll genom 1849 års kungl. bref, är ännu i sina grunddrag orubbad, ehuru icke oväsentliga förändringar ägt rum i flera af dess delar. Den viktigaste af dessa skedde genom kungl. brefvet den 12 februari 1875 och bestod hufvudsakligast i en indragning af en del tjänster, som ansågos mindre behöfliga, och en därpå föranledd omreglering af andra befattningar. De tjänster, som indrogos, voro handelsborgmästarebefattningen, hvilken dock ersattes med en literat rådmanstjänst, de två illiterata rådmanstjänsterna, af hvilka den ena varit vakant alltsedan 1849, civil- och brottmålsnotariebefattningarna å tredje, fjärde, femte och sjette afdelningarna, i hvilkas ställe två stadsnotarietjänster å hvardera afdelningen upprättades, och en aktuariefattning, som utbyttes mot en kanslisttjänst å stadsaktuariekontoret. Samtidigt utbyttes titeln »justitieborgmästare» mot »borgmästare». Genom de skedda indragningarna vunnos åtskilliga besparingar, hvilka möjliggjorde en löneförhöjning för magistratens medlemmar och tjänstemän utan något i väsentlig mån ökad anslag från kommunen. Viktigast var indragningen af en notariebefattning å hvardera af rådstufvurättens tredje, fjärde, femte och sjette afdelningar. Hade magistraten och de öfriga myndigheter, som genomförde denna förändring, kunnat förutse hufvudstadens hastiga tillväxt under de närmast följande åren, så hade denna åtgärd utan tvifvel aldrig vidtagits. Ty med stadens utveckling har följt ökad arbete för rådstufvurätten, och inom några år efter 1875 hade stadsnotariernas göromål nått ett mått, som öfverstiger vanlig arbetskraft.

I anledning af den förändring i rådstufvurättens organisation, som kungl. brefvet den 12 februari 1875 medförde, utfärdades af öfverståthållaren och magistraten en ny arbetsordning för magistraten och rådstufvurätten den 5 maj 1876. Denna fortfor att tillämpas, intill dess den nu gällande arbetsordningen af den 5 februari 1892 af öfverståthållareämbetet och magistraten utfärdades.

Enligt denna senare arbetsordning består rådstufvurätten af en borgmästare, tretton rådmän, en magistratssekreterare, elfva stadsnotarier och två protokollsnotarier; därjämte äro vid rådstufvurätten anställda en aktuarie, en arkivarie, en kanslist och en amanuens. Rådstufvurätten arbetar på sex afdelningar, hvilka bestå den första af borgmästaren såsom ordförande, två rådmän, magistratssekreteraren, två stadsnotarier för in-teckningsärenden och två protokollsnotarier, den andra af tre rådmän, hvaraf en är ordförande, samt en stadsnotarie, och de fyra öfriga hvardera af två rådmän, den ene ordförande, den andre vice ordförande, samt två stadsnotarier. Därjämte sammanträder samfällid rådstufvurätt i enahanda fall, som bestämdes genom

kungl. brefvet den 21 december 1849. Rådstufvurättens första afdelning handlägger lagfarts-, intecknings- och äktenskapsförordsärenden, växelmål, frågor om rätt till lösen af fast egendom och om bevis öfver vederhäftighet eller medellöshet samt mål och ärenden angående bouppreckning, arf, delning af makars bo, testamente, förmynderskap och morgongåfva; andra afdelningen handlägger konkurs- och boskillnadsmål, mål angående urarfvagörelse eller undanskiftande af egendom i död makes bo, årsstämmingsärenden, de rådstufvurätten åliggande syner och värderingar samt sjöförklaringar; öfriga mål och ärenden lottas mellan de återstående fyra afdelningarna. I fråga om lottningen äro några särskilda bestämmelser gällande. Sålunda deltager tredje afdelningen, så länge den är förflyttad till lokal utom rådhuset, icke i lottning om remisser angående häktade personer, ett stadgande, som tillkommit af humanitetsskäl, i det man velat bespara fångarna den pinsamma transporten midt på dagen genom stadens mest trafikerade delar. I stället handlägger tredje afdelningen utan lottning alla remisser angående icke häktade personer. Vidare är stadgadt, att då flera stämningar mot samma person och med enahanda påståenden samtidigt förekomma till lottning, de santliga skola vid lottningen räknas såsom ett mål och således tillfalla samma afdelning. Denna bestämmelse har sin grund däri, att förut parter eller advokater i vissa kategorier af mål, däri man trott sig spåra någon olikhet i praxis hos de särskilda afdelningarna, plögade samtidigt uttaga fyra alldeles lika stämningar och, sedan dessa lottats, endast fullfölja den stämning, som tillfallit den afdelning, hvars praxis troddes fördelaktigast för käranden.

Enligt lag skall rådstufvurätt hållas på måndag eller, om helgdag då inträffar, nästa sökendag samt dessemellan när så behöfves. Till följd af målens stora antal tillämpas detta stadgande i Stockholm så, att alla afdelningarna hafva tre sessionsdagar i veckan utom första afdelningen, som endast har två sessionsdagar.

Borgmästarens och rådmännens göromål bestå i handläggningen och afgörandet af de anhängiggjorda målen och ärendena; de hafva icke någon skyldighet att föra protokoll i vidare mån än att å hvarje afdelning dess ordförande justerar protokollet.

Magistratssekreteraren är protokollsförande hos den samfällda rådstufvurätten och föredragande i ärenden om lagfart, äktenskapsförord och vederhäftighets- eller medellöshetsbevis samt protokollsförande så väl i dessa ärenden som i växelmål och mål om lösen af fast egendom; dessutom öfvervakar han fastighetsböckernas riktiga förande, så vidt de grunda sig å lagfartsprotokollet, o. s. v. Stadsnotarierna för inteckningsärenden föredraga och expediera dylika ärenden, utfärda gravationsbevis samt öfvervaka fastighetsböckernas riktiga förande i de delar, som grunda sig å inteckningsprotokollet, m. m. Amanuensen å rådhuskansliet för fastighetsböckerna samt

expedierar bevis och afskrifter därur. Registratörens hufvudsakligaste uppgift är att mottaga handlingar, som höra till magistratssekreterarens och inteckningsnotariernes föredragning, samt att till allmänheten utlämna handlingar och expeditioner. Protokollsnotarierna föra protokoll i tvister om arf, testamente, bouppteckning o. d. Stadsnotarierna — med undantag af inteckningsnotarierna — åligger föra protokoll vid sessionerna och besörja expeditionen däraf, utfärda kallelser och stämningar m. m. Men därjämte är liksom förut stadgadt, att de såsom ledamöter skola delta i behandlingen och afgörandet af de mål och ärenden, i hvilka de föra protokollet. Aktuarien åligger att med biträde af kanslisten mottaga och diarieföra bevaknings- m. fl. handlingar i konkursmål samt ansökningar, remisser och andra handlingar i mål och ärenden, som skola handläggas å rådstufvurättens tredje, fjärde, femte och sjette afdelningar, samt att verkställa lottning af mål och ärenden å dessa afdelningar. Arkivarien vårdar arkivet.

Redan förut är omnämndt, att stadsnotariernas göromål tagit en sådan omfattning, att hvar och en af dem har långt mera arbete, än som af en person med vanlig arbetskraft kan fullgöras. Detta förhållande har ledt därhän, att extra tjänstemän i rådstufvurätten användas till protokollsföring, en anordning, som särskildt å de fyra afdelningarna, där lottning af mål förekommer, fått en sådan utsträckning, att en stor del af protokollsföringen i civila mål samt i regel all protokollsföring i brottmål å dessa afdelningar verkställas af extra tjänstemän. Finnes en sådan tjänsteman äga nöjaktig skicklighet, kan han af magistraten förordnas att såsom domare biträda rådstufvurätten och får då såsom ledamot delta i handläggningen af de mål, hvori han för protokollet.

Rådstufvurättens afdelning för tullmål är bibehållen oförändrad. Vid denna afdelning finnes en särskild notarie anställd.

Omfattningen af rådstufvurättens verksamhet synes af nedanstående arbetsredogörelse för år 1895:

	Från föregående år uppskjutna.	Under året anhängiggjorda.	Summa.	Ej fullföljda eller förlikta.	Afgjorda.	Uppskjutna till följande år.
Tvistemål	356	3,495	3,851	1,529	1,976	346
Urarfva- och konkursmål	203	350	553	—	350	203
Brottmål	125	1,723	1,848	543	1,155	150
Ansöknings- och anmälningsärenden	35	12,698	12,733	—	12,710	23

Af denna redogörelse, jämförd med de öfriga underrätternas arbetsuppgifter, framgår, att Stockholms rådstufvurätt i fråga om arbetsprodukt är den ojämförligt främsta af underdomstolarna i riket. Bättre är emellertid, att Stockholms rådstufvurätt förvärfvat sig anseende att vara den

första bland rikets underrätter äfven i fråga om insikter och skicklighet i domarevärf.

Det höga anseende, Stockholms rådstufvurätt åtnjuter, har ledt därhän, att domstolen utom sitt direkta arbete för rättskipningen äfven i ett annat afseende utöfvar en för det allmänna gagnande verksamhet. Domstolen har nämligen blifvit en skola för unga jurister, som där söka förkofran af sina insikter och vidgning af sin erfarenhet. Tilloppet af unga tjänstemän, som i rådstufvurätten söka utbildning, har blifvit så stort, att det för närvarande

C. J. G. fot.

91. Magistratens sessionssal i rådhuset.

torde vara besvärande för rättens ordinarie ledamöter och tjänstemän, men denna olägenhet är af ringa betydelse i jämförelse med det gagn för den svenska ämbetsmannakåren, som vinnes däraf, att ett flertal af dess medlemmar under sin tjänstgöring i Stockholms rådstufvurätt förvärfva en klarare uppfattning och ett säkrare omdöme om rättsförhållandena.

* * *

Stockholms rådstufvurätts lokaler befinna sig i ett föga tillfredsställande skick. Rådhuset — det gamla Bondeska palatset, som år 1730 inköptes af Stockholms stad — har en gång varit en af hufvudstadens praktbyggnader och bär ännu spår efter sin glansperiod, men för sitt nuvarande ändamål

är det efter moderna fordringar icke lämpadt. Redan husets läge i hörnet af två starkt anlitade trafikleder är olämpligt, i det att sessionerna å vissa afdelningar ofta störas af buller från gatutrafiken, en olägenhet, som man emellertid numera i någon mån afhjälpt genom Riddarhusgrändens beläggande med trækubb i stället för sten. Värre är dock, att utrymmet är alldeles för knappt. Med undantag af stora sessionsrummet äro alla sessionssalarna för trånga, och dessutom saknas så väl tillräckliga arbetsrum för rättens ledamöter och tjänstemän som nödigt utrymme för parter, advokater och referenter. Därtill kommer, att utom stora sessionsrummet, som har en anslående inredning från den gustavianska tiden, sessionslokalerna sakna den prägelse af värdighet och allvar, som anstår en domssal.

På grund af det bristande utrymmet i rådhuset såg man sig år 1892 nödsakad att flytta en af rådstufvurättens afdelningar från rådhuset; tredje afdelningen förlades nämligen då till en för ändamålet nyinredd lokal i det gamla stadshuset å Södermalm. Denna lokal är tillräckligt rymlig och ändamålsenligt inredd, ehuru ur estetisk synpunkt en eller annan anmärkning nog kunde framställas.

Genom flyttningen vanns någon förbättring i förhållandena i det gamla rådhuset, men splittringen af rådstufvurättens afdelningar medför naturligtvis å andra sidan afsevärda olägenheter.

Frågan om förbättrade lokaler för Stockholms rådstufvurätt har länge stått på dagordningen och numera tagit ett betydligt steg framåt, sedan en kommitté blifvit tillsatt för behandling af denna och några andra byggnadsfrågor samt afgifvit förslag därom. Man må därför hoppas, att det icke måtte dröja alltför länge, innan Stockholm äger ett rådhus, som är hufvudstaden värdigt.

IX.

STOCKHOLMS POLIS

AF

HJ. VON SYDOW.

1. Polisen före 1776.

Handläggningen af ärenden rörande allmän ordning och politi tillkom i äldre tider magistraten såsom stadens styrelse. Denna magistratens myndighet, i hvilken äfven inbegreps en administrativ domsrätt öfver polisförseelser, grundade sig på allmänna stadslagens bestämmelser i ämnet jämte en mängd sedermera i privilegier och statuter gifna speciella påbud.

När öfverståthållareämbetet år 1634 inrättades, gjordes därigenom icke någon uttrycklig inskränkning i magistratens befogenhet såsom polismyndighet. Öfverståthållaren ansågs väl såsom stadens högste styresman vara konungen ansvarig för säkerhets och ordnings upprätthållande inom staden, men denna sin plikt synes han hafva sökt uppfylla mera genom att såsom preses i magistraten genomdrifva sin vilja därinom, än genom en själfständig verksamhet utanför magistraten.

De första föreskrifter af någon mera allmän betydelse i fråga om ordningen för polisärendenas behandling af magistraten gäfvos genom den af öfverståthållaren år 1636 utfärdade »Embetsdelning mellan borgmästare i Stockholm»; de sålunda gifna bestämmelserna bekräftades och fullständiggades sedermera genom kungl. förordningen öfver Stockholms stads styrelse den 12 december 1672.

Enligt sistnämnda förordning skulle magistraten bestå af fyra borgmästare och femton rådmän, fördelade å fyra kollegier, nämligen justitie-, politie-, handels- och ämbets-kollegium, hvarje kollegium under presidium af en borgmästare. *Politikollegium*, som skulle bestå af politiborgmästaren och tre rådmän jämte nödigt antal underordnade tjänstemän för expeditionens handhafvande, hade till sin uppgift »att beställa med politiväsendet». Innebördens af detta uttryck förklaras sålunda, att kollegium skulle författa till

polisväsendet hörande »Ordningar» och sedan de af öfverståthållaren med samtliga borgmästare och rådmän blifvit »approberade» och där så behöfdes af kungl. maj:t själf »konfirmerade», publicera och handhafva dem, hvarvid i synnerhet skulle tillses, att mened och Guds lastande, öfverffödighet på gästabud, bröllop, barnsöl, begrafning, klädebonad, morgongåfva och fästningsföräringar samt dryckenskap och dobbleri måtte afskaffas samt bettleriet undertryckas.

Med politikollegiums åliggande att »handhafva» politiordningar var en dömande myndighet förknippad. För sådant ändamål ålåg kollegium att hålla session hvarje tisdag kl. 8 f. m., och skulle då »de företagas, som vore anklagade att hafva sig i någon måtto emot de allmänna ordningar, som under collegiets inspektion dependera, förbrutit». Handläggningen af målen skulle ske »summario processu», och efter ransakningens slut borde målen afdömas i enlighet med ordinantierna, så framt icke kollegium fann skäl förvisa något mål till allmän underrätt (kämnersrätt). Mot kollegiums utslag gafs icke någon appell, men »den besvärade» ägde att »per viam supplicationis söka samtliga borgmästare och råd». I sådant fall skulle i plenum i magistraten politiborgmästaren föredraga ärendet samt »remonstrera de skäl, som honom med hans kolleganter hade förorsakat en sådan resolution att fatta», hvarpå omröstning skulle ske huruvida kollegiums beslut borde fastställas eller ändras.

I mån som den kommunala lagstiftningen utvecklades, kom efter hand ett icke ringa antal förseelser under politikollegiums domsrätt. I en år 1761 af kollegium till öfverståthållaren afgifven berättelse angifvas de hos kollegium handlagda målen hufvudsakligast afse »ren- och lykthållningen, taxors öfverträdelse, förköp, otidigt salu å källare, kaffehus och krogar, gatutiggerier, sotbrand samt olöfligt körande och ridande».

Utom sin lagstiftande och lagskipande myndighet hade politikollegium äfven att öfvervaka efterlefnaden af gällande polisföreskrifter. Kollegium hade alltså äfven funktioner, som närmast höra till åklagaremakten. Och därjämte hade kollegium en mängd göromål, som nu icke hänföras till polismyndighetens verksamhetsområde, såsom inseedet öfver milda stiftelser och förmyndareväsendet, förvaltning af stadens arkiv, o. s. v.

Till ledamöter i politikollegium — liksom i justitiekollegium — skulle enligt 1672 års stadga endast förordnas »studerade och i lagen förfarne personer». Denna grundsats öfvergafs emellertid i viss mån 1761, då det, för att bereda magistratens ledamöter en mångsidigare kännedom om ärendena, stadgades, att ur hvarje kollegium skulle årligen förflyttas en rådmän till ett annat kollegium. Härigenom kommo äfven icke lagfarne rådmän att tjänstgöra i justitie- och politikollegierna, men två ledamöter i dessa kollegier skulle dock alltid vara »literati».

Den tillsyn å gällande polisförfattningars efterlefnad, som ålåg politikollegium, kunde naturligtvis icke i någon större omfattning utöfvas af kolle-

giums egna medlemmar. Därtill fordrades en underordnad polispersonal. En sådan fanns ock i de s. k. *stadens betjante*: fiskaler, gevaldiger och uppsyningsmän. Dessa funktionärer hade till uppgift att uppspana och för politikollegium angifva förseelser mot polisordningar samt därjämte väl äfven att upptäcka gröfre brott och befordra de brottslige till ransakning och straff. Fiskalerna voro allmänna åklagare vid rådstufvu- och kämnarsrätterna; så väl de som gevaldiger och uppsyningsmän synas hafva tjänstgjort som åklagare vid politikollegium. Någon instruktion för stadens fiskaler och gevaldiger eller något närmare angifvande af deras tjänsteåligganden hafva vi icke kunnat finna från äldre tider; för uppsyningsmän åter fastställdes af borgmästare och råd en instruktion den 14 januari 1670. Enligt denna skulle uppsyningsmännen i främsta rummet öfvervaka, att icke köttmånglare, bagare, fiskare och »andra ämbetsmän» öfverskredo de taxor, som voro fastställda för deras varor eller höllo underhaltiga och odugliga varor till salu, att icke månglerskorna öfverträdde föreskrifterna om gatumångleri, att icke brännvin och öl försåldes i bagare- eller hökarebodas, att icke olofligt söndagsarbete idkades i handtverkerierna, o. s. v. Hvarje tisdag skulle uppsyningsmännen inför politikollegium göra reda för hvad de under »näst förlidne vecka uträttat och beställt».

Under tjänstgöring borde stadens fiskaler, gevaldiger och uppsyningsmän vara försedda med ett »auktoriseradt tecken», medelst hvars uppvisande de hade att fordra »aktning hos menigheten och ovägerlig handräckning af vakten och annat folk». Dessa tjänstetecken bestodo af en liten ebenholtsstaf för fiskalerna samt en bricka af metall för gevaldiger och uppsyningsmän.

Med stadens yttre bevakning hade fiskaler, gevaldiger och uppsyningsmän intet att skaffa. Efter nyare tiders terminologi voro de alltså utslutande ett slags spaningspolis.

Till stadens bevakning hade man i gamla tider att tillgå i första rummet stadens garnison, samt vidare stadsvakten och brandvakten.

Garnisonen i Stockholm har alltid, utom sin egentliga militäriska uppgift, haft till åliggande att lämna biträde vid ordningens upprätthållande inom staden. För sådant ändamål funnos i gamla tider flera vaktposteringsställen eller corps de gardes, hvilka alltid höllos besatta med trupper. Mellan dessa corps de gardes gingo tidtals, särskildt nattetid, patruller, som hade till uppgift att gripa våldsverkare o. d. Garnisonstjänstgöringen i Stockholm upprätthölls som bekant vid flere tillfällen af borgerskapets militärkårer, och därvid hade dessa enahanda åliggande i ordningsmaktens tjänst som den egentliga garnisonen.

Af större betydelse än garnisonen för ordningens upprätthållande, åtminstone under normala förhållanden, voro stadsvakten och brandvakten. *Stadsvakten* är en mycket gammal institution; den har uppkommit ur den

skyldighet, som i äldsta tider ålåg enhver, som i staden bodde och brukade någon borgerlig näring, att hålla vakt och vård »både för eldsvåda och andra farliga lägenheter» (Priv. för Stockholm 1570). I mån som det personliga uppfyllandet häraf blef alltmer betungande, utbyttes detta onus mot en afgift benämnd »knektepenningar», hvarmed en kår af fast anställda legoknektar uppsattes. Denna stadsvakt utgjorde 1594 trettio två knektar; tre år efteråt lär antalet hafva ökats med icke mindre än hundra man. Sedermera synes styrkan hafva sjunkit, ty 1663 utgjorde vakten allenast 70 man, under befäl af en löjtnant; därefter ökades kåren åter till ungefärligen sitt förra antal. 1761 bestod stadsvakten af 1 kapten, 1 löjtnant, 1 fänrik, 5 underofficerare och 130 soldater, hvartill kommo trumslagare, pipare och profosser. Kåren, som stod under högsta befäl af stadsmajoren, aflönades, utrustades och underhölls af borgerskapets bemedlingskommision. Officerarne vid kåren antogos af öfverståthållaren och magistraten på politikollegiums förslag; underofficerarne tillsattes af politikollegium. Hela stadens kostnad för stadsvakten uppgick 1761 till 9,994 d:r s:mt.

Stadsvakten tjänstgjorde till fot, men ett försök att upprätta en ridande vaktkår skedde ock. På 1660-talet hade staden under någon tid underhållit 20 af kronans ryttare för att göra vakttjänst under de mörkaste nätterna; i stället för denna anordning förordnade kungl. maj:t år 1667, att en »bereden ordinarie nattvakt» skulle på kronans bekostnad upprättas, med en styrka af »36 gemene med dess officerare». Denna trupp, som benämndes archerer¹, skulle förekomma oljud och oskick på gatorna samt hämma slagsmål och öfvervåld; för detta ändamål skulle hvarje natt patruller å 6 man och 1 korporal utgå, en å hvardera malmen. Redan 1669 afskaffades emellertid archererna, enär de icke »presterat den nyttan, som vi (kungl. maj:t) därmed intenderat»; särskildt hade det visat sig, att de icke så bekvämt som fotvakten kunde öfverrumpla och fasttaga våldsverkare. Anslaget skulle i stället användas till förstärkning af stadsvakten till fot, så att denna kunde »uppvakta i alla gatuhörn».

Stadsvaktens corps de garde var ursprungligen i det gamla rådhuset vid Stortorget, men flyttades sedermera till det nya rådhuset.

Stadsvakten stod under öfverståthållarens samt borgmästares och råds lydno, och hade att sätta deras befallningar i verket, med våld om så behöfdes. Den var såhunda det verkställande organet för stadens styrelse. Men som ordningens upprätthållande i staden var magistratens främsta plikt, blef stadsvaktens hufvudsakliga uppgift att sörja därför; särskildt hade stadsvakten, efter archerernas afskaffande, till åliggande att hindra oljud och öfvervåld nattetid. Sin verksamhet för ordningens öfvervakande utöfvade stadsvakten icke genom en ordnad patrulleringstjänst, ehuru väl

¹ Af franskans »archers», senlatinets »arcuarii» — ett slags lätt rytteri, ursprungligen beväpnadt med bågar.

tidtals patruller af vakten synas hafva utskickats, särskildt nattetid. Ej heller synes vakten hafva i någon väsentlig omfattning fullgjort sin skyldighet att »uppvakta i alla gatuhörn». Uppstod slagsmål eller tumult någonstädes i staden, fanns ej annan utväg — så vida icke tillfälligtvis något vaktmanskap var tillstädes — än att skicka bud till stadsvaktens corps de garde med begäran om hjälp samt sedan afbida undsättningens ankomst.

Stadsvakten förklarades uttryckligen stå under kungl. maj:ts hägn och beskydd; i fall någon satte sig till motstånd mot densamma, ägde vaktmanskapet att gripa till vapen och skjuta skarpt, om så behöfdes.

Stadsvakten hade utom sin ifrågavarande verksamhet åtskilliga andra göromål af en ganska skiftande natur. Vid rådstufvurättens och kämnersrätternas sammanträden skulle alltid vaktmanskap finnas tillstädes för att upprätthålla ordningen och i fall af behof lämna rätten handräckning. Ett synnerligt tidsödande och besvärligt uppdrag hade stadsvakten med verkställande af fångtransporter mellan de olika domstolarna och fängelserna i staden.

En ordinarie *brandvakt* i Stockholm upprättades först genom brandreglementet den 2 april 1729. Denna vakt, hvars styrka kort därefter fastställdes till 160 man, organiserades på militäriskt vis och ställdes under politikollegiums inseende.

Af vaktmanskapet skulle halfva antalet tjänstgöra hvarje natt från kl. 10 på kvällen till kl. 6 på morgonen, fördeladt i patruller om två man, af hvilka den ene skulle bära en skramla och en handbåtshake, den andre en yxa och ett läderämbar.

Utom sin egentliga uppgift att afvända eldsolycka fick brandvakten sig äfven ålagdt att bidraga till den allmänna ordningens upprätthållande inom staden. Om brandvakten under patrulleringen märkte, att slagsmål, öfverfall eller dylikt timade å gata, eller funne anledning misstänka, att stöld skett eller hölle på att föröfvas, skulle den man af brandpatrullen, som bar skramla, gifva ljud med detta redskap, hvars användning för andra ändamål var strängeligen förbjuden. Vid detta tecken skulle alla andra patruller, som funnos inom hörhåll, vare sig de voro af brandvakten, stadsvakten eller garnisonen, skyndsamt komma tillstädes samt föra den brottslige eller misstänkte i arrest. Inträffade att löst folk slog sig flockvis tillsammans å gatorna nattetid, skulle de likaledes af brandvakten och andra patruller gripas och sättas i nästa vakt. Under sin tjänstgöring åtnjöt brandvakten samma skydd och hade samma befogenhet att använda vapen som stadsvakten.

Af den nu gjorda framställningen torde framgå, att Stockholm, åtminstone sedan slutet af 1600-talet, icke saknade ett någorlunda systematiskt ordnad polisväsende. I politikollegium hade man en polisstyrelse, utrustad så väl med icke obetydlig administrativ myndighet som med domsrätt öfver polisförseelser, en domsrätt, som med stöd af vissa specialföreskrifter borde

kunna utöfvas både snabbt och kraftigt. I de under politikollegium lydande stadens betjände fanns åtminstone början till en spaningspolis. Och oberäkadt garnisonen hade man uti stadsvakten och brandvakten tillräckligt antal militäriskt organiseradt manskap för stadens yttre bevakning.

Men om man frågar, huru den sålunda organiserade polisen fullgjorde sitt värf att bereda medborgarne säkerhet till person och egendom samt upprätthålla ordning och trefnad i samhället, så måste svaret blifva, att resultatet af polisens verksamhet var långt ifrån tillfredsställande.

Samtida skildringar gifva en afskräckande bild af den osäkerhet och oordning, som rådde i staden. På gatorna plägade nattetid »ett okristeligt ropande och skriande samt andra våldsamerheter föröfvas, därvid det ena dråpet och mordet efter det andra höres sig tilldraga» (Publikation den 12 mars 1679). En stor osed hade inrotat sig med styckers och bössors lossande och afskjutande, stundom till firande af gästabud, eljest endast af kättja och motvillighet. Gång på gång utfärdades stränga påbud mot »insolentier» på gatorna, hotande den brottslige med ögonblicklig arrest samt därefter arbiträrt straff »efter domarens leutation». Men verkan af dessa straffhotelser synes hafva varit ringa, hvilket ock är lätt förklarligt, då våldsverkarne endast undantagsvis blefvo fasttagna; sökte stadsvakten någon gång ingripa, blef den alltför ofta »med skymford, hugg och slag mot allt skäl bemött och öfverfallen». Lika vanliga voro förgripelser mot äganderätten; utom öfver stölder, rån, inbrott och dylika svårare brott förspordes ofta klagomål öfver grof åverkan å egendom, såsom planks nederhuggande och bortförande, luckors sönderslående, stånds och bodars sköflande och fördärfvande m. m. Att eld åsattes af rent okynne var ej heller ovanligt. Äfven vid samfärdseln å gatorna midt på ljusa dagen hade öfverdåd och själfsvåld i en betänkelig grad inrotat sig. Särskildt klagades öfver den fara och det obehag, för hvilka fotgängare utsattes genom öfverdådigt körande och ridande.

Gifvet är emellertid, att det sålunda rådande tillståndet i öfvervägande grad måste tillskrifvas andra orsaker än försummelse af polisen. Den innersta anledningen var den allmänna råhet i sinnena, som ännu vid denna tid var rådande, icke minst i Sverige, där de många krigen ledt till mycken förvildning i seder och tänkesätt. Därtill kommo vissa yttre anledningar, som i större eller mindre grad verkade förlamande å arbetet för ordningens upprätthållande. Dit äro förnämligast att räkna stadens oregelbundna byggnad, gatornas usla skick och framför allt saknaden af gatubelysning nattetid.

För öfrigt måste man betänka, att den gamla tidens förhållanden icke få bedömas efter nyare tiders fordringar. Anspråken på skydd från myndigheternas sida för person och egendom voro mycket små i det gamla Stockholm. Den borgare, som på 1600-talet nattetid gick utom sitt hus, visste med sig, att han gaf sig ut på ett äfventyr, för hvars lyckliga utgång han mera hade att räkna på sin egen rådighet än på myndigheternas hjälp.

Och förhållandena i Stockholm synas icke hafva varit värre än i andra större städer under samma tid.

Härmed är dock icke sagdt, att ej mycket kunnat vara annorlunda äfven hos polisorganisationen. Den kollegiala form, som gifvits polisstyrelsen, måste motverka ett snabbt och kraftigt ingripande från styrelsens sida. Den underordnade polispersonalens hufvudsakligaste verksamhet var mera ägnad åt upprätthållande af det rådande systemet å näringslagstiftningens område än på förekommande eller upptäckande af verkliga brott. Stads-vakten var om dagen så upptagen af handräkningsgöromål, särskildt fång-transporter och uppvaktningar i domstolarna, att den hade föga tid öfrigt till oordningars stäffande; nattetid gjorde den tidsutdräkt, som var förenad med vaktens tillkallande, en sådan åtgärd merendels gagnlös. Brandvakt-manskapet synes hafva saknat all utbildning och disciplin. Vid upplopp eller andra större oroligheter fanns väl garnisonen att tillgå, men som man-skapet icke låg kaserneradt, utan inkvarteradt i staden, åtgick mycken tid för dess samlande.

2. Polisens omorganisation år 1776.

Kring midten af 1700-talet började man så småningom få ögonen öppna för bristfälligheterna hos polisväsendet i hufvudstaden, och fordringar på en tidsenlig reform därpå begynte att offentligen framställas. I spetsen för denna rörelse gick stadens högste styresman, öfverståthållaren. Utå underdåniga memorial af åren 1762 och 1763 fäste dåvarande öfverståthållaren von Lantingshausen kungl. maj:ts uppmärksamhet å det förfall, hvori hufvud-stadens polis råkat, samt förordade vissa hjälpmedel däremot, hufvudsakligen ett förkortande af rättegången i polismål. I anledning härpå anbefallde kungl. maj:t i nådigt bref den 8 februari 1765 öfverståthållaren att inkomma med ett närmare och omständligare projekt i saken. Denna befallning lærer emel-lertid aldrig blifvit åtlydd; om det ifrågavarande projektet förmäles nämligen sedermera ej vidare, än att det år 1766 ännu icke blifvit afgifvet »för andre ämbetes göromål». Frågan stod emellertid alltjämt på dagordningen; äfven riksens ständer, de egentliga innehafvarne af regeringsmakten, yttrade sig i saken, då de utå skrifvelse till kungl. maj:t den 15 oktober 1766 efter en i mörka färger hållen skildring af den allmänna oordning, som rådde i huf-vudstaden, öfverlämnade till kungl. maj:t att »taga de beslut om Stockholms stads politi, som kungl. maj:t funne vara enligt med sakens natur och resi-dence-stadens värdighet». Enskilda reformprojekt saknades ej heller; ett sådant, som tillvann sig uppmärksamhet, afgafs 1770 af rådmannen Paul Printzell i ett till öfverståthållaren och magistraten ingifvet memorial.¹ Sedan

¹ Detta förslag, som enligt uppgift skall hafva blifvit befordradt till trycket år 1772, har icke kunnat tillrättaskaffas.

konung Gustaf III bestigit tronen, påskyndades frågans behandling; år 1772 tillsattes en kungl. kommission, med uppdrag att med möjligaste skyndsamhet till kungl. maj:ts pröfvande och fastställande utarbета en förbättrad politior-
 dning för Stockholms stad. Denna kommissions betänkande har icke kunnat återfinnas. Endast så mycket är känt, att kommissionen kommit till det resultat, att den rådande oredan i polisväsendet »icke kunnat tillskrivas någon brist på lagar och författningar, hvilka merendels vore goda och tillräckliga, utan egentligen det illa afpassade sätt till deras handhavande, som dittills blifvit nyttjadt, bestående i en vidlöftig omgång i rättegången och en därmed förknippad trög execution, hvarigenom sådane politimål, som till vinnande af god ordning i ögnablecket bort rättas, antingen alldeles icke blifvit vidrörde eller för processens långvarighet dragne i vidlyftighet och på tiden, då själfsväld och laglöshet nyttjat tillfälle att såmedelst hindra lagens verkställighet och göra dess kraft hvilande».

Det är egendomligt, att reformrörelsen hufvudsakligast riktades mot den del af polisinstitutionens verksamhet, för hvilken polisverket synes hafva varit bäst utrustadt, nämligen rättskipningen i polismål. I politikollegium fanns en specialdomstol, hvilken hade täta sammanträden och ägde uttrycklig föreskrift att vid målens handläggning förfara *summario processu*. Man synes därför hafva kunnat vänta en snabb och kraftig rättskipning i polismål, men faktiskt lär förhållandet hafva varit det motsatta: rättegångarna vid politikollegium skola hafva varit förenade med en odräglig omständlighet och tidsutdräkt.

Sträfvandena för ett bättre ordnande af Stockholms polis nådde sitt mål, då kungl. förordningen den 13 februari 1776 »angående polisens förbättring här i residencestaden» utfärdades.

I enlighet med den rådande uppfattningen om orsakerna till polisväsendets förfall är kärnan i denna författning en omgestaltning af rättskipningen i polismål. Politikollegium beröfvades sin domsrätt öfver egentliga polisförseelser; i stället skulle det tillkomma öfverståthållaren att sådana mål executive afgöra och handtera, äfven om den tilltalade för sin person lydde under amman jurisdiktion. För utöfvandet af den öfverståthållaren sålunda tillkommande domsrätt inrättades ett nytt ämbetsverk, *kungl. poliskammaren*, för hvilket verk särskild lokal anvisades i öfverståthållarehuset. I poliskammaren skulle hvarje helgfri dag hållas session under ordförandeskap af öfverståthållaren eller, om han var hindrad, underståthållaren. Men som ingen af dessa ämbetsmän hade tid till den noga och närmare tillsyn, som polisen fordrade, upprättades för sådant ändamål ett särskildt ämbete, nämligen *polismästare*-befattningen. Polismästaren skulle vid alla tillfällen, då det påkallades, gå öfverståthållareämbetet till handa i hvad till polisväsendet hörde, samt hafva närmaste inseendet öfver stadens fiskaler och polisbetjäning, äfvensom vid förfall för öfverståthållaren och underståthållaren

fungera som ordförande i kungl. poliskammaren. Vid poliskammaren anställdes dessutom en notarie, som skulle föra protokollet i målen, en registrator för diarieföring m. m. samt två kanslister. Politikollegiums tjänstemän skulle dessutom, i den mån deras tjänstgöring i kollegium det medgafve, vid förefallande behof få disponeras äfven för poliskammaren.

I fråga om processen inför poliskammaren gjordes flere undantag från den allmänna kriminalprocessens bestämmelser, i syfte att undanrödja de olägenheter, som visat sig förknippade med rättegången inför politikollegium. De nya bestämmelserna voro i korthet följande: Så snart någon fiskal, gevaldiger eller uppsyningsman fann någon förseelse mot författningarna begången, skulle han genast kalla den felande att samma eller sist nästa dag inställa sig i poliskammaren för svaromåls afgifvande. Uteblef därefter svaranden, skulle, om det visades att han blifvit kallad, målet ändock afgöras på förhandenvarande skäl, där så ske kunde, i annat fall ägde öfverståthållareämbetet genast låta upphämta den uteblifne. I afseende å bevisningen gällde, att två uppsyningsmäns rapport vore fullt bevis, »när den med liflig ed erhöles», samt en uppsyningsmans eller ett vittnes utsaga edgångsskäl; återopade svaranden gent emot uppsyningsmännen egna vittnen, skulle öfverståthållareämbetet pröfva hvad verkan deras utsago kunde tillerkännas. Fullmäktig fick icke nyttjas, så framt icke öfverståthållareämbetet pröfvade sådant böra tillåtas. Emot öfverståthållareämbetets utslag i polismål gafs ingen appell, så vidt icke någon tilltrorde sig visa, att författningarna blifvit orätt tillämpade eller att han blifvit dömd »öfver lagen»; i sådant fall ägde den missnöjde söka konungen, men utslaget skulle ändock gå i verkställighet, så framt ej kroppsplikt var ådömd; voro böter ådömda, fingo besvär icke mottagas, så framt ej böterna voro i penningar eller pant nedsatta, dock att därest böterna öfverstego 20 d. s:mt, den bötfälld ägde ställa borgen eller, där han det ej förmådde, träda i häkte till sakens slut.

Omfanget af öfverståthållarens domsrätt begränsades till egentliga polisförseelser, d. v. s. brott mot författningar rörande allmän ordning, sedlighet och sundhet, såsom bristande renhållning, försummad lykttändning, tiggeri, öfverträdelse af gällande taxor, förköp och olofligt mångleri, öfverdådigt körande o. s. v. Öfverståthållaren fick däremot icke upptaga och afgöra de politimål, hvarvid allehanda excesser, slagsmål eller annat lagbrott tillika kunde vara föröfvade, utan i sådant fall skulle öfverståthållaren låta saken hos vederbörande komma till ransakning och utslag.

Med poliskammarens inrättande upphörde emellertid icke politikollegium att fungera som domstol, utan utöfvade fortfarande domsrätt öfver en del förseelser, hufvudsakligast öfverträdelser af skråordningarna och andra näringsförfattningar. I sådana mål gafs, åtminstone i vissa fall, appell från politikollegium till öfverståthållaren, hvadan alltså öfverståthållareämbetet i poliskammaren kunde fungera som domstol både i 1:sta och 2:dra instans.

I fråga om politikollegiums göromål såsom förvaltande ämbetsverk skedde ej annan ändring än att inseendet öfver polisen fräntogs kollegium.

Utom dessa organisationsförändringar skedde en högst väsentlig förstärkning af den underordnade polispersonalen: denna bestod förut af 1 gevaldiger, 2 vice gevaldiger och 30 uppsyningsmän; nu inrättades icke mindre än tjugu nya uppsyningsmansbefattningar.

Den nya polisorganisationen uppfördes å kronans stat; till densammas underhåll anslogs afkastningen af en särskild, under statskontorets förvaltning ställd fond, uppkommen genom en förhöjning af tullen å kaffe. Oberäknadt kommunens anslag till löner åt den förutvarande polispersonalen, hvilket utgick med samma ringa belopp som förut eller 600 rdr, upptogs kostnaden för polisväsendet till 50,000 daler k:pt efter följande fördelning:

1 polismästare: lön	2,400: —	
hästlega	600: —	3,000: —
1 notarie		1,500: —
1 registrator		1,500: —
2 kanslister à 1,200: —		2,400: —
1 vaktmästare		600: —
till skrifmaterialier		1,080: —
till löneförbättring åt den underordnade polispersonalen samt lön åt 20 nya uppsyningsmän		15,720: —
till kungl. maj:ts egen disposition		24,200: —
		<u>Summa 50,000: —</u>

Anslaget till uppsyningsmännen fördelades icke i vissa fasta löner, utan hvar och en af dem skulle erhålla en gratifikation i förhållande till den flit, drift, omtanke och redlighet, som han visade i tjänsten; efter dessa grunder skulle förslag till stat för uppsyningsmännen för hvarje år af öfverståthållareämbetet uppgöras och till kungl. maj:t ingifvas för stadfästelse. Det betydliga belopp 24,200 daler — nära hälften af hela anslaget till polisen — som ställdes till kungl. maj:ts egen disposition, skulle användas till sådana extraordinarie utgifter, som kunde blifva nödiga »för polisens jämna oafbrutna drift och behöriga vidmakthållande». Dessutom fingo underståthållaren, slottsfogden och polismästaren löfte att af detta anslag erhålla gratifikationer hvarje år, försåvidt som de gjorde sig förtjänta däraf.

Som man finner, ställdes den nya polisen i det mest absoluta beroende af konungen. Den underordnade polispersonalen var för sin utkomst för hvarje tid beroende af konungens välbehag; polismästaren var väl försäkrad om en viss minimi-aflöning, men som ämbetet förklarades vara ett konungens förtroendeämbete, kunde polismästaren när som helst af konungen afskedas. Och medlen till alla utgifter, som kunde blifva nödvändiga utöfver löner och expenser, förvaltades af konungen själf.

Det är därför ytterst sannolikt, att konungen redan vid organisationen af den nya polisen haft för afsikt icke blott att befordra ordning och trygg-

het inom hufvudstaden, utan ock att stärka konungamakten i politiskt afseende genom att ställa till dess förfogande en kår af skickliga, pålitliga och af konungen fullkomligt beroende agenter.

Hyste konungen denna plan, så måste framgången däraf i väsentlig mån bero på den blifvande polismästarens personliga egenskaper. I detta afseende kunde ur konungens synpunkt svårigen ett lyckligare val hafva träffats, än det som skedde, då till Stockholms stads förste polismästare den 20 mars 1776 utnämndes sekreteraren i öfverståthållareämbetets kansli NILS HENRIK ASCHAN VON SEWERS, sedermera adlad under namnet LILJENSPARRE. Polismästaren Liljensparre var en man af sällsynt begåfning; han ägde en kraftig vilja, en outtöttlig verksamhetslust, ett lika snabbt som skarpt omdöme samt en aldrig rådlös förslagenhet; men tillika var han despotisk, likgiltig för andras rätt och hänsynslös i valet af medel. Sin konung var han emellertid orubbligt trogen, och hvad han för konungens sak uträttade, därom bär Gustaf III:s historia vittnesbörd.

Liljensparres vilja blef enda lag för den nya polisen. Det är därför lika naturligt, att polisen i de vanliga löpande ärendena, där inga politiska hänsyn gjorde sig gällande, med kraft och rådighet fullgjorde sina åligganden, som ock att den icke skydde öfvergrepp, när dessa voro i de maktägandes intresse.

I sammanhang med polisväsendets reformering utfärdades ock en kungl. instruktion för öfverståthållaren den 16 februari 1776. Enligt denna skulle öfverinseendet och hufvudstyrelsen af hela polisväsendet tillkomma öfverståthållaren. Några detaljerade bestämmelser om hans åligganden i detta fall gäfvos emellertid icke: ej heller uppdrogos några gränser mellan hans och polismästarens ämbetsmyndighet.

Underståthållaren tillades endast såsom öfverståthållarens ställföreträdare någon befattning med polisverket.

Stadens yttre bevakning ansågs ännu vid denna tid icke vara ett åliggande för polisen. Någon patrulleringsskyldighet ålades därför icke de nya uppsyningsmännen, utan denna tjänstgöring fullgjordes såsom förut af brandvakten och för någon gång stadsvakten.

3. Polisen från 1776 till 1830-talet.

Den organisation, som polisen erhöll genom 1776 års författning, bibehölls i det stora hela i mer än ett halft sekel. En del förändringar vidtogos väl i slutet af 1700-talet och början af 1800-talet, men de voro hvarken många eller genomgripande.

Kårens styrka ökades så småningom, om ock ej i någon väsentligare grad. I samma mån höjdes anslaget, hvilken höjning synes hafva drabbat

hufvudsakligast kommunen och icke kronan. År 1800 fastställdes ny stat för polisen, hvilken stat visar följande siffror:

1 polismästare	1,200 rdr	
1 sekreterare ¹	200 »	
1 registrator	350 »	
3 notarier à 250 rdr	750 »	
1 vaktmästare	100 »	
1 gevaldiger	67 »	
11 gevaldiger à 66 rdr 32 sk.	733 »	16 sk.
3 extra gevaldiger à 50 rdr	150 »	
32 uppsyningsmän à 50 »	1,600 »	
7 extraordinarie do à 50 rdr	350 »	
5 öfvergevaldiger à 150 rdr	750 »	
5 tillökte uppsyningsmän à 25 rdr	125 »	
Till skrifmaterialer	100 »	
	Summa 6,475 rdr	16 sk.

Lönerna för den underordnade personalen synas dock ännu icke hafva varit fasta, utan till beloppet bestämts för hvarje år, ty ännu år 1812 förordnades att i detta afseende fortfarande skulle förhållas så som blifvit bestämdt år 1776.

Omfånget af polisens domsrätt blef närmare bestämdt genom kungl. brefvet den 23 april 1795. Sedermera erhöi emellertid denna domsrätt en utvidgning, som i väsentlig grad förökade polisens makt i samhället, en makt, som allt ifrån reformen år 1776 varit betydande nog, särskildt i fråga om de lägre samhällsklasserna. Genom kungl. bref den 25 november 1802 förordnades nämligen, att alla polisärenden, som rörde fabrikerna och deras arbetare, såsom frågor om oskick och oordningar, arbetsförsummelse, uppstudsighet och olydnad m. m., icke vidare skulle höra under hallrättens utan under öfverståthållareämbetets handläggning. Redan förut hade polisen ansett sig befogad att använda husaga gent emot enskilda tjänare, och då nu fabriksarbetarne kommo under samma myndighet, vann polisen ett nästan oinskränkt välde öfver hela den kroppsarbetande befolkningen i hufvudstaden, ett välde, som tvifvels utan mången gång lände den motsträfvige eller själfsväldige till en hälsosam tuktan, men som lätt kunde urarta till våld och godtycke.

4. Polisens reorganisation kring midten af 1800-talet.

Fram på 1830-talet började åter röster att höjas med yrkande om en reform af polisväsendet. Allmänhetens anspråk på skydd till person och egendom hade så småningom vuxit till ett mått, som den gamla polisorganisationen icke förmådde uppfylla. Man vände sig nu hufvudsakligast

¹ Detta ämbete inrättades år 1787.

mot hvad som ock onekligen var systemets svagaste punkt, nämligen den bristfälliga yttre bevakningen af staden, synnerligast nattetid.

Nattbevakningen inom hufvudstaden fullgjordes alltjämt, som förut är antydt, nästan uteslutande af brandvakten. Denna vakt hade en tillräcklig numerär — enligt 1812 års reglemente räknade brandvaktkompaniet 200 man utom befäl och underbefäl — men med kårens duglighet var klen beställt. Rekryteringen af manskapet synes hafva skett utan några anspråk å vare sig moralisk eller fysisk kraft, och disciplinen inom kåren lär ej heller varit ägnad att hos densamma väcka energi och duglighet. Hela instituttionen var i ett betänkligt förfall, och dess verksamhet lände mera till åtlöje än till nytta.

Till förbättrande af nattbevakningen i hufvudstaden väcktes år 1833 ett förslag att låta densamma öfvertagas af stadsvakten eller, som denna kår numera benämndes, *stadsmilitärkompaniet*. Mot ändamålsenligheten häraf kunde väl invändas, att militärkompaniet icke syntes äga något egentligt företräde framför brandkompaniet i afseende å duglighet och disciplin; militärkåren var, enligt kungl. maj:ts eget omdöme, »i mindre tjänstbart skick och föga motsvarande senare tids anspråk». I planen ingick emellertid äfven en reorganisation af militärkompaniet, hufvudsakligast genom införande af en strängare disciplin i förening med en förbättring af lönerna.

På försök realiserades detta förslag till en del redan år 1833. Militärkompaniet öfvertog nämligen den 1 april detta år mot anslag af brandvaktkassan nattbevakningen i staden inom broarna. Denna anordning synes till en början hafva vunnit bifall, ty genom kungl. bref den 7 februari 1835 genomfördes den för hela hufvudstaden. Brandvaktkompaniet upplöstes, militärkompaniet, hvars benämning ändrades till *Stockholms stads militär-corps*, ålades icke blott den tjänstgöring, som förut besörjts af denna kår, utan ock stadens nattbevakning. För att kåren skulle blifva duglig till sin nya bestämelse ökades dess styrka till 144 man, utom befäl och underbefäl, hvarjämte kåren i och för disciplinens förbättrande ställdes under öfverståthållareämbetets omedelbara tillsyn i fråga om tjänstgöring och underhåll samt kasernerades i södra kasernen.

Kåren fördelades i två kompanier, af hvilka det ena närmast afsågs för nattbevakning, det andra för handräckningsgöromål. Nattbevakningen skulle hvarje natt fullgöras genom 44 patruller, hvarjämte befälet var pliktigt att esomoftast göra visiteringsronder till häst.

Samtidigt med att dessa förändringar skedde i fråga om stadens nattbevakning började man få öppen blick för det förhållande, att äfven den egentliga polisen befann sig i ett bristfälligt skick. Skulden härtill låg i väsentlig mån däri, att hela polisorganisationen blifvit föråldrad; därtill kom att kårens rekrytering försvårades genom de knappa lönevillkoren, samt att disciplinen icke upprätthölls med den fasthet, som vederbort.

Brutalitet och själfsvåld hade till följd häraf till en betänklig grad inrotat sig inom kåren, och därigenom hade densamma förlorat allmänhetens aktning och förtroende.

Dessa missförhållanden ledde i slutet af 1830-talet till ett par förändringar inom polisväsendet i modern riktning, hvilka infördes genom överståthållareämbetets instruktion för Stockholms stads fiskaler och polisbetjände den 12 oktober 1839. Den viktigaste af dessa var inrättande af polisvaktkontor. Förut fanns ingen annan utväg för den, som såg sig nödsakad anlita polisens hjälp, än att uppsöka någon polisman i hans bostad eller där han eljest kunde träffas samt begära hans biträde. Till undvikande af den tidsutdräkt samt de svårigheter och obehag af flere slag, som naturligtvis alltför ofta föranleddes häraf, stadgades nu, att i staden skulle finnas tre s. k. polisvaktkontor, å hvilka enhvar, som var i behof af polisens hjälp, ägde anmäla sig på hvilken timma af dygnet som helst. Å hvarje kontor skulle alltid en gevaldiger och tre uppsyningsmän vara tjänstgörande; gevaldigern förde befäl å kontoret och var ansvarig för att vid förekommande fall stadens invånare med all möjlig beredvillighet tillhandagings; dessutom hade han att föra journal öfver hvad som tilldrog sig å kontoret.

Tillika vidtog man flere mått och steg för disciplinens höjande inom poliskåren. Subordinationen inom densamma fastställdes noggrammare; staden indelades i tre polisdistrikt, å hvilka polisstyrkan fördelades till tjänstgöring. I hvart och ett af dessa distrikt fördes befälet af en af de tre stadsfiskalerna; distrikten åter indelades i smärre områden, af hvilka hvarje stod under inseende af en gevaldiger. Därjämte blefvo personalens löneförmåner icke oväsentligt höjda.

Ungefär samtidigt vidtogs inom själfva polisstyrelsen en förändring, som syntes böra medföra gagneliga följder äfven för disciplinen inom poliskåren. Oaktadt underståthållaren vid denna tid handlade en stor del af sessionsgöromålen i poliskammaren, hade polismästaren så småningom blifvit så upptagen af löpande mål och ärenden, att han icke hann ägna tillräckligt arbete åt öfvervakande af poliskårens verksamhet. I anledning häraf förordnades genom kungl. bref den 28 september 1838 en person till biträde åt polismästaren under benämning *biträdande polismästare*. Göromålen fördelades så mellan polismästaren och den biträdande polismästaren, att åt den förre förbehölls allt, som rörde säkerhetspolisen, och åt den senare lämnades alla öfriga ärenden.

Fastän anordningen med en ordinarie och en biträdande polismästare sedermera bibehölls och blef permanent, uppfördes den biträdande polismästaren aldrig å ordinarie stat, utan tillsattes alltjämt på förordnande mot ett arvode af 800—1,000 rdr b:o. Ej heller utfärdades någon instruktion för honom; tvärt om upphäfdes den år 1838 fastställda arbetsfördelningen mellan de både polischeferna genom kungl. bref den 6 juli 1849, och

öfverläts då åt öfverståthållareämbetet att efter omständigheterna bestämma gränserna för den biträdande polismästarens verksamhetsområde, så väl i fråga om sessionsgöromålen som beträffande chefskapet öfver poliskåren.

De förändringar, som sålunda under 1830-talet vidtogos i afseende å hufvudstadens polis och nattbevakning, visade sig emellertid icke mäktiga att i någon väsentligare mån afhjälpa polisorganisationens brister. Särskildt befanns, att den nya militärkåren var militärkompaniet föga öfverlägsen i fråga om kraft och disciplin. Man såg sig därför inom kort nödsakad att fortgå på reformens väg.

Den första impulsen härtill kom från allmänheten. Stockholms stads husägare, hvilka jämte brandförsäkringskontoret bekostade den del af militärkåren, som gjorde bevakningstjänst, gäfvo nämligen i ett år 1846 afgifvet memorial uttryck åt den allmänna missbelåtenheten med det sätt, hvarpå bevakningen fullgjordes, samt föreslogo med hänsyn därtill, att ifrågavarande afdelning af militärkåren måtte indragas samt i dess ställe en civil vaktkår inrättas, ställd under särskild styrelse och öfverståthållareämbetets uppsikt. På tillstyrkan af öfverståthållareämbetet gillade kungl. maj:t detta förslag genom nådigt bref den 6 mars 1846. Planens realiserande mötte emellertid svårigheter; man kunde icke ena sig om organisationen af den civila vaktkåren, och brandförsäkringskontoret, från hvilket man påräknat en stor del af anslaget till den nya kåren, vägrade att bevilja detta. Förslaget förföll härigenom.

Då frågan sålunda kvarstod olöst, anbefalldes kungl. maj:t i nådigt bref den 9 november 1847 öfverståthållareämbetet att företaga granskning af hufvudstadens polisväsende och därefter hos kungl. maj:t föreslå de förbättringar däri, som kunde finnas nödiga.

Till åtlydnad af denna befallning ingaf öfverståthållareämbetet den 24 maj 1849 till kungl. maj:t ett fullständigt förslag till reorganisation af polis- och nattbevakningsväsendet i Stockholm, uti hvilket förslag öfverståthållareämbetet sedermera i underdånig skrifvelse den 9 februari 1850 gjorde vissa ändringar. Sedan de kommunala myndigheterna blifvit hörda häröfver, fastställde kungl. maj:t enligt nådigt. bref den 9 mars 1850 öfverståthållareämbetets förslag att tillämpas under tre år, räknade från och med den 1 september 1850.

Det hufvudsakliga syftet med den nya organisationen var att bereda polisen sådan utvidgning, att ständig tillsyn och bevakning af stadens alla delar måtte kunna af polispersonalen med noggrannhet utöfvas och af polistylelsen kontrolleras. För uppnåendet af detta ändamål uppställdes tre villkor såsom oeftergifliga, nämligen att polismakten i hela sitt omfång blefve, så vidt möjligt, koncentrerad till en enda, för sitt ändamål samverkande myndighet, att polispersonalen ökades till nödig numerär och erhöle tillräcklig bergning af sina löneförmåner, samt att polispersonalens tjänst-

göring så ordnades, att polismännen uteslutande medverkade till uppfyllandet af polisens ändamål.

I enlighet med dessa grundsatser indrogs den för nattbevakningen afsedda delen af stadsmilitärkåren, och stadens bevakning under så väl dag som natt öfvertogs af polisen enligt en omsorgsfullt utarbetad plan.

Enligt denna indelades hufvudstaden i 80 bevakningsdistrikt, nämligen 16 för staden inom broarna, 24 för Södermalm och 40 för Norrmalm. Hvarje distrikt besattes med 4 poliskonstaplar, 2 ordinarie och 2 extraordinarie; under natten, räknad från klockan 10 e. m. till klockan 6 f. m., skulle två af dessa oafbrutet vara i verksamhet, nämligen en ordinarie och en extraordinarie från klockan 10 till klockan 2, och de båda andra från klockan 2 till klockan 6. Under dagen, då de extra konstaplarne voro fria från tjänstgöring, sammanslogos två distrikt till ett, hvilket bevakades af de fyra ordinarie konstaplarne i tur.

Fyra bevakningsdistrikt bildade tillsammans en viss enhet, under befäl af en af de ordinarie konstaplarne, hvilken benämndes *öfverkonstapel* — en nyskapad grad inom kåren. Öfverkonstapelns hufvudsakliga åliggande var att hafva ständig kontroll öfver patrulleringen i distriktet.

Två öfverkonstapelsdistrikt utgjorde tillsammans en trakt. Hela staden kom alltså att innehålla tio trakter, hvilka i det väsentligaste sammanföllö med de territoriella församlingarna. För befälet öfver trakterna skapades ock en ny grad inom kåren, nämligen graden af *kommisarie*, en benämning mot hvilken den af öfverståthållareämbetet ursprungligen föreslagna titeln polissergeant blef utbytt. Kommisarierna voro ansvariga för ordningen hvar och en inom sin trakt samt chefer för den trakten tillhörande polispersonalen. De gamla benämningarna gevaldiger och uppsyningsman försvunno.

För fullgörande af sina nya plikter fick poliskåren en betydligt ökad numerär, och samtidigt höjdes äfven lönerna, ehuru icke mera, än att de snart visade sig otillräckliga och åter måste förbättras. För att icke polispersonalen genom sken af partiskhet eller egennyttä skulle gå miste om allmänhetens förtroende indrogs däremot personalens andel i de böter, som på dess angivelse eller åtal ådömdes, och bestämdes, att af dessa böter $\frac{1}{3}$ skulle användas till belöningar för upptäckt af brott samt $\frac{2}{3}$ tillfalla en pensionsfond för poliskåren.

Då man insåg nödvändigheten af att personalen under patrulleringstjänstgöringen vore uniformerad, åtminstone om dagen, erhöilo de ordinarie konstaplarne fullständiga uniformer, bestående af rock, byxor, väst och hufvudbonad samt en kappa af läder: de extra fingo tills vidare nöja sig med kappa.

En annan nyhet var att kåren beväpnades; hvarje konstapel försågs med en kort sabel eller huggare med slida samt en battong, den senare att begagnas vid tjänstgöring under dagarna. Därjämte erhöil personalen signal-

pipor att användas under tjänstgöring, då hjälp behöfde påkallas. De gamla tjänstetecknen bibehöllos.¹

Genom den år 1850 vidtagna reformen af polisväsendet hade, såsom läsaren af det föregående torde finna, hufvudstaden omsider fått en verklig polis i detta ords moderna betydelse. Den då skapade organisationen är också i själfva verket grundvalen för den nuvarande polisinstitutionen i Stockholm. Ty visserligen blef den nya organisationen icke genast definitivt genomförd, utan, såsom förut är nämnt, till en början fastställd allenast för tre år, nämligen intill den 1 september 1853, men efter denna tids förlopp prolongerades den nya ordningen att gälla ytterligare under fem år, därefter åter under tre år o. s. v., tills den slutligen blef permanent. Någon genomgripande förändring i systemet i dess helhet har därefter icke skett, om ock detaljerna utvecklats långt utöfver hvad någon år 1850 lär hafva kunnat föreställa sig.

En öfversikt af Stockholms polis' historia torde därför lämpligen böra sluta med år 1850, vändpunkten mellan det gamla och det nya systemet. Huru institutionen därefter utvecklats synes lättast genom en jämförelse mellan dess dåvarande ståndpunkt och dess nuvarande, hvilken senare blir föremål för skildring i nästa kapitel. Att steg för steg följa gången af denna utveckling skulle föra oss för långt och dessutom troligtvis erbjuda föga intresse för läsaren.

Innan vi öfvergå till skildringen af hufvudstadens nuvarande polis-institution, anse vi oss dock, för att sätta denna framställning i ett riktigt

¹ Den nya staten för polisverket visade följande siffror:

Inkomster.		Utgifter.	
Anslag från statsverket	15,000	Aflöning till ämbets- och tjänstemän	11,300
» » brandvaktsadministrationen	30,000	Åtskilliga andra utgifter	3,500
» » hufvudstadens drätselkommission	10,000	Aflöning åt 10 poliskommissarier à 600 rdr	6,000
» » afgiften för brännvinsminutering	40,000	» » 20 öfverkonstaplar à 400 rdr	8,000
$\frac{1}{3}$ af polisbetjäningens bötesandelar	1,200	» » 140 konstaplar à 300 rdr	42,000
S:ma rdr bko	96,200	» » 160 extra konstaplar à 100 rdr	16,000
		» » 40 reservkonstaplar à 25 rdr	1,000
		» » 3 ordonnanser à 300 rdr	900
		» » 2 vaktmästare à 250 rdr	500
		Till belöningar för upptäckt af brott samt för uppsikt å misstänkta personer	5,000
		För extra tjänstgöring af reservkonstaplarne samt vikariering	2,000
		S:ma rdr bko	96,200

sammanhang med den föregående, böra nämna några ord om de förändringar, som efter 1850 vidtagits inom själfva polisstyrelsen.

Efter den utvidgning, som polisens göromål fingo genom reformen år 1850, visade det sig nästan genast, att den hjälp, som den biträdande polismästaren lämnade polischefen, icke var tillräcklig. Under den första tiden af den patrullerande polisens tjänstgöring var en noggrann kontroll öfver tjänstgöringens riktiga fullgörande samt en omsorgsfull ledning och instruktion af kåren i hög grad af nöden. Dessa göromål kunde icke väl anförtros åt det nyskapade befälet, som själfvt var i behof af undervisning och vägledning. På förslag af öfverståthållareämbetet tillsattes därför år 1856 en särskild kontrollerande polisämbetsman under titel af *polisadjutant*, för hvilket ändamål ett anslag af 1,000 rdr bko uppfördes i staten. Till följd af arvodets ringa belopp blef emellertid denna befattning icke ett själfständigt ämbete, utan förenades med en af stadsfiskalstjänsterna. Utom ofvanberörda kontroll öfver och vägledning af poliskåren ålåg polisadjutanten äfven att hålla uppsikt öfver för brott straffade och misstänkta personer, att verkställa efterspaningar i brottmål, att hålla uppsikt till förhindrande af den veneriska smittans utbredande m. m. För fullgörande af dessa göromål ställdes en särskild polisafdelning af åtta man under polisadjutantens speciella befäl.

Då från midten af 1800-talet underståthållaren alltmera ägnade sitt arbete åt öfverståthållareämbetets kansli och så småningom upphörde att taga befattning med sessionsgöromålen i kungl. poliskammaren, kom den öfverståthållareämbetet tillagda domsrätt öfver polisförseelser att uteslutande utöfvas af polismästaren eller den biträdande polismästaren. Mot denna anordning gjorde sig emellertid viktiga principiella betänkligheter gällande. Polismästaren ålåg i första hand tillse, att lagarna efterlefdes samt att brott och förseelser blefvo upptäckta och åtalade. Men då han därjämte hade domsrätt öfver vissa förseelser, kunde han i viss mån anses i sin person förena egenskapen af både åklagare och domare. Till undanröjdande af detta missförhållande förordnade kungl. maj:t, på förslag af öfverståthållareämbetet, den 30 augusti 1864, att ett särskildt domareämbete skulle inrättas inom öfverståthållareämbetet för utöfning af dess domsrätt. Med inrättandet af denna befattning, hvars innehafvare benämndes *polisdomare*, skildes polismästaren från all befattning med hvad till domareämbetet hör.

Samtidigt inrättades en annan ny befattning inom polisverket. Allt eftersom invånareantalet i hufvudstaden ökades och därmed äfven polisens göromål tilltogo, visade det sig, att polisadjutanten icke mäktade uppfylla det ändamål, som åsyftats vid befattningens inrättande. Polisadjutanten var nämligen så upptagen af sina stadsfiskalsgöromål, att han icke kunde ägna tillräcklig tid åt polisväsendet, och dessutom befanns det omöjligt att för den blygsamma aflöning, som var anslagen åt polisadjutanten, finna en med tillräckliga insikter utrustad man, som var villig åtaga sig denna makt-

påliggande befattning. På dessa grunder föreslog öfverståthållareämbetet, att polisadjutantsbefattningen måtte indragas och i dess ställe en själfständig och tillräckligt aflönad tjänst inrättas, hvars innehafvare lämpligen borde benämnas polisöfverkommissarie eller polislöjtnant. Detta förslag gillades af kungl. maj:t den 30 augusti 1864, med den ändring att den nye polisämbetsmannen skulle benämnas *polisintendent*.

Efter inrättandet af polisdomare- och polisintendentsämbetena ansågs den biträdande polismästaren öfverflödig, och denna befattning blef därför indragen. Efter hufvudstadens oerhörda tillväxt under 1870-talet och början af 1880-talet samt polisverkets i jämbredd därmed följande utveckling begynte emellertid ett behof af en liknande anordning åter göra sig kännbart. Polismästaren blef så öfverhopad af de löpande sessionsgöromålen, att hans verksamhet drogs ifrån hvad som var hans egentliga uppgift eller styrelsen af polisverket i dess helhet. Redan kring midten af 1870-talet hade till följd däraf den praxis införts, att målen i poliskammaren till en icke ringa del handlades af polisintendenten. Denna anordning medförde emellertid den olägenhet, att polisintendenten just under den tid af dagen, då den allmänna rörelsen på gatorna var liffigast, förhindrades att personligen öfva någon kontroll öfver personalens bevakningstjänst. Af sådan anledning meddelade kungl. maj:t, på framställning af öfverståthållareämbetet, genom nåd. bref den 12 november 1885 förordnande för en af öfverståthållareämbetets tjänstemän att under år 1886 på eget ansvar biträda polismästaren med sessionsgöromålen i poliskammaren. Sådant förordnande har sedan dess år ifrån år upprepats.

5. Den nuvarande polisinstitutionen.

Polisverket i Stockholm består af två skilda afdelningar: polisstyrelsen och poliskåren.

Polisstyrelsen eller, för att begagna det officiella namnet, *öfverståthållareämbetet för polisärenden*, är ett offentligt ämbetsverk, hvilket inom sitt verksamhetsområde fungerar i hufvudsak under enahanda former samt med enahanda myndighet och ansvar som länsstyrelserna, ehuru detsamma på grund af den vida mer speciella arten af dess åligganden har en väsentligt afvikande organisation. Poliskåren åter är en under detta ämbetsverk lydande kommunal institution, hvars medlemmar visserligen äro verksamma för det allmänna, men icke äga den befogenhet eller ställning, som tillkomma en statens ämbetsman. Dessa båda afdelningar hållas strängt åtskilda, så att hvarje funktionär inom polisverket tillhör den ena eller den andra afdelningen, men icke tillåtes tjänstgöra å båda.

Chef för *öfverståthållareämbetet för polisärenden* är öfverståthållaren. Utom honom finnas i verket anställda följande ämbets- och tjänstemän: 1 polismästare, 1 polisdomare, 1 polisintendent, 1 sekreterare, 4 notarier, 1 räkenskapsförare och 5 kanslist. Af notarierna är en förordnad att i vissa delar biträda polismästaren, och i hans ställe är därför en extra notarie anställd. Vid förfall för öfverståthållaren fungerar underståthållaren såsom verkets chef; i andra fall däremot har underståthållaren icke någon befattning med polisen. För öfverståthållareämbetet är instruktion fastställd den 1 december 1882. Dessutom finnas särskilda instruktioner utfärdade för polismästaren och polisdomaren den 20 maj 1868 samt för polisintendenten den 30 december 1864.

Öfverståthållaren utöfvar högsta polismyndigheten i Stockholm och är därför i första hand ansvarig för att allmän ordning och säkerhet till person och egendom upprätthållas samt att begångna brott blifva lagligen befrade. Såsom chef för öfverståthållareämbetet för polisärenden är han konungen ansvarig för ärendenas jämna gång inom verket och således skyldig tillse, att de hos verket anställda tjänstemän med nit och drift fullgöra sina åligganden. Han äger personligen handlägga och pröfva alla mål och ärenden, som ankomma på ämbetets afgörande, med undantag af de åtal och tvister, öfver hvilka öfverståthållareämbetet i polisdomstolen utöfvar domsrätt. I de mål, som handläggas af öfverståthållaren, äger han ensam besluta med skyldighet allenast att, där särskild föredragande finnes, inhämta dennes mening.

Med de mångfaldiga och olikartade göromål, som åligga öfverståthållaren utom hans befattning med polisärendena, och den starka utveckling polisväsendet vunnit under senare tider, är det uppenbart, att öfverståthållaren icke kan personligen handlägga alla eller ens flertalet af de ärenden, som ankomma på polisstyrelsens afgörande. Därför är *polismästaren* anställd såsom öfverståthållarens biträde i frågor rörande polisväsendet med skyldighet att utöfva öfverståthållarens myndighet i alla sådana frågor, med hvilka denne själf icke finner nödigt taga befattning.

Den väsentliga karakteren af polismästarens ämbete är denna, att han är öfverståthållarens ställföreträdare och biträde i ärenden rörande polisen; han utöfvar i sin ämbetsverksamhet öfverståthållarens makt och myndighet, och alla de beslut, han meddelar, utfärdas å öfverståthållareämbetets vägnar. Polismästaren i Stockholm intager härigenom en helt annan ställning än motsvarande ämbetsmän i landsorten. Medan dessa senare äro en lägre instans, hvars beslut i regel kunna öfverklagas hos konungens befallningshafvande, representerar polismästaren i Stockholm själf konungens befallningshafvande och mot hans beslut kan talan fullföljas endast hos kungl. maj:t.

Gränserna mellan öfverståthållarens och polismästarens ämbetsverksamhet bero, enligt hvad förut är nämnt, på den omfattning, hvori den förre öfverlämnar åt den senare att utöfva polisstyrelsens myndighet. Efter

utfärdandet af den gällande instruktionen för öfverståthållaren började i afseende härå ganska snart en viss praxis att göra sig gällande, framkallad af förhållandenas egen natur, som hänvisade vissa mål till öfverståthållarens handläggning, andra till polismästarens. Denna praxis blef sedermera reglerad och fastställd genom öfverståthållareämbetets protokoll den 5 maj 1885. Därigenom blef för alla olika slags mål och ärenden, som skola afgöras af polisstyrelsen, bestämdt huruvida de skola handläggas af öfverståthållaren eller polismästaren, med förbehåll för den förre att, om han i något fall finner anledning därtill, själf öfvertaga handläggningen af mål, som efter de vanliga reglerna skulle behandlas af polismästaren. Enligt de grunder, som i detta protokoll finnas fastställda, har öfverståthållaren förbehållit sig själf allt, som rör det kommunala lagstiftningsarbetet, alla frågor om utfärdandet af kungörelser, reglementen och taxor, öfver hufvud taget alla större organisationsfrågor, underdåniga utlåtanden rörande lagförslag o. d., när öfverståthållareämbetets yttrande därom infordras, alla ärenden, i hvilka medverkan af kommunalstyrelsen erfordras, utnämningar och förordnanden inom ämbetet och utnämningar af poliskommissarier samt dessutom vissa speciella ärenden, såsom tvister mellan fattigvårdssamhällen, lotteriärenden o. s. v. Polismästaren åter har hela massan af löpande detaljärenden utom de förut antydda; på honom ankomma sålunda alla ransakningar i brottmål och undersökningar om olyckshändelser, alla ärenden angående lösdrifvare, alla mål rörande legostadgan, näringsförfattningarna, ärenden angående hälsovård, fattigvård och sjukvård, flertalet ärenden angående utskänkning af brännvin eller vin och maldrycker, ärenden angående mått, mål och vikt, pantlånare, kommissionskontor, handräkningsärenden m. m. Polismästaren är därjämte närmast under öfverståthållaren chef för poliskåren och handlägger i sådan egenskap en mängd ärenden rörande densamma, dess tjänstgöring, disciplin och organisation. Vidare har polismästaren viktiga bestyr af ekonomisk art, i det honom åligger tillsynen öfver förvaltningen och redovisningen af de för polisverkets behof anslagna medlen.

Den afdelning af polisstyrelsen, som handlägger de sessionsgöromål, hvilka afgöras af polismästaren, benämnes *kungl. poliskammaren*; dit höra, utom polismästaren såsom ordförande och ensam beslutande, två notarier jämte kanslister och vaktbetjände. Öfver poliskammarens tjänstemän utöfvar polismästaren chefskap och är således skyldig tillse, att de noggrannt fullgöra sina åligganden.

I protokollet af den 5 maj 1885 finnes vidare stadgadt, att polismästaren skall expediera de skrivelser, som erfordras i de mål han handlägger. Denna skenbart obetydliga bestämmelse har medfört ett väsentligt framsteg för polisverket. Förut gick all skriftväxling genom öfverståthållaren och sekreteraren, hvaraf var en följd, att stadens högste styresman ofta upptogs med rena bagateller, samt att polismästaren äfven i mål af trängande

beskaffenhet måste i fråga om expeditionen anlita den omgången att vända sig till öfverståthållaren. Genom den år 1885 häri vidtagna förändringen vanns en högst gänelig förenkling i expeditionen. Och sedan poliskammaren fått gränserna för sin verksamhet noggrannt utstakade och erhållit egen expedition, har denna afdelning af verket alltmer vunnit den själfständiga karakter, som arten af dess göromål kräver.

Redan förut är omnämndt, att polismästaren icke själf handlägger alla mål, som upptagas i poliskammarens sessioner, utan har ett biträde åt sig förordnad. Anledningen till denna anordning finnes ock angifven. Den tillförordnade, som plägar benämnas *biträdande polismästare*, handlar i de mål han handlägger på eget ansvar och med samma makt och myndighet som polismästaren; hans beslut meddelas alltså å öfverståthållareämbetets vägnar. Fördelningen af målen mellan polismästaren och den biträdande polismästaren sker efter vissa af öfverståthållareämbetet fastställda normer och hvilat på den grundtanken, att ansökningar och ärenden af rent administrativ natur, hvilka i regel endast fordra skriftlig handläggning, skola upptagas af polismästaren, men däremot ransakningsmål och dylika mera tidsödande ärenden, i hvilka förhör med parter måste förekomma, tillhöra den biträdande polismästarens behandling. Denna grundsats är dock genomförd med flera modifikationer. Den biträdande polismästarens verksamhet är inskränkt till sessionsgöromålen i poliskammaren; han har således icke någon befattning med chefskapet öfver poliskåren eller med den allmänna ordningen i staden.

Polisdomaren utöfvar den öfverståthållareämbetet tillkommande domsrätt; han är ordförande och ensam beslutande i polisdomstolen. Såsom chef för polisdomstolen är han skyldig tillse, att domstolens personal i öfrigt, hvilken består af 2 notarier, kanslisters och vaktbetjände, noggrannt fullgör sina åligganden; han har tillika att öfvervaka, det saköreslängden riktigt föres, samt att verkställa förvandling af böter i de mål, som han afdömt, så framt icke den sakfällde äfven häftar för böter, som ådömts af allmän domstol.

Till polisdomarens handläggning höra dels åtal för vissa smärre brott och förseelser, dels ett ringa antal tvistemål. De brottmål, i hvilka polisdomaren har domsrätt, angå hufvudsakligast förseelser, som störa den allmänna ordningen inom staden, såsom fylleri eller slagsmål å allmän plats m. m., vidare öfverträdelse af ordningsstadgan för rikets städer och de påbud, som i öfverensstämmelse därmed utfärdats, förbrytelser mot en mängd näringsförfattningar o. s. v. Polisdomaren äger icke ådöma strängare ansvar än böter, hvarför målen böra förvisas till handläggning vid allmän domstol, om förbrytelserna äro så svåra, att de icke kunna försonas med penningeplikt. De civila mål, som handläggas i polisdomstolen, angå värning, tvister om skjutslega mellan åkare och dem, som åkt, samt tvister

emellan allmoge och slaktare om betalning för införda kreatur eller emellan allmoge och resande, å ena, samt personer, som vistas i hufvudstaden, å andra sidan, angående betalning för dit införda samt i hamn eller å allmän saluplats därstädes försålda varor.

Rättegången vid polisdomstolen är muntlig och offentlig. Vidlyftiga mål, i hvilka flere personer äro inblandade och vittnen åberopas, kunna från polisdomstolen hänskjutas till allmän domstol. Mot polisdomstolens beslut äger fullföljd af talan rum hos Svea hofrätt.

Genom protokollet den 5 maj 1885 har polisdomaren i fråga om expeditionsgöromålen ernått samma själfständiga ställning som polismästaren.

I ett fall utöfvar polisdomaren en administrativ myndighet. Enligt kungl. brefvet den 27 juni 1887 åligger nämligen honom att i Stockholm handhafva de administrativa göromål, hvilka enligt 46 § värnpliktslagen tillkomma konungens befallningshafvande.

Polisintendenten utöfvar närmast under polismästaren befäl öfver polis-kåren samt är i första hand ansvarig för att den bevakande polisstyrkan fullgör sina åligganden. På grund däraf har han att vaka öfver att polispersonalen besitter så väl tillräckliga teoretiska insikter som nödig praktisk öfning för att rätt kunna fylla sitt värf och har särskildt att hålla fortgående tillsyn och kontroll därofver, att patrulleringstjänsten noggrannt upprätthålles.

Vidare åligger polisintendenten att hålla uppsikt öfver ordningen å allmänna platser samt att i särskilda fall, då polismästaren finner sådant nödigt, leda undersökningar om begångna brott och spaningar efter brottslingar.

I öfrigt har polisintendenten att tillhandagå polismästaren i hans ämbete och att vid förfall eller ledighet för polismästaren förestå dennes tjänst, så vida icke annan person blifvit därtill förordnad.

Polisintendenten har icke några sessions- eller expeditionsgöromål. Hans tid upptages nästan uteslutande af hans befattning såsom souschef för polis-kåren, en befattning hvars plikter dag för dag ökats, allt eftersom polisinstitutionen utvecklats och polismästarens arbetskraft tagits i ansåk för andra ändamål. Oafsedt den dagliga kontrollen öfver kårens verksamhet är polisintendenten sålunda upptagen af ärenden rörande kårens organisation och instruktion, om dess tjänstgöring, beklädnad och beväpning, om befordringar och förflyttningar inom kåren, om polisstationernas lokaler m. m., allt frågor som förberedas och utredas af polisintendenten samt afgöras på hans förslag.

Sekreteraren åligger att föredraga och expediera de mål, som afgöras af öfverståthållaren, och därvid är han medansvarig för beslutet, så vida han icke i protokollet antecknat skiljaktig mening. I alla viktigare frågor, som afgöras på sekreterarens föredragning och som angå polisväsendet, skall, om ej hinder möter, polismästarens mening inhämtas före afgörandet.

Notarierna äro, såsom förut antydts, fördelade till tjänstgöring, två i poliskammaren och två i polisdomstolen; deras göromål äro så ordnade, att hvarje notarie är tjänstgörande endast hvarannan dag. Deras åligganden äro att vid poliskammarens och polisdomstolens sessioner föra protokoll och nödiga minnesböcker samt att besörja expeditionen af utgående handlingar. De skriftliga ärenden, hvilka i poliskammaren handläggas af polismästaren, föredragas inför honom af den för dagen tjänstgörande notarien i poliskammaren.

C. J. G. fot.

92. Kungl. poliskammarens större sessionssal.

Räkenskapsföraren har att uppbära och redovisa de medel, som af polisstyrelsen förvaltas, samt verkställa alla utbetalningar för verket. Hans verksamhet lärutinnan står, såsom förut är nämnt, under ständig tillsyn och kontroll af polismästaren. Därför är räkenskapsföraren förbjudet att göra någon utbetalning utan polismästarens skriftliga order därom.

Vidare åligger räkenskapsföraren att föra saköreslängd öfver de böter, som ådömas i polisdomstolen, samt uppbära och redovisa dessa böter.

Kanslisterna, hvilka äro indelade till tjänstgöring å sekreterarexpeditionen, poliskammaren och polisdomstolen, böra tillhandagå med expeditions- och skrifgöromål enligt sina förmäns order. Kanslisttjänsterna skola emellertid med de nuvarande innehafvarnes afgång indragas, enär man an-

sett deras arbete kunna utan olägenhet för tjänstgöringen fullgöras på ett billigare sätt. Detta beslut är redan tillämpadt en gång; kanslisterna voro nämligen ursprungligen sex, men då en af dem afgick med 1896 års ingång, affördes hans lön från lönestaten och en öfvertalig konstapel uppfördes i stället på ordonnansafdelningens stat.

* * *

Af den föregående framställningen framgår, att öfverståthållareämbetet för polisärenden arbetar på fyra beslutmässiga och i det hela taget af hvarandra oberoende afdelningar, nämligen öfverståthållaren med sekreteraren, polismästaren med en notarie, biträdande polismästaren med samme notarie och polisdomaren med en notarie. De göromål, som åligga dessa afdelningar, äro tahriska och olikartade samt ofta af en ömtålig natur. Det är därför uppenbart, att af verket kräfvdes ett synnerligen ihärdigt, insiktsfullt och grannlagaarbete.

Polisstyrelsens göromål äro stadda i ett väsentligt stigande; till följd af hufvudstadens tillväxt och de ökade anspråken å polisinstitutionen har antalet af de

C. J. G. fot.

93. Kungl. poliskammarens mindre sessionssal.

hos öfverståthållareämbetet för polisärenden anhängiggjorda mål och ärenden på de sista årtiondena flerdubblats. Det kan därför synas egenomligt, att polisstyrelsen sedan mer än trettio år tillbaka icke ökats med en enda ordinarie tjänsteman. Då så icke skett, tvingas man till det antagandet, att verket på något annat sätt beredt sig ökade krafter till det ständigt växande arbetsmaterialet. Så är ock i själfva verket förhållandet; polisstyrelsen tager nämligen numera i väsentlig grad den underlydande polispersonalens arbete i anspråk för sin räkning. Denna utväg anlitas i sådan omfattning, att med undantag af de mål, som äro anhängiggjorda i polisdomstolen, knappast något ärende afgöres af öfverståthållareämbetet för polisärenden, utan att förut en förberedande undersökning och utredning skett genom någon af de underlydande polisafdelningarna. Utom den högst afsevärda besparing i tid, som härigenom vinnes för polisstyrelsen, medför denna anordning äfven den fördel, att den beslutande

myndigheten erhåller en merendels fullständig och tillförlitlig kunskap om de faktiska förhållandena i hvarje särskildt fall, en kunskap, utan hvilken grundvalen för ett riktigt afgörande saknas. Den största förändringen i detta afseende har ägt rum med ransakningar i grofva brottmål. Medan dessa förr handlades uteslutande af polismästaren själf i poliskammaren, verkställes nu nästan hela undersökningen och utredningen i dylika mål af polisens detektivafdelning.

Polisstyrelsens lokaler äro förlagda i öfverståthållareämbetets hus n:r 4 Myntgatan, där poliskammaren disponerar större delen af våningen 1 tr. upp och polisdomstolen hela våningen 3 tr. upp. Alla verkets lokaler undergingo 1885 en genomgripande reparation och omändring, hvilken medförde högst afsevärda fördelar för verket. En olägenhet kunde emellertid därvid endast delvis öfvervinnas, och den var det trånga utrymmet. Särskildt i fråga om poliskammaren visade det sig omöjligt att bereda plats t. o. m. för ett par rent af nödvändiga rum. Poliskammarens lokaler bestå af två sessionsrum, ett större, hvilket står i förbindelse med ransakningsfängelset, och ett mindre, 1 mottagningsrum för polismästaren, 1 d:o för polisintendenten, 1 arbetsrum för sekreteraren samt ett större gemensamt rum för räkenskapsföraren och kanslisterna jämte 4 väntrum för parter; således saknas mottagningsrum för den biträdande polismästaren samt arbetsrum för notarierna. Polisdomstolens lokaler bestå af 1 sessionssal, 2 rum för polisdomaren, 1 rum för notarierna, 1 kanslistrum samt väntrum.

* * *

Inom *poliskåren* finnas 4 ordinarie grader, nämligen kommissarie, öfverkonstapel, inspektionskonstapel och konstapel. Dessutom höra till kåren fyra föreståndare, af hvilka dock tre tillika äro kommissarier, samt kårens rekryter, de s. k. extrakonstaplarna. Kårens hela styrka uppgår enligt 1896 års stat till 544 man.

Poliskåren är indelad i två större fördelningar, nämligen den icke uniformerade och den uniformerade. Den icke uniformerade delen omfattar tre underafdelningar, nämligen detektiv-, prostitutions- och ordonnansafdelningarna, den uniformerade två sådana, nämligen central- och distriktpolisen.

För polispersonalen är gällande en instruktion af den 31 juli 1866 med åtskilliga däri sedermera gjorda ändringar.

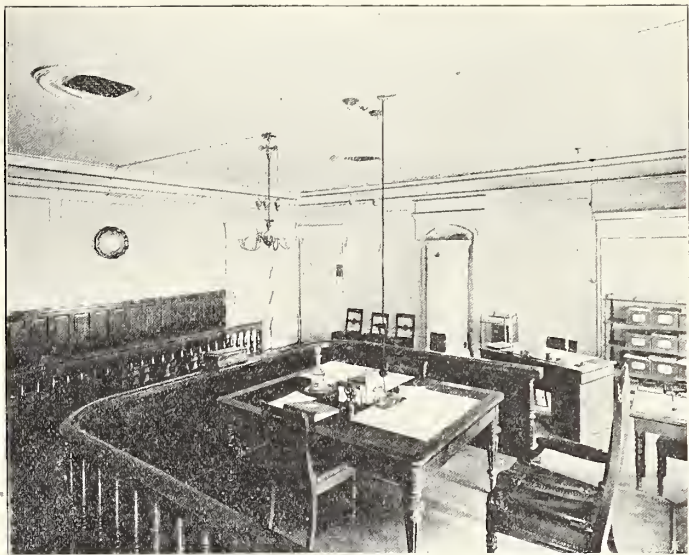
Om poliskårens uppgift, organisation och verksamhet torde insikt enklast vara att vinna genom en öfversikt af de särskilda afdelningarnas verksamhet.

Detektiva polisafdelningen räknar sin begynnelse från början af 1850-talet, då 4 af den nybildade polisens manskap sattes till uteslutande tjänstgöring »vid säkerhetspolisen». I polisens stat uppfördes afdelningen först 1856, då den såsom en särskild kår ställdes under befäl af polisadjutanten

och tilldelades en styrka af 8 man, utaf hvilka emellertid 2 anvisades sådana göromål, som nu räknas till prostitutionspolisens verksamhetsområde. Afdelningen har sedermera tid efter annan förstärkts, så att den nu räknar 3 kommissarier, af hvilka den ena är afdelningens föreståndare och chef, 5 öfverkonstaplar och 40 konstaplar. Af kommissarierna äro de båda äldsta tillika förordnade att vara stadsfiskaler och uppbära i sådan egenskap aflöning äfven å rådstufvurättens stat. Afdelningens konstaplar äro i grad likställda med inspektionskonstaplar och hafva alltså förmanskap för öfriga konstaplar inom kåren.

Detektivpolisens verksamhet är af en tvåfaldig natur, nämligen antingen preventiv eller repressiv. I det förra fallet afser den att hindra föröfvandet af brott, i det senare åter att upptäcka begångna brott och befordra den brottslige till laga ansvar.

Den preventiva verksamheten utöfvas i främsta rummet genom tillsyn öfver personer, som äro brottslingar till yrket eller eljest kända såsom i hög grad illasinnade och samhällsvådliga. Gagnet af en sådan uppsikt, om den utöfvas med tillräcklig kraft och ihärdighet,

C. J. G. fot.

94. Polisdomstolens sessionssal.

är lätt att inse; äfven den djärfvaste och förslagnaste brottsling förlamas i väsentlig mån i sin straffbara handtering, om han vet att polisens öga oafbrutet följer honom; den ort, där en dylik uppsikt utöfvas, förlorar snart för honom sitt behag, och i de flesta fall förlägger han inom kort utöfningen af sitt yrke till någon annan, för honom mindre vådlig trakt.

För utöfningen af detta slags uppsikt åligger detektivpolisen att skaffa sig noggrann kännedom om alla personer, som kunna misstänkas vara brottslingar till yrket, att lära sig igenkänna deras utseende, skaffa sig kunskap om deras bostäder, umgänge och sysselsättning samt med uppmärksamhet följa deras åtgöranden af hvad slag som helst. För verkställande häraf äro vissa anordningar vidtagna, hvilka emellertid icke lämpligen kunna här skildras.

Det har länge varit ett önskningsmål, att detektivafdelningen måtte beredas så mycken arbetskraft, att en särskild underafdelning därinom kunde

inrättas, hvilken uteslutande hade till uppgift att hålla tillsyn öfver brottslingar. Hittills har detta icke kunnat ske, emedan spaningsgöromålen vuxit till den grad, att de allt mer och mer upptagit största delen af afdelningens tid och krafter, och den ringa förstärkning, afdelningen under de senare åren erhållit, icke ens motsvarat det behof af ökad arbetskraft, som kräfts af spaningsgöromålens tillväxt.

En annan art af detektivpolisens preventiva verksamhet är bekämpandet af lösdrifveriet, ett ondt som, om det tillåtes att ohejdadt utbilda sig, likt en kräftskada fräter på samhället och som särskildt frodas i och omkring de stora städerna, icke minst Stockholm. I sin värsta form visar sig lösdrifveriet däri, att band af sysslolösa, lättjefulla och lastbara män och kvinnor rota sig tillsammans och föra ett i hvarje afseende tygellöst lif; lifnärande sig genom stöld och bettleri bilda dessa band en verklig skola för brott och liderlighet, så mycket farligare som det obundna och äfventyrliga lif de föra erbjuder en viss lockelse för den del af ungdomen, som får sin uppfostran å gator och gränder. Gent emot de samhällsvådor, som ett sådant tillstånd medför, söker staten skydda sig genom lösdrifvarelagen. Tillämpningen af denna lag åligger i första hand detektivafdelningen, som har att anhålla lösdrifvare, meddela dem varning samt, om de icke låta rätta sig däraf, häkta dem och inställa dem i poliskammaren, hvilken äger ådöma dem tvångsarbete.

Den repressiva delen af detektivpolisens uppgift består, såsom förut är nämnt, i upptäckande af brott och brottslingar. Hvilket vidsträckt arbetsfält i detta afseende erbjuder sig i ett modernt storstadssamhälle, sådant som Stockholm numera blifvit, torde knappast behöfva antydas. Och lika litet lär det vara af nöden att erinra om hvilket mått af energi, iakttagelseförmåga, fintlighet och framför allt erfarenhet, som kräfves af en god detektivpolis.

När detektivafdelningen genom angivelse eller på annat sätt erhåller kunskap om att ett brott misstänkes vara begånget, åligger afdelningen till en början att anställa undersökning om det uppgifna brottets verklighet. Vinnes då visshet därom eller åtminstone sannolikhet därför, har afdelningen att med all kraft och skyndsamhet efterspana gärningsmannen. Hvilka medel därvid äro att använda beror naturligtvis på förhållandena i hvarje särskildt fall. I regel bör spaningen utgå från den ort, där brottet timat, och börja med en minutiöst noggrann och fullständig undersökning om sättet för brottets föröfvande samt alla förhållanden å platsen. Är den spanande detektiven väl förtrogen med de olika »arbetssätt», som äro utmärkande för de mera kända brottslingarne, kan han ofta redan af den metod, som brottslingen följt, erhålla en god ledning till gärningsmannens upptäckande. Sedermera bör spaningen fortgå under ett oafbrutet fasthållande vid de faktiskt föreliggande omständigheterna; intet är för en detektiv far-

ligare än att lämna fantasien fria tyglar och söka lösa den föreliggande frågan genom uppkonstruerande af mer eller mindre vidunderliga kombinationer af den art, som skänker allmänheten så mycket nöje i de s. k. polisromanerna; detta tillvägagångssätt kan lyckas i ett fall, men säkert är, att det dessemellan misslyckas i hundra. Lyckas spaningarna i så måtto, att en person blir gripen såsom misstänkt för det ifrågavarande brottet, åligger detektivafdelningen att hålla förhör med honom samt, om skäl därtill förefinnes, inmana honom i häkte. Efter häktningen skall den tilltalade inom 24 timmar inställas i poliskammaren, hvarest då genast hålles ett nytt förhör med honom, hufvudsakligen afseende att undersöka häktningsåtgärdens laglighet. Finnes densamma befogad, och är ej saken så enkel, att den redan hunnit fullt utredas, återförvisas ärendet af poliskammaren till detektiva afdelningen för fortsatt utredning. Afdelningen har då att åstadkomma en fullständig utredning i målet, hålla detaljerade förhör med den tilltalade, höra andra personer, som kunna hafva upplysningar att meddela, efterspana och gripa medbrotslingar, taga i beslag gods, som kan vara åtkommet genom brottet, o. s. v. När inga vidare upplysningar stå att vinna, har detektivafdelningen att sammanfatta hela resultatet af sin undersökning i en fullständig rapport samt därefter åter öfverlämna målet till poliskammaren, hvarifrån, om icke skäl till åtalets nedläggande skulle yppa sig, målet förvisas till domstol. Tillåtes den tilltalade vara på fri fot, förfares på enahanda sätt, utom att målet aldrig inkommer till poliskammaren förrän fullständig rapport afgifves.

Till underlättande af brottslingars och lösdrifvares gripande samt tillrättskaffande af egendom, som på brottsligt sätt afhändts ägaren, utgifves af detektiva polisafdelningen i Stockholm under öfverståthållareämbetet inseende en särskild tidning, benämnd »Polisunderrättelser». Denna tidning utkommer tre gånger i veckan och sändes ofördröjligen med posten till alla polismän med själfständig verksamhet i riket, jämte polisstyrelserna i Kristiania, Helsingfors, Köpenhamn och Berlin, äfvensom till åtskilliga polismyndigheter vid Norges gräns mot Sverige. Till enskilda personer utlämnas däremot icke tidningen.

Tidningen har två afdelningar, en för kriminella ärenden och en för ärenden angående lösdrifvare. Den förra afdelningen innehåller hufvudsakligast dels efterlysningar af för allmän säkerhet vådliga personer eller tillkännagifvande att sådan person gripits eller att efterspaningarna efter honom af annan anledning böra inställas, dels uppgift på stulen och bortkommen egendom, dels förteckning å alla medborgerligt förtroende förlustiga personer, som under närmaste framtiden komma att frigifvas. Lösdrifvareafdelningen innehåller meddelande om alla personer, som varnas eller ådömas tvångsarbete för lösdrifveri, samt uppgift å alla personer, som inom den närmaste framtiden skola frigifvas från tvångsarbete, m. m. De meddelanden, som intagas i Polisunderrättelser, insändas från de myndigheter, som i

närmaste hand äro i tillfälle meddela dem, såsom allmänna åklagare, fängelseföreståndare o. s. v. Alla i Polisunderrättelser förekommande namn registreras af redaktionen, och därefter uppgöras fullständiga månads- och årsregister, som åtfölja tidningen; hvart femte eller sjette år utgifves dessutom ett större register.

Polisunderrättelser, som började utgifvas 1878, innebar ett stort framsteg för det svenska polisväsendet, och det gagn, som tidningen alltjämt medför, kan icke skattas för högt.

Uppstår fråga om gripande af en för brott misstänkt person, underlättas denna åtgärd naturligtvis i hög grad, om tillgång finnes till hans porträtt; genom spridande af detsamma på lämpligt sätt, t. ex. dess inlagande i Polisunderrättelser, eller, om den misstänkte antages hafva begifvit sig utomlands, i liknande utländska publikationer, vinnas i de flesta fall ett lyckligt resultat. Därför är det föreskrifvet, att alla personer, som undergå bestraffning för groft brott, skola fotograferas, innan de frigifvas från straffet; fotografierna fördelas sedan mellan polisstyrelserna i de större städerna. Den porträttsamling, som polisstyrelsen i Stockholm sålunda bekommer, tillökad med åtskilliga porträtt, som styrelsen på annat sätt vet att förskaffa sig, utgör det s. k. »förbrytarealbumet». Ordnandet och förvarandet af detta album åligger detektivafdelningen. Ordnandet af porträtten sker efter de olika kategorierna af förbrytelser; sålunda ser man i särskilda afdelningar för sig fiktjufvar, inbrottstjufvar, rånare, mördare, förfalskare, sedelförfalskare, myntförfalskare, menedare, sedlighetsförbrytare, bedrägliga gäldenärer o. s. v. Denna klassifikation grundar sig därå, att en brottsling, som har en viss specialitet, icke gärna går utom denna; det är sällsynt, att t. ex. en fiktjuf föröfvar inbrott eller en myntförfalskare förfalskar sedlar, o. s. v.

Underlättandet af förbrytares gripande är emellertid icke det enda gagn, som förbrytarealbumet medför. Som bekant stadgar vår lag i vissa fall förhöjdt straff för återfall i brott, och äfven där dylikt s. k. iterationsstraff icke förekommer, bör en förut undergången allvarligare bestraffning räknas såsom en försvarande omständighet. När en person är tilltalad för ett brott, och särskildt om detsamma tillhör dem, som äro belagda med iterationsstraff, blir det alltså af synnerlig vikt att taga reda på den tilltalades antecedentia. Denna undersökning är emellertid icke alltid så lätt, enär gamla förbrytare just för att undgå iterationsstraff i dylika fall ofta hafva falska uppgifter om namn och lefnadsförhållanden. I sådana fall har man stor nytta af förbrytarealbumet; återfinnes den tilltalades bild där, är saken klar.

I Paris använder man, som bekant, för ifrågavarande ändamål en af afdelningschefen i polisprefekturen M. Alphonse Bertillon uppfunnen metod, benämnd antropometri eller konsten att identifiera personer genom mät-

ningar af vissa kroppsdelar, hvilkas mått enligt vunen erfarenhet icke undergå förändring hos fullvuxna personer. Detta system tillämpas med lysande framgång af M. Bertillon själf samt har utom Paris upptagits af polismyndigheterna i många större städer och ehuru helt nytt redan framkallat en rik litteratur. Å detektivstationen i Stockholm finnes en samling antropometriska instrument, anskaffade från Paris, men metoden utöfvas i regel icke, af det enkla skäl att den ännu är obehöflig och man därför icke velat betunga personalen med det tidsödande arbete, som dess utöfning medför. Att uppleta en persons bild i pariserpolisens porträttsamling, hvilken årligen lär tillväxa med omkring 12,000 porträtt, är naturligtvis mycket svårt, men detsamma gäller icke om förbrytarealbumet i Stockholm med dess omkring 2,000 porträtt, på det omsorgsfullaste klassificerade och ordnade.

För att gifva en föreställning om omfattningen af detektivpolisens spaningsgöromål lämnas här ett utdrag ur afdelningens brottnålstabeller för 1895:

Antal anmälda brott	4,805
Antal upptäckta brott	2,987
% af de anmälda	62.16
Genom brott förkommen egendoms värde i kr.	142,131
Tillrättaskaffad egendoms värde i kr.	86,150
% af den förkomna egendomens värde	60.61

* * *

Prostitutionsafdelningen, hvars begynnelse, såsom förut är nämnt, kan räknas från början af 1850-talet, uppfördes såsom en särskild afdelning i polisens stat först år 1864, då den tilldelades en styrka af 1 öfverkonstapel och 2 konstaplar. Enligt 1896 års stat räknar afdelningen 1 föreståndare, 1 öfverkonstapel och 8 man.

Afdelningens uppgift är att hålla uppsikt å kvinnor, som *offentligen* föra ett sedeslöst lefverne; någon s. k. hemlig prostitution existerar icke i Stockholm. Ändamålet med denna uppsikt är tvåfaldig, nämligen dels att hindra unga kvinnor, som börjat komma på afvägar, från att förfalla till yrkesmässig skörlefnad, dels att sätta vissa skrankor för tygellösheten hos de kvinnor, som uteslutande lifnära sig genom lasten.

I det förra afseendet utöfvar afdelningen en verksamhet, som icke är mindre gagnande därför, att den sker i det tysta. Visar en ung kvinna tecken till att börja förfalla till offentlig osedlighet, söker afdelningen till en början inverka på henne å öfvertygelsens väg, vidare lämnas under rättelse om förhållandet till hennes målsman, om hon är omyndig, till anhöriga, om hon äger sådana, som kunna taga vård om henne, till pastorsämbetet i hennes hemort, om hon är ifrån landsorten, o. s. v. Har kvinnan

ett hem utom Stockholm eller utsikt att å något ställe i landsorten erhålla en hederlig sysselsättning, kan hon erhålla reshjälp för att begifva sig från Stockholm, o. s. v. Ett stort antal unga kvinnor räddas på detta sätt från prostitutionen.

De kvinnor åter, som icke låta rätta sig, utan sjunka därhän, att de offentligen utbjuda sig till skörlefnad mot betalning, varda på föranstaltande af prostitutionsafdelningen underkastade skyldighet att å vissa tider undergå besiktning af läkare. I fråga om dylika kvinnor åligger prostitutionspolisen vidare att tillse, dels att de icke undandraga sig besiktningarna, dels att de icke offentligen uppträda på ett anstötligt eller förargelseväckande sätt. För besiktningarna finnas tre läkare anställda, hvilka emellertid icke tillhöra polisen, utan äro uppförda å hälsovårdsnämndens stat.

Prostitutionens omfattning i hufvudstaden synes af nedanstående redogörelse för år 1895:

Vid årets början inskrifna kvinnor	483	
Under året inskrifna:		
som förut varit prostituerade	219	
som icke varit prostituerade	117	819
Under året från besiktningsskyldighet frikallade:		
på grund af äktenskap	6	
» » » erhållen tjänst	12	
» » » erhållet arbete	32	
» » » vård af anhöriga	7	
» » » intagning å skyddshem	9	
» » » » » arbetsinrättning eller dylik anstalt	10	76
Under året afflyttade från staden	63	
» » afvikna	54	
» » döda	7	
Vid årets slut intagna i häkte, straff- eller tvångsarbetsanstalt eller dylik inrättning	131	255
Vid årets slut inskrifna	488	819

* * *

Ordonmansafdelningen inrättades försöksvis år 1885 samt uppfördes å stat år 1886 med en styrka af 1 öfverkonstapel och 6 man. Enligt nu gällande stat består afdelningen af 1 kommisarie och föreståndare samt 9 man.

De förrättningar, som ombesörjas af ordonnanspolisen, bestå i att bringa polisstyrelsens beslut och förständiganden till samtliga polisafdelningarnas kännedom, att förmedla samverkan mellan polisstyrelsen samt öfriga ämbetsverk och myndigheter, införskaffa nödiga handlingar och upplysningar i administrativa ärenden, hålla undersökningar i mål, som icke angå brottsligt förfarande, t. ex. fattigvårdsmål, verkställa kallelser och hämtningsbeslut i vissa fall, m. m.

Ordonnansafdelningens göromål äro mindre i ögonen fallande för den utomstående, men därför icke af mindre vikt. Snarare kan man påstå, att den jämna och oafbrutna fortgången af ordonnanspolisens verksamhet mer än något annat är nödvändig för det hela, ty om en rubbning uppstode i dess bestyr, löpte hela polisverkets maskineri fara att afstanna. Säkert är också, att med undantag af detektivpersonalen icke någon del af poliskåren har ett så strängt och ihållande arbete som ordonnanspolisen.

* * *

C. J. G. fot.

95. Ridande poliskåren.

Centralafdelningen inrättades med ingången af år 1876. Dess styrka, som då utgjorde 1 föreståndare, 2 öfverkonstaplar och 16 konstaplar jämte den extra poliskåren 40 man, utgör nu 1 kommissarie och föreståndare, 5 öfverkonstaplar, 28 inspektionskonstaplar, 35 konstaplar och såsom förut 40 extra konstaplar.

Med centralpolisens folk anordnas bevakning vid teatrar, förlustelokalerna, ångslupsbryggor o. d. äfvensom å andra platser, där tillfälligtvis folk strömmar samman och särskild polisbevakning därför blir af nöden. Sådan bevakning fullgjordes förut af distriktpolisen, och då denna icke är tahikare än som erfordras för den regelmässiga patrulleringen, hörde därför brist i patrulleringstjänsten snart sagdt till ordningen för dagen.

Till centralpolisens åliggande hör vidare att utöfva kontroll öfver att gällande ordningsföreskrifter angående åkeri, spårvägs-, omnibus- och ångslupstrafiken, stadsbudsväsendet m. fl. kommunikationsanstalter efterlefas. Till befrämjande häraf mönstrar och inspekterar afdelningens personal tid efter annan ifrågavarande inrättingars manskap och materiel, hvarjämte å afdelningens station föras noggranna rullor öfver åkare, droskkuskar, omnibusägare, stadsbud m. fl., angifvande äfven de förseelser i yrket, för hvilka enhvar blifvit straffad.

Ett annat synnerligen maktpåliggande bestyr för centralpolisen är ut-

C. J. G. fot.

96. Öfverkonstapel till häst.

öfvande af inspektion öfver den patrullerande personalen. Denna inspektion utöfvades förut dels af polisintendenten, dels inom hvarje distrikt af dess kommissarier och öfverkonstaplar, men som dessa voro strängt upptagna af andra göromål, blef denna tillsyn icke till fyllest.

Centralpolisens ifrågavarande inspektion verkställdes till en början genom afdelningens konstaplar; som det emellertid visade sig vara en afsevärd olägenhet, att dessa polismän icke hade befälsrätt öfver det manskap, som de skulle kontrollera, inrättades med början af år 1891 vid centralafdelningen en särskild befälsgrad närmast under öfverkonstapelsgraden med benämning inspektionskonstapel, hvilken grad tilldelades afdelningens inspekterande personal.

Inspektionskonstaplarne äro, med undantag af 1 man, som är upptagen af expeditionsgöromål, indelade till tjänstgöring tre å hvar och ett af hufvudstadens nio polisdistrikt. De äro närmast under distriktets öfverkonstaplar ansvariga för den yttre ordningen och säkerheten inom distriktet. Deras tjänstgöring är så ordnad, att inspektion i distriktet oafbrutet pågår under alla dygnets timmar; hvarje inspektionskonstapel har under två på hvarandra följande dygn tjänstgöring tolf timmar om dygnet samt är ledig det tredje dygnet. Under inspektionerna skola inspektionskonstaplarne genomvandra hela distriktet, sålunda äfven de gator, där patrull-

C. J. G. fot.

97. Konstapel till häst.

leringslinier ej finnas; de skola därvid flitigt visitera och kontrollera patrullerna samt i fall af behof undervisa och bistå dem; vidare skola de tillse, att renhållningen å gator och allmänna platser ordentligen fullgöres, samt att gällande ordningsföreskrifter i afseende å åkeriväsande och andra kommunikationsanstalter noggrannt efterlefas. Gagnet af ifrågavarande s. k. centralinspektion är högst afsevärdt; oafsedt den regelbundenhet i den ordinarie patrulleringen, som ernås genom den ständiga kontrollen därå, har en ökad trygghet och ordning vmmits därigenom, att hvarje gata och allmän plats erhållit polistillsyn åtminstone några gånger om dygnet.

Till centralafdelningen hör den *ridande polisafdelningen*, som består af 1 öfverkonstapel och 12 man.

Den ridande polisen inrättades första gången på försök år 1884. Anledningen därtill var hufvudstadens då pågående hastiga tillväxt; i mån som utkanterna af stadsområdet begynte bebyggas och befolkas, förspordes allt oftare klagomål öfver den ofullständiga polisbevakningen därstädes, särskildt i fråga om yttre delarna af Östermalms och Kungsholms församlingar. Då de områden, som voro i behof af bevakning, hade den utsträckning, att, om bevakningen skulle bestridas med fotpatruller och besörjas på ett något så när tillfredsställande sätt, en högst väsentlig ökning af polispersonalen varit af nöden, beslöt man i stället att göra ett försök med ryttarepatruller. Detta försök utföll så gynnsamt, att den ridande kåren redan följande år uppfördes å ordinarie stat; alltsedan dess har ock polisrytteriets outhärlighet varit oomtvistad.

Den ridande polisafdelningen åligger dels att bestrida patrullerings-tjänst å vissa bevakningslinier, dels att förrätta den polistjänst i öfrigt, som vid särskilda tillfällen kan uppdragas åt kåren. Patrullerings-tjänsten omfattar sju bevakningsområden, belägna ett å Djurgården samt de öfriga i utkanterna af Adolf Fredriks, Johannes, Östermalms, Kungsholms, Katarina och Maria församlingar, ett i hvarje församling; de två sistnämnda områdena bevakas dock endast växelvis. Hvarje patrull består i regel af två ryttare. De patrullerande, som inom staden skola rida i rask skridt, men utom stadens område få öka takten till kort traf, åligger att aktgifva på och söka undanröjja allt, som kan vara af beskaffenhet att utgöra hinder för allmänna trafiken och rörelsen, att vid färdandet förbi och genom de platser utom staden, som pläga utgöra tillhåll för uteliggare och lösdrifvare, noga aktgifva å de personer, som där anträffas, samt att i öfrigt söka förekomma allt, som kan störa ordningen och säkerheten inom bevakningsområdet.

Ryttarepatrulleringen har visat sig i väsentlig mån främja ordningen i stadens utkanter; af ännu större gagn är emellertid polisrytteriets tillfälliga användning vid större oordningar, folkskockningar o. d. Ryttaren har en ständig öfversikt öfver folkhopan; eftersom folket i regel viker undan för hästen, har han äfven i trängsel frihet att röra sig; han kan genom hästen snabbt förflytta sig, allt omständigheter hvarigenom vid folksamlingar en ryttare har ett så afgjort företräde framför fotfolk, att vid sådana tillfällen en man till häst gör mera nytta än många man till fot.

Den ridande polisen har två stall, nämligen ett vid femte polisdistriktets station i huset nr 36 Kammakaregatan, innehållande 17 spiltor med tillhörande stallkammare, fourage- och förvaringsrum samt vagnshus, och ett i den s. k. Siwerska kasernen vid Tjärhofsgatan, inredt med spiltor för 11 hästar. Antalet hästar är för närvarande 21.

Remonteringen sker genom inköp af lämpliga hästar under hand. Någon särskild ridskola för dem af poliskåren, som kommenderas till tjänst-

göring vid ridande afdelningen, är icke af nöden, enär inom kåren finnes ett fullt tillräckligt antal konstaplar, som vid kavalleriregementena erhållit fullgod utbildning såsom ryttare.

Centralafdelningen har slutligen ännu ett synnerligen maktpåliggande värf sig anförtrodt, nämligen att vara en skola för poliskårens rekryter, extrakonstaplarna, i hvilken dessa meddelas den utbildning, som är erforderlig för vinnande af fast anställning vid kåren. Till afdelningens verksamhet i detta afseende återkomma vi senare på tal om poliskårens rekrytering och utbildning.

* * *

Frånsedt den bevakningstjänst, som fullgöres af centralafdelningen, utöfvas hela den yttre bevakningen af hufvudstaden utaf *distriktpolisen*.

Distriktpolisen är poliskårens stamtrupp; alla de öfriga afdelningarna äro mer eller mindre att räkna såsom specialkårer. Distriktpolisen har ock större numerär än alla de andra afdelningarna tillsammans; af poliskårens hela styrka, 544 man, tillhöra nämligen icke mindre än 367 man distriktpolisen.

Distriktpolisen har sitt namn däraf, att den är fördelad till tjänstgöring i de nio polisdistrikt, hvori hufvudstaden är indelad. Dessa distrikt sammanfalla i det närmaste med de territoriella församlingarna, och ett hvart af dem har sin särskilda polisstyrka. Officiellt benämnas distrikten dock icke efter församlingsnamnen, utan med nummer, sålunda att

1:sta distriktet	omfattar	Storkyrkoförsamlingen
2:dra	»	Maria Magdalena församling
3:dje	»	Kungsholmens »
4:dje	»	Klara »
5:te	»	Adolf Fredriks »
6:te	»	Jakobs församling jämte Skeppsholmen och Kastellholmen
7:de	»	Östermalms församling
8:de	»	Katarina »
9:de	»	Johannes »

Djurgården tillhör 7:de polisdistriktet, men har egen polisstation och egen personal utom kommissarie, hvadan den rätteligen borde anses utgöra ett särskildt polisdistrikt med samma kommissarie som sjunde distriktet.

I öfrigt har hvarje polisdistrikt en polisstation och står under befäl af en kommissarie. Den underlydande styrkan i hvarje distrikt består af 3 öfverkonstaplar och ett växlande antal konstaplar; vid polisafdelningen å Djurgården finnas dock endast 2 öfverkonstaplar.

Distriktpolisens hufvudsakligaste uppgift är att genom en regelmässig patrullering hålla noggrann bevakning öfver stadens gator och andra allmänna platser. Personalens numerär är naturligtvis icke tillräcklig för att utsträcka denna bevakning till alla offentliga platser; staden är därför

indelad i vissa bevakningsområden, och inom hvarje sådant område finnes den väg, som patrullen har att vandra, noga bestämd; denna väg benämnes patrulleringslinie. Patrulleringen fortgår hela dygnet utan afbrott, men med hänsyn till det olika behovet af bevakning under dagen och under natten äro patrulleringslinierna anordnade efter olika grunder för dagbevakningen och nattbevakningen, hvilken senare omfattar tiden från kl. 9 e. m. till kl. 5 f. m. Ofta händer, att till följd af sjukdomsfall, vakanser, kommendering till annan tjänstgöring o. s. v. den tjänstgörande personalen i ett distrikt icke är fulltalig, och att patrulleringen därför måste för tillfället inskränkas;

C. J. G. fot.

98. Kommissarie.

99. Öfverkonstapel till fot.

för sådana fall minskas antalet patrulleringslinier efter behof genom sammanslagning af vissa linier i enlighet med en af polisstyrelsen fastställd plan, omfattande så väl dag- som nattbevakningen. För upprätthållande af patrulleringstjänsten finnas alltså fyra fullständiga system utarbetade, två för dagen, ett ordinarie och ett i reserv, samt likaledes två för natten, ett ordinarie och ett i reserv.

De flesta patrulleringslinierna hållas besatta med endast en man; å vissa linier, som hafva ett afsides läge eller beröra särskildt illa kända trakter, nyttjas dock dubbelpatrull.

Hvarje distriktskonstapel har tjänstgöringsskyldighet under åtta timmar af dygnet, fördelade i två pass å fyra timmar hvardera; för att hålla en enkel patrulleringslinie besatt under hela dygnet fordras alltså 3 man.

Patrullerande konstapel ansvarar ytterst för ordningen och säkerheten inom det honom anvisade området. Han skall för den skull med oafbruten vaksamhet följa hvad som tilldrager sig under tjänstgöringen och anmäla för närmaste förman allt hvad han i tjänsten anmärker. Han skall söka förekomma allt, som stör lugn, ordning och trygghet inom bevakningsområdet; uppstår hos honom misstanke, att brott någonstädes föröfvas, skall han skyndsamt begifva sig till platsen och söka hindra brottets vidare utförande samt gripa gärningsmannen. Vid öfverfall och våldsamheter har han att lämna den förfördelade skydd samt anhålla våldsverkaren. Vid

C. J. G. fot.

100. Inspektionskonstapel.

101. Konstapel till fot.

olyckshändelser skall han lämna allt det bistånd omständigheterna kräfva. Mot allmänheten skall han iakttaga ett humant, men tillika bestämdt och värdigt sätt.

Öfverkonstaplarna i distriktet hafva tjänstgöring af tvåfaldig art; de äro antingen jourhavande eller inspekterande. Jourhavande öfverkonstapel har vakt å afdelningens station samt ansvarar för ordningen därstädes. Han får icke aflägsna sig från stationen utom i tjänsteärenden eller för intagande af måltider, vid hvilka tillfällen en af de i distriktet tjänstgörande inspektionskonstaplarna skall kommenderas att föra befäl å stationen. Den inspekterande öfverkonstapeln har att närmast öfver inspektionskonstaplarna tillse, att patrulleringstjänsten i distriktet noggrant upprätthålles, samt att i öfrigt öfvervaka den yttre ordningen inom distriktet. Fördelningen af tjänst-

göringen mellan öfverkonstaplarna i ett distrikt sker så, att under tre på hvarandra följande tjänstgöringsdygn, räknade från kl. 9 f. m. den ena dagen till samma tid följande dagen, hvarje öfverkonstapel första dygnet är inspekterande till kl. 11 e. m., därefter tjänstfri, hela andra dygnet är jourhafvande samt tredje dygnet är tjänstfri.

Distriktskommisarie är inom det honom anvisade distrikt ansvarig för upprätthållande af ordning och säkerhet till person och egendom samt har inseedet och befälet öfver den där anställda personalen och ansvarar

C. J. G. fot.

102. Första polisdistriktets station.

för dess tjänstgöring. Han författar eller öfverser och underskrifver alla rapporter, som ingifvas från distriktet, och är ansvarig för deras riktighet, samt verkställer utredningar i ärenden, som från polisstyrelsen remitterats till distriktet för yttrande. Han öfvervakar ordningen å stationen samt tillser, att de olika rullor och journaler — till antal 21 — som där skola föras, alltid finnas i behörigt skick.

Distriktskommisarierna tjänstgöra äfven såsom åklagare i polisdomstolen; deras befogenhet i detta afseende är dock i någon mån inskränkt, i det vissa åtal enligt beslut af öfverståthållareämbetet skola utföras af stadsfiskalerna.

Personalens tjänstgöring och åligganden äro enahanda inom alla de olika distrikten. Ett särskildt slags tjänstgöring förekommer dock inom 5:te distriktet; å dess station skall nämligen alltid mellan kl. 8 på morgonen och kl. 12 på natten vara förlagd en polispiket af 6 man, ständigt färdig till utryckning. Piketen skall utan rekvisition rycka ut vid eldsvåda samt får rekvireras genom telefon eller medelst användande af brandskåp, när i följd af olyckshändelse eller annat dylikt förhållande behof yppas af förstärkt polisbevakning för gatas afstängning eller upprätthållande af säkerhet och ordning, samt när slagsmål eller andra oordningar uppstå eller hota att uppstå och polisstyrkan å platsen är otillräcklig. Polispiketen färdas åkande; i fråga om snabb utryckning täflar den med brandkåren.

* * *

Det är icke ringa kvalifikationer, som fordras hos en god polisman, äfven i de lägre graderna. Utom en stark och sund kropp måste han af naturen besitta tillräckligt omdöme för att på egen hand kunna finna det rätta under brydsamma omständigheter, en rättrådighet, som af intet låter sig förledas, ett mod, som icke skyr någon fara, när det gäller plikten, och ett tålmod, som icke af de gröfsta personliga förolämpningar, ej ens af hugg och slag, låter rubba sig till att en hårsman öfverskrida lagens ramar. Har han af naturen dessa egenskaper, så måste han därjämte förvärfva insikt i de omfattande delar af författningsväsendet, som tillhöra hans verksamhetsområde, samt inläras en disciplin, som gör befälets vilja till hans egen.

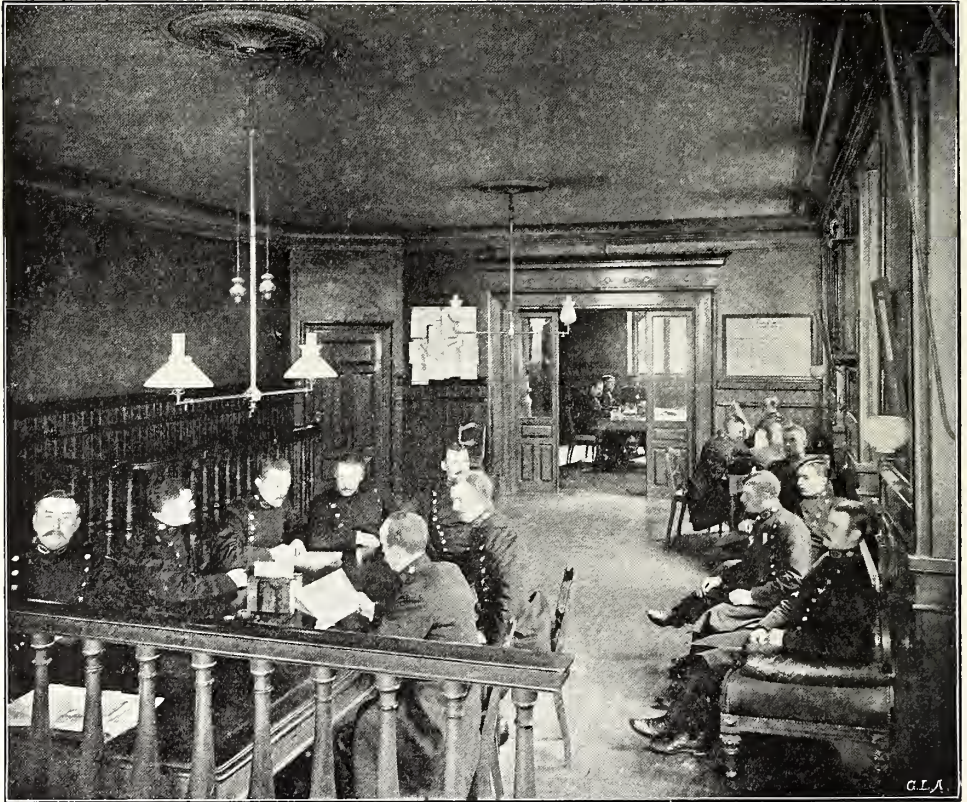
Få saker äro därför af större vikt för polisinstitutionen i dess helhet än ett noggrannt urval vid kårens rekrytering samt en omsorgsfull utbildning af rekryterna. I det föregående är antydt huru mycket i detta afseende försumrades under gamla tider, ja långt in på vårt århundrade, samt att följderna af dessa försummelse icke uteblefvo.

För närvarande nedlägges däremot ett synnerligen noggrannt och tråget arbete på poliskårens rekrytering och utbildning.

För att blifva antagen till extra konstapel fordras att vara minst 175 centimeter lång, minst 21 och högst 25 år gammal, hafva godt omdöme, lugnt sinnelag, god hälsa, stark kroppsbyggnad och ett ansenligt yttre, vara fri från alla kroppslyten, vara nykter, redbar och af fullkomligt god frejd samt hafva uti förut innehafda befattningar ådagalagt ett hedrande uppförande. Den sökande måste dessutom vara ogift och, om han ej under värnpliktsåldern varit i militärtjänst, hafva fullgjort stadgad vapenöfning. Sökande, som är eller varit militär, måste hafva genomgått examen i underbefälsskolans högre kurs; annan sökande bör hafva åtnjutit undervisning i elementarläroverk till och med 5:te klassen eller genomgått annan jämförlig kurs. Sökanden måste personligen inställa sig samt undergå besiktning af polisens läkare.

Varder en sökande antagen, så anställles han med detsamma såsom extra konstapel vid poliskåren och tilldelas centralafdelningen. Därefter börjar arbetet med hans utbildning.

Denna utbildning är så väl teoretisk som praktisk. Centralafdelningens föreståndare, öfverkonstaplar och därtill skickliga konstaplar gifva, under polisintendentens inseende, extra konstaplarna lektioner i gällande instruktioner, order, de flesta polisförfattningar, större delen af strafflagen samt vissa delar af civillagen; någon undervisning i ämnen, som höra till allmän-

C. J. G. fot.

103. Sjunde polisdistriktets station.

bildning, meddelas däremot icke, emedan ingen antages till extra konstapel utan att i detta afseende hafva tillräckliga insikter. Därjämte öfvas extra konstaplarna i exercis, fäktning o. d. samt skötande af telefonväxel. För bevaknings- och särskildt patrulleringstjänsten inöfvas extra konstaplarna i regel genom att åtfölja centralafdelningens ordinarie polismän vid kommanderingar och patrulleringar; i sådana fall är den ordinarie skyldig fästa extra konstapeln uppmärksamhet på allt anmärkningsvärdt eiler lärorikt, som under tjänstgöringen förekommer. För kontroll därå, att den ordinarie konstapeln lärutinnan fullgör sin skyldighet och att hans undervisning följts med uppmärksamhet, får, om tiden det medgifver, extra konstapeln

vid återkomsten till afdelningens station inför befälet redogöra för sina iakttagelser under tjänstgöringen.

Efter omkring ett års förlopp bör i regel extra konstapeln hafva inhämtat det kunskapsmått, som kräves af en ordinarie konstapel. Har han därjämte visat duglighet i tjänsten och ett hedrande uppförande, får han inför polisintendenten undergå konstapelsexamen. Godkännes han däri och finnes i öfrigt lämplig för tjänsten, är han berättigad att vid inträffande ledighet erhålla befordran till ordinarie konstapel. Afgången ur poliskåren är så stor, att denna befordran merendels icke länge låter vänta på sig.

Efter utnämning till ordinarie konstapel kommenderas den nye polis-
mannen till tjänstgöring vid distriktpolisens. Hans vidare befordran beror
uteslutande af hans
duglighet och upp-
förande. Visar han
nit och skicklighet i
tjänsten samt ett
klanderfritt uppfö-
rande, kan han på-
räkna att ganska snart
få på försök tjänst-
göra vid detektivaf-
delningen. I denna
tjänstgöring sättes
hans naturliga begåf-
ning på ett vida större
prof än under bevak-
ningstjänsten; fullgör
han med heder denna
proftjänstgöring och

C. J. G. fot.

104. Polislogement.

iakttagar i öfrigt ett klanderfritt uppförande, äger han grundad förhoppning att, när tillfälle uppstår, i tur och ordning erhålla avancement. Gången af avancementet är att passera först genom inspektionskonstapelsgraden, därefter detektivkonstapelsgraden, så öfverkonstapelsgraden och slutligen till kommissariegraden. Innan någon utnämnes till öfverkonstapel, måste han emellertid inför polisintendenten undergå en förnyad examen, i hvilken ingå omfattande delar af den allmänna lagen samt en mängd specialförfattningar.

* * *

Vid bestämmande af polispersonalens löneförmåner har man utgått från den uppfattningen, att en polisman utom sin egentliga lön bör erhålla fritt de kläder, som han behöfver under sin tjänstutöfning. I enlighet med denna grundsats åtnjuter personalen antingen beklädnad in natura eller

kontant beklädnadsersättning; ett undantag finnes dock, nämligen i fråga om de icke uniformerade kommissarierna, hvilka måste hålla sig själfva med kläder.

De icke uniformerade öfverkonstaplarna och konstaplarna erhålla kontant beklädnadsersättning, utgående årligen med 150 kr. för de förra och 120 kr. för de senare.

Den uniformerade personalen erhåller beklädnad in natura. Den årliga kostnaden därför beräknas för en kommissarie till 200 kr., för en öfverkonstapel till fot, inspektionskonstapel, konstapel till fot eller extra konstapel till 120 kr., samt för ridande öfverkonstapel eller konstapel till 200 kr. Denna kostnad är beräknad efter dels de olika persedlarnas inköpspris, dels en viss, för hvarje persedel föreskrifven slitningstid.

I fråga om beklädnadens utlämnande till personalen samt bokföringen förfares så, att hvarje uniformerad konstapel vid sitt antagande erhåller full utrustning ur förrådet samt då och om han sedermera uttager uniforms-persedlar debiteras för deras fastställda värde, hvaremot han vid hvarvt kvartals slut krediteras för en fjärdedel af nyss angifna beklädnadssumma. Lyckas nu konstapeln genom aktsam vård om persedlarna få dem att hålla sig brukbara längre än den beräknade slitningstiden och således att blifva fri från skulden till beklädnadsförrådet, får han kvartalsvis kontant lyfta beklädnadssumman, med undantag af 50 kronor, som måste stå inne å hans beklädnadskonto, innan någon utbetalning sker. Flere äldre konstaplar hafva genom många års omsorgsfullt sträfvande kommit därhän, att de esomoftast få lyfta beklädnadssumman kontant, en förmån, som skattas mycket högt inom kåren.

Beväring tillhandahålles den uniformerade personalen afgiftsfritt från polisens förråd. De vapen, hvilka nyttjas, äro sabel, som central- och distriktpolisen alltid skall bära vid tjänstgöring, samt battong, som dock sällan användes och endast efter särskild order får anläggas. Den icke uniformerade personalen är försedd med polisbricka för att vid förefallande behof kunna legitimera sig. Signalpipa nyttjas inom hela kåren.

Uniformernas utseende framgår af här meddelade afbildningar (fig. 96—101).

* * *

Hvarje polisafdelning och polisdistrikt har sin station. Detektiv- och ordonnansafdelningarnas stationer äro förlagda i öfverståthållareämbetets hus n:r 4 Myntgatan, centralafdelningens station snedt däremot i huset n:r 5 Myntgatan, prostitutionsafdelningens station eller byrå, som den oftare benämnes, i huset n:r 3 vid Trädgårdsgränd. Distriktsstationerna äro belägna inom vederbörande distrikt. Afdelningarnas stationer hafva ett växlande antal rum alltefter de olika behofven. Distriktsstationerna innehålla i regel

tre rum: ett vakt- och samlingsrum för konstaplar, hvilket äfven är motagningsrum, ett expeditionsrum för jourhafvande öfverkonstapeln och ett rum för kommissarien. Vid hvarje distriktsstation finnes dessutom en arrestlokal.

Af ifrågavarande lokaler äro några i det närmaste mönstergilla; alla uppfylla nöjaktigt sitt ändamål utom detektivafdelningens station, hvars utrymme är alldeles otillräckligt, och en eller annan distriktsstation, som är i behof af utvidgning och lämpligare inredning.

Inom centralafdelningens station samt alla distriktsstationerna, med undantag af 4:de distriktets, finnas logement, inrättade till bostäder åt personalen. De ogifta konstaplarna och extra konstaplarna äro skyldiga att, så långt utrymmet medgifver, bo i dessa logement. Mot en hyresafgift af åtta kronor för ordinarie och sex kronor för extra konstapel, allt per månad, erhålla de där logis med värme och belysning, säng och sängkläder samt uppsättning, städning och tvätt. På logementen finnas dessutom

C. J. G. fot.

105. Polisens telefonväxel.

samlingsrum, försedda med böcker och tidskrifter, samt toilett- och torkrum.

Inom logementen upprätthålles den strängaste ordning och snygghet. Det är förbjudet att dit medföra sprit- eller maldrycker eller att där spela kort, hvaremot tanke- och öfningsspel såsom schack, bräde m. m. äro tillåtna.

Logementen innehålla tillsammans 56 boningsrum med plats för 169 konstaplar.

Anledningen till logementens inrättande var angelägenheten att i behofvets stund kunna få en tillräcklig polisstyrka i hast samlad, äfvensom önskan att så vidt möjligt kunna bereda personalen goda och billiga bostäder. Utom dessa förmåner har genom logementernas införande vunnits en ännu viktigare fördel, bestående däri att befälet kommit i tillfälle att närmare öfvervaka större delen af det yngre manskapets förhållande äfven utom tjänsten, samt att följa detta manskap med en uppmärksamhet, som bör bibringa de öfverordnade kännedom om hvars och ens lefnadssätt och sinnelag, en kännedom som särskildt är af stort värde beträffande de på prof anställda extra konstaplarne.

* * *

För befordrande af meddelanden mellan polisstyrelsen och de underordnade polisafdelningarna samt mellan dessa inbördes anlades på 1850-talet en elektrisk telegraf. År 1883 utbyttes emellertid denna mot telefonledningar, och dessa vunno snart en sådan utsträckning, att år 1885 en särskild telefonstation anlades för polisens telefontät. Genom denna har anläggningen ledningar till alla distriktens och polisafdelningarnas stationer, till polischefernas och polisdomarens bostäder och ämbetsrum samt till åtskilliga andra platser, med hvilka polisen ofta behöfver meddela sig, såsom brandstationer, högvakten, militärposteringsställen m. fl. Dessutom finnes förbindelse med rikstelefonens och allmänna telefonbolagets ledningar, hvarigenom polistelefontätet äfven är tillgängligt för allmänheten.

För meddelande mellan polisverkets olika afdelningar användes ett särskildt, sinnrikt inrättadt signalerings- och uppringningssystem. Genom detta kan t. ex. en order från polisstyrelsen samtidigt meddelas till alla polisstationerna.

Brandväsendets signaleringsystem kan äfven användas för polisändamål. I fall en polisman af en eller annan anledning finner sig nödsakad rekvirera polispiketen, kan han nämligen genom en särskild signal å brandskåp underrätta närmaste brandstation därom; från brandstationen skall då genast genom bud eller telefon anmälan om signalen göras å närmaste polisstation, hvarifrån meddelandet bör vidare telefoneras till öfste polisdistriktets station.

STOCKHOLMS FÅNGVÅRD

AF

HJ. VON SYDOW.

Städerna i riket hafva allt ifrån medeltiden haft en viss skyldighet att hålla fängelse. Detta onus grundar sig ursprungligen på ett stadgande i allmänna stadslagen, 35 kapitlet rådstufvubalken, af innehåll att i hvarje stad häkte för dem, som där brott begått, skulle af staden byggas och underhållas. Då fängelse såsom straffmedel vid denna tid var åtminstone i det närmaste okänt, innefattade detta åliggande endast skyldighet att hålla ransakningsfängelse för de fångar, som ransakades vid stadens domstolar.

För Stockholm gafs en specialbestämmelse af i hufvudsak enahanda innehåll genom 1636 års privilegier, där det stadgades, att endast de, som voro anklagade för *crimen læsæ majestatis*, skulle inmanas i »Cronones häkte», och alla, som anklagats för andra missgärningar, förvaras i stadens fängelse. Af flere gamla handlingar kan man sluta, att denna bestämmelse tolkades så, att staden äfven ansågs pliktig att bekosta underhållet för de fångar, som förvarades i dess fängelse.

För närvarande är omfånget af städernas skyldighet att underhålla och förvara fångar bestämdt genom kungl. bref den 4 december 1816. I denna författning är förordnadt, att städerna böra underhålla personer, som där för brott häktas, så länge de vid domstol därstädes äro under ransakning och målet utgör ämne för den polis, städerna själfva böra vidmakthålla, men att däremot när antingen brottet finnes vara af den gröfre beskaffenhet, att det skall underställas öfverdomstols granskning, eller ock saken genom besvär drages under högre rätts pröfning, kostnaden för de häktades underhåll bör utgå af allmänna medel från den dag, stadsdomstolarna hufvudsakligen afgjort målet; och skola i sådana fall fångarne, ehuru de underhållas af kronan, likväl kvarblifva i städernas häkten, intill dess verkställighet af dom ifrågakommer.

Den hufvudstaden såsom kommun enligt lag åliggande förpliktelse i fråga om fångvården är således i våra dagar af ungefär enahanda omfattning som under medeltiden. Under mellanliggande tidevarf har ej heller, så vidt vi kunnat finna, lagstiftningen i ämnet varit annorlunda. Men gränserna mellan kronans och Stockholms stads ekonomiska förpliktelser hafva först fram på 1800-talet blifvit med någon större noggrannhet upprätt-hållna, och till följd däraf har hufvudstaden faktiskt under århundraden betungats med en fångvård, som egentligen bort bekostas af staten. Och ännu i dag kvarstår det förhållande att, såsom vi längre fram skola visa, hufvudstaden håller fångelserum för en mängd fångar, hvilkas förvarande efter de allmänna reglerna skulle åligga kronan.

* * *

Stockholms stads äldsta fångelser voro i enlighet med lagens stadgan-den endast ransakningshäkten. För bekvämlighets skull voro dessa förlagda under domstolslokalerna. Sålunda fanns ett häkte under gamla rådhuset å Stortorget och ett under södra stadshuset, där södra kämnersrätten hade sessioner. Då staden år 1650 vid Norrmalmstorg (nu Gustaf Adolfs torg) byggde ett hus för norra kämnerskammaren, inreddes likaledes därunder ett fångelse. När rådhuset på 1730-talet flyttades till sin nuvarande plats, försågs ock den nya rådhusbyggnaden med ett underjordiskt fångelse, men det gamla häktet nyttjades därjämte. Utom dessa stadens häkten fanns ett kronan tillhörigt ransakningsfångelse, det s. k. smedjegårdshäktet, hvilket ursprungligen var beläget inom kungl. slottet, men på 1660-talet flyttades till barnhusets tomt i hörnet af Drottninggatan och Rörstrandsgatan. Skillnaden mellan kronans och stadens häkten upprätthölls dock icke noga. Stadens fångar blefvo ofta förvarade i smedjegården, hvarvid staden emellertid synes hafva bekostat deras underhåll, och å andra sidan insattes ofta kronans fångar, t. o. m. krigsfångar, i stadens häkten.

Stadens ransakningsfångelser befunno sig ända till slutet af 1700-talet i ett högst bedröfligt skick. Rymningar på grund af fångelsernas brist-fälligheter voro ganska vanliga. Hvarje äfven den ringaste omsorg om fångarnes hälsa och välbefinnande var bannlyst. De underjordiska, ofta nästan mörka fångelserummen voro i saknad af eldstäder, ventilering och kloakledning, till följd hvaraf köld, fukt och en kväfvande stank rådde där-städes. Och i dessa kyffen fingo människor framlefa årtal, esomoftast, då fångantalet blef stort, ända till trängsel sammanpackade med andra arrestanter af olika kön och åldrar. Till råga på eländet var det vanligt, att fångvaktaren sålde brännvin till dem af fångarne, som hade något att betala med.

Under dessa förhållanden vill det synas, som om blotta vistelsen i fångelset skulle i sig hafva varit en verklig tortyr. Och dock förekommo

särskilda tortyrkammare. Tortyren, hvilken före 1734 betraktades såsom ett ordinarie rättsmedel, förbjöds visserligen genom 1734 års lag i regel, men med det undantag, att domaren i grofva brottmål ägde försöka med svårare fängelse att få sanningen i ljuset, och med stöd af detta undantag fortfor tortyren alltjämt att användas. I häktet under gamla rådhuset fanns ett dylikt »svårare fängelse», benämndt tjuvkällaren; i smedjegårdshäktet fanns ett ännu mera beryktadt pinorum, den s. k. Rosenkammaren, och slutligen omtalas en tredje tortyrkammare, känd under benämningen Hvita Hästen, hvilken sannolikt var belägen vid amiralitetets arrest å Skeppsholmen. Tortyren synes å alla dessa ställen hafva utförts på samma sätt och bestått däri att delinkventen, naken och fängslad med handklofvar, upphängdes i handklofvarna vid den kalla fängelsemuren till dess han bekände eller löpte fara att mista lifvet. Som bekant afskaffades tortyren fullständigt af Gustaf III 1772. Tjuvkällaren igenfylldes då, och de öfriga tortyrrunnen förstördes.

Stockholms kommun har emellertid ägt icke blott ransakningshäkten, utan äfven straffängelser. Bland sådana anstalter, som helt eller delvis bekostats af Stockholms kommun, är tukthuset det äldsta; dess ursprung kan spåras till konung Gustaf II Adolf. I en förordning mot tiggare och tidstjuftar af år 1624 föreskref denne konung, att i hvarje provins skulle upprättas dels ett barnhus, där fattiga värnlösa barn skulle uppfostras, dels ett tukthus, där lösdrifvare, så väl män som kvinnor, skulle intagas att »med sina händer förtjäna sin föda och göra tukthuset profit». Endast i Stockholm kom denna förordning till verkställighet. Här upprättades redan på 1620-talet en kombinerad uppfostrings-, straff- och tvångsarbetsanstalt å Gråmunkeholmen. Då denna anstalt emellertid snart råkade i förfall, skänktes till densamma upprättande år 1633 af kronan en tomt vid Rörstrand, hvarest nödiga byggnader uppfördes, först för barnhuset och senare — på 1640-talet — för tukthuset. Dessa båda anstalter, hvilka till en början hade gemensam styrelse, inrättades på bekostnad af kronan och enskilda välgörande personer samt skulle underhålla sig själfva med tillhjälp af ett anslag från kronan. Stockholms kommun hade således till en början icke någon befattningsmedel med tukthuset. Men fram på 1660-talet skedde häri en förändring. Fångarne i tukthuset användes till arbete för manufakturernas behof, och man började invagga sig i den förhoppningen, att tukthuset genom vinst å fångarbetet skulle blifva ett lukrativt företag. Sedan politikollegium år 1668 fått sig anförtrodd styrelsen öfver tukthuset, började därför magistraten på allt sätt sträfva efter att göra detsamma till en stadens inrättning; utgifterna för anstalten bekostades af stadskassan, och arbetet därstädes drefs för kommunens räkning. Här af uppkommo åtskilliga tvister, hvilka, sedan det visat sig att förhoppningarna om vinst af tukthusinrättningen voro fullkomligt falska, slutade sålunda, att tukthuset genom beslut af konung

Karl XI år 1695 öfverflyttades å stadens stat. Genom magistratens ovisanit blef alltså kommunen betungad med underhållet af ett allmänt straff-fängelse.

Tukthuset var, såsom förut är nämnt, ursprungligen en tvångsarbetsanstalt för manliga eller kvinnliga lösdrivare. Men därjämte blef det allt ifrån början användt såsom en central straffanstalt för både män och kvinnor, hvilka ådömts fängelsestraff vare sig direkt eller såsom förvandlingsstraff i stället för böter.

Mot slutet af 1600-talet öfver gick emellertid tukthuset till att blifva en straff- och tvångsarbetsanstalt endast för kvinnor. De manliga fångarna sändes nämligen vid denna tid till arbete på rikets fästningar. Samtidigt började hela anstalten alltmer råka i förfall. Manufakturarbetet kom så småningom ur bruk af brist på arbetstillfällen, och fångarnes egentliga sysselsättning blef renhållning af stadens gator.

Omkring hundra år efter tukthusets tillkomst inrättades i hufvudstaden en liknande anstalt, det s. k. spinnhuset. Till hämmande af lösdriveriet, hvilket utbildat sig till en outhärdlig plåga för den bofasta befolkningen, förordnades 1698, att i Stockholm skulle inrättas ett arbets-, rasp- och spinnhus för manliga och kvinnliga lösdrivare, för hvilken anstalts underhåll vissa afgifter skulle utgå, bland andra en viss penning af hvarje fastighet i staden i förhållande till dess värde. Inrättningen skulle hafva två afdelningar, nämligen rasphuset, afsedt för de manliga fångarne, som där skulle sysselsättas med raspning af färgrä, och spinnhuset för kvinnliga fångar. Detta beslut ledde icke till någon verkställighet förrän 1722, då kronan inköpte en tomt å Långholmen att användas för spinnhusets behof. Därefter började omedelbart arbetet å byggandet af fängelsehusen och bedrefs med den skyndsamhet, att inrättningen kunde öppnas år 1724, då i och med detsamma de 1698 beslutade afgifterna trädde i kraft. Något rasphus kom däremot icke till stånd, hvarför äfven de manliga fångarne inlystes i spinnhuset. För öfrigt blef detta senare icke blott en tvångsarbetsanstalt, utan äfven allt ifrån början en straffanstalt, där personer, som ådömts fängelse, fingo aftjäna sitt straff. Någon annan skillnad mellan användningen af spinnhuset och tukthuset fanns alltså icke, än att i tukthuset uteslutande kvinnliga fångar intogos. Ehuru spinnhuset till en del underhölls med afgifter, som särskildt betungade hufvudstadens borgare, ansågs det likväl för ett kronans fängelse.

Emellertid fortgick under 1700-talet tukthusets förfall och nådde en grad, hvarom man nu har svårt att göra sig en föreställning. Slutligen blefvo fångarne bortlegda till en enskild person och flyttade till ett privat hus på Kungsholmen, där under pågående tvister om kostnaden för deras underhåll en stor del af dem omkommo genom hunger, köld och vanvård. Omsider beslöts, att tukthusfångarne skulle intagas å spinnhuset mot det

att staden årligen betalade till spinnhuset 600 dlr. s. m. jämte kostnaden för anställande af två vaktkarlar. Då detta beslut år 1779 genom öfverståthållarens ingripande bragtes till verkställighet, var tukthusets sorgliga historia slut.

Frampå 1800-talet började nyare åsikter arbeta sig fram å fångvårdens område; man begynte inse bristfälligheten af det gamla fängelsesystemet med dess planlösa hopförande af fångarne i gemensamhetsfängelserna. Ett mäktigt steg framåt tog denna rörelse då år 1825 kungl. styrelsen öfver rikets fängelser och arbetsinrättningar upprättades. Ett af de mål, som den nya styrelsen för sig uppsatte, var att förändra de gamla spinnhusen till korrektionsinrättningar, i hvilka cellsystemet i viss mån skulle tillämpas och i öfrigt genom sträng tukt och lämplig behandling sörjas för fångarnes förbättring. Det första försöket i denna riktning gjordes med spinnhuset å Långholmen. Redan år 1826 begynte man nämligen ombygga denna anstalt till ett korrektionshus, och i anseende till angelägenheten att förvara de manliga och kvinnliga fångarne åtskils, beslöt man sig därvid att inrätta ett särskildt fängelse för kvinnoafdelningen. Till plats för detta utsågs den under barnhusdirektionens disposition varande tomt å Norrmalm, hvarå det gamla tukthusets byggnader lågo. De båda nya fängelserna, hvilka hufvudsakligast byggdes och inreddes på kronans bekostnad, blefvo färdiga år 1827 samt benämndes norra och södra korrektionsinrättningarna. Båda voro uteslutande afsedda för lösdrivvare och åtnjöto anslag så väl af staten som af kommunen.

Dessa båda korrektionsinrättningar utvecklade sig så småningom till centralfängelset å Långholmen och centralfängelset å Norrmalm, hvilket senare nyligen blifvit indraget. I den mån, som denna utveckling fortgick, förlorade de sin delvis kommunala karakter, i följd hvaraf ock kommunen befriades från vidare bidrag till desamma. På en närmare redogörelse för gången af denna förändring kunna vi af brist på utrymme icke inlåta oss, då därmed måste följa en öfversikt öfver den svenska fångvårdens historia från 1830-talet till närvarande tid.

* * *

Under de i början af 1800-talet vidtagna reformerna i fråga om straff- och arbetsfängelserna hade Stockholms stads ransakningsfängelser bibehållits utan annan förändring än några tidtals vidtagna förbättrade anordningar i fråga om själfva lokalerna. Kring 1840-talet började man emellertid inse nödvändigheten att utbyta de gamla spridda gemensamhetsfängelserna för ransakningsfångar mot tidsenligare lokaler. I anledning häraf beslöts att uppföra ett nytt ransakningsfängelse, gemensamt för hela staden och inrättadt efter cellsystemet. Till plats härför utsågs en tomt bakom öfverståthållareämbetets hus vid Myntgatan. Arbetet å det nya fängelset började

år 1846 och fullbordades år 1852, då hela kostnaden för fängelsebyggnaden uppgått till 336,030 rdr. 15 sk. b:ko, hvaraf 170,000 rdr utgått af det utaf riksens ständer beviljade anslag för byggande af cellfängelser och återstoden tillsläppts af kommunen. Den 1 april 1852 öppnades fängelset för fångars mottagande, och samtidigt upphörde de gamla häktena att nyttjas, utom rådstufvuhäktet, hvilket bibehölls såsom reservfängelse. Det nya fängelset, som fick namnet Stockholms stads ransakningsfängelse, är nu jämte det i samband dermed varande reservhäktet kommunens enda fängelse.

Ransakningsfängelset är, såsom namnet angifver, närmast afsedt för fångar, som undergå ransakning. Dessa äro af två slag, nämligen dels för

C. J. G. fot.

106. Stockholms stads ransakningsfängelse.

brott häktade och dels för lösdrifveri anhållna personer. Båda dessa kategorier af fångar kvarblifva i fängelset intill dess de öfver dem afkunnade utslagen skola verkställas, men enligt 1816 års kungl. bref betalar kronan underhållet för hvarje fånge från den dag utslag i första instans afkunnats öfver honom; därjämte äger emellertid i vidsträckt omfattning verkställighet af straff rum i fängelset; där få nämligen alla personer, som i Stockholm skola undergå fängelsestraff i stället för böter, aftjäna detta förvandlingsstraff.

Fängelset har 163 celler, oberäknadt reservfängelset, som innehåller 17 celler.

För fängelset är reglemente utfärdadt af kungl. maj:t den 16 november 1869. Enligt detta utöfvar öfverståthållareämbetet högsta inseendet öfver

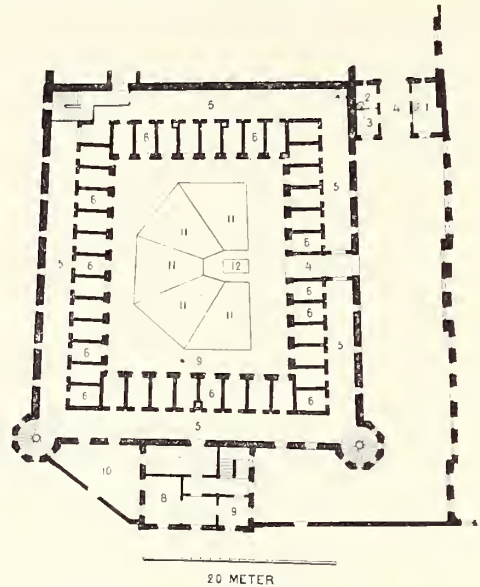
fängelset och dess tjänstemän, hvilka utgöras af 1 föreståndare, som benämnes direktör, 1 predikant, 1 läkare och 1 bevakningsbefälhafvare, hvartill kommer vaktbetjäning, för närvarande bestående af 1 vaktmästare, 23 vaktknektar, 1 portvakt och 2 vaktkvinnor. Alla tjänstemän och vaktbetjante tillsättas och entledigas af öfverståthållareämbetet, utom läkaren, hvars tjänst är förenad med andre stadsläkarebefattningen i Stockholm.

Direktören åligger att ansvara för ordning och hushållning inom fängelset, mottaga till fängelset förpassad fånge och verkställa beslut om fånges frigifning eller förpassande till annan ort. Han tillser, att bevakningsbefälhafvaren och vaktbetjäningen noggrant fullgöra sina åligganden samt att hvarje fånge riktigt undfar hvad honom tillkommer.

Bevakningsbefälhafvaren, för hvilken särskild instruktion är utfärdad af öfverståthållareämbetet den 29 december 1871, för befäl öfver bevakningspersonalen samt ordnar och fördelar dess tjänstgöring och företräder i direktörens frånvaro hans tjänst.

Ransakningsfängelsets byggande innebar utan tvifvel ett betydligt framsteg i jämförelse med de äldre förhållandena. Fängelset vann också beröm »för den där rådande största ordning och snygghet i förening med en rättvis och mild behandling af fångarna» (FERLIN, Stockholms stad, sid. 471). Men länge dröjde det icke, innan man kom till insikt om att planen för fängelsebyggnaden är grundligt förfelad. De hufvudsakligaste feLEN äro läget af fängelset, inklämdt som det är mellan höga hus vid en trång gränd, samt den olämpliga form af en kring fängelsegården uppförd fyrkant som gifvits byggnaden. Här af följa de olägenheter, att en stor del af cellerna aldrig nås af solen, att frisk och ren luft i alltför ringa mängd strömmar till byggnaden, att fängelsets olika delar icke från någon punkt inom det samma kunna på en gång öfverskådas, samt att kommunikation mellan fångarne inbördes samt mellan fångarne och besökande icke kan fullständigt hindras.

Utom dessa lokala missförhållanden har under senare tider en annan svårighet af betänklig art yppat sig, nämligen brist på utrymme. I fängelset hafva under de senare åren i medeltal intagits öfver 7,000 fångar om året.

107. Plan af ransakningsfängelset, bottenvåningen.

- 1—3. boningsrum för portvakt, 4. portgång, 5. korridor, 6. celler, 7. vaktrum, 8. kök, 9. skafferi, 10. gård, 11. promenadgård för fångar, 12. observationsplats.

För ett, så stort antal är byggnaden uppenbarligen icke afsedd, och följderna häraf har därför blifvit, att man i vidsträckt omfattning måst anlita den utvägen att sätta två fångar tillsammans i en cell, en anordning, som i fråga om ransaknings- och bötesfångar aldrig borde vidtagas utom i vissa undantagsfall.

De svåra olägenheter, som följa af fängelsets läge och byggnadssätt, kunna icke afhjälpas, och fängelsets utdömande är därför endast en tidsfråga. Men af stor vikt vore att intill dess ett nytt fängelse hinner byggas råda bot för öfverbefolkningen i det nuvarande. Detta torde enklast kunna ske, om staden genom öfverenskommelse med kronan kunde vinna befrielse från härbergerandet af bötesfångarne, hvilka i medeltal för de senare åren utgjort icke mindre än omkring 70 % af hela fångantalet.¹ Förslag i denna riktning har ock väckts inom kommunalstyrelsen och är för närvarande under ompröfning.

¹ År 1895 voro i fängelset intagna följande antal fångar, nämligen:

Häktade för brott	1,588
» » lösdriveri	830
Bötesfångar	5,668
Andra fångar	34
	Summa 8,120

STOCKHOLMS FOLKSKOLOR

AF

C. G. BERGMAN.

1. Styrelse och organisation.

Ända till år 1862 skötte hvar och en af hufvudstadens församlingar sitt folkskoleväsende oberoende af de öfriga. Församlingen utgjorde ett skoldistrikt. Från år 1842 tillämpades nämnda års allmänna folkskolestadga, till dess att Stockholms stad genom kungl. maj:ts nådiga resolution af den 27 september 1861 erhöi en särskild stadga angående folkundervisningen. Enligt denna utgör folkskoleväsendet en detta samhälles gemensamma angelägenhet. Förvaltningen handhafves dels af en för samtliga folkskolor tillstätt öfverstyrelse, dels af åtta särskilda skolråd, ett för hvar och en af stadens territoriella församlingar.

Öfverstyrelsen utgöres af en ordförande och elfva ledamöter, nämligen en af stadens konsistorium, en af fattigvårdsnämnden, en af hvarje församlings skolråd och en af öfverstyrelsen, företrädesvis bland hufvudstadens läkare, vald ledamot. Öfverstyrelsen väljer själf sin ordförande. Utses därtill någon af öfverstyrelsens ledamöter, inväljes i hans ställe och i enahanda ordning, hvori han blifvit till ledamot invald, annan ledamot.

Öfverstyrelsen utöfvar högsta uppsikten öfver och ledningen af hufvudstadens folkskoleväsende samt bör genom ändamålsenliga anordningar och med användande af alla de medel, som enligt stadgan stå den till buds, bereda en god folkundervisning. Öfverstyrelsen tillkommer att förordna om skolåldern och lärotider, om undervisningssätt och läsordning, om läroböcker, undervisningsmedel och disciplin; öfverstyrelsen antager lärare och lärarinnor, anskaffar för undervisningen nödig materiel samt verkställer numera alla utbetalningar af löner, arfvoden, m. m. Öfverstyrelsen har ock det allmänna inseedet öfver inom församlingarna befintliga skollokaler, skall pröfva och godkänna förslag till nybyggnad eller ombyggnad af dylika

lokaler, så vidt fråga är om sådana anordningar, af hvilka undervisningen, ordningen och sanitära förhållanden inom skolan kunna vara beroende, hvarjämte öfverstyrelsen årligen skall till kungl. maj:t afgifva berättelse om folkskolornas verksamhet under närmast föregående år.

Skolrådet, som består af kyrkoherden som själfskrifven ordförande och af församlingen valda ledamöter, åligger att handhafva de under dess förvaltning ställda, för skolorna eller skolbarnen afsedda dispositioner och testamentsanslag; att bestrida de för folkskoleväsendet erforderliga utgifter, hvilka församlingen bör enskildt bekosta (uppförande och underhåll af skolhus); att upprätta förslag till besättande af ordinarie lärarebefattningar, att vaka öfver barnens ordentliga skolgång, att hafva den närmaste vården om skollokaler samt att i öfrigt följa skolans gång och öfvervaka hennes angelägenheter m. m., hvarjämte det särskildt tillhör skolrådets ordförande att sorgfälligt vårda sig om religionsundervisningen, så att denna må blifva så lefvande och välsignelsebringande som möjligt. Undervisningsämnena äro desamma som i rikets öfriga folkskolor.

Ehuru folkskoleväsendet numera är en för hufvudstaden gemensam angelägenhet, tillkommer det dock hvarje församling särskildt att anskaffa nödiga skollokaler för de till densamma hörande barnen. Att detta är en olägenhet, torde lätt inses. Men det synes tillika innebära en orättvisa mot de församlingar, i hvilka arbetarebefolkningen företrädesvis har sina bostäder, emedan där utgifterna för folkskolornas behof blifva mycket högre än i de andra. Sedan först Hedvig Eleonora församling för omkring 20 år sedan framhållit detta förhållande, har öfverstyrelsen framställt förslag till gemensamhet äfven beträffande skolhusbyggnaderna, men dessa förslag hafva hittills strandat på vägran från ett par församlingar. Ett nytt förslag till denna frågas lösning hvilat för närvarande hos stadsfullmäktige.

Anslag till bestridande af församlingarnas gemensamma kostnader för folkskoleväsendet beslutas, på förslag af öfverstyrelsen, å kyrkostämman särskildt af hvarje församling. Stanna kyrkostämmorna i olika beslut rörande det af öfverstyrelsen uppgjorda förslaget till inkomst- och utgiftsstat eller om någon del af detta, så hänskjutes förslaget i denna del till *kyrkofullmäktiges* afgörande. Dessa äro nämligen till ett sammanlagdt antal af femtio på kyrkostämman utsedda för att utöfva församlingarnas gemensamma afgöranderätt i de punkter, i hvilka dessa fattat olika beslut. Hafva däremot församlingarna stannat i lika beslut, tillkommer kyrkofullmäktige endast att anmäla förhållandet hos öfverståthållareämbetet. Kyrkofullmäktige sammanträda i regeln endast två gånger om året, i juni för afgörande af folkskolestaten och i december för att efter valen konstituera sig.

Då den särskilda stadgan för folkundervisningen i Stockholm icke är fullständig, så måste i många fall den allmänna folkskolestadgans föreskrifter tillämpas, en sak som i och för sig är mindre lämplig och som ytterligare

försvåras därigenom, att den allmänna folkskolestadgan är skriven med uteslutande hänsyn till landsbygden och afpassad för därvarande förhållanden samt därför svår, ja i vissa fall omöjlig att tillämpa i större städer. Förslag till stadga för folkundervisningen i rikets större städer är af utsedda kommitterade utarbetad och öfverlämnad till kungl. maj:t.

* * *

Så länge hvar församling för sig skötte och ordnade sitt folkskoleväsende oberoende af de öfriga, saknades helt naturligt nödig enhet. Tydligt är, att detta skulle medföra många olägenheter, då särskildt arbetarebefolkningen ganska ofta är nödsakad att flytta från en stadsdel till en annan, allt eftersom tillfälle till arbete yppar sig. Skiljaktigheterna inskränkte sig icke endast till undervisningssätt, läroböcker och sådant; äfven den yttre anordningen var mycket olika.

Sålunda funnos t. ex. i Storkyrkoförsamlingen följande fem afdelningar, nämligen: 1) förberedande afdelningen för barn af bägge könen; 2) folkskolan för gossar samt därmed förenade fri- och fattigskolan för gossar; 3) Kraftiska friskolan för gossar; 4) fri- och fattigskolan för flickor, samt 5) handarbets-skolan för flickor.

I Hedvig Eleonora (Ladugårdslands) församling funnos år 1861 följande afdelningar, nämligen: 1) förberedande afdelningen eller den s. k. stafvareklassen med en lärare samt 45 gossar och 20 flickor; 2) folkskolans afdelning för äldre gossar med en lärare och 77 gossar; 3) fri- och fattigskolan likaledes för äldre gossar med en lärare och 77 gossar, samt 4) folkskolans afdelning för flickor med en lärare (manlig) och, för handarbeten, en lärarinna samt 129 lärjungar.

I Adolf Fredriks församling voro gossar och flickor helt och hållet skilda. Där funnos gosskolans lägre och högre afdelning samt flickskolans lägre och högre afdelning. Alla gossafdelningar äfvensom blandade goss- och flickafdelningar undervisades af manliga lärare.

Öfverstyrelsen ordnade skolan i *tre klasser* med *åtta underafdelningar*:

a) den förberedande eller innanläsningsklassen — första klassen, omfattande tre afdelningar — i hvilken undervisningen borde bestridas af lärarinnor och helst vara gemensam för barn af båda könen, beräknad för 1 à 1½ år;

b) den mellersta klassen — andra klassen, omfattande fyra afdelningar — beräknad för 3, högst 5 år; samt

c) den högsta eller tredje klassen med endast en afdelning och beräknad för 1½ à 2 år, i hvilken barn af bägge könen kunna vara förenade i samma skolrum eller från hvarandra skilda, i hvilket senare fall undervisningen för flickor alltid borde bestridas af lärarinnor.

Skoltiden beräknades börja i barnets sjunde år och sluta, då det uppnått 13 à 15 år. Den dagliga undervisningstiden bestämdes redan då till tiden mellan kl. 8 f. m. och 1 e. m. med 10 minuters uppehåll mellan hvar och en af de fem lektionerna, tillkommande det dock inspektor att under den mörkare årstiden vidtaga erforderliga förändringar i afseende å lärotimmarnas början. Undervisningen i sång och gymnastik förlades till eftermiddagen.

Tillika bestämdes, att, så snart ske kunde, med folkskolan skulle förenas en *afton- och söndagsskola* för ungdom öfver 13 år till befästade och utvidgande af de i folkskolan förvärfvade kunskaperna.

Då vid denna tid åtskilliga anmärkningar förekommo mot den då följda metoden — växelundervisningsmetoden — samt det ansågs kunna blifva af väsentligt gagn, om någon erfarenhet vunnes om fördelarna af den i stället till antagande föreslagna s. k. åskådningemetoden och bästa sättet för densammas tillämpning, innan förändring däri uti samtliga skolorna infördes, så fann öfverstyrelsen det önskvärdt, att en läroanstalt inrättades, hvilken till sin organisation kunde tjäna som mönster för folkskola i stad, och efter hvilken de öfriga folkskolorna i hufvudstaden efter hand kunde ombildas. Lärarne vid dessa skulle äfven där kunna inhämta den förbättrade undervisningsmetod, som öfverstyrelsen komme att införa. Då en dylik *profskola* eller *mönsterskola*, ehuru närmast afsedd att vara till gagn för ordnandet af folkundervisningen i hufvudstaden, likväl ansågs medelbart blifva icke mindre gagnelig för folkundervisningen i hela riket, så hade kungl. maj:t, uppå af öfverstyrelsen därom gjord underdånig ansökan, för detta ändamål beviljat ett anslag af 5,000 riksdaler riksmünt att årligen utgå under gällande statsregleringsperiod från den dag, då skolan komme i verksamhet. Klara församlings folkskola för gossar ansågs af öfverstyrelsen vara den bland hufvudstadens folkskolor, hvilken i anseende till utrymme och öfriga förhållanden vore företrädesvis tjänlig att användas till en dylik skola. Profskolan öppnades därstädes den 1 oktober 1862 och bestod af förberedande skola med tre afdelningar och goss-skola med fem afdelningar. Till föreståndare för densamma antogs dåvarande läraren vid Finspongs folkskola A. BERG.¹

Meningen med skolan var äfven, att lärare och lärarinnor där skulle få inhämta förbättrade metoder för undervisningen. Så erhöilo t. ex. år 1864 omkring 60 lärarinneelever vid densamma praktisk och teoretisk utbildning för lärarekallet. Flertalet af dessa har sedan erhållit anställning vid skolor dels i hufvudstaden, dels i landsorten. Skolan ersatte sålunda i viss mån bristen på folkskoleseminarier för kvinnor. Statsanslaget upphörde med år 1865.

Den första stadgan för Stockholms stads folkskolor, och i sammanhang därmed läsordning och kursindelning äfvensom formulär till in- och ut-

¹ Nuvarande slöjdföreståndaren vid Stockholms folkskolor.

skrifningsbok samt hufvudbok för skolorna, antogs år 1864. Enligt nämnda stadga delades läsåret i två terminer: vårterminen från den 8 jan. till den 15 juni och höstterminen från den 1 aug. till den 20 december. Under de fyra första veckorna af höstterminen borde dock, efter inspektors pröfning, undervisningstimmarnas antal inskränkas och någon del af skoltiden användas »till mindre ansträngande arbeten samt till roande och själsbildande sysselsättningar utom skolan under noggrann tillsyn af lärare». Senare flyttades höstterminens början till den 15 och från år 1893 till den 22 augusti. All undervisnings hufvudändamål, heter det i denna stadga, är danande af sanna kristna och goda medborgare; och bör lärarens förnämsta sträfvan gå ut därpå att lifva barnen till sann gudsfruktan, till aktning för öfverhet och lagar, till arbetsamhet, ordentlighet, renlighet och goda seder.

Efter 1876 års stadga indelades skolan i *sju klasser*, hvarje klass omfattande *två* (termins-) *kurser*. I de tre lägsta klasserna skulle gossar och flickor undervisas gemensamt. Denna föreskrift följdes dock ej så noga. Så voro t. ex. ännu år 1887 i Adolf Fredriks skola af 34 afdelningar i de tre lägsta klasserna 22 rena goss- eller flickafdelningar och endast 12 blandade; i Hedvig Eleonora funnos samma år i de tre lägsta klasserna 12 flick- samt 11 gossafdelningar men endast *en* blandad afdelning. Höstterminen 1896 funnos i de tre lägsta klasserna — från 1:sta till och med 6:te kursen — tillsammans 355 afdelningar, och i alla dessa undervisades gossar och flickor tillsammans. Därjämte funnos i högre klasser 70 blandade afdelningar. Alla dessa samt alla flickafdelningar undervisades af lärarinnor.

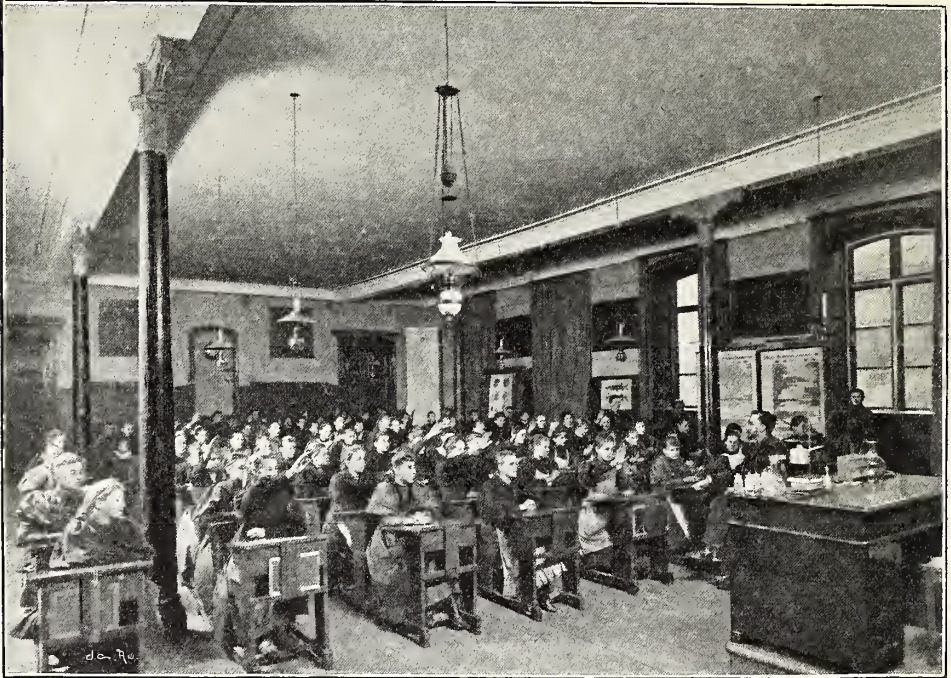
I den utsträckning, som samundervisningen förekommit vid härvarande folkskolor, har den visat sig synnerligen fördelaktig. Detta har särskildt iakttagits med afseende på gossarne, hvilka blifvit i flera hänseenden bättre och lättsköttare, och detta icke allenast så länge de undervisas tillsammans med flickor, utan verkan däraf skönjes äfven sedan.

* * *

Enligt stadgan för stadens folkskolor äger öfverstyrelsen att till sitt biträde antaga en *skolinspektör*, hvilken med de särskilda åligganden, som af öfverstyrelsen i utfärdad instruktion för honom bestämmas, har att flitigt inspektera folkskolorna och, på grund af noggrann kännedom om deras tillstånd och verksamhet, hos öfverstyrelsen föreslå nödiga åtgärder till undervisningens fullkommande och behöriga gång, samt att hos öfverstyrelsen föredraga alla med undervisningen och ordningen inom skolorna gemenskap ägande ärenden. På grund af nämnda instruktion skall inspektör bland annat äfven utöfva allmänna inseendet öfver skollokalerna, börande han, när dylik lokal, hvad utrymme, inredning eller sanitära förhållanden

beträffar, befinnes icke vara ändamålsenlig, därom hos öfverstyrelsen göra anmälan. Han skall ock vaka däröfver, att af öfverstyrelsen gifna föreskrifter iakttagas, att lärarne fullgöra sina skyldigheter i afseende på så väl ordning som undervisning; i fall, där bestämda reglementariska föreskrifter saknas, gifver han lärarne behöfliga råd och anvisningar.

Till sin förste inspektor öfver stadens folkskolor antog öfverstyrelsen den 10 april 1862 rektorn vid nya elementarskolan m. m. magister P. A. SILJESTRÖM. I följd af sjukdom innehade han denna befattning icke längre än till den 15 juli samma år. På hans förslag förordnades då magister

A. Rydin fot.

108. Skolsal, Klara folkskola, Vasagatan n:r 11.

C. G. STARBÄCK att förestå befattningen, hvilket förordnande fortfor till den 15 januari 1863, då detsamma på Starbäcks egen begäran upphörde. Efter dessa båda inspektorsförordnanden under år 1862 antog öfverstyrelsen till inspektor öfver hufvudstadens folkskolor förre skolinspektorn öfver en del af Göteborgs stifts folkskolor C. J. MELJERBERG, hvilken sedan innehade denna befattning under mer än 25 år eller till den 1 juli 1888. Under Meijerbergers kraftfulla ledning ordnades och organiserades under denna tid hufvudstadens folkskoleväsen. Sedan förste läraren vid Adolf Fredriks folkskolor fil. kand. J. S. BERGMAN haft förordnande som inspektor under förra delen af höstterminen 1888, antogs från den 1 november samma år fil. doktor C. G. BERGMAN af öfverstyrelsen till inspektor öfver hufvudstadens folkskolor, hvilken befattning han ännu innehar.

Under hela 1860-talet och en del af följande årtionde, då lärjungarnes antal vid skolorna, och följaktligen äfven lärarnes, var jämförelsevis ringa och skollokalerna icke så många, kunde inspektor ännu äfven i detalj sköta hvarje särskild skola. Då detta på grund af den starka utvecklingen icke längre var möjligt, förordnade öfverstyrelsen till hans biträde en *förste lärare* vid hvarje församlings skola. Dessa finnas först omnämnda år 1874. Från början att betrakta mera som tillsyningslärare utan någon själfständig myndighet hafva dessa befattningar fått ökad betydelse i den mån lärjunge- och lärareantalet vid skolorna så betydligt ökats. Vid flera skolor är detta antal nu större än samma antal vid samtliga skolor, då öfverstyrelsen öfvertog deras ledning. — Från och med år 1885 erhöll inspektor biträde vid inspektion af söndags- och aftonskolan.

2. Lärare och lärarinnor.

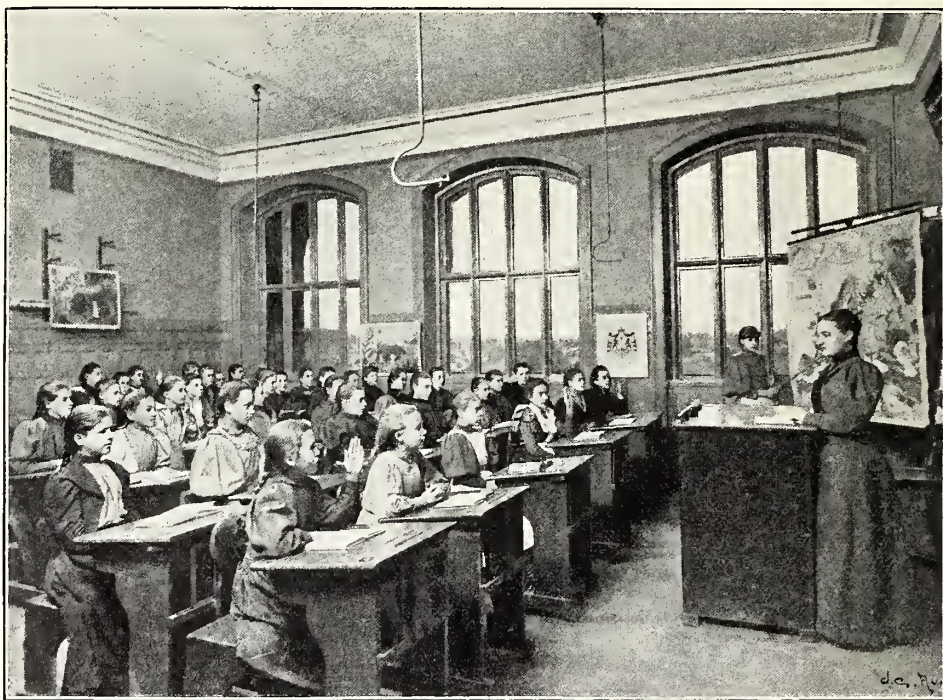
Året, innan folkskoleväsendet blef en stadens gemensamma angelägenhet, funnos vid samtliga folkskolor, Krafftiska och Grewesmühlska skolorna medräknade, tillsammans 17 manliga och 12 kvinnliga lärare, af hvilka senare 7 undervisade endast i handarbete. I Maria och Katarina skolor sköttes undervisningen i läs- och skrifännena uteslutande af manliga lärare, tre i den förra för 201 lärjungar och fyra i den senare för 515 lärjungar; härtill kom en handarbetslärarinna i Maria och två i Katarina. Kungsholms folkskola sköttes ännu 1863 af två lärarinnor; där fanns endast »folkskola för flickor». I några skolor funnos äfven »biträden». Jakobs och Johannes församlings fri- och fattigskolas högre afdelning, eller den s. k. Grewesmühlska skolan, hade en handtverksmästare för undervisning i handaslöjder äfvensom för undervisningen i handtverksskolan för gesäller och lärlingar.

Manliga lärare skötte undervisningen i alla rena gossafdelningar äfvensom i alla blandade goss- och flickafdelningar, ofta äfven, såsom redan nämnts, i rena flickafdelningar. Från undervisning i flickornas handarbete var den manlige läraren dock utesluten.

Jämföres antalet lärare vid hvarje skola med barnantalet, så finner man, att afdelningarna ej voro små och att hvarje lärare eller lärarinna hade en rätt ansenlig barnaskara att sköta. I en skola hade en lärare 65 barn — 45 gossar och 20 flickor — i stafvareklassen; en annan lärare hade i sin klass 111 barn, ungefär hälften gossar och hälften flickor; i en annan skola hade en lärare en afdelning på 115 gossar, och en lärarinna hade att ensam undervisa 150 flickor. — Två år senare eller år 1863 funnos redan 25 manliga och 34 kvinnliga lärare för 3,077 barn, således i medeltal en lärarekraft på 52 barn. Vid årtiondets slut funnos 175 lärare — 32 manliga och 143 kvinnliga — för ett barnantal af 6,732, eller en lärarekraft för 38 barn; 1879 funnos 265 lärare — 59 manliga och 206 kvinnliga — för 9,007 barn, eller en

lärare för 34 barn, och år 1889 funnos 472 lärare — 87 manliga och 385 kvinnliga — för 16,462 barn, eller en lärarekraft på 35 barn. Vid vårterminens början 1897 funnos i läs- och skrifämnen 638 lärare — 113 manliga och 525 kvinnliga — för 24,323 barn, fördelade på 659 afdelningar. Det blir i medeltal 36,9 barn i hvarje afdelning och 38 på hvarje lärare, eller, om 16 handarbetslärarinnor med full tjänstgöring medräknas, 37 barn på hvarje lärarekraft.

Förhållandet mellan antalet ordinarie och icke ordinarie lärare har rätt mycket växlat. Då på grund af kungl. maj:ts den 30 november 1868

A. Rydin fot.

109. Skolsal i Maria folkskola, Ringvägen.

utfärdade förordning och reglemente angående folkskolelärares pensionsinrättning inträde i denna första gången under näst följande år söktes, funnos vid stadens folkskolor endast 16, som ägde nöjaktig kompetens, d. v. s. af 130 då tjänstgörande lärare och lärarinnor voro endast sexton ordinarie (examinerade eller af kungl. maj:ts dispenserade). Relativt och absolut största antalet extra ordinarie och på ordinarie plats vikarierande lärare under senare tider uppvisa åren 1886 och 1887, då dessas antal uppgick till 211 och 222, utgörande 46 procent af hela antalet. Vid 1896 års slut funnos 116 icke ordinarie mot 519 ordinarie lärare, och vårterminen 1897 funnos 519 ordinarie och 119 icke ordinarie lärare och lärarinnor. De manliga voro 111 ordinarie och 2 icke ordinarie, de kvinnliga 408 ordinarie och 117 icke ordinarie.

Enligt reglementet för stadens folkskolor kan lärare åläggas 35 timmars undervisning i veckan. I regeln har dock undervisningstiden icke öfverstigit 31 timmar. Lärare eller lärarinna, som förestår två afdelningar, eller som har hela sin undervisning förlagd till eftermiddagen, åtnjuter några timmars minskning i sin undervisningsskyldighet. I samma mån, som förste lärarnes öfriga arbeten på grund af ökad antal barn och lärare vuxit, har deras undervisningsskyldighet måst minskas. Vid de största skolorna utgör denna för närvarande sex timmar i veckan.

* * *

Sedan hvarje församling upphört att själf aflöna lärarne vid skolorna, och detta åliggande i stället blifvit en stadens gemensamma angelägenhet, bestämdes följande lönegrader:

för lärare i första lönegraden: lön	kr. 1,200			
	hyresersättning	» 300		1,500
» » i andra » lön	kr. 800			
	hyresersättning	» 200		1,000
» biträdande lärare	lön	kr. 600		
» lärarinna	lön	» 750		
	hyresersättning	» 150		900
» biträdande lärarinna	lön	kr. 500		

I dessa belopp ingingo hitills åtnjutna förmåner af ljus och ved, hvarjämte såsom allmän regel stadgades, att de lärare, som förut innehafvt större löneförmåner, skulle för sin tjänstetid vid dem bibehållas. — Inspektors lön bestämdes till 4,000 kronor, hvarjämte honom tilldelades såsom ersättning för hästlega samt till skrifmaterialier och expenser 500 kronor.

Med hänsyn till de anspråk, som ställdes på lärarepersonalen, samt på grund af ökade kostnader för bostad och lifsförmödenheter fann öfverstyrelsen snart dessa aflöningar för låga, i synnerhet i de lägsta lönegraderna. Förändrade aflöningsgrader föreslogos, och sedan detta förslag vunnit kyrkostämmornas godkännande, utgingo lönerna från och med år 1875 i fyra lönegrader för lärare och fyra för lärarinnor med följande belopp, nämligen

för lärare med 1,000, 1,200, 1,500 och 1,800 kronor,
för lärarinnor med 700, 800, 1,000 och 1,200 kronor.

Efter några partiella förändringar under tiden antogs nu gällande lönestat från och med år 1885. Enligt denna inskränktes lönegradernas antal för lärarne till tre å beloppen 1,400, 1,800 och 2,000 kronor, samt för lärarinnorna till två å beloppen 1,100 och 1,400 kronor. Härtill komma tvenne ålderstillägg för lärarne å 200 och för lärarinnorna å 100 kronor att tilldelas dem, det första efter fem års och det andra efter tio års väl vits-

ordad tjänstgöring. De olika beloppen representera olika platser, hvilka på vanligt sätt tillsättas efter ansökan.

Förste lärarne äro alla ordinarie lärare och hafva utom lön och ålders-tillägg särskilda arvoden, olika vid olika skolor efter deras storlek. Dessa utgå nu med ett sammanlagdt belopp af 9,000 kronor. De flesta förste lärare hafva numera af sina respektive församlingar därjämte antingen bo-stad eller hyresersättning.

3. Barnen.

Inskrifning af barn i skolorna har intill år 1889 skett fyra gånger årligen, nämligen vid terminernas början samt vid flyttningstiderna den 1 april och den 1 oktober. Nu sker inskrifning endast vid terminernas början, dock så att barn, som inflytta till Stockholm och förut besökt annan skola eller eljest under någon tid åtnjutit undervisning, mottagas så snart de själfva anmäla sig eller af rotemännen anmälas såsom inflyttade. Vid inskrifningen i januari mottagas barn, som redan fyllt eller före 1 juli fylla 7 år; vid inskrifningen i augusti de, som då fyllt eller före årets slut fylla 7 år. I Djurgårdens och Skeppsholms skolor sker inskrifning endast i augusti, och mottagas då de barn, som redan fyllt eller före nästkommande 1 juli fylla 7 år.

Folkskolestadgans föreskrift, att skolrådet skall upprätta förteckning å barn, hvilka under det sist förflutna halfåret inträdt i skolåldern, blef småningom omöjlig att fullgöra. Dessa förteckningar uteblefvo, och man fick i allmänhet nöja sig med att föräldrar och målsmän själfmant läto inskrifva sina barn i skolan. Att en och annan underlät detta inses ju lätt. Sedan emellertid, genom kungl. maj:ts skrifvelse af den 10 november 1876 till öfverståthållareämbetet angående fastställande af förändrade grunder för mantals- och skattskrifningen i Stockholm, rotemansinstitutionen kommit till stånd, hafva rotemännen erhållit föreskrift att ägna synnerlig omsorg däråt, att barn ej lämnades åt vanvård, bettlade eller begingo annan vanart, samt tillse, att de höllos till ordentlig *skolgång*.

På förslag af inspektor beslöt mantalsnämnden i början af år 1879:

a) att rotemännen, sedan de i början af juni från vederbörande erhållit uppgifter å alla i skolåldern varande barn, hvilka besöka hufvudstadens skolor, skola med ledning af dessa uppgifter göra nödiga anteckningar i mantalsböckerna;

b) att rotemännen skola genom utdrag ur mantalsböckerna uppgöra förteckningar å alla i skolåldern varande barn;

c) att rotemännen efter vederbörlig undersökning skola anteckna hvilka af dessa barn undervisas i hemmen eller icke komma i åtnjutande af någon undervisning, äfvensom anledningen därtill (såsom sjukdom, naturfel m. m.);

d) att rotemännen skola före den 15 augusti till vederbörande skolråd (skolornas förste lärare) öfverlämna dessa förteckningar med de gjorda anteckningarna.

Mantalsnämnden har ock anmodat styrelserna för de allmänna läroverken och öfverstyrelsen föreståndarne för de enskilda skolorna äfvensom förste lärarne vid folkskolorna att i början af juni månad hvarje år till mantalsnämndens kontrollant aflämna uppgifter å alla i de respektive skolorna befintliga barn, hvilka äro i åldern från och med 7 år till och med 14 år.

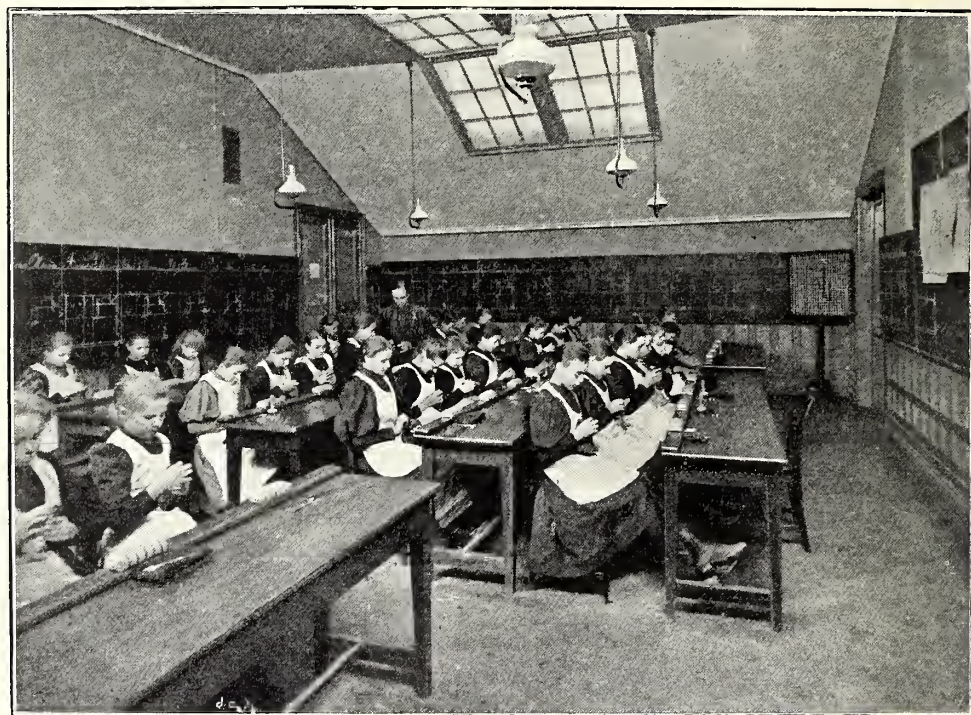
A. Rydén fot.

110. Träslöjdsal i Maria folkskola.

Sedan därefter förteckningar å alla i skolåldern varande barn, hvilka dittills icke besökt skola, blifvit af rotemännen till respektive förste lärare aflämnade och sedan alla vid terminens början i folkskolan inskrifna barn blifvit å dessa förteckningar afprickade, låter hvarje förste lärare i hemmen efterhöra de återstående, och skall han, om de icke åtnjuta undervisning i hemmet eller i någon annan skola, laga så, att de inställa sig till skolgång.

Skolgången, som till en början var mycket ojämn, har år från år förbättrats. Under åren 1862 och 1863 funnos afdelningar, i hvilka frånvaro »utan giltigt hinder» kunde gå upp ända till i medeltal 12 dagar på hvarje barn. Detta förhållande förbättrades dock snart. Under återstående delen

af sextioalet och hela sjuttioalet sjunker siffran betydligt och utgör för alla skolorna i medeltal omkring en procent. Under nästa årtionde går den ytterligare ned till 0,5, till 0,2 och till 0,1 procent. De sista åren har frånvaro »utan giltigt hinder» ej uppgått till en tiondedels procent. Hela frånvaroprocenten har varit högst 12,4 och lägst (år 1895) 7 procent, hufvudsakligen på grund af »sjukdom» och »annat hinder eller lof». Till denna senare rubrik höra bland annat alla frånvarodagar under augusti och början af september månader, som barn ännu tillåtas att vistas på landet, hvilket antal årligen växer. Skolan har nämligen icke velat yrka på dessas in-

A. Rydén fot.

111. Sysal, Maria folkskola, Ringvägen.

ställelse genast vid terminens början, då hälsoskäl oftast talar emot en sådan åtgärd.

* * *

Barnantalet i alla de skolor, som från och med år 1862 ställdes under öfverstyrelsens direkta öfverinseende, uppgick vid slutet af nämnda år till 2,456. Största antalet fanns då som nu i Katarina församling, och utgjorde detta 521; därefter kom Klara med 404 och sist Kungsholmen med 85, nämligen 70 flickor och 15 »mindre» gossar. Någon särskild afdelning för gossar fanns icke i Kungsholms folkskola förrän år 1866. Dessförinnan voro de äldre gossarne hänvisade till församlingens lägre elementarläroverk.

Antalet växer under återstående delen af 1860-talet med omkring 600 barn årligen, så att det år 1869 stigit till 6,732. Under följande årtionde är tillväxten betydligt mindre; ja år finnas, då barnantalet är mindre än under närmast föregående. Under årtiondets sista år har det uppnått siffran 9,000. På åttio-talet är tillväxten betydlig, så att vid årtiondets slut antalet i dagliga skolan utgjorde 16,462, hvartill komma 2,436 i söndags- och aftonskolan, eller tillsammans 18,898 barn. I september månad 1896 funnos i dagliga skolan 24,117 samt i söndags- och aftonskolan 1,869 eller tillsammans 25,984 barn.

Åren 1875—82 fanns det största barnantalet i Hedvig Eleonora församlingsskolor; annars har Katarina i detta hänseende hela tiden stått främst. Kungsholmen hade till och med 1876 det minsta antalet barn i dagliga skolan, efter hvilken tid Storkyrkan kommer sist. Ännu år 1883 hade Klara flera barn i skolan än så väl Jakob och Johannes som Kungsholmen. Nu ha dessa senare ett dubbelt så stort antal. Den relativt största ökningen i barnantalet under tiden från 1862 visar Kungsholms skola, från 85 till 2,965 i dagliga skolan, hvartill komma 243 i aftonskolan.

Antalet skolpliktiga barn, d. v. s. barn i åldern 7—14 år, har utgjort 10 à 12 procent af stadens hela folkmängd. Under de tre sista åren 1893—95 har denna procent något öfverstigit 12 (12,1 12,6 12,2). Öfvervägande antalet af dessa barn har, såsom helt naturligt är, besökt folkskolan. Detta antal utgjorde t. ex. 65,9 procent år 1885 och 76,3 procent år 1895. Samtidigt har procenten vid de allmänna läroverken varit 7,5 och 6,3 samt vid de enskilda skolorna 14,8 och 10,1.

4. Slöjd och handarbete.

Redan då öfverstyrelsen öfvertog ledningen af stadens folkskoleväsende, funnos vid flera skolor lärarinnor i handarbete. Då en flickskola består af två eller tre afdelningar, tillägges ofta: »af hvilka en för handarbete». Slöjd för gossar förekommer endast i den till år 1863 med folkskolan förenade Grewesmühlska skolan, i hvilken funnos för handslöjder en handtverksmästare samt en handtverkskola för gesäller och lärlingar. Redan i 1865 års berättelse kan öfverstyrelsen säga: »vid hufvudstadens samtliga folkskolor hafva de äldre flickorna erhållit undervisning i handarbete», dels af särskilda för detta ändamål anställda lärarinnor, dels af lärarinnorna i öfriga undervisningsämnen. Af 2,289 flickor uppgifvas 1,602 år 1866 hafva fått undervisning i handarbete, hufvudsakligen stickning och sömnad. Fyra år senare hafva »åtskilliga gossar erhållit öfning i lagning af kläder och skodon».

Adolf Fredriks församling inrättade år 1874 en *slöjdskola för gossar* med undervisning i snickeri, bokbinderi, skomakeri och skrädleri, för hvilken

kostnaden under de två första åren uppgick till 2,196 kr. 38 öre. Med år 1877 blir undervisning i slöjd och handarbete en för skolorna gemensam angelägenhet, sedan kyrkostämmorna för nämnda ändamål anslagit en summa af 5,000 kronor och öfverstyrelsen aflåtit skrivelse till de särskilda församlingarnas skolråd med anmodan att gå i författning om anskaffande af för denna undervisning lämpliga lokaler. Slöjdundervisningen ingick dock till en början mindre som ett viktigt moment i skolarbetet; hufvudsaken var att lämna sysselsättning åt gossarne, därigenom afhålla dem från att springa på gatorna samt att lära dem en del »nyttiga» saker.

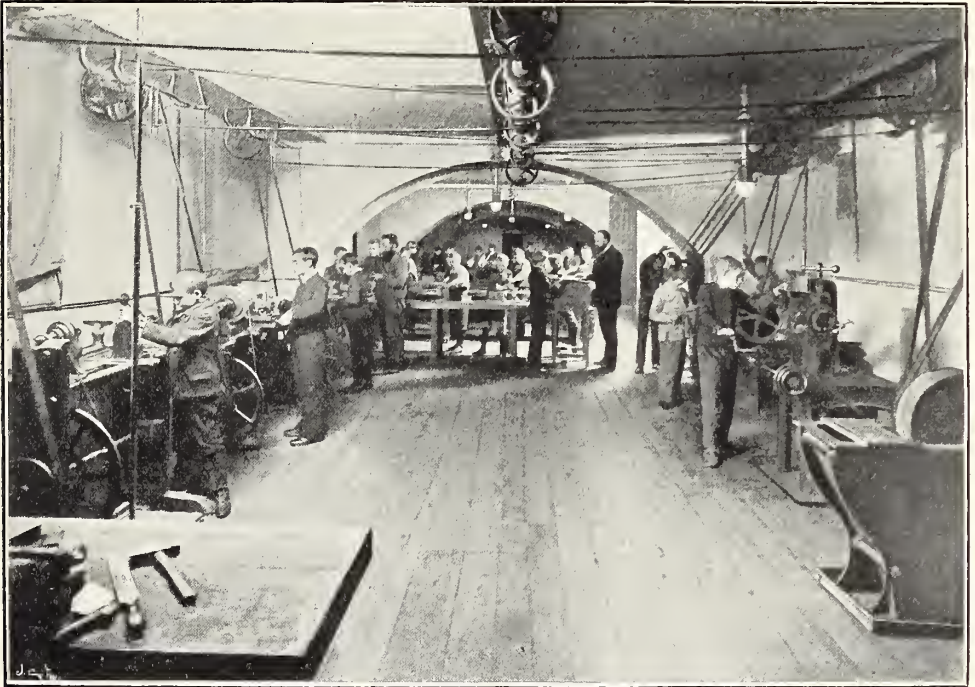

A. Rydén fot.

112. Pappslöjdsal i Maria folkskola.

Från år 1882 antager dock denna undervisning en helt annan karakter; den inordnas nu som ett moment i det öfriga skolarbetet. Väckelsen härtill kom från Nääs, där direktör OTTO SALOMON förstått gifva denna undervisning en annan riktning samt ett högre och ideellare mål. Rörande nyttan af och målet med denna undervisning säger öfverstyrelsen: »Då de flesta gossar, som besöka Stockholms folkskolor, sakna tillsyn under de stunder af dagen, då de ej uppehålla sig i skolan, äro de därigenom utsatta för alla de faror, som sysslolöshet och dagdrifveri medföra. Om de äldre gossarne, för hvilka dessa faror äro störst, sålunda under eftermiddagen kunde erhålla en nyttig sysselsättning, vore därigenom mycket vunnet. Ensamt från denna synpunkt är införande af handarbete i folkskolorna af

stort värde. Men genom införande af en dylik undervisningsgren i skolan torde äfven något mera kunna vinnas. Till följd af den omväxling mellan kropps- och själsarbete, som skolan sålunda erbjuder, blir densamma mera kär för gossen; hos honom väckes håg och lust för nyttigt arbete och han lär sig att taga vara på tiden, hvarjämte han förvärfvar en handafärdighet, som kan blifva honom af stort gagn i lifvet. Undervisningen i handaslöjd vid folkskolan kan dock få en ännu högre betydelse, om den så skötes, att den hand i hand med den öfriga undervisningen uppfostrar gossen till ordning och uppmärksamhet, att den hos honom utvecklar raskhet och

A. Rydén fot.

113. Metallslöjdsal i Kungsholms folkskola, Flemingatan n:r 71.

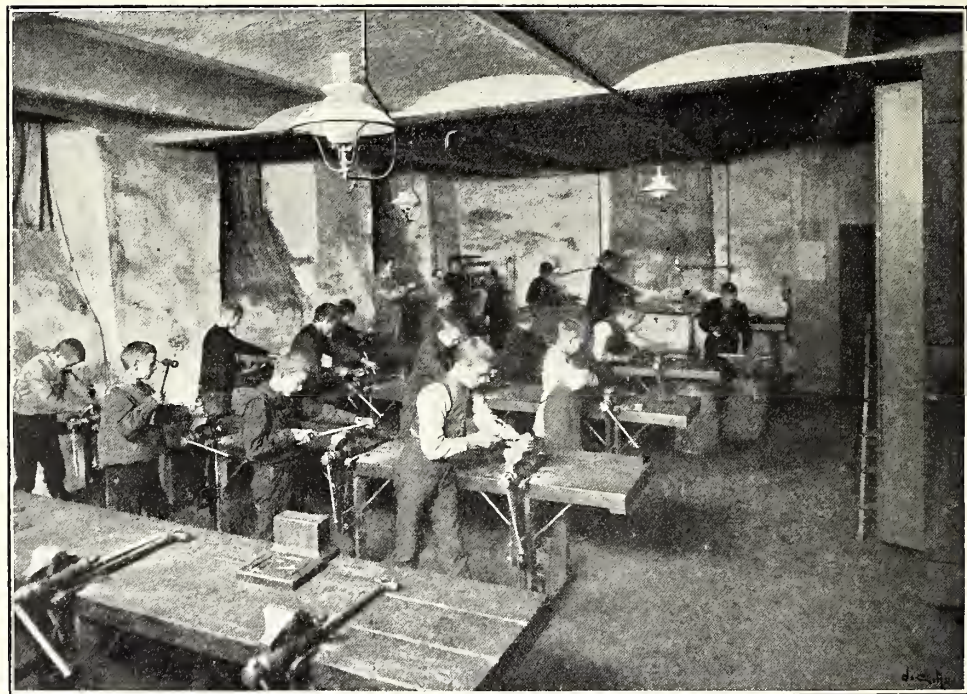
ihärdighet, omdöme och fyndighet vid arbetet, att den skärper ögat och iakttagelseförmågan, utvecklar formsinnet och smaken och sålunda i likhet med de öfriga läroämnena blir ett formellt bildningsmedel, samt slutligen att den verksamt bidrager att främja husslöjden, hvilken är af så stor betydelse för vårt land.»

»En sådan undervisning afser således icke speciell yrkesskicklighet eller utbildning till något visst handtverk, men genom den allmänna handafärdighet, som förvärfvats, och genom den bildning, som bibringats, utträder gossen ur skolan mer förberedd för lifvet och mer i stånd att välja sitt yrke och, om han så önskar, bli en god handtverkare. Det är till detta mål, som slöjdundervisningen vid Stockholms folkskolor bör sträfvä. Det torde dock icke kunna vinnas på en gång utan småningom, allt eftersom

passande lokaler kunna erhållas samt tillräckliga penningemedel kunna anskaffas.»

För att anordna slöjdundervisningen i nämnda syfte och för att tillika utöfva tillsyn öfver slöjdskolorna anställdes samma år af öfverstyrelsen f. d. läraren vid Finspongs folkskola A. BERG, hvilken fortfarande har samma uppdrag.

För att få enhet i flickornas *handarbetsundervisning* lät öfverstyrelsen samma år anordna en särskild undervisningskurs för de lärarinnor, som önskade däri deltaga, under ledning af lärarinnan i Katarina folkskola fröken

A. Rydén fot.

114. Metallslöjdsal i Katarina folkskola, Värmdögatan n:r 46.

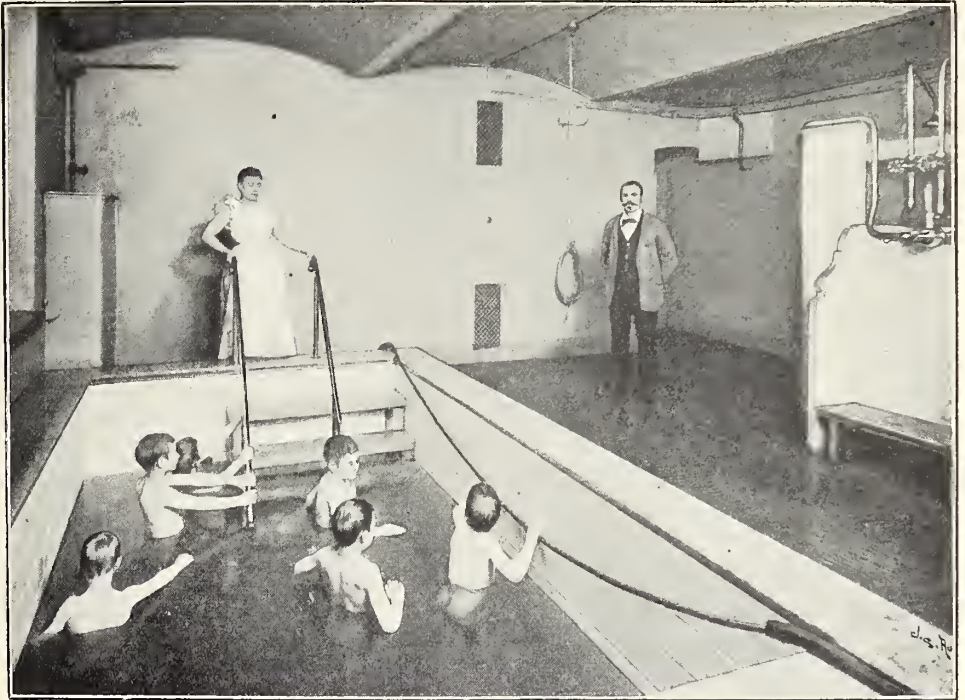
HULDA LUNDIN, som i utlandet tagit kännedom om framstegen på detta område. Syftet med denna undervisningskurs var tillika att i detta, liksom i öfriga skolämnen, söka åstadkomma en ordnad klassundervisning samt att få öfningarna mera systematiskt bedrifna. De ledande grundtankarna vid denna undervisning kunna sammanfattas sålunda:

Undervisningen i handarbete bör, liksom undervisningen i öfriga skolämnen, samtidigt taga hela skolafdelningens uppmärksamhet i anspråk, emedan i motsatt fall den tid, lärarinnan kan ägna åt hvarje enskildt barn, blir otillräcklig för en nöjaktig undervisning;

öfningarna böra inträda och fortgå i en strängt progressiv ordning, på det att lärjungarne må kunna *väl* utföra det arbete, som af dem fordras;

undervisningen bör vara allmänt bildande, så att lärjungen icke blott tillägnar sig vissa handgrepp, utan jämväl, i den mån undervisningen fortskrider, vinner den förståndsutveckling, att hon slutligen förmår själfständigt, med eftertanke och utan lärarinnans ledning utföra hvarje del af arbetet.

Då det stora flertalet gossar i folkskolan äro för små och sakna krafter för att med tillräcklig nytta kunna deltaga i snickerislöjden, anskaffades från Tyskland en »pedagogiskt planlagd modellserie för pappslöjd». Denna har under begagnandet undergått åtskilliga förändringar och förbättringar. Modellerna äro geometriskt lätt bestämbara kroppar och möjliggöra däri-

A. Rydén fot.

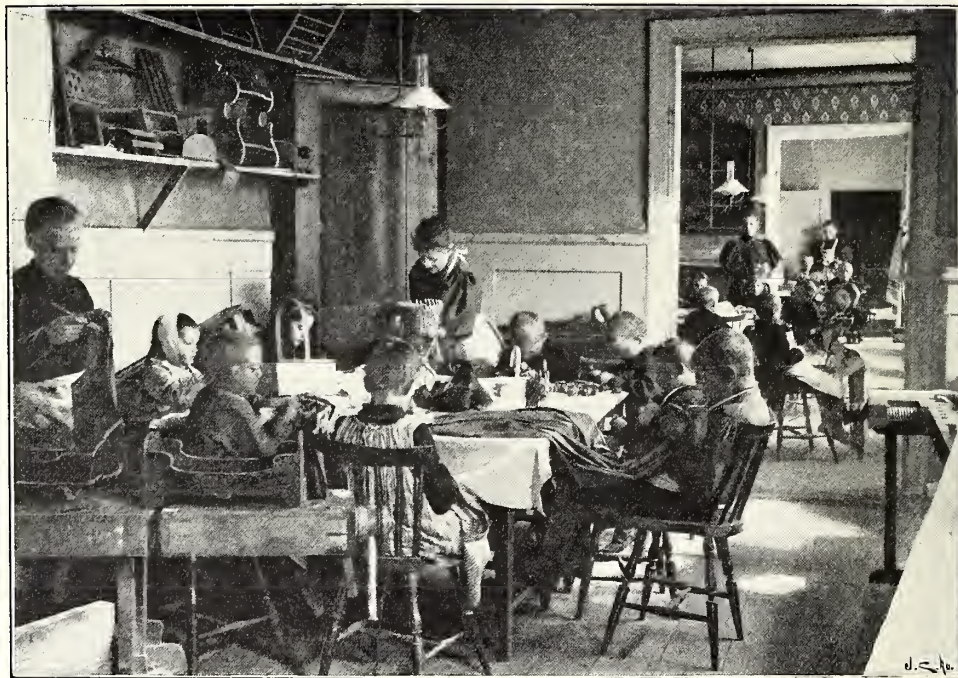
115. Badrum i Katarina folkskola, Tjärhofsgatan n:r 15.

genom stor noggrannhet vid arbetets utförande och lätthet att kontrollera detsamma. Arbetet afser öfning icke endast för handen utan äfven för ögat och tanken. Denna slöjdart, som under några år endast fanns i Klara skola, är från år 1889 införd i alla skolor.

Genom frikostiga bidrag af stiftelsen Lars Hiertas minne samt af fruarna ANNA RETZIUS och EBBA LIND AF HAGEBY inrättades år 1884 *metallslöjds skolan* i Kungsholmen, hvilken vid inflyttningen i det nya skolhuset vid Fleminggatan år 1889 af öfverstyrelsen betydligt utvidgades. Denna slöjdart omfattar arbeten i järn och stål: flining, svarfning, hyffing och borring. Vid densamma tillämpas samma grundsatser, som följas vid slöjdundervisningen i öfrigt. Med afseende på denna slöjdart saknade man emellertid

all föregående ledning och erfarenhet. En helt och hållet ny modellserie måste bildas. Den är nu efter åtskilliga försök och förändringar fullt färdig och synes vara för ändamålet synnerligen lämplig. Metallslöjdskolor hafva de senare åren upprättats äfven i Katarina och Maria skolor.¹

I samma mån, som undervisningen i papp-, trä- och metallslöjd ordnats, ha öfriga slöjdarter för gossar helt och hållet försvunnit från folkskolan. År 1896 undervisades 1,856 gossar i pappslöjd, 2,413 i träslöjd och 501 i metallslöjd, alltså tillsammans 4,770 gossar, hvarjämte alla gossar — omkring 6,400 — i kurserna 1—6 (småskolan samt folkskolans första klass) undervisades i handarbete tillsammans med flickorna i samma afdelningar.

116. Adolf Fredriks arbetsstuga, Kammakaregatan nr 28.

Undervisningen i handarbete för folkskolans *alla* flickor samt för gossarne under deras tre första skolår är obligatorisk och förlagd till förmiddagen samt till timmar upptagna på läsordningen på samma sätt som för läs- och skrifämnen. Undervisningen i papp-, trä- och metallslöjd är, med undantag för högsta klassens lärjungar, frivillig och förlagd till eftermiddagen (kl. 3— $\frac{1}{2}$ 6 samt $\frac{1}{2}$ 6—8). Deltagandet i dessa slöjdarter är det oaktadt så allmän, att lediga platser aldrig finnas. De slöjdandes medelålder var år 1896 i pappslöjden 10,7 år, i träslöjden 12,4 och i metallslöjden 12,9 år.

En viktig faktor vid all undervisning är att hafva dugliga lärare, så ock vid slöjdundervisningen. Skall slöjden häfda sin plats i den allmänna

¹ Modellserierna till trä- och metallslöjden finnas i tryck tillgängliga.

uppfosttran, så måste undervisningen däri anförtros åt personer, som betrakta sig själfva som *lärare*, icke som *yksesidkare*. De böra i första hand hafva sitt intresse fästadt vid de *barn*, som skola uppfostas, icke vid det *handtverk*, som de före eller vid sidan af sin lärareverksamhet drifvit eller drifva. Det kan nog finnas en och annan handtverkare, som visat en sådan begäfnig och intresse för lärarekallet, att bristen på allmän och pedagogisk bildning ej blir så märkbar. Men säkert är, att sådana fall komma att höra till undantagen. Man har därför också kommit till den erfarenheten, att slöjdundervisningen vid folkskolorna bör, så vidt möjligt är, skötas af *folkskolelärare* eller *folkskolelärarinnor*.

Vid stadens folkskolor finnas för närvarande 61 lärare och lärarinnor i goss-slöjd, af hvilka 21 lärarinnor och 1 lärare undervisa i pappslöjd samt de öfriga, alla lärare, i trä- och metallslöjd. Alla dessa äro, med undantag af fyra lärare, examinerade folkskolelärare och -lärarinnor. De undervisa i lässkolan på förmiddagen samt i slöjdskolan på eftermiddagen (14 timmar i veckan) mot särskild ersättning. Dessutom äro för de äldsta flickornas handarbete och klädessömnad anställda 18 lärarinnor. Handarbetet skötes i öfrigt af läslärarynnorna.

Lärarne i träslöjd hafva genomgått en eller flera kurser vid Näs slöjdläroreseminarium; nya lärare i metallslöjd samt lärarinnor i pappslöjd genomgå kurser vid stadens slöjdskolor. För lärarinnor anordnas årligen kurser i handarbete af slöjdföreståndarinnan fröken H. Lundin.

5. Skollofskolonier, skolbad, arbetsstugor, skolkök och bespisning af barn.

Mycket har vid skolorna gjorts för barnens kroppsliga välbefinnande och, vid sidan af slöjden, äfven för deras praktiska utbildning. Hit räkna vi *skollofskolonier*, *skolbad*, *arbetsstugor*, *skolkök*: med *matlagning* samt *bespisning* af barn.

»Föreningen för skollofskolonier» bildades år 1885 under kronprinsessans beskydd. Föreningens angelägenheter handhafvas af en centralstyrelse och nio lokalstyrelser, en för hvar och en af hufvudstadens territorialförsamlingar och för tyska församlingen. Samma år, 1885, utsändes första gången s. k. *skollofskolonier*, hvilket sedan dess hvarje sommar upprepats. Meningen härmed är att bereda tillfälle för svaga och sjuka fattiga barn att få tillbringa sommarferierna eller en del af dessa på landet, helst i grannskapet af skog och vatten, för att på detta sätt låta dem vinna hälsa och krafter. Erfarenheten tyckes också ha visat, att målet vunnits, ty nästan utan undantag hafva barnen återkommit till staden friskare, raskare och gladare, hvilket äfven gifvit sig till känna genom större arbetslust och arbetsförmåga under påföljande läsår.

Det antal barn, som sålunda fått tillfälle att vistas på landet, uppgick första året till 353 och har sedan dess utgjort högst 587 och lägst 486. Antalet kolonier har växlat mellan 18 och 26. Medel hafva anskaffats dels genom anslag af och insamling inom de respektive församlingarna, dels ock genom konserter och försäljningar, anordnade företrädesvis genom lärarepersonalen, samt genom donationer, bland hvilka särskildt märkas fru E. Benedicks' på 10,000 kronor samt Stockholms stads sparbanks på 14,000 kronor. Kostnaderna för samtliga kolonier uppgingo första året till 14,145 kronor och hafva sedan dess växlat mellan 15,345 och 19,230 kronor.

A. Rydin fot.

117. Klara arbetsstuga, Klara kyrkogård nr 5.

Föreståndare för kolonierna hafva i de flesta fall varit lärare och lärarinnor vid stadens folkskolor, och de hafva i allmänhet åtagit sig detta uppdrag af intresse för barnen och utan annan ersättning än husrum och föda under vistelsen vid kolonierna. Intet obligatoriskt läsarbeta förekommer, utan inskränka sig barnens tvungna arbeten till att städa, bädda, diska, att bära ved och vatten, att hålla gården ren m. m., hvilka arbeten verkställas af dem turvis. Nästan utan undantag har hvarje koloni bestått af så väl gossar som flickor. Många skäl tala också för denna anordning. Bådaderas bättre sidor komma lättare fram, under det att de sämre hållas tillbaka. Göromålen vid kolonierna låta ock lämpligen fördela sig mellan barn af olika kön. I allmänhet hafva kolonierna varit förlagda till Stockholms norra skärgård.

Under sommaren 1896 utsändes för första gången en s. k. fjällkoloni, bestående af mycket svaga barn, hvilka särskildt hade behof af fjäll-luft. Kolonien bestod af 15 barn och vistades nära järnvägsstationen Ånn i Jämtland.

Skolbad började först gifvas i Storkyrkoförsamlingens skola med vårterminen 1891 och i Kungsholms skola vid slutet af höstterminen samma år. Sedan hafva sådana införts i Johannes skolhus vid Roslagsgatan samt i Katarina nyaste skolhus vid Tjärhofsgatan, hvarjämte tillfälle beredts barnen i Klara och Jakobs skolor att under vintern bada i allmänna badhus. I

A. Rydin fot.

118. Katarina skolkök, Tjärhofsgatan n:r 15.

regeln erhåller hvarje barn ett bad hvar tredje eller fjärde vecka. Deltagandet är frivilligt, men sällan önskar någon därifrån befrias. Man har icke kunnat undgå att, efter införandet af skolbaden, iakttaga en större renlighet hos barnen, en större snygghet i fråga om underkläder, hvilket i sin mån bidragit till förbättrad luft i skolsalarna. Barn, som lida af utslag eller andra åkommor, antecknas och undersökas först af läkare, innan de få tillstånd att bada. Första terminen undersöktes i Kungsholms skola 40 barn, af hvilka 20 icke fingo deltaga i badningen. I afdelning, som för dagen har badning, fortgår arbetet i vanlig ordning; om så önskas, får utbyte af lektion göras, då afdelningen för badningen måste delas, så att till badtimmar förläggas ämnen sådana som modersmålet, skrifning, ritning eller tafvelräkning.

Årligen anslås ett belopp — de senare åren 4,500 kronor — för att bereda de fattigare barnen tillfälle till badning under sommaren i stadens badinrättning. Omkring 4,500 barn få för denna summa bada hvarannan dag, och af dessa lära sig 1,200—1,500 under sommaren att simma, ett något större eller mindre antal beroende på sommarens beskaffenhet. De simkunniga gossarnes antal brukar vara något större än flickornas.

Arbetsstugor. Den 4 april 1886 beslöt styrelsen för stiftelsen Lars Hiertas minne att anslå ett penningbelopp till upprättandet af »arbetsstugor för barn», d. v. s. »ett slags hem, där fattiga barn under sina fritider få

A. Rydin fot.

119. Skolkök i Klara folkskola, Klara kyrkogård n:r 5.

tillfälle till att på ett gagneligt sätt sysselsätta sig och lära nyttiga arbeten». Den första arbetsstugan öppnades den 25 januari 1887 i Adolf Fredriks församling; och omedelbart därefter öppnades den andra i Katarina församling, hvarefter liknande anstalter under år 1888 upprättades i Kungsholms, Östermalms och Nikolai, år 1889 i Maria, 1890 i Jakobs och 1891 i Klara församling. I Östermalm grundades år 1893 ännu en arbetsstuga, som benämndes den »nya arbetsstugan».

De barn, som intagas i arbetsstugorna äro mellan 7 och 14 år och utgöras af de allra fattigaste af folkskolans lärjungar, företrädesvis sådana som sakna tillsyn i hemmen; de utses i samråd med vederbörande lärare eller lärarinna. Arbetet pågår i regel mellan kl. 5 och 7 e. m. samt på vissa ställen äfven mellan kl. 11 f. m. och 1 e. m. för sådana barn, som hafva

sin skolundervisning förlagd till eftermiddagen. Alltsedan oktober månad 1896 äro flera af arbetsstugorna öppna större delen af dagen.

De barn, som besöka arbetsstugorna på förmiddagarna, erhålla såsom lön för sitt arbete fri middag, bestående af två rätter enkel men god mat, för hvilken medelkostnaden utgör 9 à 10 öre. De öfriga barnen få en riklig kvällsvard, bestående af gröt och mjölk eller välling och bröd samt stundom pannkaka med lingon m. m., hvarför kostnaden uppgår till 3,8—5 öre. Sålunda bespisas dagligen ett stort antal af hufvudstadens fattigaste barn med en närande måltid, hvilken de genom sitt eget arbete

A. Rydén fot.

120. Matsal i Nikolai folkskola, Svartmangatan nr 22.

förtjänat. — Antalet i arbetsstugorna inskrifna barn utgjorde under året 1896—97 öfver 1,300.

Under det att slöjdundervisningen i skolorna har fått en mera pedagogisk uppgift, afser arbetet i arbetsstugan mera den direkta nyttan. På samma gång man afhåller de för hvarjehanda frestelser mest utsatta barnen från att tillbringa sin tid på gatan och i sysslolöshet, vill man tidigt vänja dem vid arbete och särskildt sådana arbeten, som lätt kunna utföras i hemmet och på »lediga stunder», hvarigenom mindre bidrag kunna vinnas till familjens underhåll. Gifvet är ock, att arbetena måste i viss mån lämpas efter barnens ålder och kön. Gossarne sysselsättas företrädesvis med knytning, mattflätning, borstbinderi, korgarbeten, sömnad af säckar, skolagning,

träslöjd m. m., flickorna med tillverkning af tofflor, spånflätor till hattar, blomsterkorgar samt andra arbeten af spån, vide eller bast, äfvensom med väfnad, stickning (dammanddukar, kjolar m. m.), sömnad och mattflätning. Hvarje barn sysselsättes för en tid med *ett* slags arbete, dels för att däri förvärfva tillräcklig skicklighet för att kunna skaffa sig någon förtjänst, dels för att lära sig uthållighet. Särskild vikt har lagts vid lappning och lagning af strumpor och kläder (flickor och gossar) samt af skodon (gossar). De äldre barnen få därjämte turvis hjälpa till vid lokalens städning samt vid arbetena i köket.

A. Rydin fot.

121. Matsal i Maria folkskola, Ringvägen.

För att ytterligare väcka och underhålla arbetslusten få de barn, som förvärfvat nödig skicklighet att arbeta på egen hand, i sina hem tillverka föremål, som äro säljbara eller som användas till material för andra arbeten, såsom bastflätor till mattor och korgar, snodder af bast, spånflätor till sommarhattar och dylikt. För hvad de sålunda på extra tid tillverka, erhålla de en liten betalning, som genast insättes på postsparkort eller i sparbanksböcker, men först vid terminens slut får uttagas; de flitigaste barnen kunna då hafva att uppbära 8, 10 à 20 kronor. Dessa medel användas af barnen till inköp af skodon och klädesplagg, af tyg till klädningar, som flickorna följande termin sy åt sig, men skänkas äfven rätt ofta i julgåfva till mödrarna. — Arbetena äro i allmänhet så väl och smakfullt förfärdi-

gade, att de numera lätt säljas. Antalet förfärdigade arbeten utgjorde under arbetsåret 1895—96 4,430 och inkomsterna af deras försäljning uppgingo till nära 8,000 kronor.

De lärarekrafter, som verka inom arbetsstugorna, utgöras till stor del af frivilliga så väl lärarinnor som föreståndarinnor. Unga flickor från både förmögna och mindre bemedlade hem hafva oegennyttigt ägnat sin tid åt undervisningen, men därjämte finnas åtskilliga aflönade lärarinnor, hvarförutom en del handverkare äro anställda såsom undervisare i skomakeri, korgmakeri och snickeri. Under de senaste fyra åren har vid Stockholms samtliga arbetsstugor de frivilliga lärinnornas antal år-

A. Rydin fot.

122. Adolf Fredriks folkskola, Karlbergsvägen.

ligen uppgått till mellan 59 och 67, under det att de aflönade varit mellan 38 och 48.

Alla arbetsstugorna hafva tillkommit på enskild väg och skötas af särskilda styrelser, bestående af de personer, som grundat dem och förnämligast bidragit till deras utveckling. Dessa styrelser ordna undervisningen och ansvara för förvaltningen. För att emellertid bevara samverkan mellan de olika arbetsstugorna bildades år 1889 en »centralkommitté för Stockholms arbetsstugor», hvilken är en rådplägende församling, hvari hvarje arbetsstugas styrelse äger att insätta en representant och vid hvars sammanträden diskuteras frågor, som äro för dem alla gemensamma. Denna kommitté anordnar årligen genom sitt »arbetande utskott» lärokurser för hufvudstadens och landsortens lärarinnor och blifvande föreståndarinnor, utlånar modell-samlingar samt ombesörjer utgifvandet af tryckta redogörelser.

Arbetsstugornas ekonomi hvilar till icke ringa del på enskild välgörenhet och på försäljning af förfärdigade arbeten. Några församlingar lämna kostnadsfritt lokal, flertalet äfven penningeanslag. Stadsfullmäktige hafva från och med arbetsåret 1890—91 till arbetsstugorna lämnat årliga anslag, uppgående för nämnda och nästföljande år till 5,000 kronor; för året 1893—94 ökades detta anslag till 7,000 kronor samt för åren 1895—96 och 1896—97 till 8,000 kronor. Detta belopp har af stadens fattigvårdsnämnd fördelats mellan de särskilda arbetsstugorna med hänsyn till deras öfriga tillgångar och antalet barn, som där åtnjutit undervisning. Förutom de anslag, som stiftelsen Lars Hiertas minne lämnat till den första uppsättningen, hafva arbetsstugorna fått mottaga åtskilliga enskilda bidrag och donationer; de

A. Rydin fot.

123. Katarina folkskola vid Nytorget.

mest betydande bland dessa hafva varit 5,000 kronor genom testamente af fru Emma Benedicks och 20,000 kronor, som Stockholms stads sparbank för ändamålet anslag vid sitt 75-årsjubileum år 1896.

Skolkök finnas nu i de flesta skolor, nämligen i Storkyrkoförsamlingen, Klara, Maria, Katarina, Kungsholmen, Hedvig Eleonora och Adolf Fredrik. Det första öppnades i Storkyrkoförsamlingen i slutet af år 1889. Flickorna, som sysselsättas med matlagning i skolköken, tillhöra i regeln folkskolans högsta klass; i Adolf Fredrik tagas de från söndags- och aftonskolan. I början delades flickorna i grupper på fem à sex, hvilka turvis arbetade i skolköket två på hvarandra följande dagar. Sedan numera större och mera ändamålsenligt inrättade skolkök erhållits, arbetar i allmänhet en half klass, 15 till 20 flickor, samtidigt i skolköket. Spisarnas antal i dessa kök är fyra till sex. Arbetet i skolköken börjar kl. 10 f. m. Kungsholms försam-

ling har nyligen af generalkonsul J. W. SMITT fått en donation på 100,000 kronor, hvaraf ränteafkomsten skall användas till underhåll af ett skolkök och till mat åt fattiga skolbarn.

Nyttan af dessa skolkök synes nu vara allmänt insedd. Flickorna, som äfven svara för diskning, rengöring m. m., deltaga med nöje och intresse i dessa arbeten, och föräldrarna skänka saken sitt erkännande och hafva på mer än ett sätt visat sin tacksamhet. En sak, vid hvilken särskildt vikt lägges, är renlighet, ordentlighet och sparsamhet. De i de tillagade maträtterna ingående beståndsdelarna med utsatta pris upptecknas af flickorna i särskilda böcker äfvensom förfaringsättet vid tillagandet. Dessa anteckningar äro beträffande födoämnenas myckenhet och pris i all-

A. Rydén fot.

124. Kungsholms folkskola, Fleminggatan n: 71.

mänhet afsedda för ett medelstort hushåll på fem à sex personer. Flickorna medföra alltså, då de lämna skolan, en liten af dem själva gjord och tillämpad kokbok, upptagande ett antal i vanliga enkla hem förekommande maträtter.

Under större delen af året, från midten af januari till in i maj samt från midten af september eller den 1 oktober till höstterminens slut, erhålla i alla församlingar de allra fattigaste barnen i skolan ett middagsmål, bestående af två rätter mat efter bestämd, på förhand uppgjord matordning. Hvarje barn erhåller middag hvarannan dag eller tre gånger i veckan. Deras antal uppgår till 1,000 à 1,200. Ett mindre antal betalar middagen med några öre. Medel till bekostande af så väl skolkök som middagsspisning lämnas dels af församlingarna, dels af enskilda personer och föreningar.

6. Skolhusbyggnader.

Såsom redan i det föregående är nämnt, är anskaffande af erforderliga skollokaler fortfarande en angelägenhet, som tillkommer hvarje särskild församling. Denna omständighet har helt naturligt i ej ringa mån ökat svårigheten att tillhandahålla skolorna ett tillräckligt antal lämpliga lärum. Då uppförandet af ett skolhus varit för en församling en mycket stor och kostsam affär, så har följderna däraf också blifvit, att man ofta alltför länge undanskjutit frågan och ej gripit sig an med densamma, förrän behovet

C. J. G. fot.

125. Johannes folkskola, Roslagsgatan nr 65.

blifvit alltför trängande. Tider hafva därför ock funnits, då det öfvervägande antalet skollokaler inom somliga församlingar utgjorts af hyrda sådana. Att dessa i regeln måste blifva olämpliga, inses lätt. På grund af rummens olika storlek måste afdelningarna blifva ojämna, somliga för små och andra för stora; all annan ventilation än genom fönstren under lofstunderna saknas; gårdsutrymmet är ofta för litet, m. m.

Då öfverstyrelsen med år 1862 öfvertog ledningen af stadens folkskoleväsen, hade församlingarna följande egna skolhus, nämligen:

Storkyrkoförsamlingen: Skärgårdsgatan 6;

Klara församling: Stora Vattugatan 16 och Gamla Kungsholmsbrogatan 31, gamla skolhuset (N:r 1);

Jakobs och Johannes församlingar: Johannesplan 58 B, hvarjämte Grewesmühlska skolan hade 58 A;

Maria församling: Timmermansgatan 28, det gamla och nu ej längre till skola begagnade huset;

Katarina församling: Tjärhofsgatan 15, hvilket hus var beläget på en del af tomten till det af församlingen sist uppförda skolhuset;

Kungsholms församling saknade eget folkskolehus;

Hedvig Eleonora församling: Riddaregatan 9 och (tillsammans med församlingens lägre elementarläroverk) Skepparegatan 21; till skolan på Djurgården användes den lokal, som nu begagnas till kyrka;

Adolf Fredriks församling: Kammakaregatan 28.

Redan vid denna tid användes flera förhyrda lokaler, något som under årens lopp blef alltmera vanligt, ehuru det ena skolhuset uppfördes

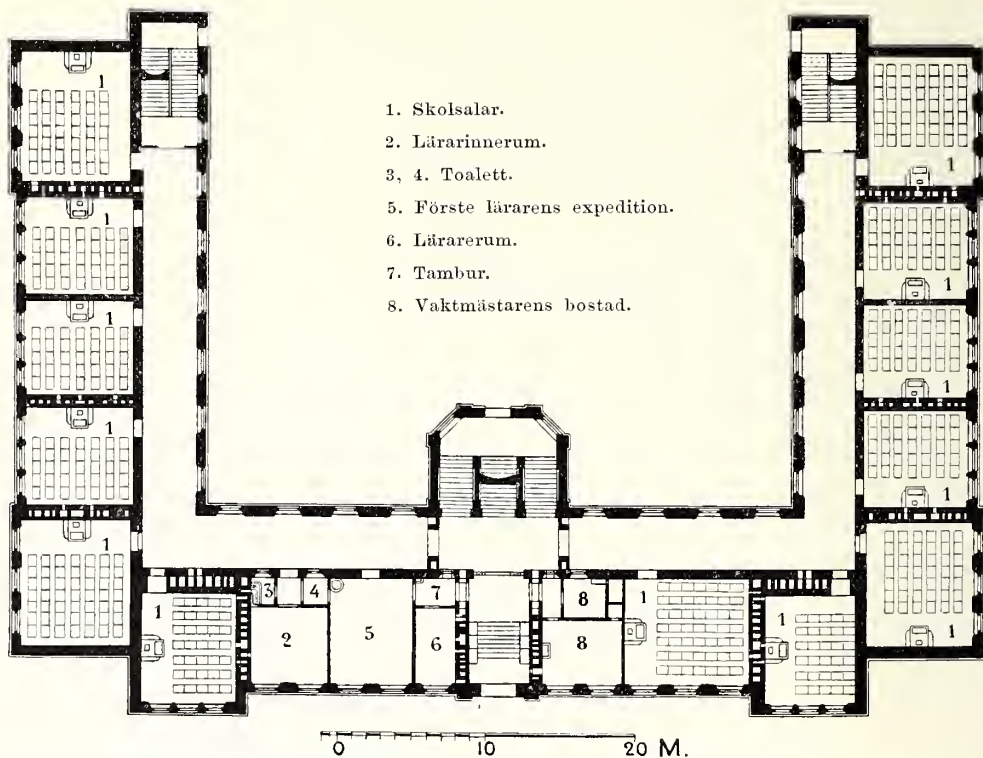

C. J. G. fot.

126. Maria folkskola, Ringvägen.

efter det andra. Så inköpte Storkyrkoförsamlingen 1874 huset n:r 22 vid Svartmangatan, hvilket efter om- och tillbyggnad blef fullt färdigt 1882. Klara församling uppförde på sin tomt n:r 31 Gamla Kungsholmsbrogatan (Vasagatan n:r 13) ett nytt skolhus 1875 och ännu ett 1886. I Jakobs och Johannes församling blef skolhuset vid Lutternsgatan färdigt 1879 och det vid Roslagsgatan 1890. Maria församling uppförde på sin tomt Timmermansgatan n:r 28 ett nytt skolhus 1864 och ännu ett 1876; det nya skolhuset vid Ringvägen blef färdigt år 1893. Katarina församling inköpte år 1867 huset n:r 46 vid Vermdögatan (Stadsträdgårdsgatan); under år 1888 blef skolhuset vid Nytorget färdigt och år 1895 skolhuset med adress n:r 15 Tjärhofsgatan. Kungsholms församling saknade eget skolhus ända tills skolhuset med adress n:r 17 Handtverkaregatan år 1873 blef färdigt.

Såsom exempel på huru ringa tillgångarna ännu för endast 30 år sedan kunde vara till och med i en hufvudstadsförsamling, må följande anföras. Ritningarna till sist nämnda skolhus äfvensom kostnadsförslag, slutande å 62,550 rdr, lågo flera år färdiga, men »enär församlingen icke ansåge sig i stånd att utgöra en så hög afgift, som skulle erfordras, om församlingen för folkskolebyggnadens uppförande blefve hänvisad till allenast uttaxering», så hade skolrådet efter uppdrag af församlingen hos kungl. maj:t hemställt, »att församlingen finge för ifrågavarande ändamål utaf den genom testa-

127. Plan af bottenvåningen i Maria folkskola, Ringvägen.

mente af den 19 november 1815 gjorda donationen af 15,000 rdr använda 10,000 rdr utan skyldighet att beloppet återbetala eller ränta därå framdeles utgifva, dels ock att kungl. maj:t ville till innevarande års riksdag göra framställning, att af allmänna medel måtte för samma ändamål beviljas antingen ett anslag utan återbetalningsskyldighet af 52,500 rdr, eller ock lån till enahanda belopp att jämte fyra procents årlig ränta återgäldas med en procent årlig kapitalafbetalning å länets primitiva belopp». Den förra delen af denna begäran beviljades, hvaremot någon framställning till riksdagen naturligtvis icke gjordes. År 1889 hade församlingen uppfört sitt nya skolhus vid Fleminggatan för en kostnad af öfver 300,000 kronor.

I Hedvig Eleonora församling blef skolhuset vid Kvartersgatan n:r 9 färdigt år 1869, det vid Linnégatan n:r 37 blef färdigt 1878 samt skolhuset vid Linnégatan n:r 54 år 1884. Det nya skolhuset på Djurgården började användas år 1878. I Adolf Fredriks församling blef skolhuset vid Saltmätaregatan n:r 2 färdigt 1864 och det vid Karlbergsvägen n:r 34 år 1886.

För närvarande ha endast Hedvig Eleonora och Adolf Fredriks församlingar förhyrda lokaler. Den senare församlingen har redan fattat beslut om inköp af tomt för uppförandet af ett nytt större skolhus; den förra

A. Rydén fot.

128. Katarina folkskola, Tjärhofsgatan n:r 15.

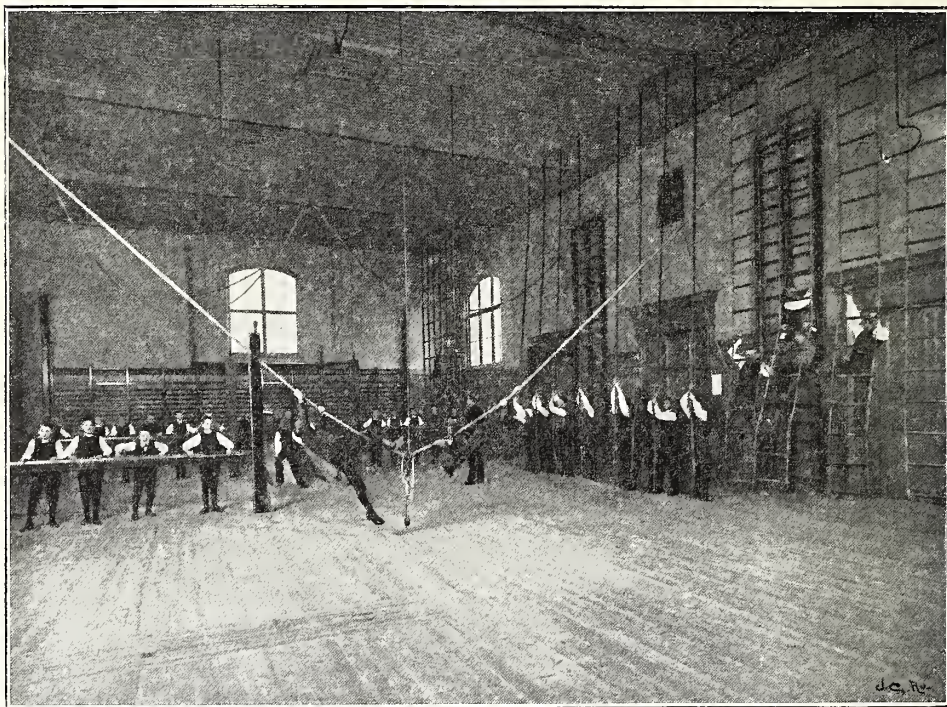
har dels beslutat uppföra en tillbyggnad till skolhuset Linnégatan n:r 54, dels ock fattat beslut om inköp för omkring 400,000 kr. af en staden tillhörig tomt vid Valhallavägen nära östra stationen.

Samtliga församlingar äga 26 folkskolehus med tillsammans 468 läsrum, 33 slöjdsalar samt 10 gymnastiksalar, hvarjämte i tre hyrda lokaler finnas 36 läsrum.

7. Utgifter för folkskoleväsendet.

Kommunens utgifter för folkskoleväsendet — utom till byggnaderna — uppgingo år 1862 till 51,849 kronor 24 öre; större delen af denna summa erhöles genom uttaxering af 22 öre för bevillningskronan efter andra artikeln;

ett icke ringa belopp utgick såsom allmänna folkskoleafgifter, hvilken afgift upphörde med år 1871. Redan år 1864 höjdes uttaxeringen till 29 öre för bevillningskronan; år 1867 till 31 öre, år 1869 till 45 och år 1870 till 60 öre, däraf 1 öre för kyrkofullmäktige och 8 öre för betalande af skuld. År 1871 höjdes afgiften till 55 öre, hvilken uttaxering förblef oförändrad under hela årtiondet, under hvilket ökningen i barnantalet var synnerligen obetydlig. Sedan på grund af den därpå följande stora tillväxten af barnantalet i skolorna — 9,157 år 1880 och 25,853 v. t. 1897 — afgiften år 1882 höjts till 65 och följande år till 85 öre, har uttaxeringen utgjort 85 eller

A. Rydén fot.

129. Gymnastiksal i Maria folkskola, Ringvägen.

86 öre ända till år 1895, för hvilket år den höjdes till 90 öre. De genom denna uttaxering erhållna beloppen ha naturligtvis, på grund af befolkningens tillväxt och stadens utveckling i allmänhet, ökats i större proportion.

Från år 1872 förekommer bland inkomsterna bidrag af allmänna medel till folkskolelärares löneförbättring, hvilket statsbidrag nämnda år uppgick till 40,700 kronor. Samtliga utgifter för folkskoleväsendet utgjorde i jämna tusentals kronor:

År 1870	kr. 168,000	År 1892	kr. 984,000
» 1875	» 305,000	» 1893	» 1,052,000
» 1880	» 460,000	» 1894	» 1,068,000
» 1885	» 800,000	» 1895	» 1,117,000
» 1890	» 935,000	» 1896	» 1,142,000
» 1891	» 950,000		

Uttaxeringen af 90 öre för bevillningskronan gaf år 1896 862,000 kronor och statsbidraget uppgick för samma år till 292,000 kronor.

Jämföres ökningen af barnantalet med ökningen af utgifterna under femårsperioderna från 1870, så befinnas dessa vara:

Åren	Ö k n i n g a f	
	barnantalet	utgifterna
1870—75	10 proc.	81 proc.
1876—80	15 »	50 »
1881—85	48 »	74 »
1886—90	28 »	17 »
1891—95	31 »	19 »

Här bör äfven annärkas, att under de sista tio åren sju större skollhus med tillsammans 254 läsrum, 15 slöjdrum och 3 gymnastikhus samt åtskilliga mindre rum för expedition, lärare m. m. blifvit försedda med undervisningsmateriel, möbler och öfriga inventarier.

Till här ofvan nämnda utgiftsbelopp komma församlingarnas utgifter för skollhusens underhåll, uppförande af nya samt till hyra. Dessa utgifter utgå med olika belopp inom församlingarna; för närvarande högst med 70 öre per bevillningskrona (Katarina) och lägst med 12 öre per bevillningskrona (Klara). De sedan 1886 uppförda sex större skollhusen i Adolf Fredriks, Katarina, Kungsholmens, Johannes och Maria församlingar hafva tillsammans kostat 2,303,011 kronor.

XII.

ELEMENTARUNDERVISNINGEN I STOCKHOLM

AF

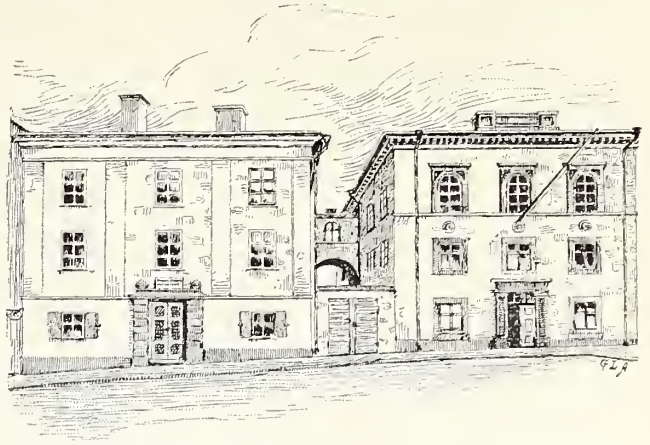
O. A. STRIDSBERG.

Flera af Sveriges städer hade redan uppfört förträffliga byggnader både åt sina folkskolor och åt statens läroverk, de s. k. allmänna läroverken, medan Stockholms skolbyggnader ännu voro alltför få, alltför små och därför i saknad af de, enligt nuvarande tids uppfattning, nödvändiga villkoren för hälsa och trefnad. Stockholm kom sent efter; men det har — så väl kommunen i dess helhet, som de särskilda församlingarna — sedan gjort stora uppoffringar för att tillfredsställa äfven de högsta fordringar på sunda, rymliga och prydliga skolhus. I det beröm, som en främling gifvit vårt land genom att kalla Sverige »skolhusens land», tillkommer numera en riklig andel hufvudstaden.

Enligt den nu gällande stadgan för statens allmänna läroverk, stadgan af den 1 november 1878, äro de allmänna läroverken afsedda »så väl att utöfver omfånget för folkskolans verksamhet meddela medborgerlig bildning som ock att grundlägga de vetenskapliga insikter, hvilka vid universitet eller högre tillämpningsskola vidare utbildas». De indelas i högre och lägre. De högre äro sjukklassiga och äro fullständiga antingen på latinlinien, på reallinien eller på båda linierna. Sjette och sjunde klasserna äro delade i två afdelningar, hvar och en ettårig, så att antalet klasser vid ett fullständigt läroverk därigenom utgör i verkligheten nio. De lägre allmänna läroverken äro antingen femklassiga eller treklassiga.

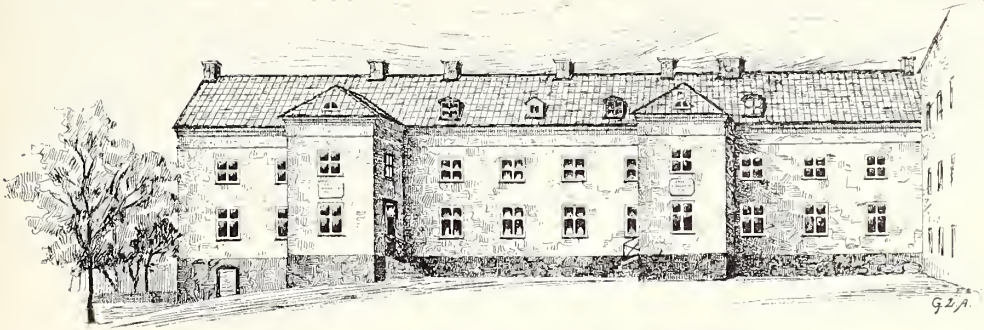
I Stockholm finnas af statens läroverk endast högre läroverk och femklassiga lägre, inga treklassiga. De högre äro: *Högre latinläroverket på Norrmalm*, vanligen kalladt Norra latinläroverket; *Högre realläroverket; Södermalms högre allmänna läroverk* och *Nya elementarskolan*. De lägre äro *Jakobs, Katarina* och *Östermalms* femklassiga läroverk.

De *Allmänna läroverken* i Sverige stå inom hvarst stift under styrelse af stiftets biskop och konsistorium. Biskopen är eforus. Men eforatet öfver de allmänna läroverken i Stockholm (med undantag af Nya elementarskolan) ntöfvas af kungl. direktionen öfver Stockholms stads undervisningsverk. Denna direktion består dels af ledamöter valda af stadsfullmäktige och vissa akademier, dels af rektorerna vid Norra latinläroverket, Realläroverket och Högre allmänna läroverket på Södermalm; ordförande äro öfverståthållaren och ärkebiskopen.

130. Stockholms Gymnasium, numera Wallinska flickskolan.

Ända till år 1880 hade Stockholm endast *ett* fullständigt läroverk, Nya elementarskolan, afsedt för 300 lärjungar. Stockholms Gymnasium, som blifvit stiftadt år 1821 efter mönstret af de gamla gymnasierna, af hvilka

131. F. d. Klara skola.

det äldsta, det i Västerås, härstammade från Gustaf II Adolfs tid, motsvarade klasserna 6 och 7 af de moderna läroverken. Det mottog sina lärjungar från Klara och Maria trivialsolor, Klara skola grundad 1649, Maria 1654.

Efter det att frågan om ordnande af hufvudstadens elementarläroverk flera år varit sväfvande, blef den slutligen afgjord genom den af kungl. maj:t den 12 mars 1875 stadfästa planen. Däri bestämdes, att en del af gymnasium skulle sammanslås med Klara femklassiga skola och bilda ett på latinlinien fullständigt läroverk, och att detta nya läroverk skulle förläggas på

Normalm; att den andra delen af gymnasium skulle tillsammans med Maria femklassiga skola bilda ett andra på latinlinien fullständigt läroverk, hvilket skulle förläggas på Södermalm; att ett fullständigt läroverk uteslutande för reallinien skulle upprättas; och att de redan befintliga Katarina, Jakobs och Östermalms femklassiga läroverk skulle bibehållas. Planen började förverkligas, allt eftersom undervisningslokaler och medel till lärarnes aflöning blefvo att tillgå.

* * *

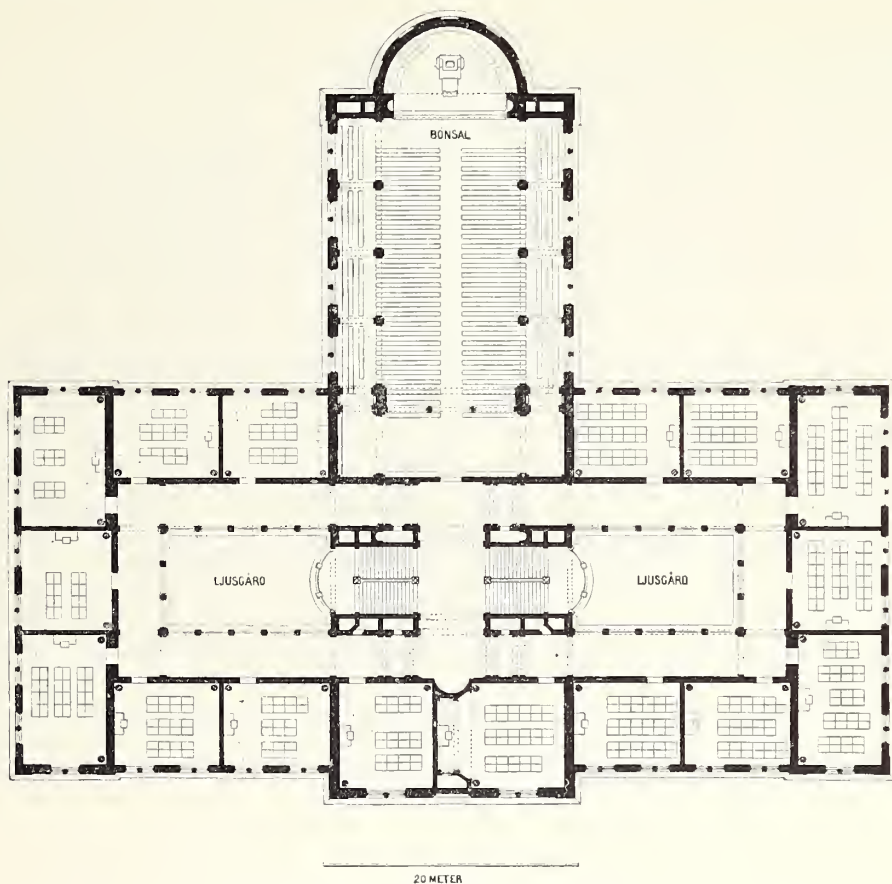
C. J. G. fot.

132. Högre latinläroverket på Norrmalm, hufvudfasaden.

Högre latinläroverket på Norrmalm. Början gjordes med det läroverk, som skulle förläggas på Norrmalm. Med hvilken ifver att göra sitt bästa till ungdomens förmån Stockholms stadsfullmäktige gingo till verket, inses däraf, att de åt det nya skolhuset utvalde en tomt, som kostade 300,000 kr., fastän en annan tomt fanns att köpa för 30,000 kr. Men den senare låg 8 minuters väg längre bort från stadens centrum och i den då ännu glest bebyggda och svagt befolkade Vasastaden.

Huset började byggas år 1877 efter ritning af Helgo Zettervall. Det bildar en rektangel, hvars östra fasad (hufvudfasaden) och västra äro 69 m. långa, norra och södra 31 m. Från midten af den västra fasaden utgår en flygel af samma höjd som hufvudbyggnadens. Denna flygel är 23 m. lång och 19 m. bred.

Huset har tre våningar jämte en jordvåning. Det inre byggnadssättet är ovanligt. På ömse sidor om midtelpartiet, hvilket innesluter trapporna, ligga två glastäckta ljusgårdar, den ena i jordvåningens plan, den andra i första våningens plan och gående genom hela byggnadens höjd. Dessa ljusgårdar äro på tre sidor omgifna af öppna pelargångar i tre våningar. Skolrummen öppna sig till dessa pelargångar. Huset innehåller för skolans behof 55 rum, af hvilka 32 äro klassrum. Själfva byggnaden upptager

133. Plan af Norra latinläroverket.

2,910 kvm. Den plats, som är afsedd för lekar och militära öfningar och sträcker sig rundt byggnaden, upptager omkring 13,700 kvm. Kostnaden för tomt, byggnad och inredning öfverstiger 1,135,000 kr. Läroverkets adressnummer är Drottninggatan 71 B.

Norra latinläroverkets lärjungeantal var i september 1896 712, det högsta i riket.

Af de tre fullständiga läroverk, som enligt den fastställda planen skulle upprättas, var *Högre realläroverket* det, som därefter kom under eget tak. Sedan år 1872, då platsen för Norra latinläroverket inköptes, hade tomt-

värdena i Stockholm stigit så anseeligt, att det var omöjligt att till rimligt pris bereda ett mera centralt läge för det nya läroverket. Detta fick nöja sig med ett läge, som år 1872 skulle hafva ansetts oantagligt.

Skolan hade börjat år 1876 med tre klasser, förlagda i det s. k. Stads-
huset vid Södermalmstorg. Där hade hon vuxit sig fullfärdig. Sällan har
väl en skola haft ett så stort behof af en ny lokal, som denna skola. Blott
en omständighet behöfver nämnas. Skolans lekplan låg på ömse sidor om

C. J. G. fot. 134. Ljuskård i Norra latinläroverket.

järnvägen och mellan två
tunnelöppningar, hvaraf
den ena leder in under
Södermalms bergås, den
andra under Brunnbacken
och Bryggareämbetets hus.

Läroverkets nya hus
(Roslagsgatan n:r 19) in-
vigdes i september 1890.
Det är uppfördt efter rit-
ningar af stadens bygg-
mästare P. E. Werming
och är, liksom Norra latin-
läroverkets hus, ett sann-
skyldigt palats. Byggnad-
en har inga ljuskårdar,
sådana som Norra latin-
läroverkets. Från ändarna
af hufvudbyggnaden, hvil-
ken har tre våningar jämte
en jordvåning, utskjuta
bakåt tvenne flyglar af
samma höjd som hufvud-
byggnadens. Mellan de

båda ändflyglarna utskjuter en halfrund flygel, innehållande skolans bönsal
eller aula, och är denna flygel två våningar hög.

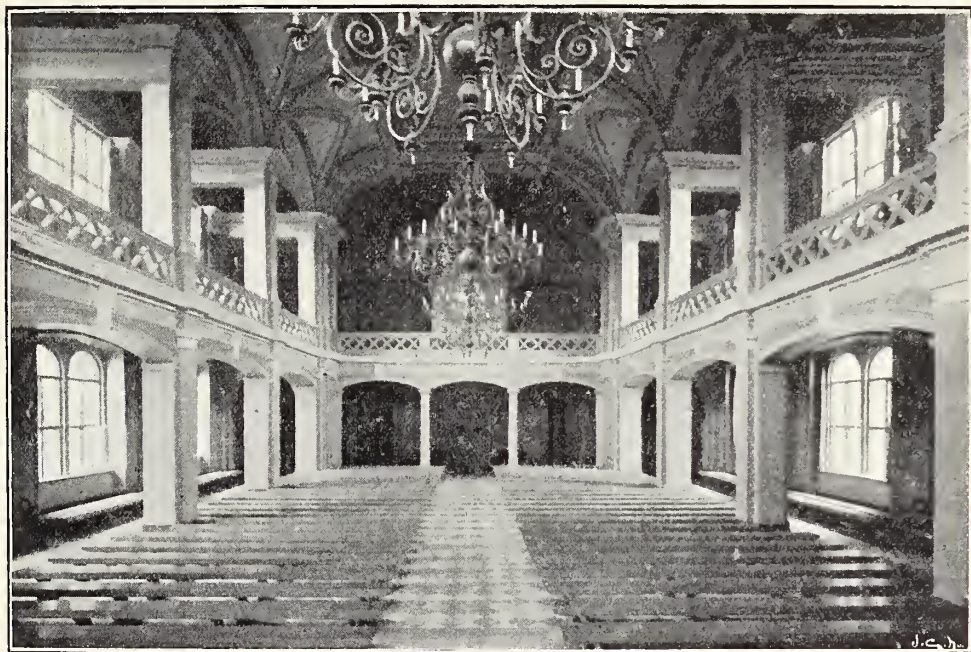
Byggnaden innehåller 20 klassrum och är beräknad för 600, högst
700 lärjungar. Luftväxlingen sker genom att frisk luft införes genom
kanaler, ej genom fönstrens öppnande. I hvar klassrum är luftomsättningen
beräknad till 25 kubikmeter per person och timme, i bönsalen till tre gånger
denna volym per timme. Både uppvärmning och luftväxling ske från cen-
trala, i jordvåningen liggande värmekammare och skötas uteslutande däri-
från; lärare och lärjungar behöfva ej tänka på dessa saker.

Hufvudfasaden är 78 m. lång, höjden 18 m., i midtelpartiet 22 m.;
bönsalens utbyggnad är 15 m. hög. Läroverkets hela tomt upptager om-

kring 11,150 kvm., hvaraf den del, som lämpligen kan afses till ungdomens uppehållsplats under rasterna, är vid pass 6,800 kvm.

Kostnaden har varit 839,000 kr., hvaraf för skolbyggnaden (utan möbler) 590,500 kr., för gymnastikbyggnaden 62,000 kr. Lärjungeantalet var i september 1896 588.

År 1885 beslöto stadsfullmäktige att samtidigt bygga skilda hus åt Högre realläroverket och åt det redan befintliga, men i hyrda lokaler förlagda *Högre allmänna läroverket på Södermalm* och att uppföra dem båda efter samma ritningar. Det är endast i detaljer, som de två läroverkshusen äro olika. Men så mycket mer skilja de sig i afseende på läget. Man valde

C. J. G. fot.

135. Norra latinläroverket, bönsalen.

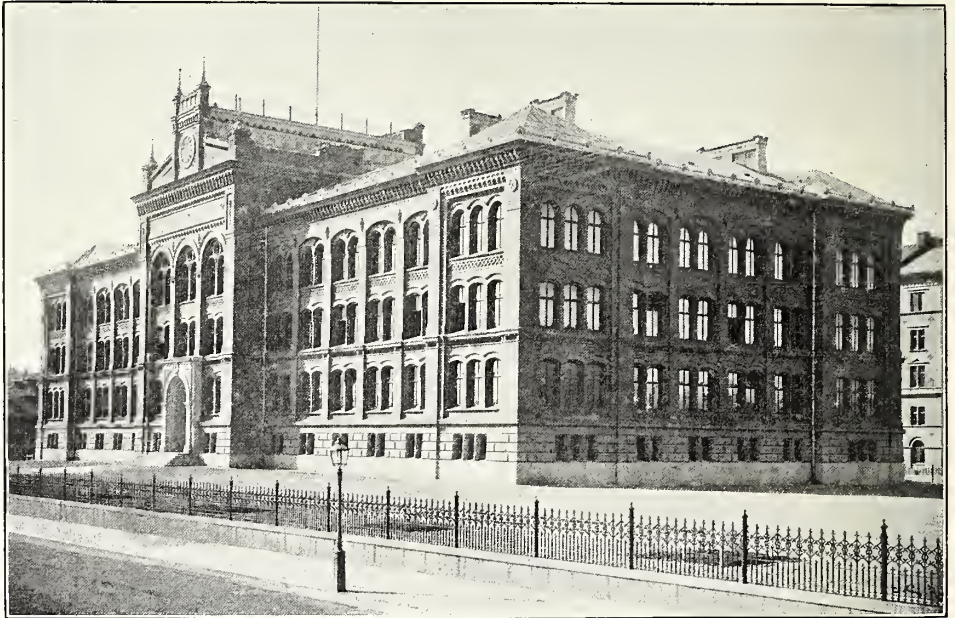
åt denna skola en af Södermalms bergplatås högsta punkter, på själfva kanten af platån, där den brant sänker sig mot söder. En hög bergmassa måste först bortsprängas för att bereda en jämn plats åt byggnaden, och sedan måste den framför liggande starka bergslutningen förvandlas till en skolplan genom väldiga terrassmurar med jordfyllning innanför.

Läroverkshuset invigdes i september 1891. Det ligger vid Skaraborgsgatan nr 14 och har ett ojämförligt sundt läge och så högt, att skolplanen är jämnhög med hustaken i den nedanför liggande stadsdelen. Huvudfasaden är vänd nästan rakt mot söder.

»Skolan njuter förmånen af frisk luft direkt från landsbygden, skolgården är varm och solig. Den, som besöker läroverket en vacker dag, skall af dess höga och fria läge utan tvifvel känna sig inbjuden att göra

ett besök uppå taket. Dettas altan erbjuder, synnerligen vid vackert väder, en storartad och i sitt slag egendomlig vy öfver hufvudstaden. Den omfattar staden och en stor del af dess omnejd; Hammarby och Ulfsunda sjöar (den förra söder om Stockholm, den senare nordväst därom) ingå på en gång i densamma. Af Saltsjön synas endast smala flikar; däremot utbreda sig stora vikar af Mälaren för ens blickar. Man befinner sig ungefär i nivå med Maria kyrkas tornspets, betydligt högre än Katarinahissen, men endast vid nedre delen af Katarina kyrkas kupol.»¹

Sammanräknade kostnaden, värmeledningen inbegripen, har gått till omkring 938,000 kr., hvaraf för läroverksbyggnaden 545,000 kr., för bort-

C. J. G. fot.

136. Realläroverket, fasad mot Roslagsgatan.

sprängningen af den högsta bergsknölen, för terrassmurarna och gårdsplanens utfyllning 186,700 kr., för gymnastikhuset 65,600 kr. Värdet af de inköpta tomterna har ej medtagits, men kan beräknas till minst 170,000 kr.

Lärjungeantalet var i september 1896 527.

Bland de offentliga läroverken i Sverige intager *Nya elementarskolan* ett särskildt rum. Den öppnades år 1828. Skolans nu gällande stadga, den af d. 14 augusti 1856, förklarar, att »hon är ett af statens fullständiga elementarläroverk, hvilket med dessas gemensamma bestämmelse förenar det särskilda ändamålet att vara en ständig, i hufvudstaden förlagd *profskola*, hvarest förbättringar i lärosättet må kunna med afseende på elementarundervisningens fortgående utveckling försökas».

¹ Rektor Carl von Friesens skolprogram läsåret 1891—1892.

Skolan står därför ej under den för hela riket gällande skolstadgan, ej heller under kungl. direktionen öfver Stockholms stads undervisningsverk, utan under en egen direktion, hvars medlemmar utses af kungl. maj:t. Hon har frihet att välja sin väg och sina medel, blott hon gifver sina lärjungar det kunskapsmått, som den allmänna skollagen fordrar till studentexamen.

Nya elementarskolan har i många fall varit vägbrytare inom det svenska undervisningsväsendet, på samma gång som hon väl iakttagit erfarenhetens lärdomar och ändrat hvad i hennes ursprungliga plan visat sig vara, ehuru i teorien löftesrikt, dock praktiskt otillfredsställande.

C. J. G. fot.

137. Realläroverket, fasader mot Thulegatan och Rensgatan.

Bland det ovanligt stora antal läroböcker, som utgifvits af skolans lärare, förtjäna att såsom de mest bekanta och vidast spridda särskildt nämnas Karl Jonas Ludvig Almqvists rättstafningslära, Oldes franska språklära, Pallins läroböcker i historia, Calwagens i tyska och engelska samt Roths geografi, kartböcker och väggkartor.

Skolans hus, Slöjdgatan n:r 2, har länge varit olämpligt. Men år 1896 anslog riksdagen och Stockholms stadsfullmäktige medel till en ny byggnad på skolans tomt. Hon skall således snart ej behöfva afundas de öfriga allmänna läroverken deras trefna och frikostigt utrustade hem.

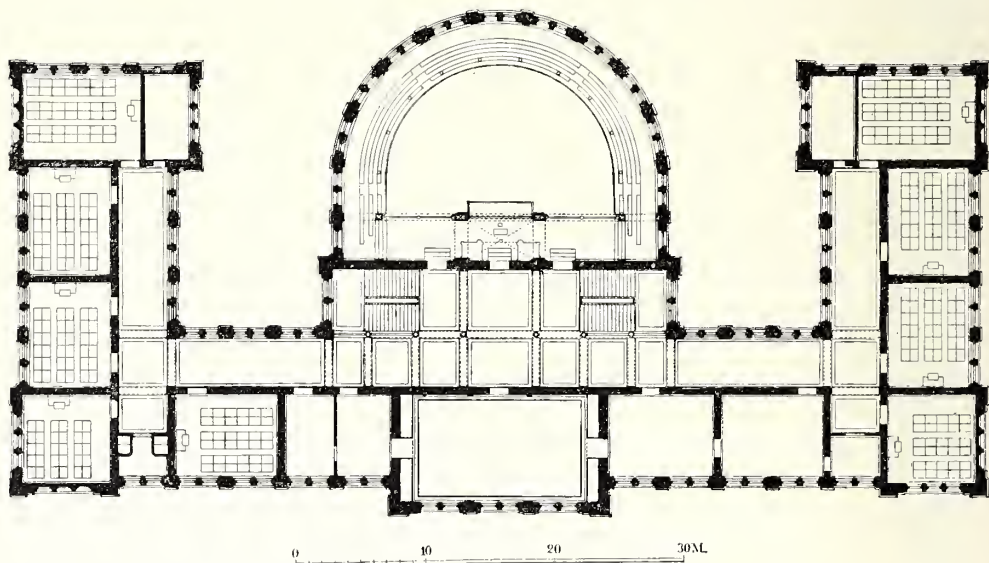
Lärjungeantalet var i september 1896 311.

Statens öfriga i Stockholm förlagda elementarläroverk för gossar äro tre, alla femklassiga: *Jakobs* (Regeringsgatan n:r 79 och 81), *Katarina* (Katarina Västra Kyrkogata n:r 4) och *Östermalms* (Artillerigatan n:r 52) lägre allmänna

läroverk. De innehafva hvart och ett sitt eget hus, väl försedt med hvad för ungdomens undervisning och trefnad kräfvcs, om ock ej i så hög grad af frikostighet, som den, hvilken utmärker de tre palats, om hvilkas storartade utrustning de bifogade afbildningarna noggsamt vittna.

* * *

Af *allmänna högre undervisningsanstalter för flickor* finnes i Stockholm en: *Högre lärarinneseminariet* med den därtill hörande *Normalskolan*. Det är afsedt att bilda lärarinnor för de högre flickskolorna och för hemmen. Läroverket har sitt eget hus, Riddargatan n:r 5, och det började sin verksamhet hösten 1861. Denna verksamhet har för den kvinnliga bildningen i

133. Högre allmänna läroverket på Södermalm, plan af våningen 1 tr. upp.

vårt land varit i hög grad fruktbarande. Den till seminariet hörande normalskolan är inrättad för att bereda seminariets lärjungar tillfälle att erhålla praktisk ledning och öfning i att undervisa. Seminariet har en egen hushållsskola, Grefturegatan n:r 24 B. Lärjungeantalet var i september 1896 i seminariet 84, i hushållsskolan 26, i normalskolan 286.

* * *

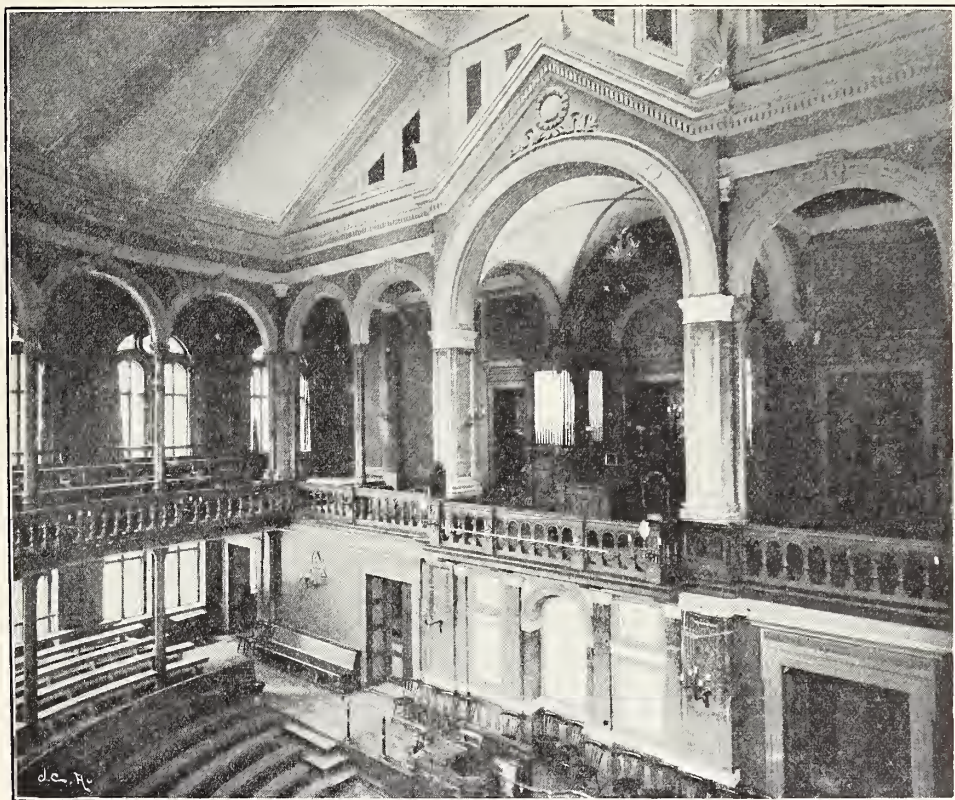
Af *privata läroverk* har Stockholm ett stort antal, de flesta flickskolor eller förberedande elementarskolor, samt några samskolor.

Den förnämsta privata *gosskolan* är *f. d. Beskowska skolan*. Den grundades 1867 af hofpredikanten G. E. Beskow. Den var i sin grundplan en latinskola med latinet börjande i första klassen, men har sedermera väsentligt förändrat denna plan genom att framskjuta latinet till femte klassen

och genom att tillägga en reallinie. Skolan mottager nu äfven flickor. Skolan har dimissionsrätt. Skolan äges af ett bolag och bor i eget hus, Engelbrektsgatan n:r 11. Lärjungeantalet i september 1896 var 218.

Stockholms latin- och realgymnasium (Norrländsgatan n:r 15 B) och *Stockholms privatgymnasium* (Luntmakaregatan n:r 5) äro afsedda att förbereda till studentexamen på kortare tid än den, som statsläroverkets läsplan kräfver. Det senare af de två mottager äfven kvinnliga elever.

Militärinstitutet (Malmskillnadsgatan n:r 46) har till sitt mål att med-

C. J. G. fot.

139. Realläroverket, bön salen.

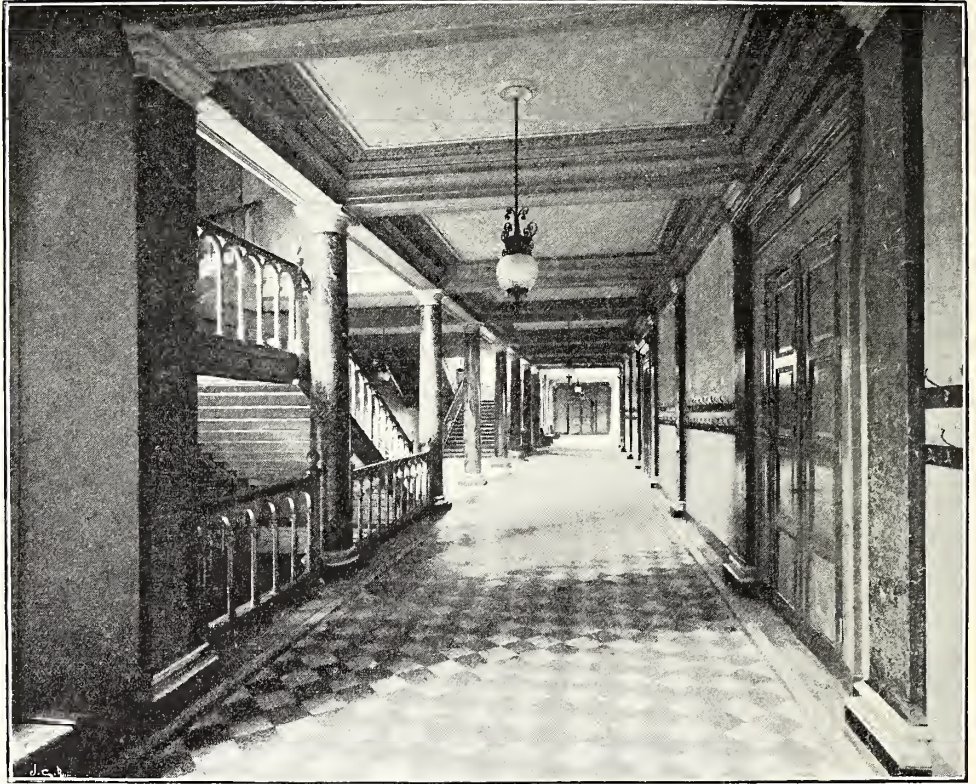
dela sina lärjungar militärisk utbildning jämte den skolbildning, som kräves hos blifvande officerare. Det grundades år 1894 af kaptenen Tor Törnelli. Läroverket har internat. Lärjungeantalet var i september 1896 59. Af dessa kommo 19 från Stockholm, 40 från annan ort. Institutets interner voro 15.

* * *

Samskolan är, hvad den högre elementarundervisningen beträffar, en i Sverige ung inrättning. Den äldsta i Stockholm är *Palmgrenska samskolan* (Malm Morgsgatan n:r 1). Den har sitt namn af sin grundläggare K. E. Palm-

gren och börjades år 1876. Den var i begynnelsen lika mycket en slöjdskola som en lässkola, men den har sedermera utvecklats till ett fullständigt högre läroverk, alltjämt bibehållande undervisning i slöjd såsom ett utmärkande drag. Skolan har dimissionsrätt. Lärjungeantalet var hösten 1896 230. I klasserna 4—12, hvilka motsvara klasserna 1—7 i de allmänna läroverken, var antalet 204, hvaraf 99 gossar och 105 flickor.

Stockholms nya samskola (Kammakaregatan n:r 8) är ett helt ungt läroverk. Det bildades af ett konsortium år 1893 och upptog i sig en förut

C. J. G. fot.

140. Korridor i Realläroverket.

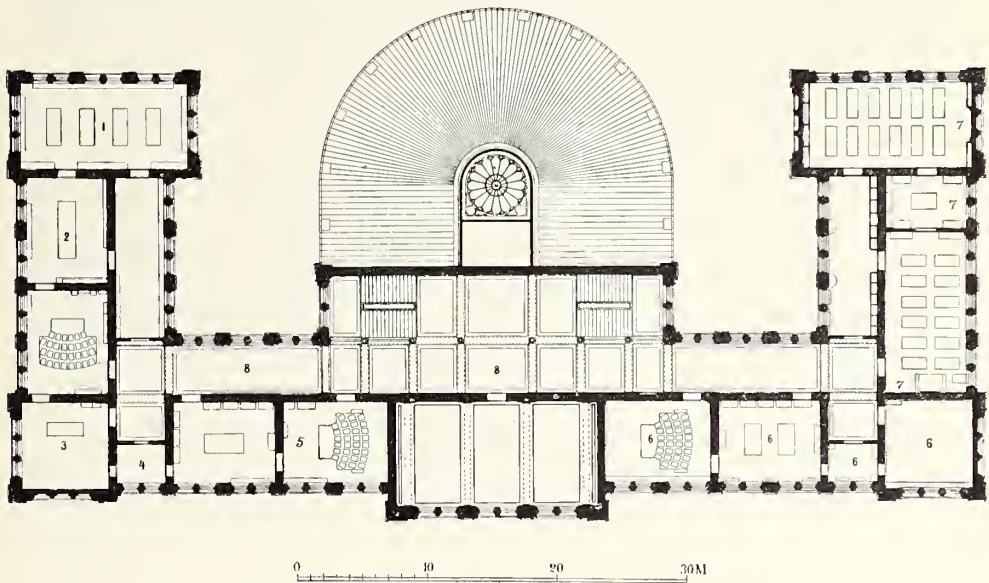
befintlig skola, tillhörig fröken Anna Whitlock. Den nya skolan fick till förestånderska den äldre skolans ägarinna och tillämpar i undervisningen det bästa af hvad i våra dagar arbetat sig fram såsom nyvunnen erfarenhet. Lärjungeantalet var i september 1896 136, af hvilka 92 flickor och 44 gossar.

* * *

De flesta af de högre privata elementarläroverken äro flickskolor, och de flesta af dem mottaga i sina nedersta klasser äfven gossar.

Den äldsta af Stockholms nuvarande *flickskolor* är *Wallinska skolan* (Riddarholmen, Birger Jarls torg n:r 7 och 9). Den stiftades år 1831 af dåvarande rektorn vid Maria trivialskola, historieskrifvaren Anders Fryxell, på biskop J. O. Wallins uppmaning och enligt hans plan. Det är troligt, att skolan är den äldsta af sitt slag i Sverige, och hon har alltid åtnjutit ett högt anseende. Skolan äger dimissionsrätt. Lärjungeantalet var hösten 1896 224, hvaraf 5 gossar.

Åhliniska skolan är därefter den äldsta. Hon fyller nu, år 1897, sitt 50:e år och står fortfarande under ledning af sin grundläggare, fröken Karin Åhlin. Skolan började år 1847 med 15 lärjungar, gossar och flickor.

141. Högre allmänna läroverket på Södermalm och Realläroverket.

Plan af våningen 2 tr. upp.

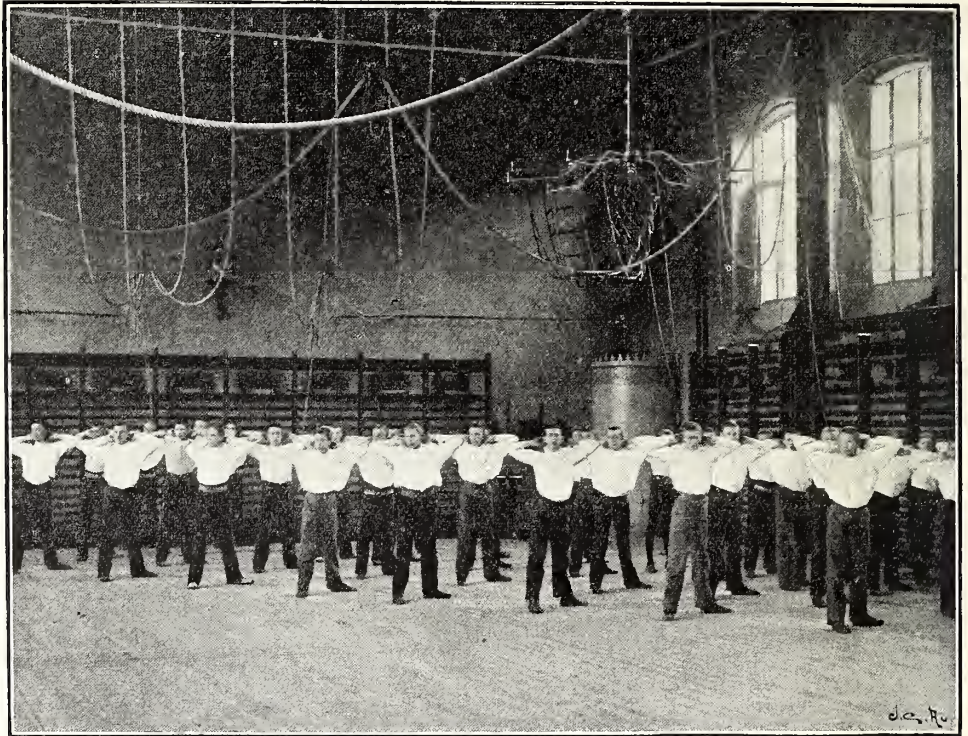
1. Kemiskt laboratorium.	5. Fysisk lärosal.
2. Kemiskt förvaringsrum.	6. Naturhistoriska lärosalar.
3. Fysisk-kemisk lärosal.	7. Ritsalar.
4. Förvaringsrum.	8. Korridor.

Tillsammans med tre yngre systrar har föreståndarinnan från denna ringa början småningom bragt sitt verk till en högst aktningvärd ställning. I de fyra lägsta klasserna mottagas äfven gossar. Skolan har dimissionsrätt. Lärjungeantalet var hösten 1896 385, hvaraf 41 gossar.

Såsom det i ålder närmaste kommer *Lyceum för flickor*. Denna skola inrättades år 1875 af lektorn vid Nya elementarskolan G. Sjöberg och hans fru Hanna Sjöberg. Den fasta ledningen och de ledandes erfarenhet skaffade skolan snart stort anseende. Gossar mottagas i de lägsta klasserna. Skolan har dimissionsrätt. Lärjungeantalet var hösten 1896 188.

Östermalms högre läroanstalt för flickor (Kommendörsgatan n:r 13). Detta läroverk grundades år 1882 af d:r Eugène Schwartz och afser att meddela sina lärjungar »en tidsenlig högre kvinnobildning». Skolan har till en högre flickskolas vanliga läroämnen lagt huslig ekonomi. Skolan har dimissionsrätt. Lärjungeantalet var hösten 1896 242, hvaraf 10 gossar.

Södermalms högre läroanstalt för flickor (Adolf Fredrikstorg n:r 5). Skolan stiftad 1882. Lärjungeantalet hösten 1896 209, hvaraf i de lägsta klasserna 30 gossar.

C. J. G. fot.

142. Gymnastikal i Högre allmänna läroverket på Södermalm.

Ateneum för flickor (Kungsgatan n:r 2), högre läroverk, stiftadt år 1878 af Joh. Löfvén. Skolan mottager i sina lägre klasser äfven gossar. Utbildningskurs för lärarinnor för småskolor och lägre folkskolor samt för lärarinnor i huslig ekonomi. Lärjungeantalet hösten 1896 324, hvaraf 45 gossar.

A. Sandströms skola har sitt namn af Anna Sandström, som tillsammans med Fredrique Rundqvist stiftade den år 1883. Planen var att tillämpa de åsikter om uppfostran och undervisning, för hvilka Anna Sandström, under det inom Sveriges skolkretsar och utanför dem högt aktade författaremärket *Uffe*, kämpat. Slöjdundervisningen har vid läroverket stor betydelse. Lärjungeantalet var under hösten 1896 115.

Brummerska skolan, stiftad år 1882 af fröken Eugénie Brummer. Skolan har gymnasialklass. De fyra lägsta klasserna hafva parallelklasser för gossar. Ett nytt hus för skolans räkning är under uppförande i hörnet af Johannesgatan och Jutasbacken. Lärjungeantalet var hösten 1896 457.

Hela antalet af privata läroanstalter i Stockholm, hvilkas läroplan sammanfaller med de allmänna läroverkens läroplan eller med en större eller mindre del af denna, går till omkring 30. Flera än de 14, som ofvan blifvit omtalade, skulle väl förtjäna omtalas, om föreliggande verks ändamål och utrymme det tilläte. En af dem har dock en egen ställning och ett annat mål än de öfriga.

Det är *Stockholms Borgarskola*. Denna skola stiftades 1842 af »Sällskapet för befrämjandet af Stockholms stads borgarskola», hvilket återupprättade en något äldre, men upphörd skola af samma namn. Stockholms stadsfullmäktige gäfvo år 1882 skolan ett större anslag, och därmed fick hon en betydlig utveckling.

Borgarskolan har fyra linier: 1) de *lägre skolafdelningarna* (för närvarande 7, fördelade på olika stadsdelar) med undervisning, som fullständiga och fortsätter folkskolans undervisning; 2) den *högre skolafdelningen*, hufvudsakligen med undervisning i merkantila läroämnen samt i talandet och skrifvandet af främmande språk; 3) *föreläsningsslimien* med populära föreläsningar i humanistiska och naturvetenskapliga ämnen; 4) *tekningsafdelningarna*. Styrelsen består af medlemmar valda af Sällskapet för befrämjande af Stockholms Borgarskola, af de territoriella församlingarnas skolråd, af Stockholms stadsfullmäktige och af Stockholms arbetareförening.

Stockholms Borgarskola motsvarar en folkhögskola, men en sådan med tillägg af de kunskapsgrenar, som en stor handels- och fabriksstads mångartade behof kräfva. Skolan räknade hösten 1896 397 manliga och 363 kvinnliga lärjungar, summa 760 lärjungar.

Men Stockholms Borgarskola är icke den enda privata läroanstalt, som njuiter Stockholms kommuns understöd. Flera andra privata läroverk erhålla samma förmån. Riksdagen beviljade år 1896 under 3 år ett årligt anslag till enskilda *flickskolor*, att utgå efter vissa fastställda villkor. Stockholms stadsfullmäktige hafva därefter beslutat att åt de *enskilda flickskolor* i Stockholm, som erhållit statsunderstöd, lämna under åren 1897, 1898 och 1899 en lika stor summa som den, hvilken staten åt dem lämnar, och stadsfullmäktige hafva till de villkor, som staten för sina bidrag föreskrifvit, ej för egen räkning tillagt något nytt sådant. Antalet af enskilda flickskolor i Stockholm, som nu (år 1897) åtnjuta understöd af kommunen, är 7: Vallinska flickskolan, Lyceum för flickor, Östermalms högre läroanstalt för flickor, Åhlinska skolan, Ateneum för flickor, Kungsholms elementarskola för flickor och Anna Sandströms skola. Den samfälliga summa, som kommunen under nämnda tre år förbundit sig att till dessa skolor utbetala, är 21,000 kronor.

Af enskilda läroverk, ej ofvan särskildt omtalade, kunna nämnas:

Klara nya elementarskola (Klarabergsgatan 37),

Öfre Norrmalms förberedande elementarskola (Norrtullsgatan 8 A),

Norrmalms förberedande elementarskola (Arsenalsgatan 2 A),

Östermalms förberedande elementarskola (Sturegatan 38),

Maria förberedande elementarskola för gossar (S:t Paulsgatan 21),

Kungsholms elementarskola (Handtverkargatan 23),

Nya språkkursen (Mäster-Samuelsgatan 19),

Kungsholms privata elementarskola för flickor och gossar (Kungsholmsgatan 10),

Sofie Almquists samskola (Artillerigatan 8),

Lägre lärarinneseminarium (Norrländsgatan 37),

Katarina högre läroverk för flickor (Högbergsgatan 30),

Franska skolan, tillhörande den katolska församlingen, (Drottninggatan 108),

Julius Kamkes läroverk för tyska språket (Hamngatan 18 B).

HÖGRE UNDERVISNINGSANSTALTER OCH
SPECIALSKOLOR I STOCKHOLM

AF

E. W. DAHLGREN.

Såsom rikets hufvudstad är Stockholm det själfskrifna sätet för en mängd institutioner, afsedda för hela landets behof, men hvaraf hufvudstadens befolkning till följd af läget mer än landets öfriga inbyggare är i tillfälle att draga nytta. Icke minst är detta fallet med de talrika undervisningsanstalter, som af staten eller enskilda upprättats för att meddela de kunskaper som erfordras vare sig för särskilda grenar af statstjänsten eller för de yrken, hvilka i det moderna samfundslifvet icke kunna med framgång bedrivas utan en speciell, på vetenskapliga grunder fotad utbildning. Det är sålunda knappast någon gren af denna specialundervisning, som ej är förlagd till Stockholm eller som ej här är representerad, om man undantager landtbruksundervisningen, hvilken till följd af sin art och ändamål ej gärna kan bedrivas inom ett större stadssamhälle. Dock finnes ännu ett undantag — Stockholm saknar allt fortfarande ett statsuniversitet. Huru djupt bristen häraf gjort sig känd, därom vittna de strider, som i detta århundrade förts om Uppsala universitets flyttning till hufvudstaden och om lösningen af den s. k. medicinska frågan, och slutligen de sträfvanen, som sökt att på enskild väg bringa till stånd en institution för den högre vetenskapliga bildningen och för hvilka nedan närmare redogöres.

Gifvet är, att den plats, som i ett verk sådant som detta kan upplåtas åt skildringen af här ifrågavarande undervisningsanstalter, ej medgifver en uttömmande eller ens något så när utförlig behandling. På grund af de uppgifter, som af de olika anstalternas föreståndare eller andra vederbörande benäget ställts till redaktionens förfogande, meddelas här några hufvuddrag, ägnade att belysa den viktiga insats i hufvudstadens lif, som dessa anstalter bilda och som ej kan förbigås bland detta arbetes öfriga skildringar. Den

ordning, som här blifvit följd, grundar sig på samhörighet mellan de olika läroämnena och afser således ej i främsta rummet en gruppering efter de skildrade anstalternas rang såsom högre eller lägre. Jämförelsevis större vidlyftighet är ägnad åt några af dessa anstalter, hvilka äro närmare knutna vid Stockholms samhälle eller särskildt afsedda för dess invånares behof.

1. Stockholms högskola.

Röster, som påyrkade upprättandet af ett universitet i hufvudstaden, hade redan för lång tid tillbaka gjort sig hörda, och då fråga uppstod om att hufvästa minnet af den år 1865 genomförda representationsreformen, väcktes tanken härpå till nytt lif. Medel insamlades för upprättandet af en högre bildningsanstalt i hufvudstaden, och dessa medel öfverlämnades under namn af »Decemberfonden» till stadens drätselhämnd att under stadsfullmäktiges kontroll vårdas och förräntas.

År 1869 bildades af för saken intresserade ett sällskap, kalladt Högskoleföreningen i Stockholm, hvilket skulle verka för upprättandet af ett universitet i hufvudstaden. Detta sällskap, hvars medlemsantal begränsades till 75, antog stadgar, hvilka bland annat bestämde, att detsamma ej skulle upplösa sig förrän det tillämnade universitetet, kalladt Stockholms högskola, kommit till stånd och hunnit så utveckla sig, att dess framtid kunde anses tryggad. I den inbjudning att lämna bidrag till den blifvande högskolan, som af föreningen utfärdades och som återger ideriktningen hos högskolans grundläggare, uttalas bl. a. »såsom en ledande grundsats», att »studierna må så mycket som möjligt ske efter lärjungarnes fria val, utan band af tvångsåmnen, men att högskolan skall vara skyldig bereda dem af sina lärjungar, som sådant åstunda, tillfälle att bestå de kunskapsprof, hvilka staten uppställer såsom villkor för inträde och befordran i sin tjänst». Beträffande högskolans omfattning yttrades vidare i samma inbjudning, att då af särskilda skäl lärare ej ansågos behöfva anställas för teologisk och medicinsk undervisning, högskolan skulle »tills vidare meddela undervisning endast i de ämnen, som tillhöra juridiska och filosofiska fakulteterna vid de andra universitetet». De af Högskoleföreningen insamlade medlen ställdes under stadens drätselhämnds förvaltning.

År 1877 ansåg Högskoleföreningen tiden vara inne att låta högskolan antaga fasta former. Den 25 maj antogos de ännu gällande grundstadgarna och den 4 juni ordningsstadga. Till en början sökte man af ekonomiska skäl såsom lärare anställa vetenskapsmän, hvilka ägde fast anställning på annat håll och därför borde kunna vinnas för högskolan till jämförelsevis ringa kostnad. Med hänsyn härtill ansåg man det lämpligast att börja med undervisning uti de matematisk-naturvetenskapliga ämnena, »som lättast erbjuda tillgång på redan befintliga lärarekrafter i hufvudstaden». Därefter borde

»med det snaraste äfven andra till filosofiska fakulteterna hörande ämnen varda vid högskolan representerade». I sista rummet borde den rättsvetenskapliga fakulteten komma.

Den 4 juni 1878 beslöt också Högskoleföreningen att till stadsfullmäktige ingå med hemställan, att från stadens sida måtte åt högskolan lämnas ett årligt bidrag af 40,000 kronor från år 1879. Detta beviljades också af stadsfullmäktige, till en början för en tid af sex år, till 1884, och sedermera för ytterligare tio år.

Den 30 december 1878 beslöt Högskoleföreningen, att den i grundstadgarna föreskrifna Stockholms högskolas styrelse skulle träda i utöfning af sitt kall den 1 maj 1879. Till styrelsen öfverlämnades då åtskilliga fonder, hvilka vid 1879 års slut uppgingo till ett sammanlagdt belopp af 932,600 kronor. För att trygga högskolans ekonomi beslöts bildande af en särskild fond, hvars ränta skulle uteslutande användas att upprätthålla och öka den allmänna fonden. Beträffande de fem särskilda professurfonderna beslöts, att räntan af ingen bland dem finge för högskolans behof användas, förrän fonden uppginge till 150,000 kronor, och att därefter en femtedel af årsräntan skulle läggas till kapitalet till dettas förkofrande.

Utom dessa tillgångar ägde högskolan vid 1879 års slut ett bibliotek, hufvudsakligen tillkommet genom gåfva från Svenska akademien och utgörande 13,500 band, äfvensom åtskilliga inventarier, undervisningsmateriel och instrument.

Undervisningen tog, i enlighet med Högskoleföreningens beslut, sin början den 14 oktober 1878 uti matematik, fysik, kemi och geologi. Föreläsningarna höllos två timmar i veckan i hvarje ämne och ägde till en början rum i slöjdskolans lokal. Följande termin tillkommo såsom läroämnen vid högskolan botanik och zoologi. Från denna tid och till slutet af vårterminen 1880 höllos föreläsningarna uti vetenskapsakademiens hörsal. Under läroämnet matematik inbegreps också den rationella mekaniken.

Sådan var den ringa början till högskolans verksamhet. Högskolan hade hvarken egen lokal eller egna lärare, utan undervisningen utöfvades på ett enda föreläsningrum af personer, som endast kunde ägna en obetydlig del af sin verksamhet åt sin bisyssla vid högskolan. Det oaktadt fingo dessa föreläsningar, som i allmänhet höllos på eftermiddagarna och voro afgiftsfria, talrika åhörare, så att höstterminen 1878 460 och vårterminen 1879 502 personer antecknat sig på åhörarelistorna. Detta antal sjönk dock snart, då undervisningen vid högskolan ej var af populär, utan af rent vetenskaplig natur, och då afgifter började upptagas (1881). Då aflöningen till lärarne utgick med omkring 6,000 kronor årligen, så kunde högskolans hela utgiftsstat under dess första verksamhetsår (1879) inskränkas till omkring 15,000 kronor.

Högskolans egentlige ledare vid denna tid och hennes förste inspektor, justitierådet ALB. LINDHAGEN, sörjde med sitt outtröttliga nit och sitt utom-

ordentliga inflytande för att högskolan utvecklade sig med stor snabbhet. Detta skedde dels genom att lärare anställdes, som kunde ägna högskolan hela sin verksamhet, dels genom inrättande af de visserligen dyrbara, men för vetenskapligt arbete oundgängliga institutionerna med tillhörande instrument och preparatförråd. De första praktiska öfningarna höllos i botanik af professor Wittrock höstterminen 1879 och omfattade mikroskopets bruk och växtpreparering samt begagnades af så många personer (12) som utrymmet medgaf. Den förste vid högskolan ensamt anställde läraren var d:r W. Leche (sedan vårterminen 1880), hvilken också inrättade en zootomisk institution, som kunde användas för undervisning allt ifrån vårterminen 1881. Institutionen inrymdes till en början uti den första af högskolan uti det nyss förut uppförda norra latinläroverket förhyrda lokalen.

Höstterminen 1881 togs ett stort steg framåt, i det att de första professorerna vid högskolan anställdes. Styrelsen kallade den 11 juni sagda år till ordinarie professorer: i ren matematik professorn i Helsingfors M. G. Mittag-Leffler och i geologi stipendiaten i Kristiania W. C. Brögger. Samma dag antogs såsom tillförordnad lärare i kemi docenten i Uppsala Otto Pettersson, och d:r Leches förordnande förlängdes. Det zootomiska institutet utvidgades betydligt, och ett mineralogiskt-geologiskt institut, som snart starkt tillväxte, grundlades vid slutet af år 1881. Dessa båda institut inrymdes uti huset nr 11 Klara Strandgata (Vasagatan). Det kemiska laboratoriet med arbetsplatser för 16 laboranter och assistent inreddes med nödig materiel uti norra latinläroverkets jordvåning. En början till ett botaniskt institut gjordes, och biblioteket växte dels genom gåfvor dels därigenom att högskolan själf hösten 1881 började inköpa de för institutens specialbibliotek nödvändiga handböcker och vetenskapliga tidskrifter.

Med höstterminen 1881 började inskrifningen af lärjungar vid högskolan. Då flera af dessa ämnade vid universiteten aflägga förberedande examina, särskildt medicinsk-filosofisk examen, anordnades undervisning i de häremot svarande kurserna.

Högskolans lifliga utveckling pågick fortfarande till år 1885. Till professor i botanik kallades 1882 docenten Eug. Warming från Köpenhamn. De tillförordnade lärarne Leche och Pettersson kallades till ordinarie professorer 1884, och samma år utnämndes Viktor Rydberg till professor i kulturhistoria och fru S. Kovalewski från Ryssland till professor i högre matematisk analys; den sistnämndas anställning möjliggjordes genom för ändamålet särskildt anskaffade medel, till högskolan öfverlämnade af professor Mittag-Leffler. År 1885 förordnades docenten i Uppsala K. Ångström att vara laborator och tillförordnad lärare i fysik.

Samtidigt med denna storartade ökning af lärarekrafterna skedde en motsvarande utvidgning af institutionerna, hvarför högskolestyrelsen fann sig föranlåten att skaffa högskolan en ny lokal, som kunde rymma alla dessa,

och valde därtill de tre öfversta våningarna i byggmästaren C. O. Lundbergs hus n:r 30 vid Kungsgatan. Den kemiska institutionen inrymdes i en i bottenvåningen befintlig lokal med glastak. Högskolans allmänna bibliotek fick emellertid stanna kvar i norra latinläroverkets hus, där det hitintills förblifvit med undantag af en ringa del, som vid början af år 1897 öfverflyttades till n:r 30 Kungsgatan. Denna lokal har allt sedan dess utgjort högskolans arbetsplats. En del af densamma (omkring en femtedel) har emellertid varit och är fortfarande uthyrd, dels till riksmuseets etnografiska samling, dels till enskilda personer. Det fysiska institutet inrättades under senare delen af år 1885, och de öfriga instituten utvidgades samtidigt i hög grad.

Man kan säga, att högskolan vid denna tidpunkt stod på höjden af sin utveckling och att densamma först på senaste tiden upphunnit denna höga ställning, som strax efteråt måste öfvergifvas på grund af bristande medel. Såsom ofvan sagts fingo större delen af högskolans tillgångar, de fem professurfonderna, ej för högskolans behof användas. De bidrag, som Stockholms stad lämnade, och räntorna af de disponibla fonderna räckte knappast till mer än de löpande utgifterna. Den dyrbara grundläggningen af instituten gick därför på den allmänna fondens bekostnad, som därigenom minskades med 124,000 kr. Det var således tydligt, att högskolan vuxit något för hastigt; försök gjordes att komma ur trångmålen genom anskaffande af nya donationer. Men oakadt sådana inflöte ganska rikligt, så räckte de ej till att häfva den brydsamma ställningen. En ny tid hade kommit, penningtillgången i landet var knappare. Och så förlorade högskolan den ende man, som skulle kunnat rädda henne ur alla svårigheter, högskolans organisatör och entusiastiske gymnare Albert Lindhagen afled den 21 oktober 1887, sedan hans arbetskraft under någon tid varit förlamad genom sjukdom.

Det fanns ej annan utväg än att göra besparingar och resignera. Då högskolans förste rektor (1882—dec. 1885) nedlade sina ämbeten vid högskolan för att mottaga en professur i sitt fosterland, besattes hans plats endast med en tillförordnad lärare, amanuensen vid riksmuseet d:r N. Wille, efter hvilkens afgang (1889) platsen till och med lämnades obesatt och en docent fick i uppdrag att mot arvode af 2,000 kronor årligen bestrida den elementära undervisningen i botanik. På samma sätt besattes ej professuren i geologi efter prof. W. C. Bröggers afgang till Kristiania universitet, utan ersattes med en tillförordnad lärareplats, aflönad med 3,000 kronor, hvilken innehades af d:r A. G. Högbom. Likaledes afskaffades lärareplatsen i fysik, hvilken därtills föreståtts af prof. R. Rubenson, och laboratorn d:r K. Ångström blef ende lärare i detta ämne. Anslagen till instituten minskades. Endast genom särskilda gåfvor blef det möjligt att anställa tillförordnade lärare i astronomi, nationalekonomi, fornforskning, etnografi, hvilkas förordnanden emellertid till större delen blefvo af jämförelsevis kort

varaktighet. Man afhjälpte en del brister genom att utnämna oafflönade docenter; de första voro d:r G. Adlerz och d:r G. Kobb (1889).

Ur alla dessa svåra bekymmer räddades högskolan år 1892 genom grosshandlaren John Söderbergs testamente, hvarigenom högskolan blef arftagare till i rundt tal 2,000,000 kronor. Det stora ekonomiska framsteg, som genom denna storartade donation bereddades åt högskolan, kompensades dock i någon mån genom en annan åtgärd.

Stockholms stadsfullmäktige, hvilkas årsanslag om 40,000 kronor till högskolan var beviljad endast till och med år 1894, ansågo den naturvetenskapliga fakultetens vid högskolan framtid tryggad och beviljade därför ej den ansökan om förlängning af sitt understöd, som högskolestyrelsen inlämnat. Däremot beviljades 30,000 kronors årsanslag till en eventuell juridisk fakultet under tio år och med betingelser, dem högskolan ej mäktat uppfylla. I alla händelser, tryggade den Söderbergska donationen den naturvetenskapliga fakulteten för all framtid. Till en början utdelades (1893) 9,375 kronor till högskolans institut, hvilka under den näst föregående tiden lefvat på den knappaste indragningsstat. Sedan kungjordes fyra professurer lediga, uti fysik, mekanik och matematisk fysik, geologi och mineralogi samt botanik, hvilka äfven efter någon tids förlopp besattes med ordinarie innehafvare (1895). De förut oafflönade docenterna erhöilo ersättning för sitt arbete (i allmänhet med 1,000 kronor om året för två timmars föreläsning i veckan).

Därigenom kom högskolan in i det skede, i hvilket densamma för närvarande befinner sig. Mycket är ännu ställdt på framtiden. Så äro till exempel de nytnämnda professorernas löner 2,000 kronor lägre än de först tillsattas. Genom Viktor Rydbergs död (d. 21 sept. 1895) förlorade högskolan ej blott den största prydnaden för sin lärarekår utan äfven möjligheten att återbesätta den af honom innehafda lärostolen i konsthistoria, förrän den till densammas upprätthållande gifna Bergska fonden vuxit till föreskrifven storlek (200,000 kronor). Till den humanistiska afdelningen utgår för närvarande intet anslag, men det kan ej gärna dröja särdeles länge förrän högskolans medel tillåta detta. Likaså väntar högskolans byggnadsfråga ännu på sin lösning, som ej torde alltför länge uteblifva. Byggnadstomt, taxerad till 42,000 kronor, och en mindre donation (den Lammska) finnas redan för detta ändamål.

Högskolans verksamhet har under tidernas lopp undergått åtskilliga förändringar. Till en början voro föreläsningarna afgiftsfria och till deras åhörande anmälde sig talrika åhörare. Sedan emellertid högskolan kommit till den ståndpunkt, att densamma kunde hålla sig med egna lärare och underhålla med nutidens hjälpmedel försedda institutioner, ordnades undervisningen alltmer att tjäna rent vetenskapliga behof. Populära föreläsningar, som samlade stora åhörarskaror, höllos likväl, såsom var naturligt, uti

de humanistiska läroämnena, särskildt af professor Rydberg i kulturhistoria och konsthistoria. De vid högskolan studerande delades därför uti två grupper, egentliga *lärjungar*, hvilka voro inskrifna vid högskolan och erlade 25 kronors afgift i terminen, och *åhörere*, som, mot en afgift af 5 kronor för hvarje föreläsningsserie, deltog i en eller flera sådana. Högskolan har meddelat dels sådan undervisning, som varit till gagn för dess elevers examensarbete, dels också sådan som uteslutande haft vetenskapligt syfte. Frukterna af den förra vitsordas af de talrika examina, som särskildt i Uppsala, men också vid några utländska universitet aflagts af högskolans lärjungar. De vetenskapliga arbetenas resultat äro nedlagda uti mellan 500 och 600 afhandlingar. Det torde äfven förtjäna nämnas, att bland högskolans lärjungar ett ganska stort antal (ett tjugotal) varit utländingar.

Högskolans lärarepersonal utgöres för närvarande af sju ordinarie professorer, två tillförordnade lärare (den ene oafflönad), en laborator och sju docenter. Dessutom äro vid institutionerna anställda sju amanuenser.

Vid högskolan ha till 1897 års början inskrifvits 460 lärjungar. Åhörarnes antal har växlat mellan 113 (vårterminen 1887) och 282 (vårterminen 1894); de inskrifna lärjungarnas mellan 38 (höstterminen 1890) och 75 (vårterminen 1886). Nuvarande antalet (vårterminen 1897) är resp. 123 och 38.

Högskolans ekonomiska ställning framgår bäst af följande öfversikt:

	Högskolans utgiftsstat			Fonder
	Löner	Institutioner	Summa utgifter	
År 1879	6,000	—	15,400	932,600
» 1880	—	—	25,300	—
» 1881	19,700	8,800	50,300	—
» 1882	36,300	15,400	78,600	—
» 1883	40,700	13,300	83,800	—
» 1884	46,100	20,800	94,100	—
» 1885	53,300	13,400	111,300	1,402,200
» 1886	54,800	17,800	133,100	—
» 1887	52,800	5,800	100,000	—
» 1888	52,000	4,200	98,100	—
» 1889	57,400	3,400	102,900	—
» 1890	54,400	4,100	100,300	1,560,900
» 1891	45,500	4,100	94,100	—
» 1892	48,100	8,600	104,300	—
» 1893	51,900	6,300	103,900	—
» 1894	58,500	12,300	125,100	—
» 1895	61,600	7,100	121,000	—
» 1896	59,700	7,300	118,900	3,890,000

2. Medicinsk undervisning.

Kungl. Karolinska Mediko-kirurgiska institutet. Redan för lång tid tillbaka funnos i Stockholm en del anstalter för meddelande af medicinsk undervisning. I den egentliga medicinen, sådan den fordom uppfattades, undervisades visserligen vid universitetens medicinska fakulteter, men därifrån var kirurgien, såsom enligt tidens uppfattning ett praktiskt yrke, hvarmed de universitetslärdade doktorerna ej togo befattning, väsentligen utesluten. Behovvet af en teoretisk underbyggnad utöfver den, som kunde meddelas af mästervältskärerna inom det skrämmässigt organiserade bardskärareämbetet, senare kalladt »kirurgiska societeten», gjorde sig dock tidigt gällande. I sammanhang med den pröfningsrätt, som tillkom nämnda societet af inom yrket anställda lärlingar, anordnades därför undervisning i anatomi och kirurgi m. m., och i en senare tid voro särskilda lärare i dessa ämnen tidtals på societetens bekostnad anställda.

Det åliggande, som tillades det år 1663 inrättade collegium medicum att öfvervaka och examinera de läkare, som i hufvudstaden ville idka medicinsk praktik, var till en början ej förenadt med vare sig skyldighet eller rättighet att meddela något slags medicinsk undervisning. Redan på 1600-talet började emellertid collegium att sträfva för anordnandet af undervisning i anatomi i hufvudstaden. Denna undervisning bestod till en början blott af tidtals återkommande offentliga anatomiska demonstrationer, ledda af kollegii ledamöter, och för hvilka stadens myndigheter tillhandahöllo lokal, än i »rundelen öfver söder torn», än i stadshuset på Söder och slutligen i nya rådhuset. En stadigvarande profession i anatomi under collegii medici inseende tillsattes först 1756, och till lokal för undervisningen inrättades en byggnad tillhörande det gamla Kungshuset, i hvilket collegium då hade sitt sessionsrum.

Såsom i öfrigt de tidigaste vetenskapliga institutioner till medicinens befordrande, som uppstodo i Stockholm, kan man räkna den trädgård för odling af medicinalväxter och det kemiska laboratorium, som af den berömda Urban Hjärne anlades på serafimerlasarettets nuvarande tomt, men i planen för dessa anstalter, hvilka för öfrigt ej länge ägde bestånd, var undervisningen ej särskildt framhållen. En ordnad undervisning i botanik och farmaci, framkallad af det lifliga intresse för dessa vetenskaper, som genom Linné väckts till lif, upprättades år 1761, och samtidigt tillsattes en professor i barnförlossningskonst, för att bestrida lithörande undervisning så väl för barmorskor som för läkare och kirurger.

Af långt större betydelse för den medicinska bildningen i vårt land än dessa utan egentligt samband med hvarandra verkande undervisningsanstalter, blef den anordning, som vidtogs vid serafimerlasarettets upprät-

tande år 1752. Redan följande året stadgades, att enhvar, som ville blifva provincial-medicus, stads- eller regementsfältskär, skulle åtminstone ett eller ett halft år hafva tjänstgjort vid lasarettet. Härigenom gafs det första uppslaget till en klinisk undervisning för vårt lands läkare, om den ock till en början hvarken var obligatorisk för alla, ej heller motsvarade hvad man i senare tider fordrar af en dylik undervisning. Ett undantag härifrån utgjordes dock af undervisningen i kirurgi, som under en lång följd af år med lysande framgång bedrefs vid lasarettet af dess förste öfverkirurg Olof af Acrel.

Ehuru de undervisningsanstalter, hvilka här omtalats, stodo under collegii medici inseende, voro de afsedda äfven för utbildning af kirurger, för

J. Cederquist fot.

143. Karolinska mediko-kirurgiska institutet.

hvilka likväl den gamla undervisningen i det väsentliga fortgick oförändrad. Genom kirurgiska societetens uppläfvande 1797 afgjordes de långvariga stridigheterna mellan kirurger och medici till de senares förmån, men skillnaden dem emellan uppläfdes dock icke. I ett samma år utfärdadt reglemente för den kirurgiska undervisningen, hvars ändamål förklarades vara att bilda »kunnige och öfvade fältskärer för krigsmakten till lands och vatten efter en mera scientifique fot», föreskrefs, utom en kirurgie-studiosus-examen med lägre kompetens, att för befordran till »regements- och amiralitets-mästerfältskärstjänster» skulle inför collegium medicum afläggas kirurgie-magister-examen, hvilken skulle föregås af studier vid de ofvannämnda anatomiska och obstetriska inrättningarna i Stockholm samt minst 6 månaders tjänstgöring vid serafimerlasarettet. En del af examensfordringarna afkortades för dem, som ville blifva kirurgie magistrar efter förut vid universitetens aflagd medicine-licentiat-examen, och 1812 gjordes kirurgie-magister-

examen obligatorisk såsom kompetensvillkor för nästan alla offentliga läkareplatser, civila så väl som militära.

Den bittra erfarenheten från fältsjukans härjningar under 1808—9 års krig hade påkallat förbättrade anstalter för utbildning af läkare för arméns behof. Redan 1810 anbefalldes därför upprättandet af ett »institut för fältläkares danande», hvilken benämning snart ändrades till »Mediko-kirurgiska institutet», hvartill år 1817 lades epitetet »Karolinska». Det nybildade institutet skulle bestå af de förut i Stockholm befintliga professurerna i anatomi och kirurgi, obstetrik samt kemi och farmaci, jämte de adjunkturen, som tid efter annan i dessa ämnen blifvit inrättade, hvarförutom tillades tvenne nya professurer, i teoretisk medicin och kirurgi samt i praktisk medicin och kirurgi, hvardera med sin adjunkt. Institutets första reglemente af den 6 december 1815 stadgade, att för inträde vid läroverket fordrades mediko-filosofisk examen vid universiteten eller särskild elevexamen vid institutet samt att kirurgie-magister-examen skulle afläggas i tre afdelningar — från de båda första voro medicine licentiaten från universiteten befriade — föregångna af viss tids obligatorisk tjänstgöring vid garnisons-sjukhuset, serafimerlasarettet och barnbördshuset.

I ett förnyadt reglemente af den 11 december 1822, hvori säges, att ändamålet att dana läkare för armén och flottorna nu vore fylldt, och att institutets organisation borde afse att bilda »praktiska läkare för alla grenar af medicinalverket till statens tjänst», upphäfdes den särskilda elevexamen såsom kompetens för inträde vid institutet, hvarjämte den kliniska tjänstgöringen omorganiserades och utvidgades. Ehuru sålunda institutets särskilda bestämmelse att dana militärläkare var upphäfd och dess verksamhet utsträckt till hela den medicinska undervisningens område, och oaktadt institutet, långt rikare än universitetsfakulteterna, var utrustadt med så väl lärarekrafter som materiella hjälpmedel, så tillerkändes ej åt detsamma enahanda rättigheter som åt fakulteterna. De som vid institutet aflade de examina, som motsvarade medicine kandidat- och licentiat-examina vid universiteten, kunde ej blifva medicine doktorer utan att vid universiteten aflägga dessa examina på nytt; och de som vid institutet fullgjort hela sin studiekurs, erhöles ej på långt när samma kompetens till statstjänster som de, hvilka utexaminerats vid universiteten och därefter vid institutet aflagt kirurgie-magister-examen. Till följd af denna olikhet i ställning och rättigheter uppblössade en långvarig och häftig strid mellan å ena sidan institutets målsmän och å den andra universitetens medicinska fakulteter och i allmänhet anhängarne af »universitetssidén». Genom förnyade stadgar för institutet af den 26 april 1861 afskaffades kirurgie-magister-examen och institutet berättigades att lika med de medicinska fakulteterna anställa medicine-licentiat-examen, men samtidigt fräntogs institutet rättigheten att anställa den medicine-kandidat-examen motsvarande teoretiska examen, som

det förut ägt anställa. Först genom stadgarna af den 13 nov. 1874 ställdes institutet på fullt jämngod fot med fakulteterna, i det att detsamma då berättigades icke blott att anställa så väl medicine-kandidat- som medicine-licentiat-examen utan också att bedöma och afgifva vitsord öfver afhandlingar, som för medicinsk doktorsgrad försvaras. Härmed var den långvariga striden om den s. k. »medicinska frågan» afslutad. Från denna tid har institutet alltjämt utvecklats så väl genom inrättande af nya lärostolar som med afseende å de studerandes antal, så att institutet för närvarande är landets rikast utrustade och mest besökta medicinska undervisningsanstalt. Om dess betydelse för den vetenskapliga bildningen i vårt land vittnar bl. a. det förhållandet, att institutets lärarekår har att uppvisa några af den svenska vetenskapens mest frejdade namn: JAKOB BERZELIUS, som utnämns till professor i kemi och farmaci i Stockholm redan 1807, tillhörde i samma egenskap institutet från dess stiftelse till 1832; ANDERS RETZIUS innehade lärostolen i anatomi från 1824 till 1860; och MAGNUS HUSS, grundläggaren af den kliniska undervisningen i vårt land, var från 1840 till 1860 professor i medicin och öfverläkare vid serafimerlasarettet.

Institutets nu gällande stadgar äro gifna den 29 april 1886. Enligt dessa står institutet under öfverstyrelse af kanslern för rikets universitet; dess styrelse och förvaltning handhafves af det af samtliga ordinarie och extra ordinarie professorer bestående lärarekollegiet, inom hvilket en för tre år vald rektor är ordförande. Denne tillkommer den närmaste vården och tillsynen öfver allt hvad institutet rör. Lärarekollegiets vice ordförande och rektors ställföreträdare är dekanus, hvars befattning för ett år i sänder turvis bestrides af kollegiets ledamöter. De ekonomiska angelägenheterna ombesörjas af en inom lärarekollegiet utsedd förvaltningsnämnd.

Undervisningen, som förbereder till de förut nämnda examina, omfattar följande hufvudämnen: anatomi, fysiologi, histologi, medicinsk kemi, farmakologi, patologi och patologisk anatomi, medicin, nervpatologi, syfilidologi, kirurgi, oftalmiatrik, pediatrik, obstetrik, gynekologi, psykiatri, rätts- och statsmedicin, hygien samt medicinens historia. Undervisningen meddelas dels genom föreläsningar, dels genom öfningar å anatomisalen eller de särskilda laboratorier, som äro förenade med ett flertal af institutets professorer, dels slutligen under bevistande af klinikerna vid en del för detta slags undervisning upplätta sjukvårdsanstalter. Dessa anstalter äro serafimerlasarettets medicinska, kirurgiska, nevrologiska, gynekologiska och oftalmiatrika kliniker, Allmänna barnhuset, Allmänna barnbördshuset, sjukhuset St Görans samt Konradsbergs hospital för sinnessjuka. Dessutom är klinisk undervisning anordnad sedan 1879 vid den gynekologiska kliniken å Sabbatsbergs sjukhus och sedan 1885 vid kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn. Då tjänstgöring vid de flesta af ofvannämnda kliniker är obligatorisk äfven för dem, som vid universiteten undergå medicine-licentiat-examen, så

är den väsentliga delen af *alla* svenska läkares praktiska utbildning förlagd till den kliniska undervisning, som meddelas vid institutet. Läsåret är fördeladt i två terminer, men undervisningen vid de flesta klinikerna fortgår oafbrutet hela året. Såsom hjälpmedel för undervisningen finnas — utom ofvan nämnda institutioner — museer för normal och komparativ anatomi, för patologisk anatomi och för hygien, samt ett bibliotek, hvarom närmare afhandlas i följande afdelning af detta verk.

Lärarnes antal utgjorde under läsåret 1895—96 22 professorer, 4 laboratorer och 16 docenter; lärjungarnes antal uppgick under vårterminen 1896 till 369. Från det att institutet fick sina nuvarande examensrättigheter och t. o. m. läsåret 1895—96 har vid institutet medicine-kandidat-examen aflagts af 511 personer, däraf 11 kvinnor, och medicine-licentiat-examen af 666 personer, däraf 2 kvinnor; under samma tid hafva 46 personer disputerat för medicinsk doktorsgrad.

Institutet åtnjöt år 1894 statsanslag af tillsammans 176,400 kr. Behållningen å de till institutet donerade fonder till stipendier, till aflöning af en professor (i nervsjukdomar) m. m. utgjorde vid 1895 års slut 420,239 kronor.

Institutet var till en början inhyst i sundhets-kollegii lokal, som då var förlagd till den tomt vid Rosenbad, där nu Stockholms stads sparbanks nya byggnad är uppförd. Så fort emellertid läroverket genom sin första instruktion fått en fastare organisation, bereddes för detsamma en egen lokal genom inköp af det forna glasbruket på Kungsholmen, hvilket af institutet tillträdtes år 1816. De här befintliga äldre byggnaderna apterades för sitt nya behof och tjänstgjorde i hufvudsak oförändrade till 1866, då en ny byggnad för de patologisk-anatomiska och kemiska institutionerna, uppförd för en kostnad af 104,000 kronor, stod färdig. I denna byggnad är äfven Stockholms stads bårhus inrymdt, och staden bidrog för vinnandet häraf med en summa af 20,000 kronor till byggnadens uppförande. Sedan dess har tillkommit en ny byggnad å institutets tomt för de anatomiska, histologiska, fysiologiska, hygieniska och farmakologiska institutionerna, uppförd åren 1883—85 för en sammanlagd kostnad af 315,000 kr. Åren 1893—94 om- och tillbyggdes det hus, som inrymmer de patologisk-anatomiska och kemiska institutionerna, för en sammanlagd kostnad af 120,800 kr., bl. a. i afsikt att bereda lokal för en nyinrättad bakteriologisk afdelning vid den förstnämnda institutionen. Sedan år 1896 den gamla anatomisalsbyggnaden, på senare åren använd till lokal för det hygieniska mnseet, blifvit rifven, och hygieniska museet förlagts till en äldre byggnad å en tomt, som förvärfvats från serafimerlasarettet, återstår af institutets ursprungliga byggnader endast den kombinerade biblioteks- och boställsbyggnaden, dock äfven den väsentligen förändrad genom tillbyggnad mot söder för bibliotekets behof och om- och tillbyggnad i norra ändan, företagen med anledning af Handtverkaregatas utvidgning.

Veterinärinstitutet är en undervisningsanstalt för utbildande af veterinärer samt i sammanhang därmed en sjukvårdsanstalt för vård och behandling af sjuka husdjur. Med institutet är äfven förenad en hofbeslagsskola, där så väl civila som militära hofslagare erhålla utbildning.

Sveriges första veterinärskola grundlades år 1775 i Skara af Peter Hernqvist, hvilken förut i Frankrike idkat veterinära studier under Lafosse och Bourgelat. Med de ytterst små resurser, som stodo till denna skolas förfogande, kunde emellertid ej blifva tal om någon ordnad veterinärunder-

L. Larsson fot.

144. Veterinärinstitutet.

visning därstädes, trots Hernqvists stora energi och duglighet. Hans efterträdare, Norling, lyckades därför drifva igenom, att en ny veterinärinrättning 1821 öppnades i Stockholm. Denna inrymdes i ett gammalt f. d. bränneri, beläget vid den södra ändan af Grefgatan, hvilket så godt sig göra lät apterades för sitt ändamål. Men efter hand som veterinärvetenskapen utvecklades och fordringarna på en rationell undervisning blefvo större, blef äfven läroverket alltför trångbodd i dessa otidsenliga lokaler; behofvet af ett nytt veterinärinstitut gjorde sig mer och mer gällande. På en rymlig tomt vid Ladugårdslands tull uppfördes därför på slutet af 1870-talet ett nytt tidsenligt läroverk, hvilket togs i besittning hösten 1880.

Undervisningen vid institutet bestrides af 5 professorer, bland hvilka en af kungl. maj:t är förordnad såsom föreståndare, 1 lektor, 1 adjunkt och 1 instruktionssmed; dessutom äro där för närvarande anställda tvenne extra lärare. Institutets verksamhet och ekonomi öfvervakas af en direktion, bestående af en ordförande och fyra ledamöter, hvilka förordnas af kungl. maj:t. Föreståndaren för institutet föredrager de ärenden, som skola behandlas vid direktionens sammanträden, men äger ej i besluten deltaga.

Undervisningen, bestående i offentliga föreläsningar och praktiska öfningar, är så afpassad, att kursen kan avslutas på 4 år. Afgangsexamen äger rum i medlet af juni månad. Läsåret är deladt i tvenne terminer: höstterminen den 15 augusti—15 december och vårterminen den 15 januari—15 juni.

För att antagas såsom elev fordras sedan år 1868 maturitetsexamen. Undervisningen är för eleverna obligatorisk. Elev, som ej på 4 år avslutat sin kurs, kan erhålla ytterligare högst två års förlängning af lärotiden.

Sjukvården vid institutet är fördelad på fyra kliniker: kirurgisk klinik och medicinsk klinik för större husdjur, klinik för mindre husdjur samt ambulatorisk klinik.

För läkareåtgärder, föreskrifter och operationer inom institutet erläggas ej några afgifter, men för djurens utfodring och skötsel betalas enligt taxa, som af direktionen bestämmas för hvarje kvartal. För hastigt påkommande sjukdomsfall lämnas vård och behandling under alla tider på dygnet. Den ambulatoriska kliniken afser att utom institutet lämna vård och behandling åt sjuka husdjur. För sådant sjukbesök inom hufvudstaden betalas 1 krona, utom staden erlägges 1 krona för hvarje mil.

Institutet åtnjuter för närvarande ett årligt ordinarie statsanslag (inbegripet staten för ålderstillägg) af 59,100 kronor. Elevernas antal utgjorde under höstterminen 1896 39, af hvilka 10 intagits vid terminens början. Under år 1896 hafva 11 elever genom fullständig veterinärexamen avslutat sina studier vid institutet.

Under år 1896 var antalet djur, som vid institutets kliniker behandlats för sjukdom, undersökts eller besiktigats, 7,781, däraf 1,061 vid den stationära, 912 vid den ambulatoriska och 5,808 vid polikliniken. Under samma år utfördes vid klinikerna 1,090 större och mindre operationer.

På institutets område finnas följande byggnader: en hufvudbyggnad, innefattande tvenne föreläsningssalar, kemiskt och bakteriologiskt laboratorium, anatomiska, patologiskt-anatomiska, farmakologiska och kirurgiska (instrument-)samlingar, bibliotek, bostad för föreståndaren och för 10 elever; tvenne mindre byggnader, af hvilka den ena innefattar anatomisal och obduktionssal m. m. samt bostad för adjunkt och betjäning, den andra smedjor och bostad för instruktionssmeden, och en större stallbyggnad, äfven innefattande ridhus, operationssal, mottagnings- och expeditjonsrum för hundkluiken m. m. Längre ned på tomten finnes ett mindre stall, delvis om-

och tillbyggt; detta är afsedt för hundar och med smittosam sjukdom behäftade större husdjur. Äfven finnes destruktionsugn för oskadliggörande af kadaver. Till institutets rymliga och väl bevuxna tomt hör äfven en mindre botanisk trädgård.

Farmaceutiska institutet grundlades af apotekaresocieteten, som år 1837 i Stockholm öppnade en undervisningsanstalt i kemi, farmaci, naturalhistoria och materia medica för farmaceuter. Läroverket underhölls helt och hållet af nämnda societet till år 1845, då det erhöll sitt första statsanslag, hvilket efter hand ökades. Sedan de säljbara apoteksprivilegierna i följd af kungl. kungörelsen den 9 september 1873 blifvit ställda på amortering, och de förbindelser rikets apotekare utfärdat att betala de afgifter, medelst hvilka institutet underhölls, förlorat bindande kraft, förklarade apotekaresocieteten sig icke kunna vidare bidra till institutets underhåll. I följd häraf öfvertogs detta af staten.

För institutets inrymmande förlyr statsverket de lokaler, apotekaresocieteten låtit uppföra med hjälp af ett af rikets ständer år 1859 beviljad amorteringslån, stort 50,000 kr.

Institutets verksamhet och ekonomi ledes i närmaste hand af en styrelse, bestående af föreståndaren och lärarne samt två af apotekaresocieteten valda deputerade. Enligt kungl. kungörelsen den 15 november 1884 tillkommer det medicinalstyrelsen att utöfva tillsynen öfver den farmaceutiska undervisningen och de farmaceutiska examina.

Läroämnena vid institutet äro kemi, farmaci, botanik, farmakognosi, fysik, mineralogi och geologi, farmaceutisk teknik och författningskunskap, kemiska, botaniska och fysiska laborationer.

Undervisningen bestrides af 4 lärare, af hvilka en är af medicinalstyrelsen förordnad såsom föreståndare; därjämte äro två assistenter anställda.

Vid institutet afläggas två examina: farmacie-studiosi- och apotekare-examen. Den förra afläggas af apotekselever, som tjänstgjort 3 år å apotek och därunder förvärfvat de kunskaper i kemi, farmaci, botanik, zoologi, farmakognosi och författningskunskap, som närmare angifvas i kungl. medicinalstyrelsens kungörelse den 15 maj 1895. De åtnjuta ingen undervisning vid institutet. Först sedan de bestått nämnda examen och ytterligare under minst 2 år tjänstgjort å apotek, äro de berättigade att begagna undervisningen vid institutet. Kursen är tvåårig, afgangsexamen afläggas hvar annat år under senare hälften af maj månad, och kan åt underkänd lämnas tillstånd att pröfvas å nyo under första hälften af påföljande september månad.

Af läsårets två terminer räcker höstterminen från den 15 september—15 december och vårterminen från den 15 januari—1 juni.

I tvåårskursen 1895—1897 deltog 88 lärjungar. Institutet åtnjuter för närvarande i statsanslag 20,050 kronor.

Undervisningsanstalten för barnmorskor. Redan 1663 skulle enligt collegii medici privilegier af sagda år »de, som vilja sig för hjordegummor bruka låta», vara förståndiga och vid sådant verk vana», och i 1688 års medicinalordning stadgades, att »ingen sig för barnmorska skall föras utgifva, som icke af stadsphysico är examinerad vorden och sin ed aflagt». Dessa edsvurna voro förpliktade att lära andra, och deras lärningar skulle »fyra år uti läran tillbringa och sedan utskrifvas». Den undervisning, som bestods, var utan tvifvel ytterst bristfällig, vare sig den meddelades af de edsvurna eller möjligen någon gång af läkare, ty för barnmorskor liksom för läkare saknades hvarje tillfälle till inhämtande af verklig kunskap i ämnet. Doktor Johan van der Hoorn tillkommer äran att såsom »informatör i jordekonsten» hafva infört en ordnad undervisning för barnmorskor och såsom stadsfysikus i Stockholm — en befattning som han tillträdde 1706 — hafva ordnat hufvudstadens (och därigenom hela landets) barnmorskeväsen på ett sätt, som därefter länge blef bestående: ett reglemente och förordning för jordegummorna i Stockholm utkom 1711, ett skrå bildades, som skulle bestå af 40 examinerade och 10 lärningar, lärokursen skulle vara tvåårig. Emellertid kunde knappast 5 om året utexamineras, ett antal som näppeligen öfversteg hufvudstadens eget behof.

Vid riksdagen 1723 blef barnmorskeundervisningen föremål för ständernas uppmärksamhet och beslut; det af van der Hoorn förut privat bedrifna undervisningsverket blef ställdt under inseende af collegium medicum, och lön för en barnmorskelärare anvisades på »extraordinarie slottsstaten». Om rätten att utnämna denne lärare kfvades kirurger och medici, men de senare behöllo öfvertaget, och 1755 förlades undervisningen till serafimerlasarettet, där tvenne sängar anslogos för barnaföderskor. Såsom ofvan nämnts på tal om Karolinska institutet inrättades 1761 en profession i barnförlossningskonst med skyldighet att undervisa äfven barnmorskor, och år 1775 förlades undervisningen till det då inrättade allmänna barnbördshuset. Här förblef den ända till 1865, då barnmorskeundervisningsanstalten tills vidare förenades med det af kommunen underhållna Södra barnbördshuset.

Denna anstalt, jämte den i Göteborg och, delvis, den i Lund, meddelar nu barnmorskeundervisningen i riket. Undervisningen bestrides af en lärare med professors titel, som tillika är barnbördshusets öfverläkare, samt en biträdande lärare. Undervisning meddelas äfven af barnbördshusets föreständerska, som kallas instruktionsbarnmorska. Bestämmelserna för inträde vid undervisningsanstalten finnas i kungl. reglementet för barnmorskor af den 28 november 1856. De viktigaste inträdesvillkoren äro: ålder 22—35 år, god

hälsa samt färdighet att läsa, skriva och räkna, hvilka sistnämnda fordringar kontrolleras genom en särskild inträdesexamen. Nya lärlingar antagas två gånger årligen, och af dem aflägga flertalet efter de lagstadgade nio månadernas tjänstgöring barnmorskeexamen. För att sedan skaffa sig kännedom om förlossningsinstrumenternas bruk och rättighet att under vissa villkor använda dem, har barnmorskan att ytterligare tjänstgöra tre månader och aflägga den s. k. instrumentexamen, hvartill dock inga andra äro berättigade än de, som i sin första examen haft minst betyget berömlig. Lärlingarna ombesörja under undervisningstiden skötseln af barnbördshusets patienter; 6 de bästa af hvardera kursen bland de medellösa lärlingarna åtnjuta ett statsunderstöd, nämligen fri bostad på sjukhuset och 20 kronor i månaden. I medeltal utgör lärlingarnas antal samtidigt omkring 60; omkring 30 utexamineras hvart halfår. Under tiden 1886—96 hafva 631 aflagt examen i allmänna förlossningskonsten och 647 i den instrumentala.

* * *

Kungl. Gymnastiska centralinstitutet. PEHR HENRIK LING inlämnade till uppfostringskommittén den 29 januari 1813 en skrivelse, innehållande förslag om inrättandet af en gymnastisk anstalt, som »genom sitt efterdöme» från hufvudstaden skulle sprida sina verkningar »såsom från en medelpunkt till dylika inrättningar i landsorterna». Denna skrivelse föredrogs i uppfostringskommittén den 1 februari, och samma dag uppsattes därinom en underdånig skrivelse, hvori kommittén, genom att göra Lings förslag till sitt, på det kraftigaste understödde detsamma.

Genom ett kungl. bref den 5 maj 1813 bestämdes, att en dylik anstalt skulle af Ling anordnas, och någon tid därefter bestämdes den nya statsinstitutionens namn till »Gymnastiska centralinstitutet».

Till en början fick Ling uppdrag att hyra lämplig lokal; men genom ett kungl. bref den 13 december 1815 bestämdes, att rum för Gymnastiska centralinstitutet och dess föreståndare skulle anordnas i Styckgjutaregården, eller just samma plats där institutet ännu är beläget. — Ling hade redan förut där förlyrt lokal.

Ling synes ensam hafva uppehållit undervisningen vid institutet till år 1816, då genom en skrivelse af den 11 september medel lämnades för ett biträde.

Anslagen voro mycket sparsamma. Ling erhöll ursprungligen i årligt arfvode 500 rdr b:o samt 100 till hyra och 400 för en gång till inköp af »attiralj», allt samma mynt. År 1830 höjdes arfvodet med 500 rdr b:o, och anslaget ökades därefter med den tilltagande verksamheten, så att hela anslaget uppgick från och med sistnämnda år till 2,000 rdr b:o, och därvid förblef det under Lings lifstid. Personalen utgjordes därunder från 1830 af en föreståndare, en öfverlärare samt två underlärare.

År 1841 höjdes anslaget till 4,400 rdr b:o och personalen ökades med en lärare och en vaktmästare. Från och med denna tidpunkt var institutet öfverflyttadt till 8:de hufvudtiteln, förut befanns det på extra stat, samt dels på 4:de och dels på 10:de hufvudtiteln.

År 1848 höjdes anslaget till 5,033 rdr 16 sk. b:o, och personalen ökades med en lärare och en lärarinna.

År 1858 höjdes anslaget med 4,450 rdr till 12,000 rdr r:mt, hvarjämte riksdagen begärde, att fullständiga reglementariska föreskrifter skulle för institutet utarbetas. Detta gaf anledning till två på hvarandra följande kommittéer, hvaraf föranleddes omorganisation af institutet i öfverensstämmelse med den kungl. stadga, som afgafs den 8 januari 1864.

Institutet, som förut lydt under direktionen öfver Stockholms stads undervisningsverk, fick nu sin egen styrelse: en direktion af fyra medlemmar, hvilka utgöras af en ordförande samt en skolman, en läkare och en militär. Lärarepersonalen fördelades på tre afdelningar — en pedagogisk, en militärisk och en medicinsk — med en öfverlärare och en lärare för hvarje afdelning. Dessutom bestämdes lön för två lärarinnor samt arvoden åt extra lärare och lärarinnor till behöfligt antal, hvarjämte en sekreterare och redogörare till direktionens biträde upptogs på staten, som i sin helhet nu uppgick till 29,400 rdr r:mt. — Därefter har staten undergått smärre ändringar och ökades 1880 till 37,150 kronor.

År 1887 den 13 juli utgafs ny stadga för institutet, i hufvudsak byggd på den föregående, men med utplånande af den starka begränsningen mellan de särskilda gymnastiska grenarna.

Gymnastiska centralinstitutet har till uppgift att meddela »erforderlig vetenskaplig underbyggnad och praktisk färdighet» åt dem, som skola ägna sig åt gymnastik. Genom direktionens försorg äger institutet öfverinseende öfver gymnastiken vid landets undervisningsanstalter.

Vid institutet utbildas instruktörer i gymnastik och vapenföring, gymnastiklärare och gymnastiklärarinnor samt manliga och kvinnliga sjukgymnaster. För detta ändamål finnas för manliga lärjungar en instruktörs-, en gymnastiklärare- och en sjukgymnastkurs, samt en särskild kurs för utbildande af gymnastiklärarinnor och kvinnliga sjukgymnaster. Sistnämnda kurs är tvåårig, och för att däri vinna inträde erfordras kunskaper, motsvarande inträdesfordringarna vid högre lärarinneseminarium. Den kvinnliga kursen börjar hvartannat år. Af de förstnämnda, de manliga kurserna, förutsätter gymnastiklärarekursen, att instruktörskursen är genomgången, och sjukgymnastkursen förutsätter genomgången gymnastiklärarekurs. Hvar och en af dessa kurser fordrar ett undervisningsår, hvadan trenne år åtgå för fullständig sjukgymnastkurs.

De manliga lärjungarna utgöras dels af kommenderade officerare från armén och flottan samt dels af civile, som på grund af ansökan antagas af

direktionen. För att sålunda blifva till lärjunge antagen fordras att hafva undergått sådan pröfning, som berättigar till inträde vid universitet samt att vara under 30 års ålder — detta senare gäller så väl kvinnliga som manliga sökande — äfvensom att äga en frisk och stark kropp samt goda anlag för gymnastisk verksamhet.

Direktionen bestämmer genom utfärdad kungörelse när ansökningar kunna inlämnas. Ansökan om inträde skall vara ställd till direktionen och åtföljd af ålders- och frejdebetyg, kunskaps- och läkarebetyg, det senare enligt formulär, utfärdadt af direktionen.

Institutets verksamhet har under tiden för dess tillvaro stigit i högst betydlig grad. Tiden för därvarande kurs var ursprungligen ett undervisningsår, räknadt från den 1 oktober till och med därpå följande 1 april. Genom ett kungl. bref af den 21 februari 1860 fördubblades denna tid, som senare ytterligare stadfästes genom kungl. stadgan af 1864. Genom motsvarande bestämmelser i kungl. stadgan af 1887 gjordes den sjukgymnastiska kursen treårig, och undervisningsåret räknas från den 15 september till därpå följande 26 maj.

Den kvinnliga kursen blef först riktigt ordnad efter 1864 års stadga, då antalet kvinnliga lärjungar under en följd af år ofta betydligt understeg 10-talet. Antalet har nu stigit till omkring 25. Sammalunda är förhållandet med de manliga kurserna, som nu tillsammans räknas öfver 60 lärjungar.

Från år 1815, då det bestämdes, att plats för institutet och dess föreståndare skulle beredas i Styckgjutaregården och då därtill anslogs en summa af 9,800 rdr b:o, hafva blott ringa medel beviljats till institutets byggnader, ända tills år 1863 den betydliga summan af 167,178 rdr 84 öre anvisades för om- och tillbyggnad. Men detta oaktadt befunnos lokalerna efter hand otillräckliga, och 1894 års riksdag anlog med anledning häraf 80,000 kr. för ändringar och tillbyggnad. Härigenom inrymmer institutet 4 större och 1 mindre gymnastiksal, 1 anatomisal, 2 föreläsningssalar, 1 öppen gymnastikbyggnad, 2 biblioteksrum, 2 preparatrum samt åtskilliga omklädnadsrum och 3 större och 1 mindre boställslägenheter, m. m.

Utom institutets egna lärjungar undervisas därstädes manlig och kvinnlig skolungdom till ett antal af mer än 500, och lika många omedlade erhålla kostnadsfri sjukgymnastisk behandling, hvarjämte ett ej ringa antal betalande patienter af båda könen äfven erhåller sjukgymnastisk behandling.

Lokalerna få äfven användas till enskilda föreningars gymnastiska öfningar, i den mån tiden sådant medger. Alla tillsamman, som dagligen på ena eller andra sättet anlita institutet, torde under vissa tider utgöra omkring 1,000 individer.

3. Anstalter för lärarebildning.

Profårskurs. För behörighet till ordinarie lärarebefattning vid de allmänna läroverken — lektor, adjunkt eller kollega — fordras, utom föreskrifna examina vid universiteten och undervisningsprof inför konsistorium, att hafva genomgått »profår» vid något af de läroverk, där profårskurs är anordnad. Dessa läroverk äro för närvarande till antalet fem, nämligen, utom läroverken i Uppsala och Lund, Högre latinläroverket å Norrmalm, Södermalms högre allmänna läroverk och Högre realläroverket, alla i Stockholm. Föreskrifterna för profårskursen äro gifna genom kungl. kungörelsen den 16 juni 1875. I enlighet därmed innefattar profåret två samtidigt fortgående kurser, en praktisk och en teoretisk. Till den praktiska kursen hör, att lärarekandidaterna åhöra undervisning på läroverkets olika stadier samt själfva meddela sådana. De handledas därvid af lärare vid läroverket, som meddela anvisningar i fråga om deras undervisning samt granska af dem hållna lektioner. Till den teoretiska kursen hör, att lärarekandidaterna åhöra pedagogiska föreläsningar samt deltaga i diskussion om pedagogiska frågor. Hvarje kandidat har att författa en eller två pedagogiska uppsatser samt undergår vid kursens slut pröfning af sina insikter i pedagogikens teori och historia. Den praktiska kursen förestås af vederbörande läroverks rektor; för den teoretiska kursen är i Stockholm, så väl som i Uppsala och Lund, en särskild föreståndare förordnad.

Antalet profårskandidater vid de tre läroverken i Stockholm uppgår till 30 årligen.

Högre lärarinneseminarium är redan i korthet omtaladt i föregående afdelning af detta verk. Angående detsamma må här ytterligare meddelas, att seminariet har sitt nu gällande reglemente af den 6 augusti 1864. Af sedermera tillkomna förändringar i och tillägg till detta reglemente äro de viktigaste: kungl. maj:ts bestämmelse röranda den valfria 4:e årskursen af den 13 november 1891 samt kungl. maj:ts nåd. bref angående villkoren för elevens antagande af den 8 mars 1895. Seminariets styrelse utgöres af en af kungl. maj:t förordnad direktion af fyra personer; närmaste tillsynen utöfvas af en rektor med biträde af en föreståndarinna. Vid seminariet och den därmed förenade normalskolan för flickor äro anställda 5 lektorer, 1 adjunkt, 4 ordinarie lärarinnor och omkring 30 extra lärare och lärarinnor. För intäde vid seminariet, som kan vinnas vid 18 års ålder, fordras godkännande i en så väl muntlig som skriftlig examen. Lärokursen omfattar 3 ettåriga afdelningar, hvartill kommer en valfri 4:e årskurs, afsedd för dem hvilka önska utbildta sig till facklärarinnor vid högre flickskolor eller öfver hufvud vinna större skicklighet. Till undervisningen höra pedagogiska

öfningar i normalskolan, och afgangsexamen, som anställes vid tredje årskursens slut, omfattar undervisningsprof, skriftligt prof och muntligt förhör i obligatoriska och valfria ämnen. Godkännande i denna examen berättigar till erhållande af lärarinediplom. — Statsanslaget till seminariet och normalskolan utgör, inberäknadt anslaget till seminariets hushållsskola, för närvarande 54,500 kronor.

Folkskolelärarinneseminarium. I Stockholm grundades, såsom var att vänta, rikets första lärarebildningsanstalt. Här inrättade nämligen Sällskapet för växelundervisningens befrämjande år 1830 en normalskola, hvilken utbildade ett ganska stort antal lärare. Så kom 1842 års folkskolestadga, som bland annat påbjöd, att ett seminarium skulle inrättas i hvarje stift och ett i Stockholms stad. Då förvandlades denna normalskola till ett stats folkskolelärareseminarium, hvilket fortför att verka intill år 1865. Vid denna tid begynte man mera allmänt och särskildt i Stockholm använda kvinnliga lärarekrafter i folkskolans tjänst. Detta torde vara anledningen därtill, att det manliga seminariet indrogs och ersattes af ett folkskolelärarinneseminarium, som sedan 1878 har fyraårig kurs. Vid detta seminarium äro nu anställda 1 rektor och 5 adjunkter (3 manliga och 2 kvinnliga), 1 lärare i musik och sång, 1 lärarinna i teckning, 1 i gymnastik och 1 i slöjd samt i den med seminariet förenade öfningsskolan 2 lärarinnor. Lärokursen är fördelad på fyra årsklasser. Undervisningen är afgiftsfri, hvartill kommer, att flitiga och behöfvande elever erhålla stipendier af statsmedel. I den högsta klassen äga de, som aflagt maturitetsexamen, rätt att vinna inträde, så vidt där finnes plats ledig. De praktiska öfningarna, liksom studiet af metodik och pedagogik, börja i andra klassen. Elevernas antal var 1896: i seminariet 105 och i öfningsskolan 70. Seminariet underhålles helt och hållet af statsmedel och lyder närmast under Stockholms stads konsistorium, som också tillsätter lärare, utom rektor, som utnämnes af kungl. maj:t. Med seminariet är förenad en permanent utställning af skolmateriel. Seminariets lokal är belägen vid Björngårdsgatan n:r 10.

4. Undervisning i bildande konst och musik.

Kungl. Akademien för de fria konsterna leder sitt ursprung från den riterskola, som på föranstaltande af grefve Carl Gustaf Tessin år 1734 inrättades, närmast för att tillgodose den nya slottsbyggnadens kraf på konstnärskrafter och i hopp att dessa för framtiden skulle kunna fyllas ur folkets egna led. De första lärarne i denna skola voro några från Frankrike inkallade konstnärer och främst bland dem historiemålaren G. T. R. Taraval, hvilken är att betrakta som skolans egentlige grundläggare och förste direktör. Denna konstskola erhöll den 10 mars 1735 namn af »kungl. ritare-

akademien». Efter Taravals död (1750) afslocknade intresset för skolans verksamhet alltmer; först med konung Gustaf III fick ritareakademien nytt lif, och dess verksamhet ordnades genom de stadgar, nämnde konung den 5 januari 1773 stadfäste för densamma.

Enligt dessa stadgar skulle kungl. målare- och bildhuggareakademien — som det officiella namnet var från 1768 till 1810, då akademien fick sin nuvarande benämning — bestå af en preses, en vice preses, fyra hedersledamöter, en direktör, sex professorer för teckning, modellering och model-

Gen. lit. anst. fot.

145. Akademien för de fria konsterna.

lens ställande, en för målareanatomien, en i praktiska geometrin och perspektiven, en i arkitekturen, en skattmästare, en sekreterare och två bland konstnärerna valda medarbetare i rådslagen samt ett oinskränkt antal ledamöter, bland hvilka nio skulle utses till extra ordinarie professorer. Dessa stadgar gällde med smärre oväsentligare förändringar till den 20 maj 1846, då bestämmelserna angående undervisningen upptogos i ett särskildt läroverksreglemente. Hedersledamöternas antal bestämdes nu till tio och ledamöternas till tjugoo. Dessa senares antal ökades genom förnyade stadgar af den 2 januari 1866 till fyrtio. Vida mera genomgripande förändringar infördes genom stadgarna af den 1 november 1878, hvilka fortfarande i hufvud-

sak äro gällande. Öfverintendenten hade hittills i kraft af sitt ämbete varit akademiens ständige preses; hädanefter skulle preses väljas bland svenska hedersledamöter eller ledamöter för en tid af tre år. Hedersledamöternas antal höjdes nu till femton. De lägre skolorna, eller de s. k. principskolorna, som förut varit besökta af hundratals ungdomar årligen, indrogos och därmed all elementär undervisning, och anstalten förklarades för ett högre läroverk, bestående af två skolor, en för målare- och bildhuggarekonst och en för byggnadskonst. Den förra är afsedd för så väl manliga som kvinnliga elever, att njuta lika undervisning men på skilda afdelningar. För femte gången stadfäste kungl. maj:t den 13 maj 1887 nya stadgar för akademien. Dessa äro ännu i dag gällande, liksom läroverksreglementet af den 31 december 1888.

Akademien har enligt dessa bestämmelser att inom Sverige främja den högre utvecklingen af målare-, bildhuggare- och byggnadskonsten, äfvensom af öfriga till den bildande konsten hänförliga konstarbeten, att hafva öfverinseende öfver läroverket samt att i frågor, som höra under akademiens uppgift, afgifva utlåtanden, där sådana af kungl. maj:t infordras eller af offentlig ämbetsmyndighet begäras.

Akademien utgöres af en kansler, då kungl. maj:t finner för godt att en sådan förordna (för närvarande ingen), förste hedersledamöter (medlemmar af det kungl. huset), högst tolf svenska hedersledamöter och högst femtio svenska ledamöter, hvilka alla äga säte och stämma i akademien. Norska och utländska hedersledamöter och ledamöter kunna kallas till obestämdt antal.

Akademiens ämbets- och tjänstemän äro: kansleren, preses, vice preses, de två senare valda af akademien för en tid af tre år, sekreteraren, som förordnas af kungl. maj:t efter förslag af akademien, samt räkenskapsföraren och bibliotekarien. Vidare tillsätter akademien en förvaltningsnämnd af sex personer, bland hvilka preses, läroverksdirektören och sekreteraren äro själfskrifna. Akademien har ordinarie sammankomst en gång i månaden, utom i juni och juli. Högtidsdagen firas den 30 maj, då sekreteraren föredrager sin årsberättelse och belöningarna utdelas till eleverna, hvilkas arbeten under en veckas tid hållas utställda för allmänheten.

Vid läroverket äro anställda en direktör, sju professorer och tre lärare. Läroverkets angelägenheter handhafvas af en läroverksnämnd, där nyssnämnda personer jämte sekreteraren äro själfskrifna. I nämnden insätter akademien dessutom två af sina ledamöter. Undervisningen omfattar samma ämnen som voro föreskrifna i Gustaf III:s stadga, hvartill kommit konst-historia. Lärjungeantalet utgjorde sistlidna läroår 55, däraf 21 kvinnliga.

Belöningarna utgöras af den kungl. medaljen och kanslersmedaljen. Med den förra följer rätt att söka statens resestipendier, hvilka äro tre, å hvardera 3,000 kronor om året, att innehafvas i tre år. Härtill komma stipendier och belöningar ur akademiens olika fonder, hvilka enligt senaste revisionsberättelse sluta på en summa af 281,350 kronor 21 öre.

Akademien hade ursprungligen sin lokal i kungl. slottet. År 1775 donerade öfverdirektören för styckgjuterierna i riket, Gerhard Meyer, till akademien sin ägande tomt och fastighet i kvarteret Uttern vid Rosenbad, dit akademien inflyttade år 1780. Det där befintliga stenhuset om- och tillbyggdes på 1840-talet efter ritning af öfverstelöjtnanten Fr. Blom. År 1847 blef denna byggnad färdig. Den visade sig emellertid snart för trång och äfven i vissa fall oändamålsenlig och måste år 1892 lämna plats för den nuvarande byggnaden, till hvilken 1890 års riksdag anvisat ett anslag af 385,000 kronor, akademien bidragit med 200,000 kronor, grosshandlaren Aug. Röhss med 50,000 kronor och byggmästaren Johan Andersson med 30,000 kronor, d. v. s. tillsammans 665,000 kronor. Byggnadssumman öfverstiger dock detta belopp. Ritningarna till denna byggnad äro till det väsentligaste utförda af arkitekten E. J. Lallerstedt. I densamma har akademien erhållit rymliga och ljusa lokaler för sina sammanträden, sina konstsamlingar och sitt bibliotek, läroverket utmärkta undervisningssalar och atelierer, hvar till kommer en stor utställningsvåning med öfverljus.

Kungl. Musikaliska akademien och Musikkonserveratorium. Akademiens stadfästelsebref är dateradt den 8 september 1771, nya stadgar hafva sedermera utfärdats 1814, 1856, 1865 och, senast, den 12 november 1880.

Enligt dessa är akademiens uppgift att främja tonkonsten i hela dess vidd, att utöfva högsta inseendet öfver musikkonserveratorium, samt att utreda och besvara frågor, öfver hvilka utlåtande af kungl. maj:t infordras eller af ämbetsmyndighet begäres. Akademien består af högst etthundra svenska och norska ledamöter, däraf åttio män och tjugo fruntimmer, hvarförutom kunna väljas femtio utländska ledamöter och fyrtio associéer. Högsta ledningen af akademiens angelägenheter utöfvas af preses; akademiens ämbetsmän äro: sekreteraren, direktören för läroverket, kamreraren och bibliotekarien. Förvaltningsärenden handläggas af förvaltningsutskottet, som består af preses, sekreteraren, kamreraren och tre af akademien bland hennes ledamöter valde svenske män; läroverkets ledning utöfvas af läroverksstyrelsen, som består af preses, sekreteraren, direktören och fyra af akademien valda medlemmar, däraf två bland lärarne vid konservatorium och tvenne ledamöter, hvilka ej äro som lärare anställda. Akademien äger att själf tillsätta sina ämbetsmän samt lärare vid konservatorium. En gång om året firar akademien sin högtidsdag medelst sammankomst, till hvilken allmänheten lämnas tillträde.

Akademiens stadfästelsebref utvisar, att i planen för denna institution ingick från begynnelsen tanken på ett undervisningsverk. Åtgärder vidtogos ock för att bringa denna tanke till verkställighet, dock dröjde det ännu länge innan läroverket kunde sägas stå på någorlunda fast grund, beroende detta väsentligen på orsaker af ekonomisk natur. År 1814 fast-

ställdes reglemente för undervisningsverket, och bidrag till dess upprätt-hållande lämnades under flere år af dåvarande kronprinsen Karl Johan. Först 1822 erhöles ett, om än ringa årligt understöd af statsmedel. Under de närmaste årtiondena fungerade läroverket hufvudsakligen som en organistskola, småningom ökades emellertid anslaget, så att detsamma kunde utvidgas. Nytt reglemente fastställdes 1856, organisationen ändrades och fullständigades ytterligare 1867 och 1881.

Nu gällande bestämmelser återfinnas i akademiens stadgar samt i reglementet för musikkonservatorium den 8 december 1881.

Läroverkets uppgift är att i främsta rummet utbilda och examinera personer, som önska anställning såsom organister, kyrkosångare, musiklärare vid allmänna läroverken eller musikedirektörer vid militärkårer, hvarjämte undervisas i alla till ett högre musikleäroverk hörande ämnen.

Läroämnena äro fördelade i grupper, inom hvilka det främsta ämnet utgöres af resp.: orgel, sång, stråkinstrument, blåsinstrument, piano, harpa samt komposition (kontrapunkt, formlära). Öfriga för fullständigande af elevernas musikaliska bildning nödiga ämnen förenas enligt fastställt schema med de förutnämnda. Så-

C. J. G. fot.

146. Musikiska akademien.

dana ämnen äro: harmonilära, elementar-, kyrko- och körsång, musikens historia, svenska gudstjänstens musikritual, orgelns stämning och skötsel, deklamation, italienska språket, instrumentation och partiturspelning. Därjämte anställas öfningar i ensemble- och orkesterspelning, ackompanjement och ensemblesång, äfvensom undervisas i scenisk framställning samt akustikens grunder och pianostämning.

Läroåret är indeladt i tvenne terminer: 15 jan.—1 juni samt 1 sept.—15 december. Inträdesexamen för antagande af *elever* äger rum under första veckan af hvarje termin. Godkänd sökande, för hvilken plats ej kan beredas, antecknas som *aspirant*, med rätt till inträde vid under terminen inträffande ledighet. Afgangsexamen förrättas vid slutet af termin.

Examina afläggas och betyg utfärdas för behörighet till organist- och kyrkosångarebefattning, musikleärebefattning vid allmänna läroverken, samt musikedirektörstjänst vid militärkår, enligt föreskrifter meddelade i särskild

nåd. kungörelse den 8 december 1881, samt af läroverksstyrelsen utarbetade kurser. Dessutom lämnas specialbetyg i alla gruppernas främsta ämnen, med undantag för komposition, äfvensom i pianostämning.

Elevernas framsteg utrönas vid särskilda terminsexamina inför läroverksstyrelsen; en gång om året — vid höstterminens slut — anställes offentlig uppvisning, i hvilken endast de mest utbildade eleverna deltaga.

Lärotiden är bestämd så, att elev, hvilkens flit och framsteg äro tillfredsställande, har rätt till sex terminers undervisning, med undantag för elev i orgel, där tiden är bestämd till fyra terminer. Om förhållandena därtill gifva anledning, kan emellertid lärotiden ökas. Elev, som afslutat sin kurs inom en grupp, kan söka inträde till en annan.

Elevantalet är begränsadt, med hänsyn till antalet reglementerade undervisningstimmar. I regeln beräknas för hvarje elev 1 timme i veckan i hufvudämnet; undervisningen sker ej klassvis, utan är individuell. Under vårterminen 1897 var elevantalet 178, däraf 110 manliga och 68 kvinnliga.

Elevavgifter äro 5 kronor vid inträde samt 3 kronor för hvarje termin. Dessa medel gå till stipendier.

Lärarne äro dels sådana, för hvilka lön finnes uppförd å ordinarie stat, till antalet 12, dels extra och biträdande lärare, för närvarande 11, inalles 23. Undervisningsskyldigheten är proportionell till aflöningen. Å Musikaliska akademiens stat äro till aflöningar och expenser uppförda 45,200 kronor årligen. Donerade stipendiemedel utgöra tillsammans omkring 225,000 kronor.

Läroverket har sin lokal i särskild för Musikaliska akademien uppförd byggnad, invigd 1878, till hvilken den statsverket tillhöriga tomten n:r 3 Blasieholmen upplåtits, samt riksdagen lämnat anslag af 190,000 kr. för själfva huset och 25,000 kronor för inredningen. Konung Oscar II behagade till ändamålet af egna medel donera 35,000 kronor, hvarförutom ytterligare behöfliga belopp lämnats af akademien äfvensom af enskilda personer; huset inrymmer, förutom nödiga ämbets- och lektionsrum samt bibliotek, äfven en större konsertsal. Till alla konserter, som därstädes gifvas, hafva eleverna kostnadsfritt tillträde.

5. Militärisk undervisning.

Kungl. Krigsskolan å Karlberg leder sitt ursprung från en 1748 af kronprinsen Adolf Fredrik stiftad och på hans egen bekostnad underhållen kadettkår. Denna aflöstes 1756 af en af statsverket underhållen dylik kår, förlagd till Karlskrona, afsedd att vara en gemensam utbildningsanstalt för härens och flottans officersämnen. Denna åter efterträdde i sin ordning af kungl. krigsakademien, planlagd af Gustaf III, som lärer ämnat förlägga den till Uhriksdal, men upprättad först efter konungens död genom kungl.

brefven den 17 juli och den 17 september 1792, af hvilka det förra förändamålet upplät Karlbergs kungsgård m. m., och det senare förordnade om de första kadetternas antagande.

Under det första skedet af sin utveckling, eller från 1792 till 1866, var det såhunda upprättade läroverket — namnet »krigsakademien» förändrades 1863 till »krigsskolan» — emellertid ej den enda utbildningsanstalten för arméns officersaspiranter; omkring två tredjedelar af dessa genomgingo artilleriregementenas, fortifikationens eller enskilda officersskolor, s. k. »kurser», eller blefvo t. o. m., ehuru med tiden alltmera sällan, officerare utan egentlig examen. Däremot fanns under hela denna period ingen särskild sjökrigsskola, utan härens och flottans officersaspiranter utbildades tillsammans vid Karlberg. Läroverket stod under närmaste ledning af en guvernör, som till sitt förfogande ägde en ganska talrik personal af befäl, lärare, tjänstemän och betjäning, en tid också en mindre truppstyrka. Kadetterna, hvilkas styrka växlade, men slutligen (1862—66) uppgick till 208 nummer, bildade i militäriskt hänseende en bataljon, indelad i ett växlande antal, under de sista årtiondena 2, kompanier. Med afseende å kunskaper, studier och tillämpningsöfningar voro kadetterna under olika tider indelade i 5 eller 4 klasser, af hvilka de 3 eller 2 lägsta voro att anse som en militärisk elementarskola och de 2 öfversta, delade i landt- och sjöklasser, som en militärisk tillämpningsskola, hvilken senare dock äfven hade till uppgift att komplettera kadetternas humanistiska bildning. Åldern vid inträdet var i allmänhet lägst 13 år, och då ett år beräknades för genomgående af hvarje klass, kunde officersexamen afläggas och officersbefordran erhållas vid 17, ja någon gång vid 16 års ålder; vanligen torde dock åldern vid officersutnämningen hafva varit omkring 20 år.

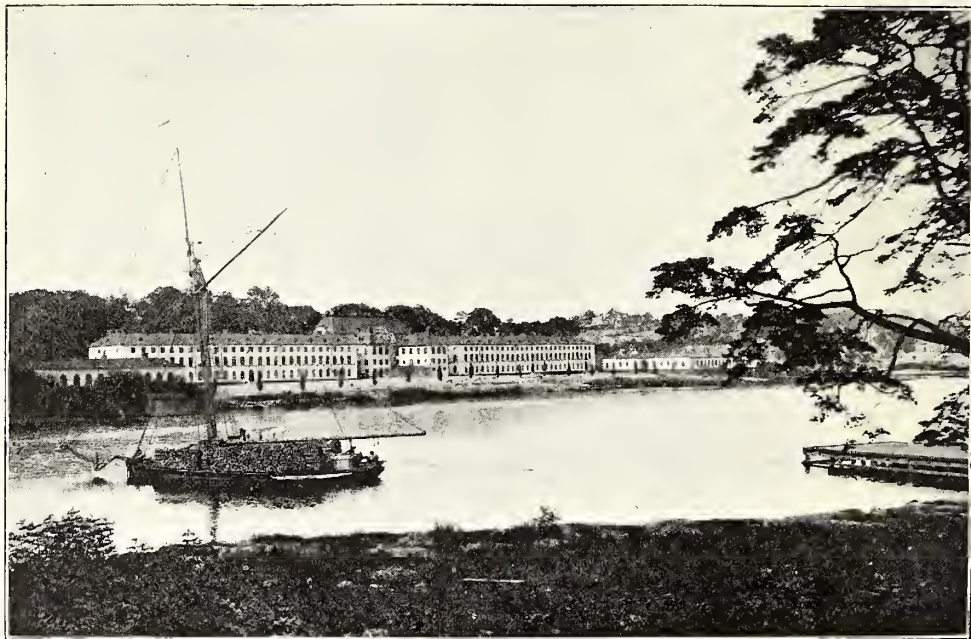
Från och med år 1867 inträdde i denna i allmänna drag skildrade organisation flera viktiga förändringar. Dessa bestodo i hufvudsak däri, att sedan en särskild sjökrigsskola upprättats, sjökadetterna öfverflyttades från Karlberg till denna, och vidare däri att genomgående af krigsskolan gjordes till den enda vägen för officersexamens afläggande, samtidigt med att såsom inträdesfordran stadgades flyttningsbetyg till 7:e nedre klassen af allmänt läroverk eller godkännande i en motsvarande särskild kunskapspröfning. Då till följd häraf en stor del af den humanistiska undervisningen kunde anses undangjord före inträdet, kunde lärokursen förkortas till $1\frac{1}{2}$ à 2 år och krigsskolan började närma sig att blifva en militärisk tillämpningsskola.

I sådan riktning uttogs steget fullt genom den organisation, som började tillämpas 1875 på grund af reglementet af den 14 augusti 1874, det för krigsskolan ännu gällande.

Krigsskolan lyder nu medelbart under inspektören för militärläroverken samt i frågor rörande undervisning och kunskapspröfningar m. m. under krigsundervisningskommissionen. Den omedelbara ledningen af skolan till-

kommer en chef af regementsofficers grad; personalen i öfrigt utgöres af 1 adjutant, tillika bibliotekarie, 1 slottspastor (kyrkoherden i Solna), 1 redögörare, 1 läkare, 1 kompanichef, 4 kompaniofficerare (däraf 1 kavalleriofficer), samt 9 öfriga lärare jämte ett antal underordnade funktionärer och betjänte.

Krigsskolans lärjungar kallas ej längre »kadetter» utan »elever». De bilda ett kompani, hvars underbefäl förordnas af chefen bland eleverna. I disciplinärt hänseende stå de numera under krigslagarna, hvilket före år 1870 icke var händelsen. För antagande till elev fordras, utom vid läkarebesiktning pröfvad duglighet till vapentjänst, att vara sergeant i vederbörligt regemente eller kår, att inom viss tid före inträdet hafva aflagt mogenhets-

A. Rydin fot.

147. Karlbergs slott.

examen med vissa villkor beträffande betygen i historia och geografi, matematik och lefvande språk, samt att med minst hufvudbetyget »med beröm godkänd» hafva aflagt examen i underofficersskolans högre kurs.

En följd af dessa inträdesfordringar har varit, att från undervisningen i krigsskolan kunnat uteslutas de humanistiska ämnena samt att den speciella militärbildningen vid skolan numera kan grundas på en före inträdet genomgången fullständig rekryt- och underofficersutbildning. Undervisningen är för närvarande ordnad på följande sätt.

Ny lärokurs tager sin början kort efter regementsmötenas (repetitionsöfningarnas) slut hvarje år, de senaste åren alltså i slutet af september, samt fortgår, afbruten ungefär 3 veckor kring julen, med en s. k. »första lästid» för hufvudsakligen teoretiska studiers och kunskapspröfningars bedrivande till

närmast följande vår, då »praktiska sommaröfningarna» vidtaga och omfatta exercis, fälttjänst och skjututbildning samt tillämpningsöfningar med ämnes-examina uti krigskonst, vapenlära, krigsbyggnadskonst och topografi. Inemot tiden för regementsmötena inträder »vapenöfningsuppehållet», under hvilket eleverna, befordrade till fanjunkare, för regementsmötes(repetitionsöfnings)-tiden återgå till tjänstgöring, i regeln med lägsta officersgradens tjänsteåligganden, vid vederbörligt truppförband. Efter återkomsten till Karlberg från denna trupptjänst börja eleverna »andra lästiden», då de genomgå en del, mest applikatoriska kurser, t. ex. i taktik, gymnastikinstruktion och militärförvaltning, samt slutligen tentamina och afgangsexamen, hvilken beräknas äga rum under december månads första hälft.

Efter aflagd afgangsexamen från krigsskolan kan officersaspirant föreslås till officer vid eller i regemente och kår; turen bestämmes efter de vid afgangsexamen erhållna vitsorden.

Krigsskolan åtnjuter ett årligt statsanslag af 76,729 kronor. Hvarje elev betalar för hel lärokurs en pensionsafgift af 960 kr., hvaraf täckas kostnader för böcker, instrument m. m., ridhästars och ridtygs underhåll, matens kostnad, tvätt och lagning, medikamenter m. m. samt extra utgifter. Af kronan erhålla eleverna fri undervisning, beväpning, ammunition, remtys- och utredningspersedlar m. m., men bekosta däremot själfva sin beklädnad.

Krigsskolan är förlagd till Karlbergs slott, som, grundlagdt af riksrådet, fältmarskalken och riksamiralen friherre Carl Carlsson Gyllenhjelm, tillbyggdes och förskönades af rikskanslern grefve Magnus Gabriel De la Gardie; det ägdes senare en tid af riksmarskalken grefve Johan Gabriel Stenbock. Från honom reducerades det och blef kungligt slott, där särskildt Karl XI och Ulrika Eleonora d. ä. äfvensom Karl XII brukade längre tider vistas.

Intill upplåtelsen till krigsakademien utgjordes slottet blott af nuvarande midtpartiet och en del från detta mera aflägsse belägna ekonomibyggnader, men därefter tillbyggdes till boställsvåningar åt befäl och lärare m. fl., samt till lokaler för kadetternas kasernering, kök, matsalar och sjukhus m. m. de långa västra och östra flyglarna äfvensom ytterligare en del ekonomi- och uthusbyggnader.

Kungl. Artilleri- och Ingeniör-högskolan leder sitt ursprung från Högre Artillerikåroverket å Marieberg, hvars upphofsman var den frejdade artilleri-generalen C. von CARDELL. Den 4 mars 1815 erhöll denne nämligen konungens befallning att »enligt egen öfvertygelse om hvad som fullkomligt befrämjar artillerivapnets nytta i hela sin vidd uppgöra fullständig plan till artilleriets samtliga läroverk och exercise med hvad dertill hörer», och redan följande år var denna plan färdig samt innehöll bl. a. förslag till ett högre läroverk

för befälet, hvilket Cardell ansåg vara oundgängligen nödvändigt, »så vidt svenska artilleriet, fordomdags det första i allt afseende (nu i kunskapsvägen tyvärr långt efter sitt tidevarf och sitt behof), skall jämte en förbättrad organisation tillika erhålla tillfälle att framdeles uppnå eller till och med öfverträffa andra nationers i detta yrke gjorda vetenskapliga framsteg». Cardells läroverksförslag accepterades, egendomen Marieberg inköptes för detta ändamål af staten 1816, planen för läroverket bestämdes närmare genom ett memorial den 30 december 1817, och den 24 februari 1818 utfärdades kungl. bref om läroverkets upprättande och allmänna organisation.

Vid läroverket å Marieberg skulle nu »officerare och elever af artilleriet, som äga vederbörlig underbyggnad, kunna i oafbruten lärocursus erhålla grundlig undervisning, så väl i yrkets förberedande och därmed sammanhängande vetenskap, samt i själfva vapnets teoretiska kännedom och praktiska användande, som äfven i kunskap och öfning i de hufvudsakligaste mekaniska göromål och handläggningar, som för metierus utöfvande och till dess materiels constructioner och tillverkningar erfordras». Kursen, som antogs blifva tvåårig, skulle börja sommaren 1818; men anskaffandet af lärare visade sig vara förenadt med mycken svårighet, och detta gällde i synnerhet för undervisningen i de rent artilleristiska ämnena, emedan ingen artilleriofficer fanns härtill kvalificerad. Det nya läroverket kunde emellertid öppnas den 1 oktober 1818. Det bestämdes nu äfven, att genomgåendet af Marieberg skulle blifva villkor för befordran till löjtnant vid artilleriet.

Elevernas antal i första kursen var 26, som antagits utan inträdespröfning; sådan fastställdes nämligen först 1820. Läroverkets verksamhet fortgick sedermera under småningom skeende utveckling: 1832 kommenderades sålunda elever äfven från ingeniörkåren och 1833 funnos 14 lärareplatser besatta. Redan 1832 hade för öfrigt bestämts, att examen för kompetens att blifva generalstabsofficer skulle omfatta samma kunskapsprof, som äskades för befordran till löjtnant vid artilleriet och ingeniörkåren, och 1834 blef denna bestämmelse gällande äfven för topografiska kåren. Marieberg hade alltså nu blifvit en gemensam högre läroanstalt för befälet af arméns alla vapen, hvartill äfven gång efter annan kommo officerare från flottan. På grund af det sålunda ökade elevantalet tillsattes flere så väl befäl som lärare, hvilka senare därjämte från 1835 erhöillo såsom biträden s. k. repetitörer.

År 1842 fingo äfven civilingeniörselever tillträde till Marieberg, och följande år ordnades undervisningen på två afdelningar, en anordning, som 1855 ändrades så, att undervisningen meddelades dels i en tvåårig allmän kurs, dels i en utförligare kurs i vissa ämnen. Samtidigt upphörde äfven elevernas dittills varande skyldighet att bo på Marieberg.

Nästa förändring skedde 1863, då undervisningen fördelades på dels en allmän kurs, gemensam för alla vapen, dels högre specialkurser. Tre år

senare ombildades läroverket till en *krigshögskola*, och samtidigt inrättades för militärläroverken en gemensam öfverstyrelse bestående af en inspektör för militärläroverken och en krigsundervisningskommission. Åtskilliga smärre organisationsförändringar skedde sedermera under de följande åren, och med år 1869 upphörde civilingenjörerna att mottagas såsom elever vid denna högskola. Man sökte vidare förkorta lärotiden, och 1875 bestämdes, att den obligatoriska artillerikursen för löjtnantsbefordran skulle blifva två-årig. Följande år ordnades undervisningen på en generalstabs-, en allmän och en större artilleri- samt en fortifikations-kurs.

Emellertid kunde behovet af ökad utbildning för officerare af infanteriet och kavalleriet och i synnerhet för blifvande generalstabsofficerare ej fullt tillgodoses genom nyssnämnda generalstabskurs, hvarför en särskild härför afsedd krigshögskola inrättades 1878 (se nedan), från hvilket år den förutvarande krigshögskolan å Marieberg förvandlades till en *artilleri- och ingenjör-högskola*, för hvilken nytt reglemente utfärdades den 1 november samma år.

Denna högskolas förflyttning in till Stockholm kom nu äfven på tal, men först den 27 oktober 1882 förordnades att så skulle ske å tid, som framdeles varder bestämd, och den 1 oktober 1884 flyttades högskolan till Artillerigården, där lämplig lokal beredts genom påbyggnad af det stora förrådshuset. Högskolans lokaler å Marieberg upplätos därefter till Svea trängbataljon.

Ytterligare förändringar uti högskolans organisation förestodo emellertid. År 1892 utfärdades nya bestämmelser för undervisningen och kunskapspröfningen för vinnande af inträde till högskolan, och sedan krigsundervisningskommissionen 2 år senare afgifvit ett förslag till ny studieplan från och med hösten 1896, hvilket af kungl. maj:t gillades, fastställdes den 9 augusti 1894 öfvergångsbestämmelser för undervisningens ordnande under åren 1894—1896, hvarjämte krigsundervisningskommissionen samtidigt anbefalldes att inkomma med nytt reglementsförslag. Den 7 juni 1895 utfärdades sedermera kungl. maj:ts förnyade nådiga reglemente för artilleri- och ingenjörhögskolan¹, och den 19 mars 1896 fastställdes ny undervisningsstadga samt den 28 i samma månad ny undervisningsplan för samma högskola.

Högskolans ständiga personal skall nu utgöras af en af konungen förordnad regementsofficer såsom chef, en adjutant, lärare (f. n. 6 militära och 5 civila), repetitörer (f. n. 4 subalternofficerare) och redogörare samt betjäning. Undervisningen är fördelad på 4 ungefär samtidigt pågående tvååriga

¹ Samtidigt utfärdades äfven en förnyad instruktion för *militärläroverkens öfverstyrelse*, som utgöres af en officer af generalitetet såsom inspektör och ordförande i krigsundervisningskommissionen, i hvilken senare cheferna för generalstaben, artilleriet och fortifikationen eller ställföreträdande officerare samt för särskilda fall en regementsofficer af flottan utgöra ledamöter.

kurser, nämligen allmänna och högre så väl artilleri- som fortifikationskurser. De båda allmänna kurserna hafva i hufvudsak samma omfattning och gemensam undervisning samt afse utbildning för tjänsten i allmänhet vid ifrågavarande vapenslag. De båda högre kurserna utgöra en fortsättning af de allmänna, hafva sinsemellan mera skiljaktig omfattning och afse utbildning för inom de resp. vapenslagen förekommande särskilda befattningar af mera speciellt teknisk eller vetenskaplig art.

Tiderna för så väl de olika kursernas början och afslutande som för sommaruppehållen, under hvilka senare eleverna återgå till tjänstgöring vid sina resp. vapen, bestämmas på generalorder, och får allmän kurs en sammanlagd arbetstid af omkring $15\frac{1}{2}$ samt högre en sådan af omkring $13\frac{1}{2}$ månader. Arbetstiden fördelas i lektionstid, tid för praktiska öfningar och examenstid, hvilken senares längd bör vara omkring $\frac{2}{3}$ af lektionstidens. Den teoretiska undervisningen meddelas af lärarne genom muntliga föredrag, belysta af ändamålsenliga tillämpningsöfningar; tid efter annan böra eleverna aflägga särskilda kunskapsprof, s. k. repetitioner. Under examenstiden skola de olika ämnesexamina afläggas, och äga eleverna i allmänhet att själfva välja den ordningsföljd, i hvilken de önska aflägga dessa examina; någon kursens samtliga ämnen omfattande afgangsexamen förekommer ej. Så väl repetitioner som examina omfatta ett bestämdt antal skriftligt uppsatta frågor, afsedda dels för muntligt, dels för skriftligt besvarande.

De olika undervisningsämnena äro för allmänna kurserna: artilleri med ritning (det senare endast för artillerielever), krigsbyggnadskonst med ritning (det senare i större omfattning för fortifikationselever), krigskonst och militärgeografi, krigshistoria, matematik och teoretisk mekanik, fysik, kemi och franska språket;

för högre artillerikursen: artilleri med ritning, matematik, teoretisk mekanik, tillämpad mekanik med ritning, fysik, kemi och franska språket;

för högre fortifikationskursen: krigsbyggnadskonst med ritning, byggnadskonst med ritning, tillämpad mekanik med ritning, beskrifvande geometri, fysik och franska språket.

Till allmänna kurserna höra särskilda artilleri-, krigsbyggnads- och fältöfningar, äfvensom besök vid styckebruk, krutbruk, befästade orter m. m. Till högre kurserna höra besök vid verkstäder, byggnadsföretag och tekniska anläggningar.

Till genomgående af allmän kurs beordras samtliga underlöjtnanter vid artilleriet och fortifikationen, hvilka ej redan genomgått densamma eller icke blifvit däri mer än en gång underkända. Till genomgående af högre artillerikurs beordras efter ansökan de officerare, som afslutat allmänna artillerikursen med sådana betyg, som berättiga att söka denna kommendering. Till genomgående af högre fortifikationskurs beordras de officerare af fortifikationen, hvilka samma år afslutat allmänna fortifikationskursen.

Allmänna kursernas genomgående är obligatorisk för vinnande af befordran till löjtnant vid resp. vapenslag. Högre fortifikationskursen skall genomgå för befordran till kapten vid fortifikationen; högre artillerikursen är ej obligatorisk.

Kungl. Krigshögskolan har, såsom här ofvan omnämnts, uppkommit genom en utbrytning från den förutvarande, för hela armén gemensamma krigshögskolan å Marieberg. Den 16 november 1876 hade chefen för generalstaben till kungl. maj:t inlämnat förslag till en ny krigshögskola i Stockholm, och sedan krigsundervisningskommissionen fått yttra sig häröfver afläts proposition i ämnet till 1877 års riksdag, som den 24 maj biföll densamma. Genom generalorder den 13 juli samma år bestämdes sedermera bl. a., att första lärokursen vid den nya krigshögskolan skulle börja den 1 augusti 1878 och pågå till medlet af maj 1880; att eleverna skulle vara dels ordinarie, dels extra, hvilka senare ej hade skyldighet att aflägga kunskapsprof, att inträde såsom ordinarie elev skulle kunna vinnas af officer, som undergått officersexamen 1876 och sedan godkänts i en inträdespröfning, omfattande krigskonst, artilleri- och handgevärslära, befästnings- och bryggslagningslära, matematik och allmän historia; och att vid högskolan skulle meddelas undervisning uti dels tvångsämnen krigshistoria, krigskonst, generalstabstjänst, militärförvaltning, vapenlära, befästningskonst och militärgeografi samt matematik (under första läsåret), dels valfria ämnen geodesi, matematik (under andra läsåret), franska och ryska språken. Närmare bestämmelser för inträdespröfningen utfärdades sedermera den 29 december 1877.

Den 12 juli 1878 utfärdade kungl. maj:t dels stadga för inträdespröfning dels reglemente för krigshögskolan, hvars första lärokurs öppnades den 1 därpå följande augusti uti den lokal, som för högskolan beredts genom påbyggande af östra flygeln af generalstabens hus, Birger Jarls torg nr 10, och hvilken lokal högskolan fortfarande disponerar. Elevernas antal var 19 och lärarnes 12, däraf 3 civile, och 2 subalternofficerare tjänstgjorde såsom repetitörer. Högsta inseedet öfver högskolan utöfvades af inspektören för militärläroverken och krigsundervisningskommissionen, hvilka tillsammans utgjorde högskolans öfverstyrelse.

Lärokursen var tvåårig, men det visade sig snart, att denna tid var väl knappt tillmätt, hvarför krigsundervisningskommissionen 1882 ingick till kungl. maj:t med framställning om kursens förlängning till treårig, ett förslag som dock ej föranledde till någon åtgärd. Tid efter annan vidtogos emellertid större eller mindre förändringar uti högskolans reglemente äfvensom i stadgan för inträdespröfning, såsom 1885, 1886, då ridning tillkom såsom tvångsämne, 1890, då matematik afgick från sistnämnda ämnen och blef valfritt, 1892, då tyska språket tillkom såsom valfritt ämne, och 1894,

hvarrefter kungl. maj:t den 7 juni 1895 utfärdade så väl förnyad stadga för inträdespröfning som förnyadt reglemente för denna högskola.

I enlighet med nyssnämnda stadga skall officer, som anmäler sig till inträdespröfning, hafva deltagit i minst 2 års vapenöfningar. Pröfningen, som sker samtidigt inom alla arméfördelningar å viss dag i april månad, är skriftlig och omfattar ämnena taktik, vapenlära, krigsbyggnadskonst, matematik, allmän historia (nyare), franska och tyska språken samt skall vara grundad på de kunskapsmått, som erfordras för vinnande af officersbefordran. De utförda arbetena pröfvas sedermera af krigshögskolans lärareråd.

I enlighet med ofvannämnda reglemente har krigshögskolan till ändamål att lämna officerare af armén tillfälle att förvärfva ökade insikter i krigsvetenskaperna och i sådana allmänbildande ämnen, som äro af vikt för officerskallet, äfvensom att förbereda officerare för anställning vid generalstaben. Högskolans ständiga personal utgöres af en af konungen förordnad regementsofficer såsom chef, 2 repetitörer, af hvilka den ene tillika är adjutant hos inspektören och den andre hos chefen, lärare (f. n. 9 militära och 4 civila), 1 redogörare samt betjäning. Antalet ordinarie elever är begränsadt till 30, hvartill dock kunna komma några officerare af flottan; extra elever få antagas till det antal, utrymmet i lektionsrummen medgifver.

Ny lärokurs börjar under senare delen af hvarje jämnt år och omfattar 2 arbetsår, hvartdera med en studietid af 9 månader med därpå följande praktiska sommaröfningar under en tid af 2—4 veckor. Undervisningen meddelas genom föredrag af lärarne och genom deras bedömande af elevernas skriftliga arbeten eller muntliga föredrag eller svar å utlämnade frågor. Skriftliga afslutningsprof afläggas under sista delen af hvartdera arbetsårets undervisningstid.

Undervisningen omfattar tvångsämnen krigshistoria, strategi (med sjökrigsvetenskap), taktik, härordningslära, generalstabstjänst, militärförvaltning, vapenlära, krigsbyggnadskonst och militärgeografi samt de valfria ämnena matematik, geodesi, franska, tyska och ryska språken. För elever af icke beridna vapenslag ingår dessutom ridning såsom tvångsämne. Hvarje ordinarie elev är skyldig att följa undervisningen och undergå afslutningsprof i minst ett af de valfria ämnena, hvarvid matematik och geodesi anses såsom ett ämne.

Första årets praktiska sommaröfningar omfatta topografiska och befästningsöfningar, besök vid artilleriets, infanteriskjutskolans och ingenjörtruppernas öfningsplatser samt vid fästningar och militära etablissement. Andra arbetsåret företagas fältöfningar.

Kungl. Sjökrigsskolan. Såsom ofvan nämnts var förr krigsakademien (krigsskolan) å Karlberg en gemensam utbildningsanstalt för så väl arméns som flottans officerare. Behovet af en särskild undervisningsanstalt för

dessa senare gjorde sig dock alltmera gällande, och sedan en kommitté år 1865 afgifvit »förslag till ordnande af sjöofficersbildningen», öppnades kungl. sjökrigsskolan den 1 oktober 1867. Skolan var till en början fördelad i två afdelningar, en öfre 2-klassig, hvars lärjungar benämndes kadetter, och en nedre 4-klassig, i hvilken lärjungarna kallades elever. Skolans kurser voro fördelade på 6 land- och 6 sjöklasser, hvaraf en land- och en sjöklass kunde genomgåås på ett år, så att skolans genomgående i dess helhet erfordrade en tid af minst 6 år. Till en början var dock medgifvet att efter minst 12 månaders föregående sjötjänst på örlogs- eller handelsfartyg vinna inträde i skolans 3:dje klass, hvarigenom utbildningstiden kunde förkortas till 4 år. År 1878 vidtogos i denna organisation en del förändringar: inträdespröfnin-gen fullständigades genom föreskrift om föregående profjtjänstgöring som aspirant å flottans fartyg, möjligheten att vinna inträde i 3:dje klassen borttogs, indelningen i en öfre och en nedre afdelning afskaffades, och sjökadett blef gemensam benämning på alla skolans lärjungar.

Nu gällande stadga för Sjökrigsskolan är gifven den 1 november 1889.

C. J. G. fot.

148. Sjökrigsskolan.

Enligt densamma är Sjökrigsskolans ändamål att i teoretiskt, praktiskt och disciplinärt hänseende meddela den bildning, som erfordras för erhållande af lägsta officersgraden vid kungl. flottan. Skolans styrelse utöfvas, under högsta inseende af chefen för sjöförsvarsdepartementet, af en chef af regementsofficers rang. Befälspersonalen utgöres af 3 kadettofficerare; lärarepersonalen af 7 lärare i militära ämnen och 9 lärare i icke militära ämnen, af hvilka senare 5 äro lektorer. Vid skolan äro dessutom anställda en läkare och en redogörare. Läroverkets verksamhet är fördelad mellan skolan i land, från den 1 oktober till omkring den 1 maj med 3 veckors ferier vid julen, och skolan ombord å särskildt därtill utrustade sjögående örlogsfartyg, från första dagarna i maj intill midten af september. Undervisningen, så väl i land som ombord, är fördelad på 6 klasser, hvardera med ettårig kurs, och omfattar i icke militära ämnen hufvudsakligen de lärokurser, som ingå i undervisningsplanen för de allmänna läroverken, till omfång icke understigande mogenhetsexamen. Lärjungarna vinna inträde endast i skolans

första klass, efter anställd läkarebesiktning samt pröfning i teoretiska kunskaper, motsvarande avslutad fjärde klass vid allmänt läroverk, och praktisk lämplighet, pröfvad ombord å sjögående fartyg. Genomgående af skolans fjärde och sjette klasser medför samma berättigande som styrmans- och sjökaptensexamen vid rikets navigationsskolor, och godkänd examen i icke militära ämnen efter avslutad sjette klass gifver behörighet till inträde vid krigsskolan på Karlberg. Efter att hafva genomgått skolan och godkänts i officersexamen, utnämnes lärjungen, för så vidt han blifvit förklarad lämplig för örlogstjänsten, till underlöjtnant vid kungl. flottan. Om han däremot icke erhållit föreskrifvet betyg i lämplighet för örlogsyrrket, kan han föreslås till underlöjtnant i kungl. flottans reserv.

Tilloppet till Sjökrigsskolan har alltid varit mycket stort; vanligen har antalet inträdessökande två till tre gånger öfverskridit det antal, som i skolan kunnat mottagas. Elevantalet, som första året af skolans verksamhet uppgick till 18, utgjorde 1873, det år då den första årskursen, som fullständigt genomgått skolan, utexaminerades, 41; under de följande åren intill 1885 höjdes elevantalet till omkring 60 samt steg därefter ytterligare, så att det 1892 uppgick till 74. Sedan dess har antalet åter nedgått till omkring 65. Dessa växlingar ha varit beroende på det under olika perioder olika behovet af officerare för sjövapnet.

Sjökrigsskolan åtnjuter ett ordinarie statsanslag af 31,040 kronor, hvartill komma anslag till ålderstillägg m. m. samt elevernas inträdes- och terminsafgifter, hvilka senare utgå med 150 kronor om året af hvarje kadett.

Sjökrigsskolan var till en början förlagd till en förhyrd lokal vid Wallingatan, men 1878 inflyttade skolan i en egen byggnad å Skeppsholmen, uppförd för en kostnad af 180,000 kronor. På vissa villkor kunna ett fåtal elever här erhålla bostad, men de flesta af dem bo utom skolan.

6. Teknisk och yrkesundervisning.

Kungl. Tekniska Högskolan i Stockholm grundades år 1827 och utvidgades väsentligt genom de åren 1846, 1858, 1867, 1877 samt 1891 företagna förändringar.

De nu gällande stadgarna för Tekniska högskolan äro af kungl. maj:t utfärdade den 2 mars 1877, då skolan erhöll sin nuvarande benämning efter att förut hafva kallats Teknologiska institutet.

Högskolans styrelse utgöres af en af kungl. maj:t utsedd ordförande, föreståndaren samt tre af kungl. maj:t efter förslag af högskolans lärarekollegium valda ledamöter samt två ledamöter utsedda af fullmäktige i Järnkontoret.

Läroverket innehåller fem fackskolor:

- a) en för maskinbyggnadskonst och mekanisk teknologi med dels tre- och dels fyraårig lärokurs;
- b) en för kemisk teknologi med treårig lärokurs.
- c) en för bergsvetenskap med tre underafdelningar, nämligen:
 1. för bergsmekanik med fyraårig lärokurs;
 2. för metallurgi och hyttkonst med dels tre- och dels fyraårig lärokurs, samt
 3. för grufvetenskap med dels tre- och dels fyraårig lärokurs;
- d) en för arkitektur med fyraårig lärokurs och så ordnad undervisning, att de elever, som sådant önska, kunna, efter att hafva genomgått tredje årskursen, fortsätta sina studier vid kungl. akademien för de fria konsterna; samt
- e) en för väg- och vattenbyggnadskonst med fyraårig lärokurs.

Men därjämte är afsikten att, när en under uppförande varande byggnad blifvit färdig, upprätta en fackskola för elektroteknik, äfvensom i fackskolan för maskinbyggnadskonst och mekanisk teknologi en underafdelning för ångfartygskonstruktion. Därjämte skall fackskolan för kemisk teknologi blifva dels treårig dels fyraårig.

De vid högskolan förekommande läroämnena äro: ren matematik, nämligen analytisk geometri, differential- och integralkräkning, ekvationslära jämte determinantteori samt minsta kvadratmetoden, vidare geodesi och topografi, beskrifvande geometri, teoretisk mekanik, en högre och en elementär kurs, beskrifvande maskinlära jämte maskinkonstruktioner, konstruktion af enkla maskindelar, teoretisk maskinlära och maskinbyggnadskonst jämte därtill hörande konstruktionsöfningar, bergsmekanik, läran om ångfartygskonstruktion, mekanisk teknologi, allmän fysik, tillämpad värmelära, teoretisk och praktisk elektroteknik, allmän kemi, kemiska och kemiskt-tekniska laborationer, elektrolytisk kemi, bergskemi, järnets och andra metallers metallurgi, metallurgiska laborationer, mineralogi och geologi, grufvetenskap, allmän byggnadslära, byggnadsstatik, husbyggnadskonst, arkitektur, byggnadskonstens historia, väg- och vattenbyggnadskonst, linearritning, frihandsteckning, ornamentik, modellering, nationalekonomi och näringslagstiftning, teknisk hygien, mekaniska laborationer och verkstadsarbete. Denna undervisning meddelas för närvarande af 11 professorer, 3 lärare som tills vidare upprätthålla vissa delar af professorsbefattningar, 7 lektorer, 10 extra lärare, 2 docenter, 12 assistenter samt 5 extra assistenter.

Högskolans elever äro dels ordinarie, hvilka efter att hafva, innan de mottagas, styrkt sig äga tillräckliga förkunskaper, följa undervisningen till den omfattning, som erfordras för att efter fullbordad lärokurs kunna undfå fullständigt afgångsbetyg; dels specialelever, som åtnjuta undervisning i ett mindre antal läroämnen och för inträde måste ådagalägga, att de innehafva

ett för dem af styrelsen föreskrifvet kunskapsmått, samt öfver sina kunskaper i de ämnen, hvori de följa undervisningen, kunna erhålla betyg; och dels slutligen extra elever, som för att antagas, hvarken behöfva förete kunskapsbetyg eller undergå inträdesexamen, och hvilka efter eget val begagna undervisningen, men icke äro berättigade att från högskolan erhålla kunskapsbetyg. Ordinarie och special-elever emottagas i början af september månad alla år.

Flertalet af högskolans ordinarie elever hafva aflagt studentexamen på reala linien eller på latinlinien med kompletteringsexamen i matematik, fysik

A. Rydin fot.

149. Tekniska högskolan.

och kemi, men inträde kan äfven beviljas sökande efter en vid högskolan aflagd godkänd profning i matematik, fysik, kemi, svenska språket, tyska samt engelska eller franska språken äfvensom historia och geografi.

Under läroåret 1895—1896 var antalet

ordinarie elever i 4:de årskursen	38
» » » 3:dje »	88
» » » 2:dra »	75
» » » 1:sta »	100
Specialelever	5
Extra elever	29
Summa	335

Läroverkets statsanslag utgör på ordinarie stat 146,700 kr., hvaraf 3,000 kr. till stipendier, samt för 1897 på extra stat 20,800 kr. för provisorisk utvidgning af undervisningen, hvartill komma elevafgifter, som under 1896 uppgått till omkring 9,000 kr. Stipendiefonderna utgöra tillsammans omkring 136,000 kronor.

Den byggnad, som nu inrymmer läroverket, uppfördes under åren 1860—1863, för hvilket ändamål riksdagen anslag 450,000 kr. till tomtplats och nybyggnad samt dessutom för läroverkets aptering i denna 30,000 kronor. Sedermera har för den i samband med läroverket anordnade bergsskolan åren 1868—1869 uppförts en särskild byggnad, hvartill riksdagen beviljat ett anslag af 106,000 kr. samt brukssocieteten för den därtill erforderliga tomten, som gränsar till den förra, 16,000 kr., hvarjämte riksdagen för en ny byggnad å dessa tomter, förnämligast afsedd att inrymma de kemiska, kemiskt-tekniska och mineralogiska afdelningarna, år 1895 lämnat ett anslag af 306,230 kronor. Denna byggnad är nu under utförande och bör blifva färdig under loppet af år 1898. De lokaler, som för närvarande upptagas af de kemiska och kemiskt-tekniska laboratorierna, skola därefter anordnas till fysiska och elektrotekniska laboratorier.

I samband med Tekniska högskolans mekaniska laboratorium är under år 1896 upprättad en *materialprofvningsanstalt* för undersökning af metaller, byggnadssten, cement m. m., särskildt med afseende å hållfastheten hos de vid byggnader af olika slag använda materialier. Till en ny byggnad för denna samt för dess inredning har kungl. maj:t af manufakturdiskontens medel anvisat 23,000 kr., hvarjämte brukssocieteten ställt till anstaltens förfogande den vid Liljeholmens nu upphörda profvningsanstalt förut begagnade Werderska maskinen. Denna profvningsanstalt verkställer undersökningar efter en taxa, som af kungl. maj:t fastställles.

Tekniska skolan leder sin upprinnelse från den af artisten Mandelgren (i förening med ornamentsbildhuggaren Ahlborn och snickaren Berlien) 1844 inrättade enskilda söndags-ritskolan för handtverkare i Akademiens för de fria konsterna hus. Denna skola, som räknade 40 lärjungar och meddelade undervisning i linearritning, perspektivritning, frihandsteckning och modellering, öfvertogs 1845 af den särskildt för detta ändamål då stiftade Svenska slöjdföreningen och ombildades till »Svenska slöjdföreningens söndags- och aftonskola», hvilken, med geometri tillagd till de nyssnämnda ämnena, öppnades i januari 1846 med 100 lärjungar och till en början gaf undervisning söndagar samt onsdagsaftnar. Den fick inom kort hyresfri lokal i Kastenhof, därefter i rådhuset och 1850 i Brunkebergs hotell.

År 1859 ombildades skolan, som 1848 fått sitt första statsanslag, 3,000 kronor, så att den kom att bestå af tre med hvarandra samverkande afdelningar: en allmän förberedande (afsedd att vid folkskolans då klenare

utveckling fylla bristen på en allmän-borgerlig skola), den förberedande tillämpningsafdelningen och den rent tillämpande yrkesafdelningen, af hvilka de två senare arbetade på två skilda linier, nämligen den teoretiskt konstruktiva och den konstbildande. För att lärarne skulle kunna ägna sig helt åt undervisningen, vidmakthölls disciplinen af särskilda ordningsmän. År 1860 öfvertogs skolan af staten och fick namnet *Slöjdskolan i Stockholm* samt en särskild styrelse, under kommerskollegiets öfverinseende. Af 1863—64 års riksdag beviljades fri tomt jämte 300,000 kronor till nybyggnad åt skolan. Stockholms stad bidrog härtill med 160,000 kronor (= det kapitaliserade beloppet af stadens årliga hyresbidrag), och skolan själf med donationsmedel 45,000 kronor. I januari 1868 invigdes dess nya hus, Mäster-Samuelsgatan nr 36. Redan två år tidigare hade statsanslaget för skolan med ens höjts från 15,000 kronor (beviljadt 1858) till 79,000 kronor. Stadgarna af 1860 förändrades 1863, 1868 och 1871.

Skolan utvecklades nu starkt. På grundvalen af en teknisk undervisningskommittés år 1875 afgifna utlåtande undergick skolan 1878—79 en ganska genomgripande ombildning, hvarigenom bl. a. hennes verksamhet mera klart begränsades inom den rent tekniska undervisningens område. Den allmänna förberedande afdelningen bortströks, en högre konstindustriell skola och en byggnadsyrkesskola inrättades, ordningsmännen afskaffades och förvaltningen förenklades; samtidigt fick skolan sitt nuvarande namn. Med utgången af 1886 upphörde kommerskollegium att vara öfverstyrelse, och skolan lyder numera direkt under ecklesiastikdepartementet.

Sedan denna tid har undervisningen ännu skarpare begränsats för de olika yrkesgrenarna. I denna riktning hafva ordnade studieplaner genomförts för alla skolafdelningarna; så har aftonskolan ej mindre än 20 olika studieplaner, den kvinnliga skolan 11 olika studieplaner; inom den högre konstindustriella skolan hafva införts flere tillämpnings- och extra ämnen samt en skrifflärorekurs. Hela undervisningen har ordnats på tvenne hufvudafdelningar, den ena för konstindustriella fack (fem fackafdelningar), den andra som seminarium för utbildande af lärare i teckning, välskrifning och modellering. År 1890 tillades en maskinyrkesskola, där undervisningen är fördelad på 7 olika fackafdelningar; 1896 tillkommo trenne nya ordinarie läroämnen för högre konstindustriella skolans lärarseminarium. Skolans samlingar hafva sammanförts till ett skolmuseum, särskildt afsedt för den konstindustriella undervisningen. Öfriga samlingar hafva ordnats inom de särskilda fackskolornas lokaler. Skolans samtliga lokaler hafva undergått genomgripande förändringar: 1890 inreddes en större atelier för yrkes- och dekorationsmålning, 1896 förvärfvades 8 större lärosalar genom bortflyttande från skolans hus af landtbruksakademiens museum; dessa lärosalar hafva inredds för undervisningen i kemi, fysik, elektroteknik, varukännedom och

fotografi. I juli 1891 utfärdades nya stadgar för läroverket, hvilka stadgar ytterligare tillökades 1895.

Enligt dessa stadgar står Tekniska skolan under en styrelse, som utgöres af en ordförande (förordnad af kungl. maj:t), skolans föreståndare (utn. af kungl. maj:t) och fem andra ledamöter, bland hvilka en är utsedd af kungl. maj:t, en af Stockholms stadsfullmäktige, en af lärarekollegiet vid Tekniska högskolan, en af Akademien för de fria konsterna och en af Svenska slöjdföreningens styrelse.

Skolan har till »ändamål att meddela en allmänfattlig och praktisk undervisning i de läroämnen, som äro nödvändiga för en på insikt grundad utöfning af de industriella yrkena, och dymedelst främja svenska näringarnas samt konstflitens utveckling och förkofran». Läroanstaltens hufvudafdelningar äro följande fem:

I) Tekniska afton- och söndagsskolan är afsedd för ynglingar (fyllda 14 år) och män, företrädesvis sådana, som redan inträdt i fabriks- och handtverksyrkena. I denna afdelning räcker läroåret månaderna 1 oktober—30 april. Ämnena och ämnesgrupperna äro valfria samt ordnade så, att eleverna kunna välja mellan 20 olika yrkeskurser.

II) Tekniska skolan för kvinnliga lärjungar (öfver 14 år) meddelar de vetenskapliga och konstnärliga insikter och färdigheter, som äro grundläggande för den tekniska verksamhet, hvilken af kvinnor kan med fördel utöfvas. Undervisningen fortgår 1 oktober—30 april. Ämnena, äfven här valfria, äro delade på 11 yrkeskurser.

III) Högre konstindustriella skolan upptager både manliga och kvinnliga lärjungar, som fyllt 16 år (teckningslärarekandidaterna antagas ej förrän efter fyllda 18 år), och kräfver hela eller större delen af deras tid under tre arbetsår. I den första hufvudafdelningen, som indelas i fem fackafdelningar, utbildas inom den första mönsterritare (äfven för möbelsnickare, konstsmeder o. s. v.), i den andra dekorationsmålare, lackerare o. s. v., i den tredje modellörer, ornamentsbildhuggare o. d., i den fjärde träskulptörer, i den femte ciselörer och gravörer. I den andra af dess hufvudafdelningar utbildas blifvande tecknings-, skrif- och modelleringslärare för rikets allmänna läroverk, folkskolelärareseminarier och tekniska elementära läroverk. Teckningslärareafdelningen (inrättad 1879) har två- eller treårig kurs, och såsom öfningsmaterial åt densamma äro två barnklasser anordnade. Kursen i välskrifning jämte metodik tillkom 1890. Läroåret omfattar månaderna 1 september—31 maj.

IV) Byggnadsyrkesskolan, med treårig (fullständig) kurs och obligatoriska ämnen, bibringar de kunskaper, som erfordras för handhafvandet af närmaste ledningen vid byggnaders utförande, och mottager elever, som fyllt 16 år, samt lämnar undervisning under tiden 1 november—30 april (den öfriga delen af året är afsedd för vidare praktisk utbildning).

V) Maskinyrkesskolan meddelar sådana kunskaper, som erfordras för handhafvandet af den närmaste arbetsledningen inom de mekanisk-tekniska yrkena, och mottager likaledes elever, som fyllt 16 år. Kursen är två- eller treårig, med i allmänhet obligatoriska ämnen. I den första fackafdelningen utbildas verkmästare, maskinister och ritare vid mekaniska verkstäder, i den andra kvarn- och sågverksbyggmästare, i den tredje undermaskinister, maskinarbetare, plåtarbetare för ångpannor, smidesarbetare, mekaniska instrumentmakare, urmakare etc., i den fjärde fartygsbyggnadsarbetare; den femte är afsedd för plåtarbetare, för hus-, bro- och järnvägsbyggnader, rörläggare o. s. v., den sjette för gjutare, den sjunde för elektrotekniska arbetare. Läroåret räcker 1 november—30 april (den öfriga delen af året är afsedd för vidare praktisk utbildning).

Tekniska skolans samtliga ordinarie läroämnen äro: geometrisk konstruktionsritning, linearritning, beskrifvande geometri, perspektivlära, frihandsteckning, ornamentteckning, konstindustriell fackteckning, figur- och landskapsteckning, målning (efter ornament, basrelief, draperier, fristående föremål, växter, djur o. s. v.), modellering (efter ornament och figurer), aritmetik, algebra, geometri, mekanik jämte maskinlära, maskinritning och mekanisk teknologi, experimental fysik, kemi och kemisk teknologi, varukännedom, verktygslära, byggnadskonstruktionslära, byggnadsformlära jämte ritning, elementen af fältmätning och avvägning, uppsatsskrifning, bokföring, textning jämte skönskrift, högre konstindustriell fackteckning, skärning i trä, ciselering och gravering, gipsgjutning, första grunderna af konsthistorien, upprättande af kostnadsförslag och (sedan 1887) särskild mönsterritning med tillämpning för läderplastik samt porslins- och glasmålning. Af icke ringa vikt är äfven undervisningen i extra läroämnen, som f. n. omfattar stillära och ornamentkomposition, dekorations- och yrkesmålning samt konstsoömad, formanatomi jämte ritning, fotografi, gymnastik och undervisning för elektrotekniska montörer.

Tekniska skolans lärare äro dels ordinarie öfverlärare, antagna af styrelsen, dels underlärare äfvensom extra lärare, förordnade af styrelsen på viss tid eller tills vidare. Lärarepersonalen består för närvarande af 30 ordinarie öfverlärare samt 48 underlärare och 10 extra lärare. Dessutom finnas sekreterare, bibliotekarie, material- och kassaförvaltare.

Styrelsen förordnar en af öfverlärarne i den högre konstindustriella skolan, en af öfverlärarne i byggnadsyrkesskolan samt en af öfverlärarne i maskinyrkesskolan till afdelningsföreståndare; dock må styrelsen kunna förordna skolans föreståndare, när en sådan befattning är ledig, att tills vidare upprätthålla densamma. Likaså tillförordnas en föreståndarinna inom den tekniska skolan för kvinnliga lärjungar.

Skolans årsinkomster utgöras af: statsbidrag 97,075 kronor, af Stockholms stad 7,500 kronor, Sjöstedtska fondens afkastning 2,400 kronor, lär-

jungarnas afgifter omkring 15,000 kronor, samt diverse smärre inkomster, tillsammans omkring 123,000 kronor.

Läsåret 1896—97 utgjorde lärjungeantalet 1,794.

Kungl. Skogsinstitutet. År 1826 öppnade hoffjägmästaren I. Ström en privat läroanstalt för vetenskaplig-teknisk forstmannabildning. Denna anstalt var första början till det nuvarande Skogsinstitutet, för hvilket kungl. maj:t den 15 oktober 1828 meddelade nådig stadga. Enligt denna blef öfverhoffjägmästaren chef för institutet, som i öfrigt förestods af en direktör,

G. Fr. Klemming fot.

150. Skogsinstitutet.

hvilken jämte en underlärare meddelade undervisning. Vid institutet fanns plats för 6 frielever, som därstädes undergingo tvåårig lärokurs.

Intill 1838 leddes undervisningen af direktören och en underlärare. Nämda år blef direktören chef för institutet och befriades från undervisningsskyldighet, hvarför samtidigt förordnande utfärdades för en lärare uti skogshushållning och de matematiska ämnena. År 1846 erhöles anslag till en lärarebefattning uti zoologi och jaktkunskap. Den 29 januari 1859 ställdes Skogsinstitutet under skogsstyrelsens chefskap, hvarefter, den 26 april samma år, löner anslogos åt tvenne nya lärare, nämligen en i jakt och författningskunskap samt en i naturvetenskap, så att lärarepersonalen utgjordes af direktören, som å nyo erhöil undervisningsskyldighet, och 4 lärare.

I jämbredd med skogshushållningens utveckling inom landet stegrades anspråken på elevernas så väl teoretiska som praktiska utbildning, hvarför det snart visade sig vara nödvändigt att höja inträdesfordringarna, så att studietiden ej skulle behöfva upptagas af undervisning i de allmänna elementarämnena. Äfven hade det befunnits vara nödvändigt, att eleverna före inträdet vid institutet hade någon praktisk kännedom om skogsskötseln och de därvid allmännast förekommande göromålen. Då således flera förändringar med afseende på den högre skogsundervisningen måste vidtagas, utfärdades nya stadgar för skogsläroverken den 25 maj 1860, enligt hvilka de nämnda anspråken på elevernas förkunskaper i väsentlig mån tillgodosågos. Än ytterligare höjdes inträdesfordringarna genom de förnyade stadgarna för de allmänna skogsläroverken af den 15 september 1871, enligt hvilka för att blifva antagen till elev vid institutet fordrades att hafva aflagt maturitetsexamen å reallinien eller, om denna examen aflagts på klassiska linien, att förete kompletteringsbetyg uti matematik, fysik och kemi enligt fordringarna å reallinien; därjämte stadgades, att sökanden antingen skulle hafva genomgått skogsskola eller under minst ett års tid hos någon af skogstyrelsen anvisad förvaltande tjänsteman vid skogsstaten erhållit praktisk öfning i skogsskötsel och skogsmätning.

En samtidigt vidtagen inskränkning i institutets lärarekrafter visade sig dock snart hafva varit mindre välbetäckt, hvarför kungl. maj:t till 1875 års riksdag aflät proposition om lärarekrafternas ökande. Sedan riksdagen här till lämnat bifall, anställdes redan samma år en lektor i skogshushållning och matematik samt tvenne extra lärare, nämligen en i kemi och fysik och en i nationalekonomi. Följande år fördelades undervisningen på två kurser.

Föreskrifterna uti 1871 års stadga rörande den praktiska förbildningen medförde visserligen ett bättre förhållande, än hvad förut var rådande, men lämnade dock mycket öfrigt att önska. En fullständig och länge eftersträfvad reform i detta hänseende kunde först vidtagas, sedan 1885 års riksdag beviljat anslag på fast stat för ombildning af Ombergs skogsskola till en förberedande skola för dem, som söka inträde vid Skogsinstitutet. På grund af detta riksdagsbeslut anordnades Ombergs skogsskola från och med 1886 uteslutande för att meddela praktisk insikt och färdighet i skogshushållning och jakt såsom förberedande kurs till inträde vid Skogsinstitutet. Samma år ställdes Ramningshults kronopark i Uppland såsom demonstrationsskog under institutets vård och förvaltning. Krafven på elevernas praktiska förbildning så väl som på deras vidare praktiska utbildning under studietiden hafva således nu blifvit tillgodosedda i så hög grad som är möjligt, utan att studietiden förlängts.

Då Skogsinstitutet genom de vidtagna åtgärderna blifvit utvidgadt och fullständigt omorganiseradt, erfordrades nya stadgar för detsamma. Sådana utfärdades ock den 13 april 1886.

Enligt dessa stadgar har skogsinstitutet till ändamål att genom kostnadsfri undervisning utbilda skickliga skogshushållare och att utveckla skogsvetenskapen på nationell grund.

Institutet förestås af en direktör och lyder under kungl. domänstyrelsen, hvars chef är läroverkets inspektor.

Undervisningen vid institutet skall hufvudsakligen omfatta: skogsindelning, skogsskötsel, skogsteknologi, botanik, zoologi, fysik, kemi, lära om jordmån och klimat samt agronomi, matematik och byggnadslära, tillämpad på skogshushållningen, geodesi, linear- och kartritning, nationalekonomi, skogs- och jaktförfattningar, bokföring och tjänsteexpedition samt jaktkunskap.

Närmare bestämmelser rörande undervisningen och dess anordnande meddelas genom ämnesprogram och arbetsordning, som domänstyrelsen fastställer på förslag af institutets lärarekollegium.

Ny lärokurs börjar hvarje år den 15 juli och omfattar en tid af 2 år. Genom kungl. förordningen den 30 december 1893 anbefalldes anordnandet af en lägre, ettårig kurs vid institutet för utbildande af privata skogsförvaltare.

Årliga anslaget till Skogsinstitutet, som är förlagdt till indragna öfverhofjägmästarebostället Stora Blåporten å Djurgården, uppgår, förutom ålders-tilläggen, till 23,200 kronor. Dessutom få för läroverkets räkning användas de medel, som inflyta för af institutet utförda mätningar, hvilka medel årligen uppgå till omkring 1,500 kronor.

Institutets lärarepersonal utgöres af 1 direktör, 2 lektorer och 5 extra lärare. Antalet från Skogsinstitutet utexaminerade elever har under åren 1828—97 utgjort tillsammans 498, hvaribland 53 utländingar. Från Skogsinstitutets lägre kurs hafva utexaminerats 11 personer.

Navigationsskolan. Denna institutions anor datera sig från år 1658, då konung Karl X Gustaf den 4 juni, genom skrifvelse till kungl. kommerskollegium anbefalldes upprättande i Stockholm af en styrmansskola, »hvarrest barnen af ungdomen uti compassen, chartan, mätandet och allehanda sjömäns requisiter måge lärde och underviste varda». Under konung Fredrik I:s regering erhöll denna skola förändrad organisation och sedermera — den 8 augusti 1774 — utfärdades ny instruktion för läraren, som den tiden kallades »Stadens Mathematicus», hvarjämte skolan försågs med tillräckligt förråd af undervisningsmateriel. Sextiofem år därefter, hvarunder begagnandet af denna undervisningsanstalt alltmera aftagit, utarbetades (1839) förslag till reorganisation af navigationsskolan i Stockholm (i samband med sådana skolors införande i Göteborg, Gefle, Malmö och Kalmar) och sedan vid 1840—41 års riksdag anslag blifvit beviljad för lärares aflöning, samt till inventarier m. m., som erfordrades för skolans underhåll, utfärdade kungl. maj:t den 7 april 1841 reglemente för rikets navigationsskolor.

Det nu gällande reglementet för dessa skolor (till antalet 10 i hela riket) är af den 6 juni 1890. Enligt detsamma är navigationsskolornas ändamål att meddela undervisning i de för sjömansyrkets olika grenar nödiga kunskapsämnen. De af dessa skolor, som äro fullständiga — och till dem hör Stockholms — bestå af två afdelningar, hvardera med två klasser, nämligen navigationsafdelningen för utbildning af styrmän och sjökaptener samt maskinistafdelningen för utbildande af maskinister å ångfartyg. Den allmänna uppsikten öfver navigationsskolorna tillkommer marinförvaltningen med biträde af en af kungl. maj:t förordnad inspektör.

Stockholms navigationsskola står under närmare tillsyn af en direktion, bestående af sex af stadsfullmäktige utsedda ledamöter. Lärarepersonalen består af en föreståndare (utnämnd af kungl. maj:t) tillika öfverlärare inom navigationsafdelningen, 2 lärare och 2 extra lärare i samma afdelning samt 2 extra lärare på stat i maskinistafdelningen, hvarförutom under de senare åren på grund af stort antal elever 2 särskilda extra lärare varit anställda i sistnämnda afdelning.

Antalet under läsåret 1896—97 utexaminerade utgjorde 144, af hvilka 110 åtnjutit undervisning vid skolan såsom ordinarie eller specialelever. Statsanslaget under samma år har uppgått till 13,450 kr., förutom 1,800 kr. till de förut nämnda särskilda extra lärarne; härtill hafva kommit terminsavgifter m. m. och intressemedel, utgörande tillsammans 1,932 kr. 12 öre.

Stockholms navigationsskola saknade i äldre tider egen lokal. Denna brist afhjälptes, då genom köpekontrakt den 10 febr. 1842 borgerskapets deputerade af C. A. Rydberg inlöste en tomt, nuvarande nr 16 i kvarteret Höga Stigen större, då kallad Stora Mosebacke, Katarina församling, för 1,333 rdr 16 sk. banko. Här byggdes på borgerskapets bekostnad för en summa, hvilken med tomtens inköp uppgick till 30,692 rdr 36 sk. 5 runst. banko, ett navigationsskolehus i en för den tidens fordringar pryddig stil i två våningar. Den 1 oktober 1844 öppnades skolan i denna byggnad, som i bottenvåningen innehåller fem lärosalar; en trappa upp äro föreståndarens boställsrum belägna.

Å husets tak¹ gifvas hvarje dag signaler med den s. k. tidkulan, som faller vid Greenwich's medeltids middag, motsvarande 1^h 0^m 14^s Sveriges borgerliga tid.

Rydbergs praktiska sjömansskola. Grosshandlaren i Stockholm Abraham Rydberg (död 1845) donerade genom testamente af 1834 ett belopp af 150,000 rdr b:o till inrättande af »en förbättrad navigationsskola» i Stockholm. Skolan kom till stånd 1849, och stiftelsen fick sitt reglemente stadfästadt af kungl. maj:t den 4 maj 1850; dess officiella namn är »Abraham Rydbergs stiftelse till danande af skickliga sjömän i det praktiska af sjömansyrket».

¹ Skolans hus synes på bild 305 i band 2 af detta arbete.

Stiftelsens direktion, som kompletterar sig själf, består af 5 ledamöter, bland hvilka en såsom inspektor har den närmaste uppsikten öfver den praktiska sjömansskolan. Undervisningen i denna meddelas under maj—september månader och försiggår dels på land vid stiftelsens egendom n:r 4 B Alberget å Djurgården, dels hufvudsakligen till sjös om bord på stiftelsens skolfartyg, skeppet »Abraham Rydberg». Öfningarna bestå i upptackling och utrustning af fartyget jämte sjömanning och exercis med segel samt rodd och segling i båtar. Under juni, juli och augusti månader företages med öfningsfartyget en utfärd inom Östersjön, Kattegat och Skagerack.

Lärarepersonalen består af en öfverlärare, tillika befälhafvare å fartyget, samt fem underlärare, nämligen en förste och en andre styrman samt tre matroser.

Lärjungarne, hvartill antagas välfrejdade ynglingar om 12 till 20 års ålder, utgjorde 1897 ett antal af 68.

Stiftelsen ägde vid 1896 års slut ett kapital af 425,425 kr. 35 öre.

Grosshandels-societetens i Stockholm handelsskola, »Frans Schartaus Praktiska Handelsinstitut». Detta institut, ett af de två fullständiga handelsläroverk, som f. n. finnas i Sverige — det andra är Göteborgs handelsinstitut — har tillkommit på initiativ af en af den stockholmska köpmanuskårens främste representanter i senare tid, grosshandlaren FRANS SCHARTAU, och har från början åtnjutit frikostigt understöd af Stockholms grosshandels-societet, under hvars hägn det fortfarande står.

Institutet öppnades 1865 i en för ändamålet uppförd byggnad vid Katarina Östra Kyrkogata, numera Fjällgatan n:r 23. Till läroverkshusets uppförande användes en penningfond, som insamlats bland medlemmar af Stockholms börs för att gifva ett offentligt erkännande åt grosshandlaren Fr. Schartaus framgångsrika bemödanden att mildra inflytandet af 1857 års stora handelskris. Nämda fond hade öfverlämnats till grosshandelssocietetens deputerade, som åt Schartau hänsköto att bestämma om dess användande. Schartau föreslog, att för fonden ett till handelsinstitut inredt hus skulle uppföras, societeten biträdde förslaget, upplät för ändamålet en densamma tillhörig tomt, anslog af sina medel till det blifvande handelsinstitutet ett årligt bidrag af 4,000 rdr rmt, och den 1 september 1865 kunde det nya läroverket, som uppkallades efter den man, som föranledt stiftandet, börja sitt första arbetsår.

Närmaste ledningen af institutets angelägenheter utöfvas af en styrelse, bestående af trene af grosshandelssocietetens deputerade bland dess medlemmar valda ledamöter samt läroverkets rektor.

Sedan 1894, från hvilket år institutet åtnjutit statsanslag, förordnar kungl. maj:t en inspektor, som äger att öfvervaka undervisningen och om densamma till kungl. maj:t afgifva berättelse.

Till bestridande af kostnaderna för undervisningen äger institutet f. n. dels ett årligt anslag af grosshandels societeten å 7,000 kr., dels infutna elevavgifter à 225 kr. pr år. Sedan 1893 har riksdagen på extra stat beviljat ett årligt anslag af 15,000 kr. till understöd åt Frans Schartaus handelsinstitut och Handelsinstitutet i Göteborg, af hvilket de båda instituten äga uppbära ersättning för till medellösa eller mindre bemedlade elever bortgifna friplatser (minst 8 vid vardera läroverket) och beviljade nedsättningar i årsavgiften (dock ej till lägre belopp än 100 kr.) samt dessutom ersättning för det oaktadt möjligen förefintlig brist så långt medlen räcka. Under de 4 läsåren

A. Rydin fot.

151. Frans Schartaus praktiska handelsinstitut.

1893—97, hvarunder institutet åtnjöt nämnda statsanslag, hafva inalles bortgivits 45 friplatser och nedsatt avgift beviljats 56 elever (hela antalet inskrifna elever under dessa år har utgjort 271).

Institutet utgjordes från början af blott *en* ettårig klass. År 1871 inrättades tvenne kurser, en tvåårig för elever med lägre, och en ettårig för elever med högre förkunskaper. Den ettåriga kursens elever undervisades emellertid till år 1894 tillsammans med eleverna i den tvååriga kursens 2:dra årsklass, men sistnämnda år skildes de båda kurserna fullständigt åt.

För inträde vid institutet fordrades ursprungligen »god underbyggnad i läsning, skrifning, räkning, geografi, historia och åtminstone ett lefvande språk utom modersmålet». Numera äro inträdesfordringarna, för den tvååriga kursens 1:sta klass: godkända betyg i vid institutet förekommande

ämnen från allmänt läroverks 5:te realklass; för den ettåriga kursen: studentexamen (med engelska) eller minst godkända betyg i vid institutet förekommande ämnen från högre allmänna läroverkens öfre 6:te realklass, eller motsvarande kunskaper.

Institutet meddelar undervisning i följande ämnen: bokhålleri och korrespondens, handelslära, svenska, engelska, tyska, franska, spanska (valfritt), aritmetik, allmän geografi, handelsgeografi, handelshistoria, handelsrätt, naturlära (kemi och fysik), varukunskap, välskrifning och stenografi.

Under institutets första läsår, 1865—66, utgjorde antalet lärare 7, föreståndaren inberäknad. Under läsåret 1896—97 bestreds undervisningen af 15 lärare.

Elevantalet utgjorde första läsåret 28. Under de 6 läsåren 1865—71 utgjorde antalet inskrifna elever i medeltal 30.6 per år, under de 22 läsåren 1871—93 48.3 och under de senaste 4 läsåren 1893—97 67.7 per år. Under läsåret 1896—97 var antalet inskrifna elever 78. Sammanlagda antalet under de 32 läsåren 1865—97 vid institutet inskrifna elever har utgjort 1,518.

Från och med läsåret 1886—87 hafva vid institutet mottagits äfven kvinnliga elever, hvilka undervisats tillsammans med de manliga. Under de 11 läsåren 1886—97 ha varit inskrifna sammanlagdt 100 kvinnliga elever eller 16.4 % af hela elevantalet. Läsåret 1896—97 utgjorde antalet inskrifna kvinnliga elever 19 eller 24 % af hela elevantalet.

Under samtliga 32 läsår, 1865—97, hafva af eleverna i medeltal något öfver hälften eller 54.6 % varit från landsorten. Sedan 1893 visar emellertid antalet stockholmselever tendens att ökas: under de 28 läsåren 1865—93 utgjorde antalet stockholmselever i medeltal 44.3 %, landsortseleverna sålunda 55.7 %, under de 4 senaste läsåren åter ha de förra i medeltal utgjort 53 %, de senare 47 %. Läsåret 1896—97 utgjorde stockholmseleverna 60.2 % af hela elevantalet.

I syfte att bereda från andra orter kommande elever tillfälle till god inackordering i institutets närhet lät grosshandels societeten 1882—83 uppföra en ny byggnad på sin intill institutet gränsande tomt. Den för elever afsedda tredje våningen i detta hus utgöres af nio möblerade rum med plats för ända till 18 elever. Internatet förestås af en af institutets lärare, och i detsamma bodde under läsåret 1896—97 9 elever eller 29 % af landsortseleverna.

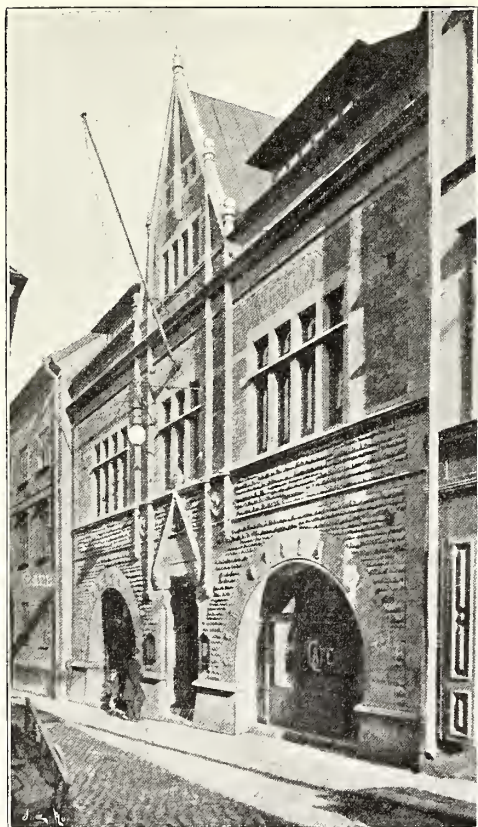
7. Undervisning för arbetare.

Stockholms arbetareinstitut. Planen till ett arbetareinstitut i Stockholm framställdes första gången af med. dr ANTON NYSTRÖM den 8 februari 1880 på ett nykterhetsmöte i dåvarande mindre teatern. I planen ingick anordnandet af föreläsningar, bibliotek med läsrum samt musikaliska och drama-

tiska föreställningar i syfte att åt de arbetande klasserna bereda upplysning jämte tillfälle till förädlade förströelser; redan från början fastslogs däremot, att det blifvande institutet skulle stå utanför alla politiska agitationer. Sedan denna plan ytterligare blifvit utvecklad på ett allmänt folkmöte vid Lill-Jans den 13 juni samma år och sedan några för saken intresserade personer sammanskjutit ett belopp af 3,615 kr. till en garantifond, invigdes arbetareinstitutet den 3 oktober 1880, hvarefter föreläsningarna omedelbart togo

sin början. Dessa hölles första läs-året i Praktiska arbetsskolans lokal vid Hamngatan och därefter t. o. m. 1894 i en af institutet förhyrd egen lokal i nr 14 Mästersamuelsgatan; under åren 1882—85 anordnades dessutom föreläsningar i filialer å Söder och Kungsholmen.

Vid andra läsårets början öppnades ljusa utsikter för institutet därigenom, att regeringen för det samma beviljade ett anslag af 5,000 kr. med villkor att en inspektor skulle tillsättas för att tillse, att undervisningen meddelades i enlighet med det uppgjorda programmet; till inspektor valdes då professor H. GYLDÉN, som sedan kvarstod i denna funktion till början af år 1888. Ett i oktober 1881 af A. Hedin hos stadsfullmäktige väckt förslag om anslag till institutet blef däremot afslaget, men den förefintliga bristen i institutets kassa täcktes genom bidrag af åtskilliga förmögna sam-

A. Rydén fot.

152. Stockholms arbetareinstitut.

hällsmedlemmar samt genom en inom själfva arbetareskarorna påbörjad insamling. En förnyad framställning till stadsfullmäktige, grundad på petition från ett större antal åhörare i institutet, hade bättre framgång, i det att stadsfullmäktige i januari 1883 beviljade institutet ett årligt anslag af 5,000 kr., hvilket belopp sedan dess alltjämt utgått; fr. o. m. 1894 höjdes det till 6,000 kr.

För att betrygga institutets bestånd och dess verksamhet i samma anda som dittills, bildades 1883 ett sällskap, Arbetareinstitutföreningen, bestående af 80—100 medlemmar ur alla samhällsklasser, af hvilka enligt stadgarna arbetare skola utgöra minst halfva antalet. Denna förening väljer

årligen institutets förvaltningsråd, föreläsningsstyrelse och tvenne revisorer; fr. o. m. 1893 deltaga tvenne af stadsfullmäktige utsedda revisorer i granskningen af institutets ekonomiska förvaltning.

Sedan arbetareinstitut organiserats i flere landsortsstäder, väcktes vid 1883 års riksdag motion om anslag till dylika undervisningsanstalter, men då denna motion ej vann framgång, beviljade regeringen för andra gången till Stockholms arbetareinstitut för läsåret 1883—84 ett anslag af 5,000 kr. På grund af förnyad motion i ämnet beviljade riksdagen 1884 ett extra an-

B. Orling fot.

153. Stockholms arbetareinstituts föreläsningssal.

slag af 15,000 kr. att användas till »föreläsningskurser för arbetare», och detta anslag har sedermera flera gånger blifvit förhöjdt och utgår för år 1897 med ett belopp af 30,000 kr. Då emellertid ett af villkoren för anslaget beviljande var, »att det understödsbelopp, som må utgifvas till hvarje anstalt, icke må öfverstiga 3,000 kr. för år räknadt», har Stockholms arbetareinstitut sedan 1884 vid regeringens fördelning af anslaget ej fått mer än 3,000 kr. af statsmedel. För år 1894 sänktes anslaget till 2,550 kr., och efter att för 1895 hafva utgått med 2,700 kr. minskades anslaget 1896 ytterligare till 2,250 kr. och utgör för 1897 2,400 kr. Till följd af den minskade budgeten måste institutets filialer å Söder och Kungsholmen 1885 indragas. Institutets inkomster utgöras af årsafgifter af ledamöter i den ofvannämnda

föreningen, inträdesavgifter vid föreläsningar och konserter, avgifter för bibliotekets begagnande, hyror, tillfälliga gåfvor samt ränta å en mindre donation.

Undervisningen, hvilken enligt programmet skall gälla en allmänt vetenskaplig odling, ej egentliga yrkesstudier, omfattar följande ämnen: matematik, astronomi, meteorologi, fysik, kemi, anatomi och fysiologi jämte sjukdoms- och hälsolära, allmän hälsovård, samaritkurs, tandhygien, naturalhistoria, stats- och lagkunskap, ekonomi, jord- och folkbeskrifning, svensk historia, allmän kulturhistoria samt lefvande språk. Alla dessa ämnen föredragas dock ej årligen, utan somliga af dem växla.

Undervisningen meddelas i systematiska kurser, somliga på en eller ett par månader, andra på ett eller två år. Föreläsarne lämna ofta efter föredragen närmare upplysningar åt åhörare, som begära sådana; en »fråglåda» finnes dessutom för inläggande af skriftliga frågor rörande de afhandlade ämnena, och svar lämnas vid föreläsningarna. Dessa belysas af talrika experiment, preparat samt bilder, förevisade med tillhjälp af skioptikon; ett sådant af största slag och modernaste konstruktion har inköpts i Paris för omkring 1,000 kr. Bland undervisningsmaterielen i öfrigt märkas naturhistoriska, kemiska och fysiska samlingar, anatomiska preparat af papper maché, väggplanscher, tellurium och planetarium m. m.

Åhörareantalet är ganska olika för de skilda vetenskaperna; i medeltal ha under de sista åren de mera besökta föreläsningarna haft ungefär 150, de mindre besökta ungefär 50 åhörare. Om de annonserade ämnena syns särskildt intressanta, har åhörareantalet kunnat gå upp till 200—250, och ej sällan ha föreläsningarna haft ända till 300 åhörare. De ämnen, som lockat de flesta åhörarne, ha från början ständigt varit anatomi och fysiologi jämte sjukdoms- och hälsolära, astronomi, fysik och kemi.

Afgiften för hvarje föreläsning i de ordinarie kurserna har varit 10 öre, i extra kurser 25 öre.

Under arbetsåret 1896—97 höllos inalles 264 föreläsningar, besökta af i rundt tal 26,700 åhörare, af hvilka flertalet utgjordes af kroppsarbetare eller deras vederlikar.

Sedan arbetareinstitutet fått eget hus, ha »folkkonserter» anordnats om söndagsaftnarna under månaderna september—april. Dessa ha visat sig vara synnerligen populära och vanligtvis lockat så många åhörare, som lokalen kunnat rymma. Inträdesavgiften är 25 öre.

Vid sidan af mera lättfattlig och känd musik utföras hvarje gång kompositioner i den högre stilen, klassiska stycken o. s. v., och hvarje program följes två gånger för att bereda tillfälle för dem, som ej fått plats ena gången, att närvara den andra, samt för att sätta dem, som hysa högre intresse för musiken, i stånd att genom förnyadt besök bättre lära känna de utförda numren.

Under året 1896—97 höllos 30 folkkonserter, hvilka besöktes af tillsammans omkring 13,000 åhörare.

Arbetareinstitutets bibliotek har på senare åren betydligt ökat och räknar nu omkring 2,400 nummer. Ständiga åhörare vid institutets föreläsningar äga att afgiftsfritt erhålla boklån; öfriga låntagare erlägga 25 öre i månaden. Under läsåret 1883—84 lånades 1,530 band af 170 låntagare; 1896—97 hade motsvarande siffror stigit till resp. 2,900 och 302.

Läsrummet, som hyser en mindre, från lånbiblioteket skild boksamling ett begagnas på stället, hålles öppet alla dagar kl. 1—9 e. m. Afgifterna för tillträde äro för en gång 5 öre, för en vecka 25 öre och för en månad 50 öre.

En tryckt katalog öfver boksamlingen har utgifvits 1894, och dessutom har institutets föreläsningssstyrelse två gånger utgifvit en »Förteckning på lämpliga böcker för egna boksamlingar, som rekommenderas af Stockholms arbetareinstitutets lärare till dess åhörare för inköp allt efter behof och tillgångar».

Arbetareinstitutets hus, nr 8 Klara Norra Kyrkogata, är uppfördt efter ritning af arkitekten C. Möller och invigdes den 17 januari 1894. Byggnadens förmämsta rum, föreläsningssalen, är förlagd innerst på tomten för att ej nås af störande ljud från gatan. Dess proportioner äro sådana, att åskådarne på alla platser hafva lätt att följa förevisningarna på estraden, och i akustiskt hänseende är den synnerligen lyckad. Sittplatser finnas för 500 personer, däraf 100 på läktaren. Dagsljuset infaller genom ett stort takfönster; i öfrigt användes i alla lokaler uteslutande elektrisk belysning; uppvärmning och ventilation ske medelst centraluppvärmning.

Utom föreläsningssalen med därintill belägna rum för förvaring af undervisningsmateriel samt för föreläsare och konserterande, finnas i bottenvåningen kapprum och toalettrum, med tvättbord och andra bekvämligheter, och därjämte ett åt gatan beläget rum för styrelsen samt ett annat uthyrdt till bokhandel. — En trappa upp äro bibliotek och läsesalong belägna, och två trappor upp finnes bostad för en vaktmästare.

* * *

Enligt föredömet af Stockholms arbetareinstitut hafva liknande bildningsanstalter upprättats på många orter i riket och äfven i Stockholm. De här befintliga äro följande.

Stockholms borgareskola (se föregående afdelning, sid. 353) upprättade hösten 1882, sedan skolan för sin verksamhet i allmänhet af stadsfullmäktige tillerkänts ett årsanslag af 5,000 kronor att utgå under 5 år, en *föreläsningssalinie*. Till föreläsningarnas uppehållande erhöles 1887 ett statsanslag af 500 kronor och af skolans öfriga medel användes för samma ändamål ett lika

stort belopp, alltså tillsammans 1,000 kronor årligen. Föreläsningarna, som varit 3 till 6 i veckan och pågått under tiden den 1 oktober—7 april, hafva omfattat följande ämnen: fysik, kemi, astronomi och geologi; allmän och svensk historia; geografi; litteraturhistoria; hälsolära, tandhygien och samaritkurser samt svensk lagkunskap och varukänedom. Många framstående föreläsare hafva mot det relativt ringa arfode, som kunnat erbjudas, af intresse för saken ställt sig till skolans förfogande.

Borgareskolans äldre elever hafva fritt tillträde till föreläsningarna; andra åhörare lösa terminskort, gällande för alla föreläsningarna, till ett pris af 1 krona eller betala inträdesafgift för gången med 10 öre.

Till lokal användes en större sal i Klara folkskolehus, Gamla Kungsholmsbrogatan n:r 33. Denna sal, som rymmer omkring 200 personer, har en och annan gång varit fylld af åhörare, ofta har antalet åhörare uppgått till 50 à 100, vanligast har det utgjort 25 till 50 och någon gång i vissa ämnen ett mindre antal.

Stockholms arbetareförenings föreläsningar. Sedan föreningen inflyttat i eget hus, Malmskillnadsgatan n:r 52, ansågs tiden vara inne att i vidsträcktare mån förverkliga den del af föreningens verksamhet, som i stadgarna funnit sitt uttryck i orden »att genom bildande sysselsättningar upplysa och förädla sina medlemmar». För detta ändamål beslöts att anordna populära föreläsningar i allmännyttiga ämnen, och den första föreläsningen, som besöktes af 376 åhörare, hölls den 7 oktober 1883. Till en början bekostades föreläsningarna dels af arbetareföreningen, dels af enskilda; för 1885 anslogo stadsfullmäktige därtill ett belopp af 3,000 kronor, hvilken summa sedan dess årligen beviljats. Lokal och belysning har arbetareföreningen förbundit sig att kostnadsfritt tillhandahålla.

Föreläsningarna hållas under månaderna oktober—april 4 gånger i veckan: tisdagar, torsdagar och fredagar i serier, fortgående samma veckodagar, samt söndagar i sådana ämnen, som kunna genomgås under ett mindre antal föreläsningar. Under åren 1885—88 höllos föreläsningar äfven på Söder, dock endast en gång i veckan.

Ämnen för föreläsningarna hafva varit: naturvetenskap, geografi, historia och kulturhistoria, nationalekonomi och lagkunskap, hygien och tekniska ämnen; flera samaritkurser hafva äfven hållits. År 1892 upprättades undervisningskurser i franska och engelska språken, som sedan dess årligen fortgått, från 1895 dock endast i franska språket.

Arbetareförenings föreläsningens verksamhet ledes af en styrelse af 7 personer, af hvilka 4 utses af föreningens direktion bland föreningens medlemmar, de öfriga kunna väljas bland personer, som icke tillhöra föreningen.

Tillträde till föreläsningarna är fritt för ledamöter af arbetareföreningen, hvori hvarje välfredad man eller kvinna kan blifva ledamot mot en årsafgift

af 2 kronor. Öfriga åhörare betalade till en början 25 öre för hvarje föreläsning, men denna afgift nedsattes 1885 till 20 öre och samtidigt bestämdes att seriebiljetter till ett pris af 1 krona skulle utlämnas; hösten 1890 nedsattes dessa afgifter ytterligare till resp. 10 och 50 öre. Ett antal seriebiljetter tillhandahållas kostnadsfritt till lärare vid stadens folkskolor, till medlemmar af vissa föreningar och arbetare vid en del verkstäder. För deltagande i språkkurs betalas 3 kronor.

Antalet åhörare uppgick under våren 1884 i medeltal till omkring 150 för hvarje föreläsning; därefter sjönk antalet, så att det våren 1890 uppgick till i medeltal 55, men efter denna tid har det åter småningom ökats och var hösten 1895 omkring 88 och våren 1896 omkring 108. Språkkursen i franska räknade hösten 1895 23 elever (10 manliga och 13 kvinnliga) och våren 1896 14 (5 manliga, 9 kvinnliga).

Södermalms arbetareinstitut. Behovvet af en dylik undervisningsanstalt för den aflägsna södra stadsdelen med dess talrika fabriker och industriella anläggningar hade redan tidigt gjort sig gällande och, såsom ofvan sagts, föranlett så väl Stockholms arbetareinstitut som arbetareföreningen att på Söder anordna föreläsningar. Sedan dessa upphört, togs initiativet till upprättande af ett särskildt arbetareinstitut af Södermalms arbetare själva. Under sommaren och hösten 1895 sammanträdde för saken intresserade och vidtogo förberedande åtgärder för planens förverkligande. Institutets grundläggning skedde den 30 december nämnda år, då beslut fattades att anordna föreläsningar genom en styrelse, i början kallad arbetsutskott, af 7 personer, som utsågos vid samma tillfälle. Den första föreläsningen hölls den 17 januari 1896. Medel för ändamålet erhöles genom frikostiga bidrag af flera firmor och män; år 1897 hafva så väl stadsfullmäktige lämnat ett anslag af 1,000 kronor som ett statsbidrag af 400 kronor erhållits. Den 3 juni 1896 antogos stadgar för »Föreningen för Södermalms arbetareinstitut», hvars uppgift är att ge företaget det nödiga ekonomiska stödet samt genom sin styrelse utöfva ledningen af institutets angelägenheter; en inspektor äger närmaste tillsyn öfver undervisningen och utöfvar kontroll, särskildt för de anslagsbeviljande myndigheternas räkning.

Under de 3 terminer institutet varit i verksamhet hafva 2 à 4 föreläsningar hållits i veckan; ämnena hafva varit: historia, geografi, geologi, astronomi, hvarjämte gifvits två samaritkurser.

Åhörarne, nästan endast kroppsarbetare, hafva under de 3 terminernas 97 föreläsningar utgjort omkring 5,800 personer.

Lokal för institutet har hittills förhyrts i nr 24 Kocksgatan; den har i det hela befunnits tillräcklig för vanligt bruk, men ej medgifvit utrymme för folkkonserter eller dylika förädlade nöjen.

8. Abnormundervisning.¹

Manilla döfstumskola. Grundläggaren af döfstum- och blindundervisningen i vårt land är protokollsekreteraren PER ARON BORG. Han hade börjat i sitt hem undervisa en blind flicka, och vid en med henne och en döfstumgosse den 8 maj 1808 anställd offentlig examen lyckades han intressera åtskilliga framstående personer för sin plan att upprätta ett de »Blindes och döfstummes institut», som också, tack vare bidrag af enskilda och ett af kungl. maj:t gifvet arfvode åt Borg af 450 rdr b:o, kom till stånd på hösten nämnda år. En ny examen den 5 juli 1809 inför hofvet och rikets ständer m. fl. med det nybildade institutets elever, då utgörande tillsammans 14 döfstumma och blinda, medverkade väsentligt till framgång åt ett väckt förslag om statsbidrag åt institutet. Ett sådant, till ett belopp af 3,333 rdr 16 sk. b:o årligen, beviljades också af riksdagen 1810, och den 10 juni s. å. utfärdades det första reglementet för anstalten. Institutet hade till en början ingen egen lokal, men öfverflyttades våren 1812 till lägenheten Öfre Manilla å Djurgården, som Borg inköpt för egna medel och där han själf med biträde af sina medlärare och elever uppförde »en vacker och rymlig byggnad»; år 1815 inlöstes denna lägenhet af institutet. Enligt ett förnyadt reglemente för institutet af den 6 mars 1816 skulle vid detsamma mottagas 13 blinda eller döfstumma såsom frielever. Intill nämnda år hade också 8 blinda där åtnjutit undervisning, men på grund af de inskränkta tillgångarna och svårigheterna att inom en och samma anstalt undervisa så väl blinda som döfstumma, blef institutet från denna tid en anstalt endast för de senare. Samtidigt uppstodo stridigheter mellan föreståndaren och direktionen, som hade till följd att Borg 1816 afgick från sin befattning, institutet flyttades till Stockholm och Manilla försålles. Borg upprättade följande år ett enskildt institut vid Manhem, nära Manilla, med hvilket det allmänna institutet, som under tiden fört ett tynande lif, åter under Borgs ledning år 1819 förenades. Till följd af tid efter annan gifna ökade statsanslag kunde antalet frielevsplatser ökas, en särskild byggnad för flickafdelningen på Manilla holme uppföras (1842), m. fl. förbättringar vidtagas.

Alltjämt mottogos dock endast döfstumma elever, men sedan konung Oscar I till anstalten skänkt lägenheten Öfre Manilla och riksdagen för ändamålet anvisat ett årligt anslag af 5,000 rdr b:o, öppnades 1846 vid institutet en afdelning för blinda, till en början med 13 frielevsplatser, hvilket antal sedermera på grund af ökade statsbidrag tillväxte.

Till följd af tillökningen i elevernas antal blef utrymmet i de gamla byggnaderna otillräckligt, hvarför dels med af riksdagen beviljadt anslag

¹ För de privata abnormskolorna redogöres bland välgörenhetsanstalter i afd. XVI.

dels med bidrag af institutets egna medel en ny byggnad för döfstumafdelningen uppfördes och invigdes 1864.

I anstaltens verksamhet, sådan den bestämts genom kungl. reglemente den 16 juni 1846, skedde ingen väsentlig förändring förrän år 1874, då i förening med densamma upprättades ett seminarium för bildande af lärare och lärarinnor för döfstumskolan. En ännu viktigare förändring inträdde från och med ingången af år 1879, då blindundervisningen skildes från institutet och förlades till en särskild anstalt; läroverket å Manilla erhöll då benämningen »Allmänna institutet för döfstumma».

154. Manilla döfstumskola.

Genom lag af den 31 maj 1889 erhöll döfstumundervisningen i riket sin nuvarande organisation. Den väsentligaste härigenom införda bestämmelsen är den, att undervisningen för döfstumma barn gjorts obligatorisk och att riket för ordnande af denna undervisning blifvit indeladt i sju skoldistrikt. Det första af dessa distrikt, omfattande Stockholms stad, Stockholms, Södermanlands, Västmanlands och Östergötlands län, Norrköpings stad och Gotlands län, fick sig därvid erbjudet att på vissa villkor öfvertaga institutet å Manilla. Institutet upphörde på grund häraf fr. o. m. den 1 augusti 1894 att vara en anstalt för hela riket och har från år 1890 mottagit döfstumma barn endast från nämnda distrikt; under sin föregående 85-åriga tillvaro hade det meddelat undervisning åt något öfver 1,500 döfstumma.

Döfstumskolan afser att under en lärotid af i allmänhet 8 år meddela undervisning i samma ämnen som i folkskolan och till ungefär samma omfång. Lärjungarna äro fördelade på tre skilda undervisningslinier: tal-linien, skrif-linien och tecken-linien. Undervisningen å de två förstnämnda linierna har samma hufvuduppgift: att lära de döfstumma förstå och använda vårt vanliga språk i enkel form, den första både det talade och det skrifna ordet, den senare hufvudsakligen det skrifna. Å teckenlinien, dit endast de svagast begåfvade hänvisas, läres den döfstumme att uppfatta och meddela sig förnämligast med åtbörder. För att utröna, hvilken af de trenne undervisningslinierna bäst lämpar sig för barnens begåfning och anlag, pröfvas de nyinskafna i en särskild ettårig intagningsklass.

Skolan å Manilla lyder under första döfstumundervisningsdistriktets skolstyrelse, hvilken består af 9 ledamöter, af hvilka Stockholms stadsfullmäktige och Östergötlands läns landsting utse hvardera 2, de öfriga till distriktet hörande länens landsting och Norrköpings stadsfullmäktige hvardera en; suppleanter utses till lika antal och i samma proportion som de ordinarie ledamöterna.

Lärarepersonalen består för närvarande af 1 föreståndare, 5 ordinarie lärare och 4 ordinarie lärarinnor samt dessutom extra lärare och lärarinnor; för elevernas undervisning i slöjd finnas lärare i skrädderi, skomakeri och snickeri samt en arbetsföreständerska och en handarbetslärarinna.

Lärjungarnas antal utgjorde under läsåret 1896—97 133, däraf 74 gossar och 59 flickor. Barnen åtnjuta inom anstalten, utom undervisning, äfven bostad, kosthåll och beklädnad. För hvarje barn lämnar staten ett bidrag af 250 kronor om året; öfriga kostnader uttaxeras af distriktet i proportion af folkmängdens storlek i därtill hörande län och städer. År 1896 uppgick statsanslaget till Manilla döfstumskola till 34,000 kronor; landstingens och städernas bidrag utgjorde 39,249 kronor 48 öre, af hvilket belopp Stockholms stad lämnade 9,814 kronor 51 öre. Uttaxeringen, som nämnda år var 3.8 öre för hvarje person i distriktet, är för 1897 höjd till 4.4 öre.

Såsom ofvan nämnts inrättades år 1874 vid Manilla ett *seminarium för bildande af lärare och lärarinnor för döfstumma*. Detta seminarium, som till en början var af enskild natur, blef 1889 en statsanstalt, hvars rektor är döfstumskolans föreståndare. Genomgåendet af detsamma är villkor för erhållande af anställning såsom lärare eller lärarinna vid rikets döfstumskolor. För att vinna inträde vid seminariet, hvars lärokurs är ettårig, fordras att hafva med goda vitsord aflagt examen vid något statens seminarium för bildande af folkskolelärare eller lärarinnor. För examen fordras dessutom att vid någon af chefen för ecklesiastikdepartementet anvisad döfstumskola hafva genomgått ett års profårskurs. Seminariets elever erhålla, utom fri undervisning, äfven fri bostad. Under läsåren 1879—97 hafva 78 lärare- och lärarinneelever vid seminariet åtnjutit undervisning och handledning,

och af dessa hafva 72 efter genomgången fullständig lärokurs aflagt afgångsexamen.

Hufvudbyggnaden vid Manilla är uppförd efter ritningar af professor J. A. Haverman för en kostnad af 347,438 kr. 22 öre, hvaraf statsverket bidragit med 157,500 kronor. Den innehåller läsesalar, bostadsrum för elever och lärare, en större kyrksal, sjukrum, verkstadsrum m. m. Dessutom finnas vid Manilla en särskild gymnastikbyggnad, 2 boningshus, en ekonomibygnad m. m. Af de gamla byggnaderna, som så småningom blefvo obrukbara eller öfverflödiga, nedrefs Manhem 1881 och Öfre Manilla 1885.

155. Blindinstitutet vid Tomteboda.

Kungl. Blindinstitutet å Tomteboda. I den ofvanstående redogörelsen för institutet å Manilla är i korthet framhållet, huru blindundervisningen i vårt land först kom till stånd samt huru densamma en lång tid låg nere, oaktadt sistnämnda institut från början var afsedt så väl för döfstumma som för blinda. År 1843 väckte emellertid institutets dåvarande föreståndare O. E. Borg, en son till P. A. Borg, förslag om att blindundervisningen åter skulle upptagas, och detta möjliggjordes därigenom, att rikets ständer år 1845 för ändamålet beviljade ett årligt anslag af 5,000 rdr b:o. Sedan detta anslag år 1852 förhöjts med 3,000 rdr b:o, kunde anstalten emottaga 26 blinda frielever, två från hvarje stift och två från Stockholms stad, hvilket antal på grund af särskilda donationer och ytterligare anslag af statsmedel sedermera ökades; mer än 60 blinda kunde dock aldrig å Manilla,

på grund af det begränsade utrymmet, emottagas. Då dels detta antal utgjorde endast en mindre del af de i undervisningsåldern varande blinda, dels blindundervisningen vid institutet verkade under i flera afseenden ogynnsamma förhållanden, hemställde institutets direktion år 1876 hos kungl. maj:t, att blindafdelningen å Manilla skulle helt och hållet därifrån afsöndras och att en själfständig och fristående undervisningsanstalt för blinda skulle upprättas. Sedan riksdagen år 1878 anvisat härför erforderliga medel, öfverflyttades, såsom ofvan sagts, den 2 januari 1879 de blinda från Manilla till det nya institutet, hvarför lokal förhyrts i huset n:r 37 Nybrogatan. Härifrån flyttade institutet den 9 juli 1888 till den nya byggnad vid Tomtebodan i Solna socken, till hvars uppförande 1885 års riksdag anvisat medel.

Genom lag af den 29 maj 1896 är numera äfven blindundervisningen gjord obligatorisk, och denna undervisning är förlagd till dels förskolor för den förberedande undervisningen, dels institut för undervisningens fortsättande och avslutande. Enligt en samma dag utfärdad stadga för läroanstalter för blinda, skola finnas två förskolor, en å Tomtebodan, afsedd företrädesvis för Svealand och Norrland, och en i Vexjö, beräknad företrädesvis för Götaland. Skolplikten för blinda barn skall dock ej inträda förrän år 1899, och vid utgången af skolåret 1896—97 har förskolan å Tomtebodan ännu ej trätt i verksamhet. Det för hela riket afsedda institutet för blinda skall fortfarande vara förlagdt till Tomtebodan.

För dess verksamhet gäller den ofvannämnda stadgan af den 29 maj 1896, och enligt densamma skall institutet, äfvensom förskolan, lyda under en af kungl. maj:t förordnad direktion, bestående af ordförande och fyra ledamöter. Den närmaste vården af läroverket handhafves af en rektor, som biträdes af en lärarepersonal, hvilken för närvarande består af 3 ämneslärare och 1 ämneslärarinna samt 4 arbetslärare och 2 arbetslärarinnor. Dessutom finnas lärare i musik och gymnastik.

Blindundervisningen afser att bibringa de blinda barnen dels ett kunskapsmått jämförligt med det, som inhämtas i folkskolan, dels sådan färdighet i handverk och handarbete, att de om möjligt kunna förtjäna sitt uppehälle. Undervisningsämnen vid institutet, hvars kurs varar omkring 6 år, äro kristendoms-kunskap, modersmålet, skrifning, räkning, geometri, geografi, historia, naturkunnighet, åskådningsöfningar, modellering, handverk och handarbete, musik, sång, pianostämning samt gymnastik. Eleverna äro dels betalande, för hvilka erlägges en afgift af 300 kronor om året, dels frielever, hvilka antingen intagas af direktionen eller äro frielever för de särskilda stiften och Stockholms stad.

Antalet lärjungar uppgick under skolåret 1896—97 till 86, hvaraf 47 gossar och 39 flickor.

Institutet har sig uppdragen blindlärarekandidaters utbildning och åtnjuter ett skärskildt anslag för tryckning af blindskriften.

Institutets byggnader vid Tomtebodan äro uppförda efter ritning af arkitekten Oskar Eriksson för en kostnad af 415,600 kronor. Hufvudbyggnaden innehåller lärosalar och verkstäder, bönsal och gymnastiksal, sofrum och dagrum för gossar och flickor samt bostäder för lärarepersonalen; dessutom finnes en handtverks- och sjukhusbyggnad, med hvilken är sammanbyggd en repslagarebana, samt ett ekonomihus.

MUSEER, BIBLIOTEK OCH ARKIV

AF

E. W. DAHLGREN.

Liksom de flesta af landets högre undervisningsanstalter äro förlagda till Stockholm, så är också hufvudstaden, af lätt insedda skäl, framför öfriga orter i riket tillgodosedd med museer och samlingar af olika slag. Af här ifrågakommande institutioner tillhör större antalet staten, åtskilliga upprätthållas af enskilda samfund, knappast någon är kommunens egendom och blott till några få lämna densamma bidrag i en eller annan form. Men för stadens invånare hafva dessa anstalter den största betydelse, ej blott såsom alltmer anlitade bildningsmedel, utan ock såsom mäktigt bidragande att hitlocka besökande från när och fjärran. Liksom om de anstalter, hvilka skildrats i föregående kapitel, gäller om dem, som här skola afhandlas, att framställningen måste vara helt kortfattad och knapphändig och att författareskapet i åtskilliga delar inskränker sig till sammanställning af andras meddelanden.

1. Museer.

*Nationalmuseum.*¹ Planen att i Stockholm grunda ett offentligt konstmuseum uppstod ursprungligen hos Gustaf III. Hans föräldrar, konung Adolf Fredrik och drottning Lovisa Ulrika, hade båda, hvar för sig, anlagt betydande samlingar af konstverk, särskildt taflor. En stor del af dessa samlingar hade inköpts från den ifrige konstvännen greve Carl Gustaf Tessin, som i synnerhet under åren 1739—1742, då han var Sveriges ambassadör i Paris, förvärfvat en dyrbar samling taflor, handteckningar och gravyrer, hvilken han sedermera till följd af irakade ekonomiska svårigheter till större delen

¹ Af e. o. amanuensen fil. dr J. KRUSE.

A. Lindahl fot.

156. Nationalmuseum, öfre vestibulen.

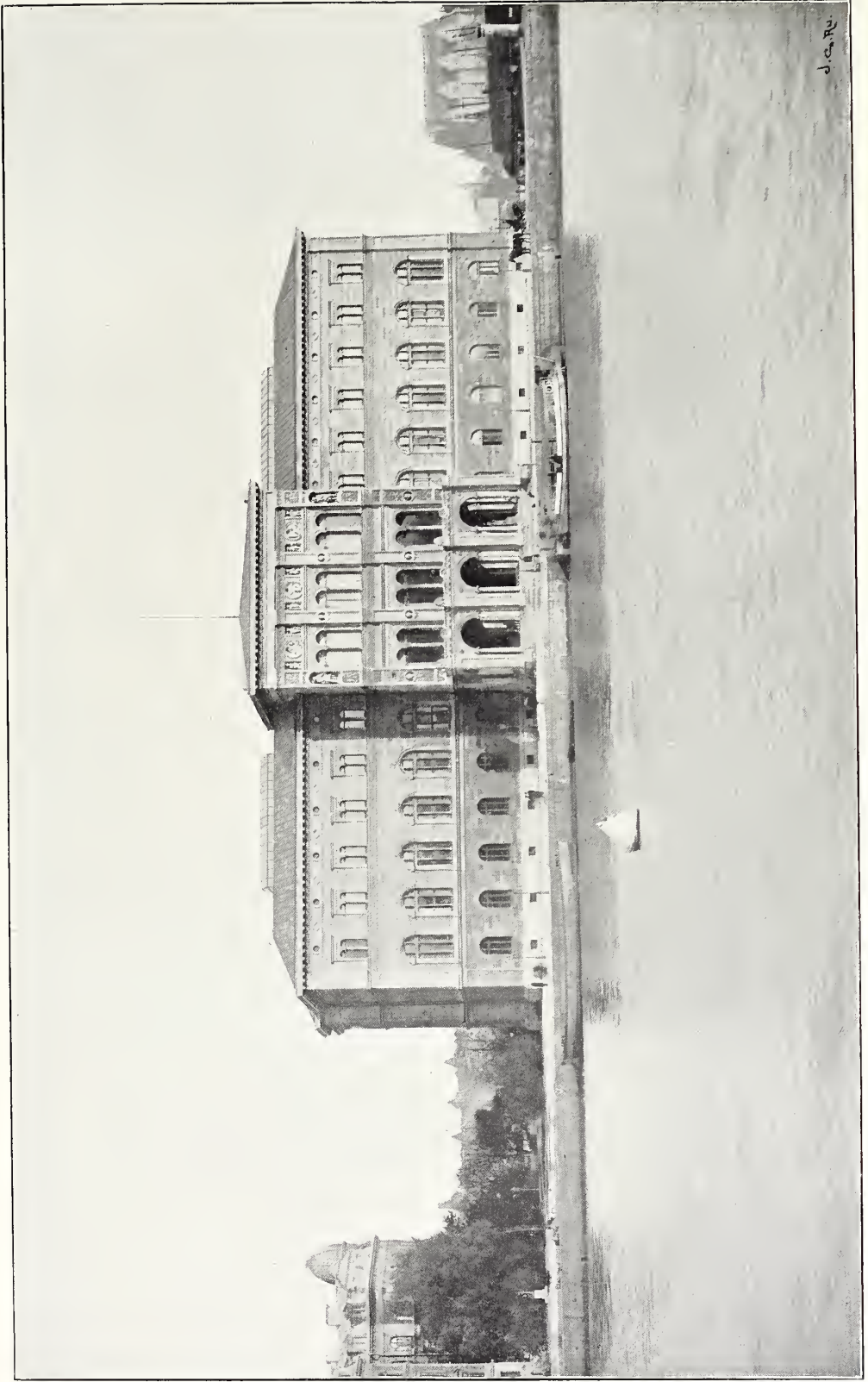
nödgades afyttra. Äfven Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas affärer blefvo med tiden alltmera intrasslade, så att deras konstsamlingar i sin ordning hotade att splittras, något som, hvad konungens tafvelgalleri beträffar, också delvis inträffade. Då Adolf Fredrik dött 1771, förklarades hans gäldbundna bo i konkurstillstånd, och hans konstsamlingar försåldes dels under hand, dels sannolikt på auktion. En del af den till omkring 300 nummer uppgående tafvelsamlingen räddades lyckligtvis från förskingring, i det Gustaf III för *egen räkning* inköpte 48 nummer (oberäknadt den från Tessin härstammande handteckningssamlingen) och Lovisa Ulrika 8 nummer. Genom en köpeafhandling af den 3 mars 1777 nödgades slutligen Lovisa Ulrika, för att få sina stora skulder betalda, till *svenska staten* för en summa af 400,000 daler silfvermynt öfverlåta besittningsrätten till »Lust-Slottet Drottningholm med Chinä Lust-Slott och det så kallade Canton»; i köpet medföljde drottningens till största delen här förvarade, till en mindre del till Fredrikshofs slott flyttade konstsamlingar (»Meubler, Schillerier, Porcelainer, Effecter och Lösören»).

Genom dessa båda inköp, Gustaf III:s eget från 1771 och statsinköpet från 1777, hade alltså en betydande tafvelsamling bildats, hvars hufvudbeståndsdelar utgjordes af verk ur de nederländska skolorna på 1600-talet och den franska på 1700-talet. Själf grundade Gustaf III en samling af företrädesvis antika skulpturer, hvilka inköpts dels genom konstagerter i Italien dels af konungen själf under hans resa i detta land 1783—1784. Äfven till en samling af modern svensk skulptur kan Gustaf III sägas hafva bildat stommen genom att beställa och inköpa arbeten af Sergel. Konungens länge hysta plan att sammanföra dessa element till ett offentligt konstmuseum mögnade hos honom under den italienska resan. Efter hemkomsten gaf han 1784 historiemålaren Louis Masreliez i uppdrag att ordna tafvelsamlingen på kungliga slottet till ett helt och däröfver upprätta förteckning, och ungefär vid samma tid torde Carl Fredrik Fredenheim börjat sin verksamhet såsom sakkunnigt biträde vid konstsamlingarnas ordnande. Gustaf III:s plan hade dock ännu ej hunnit utföras, då konungens död inträffade den 29 mars 1792.

Men redan den 28 juni s. å. tillkännagaf förmyndareregeringen genom ett utfärdadt kungl. bref, att konstmuseets upprättande skulle blifva en verklighet, och förordnades på samma gång Fredenheim till den nya institutionens chef. Gustaf III:s arfvingar afsade sig den 4 dec. 1792 till förmån för kronan alla anspråk på hans konstsamlingar. Museet fick sig plats anvisad i bottenvåningen af kungl. slottets nordöstra flygel under den lokal, som då upptogs af kungl. biblioteket. Här öppnades *kongl. museum* 1794, och kan den 16 oktober betraktas såsom dess invigningsdag. Museet innefattade då omkring 400 målningar och 300 skulpturverk förutom flera tusen gravyrer och handteckningar. Utrymmet, som redan från början var så knappt, att

blott de nederländska och de fåtaliga italienska målningarna kunde anordnas i museet, medan de franska och svenska dukarna upphängdes på Drottningholm, blef under årens lopp i mån af samlingarnas ökande alltmera otillräckligt. Vid riksdagen 1840 väcktes flera motioner angående nödvändigheten af ändamålsenligare förvaringsrum för statens konstsamlingar. Vid 1844—45 års riksdag begärde regeringen till en museibyggnad 750,000 kr., och med en rösts pluralitet beviljades anslaget. Därmed var dock frågan på långt när icke afgjord. Högst betydande ändringar i fråga om både plan, byggnadsplats och kostnadsbelopp gjordes under de följande åren. Ursprungligen hade man tänkt förlägga byggnaden till öfra delen af Kungsträdgården, men bestämde sig sedermera för den s. k. Kyrkholmen vid södra ändan af Blasieholmen. F. V. Scholanders ritningar, som lades till grund för det första förslaget, blefvo omarbetade, men vunno dock ej godkännande, utan till slut fick den tyske arkitekten F. A. Stüler i uppdrag att uppgöra ritningarna, efter hvilka byggnadsarbetet på 1850-talet tog sin början under ledning af dåvarande öfverstelöjtnanten G. af Kleen. Efter något öfver 12 års arbete stod museets yttre färdigt 1863, hvarefter inredningsarbetena vidtogo under uppsikt af Scholander. 1866 var museet färdigt äfven invändigt. Totalkostnaden uppgick då till i rundt tal 2,200,000 kronor, och hade i anledning af denna tredubbling af det ursprungliga kostnadsanslaget riksdagens offervillighet ytterligare tre gånger måst tagas i anspråk, nämligen vid riksdagarna 1856—57 (600,000 kr.), 1859—60 (380,000 kr.) samt 1862—63 (öfver 445,000 kr.). Nationalmuseum invigdes med den därstädes 1866 inrymda stora skandinaviska konstupställningen, som ägde rum samtidigt med den i Kungsträdgården anordnade skandinaviska industriutställningen.

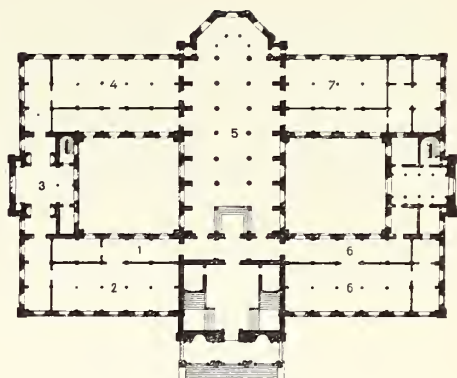
Nationalmuseum har ett härligt och friskt läge på den flata Kyrkudden midt emot kungl. slottets Logårdssida. Den ädla stilen påminner om den venetianska renässansens palats. Den stora rektangulära trevåningsbyggnadens dimensioner äro: längd 87 meter, bredd 57 meter, höjd 30 meter. Byggnadens yttersida täckes af omväxlande grå och röd kalksten. Fasadens midt lifvas af en stor framspringande öppen portik af grönaktig svensk marmor. Midtpartiet ofvanför portiken prydes af 6 medaljonger med porträtt i relief af skalderna Tegnér och Wallin, vetenskapsmännen Linné och Berzelius samt konstnärerna Ehrenstrahl och Fogelberg, hvarjämte äro anbragta marmorstoder af Sveriges berömdaste bildhuggare Sergel och namnkunnigaste arkitekt Nikodemus Tessin d. y. De stora väggnischerna inne i portiken på ömse sidor om ingången fyllas sedan 1897 af allegoriska bronsgrupper, till höger Kr. Erikssons »Konstforskning», till vänster Th. Lundbergs »Konst och slöjd». Äfven byggnadens öfriga sidor visa ett framskjutande midtparti, hvilket på östra sidan utgöres af en halfrund absid. I det inre afdelas byggnaden genom det väldiga trapphuset i tvenne hälfter, hvardera ordnande sig kring en öppen gård. Trappan, af hvit marmor,

J. C. P.

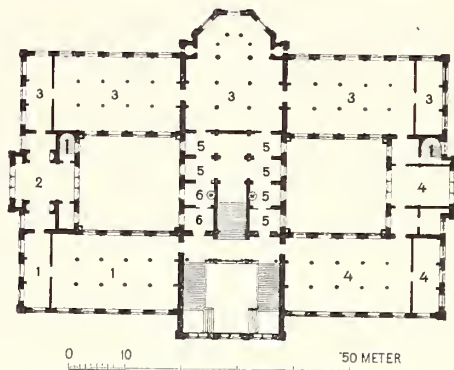
Historiska museum.

- 1, 2. Stenåldern.
3. Bronsåldern och järnåldern.
4. Järnåldern och medeltiden.
5. Kyrksalen.
6. Nyare tiden.
- 7: Myntkabinettet.

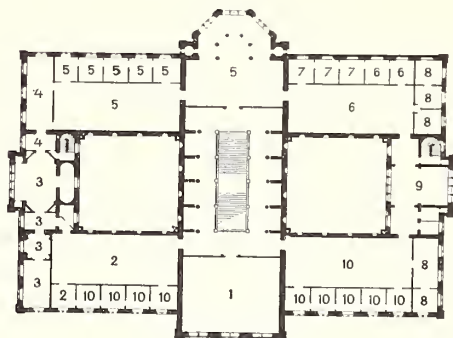
1:a våningen.

1. Keramik.
2. Glas-, metall- och stenföremål.
3. Skulptursamlingen.
4. Konstslöjdsamlingen.
5. Egyptologiska samlingen, föremål från Syrien och Cypern.
6. Arbetsrum.

2:a våningen.

1. Gravvirsalen.
2. Franska målningar.
- 3—5. Svenska målningar.
6. Italienska målningar.
7. Norska och danska målningar.
8. Arbetsrum.
9. Tyska målningar.
10. Nederländska målningar.

3:e våningen.

börjar i nedre vestibulen som dubbeltrappa för att sedan i öfre vestibulen stiga upp som en enda trappa. Nedre vestibulen prydes af Fogelbergs tre marmorstatyer Odin, Tor och Balder samt, sedan sommaren 1896, af Carl Larssons stora väggmålningar al fresco, hvilka framställa scener ur Sveriges konsthistoria, till höger (från ingången): Ehrenstrahl porträtterande Karl XI, Nikodemus Tessin öfverlämnande åt Härleman fullbordandet af Stockholms slott samt Taravals ritskola; till vänster: Lovisa Ulrika och C. G. Tessin betraktande konstblad i Drottningholms bibliotek, Gustaf III hälsande de från Italien hemförda skulpturverken samt Sergel i sin atelier fullbordande Amor och Psyche, medan Bellman knäpper på lutan. Den öfre, synnerligen vackra, ljusa och luftiga vestibulen smyckas af stora väggnischer markerade af höga korintiska kolonner af mörkådrig hvit marmor och fyllda af gipsafgjutningar efter antika skulpturer. De stora utställningssalarna äro till antalet 16, de smärre salarna, kabinetten och gallerierna omkring 50. Härtill komma arbetsrum, vindsgallerier m. m. En liten trappa förenar på södra sidan våningarna sins emellan. Lokalernas uppvärmning sker genom i järnrör cirkulerande vattenånga.

Den ursprungliga planen att i byggnaden inrymma äfven kungl. biblioteket visade sig omöjlig att genomföra. Utom de egentliga konstsamlingarna installerades emellertid i Nationalmuseum äfven vitterhetsakademien och de under denna lydande samlingarna, Statens historiska museum samt Mynt- och medaljkabinettet. Lokalerna för dessa senare institutioner, hvilka i administrativt hänseende äro fullkomligt skilda från konstsamlingarna («Konstafdelningen»), befinna sig i museets bottenvåning. De öfre våningarna upptagas af Konstafdelningen. Den under densamma sorterande Lifruskammaren öfverflyttades hösten 1884 till sin nuvarande lokal i kungl. slottet, och de lokaler, som på detta sätt blefvo lediga i Nationalmuseum, upptogos (i mellanvåningen) af den nyordnade, 1885 öppnade konstslöjdsamlingen samt (i öfre våningen) af gravyr- och handteckningssamlingen, hvilken uppflyttades från mellanvåningen. Den likaledes under konstafdelningen hörande egyptologiska samlingen inrymdes först i källarvåningen, men har sedermera blifvit placerad i mellanvåningen. Dels i mellanvåningen dels i öfre vestibulen uppställdes museets samling af gipsafgjutningar, hvilken grundlades, under det museet ännu höll på att byggas, genom ett af riksdagen beviljadt anslag af 20,000 kr. Samlingen af originalskulpturer äfvensom af antika vaser har sin plats i mellanvåningen, tafvelsamlingen i öfre våningen.

Efter musei-institutionens förste chef, Fredenheims, död 1803 inträdde under nära ett halft sekel en stagnationens eller rent af förfallets period. Michael Gustaf Anckarsvärd, som 1844—58 i egenskap af öfverintendent förestod museet, var den förste, som åter med kraft arbetade på att återinföra ordning och reda i detsamma, och detta arbete har sedermera fortsatts, ehuru

G. L. F.

159. Nationalmuseum, Svenska målningssalen.

Gen. lit. anst. fot.

först från och med 1881 en fullt planmässig katalogisering och genomförd vetenskaplig bearbetning af samlingarna tagit sin början.

Efter att under åren 1801—1868 hafva sorterat under öfverintendents-ämbetet erhöi museet sistnämnda år en bestämdare och ändamålsenligare organisation genom en sedermera (1880) i flera punkter ändrad särskild museistadga, hvarigenom institutionen ställdes under ecklesiastikdepartementet. Chefskapet utöfvas af en intendent, hvarjämte såsom ordinarie tjänstemän äro anställda två amanuenser och en konservator. Intendenten och amanuenserna vårda och bearbeta hvar sin af samlingarnas tre arbetsgrupper: 1:o skulpturverk och målningar, 2:o handteckningar och gravyrer, 3:o konstslöjdföremål. Konservatorns verksamhet rör frågor af konstnärligt-teknisk art. Dessutom finnas e. o. tjänstemän (för närvarande 6). En museinämnd af 5 ledamöter, bland hvilka intendenten och konservatorn äro själfskrifna, de öfriga förordnade af kungl. maj:t, handlägger och afgör vissa frågor, hufvudsakligen sådana, som röra inköp och annat förvärf för konstsamlingarna samt restaurering af konstverk, hvarjämte den på intendentens förslag kan antaga e. o. tjänstemän samt i allmänhet utöfvar en kontrollerande verksamhet. Nämndens verksamhet omfattar äfven Lifruskammaren.

Nationalmuseets ordinarie stat utgör för närvarande 47,350 kr., hvarjämte riksdagen sedan år 1885 årligen beviljat extra anslag å 4,000 kr. till konstslöjdsamlingen och 5,800 kr. till Lifruskammaren. Härtill komma omkr. 3,500 kr. årligen, som utgöra inkomsten af biljett- och katalogförsäljning. Af dessa medel äro till löner och arvoden anvisade 27,300 kr., till byggnadens och samlingarnas vård och underhåll 13,050 kr. samt till inköp för samlingarna 14,500 kr. Af inköpssumman användas till lefvande svenska konstnärers arbeten 6,000 kr., till »samlingarnas ökande» 6,500 kr. (hvaraf 3,000 kr. böra användas företrädesvis till norska och danska konstnärers arbeten) samt 2,000 kr. till konstslöjdföremål. Lyckligtvis kan museet till inköp af konstverk äfven disponera räntorna af tvenne större donationer (Julia Sofia Gieseckes 1880, tvenne fastigheter, som årligen inbringa omkr. 8,000 kr., samt Johan Henrik Scharps och hans hustrus 1890, ett kapital å 100,000 kr.), tack vare hvilka bl. a. väggmålningarna i trapphuset, hvilka kostat 50,000 kr., kunnat åstadkommas. Dessutom äger museet tvenne fonder å 10,000 kr. hvardera, testamenterade af Gustaf Lamm och afsedda till pris för litterära konstvetenskapliga arbeten samt studieresor.

Så väl genom inköp som talrika gåfvor af konstvänner och mecenater hafva museets samlingar småningom vunnit en stor tillväxt. Målningarna, som vid inflyttningen i det nya museet uppgingo till 1,066 nummer, uppgå 1897 till 1,531 nummer, trots en 1885 företagen utgallring af 211 nummer. Skulptursamlingen har under samma tid vuxit från 531 nr till 881, samlingen af gipsafgjutningar från 422 nr till 1,231, de antika vaserna och forn-

sakerna från 122 n:r till 1,648, den egyptologiska samlingen från 803 n:r till 942, handteckningssamlingen från 12,799 n:r till omkr. 23,000, gravvrsamlingen från omkr. 50,000 n:r till omkr. 84,000. Konstslöjdsamlingen, som vid sitt öppnande 1885 räknade 8,258 n:r, har vuxit till omkr. 10,400. En fotografisamling på omkr. 2,000 n:r har nyligen ordnats. Ett konsthistoriskt handbibliotek hör äfven till museet.

Nationalmuseum hålles öppet för allmänheten 6 dagar i veckan under 50 veckor om året. Söndagar, tisdagar och fredagar är inträdet fritt, ons-

Gen. lit. anst. fot.

160. Nationalmuseum, nedre vestibulen.

dag, torsdagar och lördagar kostar det 50 öre, måndagar är museet stängdt. Totalantalet besökande uppgår till omkring 160,000 årligen. En stigande benägenhet hos allmänheten för att förlägga besöken till fridagarna kan konstateras. Ensamt söndagsbesöken uppgingo år 1896 till omkring 125,000, medan besöken på söckendagarna uppgingo till 39,854 (här af 31,638 på fridagar, 5,047 på betalningsdagar och återstoden, 3,169, aflagda af de personer, som för studier eller kopiering innehade frikort). Fritt tillträde till samlingarna beviljades 1896 åt 312 personer (114 män, 198 kvinnor), af hvilka 124 (47 män, 77 kvinnor) erhöit frikort för kopiering i konstafdelningen, 14 (5 män, 9 kvinnor) för teckning i skulpturafdelningen, 122 (40 män, 82

kvinnor) för teckning i konstslöjdafdelningen samt 52 (22 män, 30 kvinnor) för studier i allmänhet. I handtecknings- och gravyr-samlingen ha under 1896 481 nummer tillhandahållits besökande för studier eller kopiering (36 n:r); under de närmast föregående åren var antalet högre, nämligen 601 (1895) och 826 (1894). I konstslöjdafdelningen tillhandahöllos föremål under 1896 537 gånger för studier och kopiering; denna siffra visar sig på jämnhöjd med de närmast föregående årens.

Statens historiska museum, är bland de äldsta, om ej det äldsta i sin art i Europa och har, i olikhet med en del andra museer, som härstamma från föregående århundradens kuriositetskabinett och dit en eller annan fornsak händelsevis kunde förirra sig, från början haft till bestämd uppgift att bevara minnena från forntiden. Museets första upphof kan ledas tillbaka till det af konung Karl XI:s förmyndarestyrelse år 1666 inrättade antikvitetskollegium, hvilket bland andra åligganden äfven fick i uppdrag att »grunda ett förvaringsrum för de forntida skatter, som kunde i jorden upphittas» — ännu finnes i museet ett bronssvärd, som inkom till samlingarna år 1670. I början växte dock samlingarna endast långsamt. Redan genom 1734 års lag tillförsäkrades visserligen hittaren fulla värdet och $\frac{1}{8}$ däröfver för de i jorden funna fornsaker af ädla metaller, som inlöstes af staten, men det dröjde länge, innan frukterna af denna lagbestämmelse visade sig. Ej heller torde samlingarna i äldre tider hafva åtnjutit den bästa vård. En ändring till det bättre inträdde, då vid antikvitetsarkivets upplösning 1786, dess samling af fornsaker öfverläts åt den samma år upplifvade Vitterhets-, Historie- och Antikvitets-akademien. Samlingen erhöll då plats i de rum, som upplätos åt akademien i f. d. Kungshuset, men hade här så när gått förlorad vid en eldsvåda i november 1802. Vid en inventering påföljande år räknade samlingen 374 nummer; den förvarades sedan provisoriskt i åtskilliga lokaler, företrädesvis inom kungl. slottet, tills år 1830 för ändamålet upplätos fyra små rum i kommandantsflygeln. Här vidtogos de första anordningarna för att till förevisning upplägga de viktigaste och dyrbaraste föremålen, men först 1846, sedan samlingarna blifvit inhysta i öfversta våningen i det kort förut af statsverket inköpta f. d. Ridderstolpeska huset vid Skeppsbron (nu telegrafverkets hus), kunde de hållas tillgängliga för allmänheten. Samlingarnas starka tillväxt gjorde emellertid denna lokal alltmera otillräcklig, och hösten 1865 började öfverflyttningen till det då fullbordade Nationalmuseets bottenvåning, där de sedermera allt ifrån den 15 juni 1866 hållits för allmänheten tillgängliga.

I äldre tider bekostades inköpen för samlingarna dels genom extra anslag af statsmedel, dels genom antikvitetsarkivets expensmedel och senare af Vitterhetsakademiens enskilda medel. Något bestämt statsanslag för ändamålet fanns ej, förrän rikets ständer vid 1840—41 års riksdag för Histo-

riska museum och kungl. myntkabinettet gemensamt beviljade ett anslag af 1,000 rdr b:o, hvilket vid följande riksdag ökades till 2,000 rdr. Detta anslag utgår numera med 6,000 kronor årligen. Dessutom hafva många större och mindre privatsamlingar förvärfvats för museet; bland dessa må särskildt nämnas bröderna Bruzeli samlingar från Skåne, provinsialläkaren O. C. Ekmans från Öland och Småland, lektor C. J. Bergmans från Gotland, major Ulfsparres m. fl. Samlingarna ökas emellertid ej blott genom direkta inköp af fornsaker, utan äfven genom utgräfningar, anställda dels af akademiens tjänstemän, dels af andra personer — under de senare åren 3 eller 4 under längre eller kortare tid hvarje sommar. På detta sätt tillföres museet det i vetenskapligt afseende bästa och viktigaste materialet.

Alla föremål i museet äro beskrifna i museets inventarium, hvilket för den äldre delen af samlingarna är utarbetadt af riksantikvarien B. E. Hildebrand och för den äldsta tiden grundar sig på lösa anteckningar af Peringskiöld m. fl. samt på tidigare inventarier af C. R. Berch och G. G. Adlerbeth. Allt eftersom den vetenskapliga forskningen fortskridit, har noggrannheten vid föremålens beskrifning ökat, och då samlingarnas årliga tillväxt understundom uppgår ända till 8,000 à 10,000 nummer, tager arbetet på inventariet en betydande tid i anspråk.

Samlingarna, hvilka omfatta föremål från de tre förhistoriska kulturperioderna, stenåldern, bronsåldern och järnåldern, äfvensom från medeltiden och, i ringare antal, från nyare tiden, äro ordnade kronologiskt och inom hvar och en af de nämnda stora kulturperioderna så vidt möjligt geografiskt. De gifva alltså en åskådlig bild af kulturens utveckling så väl i dess helhet som inom de särskilda provinserna.

Minnena från stenåldern upptaga tvenne salar, och man kan ej undgå att bli imponerad af den stora massan af här utställda föremål, uppgående till många tusen. Många exemplar af ungefär samma utseende äro här exponerade för att gifva ett begrepp om att stenåldern i Sverige varit en betydande epok af lång varaktighet och med en högt uppdrifven teknisk färdighet. I en följande sal möta oss först föremålen från bronsåldern, hvilken samling innesluter vapen, smycken och husgeråd af synnerligen eleganta och vackra former, ådagaläggande ett utbildadt sinne för formskönhet och en hög teknisk färdighet. Därefter är i samma rum uppställd en samling af föremål från Gotlands järnålder, enastående i sitt slag och bland annat visande, att denna ö långt före den Hanseatiska tiden varit af största betydelse för handeln å Östersjön. Särskildt förtjäna en del cislelade och förgyllda bronsarbeten att uppmärksammas. De äro utförda med en stilistisk säkerhet och fulländning, till hvilken motstycke knappast kan uppvisas å kontinenten. Silfverfynden, af hvilka flera hundra anträffats på Gotland, förtjäna äfven beaktande. I den återstående delen af tredje salen samt i den närmast intill liggande delen af den fjärde äro minnen från

järnåldern i det öfriga Sverige uppställda. Här tilldraga sig de rika fynden från Vendel i Uppland och från den gamla handelsstaden Birka framför allt en berättigad uppmärksamhet. Den medeltida samlingen, uppställd i en del af den fjärde salen samt den femte, den s. k. kyrksalen, äger många värdefulla föremål, och säkerligen finnes ingenstädes en så rik samling af altarskåp och dopfuntar som här. Den moderna afdelningen innesluter en hel del historiska minnen samt många kostbara och ovärderliga alster af de senaste århundradenas konstindustri.

I afseende å rikhaltighet och vetenskaplig anordning torde statens historiska museum vara ett af de allra förnämsta i Europa. Utanför Norden finnes ingen samling, som ger en så fullständig bild af hemlandets kulturutveckling.

Till museet ansluter sig dels ett bibliotek, dels ett antikvariskt-topografiskt arkiv, som bl. a. innehåller en synnerligen rik samling af teckningar och fotografier från svenska kyrkor och kyrkliga föremål. Den kände konsthistorikern professor C. G. Brunii efterlämnade ritningar och teckningar hafva på senaste åren blifvit införlifvade med denna planschsamling.

I nära samband med museet står *kungl. myntkabinettet*, hvilket likaledes ursprungligen lydde under antikvitetsarkivet. Riktadt genom inköp af åtskilliga privatsamlingar under 1700-talet, fick myntkabinettet sin väsentligaste tillökning genom drottning Lovisa Ulrikas stora och dyrbara, af C. G. Tessin grundlagda samling af antika och moderna mynt och medaljer, som år 1762 inköptes af staten för 21,150 rdr specie. Sedan myntkabinettet någon tid varit förenadt med »Kongl. museum» (konstsamlingarna), ställdes det år 1816 under Vitterhetsakademiens inseende. Myntkabinettet har sedan denna tid betydligt ökat och innehåller nu en särdeles rik och fullständig samling af svenska mynt och medaljer. Samlingen af utländska mynt och medaljer är äfven betydande; särskildt förtjänar samlingen af i Sverige funna arabiska och anglosaxiska mynt att framhållas.

Statens historiska museum och myntkabinettet vårdas under Vitterhetsakademiens öfverinseende, närmast af riksantikvarien, som i denna egenkap äfven är akademiens sekreterare. Till biträde vid samlingarnas vård och vetenskapliga bearbetning äro anställda 3 ordinarie och 4 extra ordinarie amanuenser.

Museet hålles för närvarande tillgängligt afgiftsfritt två dagar i veckan och öfriga dagar mot erläggande af afgift. För forskare är museet öppet alla dagar utan inträdesavgift; under senare åren hafva ej blott vetenskapsidkare utan äfven konstnärer och utöfvare af konstslöjd ganska flitigt begagnat samlingarna. Allmänhetens besök äro stadda i stark tillväxt: år 1873 uppgick de besökandes antal till öfver 28,000, år 1880 till öfver 29,000 och år 1896 utgjorde de 69,000.

Lifrustkammaren utgöres hufvudsakligen af de forna kungl. lifrust- och klädkammarna, af hvilka, såsom redan namnen angifva, den förra inrymde konungarnes vapen, den senare deras dräkter. Rustkammare funnos fordom på alla de kungl. slotten, men deras innehåll skiftade ständigt, allt efter som vapnen förbrukades eller på annat sätt disponerades; först långt fram på 1600-talet erhöll Lifrustkammaren på Stockholms slott karakter af historisk samling. Äfven kronans vapensamling, arsenalen, förvarades i äldre tider på Stockholms slott. Redan på 1600-talet framkommo planer att flytta rustkammaren från slottet till en egen för ändamålet uppförd arsenal, som också skulle inrymma de i fält eröfrade kanonerna och öfriga troféer. Någon byggnad blef visserligen icke uppförd, men 1691 öfverfördes vapensamlingen, som någon tid varit inhyst »i drottning Kristinas lusthus vid S:t Jakob» (nuvarande landtmäterikontoret), till det kort förut till kronan reducerade De la Gardieska palatset »Makalös», som från denna tid kallades Arsenalen. Kungl. lifrustkammaren förblef länge på slottet, men äfven den öfverflyttades, ovisst när, till Arsenalen. Af de båda samlingarna lydde den senare under hofförvaltningen, den förra under krigskollegium, men båda stodo under vård af en och samma rustmästare och voro uppställda om hvarandra. Arsenalen omfattade hufvudsakligen de äldre rustningarna och troféerna, medan lifrustkammaren utgjordes af våra konungars (fr. o. m. Johan III, ehuru först med Gustaf II Adolf mera fullständigt) krigs- och jaktvapen, dräkter som buro spår af erhållna blessyrer, krönings- och begravningsfanor, sadlar och schabrak, »rare och med konst tillverkade små persedlar», m. m.

Då Arsenalen år 1793 förändrades till dramatisk teater, flyttades dessa samlingar till Fredrikshof, där de dock ej fingo förblifva längre än till 1803, då slottet uppläts till kasern åt Svea lifgarde. Arsenalen inrymdes nu i vauxhallbyggnaden i norra delen af Kungsträdgården, men härifrån fördes år 1817 alla troféerna jämte de s. k. historiska rustningarna till Riddarholmskyrkan, och 1823 flyttades återstoden af samlingarna till den s. k. Confidencen vid Uhriksdal, där de fingo förblifva ända till 1850. I en för ändamålet upplåten lokal i arffurstens palats hopsamlades under de närmast därpå följande åren resterna af den på flera håll spridda lifrustkammaren, och samtidigt förenades därmed äfven den kungl. klädkammaren, innefattande en samling af kungliga dräkter fr. o. m. Gustaf II Adolf till våra dagar, hvilken samling dittills förvarats på kungl. slottet. Under de följande åren ökades samlingen betydligt, dels genom öfverförande till densamma af åtskilliga föremål, som förvarats på skilda håll, dels genom enskilda gåfvor. År 1856 hade lifrustkammaren emellertid måst öfverflyttas till en förhyrd lokal i Brunkebergs hotell, men erhöll år 1865 plats i nationalmuseum, där den också betydligt ökades, förmånligast genom Karl XV:s af 1,267 föremål bestående vapensamling, som 1873 genom testamente tillföll

svenska staten. Den sista af lifrustkammarens talrika lokalbyten, genom hvilka den särdeles i äldre tider lidit obotliga förluster, inträffade hösten 1884, då åt samlingarna upplätos de lokaler i slottets nordöstra flygel, som förut disponerats af kungl. biblioteket och Stenmuseum.

Lifrustkammarens öfverstyrelse, som på olika tid tillkommit olika myndigheter, uppdrogs 1867 åt Nationalmusei nämnd; den närmaste vården handhafves sedan 1880 af en särskild föreståndare, som sedan 1896 bär titeln intendent.

Samlingarna, hvilka nu omfatta 5,770 hufvudnummer, hafva sin största betydelse såsom en *svensk* historisk samling. Närmast gäller detta om vapensamlingen, hvilken ur rent vapenhistorisk synpunkt företer stora luckor och egentligen endast för 1500- och 1600-talens beväpning kan sägas vara något så när representativ. Däremot äger den inom så väl försvars- och anfallsvapnen som ock jaktvapnen enstaka praktstycken, hvilka höra till det förnämsta som vapentekniken kan uppvisa. Så t. ex. Karl IX:s bekanta rustning, ett mästerstycke af stålarbete, äfvensom en annan något äldre riddarrustning, hvars ornering i kall-emalj, etsning och guld torde vara nästan enastående. Bland de blanka vapnen finnas vidare de förnämsta spanska och tyska mästare företrädde, medan hvad skjutvapnen — pistoler och jaktgevär — beträffar, de franska och italienska verkstäderna från 1600-talet äro rikare företrädde här än i de förnämsta andra samlingar.

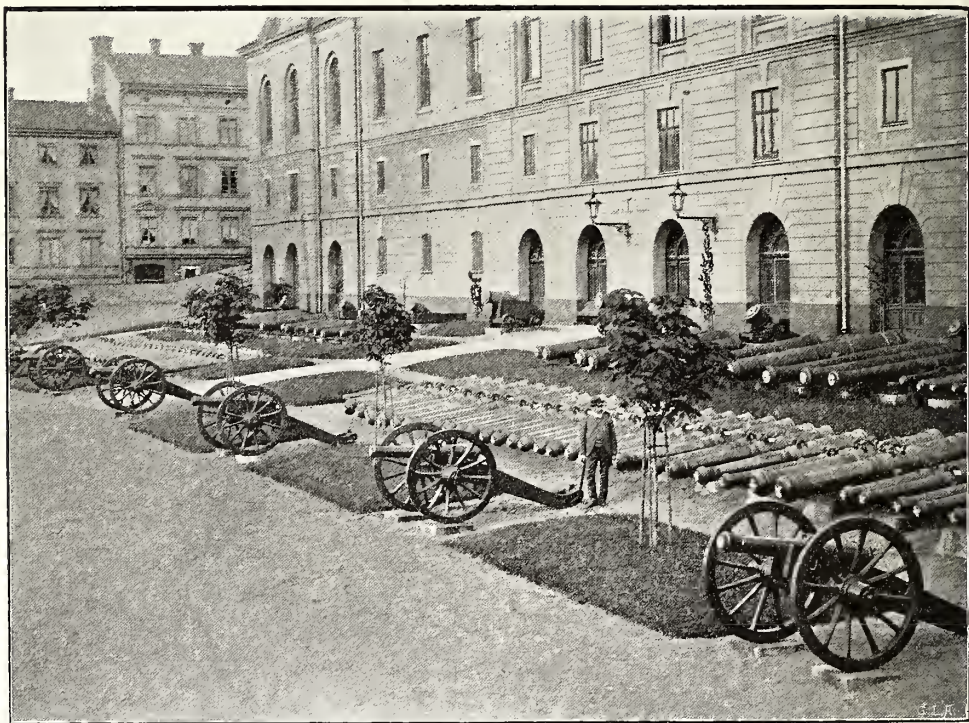
Största intresset torde dock kostymsamlingen, den f. d. kungl. klädkammaren, äga. Denna samling, hvars äldsta beståndsdel utgöres af Karl IX:s kröningsmantel, medan alla senare regenter där äro mer eller mindre rikt representerade, står utan motstycke och kan sägas gifva en tämligen uttömmande bild af klädedräktens utveckling från början af 1600-talet till midten af vårt århundrade. Med samlingen hafva f. ö. införlifvats den kungliga sadelkammaren, som innehåller en mängd rikt broderade sadlar och schabrak, äfvensom galavagnarna från slutet af 1600- och 1700-talen. Af dessa har en (år 1699) utförts i Paris efter teckningar af Berain och torde vara det förnämsta exemplar som bevarats af dessa dagars vagnindustri.

Lifrustkammaren åtnjuter ett extra statsanslag af 5,800 kronor årligen, hvartill kommer inkomsten af inträdesafgifter, som i medeltal uppgår till 400 kronor om året.

Samlingarna hållas tillgängliga för allmänheten utan afgift två dagar i veckan under månaderna maj—september och en dag i veckan under tiden oktober—april. Öfriga helgfria dagar lämnas tillträde mot afgift af 50 öre eller 1 krona.

Antalet besökande under tioårsperioden 1887—96 utgjorde 825,869 personer; största antalet uppvisar år 1891 med 108,643, minsta år 1887 med 63,126 personer.

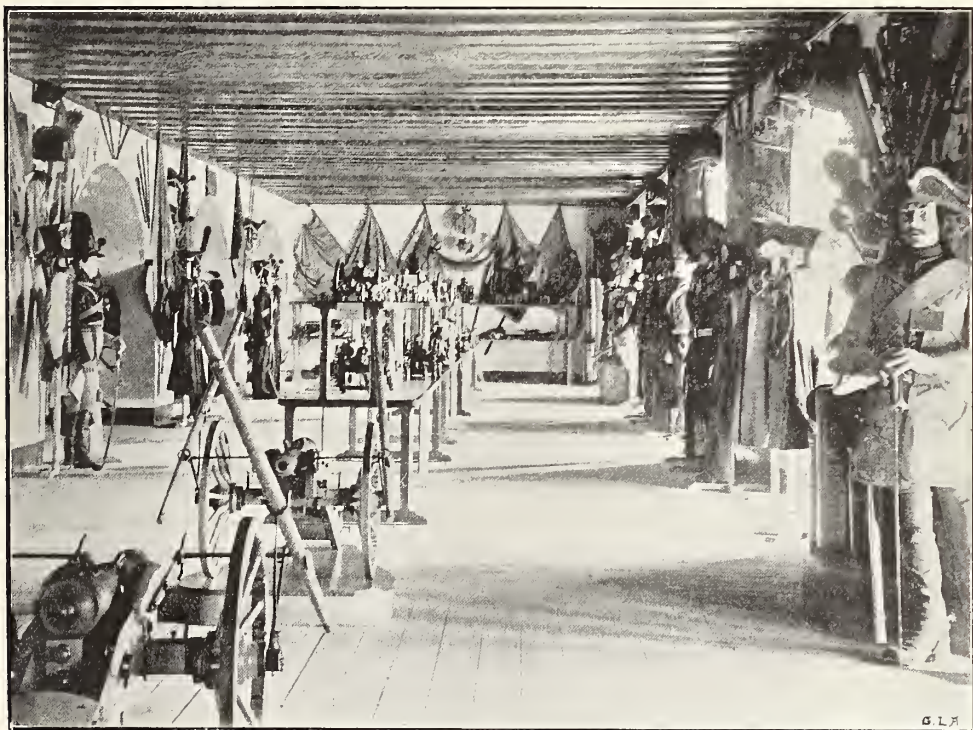
Artillerimuseet. År 1877 fick dåvarande löjtnanten, numera majoren F. A. Spak i uppdrag att sammanföra och till ett helt ordna så väl vid artillerigården i Stockholm befintliga troféer samt artilleri- och handvapensmodeller m. m. som äfven vid öfriga artilleriförråd i riket förvarade dylika effekter lämpliga till bildande af en artillerimodellkammare i Stockholm. Det härigenom uppkomna artillerimuseet, tillökadt genom köp, gåfvor och depositioner, innefattar för närvarande öfver 4,000 nummer fördelade på följande grupper: fält- och fästningspjäser med därtill hörande lavetter, fordon m. m.; modeller (i förminskad skala) till artillerimateriel m. m.; artilleri-

162. Eröfrade kanoner på Artillerigården.

ammunition; modeller af trä till vid svenska styckebruk gjutna och sprängskjutna kontrollpjäser jämte prof på kanonjärn; instrument, laddtyg och öfrig utredning för artilleriet; rid-, anspanss- och stallpersedlar; beklädnads- och personella utredningspersedlar (uniformer); regementstroféer (fanor, standarder och krigsmusikinstrument); skjutvapen (arnborst, gevär, karbiner, pistoler och revolverar); blanka vapen; eldhandvapensammunition; verktyg och öfriga föremål, framställande tillverkning, besiktning och rengöring af handvapen med tillhörande ammunition. Samlingarna, hvilka omfatta tiden från senare hälften af 1500-talet till våra dagar, äro så vidt möjligt inom hvarje grupp ordnade kronologiskt. De äro inrymda i bottenvåningen och våningen 1 trappa upp i stora tyghuset vid artillerigården; de större artilleri-

pjeserna äro upplagda på själfva gården. Flertalet af de eröfrade kanonerna förskrifva sig från tiden efter Karl XII:s död; af de stora massor dylika troféer, som svenska kronan dessförinnan ägde, har större delen blifvit nedsmält eller försåld, ett öde som drabbat äfven de flesta svenska metallkanoner från äldre tider. Dock bevarar museet åtskilliga märkliga prof på äldre så väl inhemsk som utländsk kanontillverkning, bl. a. den enda i Sverige befintliga läderkanonen från Gustaf II Adolfs tid. I öfrigt innehåller museet, utom talrika föremål af historiskt intresse, nära nog fullstän-

163. Artillerimuseum.

diga serier af svenska arméns handvapen, utrustningspersedlar m. m. från 1600-talets slut till innevarande tid.

Museet lyder genom tygmästaren i Stockholm under arméförvaltningens artilleridepartement och vårdas af en föreståndare med biträde af en tygunderofficer.

Museet hålles mot en afgift af 10 öre öppet hvarje onsdag kl. 1— $\frac{1}{2}$ 3 e. m. samt under månaderna oktober—maj utan afgift hvarje söndag. Antalet besökande under tioårsperioden 1887—96 utgjorde 55,278 personer, största antalet förstnämnda år med 8,727, minsta år 1889 med 2,912, hvilket år dock museet till följd af ombyggnad och reparation hölls för allmänheten stängdt under månaderna september—december.

Nordiska museet. Nära nog de flesta af de institutioner, som skildrats i denna och föregående afdelning af detta verk, hafva för sitt upphof att tacka initiativ af enskilda personer, och många af dem äga allt framgent bestånd genom en ofta storartad offervillighet och nit hos enskilda svenska män och kvinnor. Om ingen kan dock med mera berättigande sägas, att den är en enda persons verk, än om den numera världsberömda samling, som kallas Nordiska museet. Dess skapare och ännu verkande outtröttlige upprätthållare och styresman, fil. d:r ARTUR HAZELIUS, har genom detta sitt verk förvärfvat sig anspråk på outplånlig tacksamhet af svenska folket, icke minst af den del däraf som bygger och bor i landets hufvudstad.

Under en resa i Dalarna 1872 fick d:r Hazelius blicken öppen för den trängande nödvändigheten att söka rädda de kvarlevor af forntida seder och bruk, dräkter och husgeråd, som ännu voro bevarade, särdeles i aflägsna landsorter, men som hotades med undergång af nutidens nivellerande krafter: folkskolebildningen, de lättade kommunikationerna och den billiga fabriksindustrien. Han började genast själf att samla och lyckades snart intressera en mängd personer för att däri bistå honom. De sålunda hopbragta föremålen, belysande allmogens lif i förflutna tider, hade redan i oktober 1873 växt i en sådan omfattning, att d:r Hazelius då kunde öppna den första afdelningen af sitt museum i den södra af de s. k. Davidsonska paviljongerna, n:r 71 Drottninggatan. Museet benämndes till en början »Skandinavisk-etnografiska samlingen», och denna samling tillökades så snabbt, att 1874 en andra afdelning, äfven den innehållande företrädesvis allmogeföremål och föremål från Lappland, kunde öppnas i den norra paviljongen; år 1875 öppnades samlingens 3:e afdelning, omfattande föremål från Norge, i huset n:r 45 Drottninggatan och 1877 följde 4:e och 5:e afdelningarna, ägnade företrädesvis åt handverksskräens och de högre ståndens kultur, i huset n:r 79 Drottninggatan.

Samtliga dessa lokaler voro förhyrda, och museet hade redan första året af sin tillvaro att gälda ett hyresbelopp af 2,420 kronor. Denna utgiftspost växte naturligtvis hastigt, och närmast för att bidra till dess täckande beviljades för år 1875 för första gången ett statsanslag åt museet af 5,000 kronor; hyresbeloppet utgjorde för samma år 5,916 kronor. Då emellertid lokalerna blott kunde tjäna till att provisoriskt inhysa samlingarna och dessas splittring på flere olika håll medförde väsentliga olägenheter, väcktes redan från början tanken på att bereda dem ett stadigvarande hem i en särskild museibyggnad. För detta ändamål utfärdades år 1876 ett upprop till allmänheten att lämna bidrag till museet, hvilket hade till följd bildandet af en byggnadsfond, som redan följande år, förnämligast genom inkomsten af en då i Stockholm anordnad basar, vuxit till ett belopp af nära 69,000 kronor.

Då samlingarna ursprungligen bildats och till en början väsentligen förkofrats och underhållits medelst stiftarens enskilda tillgångar, voro de till större delen att betrakta som hans enskilda tillhörighet. För att emellertid förebygga, att de i framtiden skulle kunna blifva skingrade, öfverlät dr Hazelius i mars 1874 den genom gåfvor tillkomna delen af museet till svenska staten, och för att än ytterligare betrygga museets ställning erbjöd han detsamma, i september 1879, med full äganderätt åt staten. Detta anbud blef dock icke af regeringen och riksdagen antaget, förnämligast af farhåga för de dryga utgifter som därigenom skulle ådragas det allmänna, och antagligen har detta afslag ländt till museets fromma, enär därigenom åt dess föreståndare och styrelse bevarats den handlingsfrihet och själfständighet, hvarförotan den senare storartade utvecklingen varit omöjlig. Då det emellertid syntes högst angeläget att på annat sätt ställa institutionen på fastare fot än hittills, utfärdade dr Hazelius den 18 april 1880 ett öfverlåtelsebref, hvarigenom han ställde *Nordiska museet*, med hvilket namn samlingen från denna tid kallades, »såsom en själfständig austalt under en särskild styrelse för att under all framtid och i alla väsentliga delar orubbad uti Sveriges hufvudstad förvaras, vårdas och förevisas». Uti öfverlåtelsen inbegreps icke blott äganderätten till alla museets tillhörigheter, så väl samlingarna som anordningarna för deras förvaring och dekorativa utstyrelse, äfvensom museets fonder, utan med en sällspord offervillighet förband sig stiftaren att personligen ansvara för museets skuld, då uppgående till öfver 66,000 kronor, äfvensom för den brist, som framdeles årligen kunde uppkomma. Den nämnda styrelsen, bestående jämte föreståndaren af fem, af honom tillkallade män, trädde omedelbart i verksamhet och bekräftade genom sin underskrift den 28 april 1880 »Stadgar för Nordiska museet och dess styrelse». Samtidigt utfärdade ett antal framstående personer i så väl Stockholm som landsorten inbjudan till bildande af en förening, hvars ändamål framgår af den antagna benämningen »Samfundet för Nordiska museets främjande». I detta samfund, hvars styrelse utgöres af museets nämnd, kan enhvar, man eller kvinna, svensk eller främling, som önskar verka för samfundets ändamål, blifva ledamot. De af ledamöterna utgående afgifter, olika för »stiftande» och »bidragande» ledamöter, användas på föreskrifvet sätt för museets ändamål och granskas af utsedda revisorer. Angående museets angelägenheter i öfrigt har samfundet ingen bestämmanderätt.

Uti denna år 1880 fastställda organisation har under den följande tiden ingen väsentlig ändring blifvit vidtagen. Så mycket större har den utveckling varit, som museet själf under de förfutna 17 åren haft att uppvisa.

Museet förvarades vid tiden för den ofvannämnda öfverlåtelsen, såsom sagdt, i 4 särskilda lokaler. Härutinnan har sedan dess den ändring skett, att den norska afdelningen 1887 blifvit flyttad från nr 45 till nr 77 Drott-

ninggatan, hvilken egendom jämte den bredvidliggande n:r 79, som redan förut till större delen förhyrts för museet, blifvit af detsamma inköpt för tillsammans 290,000 kronor. En ny afdelning, inneslutande den farmaceutiska samlingen m. m., öppnades 1887 i n:r 68 Drottninggatan, men flyttades 1889 till huset n:r 88 samma gata, som fortfarande inrymmer nämnda samling jämte museets marinafdelning, och dessutom innehåller ett rum i rokokostil och en år 1888 från Flensburg inköpt nordfrisisk stuginteriör, framställande ett boningsrum sådant det antagligen sett ut vid midten af 1600-talet. Ännu en ny lokal erhöll museet 1890, denna gång långt aflägsen från de öfriga, nämligen lägenheten Framnäs på Djurgården, som för 15,000 kr. inköptes af grefve W. von Hallwyl för att öfverlämnas till Nordiska museet. Här inrymdes dels de möbler och andra föremål, som tillhört John Ericssons arbetsrum i New-York, dels minnen från det gamla Stockholm, modeller af danska bondgårdar, föremål från Grönland m. m. Förvärfvet af Framnäs utgjorde inledningen till en ännu mera betydelsefull områdesutvidgning å Djurgården: år 1891 inköptes icke blott lägenheten Skansen utan äfven det i närheten däraf belägna Belvederetornet med tillhörande område. *Skansen* är emellertid så väl för Nordiska museet som för det moderna Stockholm en inrättning af den betydelsen, att däråt bör ägnas en särskild framställning.

Under det de ständigt växande samlingarna kräfde oupphörliga lokalutvidgningar, blef naturligtvis museets egen byggnadsfråga alltmera brännande. Den år 1876 grundade byggnadsfonden uppgick vid 1880 års slut till 83,000 kronor, och redan samma år hade museets nämnd till kungl. maj:t ingifvit ansökan om upplåtelse af Lejonslätten å Djurgården till byggnadsplats åt museet. Denna hemställan bifölls den 17 april 1882 med det villkor, att om icke byggnadsarbetet före den 14 mars 1889 blifvit i vidsträcktare mån påbörjad och fortsatt i enlighet med gillade ritningar, upplåtelsen af Lejonslätten till museet skulle anses förfallen. En utfärdad inbjudning till in- och utländska arkitekter att insända täflingsritningar framkallade icke mindre än 15 förslag, och första priset tilldelades arkitekten V. Manhot i Mannheim, men då ingen af de uppgjorda byggnadsritningarna syntes fullt tillfredsställande, uppdrogs åt M. Isæus och I. G. Clason att utarbeta nya förslag till eskisser och detaljerade ritningar i hufvudsaklig öfverensstämmelse med en af museets styresman uppgjord grundplan för byggnaden. Efter professor Isæus' år 1890 inträffade död fullgjordes detta uppdrag väsentligen af professor Clason ensam. Redan den 24 oktober 1888, sextonde årsdagen af museets första afdelnings öppnande för allmänheten, hade det första spadtaget till grundgräfning för byggnaden tagits, och den 25 april 1892 erhöles kungl. maj:ts tillstånd att uppföra en del af densamma. Då museet, dels till följd af sin storlek, dels på grund af sin egendomliga beskaffenhet, kräfver en mycket stor byggnadskomplex, så har man af eko-

nomiska skäl nödgats inskränka sig till att uppföra endast så stor del af densamma, som man med tillgängliga medel trott sig kunna bringa under tak. Man har gjort början med den bakre, mot galärvarfvet vettande delen, afsedd att innehålla allmogehallen, och af denna är det endast en tredjedel, för 1897 års utställning försedd med en tillfällig tillbyggnad, som nu står färdig. Den hade vid 1896 års slut kräft en byggnadskostnad af omkring 630,300 kronor, och af museets byggnadsmedel, hopbragta genom gåfvor, basarer och lotterier, återstod vid 1896 års slut ett belopp af 34,022 kronor.

Om museets utveckling efter den tid detsamma genom sin stiftares öfverlåtelsebref blef offentlig egendom, vittna följande uppgifter. Samlin-

164. Föreslagen byggnad för Nordiska museet på Lejonslätten.

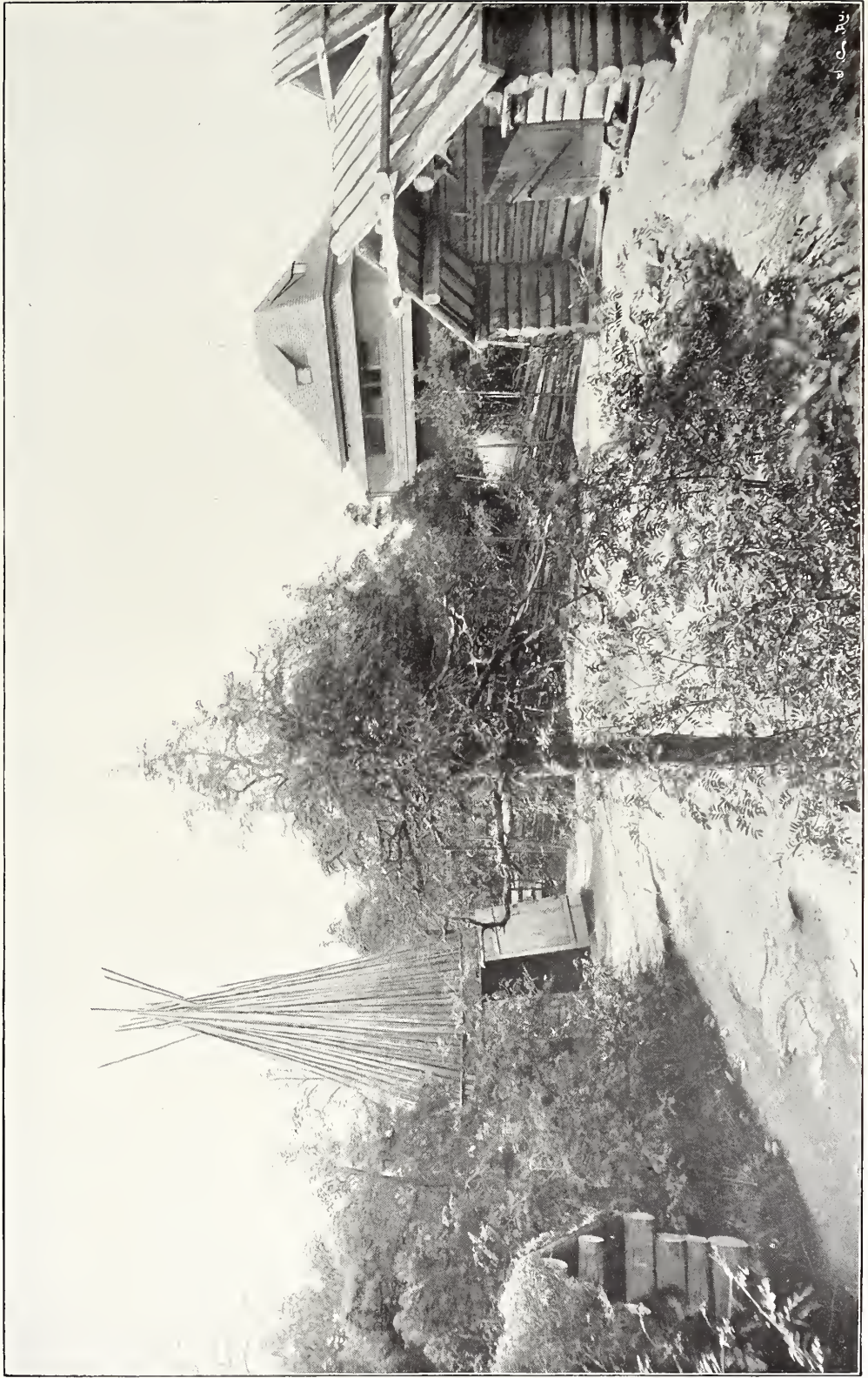
garna, hvilka 1880 omfattade 26,000 nummer, hade vid 1896 års slut växt in på det 83:e tusendet, hvarvid likväl är att märka, att många katalognummer hvar för sig innefatta flera hundratal föremål. Af 12,252 gifvare hafva från samlingens första bildande till 1896 års slut skänkts tillsammans mer än 51,400 föremål. Till inköp (och fraktkostnader) hade under samma tid användts 374,815 kronor. Bland de till summan mest betydande inköpen må nämnas dem, som gjordes å auktion efter byggmästaren E. A. Boman 1887 (6,500 kr.) och i all synnerhet de, hvarigenom vid de i Köln hållna auktionerna å juveleraren Chr. Hammers stora samlingar åt Sverige återbördades föremål för en kostnad af emellan 40- och 50,000 kronor. Dessa och åtskilliga andra inköp hafva möjliggjorts genom särskildt för ändamålet gifna bidrag af enskilda personer. Äfven till uppehållande af museets verksamhet i öfrigt har det fått mottaga talrika och delvis bety-

dande penningedonationer. Sammanlagda beloppet af dessa utgjorde vid 1896 års slut den ansefliga summan af 247,370 kronor, och dock äro häri ej inräknade gåfvor som influtit till Skansen och Bredablick och till museets byggnadsfond. Till täckande af de betydande utgifterna har museet i öfrigt haft såsom inkomst dels statsanslag, såsom sagdt först beviljadt för 1875 med 5,000 kronor och sedan småningom ökad samt från och med år 1891 utgående med 25,000 kronor årligen, vidare inträdesafgifter och bidrag från samfundet till museets främjande, hvilket samfund vid 1896 års slut räknade 231 ständiga och 3,121 öfriga stiftande ledamöter. I allt hafva museets inkomster under åren 1873—95 uppgått till 1,055,510 kronor, men då samtliga utgifter under samma tid belöpt sig till 1,236,812 kronor, framgår att museet häftar i en icke obetydlig skuld, för hvilken styresmannen personligen enligt sitt åtagande af 1880 står i ansvar.

En redogörelse för de rikhaltiga samlingarnas innehåll kan gifvetvis här ej lämnas annat än i största korthet. Museet omfattar föremål från Sverige, Norge, Danmark, Island (och för jämförelse äfven till någon del från Tyskland och Holland), vidare från Lappland — utom från svenska, äfven från norska, finska och ryska lappmarkerna — från Finland, Östersjöprovinserna samt till någon del från finska folk i det inre Ryssland och slutligen från det redan i förra årtusendet af nordbor bebyggda och Danmark ännu tillhöriga Grönland.

Inom den *svenska* afdelningen möta vi först en utställning af förhistoriska fynd från sten-, brons- och järnåldern i Norden, hvilken afdelning ej afser att täfla med de långt rikhaltigare och fullständigare samlingarna i statens historiska museum, men som dock innesluter flere värdefulla föremål.

Såsom redan sagts, bildades museets första grundval af dräkter, smycken, redskap, husgeråd o. s. v., som insamlats i svenska bondehem, och för forskaren ligger otvifvelaktigt fortfarande häri museets tyngdpunkt. Att på detta område i främsta rummet framhålla äro de med yttersta noggrannhet anordnade och med i naturlig storlek modellerade figurer försedda interiörerna, hvilka visa gammaldags allmogehem med inredning, bohag och husfolk från provinserna Skåne, Halland, Södermanland, Dalarne och Helsingland. Dessutom finnas landskapsbilder med figurgrupper anordnade från sistnämnda landskap och från Lule lappmark, samt enstaka figurer eller mindre grupper från några svenska landskap, liksom äfven från Norge, Lappland och Finland, hvilka senare till följd af sammanhanget redan här må omtalas. Vid sidan af dessa interiörer och figurgrupper, hvilka gifva sammanförda bilder af allmogens dräkt- och boningsförhållanden inom landets skilda delar, finnas rikhaltiga serier af inom dessa förekommande redskap, husgeråd, dräkter och slöjdalster. Att ens tillnärmelsevis redogöra för dessa skulle taga ett vida större utrymme i anspråk än hvad här kan ifrågakomma, och vi inskränka oss därför till att anföra följande.

Särdeles talrikt representerade äro handmanglar, selvbågar och lokträn, hvilka alla genom sin förvånansvärdt omväxlande, men påtagligen från jämförelsevis få grundtyper utgrenade ornamentik äro af mycket stort intresse. Särskildt torde detta vara fallet med mangelbräderna, hos hvilka vissa sinnbildsartade tecken tyckas spela en betydande roll såsom grundelement för sedan ofta mycket inveckladt stiliserade prydnader. Af stort etnografiskt värde äro vidare de tahirika å trä ristade kalendrarna (runstafvarna) — museet äger sammanlagdt från Sverige, Norge och Östersjöprovinserna omkring 250 sådana; de på liknande sätt ristade räkenskaps- och protokollsstafvarna rörande byns angelägenheter, nämligen bystockar, rotekafflar, gärdesgårdskafflar, gästbudskafflar, knäffingar och hvad de allt heta; de till sammankallande till bystämma och andra gemensamma angelägenheter använda bytrumorna och bylurarna; samt de för reglering af byalagets skjuts-, härbergerings-, ringnings-, snöplognings- och vallskyldighet brukade olika slags byklubborna, hvilka med vissa mellantider cirkulerade från hushåll till hushåll. Såsom för nordligaste Skandinavien karakteristiska redskap må vidare påpekas skidor och skarbågar, s. k. trygor, ett slag om de nordamerikanska indianernes snöskor mycket erinrande fortskaffningsmedel, hvilka i norra delarna af den skandinaviska halfön äfven användas för hästar. Bland föremål från Dalarne äro de i romansk stilriktning utförda, med drakhufvuden avslutade klädstängerna mycket egendomliga. Såsom inhemskt lergods af folkligt skaplynnne förekomma fat med figurer, ornament och inskrifter, ljusstakar af flere egendomliga former och hvarjehanda originella bordskärl. Träkärlen framträda i många gestalter såsom bällar, snipskålar, kåsor o. s. v., hvilka bevisligen äro af mycket åldrig härkomst. Silfver har af den svenska allmogen alltid ansetts såsom ett eftersträfvansvärdt bevis på burgenhet, och smycken af denna metall hafva därför i äldre tider talrikt förekommit. Särskildt från Skåne äger museet en mycket stor samling dylika. De textila alstren af allmogeslöjd äro ganska olikartade inom landets skilda delar. Otvifvelaktigt taga de sydligare provinserna, så hvad beträffar konstskicklighet som färgsinne, härvidlag första priset. Bland redskap för denna slöjdart äro brickväfapparater för band samt en skånsk upprättstående väfstol med uppsatt tapisseriväfnad särskildt ålderdomliga. Genom sin granna utsirning i ögonen fallande äro de för linuppfästning vid spånad ämnade rockhufvudena och rockbladen, hvilka i den mera ögonfägnande än praktiska form, de här i regel förekomma, dock väl mest användts till fästmanspresenter åt den utkorade. Mycket roliga äro ej sällan de naiva, men på betydligt gammal härkomst eller åtminstone frändskap häntydande allmogemålningarna å linne, hvilka användts att vid högtidliga tillfällen kläda stugans väggar. Äfven väfnader i fornärfda, ofta mycket smakfulla mönster tillverkades för liknande ändamål. Bland äldre folkliga musikinstrument må utom fiolen nämnas säckpipan, nyckelharpan och näfverluren.

Samlingen från *Norge*, hvilken i rikedom öfverträffar detta lands egna museer, ådrager sig särskildt de besökandes beundran genom de konstnärligt utförda träsniderierna; de om ovanligt godt färgsinne vittnande målningarna å de välarbetade och i flere gestalter förekommande trädryckeskärnen; de af allmogemän tillverkade särdeles välgjorda silfversmyckena (särskildt de från Telemarken); samt de ovanligt färgharmoniska väfnaderna, i synnerhet när dessa utförts i gobelinsteknik. Slädar och sadlar, lokor och selkrokar belysa de gamla fortskaffningsmedlens historia, och utsirade skrin, kistor, skåp, bänkar och stolar m. m. bohagets utveckling under samma tider. Vi märka äfven här ett stort antal runstafvar, en samling nationella musikinstrument, mångtaliga serier af mangelbräden samt dessutom bälten och slidknifvar af åldrigt kynne. Kruthornen äro med stor omsorg snidade med bilder, som ofta behandla ämnen ur saga och myt. Yxan var i Norge likasom i Sverige fordomdags bondens vanligaste vapen och hans ständiga följeslagare utom hemmet. Då genom myndigheternas ingripande denna sed slutligen måste bortläggas, tillgreps man i Norge i stället i yxform arbetade käppar. Museet kan här uppvisa en intressant serie af gradvis inträdande öfvergångar från den bredeggade krigiska yxtypen till allt elegantare sådana samt sedan en vidtagande käppserie, som antager ett mer och mer fredligt utseende.

Island visar genom sina träsnideriers och silfversmidens fulländning sin forna lifliga förbindelse med Norge, dock har under tidernas lopp äfven här en själfständig prägel utbildat sig, hvilken i formskönhet och renhet i stil t. o. m. öfverträffar de norska frändtyperna.

Danmark är jämförelsevis fattigare företrädt inom museet. Bland föremål från detta land må nämnas en del särdeles granna dräktpersedlar tillhörande kvinnodräkter i olika landsdelar, en del snidade träföremål, såsom mangelbräden, klapprån m. m., samt väfnader och broderier från Amager, Hedebo o. s. v.

Från *Finland* finnes en samling af de för de nordligare finsk-ugriska folken så utmärkande näfverarbetena, hvilka i detta fall utgöras af skor och stöflar, renslar (kontar), saltflaskor, slidor för knifvar o. s. v.; ja till och med tåg finnas tillverkade af björkens ytterbark. Denna för finnarne egendomliga slöjd kämmetecknar likaledes de landsdelar i Sverige, dit en del finnar för inemot trehundra år sedan invandrat, och har där utbredt sig äfven till den svenska befolkningen. Vidare finnas här dräkter, smycken och hvarjehanda ganska ursprungliga redskap, såsom t. ex. fiskekrokar af trä och ben. Beaktansvärda äro de nu mycket sällsynta, finnarne ensamt tillhörande strängaspel, som kallas kantele, och som omtalas redan i det finska nationaleposet Kalevala; museet äger häraf ett flertal.

Bland från *Östersjöprovinserna* sig härledande föremål må särskildt nämnas runstafvar, såsom varande på en gång mycket sällsynta och af högt

kulturhistoriskt värde, då de sannolikt leda sina anor från den af historien förgätna tid, när Estlands kust erhöll en svensk befolkning.

Lappland är i Nordiska museet mycket rikt representeradt, och man anträffar där utan tvifvel den största samling af lappska föremål, som någonstades är till finnandes. Bland tillhörande föremål äro mest att framhålla de utmärkt väl utarbetade sniderierna i ren- och älghorn samt de nu mycket sällsynta broderierna med tenntråd, af hvilka museet äger ett värdefullt förråd. Utom dräkter och dräktdelar, smycken, husgeråd, renseldon och andra redskap, finna vi här trolltrummor, hvilka noaiden (sjamanen) brukade

A. Rydén fot.

166. Skansen: Högstuga från Mora, interiör.

vid sina besvärjelser, afgudar (seitar), bestående af sällsamt naturdanade stenar o. s. v. Äfven finnes en ej obetydlig samling jordfynd, belysande lapparnes äldsta odlingsskeden och bestående af dels redskap af skiffer, dels vapen och smycken af metall, hvilka senare tydligen förskrifva sig från beröring med de germanska nordborna under senare järnåldern.

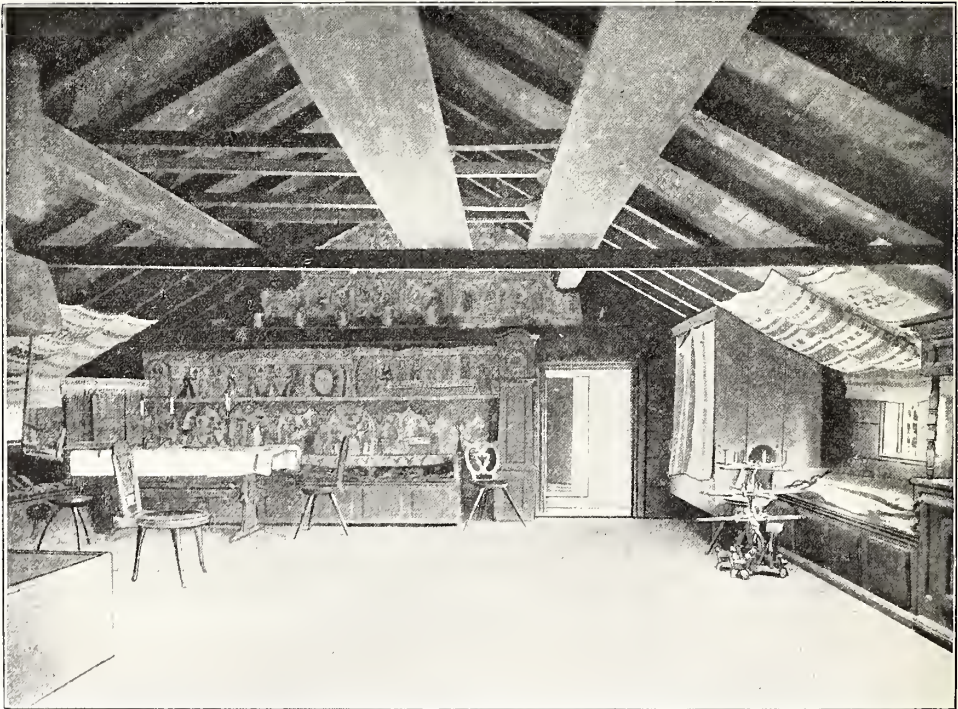
Grönlands-afdelningen innehåller kajaker och redskap för säljakt, en mycket rikhaltig samling stenredskap från de grönländska eskimoernes forntid, dräkter, husgeråd m. m.

Afdelningarna för de s. k. *högre stånden* innefatta möbler och hela möblemang jämte mindre bohag och lyxföremål i renässans, barock, rokoko och empire samt den därur framgångna stilriktning, som kännetecknar förra

A. Rydin fot.

167. Skansen: Kyrkhultstugan, exteriör.

A. Rydin fot.

168. Skansen: Kyrkhultstugan, interiör.

hälften af vårt århundrade, allt naturligtvis så vidt möjligt sammanbragdt med hänsyn till nordisk tillverkning af de hitförda föremålen. Hit hör vidare en afdelning belysande kostymhistorien inom de högre klasserna, en större samling ordnar, föreningstecken, sigillstampar o. s. v. samt en samling minnen af framstående svenska män och kvinnor med lithörande porträttsamlingar o. d. Från medeltiden finnas flere dyrbara föremål, så mindre som större. Dessutom äger museet äfven en kyrklig afdelning af i flere hänseenden betydande värde.

Bland de afdelningar, som bära industriell prägel, är framför allt att märka samlingen af porsliner, fajanser och stengods, som i synnerhet framstår genom de talrika fajanserna från de svenska porslinsfabrikerna Rörstrand (anlagd 1729) och Marieberg (anlagd 1758), men äfven innefattar en ej oansenlig samling tyskt stengods, däribland ett krus från 1590 med svenska riksvapnet och kungliga Vasahusets sköldemärke. I sammanhang med denna afdelning står museets glassamling med sina mångtaliga och månggestaltade gamla glas och flaskor. Vi inskränka oss till att här vidare omnämna, att museet äger en mycket omfattande samling af mässings-, koppar-, tenn- och järnarbeten af ofta högt uppdrifven konstfärdighet; vidare en särskild samling lergods och kakel; en samling musikinstrument; en afdelning för textil konst, innefattande väfnader, broderier och spetsar; en vapensamling samt en mycket stor samling föremål, som belysa de svenska handverksskrånas historia. För att ge en föreställning om denna sistnämndas rikhaltighet må anföras, att den räknar skräldådor, oftast af mycket framstående arbete, liksom skrävålkomor, hvaribland flere äro ett särdeles dyrbart och konstnärligt guldsmedsarbete, i hundratal. Härtill komma åldermansklubbor, fanor, mästestycken, skråsigill o. s. v. samt dessutom ett helt arkiv omfattande handlingar rörande de skilda skränas uppkomst och historia.

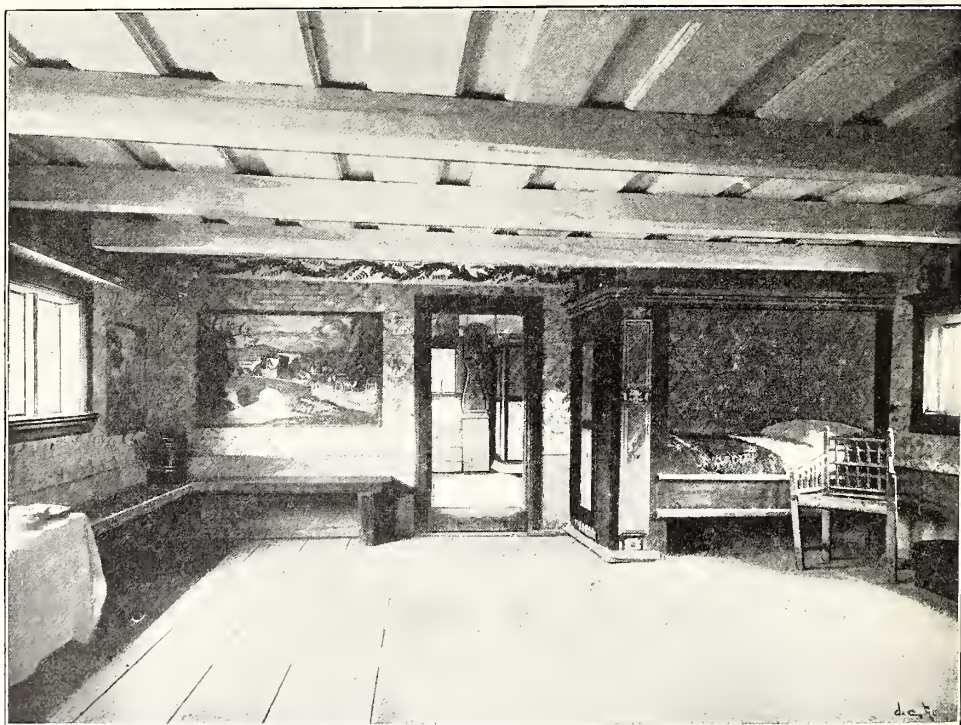
Museet äger vidare en afdelning belysande skroek och öfvertro, till hvilken väl äfven må hänföras samlingen af till julens frande efter gammal sed hörande föremål (julbröd, julstjärnor, julbockar o. s. v.); en afdelning belysande straffväsendets historia; en för brandväsen; en för marinväsen; en för postväsen samt slutligen en mycket rikhaltig farmaceutisk afdelning.

Skansen. Om Nordiska museet i och för sig kan betraktas som en inrättning af nära nog allenastående art, så gäller detta i än högre mått om den filial däraf, som är förlagd till den plats, som bär det numera för alla stockholmsbor och stockholmsresande välbekanta namnet Skansen. Det är ofvan sagdt, att för museet förvärfvats hela interiörer af allmogehus, visande dessas inredning med bohag, husgeråd och allt, och dessa interiörer hafva med rätta räknats bland det mest instruktiva af museets mångskiftande innehåll. Tanken låg då nära, att man borde söka med museet införlifva hela bostaden, ej blott det inre, utan äfven det yttre, och att göra detta i

A. Rydin fot.

169. Skansen: Bollnässtugan, exteriör.

A. Rydin fot.

170. Skansen: Bollnässtugan, interiör.

den omfattning, att man skulle kunna där så vidt möjligt följa det nordiska boningshusets historia. Härmed var friluftsmuseets idé gifven. Ett tillfälle att realisera densamma gafs då, såsom ofvan nämnts, museets styresman år 1891 lyckades förvärfva så väl Skansen som det därintill liggande Belvédèreområdet; det förra inköptes för 25,000 kronor från juveleraren Chr. Hammer, det senare för 100,000 kronor från byggmästaren A. G. Janson. Den sistnämnda betydliga inköpssumman har åvägabragts på sådant sätt, att dr. Hazelius lyckats förmå 111 personer att årligen under 10 år för ändamålet lämna ett bidrag af 100 kronor hvardera.

Genom de båda inköpen hade Nordiska museet lyckats förvärfva ett för ofvan angifna ändamål särdeles gynnsamt område. Beläget på Djurgårdsbergens från Teaterslätten och Djurgårdsbrunnsviken brant uppstigande platå, omfattar det ett stycke typisk svensk natur: skrofliga klippor, öppna backslutningar, löf- och barrskog i angenäm omväxling; och från platåns kanter öppna sig de härligaste utsikter, vare sig man riktar blicken öfver Brunnsvikens stilla vatten och Ladugårdsgärdes skogomkransade slätt eller öfver stadens husmassor och lifliga hamnområde. Genast efter förvärfvet grep man sig an med platsens ordnande: vägar anlades, dammarna rensades, träd och buskar planterades, och under ledning af byggmästare från skilda landsdelar uppfördes en del stugor. Den 11 oktober 1891 hölls Skansens invigningsfest. Under den följande tiden hafva anläggningarna alltjämt utvidgats: nya stugor och andra byggnader hafva tillkommit, den redan 1891 grundlagda zoologiska trädgården har väsentligt tillvuxit, en botanisk trädgård har blifvit anlagd m. m., samt slutligen har själfva området ökats och afrundats genom tvenne nya förvärf, det ena 1896, då för 50,000 kronor inlöstes det stycke af Skansens ursprungliga område, som herr Hammer allt dittills behållit för förvarande af sina egna samlingar, och 1897, då konungen till Nordiska museet upplät besittningsrätten till det klippområde, som ligger utanför nedre Skansens mot staden vettande terrass. Här har på allra sista tiden anlagts en monumental trappuppgång, och vid sidan däraf befordras numera de besökande snabbt och bekvämt med den nyanlagda bergbauan från slätten upp till krönet af bergshöjden. Efter alla dessa utvidgningar omfattar för närvarande Skansen jämte Framnäs en vidd af något mer än 230,000 kv.-meter.

Om vi kasta en hastig blick på Skansens anläggningar, och till en början fästa oss vid hvad de lära oss om den nordiska bostadens beskaffenhet, så anträffa vi först de enklaste former, hvari densamma inom vårt fädernesland förekommer, nämligen lappens kåta. I Skansens lappläger finna vi de flyttande nomadernas så väl sommar- som vinterkåtor och därjämte den till formen något afvikande fasta kåtan från Jämtlands lappmarker samt vidare de för en lappska lägerplats egendomliga byggnaderna, såsom redskapsskjul (luove), visthusbod (njalla) m. m. Och detta lappläger är ej

en död museibild; det är befolkadt med verkliga lappar, med lapphundar och renar, hvilka senare ha sitt tillhåll på det därintill gränsande Ren-gärdet och Renberget.

Nära nog lika primitiva som lappens kåta äro den fattige backstugusittarens »stenstuga», från Jämshögs socken i norra Blekinge, och de mera tillfälliga bostäder, som kolare uppföra åt sig till skydd under arbetet vid milan. Skansen äger tvenne till formen olika kolarkojor, den ena från Småland, den andra från Västmanland; om lifvet i skogarna vittnar för öfrigt så väl »tjärdalen», af småländsk konstruktion, som »nyingen», tvenne på hvarandra lagda furustammar, mellan hvilka eld antändes, hvarmed skogshuggare och timmerflottare hålla sig varma, då de nödgas tillbringa natten under bar himmel.

Ursprungliga äro äfven de byggnader, som möta oss på den jämtländska »fäbodvallen», en naturtrogen afbildning af anläggningarna på en jämtländsk »säter», dit boskapen drifves om sommaren och där osten och smöret tillredes. Här se vi det af groft tillyxade stockar uppförda »ståriset», där »fäbodjäsentan» har sitt nattläger, den torftäckta »mjölkbuan», där smöret kärnas, den sockertoppsformiga »köksskålen», afsedd för ostberedningen, och slutligen »fjösset», där kor af fjällras, getter och får äro inhysta. Ej långt från »fäbodvallen» träffas »slogboden», ett skjul som i Dalarna uppföres till skydd för slätterkarlarne, då de långt från bebodda orter äro sysselsatta med slättern på de vidsträckta myrmarkerna.

Från Dalarna finna vi på Skansen ytterligare tvenne egendomliga byggnader, nämligen »högstugan» från Mora och »hackstugan» från Orsa. Den förra, som härstammar från Östnors by — den är nämligen ej en afbildning, utan själfva den gamla byggnaden — är en ryggåsstuga och innehåller tvenne rum och en liten förstuga. I det större rummet ses husfadern i sin »kubbstol» sysselsatt med urmakeri, sedan gammalt bedrifvet såsom husslöjd i Mora socken; af inredningen framstå särskildt de naiva målningarna med ämnen ur bibliska historien, och framför allt de karakteristiska klädstängerna i taket, hvilkas ornering — snidade drakhufvuden, romanska bladverk, valknutar m. m. — häntyder på mycket gamla förebilder. Orsastugan åter är en af de små bodar, i hvilka de kvarnstenar hackas och sågas, som af ålder utgjort denna orts förnämsta slöjdalster.

En typ för bostadens utseende i södra Sverige finna vi i »Kyrkhultstugan» från Blekinge. Här har den låga ryggåsstugan på hvardera sidan fått en tillbyggnad, »låga loft» och »höga loft», af hvilka det förra har två, det senare, om vinden medräknas, tre våningar. Ryggåsstugan innesluter själfva boningsrummet med sin murade eldstad och väggfasta bänkar och tak och väggar prydda med väfda hängkläden och målade bonader; »låga loft» innehåller väfkammare, och af »höga loft» användes nedre botten till gäst-rum och den öfre till förvaringsrum för spannmål. »Bihaven» på framsidan

171. Oktorpsgården, exteriör.

A. Rydén fot.

172. Oktorpsgården, interiör.

Skansen.

173. Laxbrostugan, exteriör.

A. Rydén fot.

174. Laxbrostugan, interiör.

Skansen.

och humlegården på baksidan öka den måleriska verkan, som denna stuga gör med sitt torftäckta tak och sin hvitmenade, uppåt afsmalnande skorsten.

En ej mindre egendomlig typ för en bondgård i de forna danska provinserna är Oktorpsgården från Slöinge socken i Halland, hittills Skansens största allmogebyggnad. Här är boningshuset, äfven det en ryggåsstuga flankerad af tvenne loftsbyggnader, sammanbyggdt med uthusen och omsluter tillsammans med dessa en fyrkantig gård. Uthuslängorna bestå af ej mindre än 15 särskilda afdelningar: drängstuga, tröskloge, foderlada, fähus, häststall m. m., och dessutom finnes ett fristående litet uthus, brygghuset, förr under husbehofsbränningens dagar användt till bränneri. Samtliga uthus äro byggda af ek. Denna gård förvärfvades 1895 för Skansen, och kostnaderna för dess inköp och uppförande hafva uppgått till öfver 14,000 kronor.

På ett längre framskridet utvecklingsstadium stå de båda öfriga på Skansen uppförda bostäderna från mellersta Sverige, Bollnässtugan och Laxbrostugan. Den förra är visserligen liksom Morastugan uppförd af knuthugget timmer med mossa i springorna, men inredningen är icke längre ryggåsstugans, utan rummen ha paneltak, fönstren äro högre, och de tre resliga skorstenarna

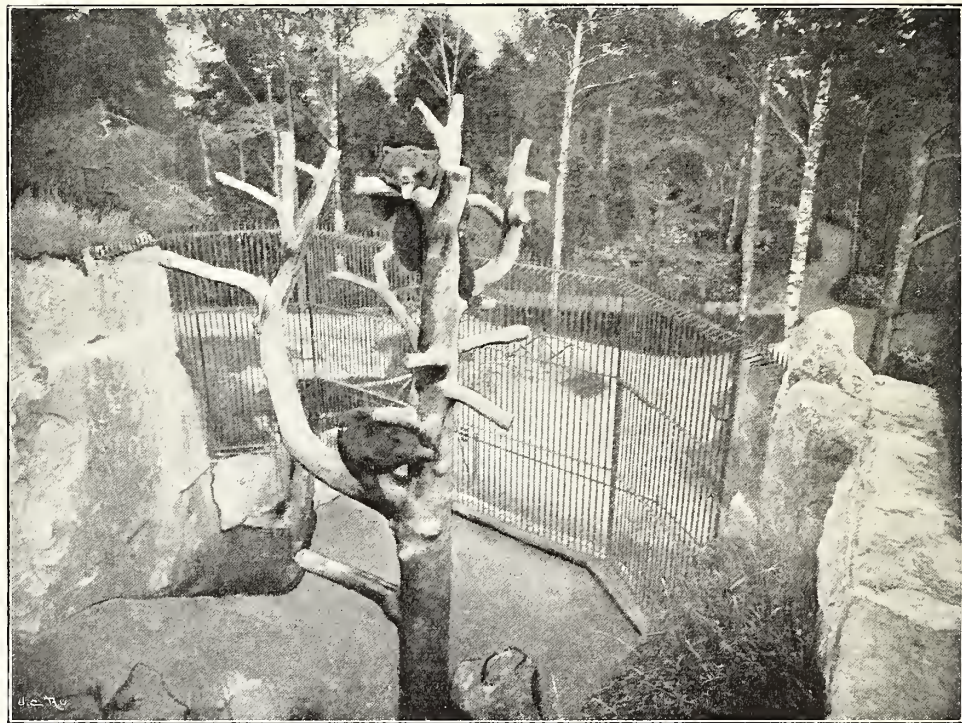
A. Rydin fot. 175. Skansen: Hällestadsstapeln.

ådagalägga, att eldstäderna nått en större utveckling. Byggnaden innehåller 4 rum: »harrstugan», »millakammaren», »barstugan» och där innanför »gafvelkammaren» eller »framkammaren». De målningar, som pryda väggar och tak, stå ej på den vanliga allmokekonstens naiva ståndpunkt; man känner också konstnärens namn; han hette Jonas Hartman, och han utförde sitt arbete år 1786. Stugan var emellertid då redan gammal; den är uppförd på 1600-talet och flyttades till Skansen 1892 från Herteby i Bollnäs socken i Helsingland.

Laxbrostugan åter tillhör ej allmogebyggnaderna; den är en gammal bergsmansgård från Ljusnarsbergs socken i Nya Kopparbergs bergslag och

visar huru herremannaklassen bodde under senare hälften af 1600-talet. I det inre äro särskildt takmålningarna anmärkningsvärda; i öfrigt är stugan så väl till det yttre som det inre restaurerad, dock med bibehållande af det gamla verkets dimensioner och med iakttagande af samma arbets sätt som vid stugans uppförande användes. Äfven bohaget härstammar ej från stugan; utan är sammanfördt ur Nordiska museets rikhaltiga samlingar af möbler och husgeråd från Nordens barocktid.

Bland gamla byggnader, som ej varit afsedda till bostäder, märkas på Skansen dels den egendomliga fatburen från Björkvik i Östergötland (kopia),

A. Rydin fot.

176. Skansen: Björngrottan.

dels de båda klockstaplarna, den från Håsjö i Jämtland, hvars original är uppfördt år 1690, och den från Hällestad i Östergötland, som är själfva den ursprungliga, i slutet af 1720-talet uppförda och af Hällestads församling till Skansen skänkta byggnaden. Staplarna resa sina smäckra spiror på hvar sin utkant af Skansens område, och äro synliga på långt håll, liksom de själfva erbjuda förträffliga utsiktspunkter. — I detta sammanhang bör äfven nämnas Emanuel Swedenborgs lusthus, hvilket hittflyttadt från sin ursprungliga plats, nr 43 Hornsgatan, innesluter några minnen af den frejdade siaren.

Utom byggnader innehåller friluftsmuseet en mängd andra föremål, såsom runstenar och milstolpar, grafvårdar och fattigbössor, spöpåle och straffstock m. m. samt på den s. k. »Offerholmen» i en af de små dammarna,

åtskilliga ting, hvarmed öfvertro och vidskepelse varit förenade, såsom lap-parnes primitiva afgudabilder (sejtar), älfkvarnar, offerstack m. m. dyl.

Förut är nämndt att redan kort efter det Skansen förvärfvats där började anläggas en zoologisk trädgård; denna har sedan dess så ökats, att antalet djur vid 1896 års slut uppgick till omkring 1,000 af 164 olika arter. Utom de förut omtalade renarna finnas här af tamdjur hundar af flera slag, skogsrussar, karelska och andra hästar, fjällnöt, getter m. m. och åtskilliga slag af fjäderfä. Skandinaviens vilda fauna är rikt representerad: af rofdjur finna vi björnar, vargar, räfvar, järfvar m. fl., af idislare älg och dofhjort, af gnagare harar och ekorrar o. s. v. samt dessutom en rik samling af foglar och ett akvarium innehållande åtskilliga kräldjur och fiskar.

På tal om Skansen kan man ej underlåta att omnämna de fester, som där firas; dessa räknas nu till Stockholms mest omtyckta folknöjen och hafva utan tvifvel en ej ringa betydelse genom den väckelse de gifva till fosterländskt sinnelag och det tillfälle de bereda till förströelser af ädlare art än kaféer och varietéer. Sedan några år tillbaka firas årligen på Skansen en stor vårfest med marknad, festtåg och tillställningar af hvarjehanda slag, hvaraf den ofta betydande inkomsten anslås till anläggningarnas underhåll, men dessutom högtidlighållas våra större nationella bemärkelsedagar, ja alla söndagar — särskildt »folksöndagarna», då inträdesafgiften är ned-satt — kunna kallas för festdagar och locka till Skansen betydliga män-niskomassor.

* * *

Antalet besökande i Nordiska museets samtliga afdelningar utgjorde under åren t. o. m. 1890 i medeltal omkring 20,000 årligen. År 1891, det år då Skansen öppnades, växte besöken till mer än 29,000, och den följande femårsperioden visar en årlig medelsiffra af 229,757 besökande, hvilken mer än något annat ådagalägger den popularitet, som Skansen förvärfvat sig. Från museets första öppnande till slutet af år 1896 har detsamma besökts af 1,528,931 personer, bland hvilka 90,995 erhållit fritt tillträde.

* * *

Karolinska Institutets museer. Det forna collegium medicum ägde en del samlingar af instrumenter, bandager, naturalier och andra preparater, och ur dessa samlingar, som vid institutets bildande öfverlämnades till det-samma, framgick först och främst det *anatomiska museet*. Dess egentlige skapare var den berömde anatomen Anders Retzius, och museet har sin största märkvärdighet uti den samling af kranier, som han grundlade. Denna samling var på hans tid den ojämförligt största och vackraste, som fanns, och den äger ännu genom sin rikedom på typer och såsom grund-valen för Anders Retzii etnologiska system ett oskattbart värde. Utom

anatomiska preparat af olika slag innehåller museet äfven en större komparativ skelettsamling. Genom en eldsvåda den 2 oktober 1892 förstördes tyvärr en ej ringa del af så väl de mänskliga skeletten som kranierna; särskildt är förlusten af den lappska samlingen härvid att beklaga. — Institutet äger äfven ett *patologiskt-anatomiskt museum*, en *farmakologisk samling* och ett *hygieniskt museum*, för hvilket senare redogöres i följande afdelning af detta verk.

Naturhistoriska riksmuseet tillhör staten, men står under inseende af kungl. vetenskapsakademien. Akademien hade af gammalt ägt ett naturaliekabinett, hvilket bland annat af värde innehöll det forna konung Adolf Fredriks museum, ursprungligen anlagdt på Ulriksdal och beskrifvet af Linné. År 1819 erbjöd frih. Gustaf von Pajkull på vissa villkor åt kungl. maj:t och kronan sitt berömda, på Vallox-Säby inrättade museum, och sedan detta anbud blifvit antaget, fick vetenskapsakademien i uppdrag att mottaga samlingen, som förklarades skola utgöra början till ett riksmuseum. Sedan samlingen flyttats till Stockholm, uppställdes den tillsammans med akademiens egna samlingar i akademiens hus, n:r 30 Stora Nygatan, och för dess vård anvisades från och med år 1820 af statsmedel ett anslag af 1,350 kronor, hvaraf en del skulle utgå såsom lön åt en af akademien utsedd intendent. Den ursprungliga lokalen blef emellertid snart för trång, och riksmusei tillväxt var den förnämsta anledningen till att akademien beslöt att skaffa sig ett nytt hus, det forna Westmanska vid Adolf Fredriks plan, som inköptes för 70,500 kronor och för sitt nya ändamål apterades delvis med bidrag af statsmedel. Samma år, 1830, som akademien inflyttade i den egendom hon ännu bebor, stadfästes för riksmuseum en ny stat, som upptog tre intendent-er, en för de zoologiska, en för de botaniska och en för de mineralogiska samlingarna. I den nya, för sin tid väl inrättade och rymliga lokalen tillväxte museet raskt. Om dess utveckling vittnar i främsta rummet det tid efter annan tillgodosedda behofvet af nya intendent-platser; såhunda tillsattes år 1841 en intendent för de entomologiska samlingarna och en för samlingarna af lägre evertebrater, 1864 tillkom en intendent för den paleontologiska afdelningen och 1885 en för samlingarna af arkegoniater och fossila växter. Äfven genom ett ständigt växande behof af ökad utrymme har museets tillväxt gjort sig kännbar. Redan på 1840-talet fann akademien sig af denna anledning, liksom ock för att förekomma eldfara, föranlåten att inlösa hela den återstående, med en mängd trähus bebyggda delen af kvarteret Grönlandet norra, hvars södra del akademien, såsom sagdt förut förvärfvat. Sedan inköpet blifvit öfvertaget af staten, beviljades dels vid riksdagen 1856—58 ett belopp af 450,000 kronor för tillbyggnad af akademiens hus, dels vid riksdagen 1863 ett anslag af 98,000 kronor för reparation och omändring af den gamla delen af huset. Efter

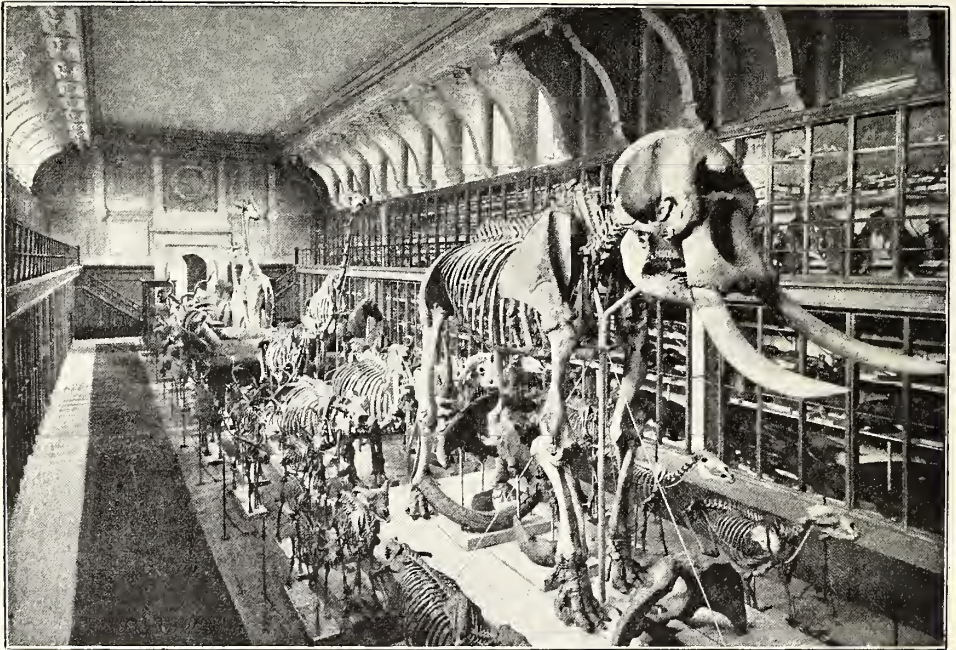
byggnadsarbetenas fullbordande öppnades museet i de nya lokalerna den 25 juni 1866. Det dröjde emellertid icke länge innan äfven dessa visade sig alltför trånga. För att bereda plats till blifvande utvidgning beviljade redan 1874 års riksdag ett belopp af 250,000 kronor till inköp af det midt emot akademiens hus belägna kvarteret Grönlandet södra, men de förnyade framställningar, som gjorts om beviljande af anslag för kvarterets bebyggande, hafva hittills icke rönt framgång.

Naturhistoriska riksmuseum omfattar för närvarande 7 afdelningar. Af de tre zoologiska är *vertebratafdelningen* den äldsta och den som är mest representerad i de för allmänheten tillgängliga museirummen. Den utländska samlingen omfattar djurformer, så väl uppstoppade som spritlagda och skeletter, från alla delar af världen, men bäst företrädd torde Sydafrikas fauna vara genom de storartade samlingar, som Johan August Wahlberg hopbragte under sina fyra resor och som sedan fått värdefulla bidrag genom de svenska resandena J. F. Victorin och G. de Vylder. Vidare märkas här Johan Hedenborgs rika samlingar från Balkanhalfön, Syrien och Egypten samt de samlingar, som hopbragts under fregatten Eugénies världsomsegling, de svenska arktiska resorna, särskildt Vegaexpeditionen, m. fl. Särskildt anmärkningsvärd är museets samling af hvalskelett, inrymd i en särskild byggnad å gården till egendomen i kvarteret Grönlandet södra. Här märkes ett helt skelett af den numera mycket sällsynta grönländshvalen, med en fullständig uppsättning af barder, hvilka ensamma representera ett värde af omkring 10,000 kronor, vidare skelett af blåhval, finnhval m. fl., hvarförutom ett icke obetydligt antal skelett af brist på utrymme äro magasinerade.

Inom vertebratafdelningen bilda den skandinaviska faunans representanter en egen afdelning; denna afdelning grundlades af Sven Nilsson, under det han var intendent vid museum (1828—31), och har sedan så förkofrats, att den torde vara nära nog komplett.

Riksmusei *entomologiska* afdelning omfattade, innan den ställdes under en egen intendent, hufvudsakligen de samlingar, som i förra århundradet gjorts af friherre Carl De Geer till Leufsta, samt af den förut nämnda Pajjkullska samlingen. Anledningen till intendenturens upprättande var närmast att densamma gjordes till villkor vid öfverlämnandet af kommerserådet C. J. Schönherrs storartade insektsamling; denna omfattade i öfver 52,000 exemplar nära 20,000 arter och är särskildt betydelsefull såsom innehållande typerna till Schönherrs berömda arbete om Curculioniderna. Numera omfattar riksmusei entomologiska afdelning en i det närmaste komplett samling af skandinaviska insekter samt i den synnerligen rikhaltiga utländska samlingen företrädesvis afrikanska former, insamlade under Wahlbergs resor och under senaste tid af de svenska forskare, som besökt Kamerunlandet.

Samlingen af *lägre evertabrater* grundades af intendenten B. F. Fries genom insamling vid Bohusläns kust, men fick, såsom sagdt, först 1841 i den berömda zoologen Sven Lovén en egen vårdare. Denna afdelning erhöill en högst betydande tillökning genom de samlingar, som gjordes under fregatten Eugénies världsomsegling (1851—53), men af ännu större vikt i vetenskapligt hänseende voro de samlingar, som hemfördes af de talrika svenska polarexpeditionerna och af hvilka naturligtvis det mesta tillföll afdelningen för lägre evertabrater. Härigenom har evertabratafaunan i de arktiska hafven, från Grönlands västkust till Beringssund, blifvit bättre och fullständigare företrädd i riksmuseum än i något annat museum. Äfven

A. Rydén fot.

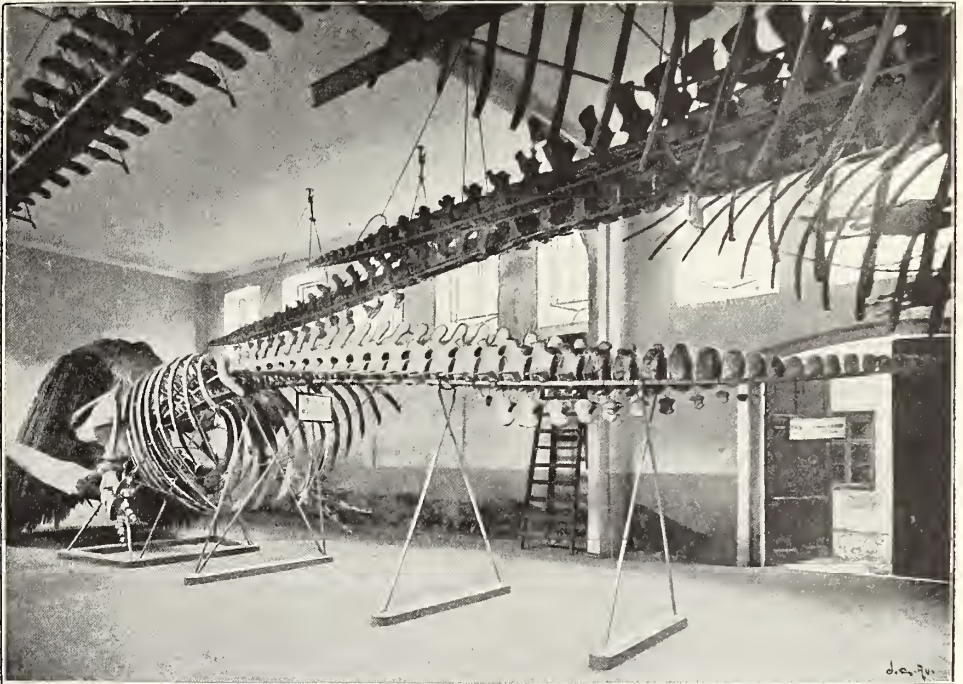
177. Naturhistoriska riksmuseum, stora däggdjursalen.

från de vårt eget land omgifvande hafven äger museet den rikaste och fullständigaste samling, för hvars komplettering i senare tid man i icke ringa mån har att tacka arbetet vid vetenskapsakademiens zoologiska hafsstation Kristineberg i Bohuslän, hvilken, upprättad 1877 på grund af en donation af dr A. Regnell, varit af stor betydelse för zoologiens vetenskapliga studium i vårt land.

De här ofvan nämnda afdelningarna af Riksmuseum äro ägnade åt den nu lefvande djurvärlden. En afdelning omfattande djurformer, som nu äro utdöda, afsöndrades från de öfriga år 1864. Den mindre betydande samling, som då fanns, ökades betydligt dels genom inköp af den förste intendentens, N. P. Angelins, enskilda samlingar, hopbragta från snart sagdt alla då kända svenska fyndorter, dels genom gåfva af brukspatron C. H.

Wegelins samlingar från Dalarna. Den *zoo-paleontologiska* afdelningen framstår för närvarande genom sitt rikhaltiga innehåll af företrädesvis svenska fossilier, bland hvilka de från Gotlands silurformation böra särskildt framhållas.

Den *botaniska* afdelningen var från början ej synnerligen betydande — dess värdefullaste del utgjordes af Olof Swartz' på originalexemplar rika fanerogam- och mossherbarium — men har liksom riksmusei öfriga afdelningar mångdubbelt tillökats genom gåfvor, inköp och byten. Bland afdelningens värdefullaste förvärf må nämnas växtsamlingar från de svenska arktiska

A. Rydin fot

178. Naturhistoriska riksmuseum, hvalmuseet.

expeditionerna och framför allt samlingarna från Brasilien, grundlagda genom gåfva af dr Regnells stora och värdefulla herbarium och förökade på grund af donationer gifna af samme man, hvarigenom svenska vetenskapsmän satts i tillfälle att företaga botaniska forskningsfärder i Sydamerika. Afdelningen omfattar, förutom exsiccaterverk, morfologiska samlingar och samlingar af mikroskopiska preparat, följande herbarier: 1) allmänna herbariet, 2) europeiska herbariet, 3) skandinaviska herbariet, 4) arktiska herbariet, och 5) Regnellska brasilianska herbariet. — I samband med museets botaniska afdelning står också den botaniska trädgården och trädgårdsskolan vid *Bergielund*, i så måtto nämligen att afdelningens intendent också är »professor Bergianus». Den Bergianska stiftelsen grundar sig på testamente af professor P. J. Bergius af d. 20 december 1784, hvarigenom han till veten-

skapsakademien donerade sin fasta egendom vid Karlbergsallén, äfvensom en summa penningar, till upprättande af en skola för den svenska trädgårdsskötselns upphjälpande. Sedan akademien år 1884, med kungl. maj:ts begifvande, försålt egendomen vid Karlbergsallén, har för stiftelsen blifvit inköpt lägenheten Haga-Frescati å Norra Djurgården, där sedermera dyrbara anläggningar blifvit gjorda. Medelst de rikliga penningetillgångar, som stiftelsen till följd af den nämnda försäljningen fått till sitt förfogande, har icke blott jämlikt testators hufvudafsikt den praktiska trädgårdsafdelningen

B. Orling fot.

179. Biologiska museet, exteriör.

blifvit väl tillgodosedd, utan äfven en vetenskapligt botanisk trädgårdsafdelning kunnat upprättas.

Riksmusei afdelning för *arkegoniater och fossila värtter* bildades 1885 genom utbrytning dels ur den zoo-paleontologiska, dels ur den botaniska afdelningen. Den innehåller fullständigare än något annat museum växtfossil från polarländerna, hopbragta under de svenska arktiska expeditionerna, vidare en under Vegaexpeditionen bildad och sedermera förökad samling af växtfossil från Japan samt slutligen en särdeles omfattande och i många hänseenden unik samling från Skånes kolförande aflagringar och sandstenen vid Hör, äfvensom af den fossila glacialfloran, m. m. Samlingen af arkegoniater omfattar lefvande barrträd, cycadeer, kärnkryptogamer och mossor.

Hvad angår Riksmusei *mineralogiska* afdeling, så består densamma, utom af en del äldre samlingar, företrädesvis af sådana, som blifvit bildade inom vårt eget, på egendomliga, praktfulla mineral utomordentligt rika land. Afdelningen innehåller sålunda fullständiga sviter af de vackraste och mest karakteristiska stenarter från de viktigaste mineralfyndorterna i riket och därjämte en genom köp och byte förvärfvad rikhaltig utländsk samling. Äfven till denna afdelning hafva rika och värdefulla bidrag lämnats genom de naturhistoriska resor, som utgått från Sverige. Under en sådan af staten bekostad expedition till Grönland hemfördes de ofantliga järnblock, som Norden-skiöld 1870 upptäckt, och af hvilka det största nu förvaras i Riksmusei förstuga.

Under samma intendent som vertebrat-afdelningens, men i öfrigt skild från denna så till lokal som ekonomi, står den *etnografiska* afdelningen. Denna bildades ursprungligen af föremål, som hemförts i samband med naturalie-samlingar; dess äldsta delar härstamma från Linnés lärjungar, Anders Sparrman m. fl. Sedan hafva grupper af etno-

B. Orling fot.

180. Biologiska museet, interiör.

grafiska föremål förvärfvats från eller skänkts af andra svenska resande eller af konsulter och andra personer i utlandet. Den icke obetydliga samling, som hemfördes med fregatten *Eugenie*, blef emellertid öfverlämnad till Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien och har först i senare tid blifvit såsom deposition införlifvad med riksmusei etnografiska samlingar. Äfven såsom deposition har denna afdelning fått mottaga större delen af de talrika och värdefulla etnografiska föremål, som Svenska sällskapet för antropologi och geografi förvärfvat genom skänker och inköp. De värdefullaste tillökningar, som museet vunnit, utgöras af de samlingar, som under

Vegaexpeditionen gjordes i Tschuktscherlandet m. fl. ställen, och i all synnerhet af dem som under Vanadisexpeditionen bildades af dr Hj. Stolpe, synnerligast på Söderhafvets öar, i Japan och Indien m. fl. asiatiska länder. De etnografiska samlingarna äro nu fördelade på tvenne skilda lokaler: afd. I är inhyt i riksmusei egendom i kvarteret Grönlandet södra, och afd. II, hufvudsakligen omfattande de genom dr Stolpe från Asien hembragta föremålen, är ordnad i en särskildt därför förhyrd lokal (Kungsgatan n:r 30). Riksdagen 1897 har under vissa villkor anslagit medel till aflöning åt en särskild föreståndare för riksmusei etnografiska afdelning.

Biologiska museet öppnades i november 1893 i en för detsamma uppförd byggnad å Djurgården, konstruerad af arkitekten Agi Lindegren. Museet framställer den skandinaviska nordens djurvärld i dess naturliga omgifningar. Detta är åstadkommet med i hög grad illusorisk verkan genom användande af den i panorama- eller rundmålningsbyggnader brukliga anordningen. De uppstoppade djuren äro nämligen placerade bland fristående naturföremål, träd, buskar, mossa, klippor o. s. v., och det sålunda konstgjorda landskapet öfvergår i bakgrunden uti karakteristiska målade naturscenerier. Anordningen är, med biträde af docenten C. Bovallius, utförd af konservator G. Kolthoff, som insamlat alla djuren och ledt deras konservering och uppstoppning. Målningarna äro utförda af artisten Bruno Liljefors. I en följd af landskapsbilder, från sydligaste Sverige till Ishafvets kust, kan man här se representanter för samtliga i Skandinavien funna däggdjursarter och fåglar, utom hafsdäggdjuren; antalet uppstoppade exemplar uppgår till omkring 3,000. Museet tillhör ett enskildt bolag och hålles mot inträdesafgift dagligen tillgängligt för allmänheten.

Sveriges Geologiska undersöknings museum, liksom Geologiska byrån inrymd i Tekniska skolans hus, Mästersamuelsgatan n:r 36, innehåller samlingar, som belysa Sveriges geologiska byggnad. De omfatta dels i praktiskt hänseende viktiga sten- och jordarter samt däraf framställda industriföremål och tekniska produkter, dels i vetenskapligt hänseende intressanta berg- och jordarter, ordnade så väl geografiskt som i systematiska serier, vidare paleontologiska samlingar och samlingar, som belysa berglagrens böjningar, afsöndringsformer, vittring, kontaktförhållanden m. m. Museet är tillgängligt utan afgift tvenne dagar i veckan.

Statens fiskerimuseum, som står under kungl. landtbruksakademiens inseende, innehåller en fullständig samling af svenska fiskeredskap, original eller modeller, en stor samling modeller af svenska fiskebåtar och fiskefartyg, en samling fiskodlingsföremål, modeller af »laxtrappor» o. s. v. Grunden till museet lades genom de samlingar, som för statsmedel inköpts för fiskeri-

utställningarna i Berlin 1880 och London 1883, och det har sedan tillvuxit genom inköp och gåfvor, tillkomna vid och för följande fiskeritställningar samt under statens fiskeritjänstemäns resor. Museet, hvars lokal är i landtbruksakademiens hus, n:r 43 Mästersamuelsgatan, är dagligen afgiftsfritt tillgängligt.

Kungl. Landtbruksakademiens museum leder sitt första ursprung från det af den ryktbare Kristoffer Polhem år 1697 i Stockholm inrättade »laboratorium mechanicum» eller, såsom det sedermera efter inflyttning i huset n:r 43 Mästersamuelsgatan kallades, »Kungl. Modellkammaren», hvilken hölls öppen för allmänheten vissa dagar i veckan, då föreståndaren, biträdd af fyra stipendiater, förevisade och förklarade de modeller, om hvilka upplysning önskades. Sedan landtbruksakademien år 1811 blifvit stiftad och år 1813 trädte i verksamhet, blef åt densamma uppdraget, att genom dess förvaltningskommitté och under öfverinseende af föredraganden på mekaniska afdelningen utöfva det närmare öfverinseendet öfver sagda inrättning.

Kungl. modellkammaren utvecklade sedermera under den närmaste tiden en ganska stor verksamhet, så att man af befintliga handlingar finner, att exempelvis år 1815, utom de till enskilda landthushållare försålda redskap och modeller, blifvit för 11 hushållningssällskaps räkning förfärdigade 90 redskap, för hvilkas tillverkning af allmänna medel utanordnades 2,902 r:dr 32 sk. b:o. Sedan emellertid teknologiska institutet 1827 blifvit inrättadt, blef modellkammaren och dess mekaniska skola förenad med denna institution och således skild från landtbruksakademien, men lärar vid denna skilsmessa skolans modeller och öfriga samlingar blifvit delade mellan teknologiska institutet och landtbruksakademien, hvilket ock förklarar befintligheten i akademiens musei ägo af flere modeller, signerade Polhem och af synnerligen stort både intresse och värde.

Bland öfriga äldre modeller finnes en af Daniel Thunberg skänkt såningsmaskin, som är beskrifven i vetenskapsakademiens handlingar för år 1756, äfvensom flere af presidenten grefve C. J. Cronstedt i slutet af 1700-talet skänkta modeller af högt värde. Akademiens öfriga modellsamlingar hafva sedermera tillkommit dels genom år 1824 gjordt inköp af presidenten frih. Edelerantz' modellsamling, dels genom af patriotiska sällskapet år 1849 gjord gåfva, dels ock genom under senare åren skedd komplettering, därvid i synnerhet kammarherre G. von Schéele på ett förtjänstfullt sätt medverkat. Samlingarna hafva omväxlande varit uppställda på Experimentalfältet och i Stockholm, på hvilket senare ställe de varit anordnade sedan år 1863 till 1895 i tekniska skolans nuvarande lokal och efter denna tid i huset Lundtmakaregatan n:r 4, hvarvid dock den förändring vidtagits att en del större och mera skrymmande maskiner utflyttats till Experimentalfältet och där uppställts i en af akademien för ändamålet uppförd byggnad.

De i Stockholm uppställda samlingarna utgöras i främsta rummet af en mycket värdefull samling modeller till äldre och yngre landtbruksmaskiner och redskap, hvilken lär vara den fullständigaste samling i denna väg något museum i Europa har att uppvisa. Vidare finnes en fullständig samling plogar och ploglikande redskap uppställda i kronologisk ordning, en större samling handredskap af äldre och nyare datum, en rikhaltig samling modeller till ekonomibyggnader m. m. för jordbrukets behof, en mycket fullständig samling mejeriredskap af äldre och nyare konstruktion, en intressant samling af samtliga aktiebolaget Separators tillverkningar, samlingar af råämnen och produkter tillhörande merkantila foderämnen och gödningsmedel, samlingar af in- och utländska frö- och sädesslag, en mängd prof å de vetenskapliga arbeten som i växtfysiologiskt hänseende blifvit under senare åren utförda vid landtbruksakademiens Experimentalfält, m. m.

Den närmaste tillsynen öfver museet utöfvas af en särskild, af landtbruksakademien aflönad föreståndare och är museet afgiftsfritt tillgängligt för besökande alla helgfria dagar mellan kl. 12—3.

Industri- och handelsmuseum har till uppgift att samla alster af svensk industri, icke blott från närvarande tid, utan äfven till belysning af den svenska industriens historia, vidare att samla och ordna svenska råvaror och naturliga produkter samt om dem tillhandahålla för industridkaren och köpmannen nödiga upplysningar, samt slutligen att söka upprätta äfven en utländsk afdelning af industrialster, särskildt sådana som för våra förhållanden kunna vara upplysande och betydelsefulla. Museet, som grundades i september 1895, uppehålls af en för dess befordran bildad förening. Samlingarna, som ännu ej hunnit någon större omfattning, upptogo i början af år 1897 föremål af råvaror, halfabrikat, modeller, industrialster m. m. till ett antal af omkring 6,000. Till lokal för museet användes den ursprungligen till cirkus byggda, sedermera under namn af Industripalatset kända byggnaden vid Karlavägen; samlingarna hållas öppna för allmänheten hvarje helgfri dag från kl. 9,30 f. m. till kl. 5 e. m.

2. Bibliotek.

Kungl. Biblioteket har ursprungligen uppstått af svenska konungars enskilda boksamlingar. Redan Gustaf Vasa skall hafva ägt en samling böcker, hvilken sedermera ökades af hans litterärt intresserade söner Erik XIV och Johan III. Biblioteket torde hafva nått en jämförelsevis betydlig omfattning, enär detsamma ansågs behöfva en särskild vårdare: Johannes Bureus blef, 1613, den förste kungl. bibliotekarien. Emellertid fick institutionen och ämbetet ej lång varaktighet, enär Gustaf II Adolf år 1621 till Uppsala universitet skänkte större delen af samlingen, hvilken dittills förvarats i grå-

munkeklostret på Riddarholmen. Redan under Kristinas tid bildades emellertid ett nytt bibliotek på Stockholms slott förnämligast genom krigsbyten i trettioåriga kriget, företrädesvis från Würzburg, Olmütz och Prag. Drottningen omfattade biblioteket med det lifligaste intresse och gjorde de af henne inkallade lärda främlingarna Joh. Freinsheim och Isak Vossius till kungl. bibliotekarier. Hennes intresse blef emellertid ödesdigert för biblioteket såsom svensk statsegendom, ty vid sin tronafsägelse förde hon den värdefullaste delen af detsamma med sig ur riket. Under namn af »Bibliotheca Reginae» ingår nu den svenska drottningens boksamling i det Vaticanska biblioteket. Efter Kristinas tid ökades biblioteket å nyo, genom krigsbyten under Karl X:s krig i Polen och Danmark, genom reducerade boksamlingar och äfven genom inköp, men vid slottsbranden 1697 gick det till större delen förloradt; af inemot 24,000 band och 1,400 handskrifter räddades endast 6,286 band och 283 handskrifter. Slottsbranden gjorde också för lång tid statens boksamling husvill. Redan i den ursprungliga planen för den nya slottsbyggnaden hade den nordöstra flygeln afsetts för kungl. biblioteket, men först 1768 kunde böckerna öfverflyttas till slottet, och lokalen blef ej förrän 1796 färdiginredd för sitt ändamål. Under tiden var biblioteket provisoriskt inhyst först i grefve Lillies hus vid dåv. Norrmalmstorg (1697—1702), därpå i Bondeska huset, nuv. rådhuset (1702—30) och slutligen i grefve Pers hus på Helgeandsholmen (1730—68).

Under 1700-talet gick bibliotekets tillväxt mycket långsamt. Visserligen hade redan 1661 blifvit föreskrifvet, att från alla boktryckerier i riket skulle insändas två exemplar af alla därifrån utgående skrifter, hvaraf det ena exemplaret skulle förvaras i kungl. biblioteket, men dels efterlefdes detta lagbud högst ofullständigt, dels kunde den ringa inhemska litterära produktionen ej väsentligen bidra till den offentliga boksamlingens ökande. För förvärf af utländsk litteratur var man nu uteslutande hänvisad till inköp, men huru illa detta var tillgodosedt framgår däraf, att först år 1778 anvisades för ändamålet ett fast anslag af 155 rdr 26 sk. 8 r:st banko, som år 1797 ökades till 500 rdr banko. Mot århundradets slut tillväxte biblioteket med många donationer, hvaraf den största var Gustaf III:s enskilda boksamling (15,000 band), men den vida viktigaste utgjordes af den andel, som tillföll biblioteket af det 1786 upplösta antikvitetsarkivets samlingar: härigenom kom kungl. biblioteket i besittning af en högst dyrbar samling af svensk medeltidslitteratur samt af formorsk-isländska handskrifter. Kungl. biblioteket torde efter dessa förvärf vid början af innevarande sekel hafva räknat omkring 30,000 band.

Under 1800-talets förra hälft var kungl. biblioteket ej heller i väsentligare mån omhuldadt af de maktägande. Dess bokinköpsanslag ökades visserligen 1805 till 1,000 rdr banko, men detta belopp reducerades inom kort till mindre än hälften genom myntvärdets fall; först 1823 höjdes summan

till 3,000 rdr banko och 1841 till 5,000 rdr banko, hvarefter biblioteket år 1845 till inköp och bindning fick ett årsanslag af 12,000 kronor, som sedan förblef oförändradt till 1878. Oaktadt dessa ej alltför rikligt tillmätta medel, tillväxte biblioteket likväl hastigt, i främsta rummet på grund af boktryckeriernas ofvan omtalade levereringsplikt, som sedan 1812 genom stadgande i tryckfrihetsförordningen har karakteren af grundlagsbud och som alltmera noggrannt öfvervakats och numera i de flesta fall samvetsgrannt efterlefves. På senare tider har också biblioteket väsentligen tillväxt genom enskilda donationer och genom införlifvande med detsamma af åtskilliga andra staten tillhöriga boksamlingar; de mest betydande af dessa accessioner äro: 1864 den Engeströmska samlingen (14,000 band), 1867 biblioteken på Drottningholm (3,000 band) och på Gripsholm (1,600 band) samt 1873 Karl XV:s enskilda bibliotek och det därtill hörande, af Karl XIII bildade biblioteket på Rosersberg, som för 30,000 kr. inköptes af staten (tills. 30,000 band).

Såsom ofvan sagts var kungl. biblioteket sedan förra århundradet inhyst i kungl. slottets nordöstra flygel. De där disponerade lokalerna utgjordes ursprungligen af en större, med prydliga ekskulpturer ornerad sal samt trenne därintill liggande gallerier och några mindre arbetsrum, hvartill, efter konstsamlingarnas öfverflyttning till nationalmuseum, kom det s. k. »stenmuseum» och slutligen några rum, som tillhört prins Augusts våning. Den ständigt fortgående tillväxten gjorde emellertid, att dessa lokaler blefvo öfverfyllda i en grad, som beredde de största svårigheter för samlingarnas ordnande och behöriga skötsel. Den stora salen, som ursprungligen haft plats för böcker endast kring väggarna, blef småningom belamrad med en provisorisk hyllinredning, som bortskymde dagern och slutligen knappast gaf rum för de trängsta passager; hvarje tänkbart utrymme — mörka korridorer, skrubbar och mellanrum mellan dubbeldörrar — togs i anspråk för bokhyllor, och dock måste en del böcker förvaras hopbuntade i högar på platser som blott med stor svårighet voro tillgängliga. En särskild läsesal saknades, och all expedition till och från den besökande allmänheten måste ske i ett litet rum, där äfven en del af tjänstemännen hade sina arbetsplatser. Då därtill kom, att lokalerna, utom de små arbetsrummen, ej kunde uppeldas, och att de besökande, ända till dess år 1869 en ingång öppnades åt Lejonbacken, måste leta sig väg till biblioteket genom östra slottshvalfvet och öfver Logården, som egentligen hörde till slottets för allmänheten afstängda områden, så inses lätt, att förhållandena voro så väl för tjänstemän som publik snart sagdt olidliga. Förslag att genom byggnadsföretag afhjälpa bristerna saknades dock icke, och sedan planen att inrymma kungl. biblioteket i nationalmuseum redan under dettas byggnadstid blifvit öfvergifven, behjärtades ändtligen institutionens behof af riksdagen, som år 1870 anvisade ett belopp af 480,238 kronor till uppförande af en ny tidsenlig biblioteksbyggnad i Hunnegården. Arbetena å densamma hade år 1877 fortskridit så

långt, att boksamlingens öfverflyttning till den nya lokalen kunde taga sin början i slutet af oktober samma år. Flyttningen bedrefs så raskt, att det nya biblioteket kunde öppnas för allmänheten redan den 2 januari 1878; det förtjänar omnämnas, att under flyttningstiden biblioteket ingen dag var stängdt och att allmänheten i den gamla lokalen i slottet hela tiden be- tjänades nära nog lika regelbundet som förut.

Samtidigt med att den nya bibliotekslokalen togs i bruk trädde ett nytt reglemente för biblioteket, det nu gällande af den 9 november 1877, i

A. Rydin fot.

181. Kungl. bibliotekets läsesal.

kraft. Enligt detta står biblioteket såsom ett själfständigt ämbetsverk under en överbibliotekarie såsom chef. Tjänstemannakåren består i öfrigt af 2 bibliotekarier, 4 amanuenser och ett växlande antal extra ordinarie amanuenser. Överbibliotekarien beslutar ensam i alla verkets angelägenheter, men vissa ärenden skola föredragas vid sammanträden mellan chefen och de båda bibliotekarierna, hvilka senare äga rätt att till protokollet anteckna sin afvikande mening. Biblioteket är deladt i tre afdelningar: den svenska, den utländska och handskriftsafdelningen. Till den svenska afdelningen hänföras alla böcker tryckta i Sverige och af utomlands tryckta böcker dem, som äro författade af svenskar, affattade på svenska språket eller afhandla Sverige eller svenska förhållanden — alltså räknas dit äfven den i Finland och

Amerika tryckta svenskspråkiga litteraturen — alla öfriga utomlands tryckta böcker tillhöra den utländska afdelningen.

Kungl. biblioteket har enligt sitt reglemente till hufvuduppgift att bilda en så vidt möjligt fullständig samling af svensk eller Sverige rörande litteratur. För sådant ändamål verkar biblioteket dels genom ett noggrannt öfvervakande af boktryckeriernas levereringsskyldighet, hvilket arbete så godt som uteslutande tar en persons arbetskraft i anspråk, dels genom inköp af så väl äldre som nyare arbeten, hvilka enligt ofvan angifna begränsning böra införlifvas med dess svenska afdelning. Denna är numera, tack vare särskildt den afidne öfverbibliotekarien G. E. Klemmings oförtrutna samlarenit, den fullständigaste som finnes. Den utländska afdelningen omfattar företrädesvis arbeten i historia och dess hjälpvvetenskaper, geografi och resebeskrifningar, skön konst, arkeologi, språkvetenskap, juridik och statsvetenskaper. Däremot inköper kungl. biblioteket icke specialarbeten i sådana vetenskaper, för hvilka särskilda bibliotek finnas i Stockholm, således ej i naturvetenskap och matematik, medicin, teknisk litteratur, krigsvetenskap, statistiska tabellarbeten m. m.

Inköp för bibliotekets samtliga afdelningar bestämmas af öfverbibliotekarien i samråd med de båda bibliotekarierna; därvid tages behörig hänsyn till de önskingar, som allmänheten beredes tillfälle att uttala. Anslaget till böckers inköp och bindning ökades från och med 1878 till 25,000 kronor och utgör från och med 1896 34,000 kronor om året; af detta anslag har bindningen under åren 1878—95 i medeltal årligen kräfft en kostnad af 5,957 kronor.

Böckernas uppställning är öfverallt systematisk, dock är ej systematiseringen drifven så långt som exempelvis i tyska bibliotek, utan i hvarje underafdelning äro de enskilda verken efter vissa grunder ordnade alfabetiskt. Härigenom kan man undvara böckernas numrering, hvilket torde vara en egendomlighet för svenska bibliotek.

Af ålder hafva i biblioteket funnits åtskilliga kataloger, anordnade på förut brukligt sätt i bokform och alltså behäftade med den därpå följande olägenheten att ej enligt den från början uppgjorda planen kunna fortsättas utöfver en viss gräns. En för all framtid beräknad katalog, inrättad på lösa blad eller lappar, hvar och en upptagande endast en boktitel, påbörjades 1862; den omfattar nu alla sedan denna tid inkomna utländska arbeten äfvensom allt svenskt tryck fr. o. m. 1890; äfven af det äldre bokförrådet är numera en stor del förtecknad i den nya katalogen. Boktitlarna utskrifvas i två exemplar, det ena för nominal- det andra för realkatalogen. Den förra omfattar 1897 omkring 142,000 blad förvarade i 474 kapslar; en för allmänheten praktiskt användbar realkatalog äger biblioteket däremot icke, ehuru det ej saknar ett betydande material för en sådant inrättande i framtiden, en uppgift som dock hör till biblioteksteknikens allra svåraste.

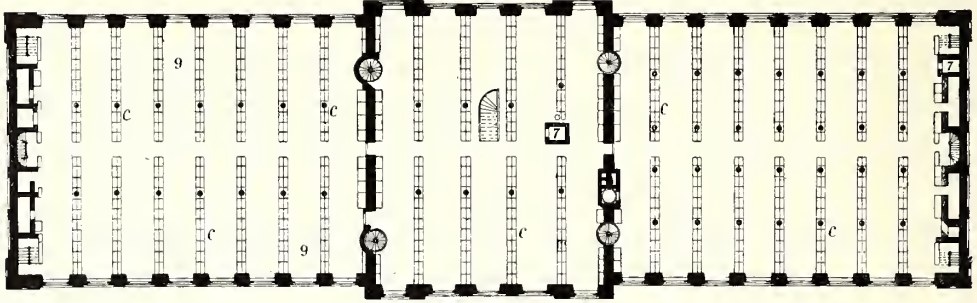
Allmänheten äger alla söckendagar tillträde till biblioteket kl. 10—3 och från och med år 1892, då elektrisk belysning anordnades i läsesal och arbetsrum, äfven under eftermiddagstimmarna kl. 5—7. För tillträde till läsesalen fordras endast att den besökande antecknar sitt namn i en framlagd bok; för erhållande af hemlån kräfves skriftlig borgen af någon känd person. För besökande, som ej önska idka studier, utan blott vilja taga bibliotekets märkvärdigheter i betraktande, är en dagligen fritt tillgänglig utställning i en särskild »visningssal» anordnad. Här äro i monter framlagda urval af de märkligaste så väl svenska som utländska handskrifter, serier utvisande boktryckerikonstens och bokbinderiets historia i utlandet och i Sverige, autografer af märkliga personer, kartor m. m. Hvad som i denna utställning företrädesvis ådrager sig den stora allmänhetens uppmärksamhet är den s. k. »Codex aureus», ett latinskt evangelarium från 6:e århundradet, försedt med en anglosaxisk inskrift från 879, samt »Gigas librorum» eller den s. k. »djäfvulsbibeln», berömd för sina kolossala dimensioner och för den legend, som anknyter sig till en i boken målad bild af djävulen.

Huru biblioteket, sedan den nya lokalen öppnades, anlåtats af allmänheten framgår af följande öfversikt:

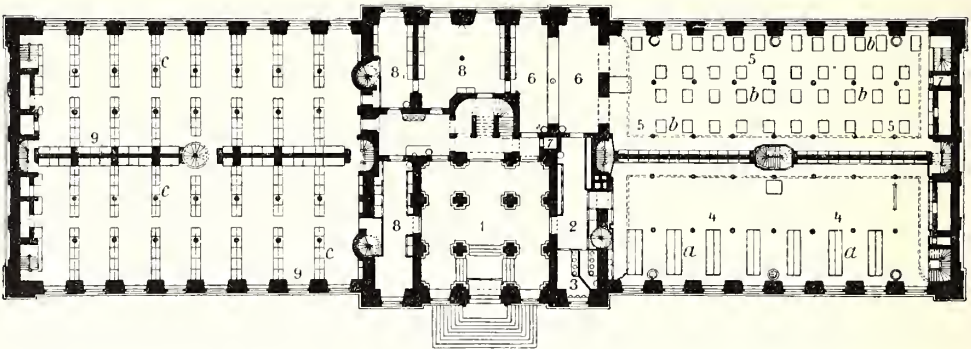
Årligen	Besök			Begagnade böcker		Hemlån, volym
	i låne- och läsesal f. m.	i läsesal e. m.	i vis- ningssal	f. m.	e. m.	
1878—81	11,104	—	3,315	21,970	—	e. 5,000
1882—86	12,328	—	5,533	26,124	—	6,036
1887—91	15,454	—	4,017	30,672	—	7,504
1892—95	19,827	8,209	3,256	48,878	15,402	10,272
1896	20,362	8,749	2,019	46,896	16,013	9,698

En exakt beräkning af det antal volymer ett stort bibliotek innehåller är ej lätt att verkställa, och i hvarje fall äro de siffror, som därigenom erhållas, af föga värde för jämförelse med andra samlingar, enär beräknings-sätten äro så olika. Före flyttningen 1877 skattades kungl. biblioteket, måhända något för högt, till 200,000 band, utom småtryck (under 100 sidor) som förvaras i portföljer, samt 8,000 handskrifter. Enligt bibliotekets årsberättelser har detsamma sedan denna tid till 1897 års början vunnit en tillökning af 346,089 tryckalster och 1,985 n:r handskrifter, men då i förstnämnda siffra äro inräknade de massor af småskrifter, accidenstryck, lösa blad m. m., som utgå från de svenska boktryckerierna, så torde biblioteket, oaktadt större siffror blifvit uppgifna, för närvarande ej kunna skattas högre än till 300,000 volymer och 10,000 handskrifter, hvartill komma omkring

14,000 portföljer för småtryck. Bland större donationer, som på de sista båda årtiondena tillfallit biblioteket, må nämnas: 1878 Rålambska samlingen (1,630 n:r äldre svensk litteratur till 1750), 1880 fröken J. S. Gieseckes samling (1,846 n:r skön konst och modern vitterhet), 1881 den af frih. A. E. Nordenskiöld under Vegaexpeditionen bildade japanska boksamlingen (5,600 n:r), och 1897 affidne pastor primarius F. Fehrs boksamling (5,000 n:r teologi och kyrkohistoria).

Våningen 1 tr. upp.

Bottenvåningen.

0 10 20 30 M

182. Plan af Kungl. biblioteket.

1. Förstuga.	4 a. Montrer.	7. Hissar.
2. Tambur.	5. Läsesal.	8. Arbetsrum för tjänstemän.
3. Toalett.	b. Arbetsbord.	9. Boksalar.
4. Visningsal.	6. Länesal.	c. Bokhyllor.

Kungl. bibliotekets nya byggnad, uppförd 1871—77 efter ritningar af professor F. G. A. Dahl för en sammanlagd kostnad af 923,258 kr., fyller i det väsentliga särdeles väl de moderna fordringarna på en bibliotekslokal: säkerhet mot eldfara, goda belysningsförhållanden, ändamålsenligt begagnande af utrymmet och lätta kommunikationer emellan boksalar och expeditjonsrummen. Nedre våningen innehåller visningsal, som utom montrer för expositionen, i skåp kring väggarna innesluter större delen af handskrift-

samlingen, vidare läsesal med inemot 50 studieplatser, hvilkas antal vid behof kan betydligt ökas, samt på hyllor längs väggarna ett referensbibliotek till de besökandes fria begagnande. Intill läsesalen är expeditionsrummet beläget, hvilket med hiss står i förbindelse med lokalerna i öfre våningen. Arbetsrummen äro förlagda dels i nedra våningen, dels i en entresolvåning i byggnadens midtparti; i nedra våningens västra sidoparti, genom järngolf fördeladt i tre etager, inrymmes svenska samlingen, och hela den öfre våningen, på samma sätt afdelad, är afsedd för den utländska samlingen. Sedan år 1891 är en del af källaren försedd med elektrisk belysning och inredd till förvaringsrum för svenska tidningar, hvilka kräfva stort utrymme och synnerligen flitigt af allmänheten begagnas. Inredningen i boksalarna är af järn, så när som de rörliga hyllbräderna; den är konstruerad efter det moderna magasinssystemet, som först kom till användning vid ombyggnaden af British Museum på 1850-talet. Byggnaden är försedd med central-uppvärmning.

* * *

I Stockholm finnes ett stort antal specialbibliotek, de flesta förbundna med undervisningsanstalter eller andra institutioner af vetenskapligt eller praktiskt syfte. Såsom ofvan antydts äger mellan en del af dem och kungl. biblioteket samverkan rum, i det att de skilda biblioteken vid inköp och fördelning af inkommande gåfvor begränsa sig till de vetenskapsgrenar, som de hvar för sig företrädesvis representera. Denna samverkan har på senare tider utsträckts äfven till förmedling af boklån de olika biblioteken emellan, och i stor utsträckning äger en sådan förmedling rum mellan hufvudstadens bibliotek och landsortens, företrädesvis universitetsstädernas. Samarbetet i afseende å så väl bokförvärf som låneförmedling har i väsentlig mån befordrats genom den årligen sedan 1886 af kungl. biblioteket utgifna »Sveriges offentliga biblioteks accessionskatalog». Så väl Stockholms som det öfriga landets större offentliga boksamlingar komplettera alltså hvarandra, och verklighet torde kunna sägas nu vara gifven åt den tanke, som uttalades vid den nämnda katalogens första framträdande, eller att »statens offentliga bokförråd bör anses såsom en helhet; dess fördelning på olika orter bör icke förhindra den gemensamma användningen af dess olika delar för främjande af forskning och vetenskap».

Angående de förnämsta specialbiblioteken i Stockholm må här meddelas några kortfattade uppgifter.

Vetenskapsakademiens bibliotek, omfattande uteslutande naturvetenskap, matematik och astronomi, leder sitt ursprung från akademiens stiftelse 1739. Under förra århundradet ökades biblioteket endast obetydligt, företrädesvis genom gåfvor af in- och utländska vetenskapsmän samt genom utbyte af akademiens egna skrifter mot andra vetenskapliga samfunds publikationer.

År 1768 räknade biblioteket 2,006 band, hvaraf endast inemot 700 blifvit genom köp förvärfvade. Samlingen förvarades på observatorium och var, utom för akademiens ledamöter, tillgänglig äfven för allmänheten, »när Kongl. Academiens Secreterare är tilstädes». Sedan akademien år 1779 inflyttat i eget hus, nr 30 Stora Nygatan, öfverfördes dit större delen af boksamlingen och endast de matematiska och astronomiska böckerna förblefvo på observatorium, där de allt hittills förvarats. Mot slutet af förra seklet och i början af det innevarande fick akademiens bibliotek mottaga flere större donationer — den mest betydande, 4,000 band, af professor P. J. Bergius 1790 — så att boksamlingen, då akademien 1830 inflyttade i sitt nya hus vid Adolf Fredriks plan, uppgick till omkring 10,000 band; samtidigt var akademiens anslag till bibliotekets förökande 1,000 rdr banko, och biblioteket hölls regelbundet öppet för begagnande en dag i veckan; år 1850 utsträcktes denna tid till två dagar i veckan. I senare tid har biblioteket betydligt tillvuxit så väl genom inköp, hvarför anslaget med korta mellantider ökats, som genom utsträckning af akademiens bytesförbindelser med utländska samfund, hvilka förbindelser nu omfatta ett antal af inemot 600 vetenskapliga institutioner. Under tiden 1865—96 förvärfvades genom köp, gåfvor och byten tillsammans 92,146 band och småskrifter, hvaraf dock en del — den icke-naturvetenskapliga litteraturen — sedermera öfverlåtits till andra offentliga boksamlingar, företrädesvis kungl. biblioteket och Karolinska institutets bibliotek.

Biblioteket vårdas nu, under inseende af tvenne »inspectores», valda bland akademiens ledamöter, af en bibliotekarie och en amanuens. Anslaget till inköp och bindning utgår sedan 1886 med 10,000 kronor årligen. För allmänheten hålles det sedan 1893 tillgängligt 3 timmar dagligen, med vissa inskränkningar under sommarmånaderna, och det har under hvar och ett af de tre senaste åren i medeltal haft 2,375 besökande, åt hvilka utlämnats till begagnande 4,680 band, hvaraf 2,410 band medförts såsom hemlån. Biblioteket räknar för närvarande öfver 80,000 band och 30,000 småskrifter. I handskriftsafdelningen, som förnämligast består af svenska naturforskarens brefsamlingar och skrifter, märkas Swedenborgs och Berzelii manuskript. — Biblioteket disponerar i akademiens hus 21 större och mindre rum; den matematisk-astronomiska afdelningen förvaras, såsom ofvan sagts, på observatorium, den meteorologiska på meteorologiska centralanstalten och trädgårdslitteraturen på Bergielund.

Karolinska mediko-kirurgiska institutets bibliotek, innehåller landets största samling af medicinsk litteratur. Det har uppstått af collegii medici genom gåfvor och ett och annat inköp bildade boksamling. Denna samling, som vunnit sin mest betydande tillväxt genom donationer af arkiatern Casten Rönnow 1779 och 1787 samt af professor A. J. Hagströmer 1807, öfverlämnades vid det mediko-kirurgiska institutets bildande åt detsamma, hvarefter biblio-

teket hastigt ökades genom skänker af institutets lärare och andra läkare. Bland gåfvor under senare tider böra i främsta rummet nämnas Anders Retzii och Magnus Huss' ansefliga boksamlingar. En egen bibliotekarie fick institutet 1855 — befattningen hade förut, från 1835 mot särskildt arvode, bestridts af någon bland institutets lärare eller varit förenad med sekreteraretjänsten. Sedan år 1891 åtnjuter institutet ett särskildt statsanslag för böckers inköp och bindning af 4,000 kronor årligen. Inköpen bestämmas af en biblioteks nämnd, bestående af 6 bland institutets lärare och bibliotekarien. För begagnande på stället och utlämnande af boklån hålles biblioteket öppet tre eftermiddagar i veckan samt, från början af 1897, endast för läsning på stället 4 timmar hvarje helgfri dag. Statistiken öfver begagnandet utvisar sedan läsåret 1892—93 i årligt medeltal omkring 700 besök och 1,000 hemlånta volymer. Biblioteket, som för närvarande räknar omkr. 32,500 band och 15,000 småskrifter, förvaras i den ännu kvarstående af institutets äldsta byggnader, hvilken år 1892 för ändamålet tillbyggdes. Samtliga lokalerna, till antalet 10, äro sedan år 1895 försedda med elektrisk belysning.

Svenska läkaresällskapets bibliotek omfattar likaledes medicinsk litteratur, företrädesvis tidskrifter, som erhållas i utbyte mot sällskapets tidskrift »Hygiea» eller särskildt inköpas. Genom inköp, hvarför sällskapet använder 2,000 kronor årligen, anskaffas företrädesvis sådana tidskrifter, som ej hållas af Karolinska institutet. Biblioteket räknar 11,000 band och hålles tillgängligt 3 eftermiddagar i veckan.

Veterinärinstitutets bibliotek för veterinärmedicin, innehåller närmare 10,000 volymer. Till inköp och bindning användas årligen omkr. 1,100 kr.

Farmaceutiska institutets bibliotek, farmaci och kemi, 2,500 band; årsanslag omkring 600 kr.

Gymnastiska centralinstitutets bibliotek, gymnastik och fysisk uppfostran samt anatomi och fysiologi; 5,500 band; till inköp och bindning omkring 100 kronor årligen.

Tekniska högskolans bibliotek, teknisk litteratur samt arbeten i matematik, fysik, kemi med flera ämnen, i hvilka vid högskolan meddelas undervisning, består af 23,600 volymer och har i årsanslag ett belopp af 3,500 kr.; för allmänheten tillgängligt 3 dagar i veckan.

Tekniska skolans bibliotek, skön konst, konstslöjd och teknologi, innehåller öfver 10,000 band samt mellan 20- och 30,000 lösa planscher. Årsanslaget är 1,500 kronor. Biblioteket hålles under terminerna öppet för skolans lärare och lärjungar och äfven för allmänheten 5 dagar i veckan. Året 1895—96 var antalet besökande 2,975, antalet på stället begagnade verk 2,975 och hemlånen 314.

Landbruksakademiens bibliotek, landbrukslitteratur och husdjurskötsel; 9,000 band och 1,000 småskrifter; årsanslag 1,300 kronor; tillgängligt 2 dagar i veckan.

Vitterhetsakademiens bibliotek, arkeologi, numismatik och historia; 16,000 vol.; årsanslag 1,500 kronor; jämte det därmed förenade antikvariskt-topografiska arkivet tillgängligt alla helgfria dagar.

Nordiska museets bibliotek, kulturhistoria och etnografi; 8,000 band och småtryck; utgifterna för biblioteket uppgingo för åren 1895—96 tillsammans till omkring 1,000 kronor.

Akademiens för de fria konsterna bibliotek, skön konst; 4,000 band och 11,000 blad gravyrer och handteckningar; anslag omkring 1,000 kronor årligen; tillgängligt 3 dagar i veckan.

Musikaliska akademiens bibliotek, musikk litteratur och musikalier; 10,000 vol.; tillgängligt 1 timme alla helgfria dagar.

Riksdagens bibliotek, rätts- och statsvetenskap, främmande länders parlamentshandlingar; 24,000 band; årsanslag 3,000 kronor; tillgängligt under riksdags- och statsrevisionstiden dagligen, öfriga tider 3 dagar i veckan.

Statistiska centralbyråns bibliotek, officiell statistik och statsvetenskap; 28,000 band; årsanslag 1,500 kronor; tillgängligt alla söckendagar.

Patent- och registreringsverkets bibliotek, 700,000 patentbeskrifningar, 6,000 band teknisk litteratur; årsanslag omkring 3,600 kronor; tillgängligt alla söckendagar.

Lorénska biblioteket, socialvetenskap, upprättadt enligt förordnande af den år 1885 aflidne Viktor Lorén och underhållet genom den af honom stiftade »Lorénska fonden för befrämjande af socialvetenskaperna». Volymantal 6,000; för bokinköp och bindning har årligen användts från 1,200 till 2,500 kronor; tillgängligt 1 dag i veckan.

Krigsvetenskapsakademiens bibliotek, krigsvetenskap; 8,000 band; tillgängligt 2 dagar i veckan.

Generalstabens bibliotek, krigsvetenskap och topografi; 22,500 band; årsanslag omkring 1,500 kronor; endast med särskildt tillstånd tillgängligt för andra än generalstabens officerare och tjänstemän.

Flottans stabs bibliotek, sjökrigsvetenskap; 5,400 band; årsanslag omkr. 500 kronor.

Pedagogiska biblioteket, upprättadt på grund af ett förslag väckt 1883 inom styrelsen för Stockholms läraresällskap och öppnadt för allmänheten den 14 jan. 1885. Biblioteket innehåller arbeten rörande uppfostran och undervisning, skolböcker samt litteratur, som kan vara till hjälp och upplysning för lärare och lärarinnor vid deras förberedelser och andra studier i och för undervisningen. Biblioteket grundlades genom en insamling, som inbragte 786 kronor, och har sedermera upprätthållits dels med ett årligt bidrag af 500 kronor, beviljadt på förslag af öfverstyrelsen för Stockholms folkskolor, dels med anslag, som fem särskilda gånger med 1,500 kr. hvardera beviljats af kungl. maj:t, dels slutligen genom årsafgifter af ledamöterna i sällskapet »Pedagogiska bibliotekets vänner» (195 kr. 1896). Till inköp och bindning

hafva under de gångna åren användts öfver 9,000 kronor. I öfrigt har biblioteket tillväxt genom gåfvor af författare, förläggare och in- och utländska myndigheter samt enskilda. Vid sitt öppnande omfattade biblioteket 2,855 band, i närvarande stund omkring 14,600. Biblioteket, som hyresfritt åtnjuter lokal i Jakobs allmänna läroverks hus, hålles under vintermånaderna öppet 4 eftermiddagar i veckan. Första året, 1885, utgjorde antalet besök nära 500 och antalet boklån 313; under 1895 hade besökens antal vuxit till 927 och boklånen till 1,154.

De bibliotek, hvilka här ofvan omnämnts, innehålla, om samlingar af småtryck, planscher, gravyrblad, patentbeskrifningar o. dyl. lämnas utom räkningen, tillsammans omkring 650,000 band, och för samlingarnas tillökande och böckernas inbindning betalas årligen af staten och enskilda samfund den ansevärliga summan af omkring 72,000 kronor.

* * *

Om det alltså med skäl kan sägas, att de vetenskapliga studierna äro tämligen väl tillgodosedda genom härvarande offentliga boksamlingar, så finnes däremot ett annat område för biblioteksverksamhet, som här hittills icke vunnit det beaktande det utan tvifvel förtjänar. Stockholm saknar nämligen *folkbibliotek*, åtminstone i den omfattning och utrustning som dylika bildningsanstalter vunnit i flertalet af utlandets större städer, särskildt i England och Amerika. Visserligen är det sannt, att kungl. biblioteket, till följd af den stora liberalitet hvarmed det står öppet så väl för begagnande på stället som för hemlån, i viss mån fyller samma uppgift som ett folkbibliotek, men dess hufvudändamål, att tjäna den vetenskapliga forskningen och vara en depot för hela den nationella litteraturen, är ej väl förenligt med ett tillgode-seende af de breda lagrens behof af läsning — så t. ex. är i kungl. biblioteket romanlitteraturen på svenskt språk ej tillgänglig för andra än litteraturhistoriska forskare, och i allmänhet kunna svenska böcker, tidskrifter och tidningar, på grund af det sätt hvarpå de af biblioteket förvärfvas, där ej tillhandahållas allmänheten, förrän de äro ett eller ett par år gamla. Att dylika, i kungl. biblioteket nödvändiga inskränknin- gar ej kunna ifrågakomma i ett folkbibliotek är uppenbart.

Anstalter framkallade af det behof, som folkbiblioteken söka fylla, saknas emellertid ingalunda. Från stadens sida är dock därför ingen annan åtgärd vidtagen än att vid beviljandet anslag till »läse- och värmestugorna» föreskrifvits, att där »afgiftsfritt skall tillhandahållas de besökande lämplig läsning äfvensom skrifmaterial», och år 1897 har med anledning af en hos stadsfullmäktige väckt motion anvisats 1,000 kronor för beredande af rikligare tillfälle till läsning i värmestugorna.

En ganska afsevärd verksamhet i här ifrågavarande hänseende har däremot utvecklats af de särskilda församlingarna. Samtliga dessa, utom

Katarina församling, äga bokförråd, delvis afsedda närmast för folkskolornas lärare och lärjungar, men i allmänhet tillgängliga äfven för andra personer. De flesta bokförråden hållas tillgängliga två dagar i veckan; i ett eller annat betalas en låg afgift för erhållande af boklån, men i de flesta är begagnandet afgiftsfritt; ingenstädes finnes läsrum för studier på stället. Af församlingarnas bokförråd är det i Adolf Fredrik det äldsta och största; det upprättades redan 1861, och till dess förkofran har af församlingens medlemmar under åren 1862—1888 uttaxerats en afgift af till en början 3 sedermera 1 öre å bevillningskronan.

En mängd enskilda föreningar och stiftelser äga större eller mindre boksamlingar, närmast afsedda till bruk för deras egna medlemmar. Bland de af dessa, hvilka kunna sägas fungera såsom folkbibliotek, har *Arbetareinstitutets bibliotek* redan i det föregående (sid. 407) blifvit omtaladt. *Arbetareföreningens bibliotek*, som bildades 1868, uppgår nu till närmare 3,000 band och anlitas flitigt. Den senaste företeelsen på ifrågavarande område är *Stockholms Arbetarebiblioteksförbund*, hvilket bildades 1891 genom sammanlutning af ett antal fackföreningar och andra arbetaresamfund. De korporationer, hvilka för närvarande till biblioteket lämna bidrag — 3 öre för hvarje föreningsmedlem — uppgå till ett antal af 68, och volymantalet har stigit till öfver 5,000. Antalet boklån utgjorde 1895 9,252 och 1896 10,473, siffror som vittna om ett särdeles flitigt begagnande. Bibliotekets lokal är för närvarande Stora Badstugatan n:r 11, hvarjämte en filial däraf finnes på Södermalm, Bellmansgatan n:r 25.

Stockholms läsesalong är äfven afsedd att fylla den större allmänhetens behof af läsning, särskildt af nyutkommen lättare litteratur samt tidskrifter och tidningar; den vänder sig dock ej till så djupa lager i samhället som arbetarebiblioteken — därför är bl. a. afgiften för hög. Stockholms läsesalong bildades på initiativ af friherinnan Sophie Adlersparre och öppnades i december 1866, ursprungligen såsom en »läsesalong för damer», men gjordes snart tillgänglig äfven för män. Företaget har under sin något mer än 30-åriga tillvaro haft att kämpa med stora ekonomiska svårigheter. Oaktadt de besökandes antal redan på 1870-talet uppgick till omkring 15,000 årligen och efter år 1884 växlat mellan 20- och 23,000 årligen, så förmådde läsesalongen ej bära sig själf. En tid uppehölls företaget af ett bolag, kalladt »Aktiebolaget Stockholms läsesalong», och år 1883 bildades »Föreningen för Stockholms läsesalong», hvars medlemmar anslogo en årlig garantisumma till dess upprätthållande. Tid efter annan har dock verksamheten endast efter betydande tillskott af enskilda personer kunnat hållas vid makt. Sedan genom inkomsten af en basar en fond blifvit bildad, kan emellertid läsesalongen nu upprätthållas utan att behöfva anlita garanti-medel eller enskilda sammanskott.

Läsesalongen hålles i sin lokal, nr 25 Beridarebangatan, öppen söckendagar från kl. 9 f. m. till kl. 10 e. m. och söndagar kl. 2—10 e. m. Där tillhandahålles den nyaste så väl inhemska som utländska litteraturen, som kan påräkna allmännare intresse, och där finnas flertalet svenska och de förnämsta af grannlänternas tidningar. Den skandinaviska tidskriftslitteraturen, äfven inom en del specialfack, är rikt företrädd, och dessutom hålles en del af Tysklands, Frankrikes och Englands mest lästa tidningar och tidskrifter. Medelst den rikhaltiga boksamling, som läsesalongen under årens lopp förvärfvat, bedrifver den äfven en betydande lånebiblioteks-rörelse.

3. Arkiv

af EMIL HILDEBRAND.

Riksarkivets ursprungliga uppgift har varit och är att mottaga och förvara de handlingar af olika slag, som dit lämnas från regeringen eller hvad som i våra dagar kallas kungl. maj:ts kansli: statsurkunder, koncept, registratur och protokoll, inkomna skrivelser eller andra handlingar. Sådana bruka numera årligen i större eller mindre mängd dit öfverlätas från de olika departementen (med undantag af utrikesdepartementet för tiden efter 1813), från justitierevisionen och justitiekanslersämbetet, när protokollen och akterna ej längre anses för dessa myndigheters verksamhet omedelbart behöfliga eller brist på utrymme uppstår. I riksarkivet förvaras sålunda de stora serierna af registratur (sedan början af Gustaf Vasas regering), koncept (sedan midten af 1500-talet), protokoll i riksrådet eller senaten och dess efterträdare, konseljen, allmänna beredningen, statsrådet och högsta domstolen (serien går tillbaka till 1620-talet), handlingar rörande mål, som afgjorts hos kungl. maj:t eller i högsta domstolen, skrivelser från ämbetsverk och myndigheter samt andra inkomna handlingar. Den på detta sätt uppkommande ordinarie tillökningen af riksarkivets samlingar har under åren 1886—1895 växlat mellan 131 och bortåt 500 volymer (bundtar) om året jämte ett antal enstaka aktstycken.

I riksarkivet förvaras grundlagar och andra statsurkunder, konungaförsäkringar, riksdagsbeslut m. m. d. uti original. Dit öfverlämnas fortfarande hvarje års riksdagsbeslut vederbörligen utskrifvet och undertecknad. De äldre statsurkunderna ända fram mot slutet af 1500-talet hafva emellertid gått förlorade, hufvudsakligen vid slottsbranden 1697. Traktater med främmande makter förvarar riksarkivet från tiden före 1814.

Till riksarkivet öfverlämnas äfven upplösta ämbetsverks arkiv, kommitéers och andra tillfälliga institutioners handlingar m. m. d. Där ha vidare hamnat de tre ofrälse ståndens arkiv jämte utskottshandlingarna från ständsriksdagarnas tid. Det har ock i mån af utrymme mottagit från andra

ämbetsverk dels för all framtid, dels som deposition delar af dessas arkiv, för hvilka de icke längre haft plats. Så har t. ex. skett med Svea hofrätt, kammarkollegium, statskontoret och kommerskollegium.

De i riksarkivet förvarade akterna och urkunderna gå mer och mindre långt tillbaka i tiden. Härigenom har riksarkivet äfven blifvit en historisk institution, hvilken det åligger att så ordna och förvara dessa handskriftsamlingar, att de kunna blifva användbara för historisk forskning. Detta förhållande har gjort, att med riksarkivets samlingar äfven kommit att införlifvas sådana, som ej direkt sammanhänga med dess ursprungliga uppgift. Början gjordes på Gustaf Vasas tid, ehuru då visserligen icke i historiskt intresse, med de kyrko- och klosterbref från medeltiden, hvilka på hans befallning fördes till Stockholm och införlifvades med arkivet, där de ännu förvaras, efter att likväl en längre tid ha varit skilda från detsamma. Riksarkivets samlingar gå på detta sätt tillbaka i tiden ända till 1100-talet. Det har också, i synnerhet på senare tid, förvärfvat enskilda historiska samlingar eller arkiv, dels i rent historiskt intresse, dels för att med dem komplettera de officiella serierna. De viktigaste af dessa förvärf äro det Oxenstiernska arkivet från Tidön, det Bielkeska från Tureholm och det Pfalz-Zweibrückiska från Stegeborg. Likaså har en del af det stora De la Gardieska arkivet hamnat där. För samma ändamål har riksarkivet trädt i utbyte med andra statsinstitutioner, där handskrifter förvaras, i främsta rummet med kungl. biblioteket i Stockholm, och äfven med enskilda personer. Särskildt under detta århundrade hafva vidare från enskildt håll handskriftsamlingar öfverlämnats dit för att därstädes efter viss tid öppnas och göras tillgängliga för forskningen. Däremot äger riksarkivet intet anslag för inköp af arkivalier. Skulle något större sådant komma i fråga, måste särskild framställning till kungl. maj:t därom göras.

Den extra ordinarie tillökning af riksarkivets samlingar, som på detta sätt ägt rum, har under åren 1886—95 kunnat växla från 26 ända till 3,451 volymer eller bundtar, förutom enstaka nummer.

Därjämte och slutligen ha enskilda personer eller offentliga myndigheter (utom de redan nämnda ämbetsverken) i riksarkivet deponerat större eller mindre handskriftsamlingar; så har t. ex. Stockholms rådhusrarkiv gjort med sin samling af pergamentsbref, Stockholms stads konsistorium med sina protokoll och handlingar för åren 1595—1799 jämte fältkonsistoriets handlingar. Den största depositionen utgöres af Skoklosterarkivet, som dess ägare, greve Nils Brahe, år 1892 under denna form till riksarkivet öfverlämnade. Äfven Rydboholmsarkivet, som dock har vida mindre historiskt intresse, har deponerats där.

Såsom historisk institution har riksarkivet till uppgift att till forskningens tjänst låta trycka historiska handlingar. Därifrån utgifvas sålunda

för närvarande Svenskt Diplomatarium, Gustaf I:s registratur, Svenska riksrådets protokoll samt Svenska riksdagsakter.

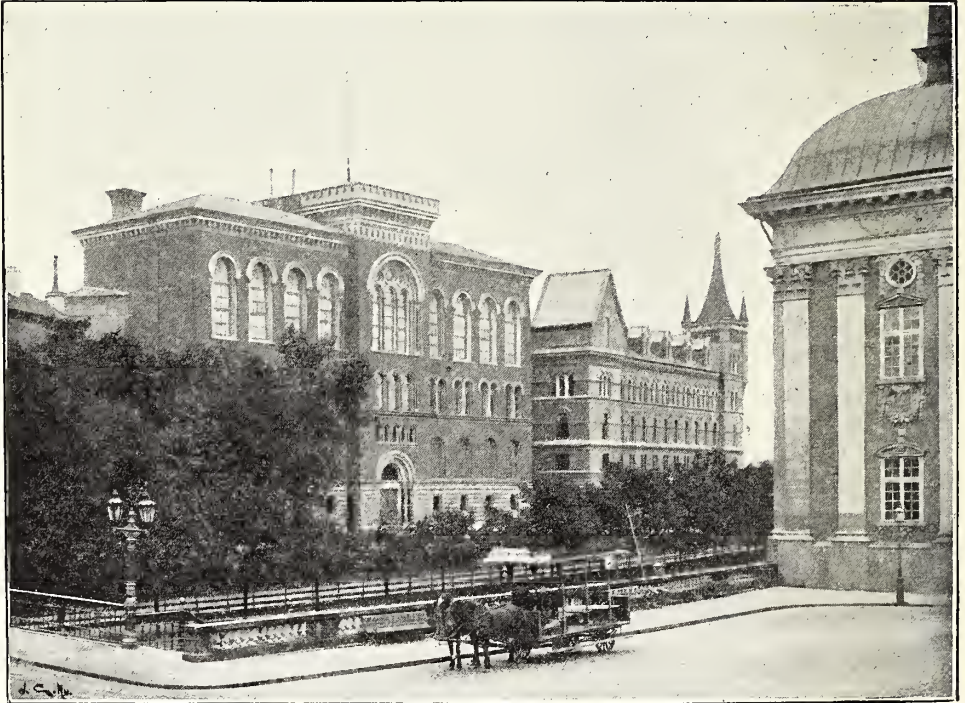
En permanent lokal fick riksarkivet först under Gustaf II Adolfs tid, nämligen på kungl. slottet, där ett par hvalf åt detsamma upplätos. Man sökte dit samla hvad som kunde vara spridt på andra håll, och arkivet fick samtidigt sin första arbetsordning med afseende på vården så väl af det gamla eller historiska arkivet, som af det »dagliga» eller det, som för regeringens räkning behöfdes och som årligen ökades på ofvan angifvet sätt. På Stockholms slott förvarades sedermera riksarkivet, ända tills den stora slottsbranden 1697 inträffade, då en god del af de viktigaste handlingarna gick förlorad och återstoden med knapp nöd räddades. Arkivets akter spriddes på olika förvaringsrum: det Rosenhaneska huset (numera generalstabens) på Riddarholmen, det Oxenstiernska vid Storkyrkobrinken, grefve Pers hus på Helgeandsholmen, men äfven på andra ställen. Först 1768 återförenades akterna i en ny gemensam lokal, äfven denna gång på Stockholms slott, där riksarkivet hade ett par små och låga ämbetsrum i den nordvästra flygeln och där större delen af akterna förvarades i några hvalf, hufvudsakligen under samma flygel.

Efter en period af jämförelsevis ganska stor vanvård och sedan riksarkivets gamla förbindelse med kansliet mer och mer börjat lösas, lyckades det för den snillrike och för historien varmt intresserade statsmannen f. d. landshöfdingen HANS JÄRTA, som från 1837 under ett antal år stod i spetsen för arkivet, att väcka något större intresse för detsamma hos statsmakterna, och ett resultat däraf visade sig, när riksarkivet omsider fick en egen lokal. Det inträffade år 1846, då det flyttades till det för statens räkning inköpta s. k. Ridderstolpeska huset vid Slottsbacken (nuvarande telegrafverket), hvars öfversta våning likväl inrymdes åt vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien med det historiska museet. Efter någon tids förlopp visade sig, att grunden här var så svag, att man kunde befara husets instörtande, och riksarkivet flyttades 1865 till kommerskollegiets hus (det forna Stenbockska palatset) vid Birger jarls torg på Riddarholmen. Det förfogade likväl fortfarande öfver ett par hvalf under den nordvästra slottsflygeln.

Arkivaliernas raska tillväxt medförde emellertid, att den nya lokalen inom ett par årtionden började finnas för trång, och 1876 gjorde dåvarande riksarkivarien R. M. Bowallius i sin årsberättelse en antydning om det nära förestående behovet af tillräckliga och ändamålsenliga lokaler för arkivet samt återkom de följande åren i allt starkare ordalag till detta ämne, tills han 1881 ingick med en särskild framställning i detsamma. Arkivets nybyggnadsfråga kom sålunda på dagordningen, men invecklades snart med andra, såsom om Helgeandsholmens reglering och längre fram om uppförandet af nytt riksdagshus och riksbankshus. En stor kommitté tillsattes 1883 för dessa frågors behandling. Följande år skedde emellertid en

reglering af kronans och tryckeribolaget P. A. Norstedt & Söners tomter på Riddarholmen i sammanhang med en gatureglering, och därpå väcktes tanken på arkivfrågans lösning genom tillbyggnad på den gamla tomten, som sträckte sig nedåt järnvägslinien utmed Riddarholmskanalen. I öfverensstämmelse därmed afläts till 1886 års riksdag proposition om ett anslag af 575,000 kronor för tillbyggandet af ett nytt riksarkivhus på nämnda tomt, och genom gemensam votering blef också detta riksdagens beslut.

Ritningarna till den nya byggnaden uppgjordes af hofintendenten A. F. Nyström och godkändes af kungl. maj:t 1886. Grundstenen lades den 13 juli

C. J. G. fot.

183. Riksarkivet.

1887. I slutet af 1890 öfverlämnades huset till riksarkivet, inflyttningen tog sin början på våren 1891 och arkivet öppnades i sin nya lokal (med adress 3 Arkivgatan) för allmänheten den 20 maj samma år. Det gamla huset, som på ömse sidor är sammanbyggt med det nya, användes fortfarande som förvaringsrum, och arkivet disponerar likaledes alltjämt öfver ett hvalf i slottet, sedan de öfriga upplåtits åt det nybildade slottsarkivet.

Den snävt begränsade tomt, som stod till förfogande, medförde, att den nya byggnaden måste uppföras i höjden mer än som var fördelaktigt vare sig för arkivaliernas tillgänglighet och säkerhet eller för det yttre utseendet. Det senare lider äfven därpå, att den öfversta våningen med sina höga fönster nedtrycker det öfriga. Man har emellertid beräknat, att i

framtiden en liknande byggnad kunde komma att uppföras på riksgäldskontorets angränsande tomt, i hvilket fall proportionerna skulle komma att te sig bättre. Den nuvarande byggnaden är nämligen beräknad, hvad utrymmet vidkommer, att förslå omkring femtio år. Den innehåller 30,000 sträckfot i hyll-längd, hvartill komma 18,000 fot i det gamla huset samt några tusen fot i slottshvalvet; hela den användbara hyll-längden uppgår sålunda till omkring $1\frac{1}{2}$ svensk mil.

I jordvåningen af det nya arkivhuset inrymmas bostäder för portvakt, vaktmästare, maskinist, pannrum för värmeledningen m. m. Första våningen utgöres af nio rum afsedda för uppställande af arkivalier. Där är äfven inredd en bokbindareverkstad. I andra våningen äro ämbetslokalerna förlagda. Utom fyra rum afsedda för riksarkivarien och tjänstemännen finnas där ett expeditionsrum, en större forskaresal med tre stora arbetsbord, äfvensom en mindre sådan. En afdelning af den genom hela våningen löpande korridoren får i brist på annan lokal tjänstgöra som samtalsrum för enskilda besökande. I arbetsrummen äro uppställda riksarkivets referensbibliotek samt en del arkivalier, som oftare komma till användning. Den öfversta våningen utgöres af sex rum afsedda för arkivaliers uppställande. I förvaringsrummen är det s. k. belgiska magasinssystemet tillämpadt, i det att de flesta genom järnbottnar äro afdelade i två eller tre gallerier. Hyllorna äro af järn och trä.

Samfärdseln mellan de olika våningarna förmedlas dels genom en stor hufvudtrappa, dels genom spiraltrappor af järn i det inre af byggnaden. För tyngre arkivaliers förflyttning användas bokhissar. Arkivlokalerna uppvärmas genom värmeledning med tillämpning af det Cederblomska lågtrycksvarmvattensystemet.

Arkivets senaste instruktion är af d. 26 okt. 1877. Det är sedan den tiden ett fristående ämbetsverk lydande under ecklesiastikdepartementet och fördeladt på tre afdelningar, en administrativ och två historiska. Tjänstemännen utgöras af en riksarkivarie såsom chef, tre arkivarier, tre amanuenser samt extra ordinarie tjänstemän. Arkivet är tillgängligt för besökande alla söckendagar kl. 10— $\frac{1}{2}$ 3 samt sommarmånaderna, maj—augusti, ytterligare två timmar, f. n. förlagda till kl. 5—7 på eftermiddagen. I riksarkivet får nämligen icke arbete vid ljus förekomma. Utlåning af arkivalier är enligt instruktionen endast medgifven till kungl. maj:ts kansli, de centrala ämbetsverken och andra till statsförvaltningen hörande styrelser, samt sker äfven till riksdagens verk och utskott. Dock har utlåning af vissa arkivalier till andra offentliga institutioner utom hufvudstaden, någon gång äfven till utlandet, på framställning af riksarkivarien af kungl. maj:ts beviljats. Å andra sidan kunna från handskriftsamlingar utom riksarkivet arkivalier dit lånas för att därstädes begagnas. Antalet besök i riksarkivet har under åren 1886—95 växlat från omkr. 4,300 till omkr. 6,700 årligen, antalet besökande personer från 210—381 och de egentliga forskarnes antal under samma tid från 52

till 80. — Uti »Meddelanden från Svenska Riksarkivet» offentliggöras efter hand förteckningar öfver viktigare afdelningar utaf dess samlingar.

* * *

Bland öfriga offentliga arkiv i hufvudstaden må följande såsom de viktigaste nämnas.

Kammararkivet, kammarkollegiets och kammarrättens gemensamma arkiv, är näst riksarkivet det förnämsta af de offentliga handskriftsamlingarna. Kammaren ordnades först i midten af Gustaf Vasas regering, och tillbaka till hans tid gå ock de egentliga kammarhandlingarna. Sedan kammaren under Gustaf Adolfs tid fått sin fullständiga kollegiala organisation, vidtaga dess protokoll och registratur. I kammararkivet förvaras ock de s. k. räntekammarböckerna, ett antal rikshufvudböcker, landskapens s. k. handlingar, fogderäkenskaper, landsböcker och jordeböcker, reduktionsakter samt ett högst betydande antal räkenskaper och handlingar af alla slag allt ifrån 1500-talet angående skatteväsendet och andra kamerala förhållanden, hvilka äro ovärderliga för Sveriges inre historia och innehålla ett utomordentligt rikt, ehuru endast till en ringa del tillgodogjordt statistiskt och kulturhistoriskt material. En mycket känd och anlitad afdelning af kammararkivet utgöres af de s. k. Sandbergska samlingarna, bildade af kamrer C. Sandberg och af staten inlösta på 1850-talet, 147 volymer afskrifter och originalhandlingar, ordnade alfabetiskt och berörande alla möjliga, hufvudsakligen kamerala förhållanden.

Kammararkivet har länge befunnit sig i ett mindre godt skick både hvad lokaler och ordning vidkommer. Kammarkollegiet har visserligen numera en arkivarie på stat, men hans tid har hittills upptagits af andra kollegiala göromål, och arkivet är till en god del alldeles oordnad. Hufvudlokalen är belägen i jordvåningen utaf kammarrättens och domänstyrelsens hus på Riddarholmen (Birger jarlstorg n:r 13) och utgöres af två små mörka arbetsrum och några ouppvärmda, genom bottnar afdelade, trånga och mörka förvaringsrum i jämnhöjd med gatan. En annan del af handlingarna förvaras i sydvästra tornet på det åt kammarkollegium, Svea hofrätt och statskontoret upplåtna forna Kungshuset eller Wrangelska palatset, likaledes på Riddarholmen, åter en annan del på vinden i samma hus. Betydande delar af arkivet ha under senare tid öfverlåtits till riksarkivet, krigsarkivet, slottsarkivet och andra offentliga samlingar.

Arkivet är för forskare tillgängligt alla söckendagar kl. 10—2.

Krigsarkivet, ehuru till namnet befintligt ända från århundradets början (1805, då en fältmätningsskär upprättades, under hvilken ett krigsarkiv lydde), organiserades egentligen först i sammanhang med generalstaben genom k. brefvet af den 5 dec. 1873. Enligt detta skall generalstaben hafva äfven en

krigshistorisk afdelning med där tjänstgörande generalstabsofficerare samt ett krigsarkiv, som förestås af en krigsarkivarie, det hela lydande under en särskild afdelningschef. Med krigsarkivet införlivades större delen af det forna krigskollegiets arkiv, hvilket efter åtskilliga äfventyr och flyttningar, bedröfliga i åminnelse, senast hade förvarats i riksbankens hus (återstoden af krigskollegiets arkiv förvaras i arméförvaltningen), den forna fältmätningsskårens, senare topografiska skårens arkiv, med tryckta eller handritade kartor, batalj-, marsch- eller belägringsplaner m. m. Dit har vidare öfverflyttats större delen af de i landsorten förvarade regementsarkiven, hvarjämte det äfven riktats genom arkivalier från kammararkivet och statskontoret, genom utbyten med riksarkivet och kungl. biblioteket samt genom enskilda gåfvor. Dyrbarast bland krigsarkivets samlingar torde vara den betydande samlingen af bataljplaner och kartor. En särskild afdelning bildas af handlingar rörande värfvade regementen, som varit i svensk tjänst, omkring 500 till antalet.

Krigsarkivet har sin lokal uti östra flygeln af generalstabens hus (Riddarholmen n:r 10). Det är tillgängligt alla söckendager kl. $\frac{1}{2}$ 11—3. Upplysningar om krigsarkivet förekomma i Krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift 1880 samt i Historisk Tidskrift 1882.

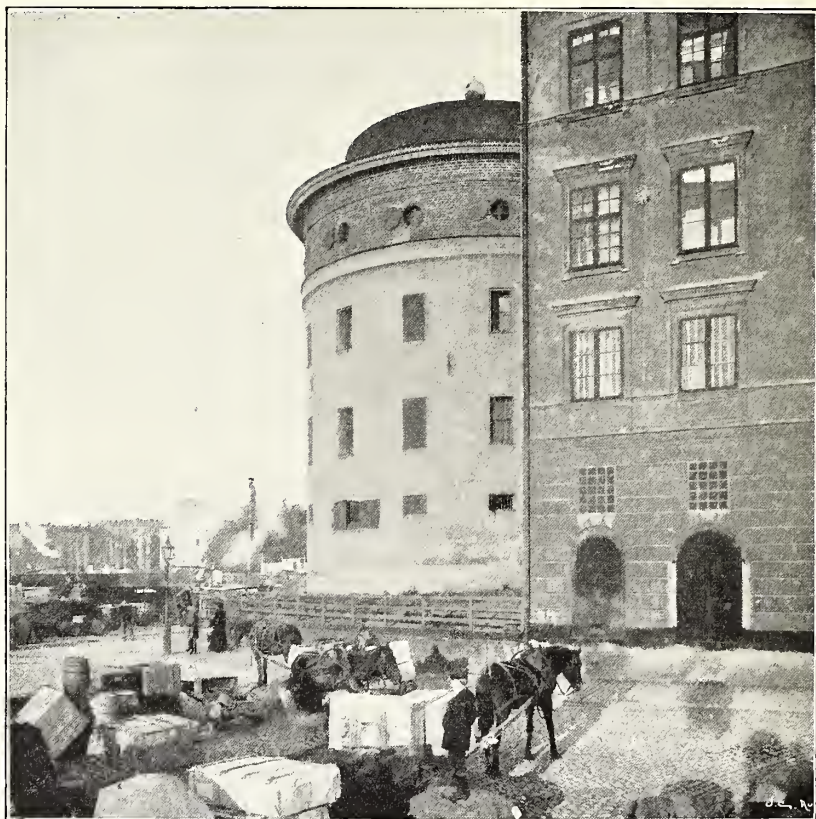
Flottans arkiv på Skeppsholmen har under de sista årtiondena bildats. Grundstommen utgjordes hufvudsakligen af en samling s. k. skeppsgårdshandlingar eller räkenskaper för flottans särskilda stationer, hvilka i början på 1840-talet öfverflyttades till Skeppsholmen från förvaltningen af sjöärendena, amiralitetskollegiets efterträdare såsom flottans öfverstyrelse. I början på 1850-talet öfverflyttades ytterligare en samling räkenskaper från kammarkollegium. År 1879 följde öfverflyttningen från marinförvaltningen af hela amiralitetskollegiets arkiv ända till 1803, då förvaltningen af sjöärendena organiserades. Arkivet har sedermera erhållit vid upprepade tillfällen tillökning från kammararkivet, kammarrätten, riksarkivet och krigskollegium och har på detta sätt svällt ut till ett ganska betydande omfång.

Handlingarna inrymdes i tyghuset å flottans varf, men förvarades där på ett mycket otillfredsställande sätt, dels i ett trångt rum en trappa upp, dels på vinden, och voro otillgängliga för forskare. År 1881 började omsider en ny lokal inredas i bottenvåningen af samma hus, och i början af 1882 var den färdig; därjämte bibehölls den gamla lokalen en tr. upp. Först därefter kunde arbetet med ett plannässigt ordnande taga sin början, och detta fortgår ännu. Antalet volymer beräknas för närvarande till omkring 60,000.

Flottans arkiv står under öfverinseende af stationsbefälhafvaren vid flottans station i Stockholm. Arkivlokalen har emellertid redan visat sig vara för trång, och på grund af bristande utrymme kunna enskilda forskare först efter särskildt gjord ansökan få tillträde till densamma under en

timmes tid två dagar i veckan. En öfversikt öfver uppställningen i flottans arkiv, utarbetad af intendenten A. Zettersten, är tryckt i Historisk Tidsskrift 1886.

Slottsarkivet grundades 1893 och omfattar arkivalier, som förut tillhört riksmarskalksämberet, hofmarskalkskontoret, hofförvaltningen, husgerådskammaren, de forna borggrätterna, hofkonsistoriet och slotts kyrkoförsamlingen;

C. J. G. fot. 184. Tornet på Riddarholmen, nu lokal för stadens arkiv.

vidare slottsräkenskaper från Gripsholm, Drottningholm, Strömsholm, Rosersberg, Ulriksdal och Haga; slutligen ha från kammararkivet dit öfverlämnats ett stort antal band eller häften (öfver 5,000) med inventarier och räkenskaper för de kungl. fatburarna, kläd-, skinn-, rust- silfver- och husgerådskamrarna ända från 1531 och fram på detta århundrade, hofförtäringen från samma tid, stallstaten, Sockholms slott och lustslotten.

Arkivet, som ordnats af hofintendenten J. Böttiger, förvaras i ett par hvalf under slottet, som fordom begagnats af riksarkivet. Expeditionslokalen är belägen i kungl. slottet med uppgång från sydvästra hvalfgången och är tillgänglig tisdagar och fredagar kl. $\frac{1}{2}$ 2— $\frac{1}{2}$ 5.

Riddarhusarkivet (förvaradt i Riddarhuset) innehåller ridderskapets och adelns privilegier 1569—1778 samt adelns riksdagsprotokoll med bilagor 1627—1866. Det är tillgängligt alla sökendagar kl. 11—1.

Rådhusarkivet, den äldsta och förnämsta delen af Stockholms stads arkiv, har sin lokal en trappa upp i rådhuset, där det under sista året erhållit en ny inredning, som möjliggjort dess systematiska uppställning och ordnande. Det innehåller en mindre samling pergamentsbref (stadens privilegier, urkunder angående Stockholms historia m. m.), som för närvarande till största delen är deponerad i riksarkivet, samt åtskilliga större serier af handlingar, Stockholm stads registratur 1653—1707, stadens tänkeböcker från 1474 (de båda äldsta banden deponerade i kungl. biblioteket) samt deras fortsättningar, stadens protokoll från 1646, och magistratens protokoll från 1817; kämnersrätternas protokoll 1635—1849; handels- och ekonomikollegiets (samt dess föregångares) handlingar från 1621; kungl. maj:ts bref till magistraten allt ifrån Gustaf Vasas tid samt åtskilliga myndigheters bref till densamma m. m.

Rådhusarkivet är tillgängligt alla sökendagar kl. 10—2.

Stockholms stads arkiv i inskränktare mening har fått en egen lokal först sedan några år tillbaka (1888) i den forna pantlåneinrättningens lokaler å Riddarholmen (Birger jarlstorg 12), hvilka förenas af ett stort, rundt torn, en kvarleva af Riddarholmens forna befästningar. Där förvaras Stockholms stads räkenskaper med verifikationer allt ifrån 1593 (i oafbruten årsföljd från 1643), skottböcker från 1500- och 1600-talen (1582—1630), saköreslängder (allt ifrån 1553), utskeppnings- och vågböcker (allt ifrån 1572), handlingar angående auktionsverket, inkvarteringsverket, brandvaktsinstitutionen, börs-, bro- och hamnbyggnadsfonden, tomtöreshandlingar (allt ifrån 1610), diverse planer och ritningar, tjänstemannamatriklar m. m. ingående i drätselhämdens arkiv. Där förvaras vidare handlingar rörande poliskammaren (fr. o. m. 1776) och uppbördverket (mantalslängder och mantalsuppgifter). Likaledes har där uppställts borgerskapets 50 äldstes arkiv, äfvensom kämnersrätternas handlingar (tillhörande rådhusarkivet).

Stockholms stads arkiv är tillgängligt under den blidare årstiden (15 maj till 15 oktober) hvarannan helgfri dag kl. 11— $\frac{1}{2}$ 3.

Ehuru ej att hänföra under den rubrik, som blifvit satt öfver detta kapitel, torde *Stockholms observatorium* lämpligast här böra med några ord omnämnas.

Observatoriet grundlades år 1749 på förslag af vetenskapsakademiens sekreterare P. Elvius. Det byggdes efter ritningar af baron Carl Hårleman; grundstenen lades den 26 maj 1748, och det blef färdigt 1753. Dess första föreståndare blef den berömde Wargentin, hvilkens observationsjournaler ännu förvaras på observatoriet. År 1877 undergick observatoriet en välbehöflig ombyggnad och utvidgning. Ett torn för refraktorn byggdes och boningshuset utvidgades. Från detta århundrade stamma äfven de på backen befintliga tvenne mindre astronomiska paviljongerna.

Stockholms observatoriums polhöjd är $59^{\circ} 20' 33''$ och dess geografiska längd $18^{\circ} 3' 30''$ öster om Greenwich.

Observatoriet är i instrumentalt hänseende tämligen illa utrustadt. Hufvudinstrumenten äro först en meridiancirkel af Ertel & Son i München, hvilken emellertid omkring medlet af 1850-talet undergick en väsentlig omarbetning hos firman A. G. Repsold i Hamburg. Vidare en refraktor, anskaffad år 1877, med ett objektiv af Merz af 190 mm. öppning. Största förstoringen är 597 gånger. Ett fotografiskt objektiv af något mindre dimensioner anskaffades år 1887. Slutligen äger observatoriet ett passageinstrument af Repsold.

Med meridiancirkeln har sedan 1874 en stjärnkatalog upprättats; refraktorn har användts, sedan 1894, för fotografering af vissa stjärnor för bestämning af deras afstånd. Passageinstrumentet har begagnats för longitudsbestämningar emellan Stockholm, Uppsala, Göteborg och Hernösand.

Observatoriet innesluter äfven en samling äldre astronomiska instrument och porträtt af astronomer.

Vid observatoriet redigeras de hvarje år utkommande almanackorna för Stockholms, Lunds, Göteborgs och Haparandas horisont, äfvensom statskalenderns kalendarium. Dessutom utges en serie publikationer under titeln »Astronomiska iakttagelser och undersökningar anställda på Stockholms observatorium».

Från observatoriet gifves äfven, sedan 1895, hvarje måndag tidssignaler till Stockholms centraltelegrafstation och till sjöinstrumentförrådet i Karlskrona.

STOCKHOLMS HÄLSO- OCH SJUKVÅRD

AF

KLAS LINROTH.

1. Historisk öfverblick.

I äldre tider fanns ingen offentlig hälso- eller sjukvård i Stockholm; åtminstone känna vi inga institutioner eller åtgärder, hvilka hade till grund verkligt hygieniska intressen. De föreskrifter om renhållning af gator o. d., hvilka spåras så långt tillbaka som till slutet af trettonde århundradet, voro väl hufvudsakligen gifna i ordningens intresse. Och medeltidens sjukvårdsanstalter, ett slags mellanting mellan fattighus, sjukhus och härbergen, stodo i närmaste samband med munkväsendet. Icke heller Danviks hospital, dit Gustaf I år 1551 lät förflytta det indragna gråbrödraklostrets hjon, kan jämföras med ett sjukhus i modern mening, ehuru det i senare tider fick mottaga både sinnessjuka och andra patienter, som man ville afskilja från umgänget med friska. Då tid efter annan farsoter uppträdde i landet, vidtogs väl en och annan åtgärd i preventivt eller sjukvårdssyfte, men om någon organiserad hälsovård kan man icke tala.

Först på 1600-talet begynte skolade läkare verka i Stockholm, och från början af århundradet finna vi där en stadsmedicus eller stadsphysicus, hvilkens ämbete är den äldsta läkarebefattningen i hufvudstaden. Hans uppgift kan från början näppeligen hafva varit någon annan än att tillhandagå stadens invånare med sjukvård, och sysslan innehades vanligen af en bland tidens mest ansedda praktiserande läkare. Snart finna vi emellertid stadsfysikus såsom tjänsteman hufvudsakligen hafva att besvara rättsmedicinska frågor och besörja fängelsesjukvård. Såsom medlem af collegium medicum fick han en framskjuten ställning, och genom en af öfverståthållaren 1796 utfärdad instruktion tillades honom inseendet öfver stadens öfriga läkare. Efter midten af 17:de århundradet fanns i Stockholm äfven en stadskirurg eller stadsfältskär. Den tiden skilde strängt mellan in-

värtes och utvärtes åkommor. De förra behandlades af medici, läkare. Den mera ringaktade utvärtes sjukvården åter besörjdes af fältskärer, kirurger. »Stadsens chirurgus» i Stockholm intog i enlighet härmed från början gent emot stadsläkaren en underordnad ställning och skulle biträda denne vid utvärtes fall, så väl då det gällde rättsmedicinska frågors afgörande, som vid fängelsesjukvården. För öfrigt skulle han tillhandagå med läkarehjälp vid olycksfall och fördenskull hålla s. k. fältskärsstuga med skickliga biträden. År 1827 blefvo de båda sysslorna genom kungliga instruktioner ombildade till förste och andre stadsläkaretjänsterna, af hvilka den senare fortfarande är en rättsläkarebefattning, under det att förste stadsläkaren hufvudsakligen fått allmän hälsovård och sjukvårdsadministration till sin uppgift.

Då collegium medicum bildades genom en kungl. resolution 1663, hade det till väsentligt syfte att försäkra hufvudstaden om ordentliga och kunniga läkare. Till en början var kollegiet också att anse mera som ett läkaresällskap än som ett ämbetsverk. Emellertid utsträcktes småningom dess befogenhet till hela landet, och det har, som bekant, efter hand öfvergått till ett statens ämbetsverk, nu benämndt medicinalstyrelsen. Längre tog dock kollegiet alldeles särskild befattning med hufvudstadens medicinalangelägenheter, och stadsfysikus i Stockholm var ända till 1813 själfskrifven medlem af detsamma. Under hela 1700-talet spåras denna kollegiets betydelse för hufvudstadens medicinalangelägenheter.

Med tiden hade läkarnes antal blifvit större, och alla samhällsklasser gjorde anspråk på läkarevård vid sjukdomsfall. Sälunda uppkom vid midten af 18:de århundradet frågan om fri läkarevård åt Stockholms fattiga. Denna angelägenhet ansågs då närmast röra collegium medicum, hvars medlemmar också sig emellan fördelade stadens församlingsområden och lofvade hos sig mottaga de hjälpsökande, hvilka under »assessorernas» ledning skulle i hemmen besökas af yngre läkare eller medicine studerande. Anordningen befanns emellertid otillfredsställande, hvadan, efter rikets ständers beprövande, genom kungl. brefvet den 18 okt. 1757 förordnades om antagande af tre aflönade fattigläkare i Stockholm. De skulle antagas af kollegiet, hvilket öfver dem utöfvade direkt förmanskap. Fattigläkarnes aflöning utgick intill 1766 af Serafimerlasarettets fonder. Därefter funnos för dem inga löner, förrän Gustaf III år 1773 förordnade, att sådana skulle betalas af den allmänna s. k. medicinalfonden. Vid samma tid fingo fattigläkarne en af kungl. maj:t godkänd instruktion, enligt hvilken tillsynen öfver dem fortfarande tillhörde kollegiet. Ändring härutinnan skedde först 1796 på öfverståthållarens framställning, i det att sagda förmanskap öfverflyttades på stadsfysikus i Stockholm.

Vid början af vårt århundrade (1807) blef fattigvårdsväsendet i Stockholm ordnad och fick en *kommunal karakter*. Hit hänfördes då också sjukvårdsangelägenheterna, och såsom målsmän för dem fingo i den 27 man

starka fattigvårdsdirektionen preses och en ledamot i collegium medicum, stadsfysikus samt en af öfverläkarne vid Serafimerlasarettet säte. Fattigläkareinstitutionen blef i sammanhang härmed en kommunens angelägenhet (k. br. d. $15/7$ 1812). Församlingarnas deputerade i direktionen fingo bestämma läkarnes antal, som nu ökades, samt lönernas belopp, men kungl. maj:t fastställde nu likasom 1827 ny instruktion för dem. Då år 1843 fattigvården å nyo omgestaltades, medförde detta ingen ändring i det förhållandet, att stadens sjukvårdsangelägenheter besörjdes af fattigvårdsmyndigheterna. Den nu inrättade stadsnämnden, af hvilken förste stadsläkaren var själfskrifven ledamot, blef organet för lithörande ärendens behandling.

Sjukvårdsanstalter i egentlig mening fick Stockholm först på 1700-talet. Serafimerlasarettet (se nedan sid. 519) kom till stånd 1751, och 1775 inrättades Allmänna barnbördshuset och barnbördshuset Pro Patria. Ingen af dessa anstalter var kommunal. Så var däremot i viss mån fallet med Stockholms stads och läns kurhus, hvilket räknar sin uppkomst från 1815 och i stället för Danviks hospital öfvertog vården af veneriskt sjuka. För öfrigt funnos sjukrum på församlingarnas fattighus, där fattiga sjuka kunde mottagas, äfven om de bodde ute i staden. Utrymmet på lasarettet var vid denna tid icke stort; och äfven de öfriga resurserna för sjukas vård visade sig med hvarje år mera otillfredsställande. Kungl. maj:t uppdrog därför år 1827 åt en kommitté att afgifva förslag till förbättrad sjukhusväsende i Stockholm. Kommitténs arbete ledde till en hufvudsakligen på stadens bekostnad utförd betydlig utvidgning af lasarettet samt till inrättande af det s. k. provisoriska sjukhuset (n. v. Katarina sjukhus), hvilket anförtroddes åt kommunens förvaltning, ehuru byggnaderna lämnats af statsverket.

Vid samma tidpunkt uppfördes Garnisonssjukhuset på Kungsholmen, hvilket för sin tid torde hafva varit Sveriges bäst inrättade sjukhus. Ett annat statens sjukhusbyggnadsföretag bör här särskildt antecknas, då det innebar ett betydelsefullt steg till en humanare behandling af sinnessjuka, än äldre tider kunna berömma sig af. Det var Stockholms hospital vid Konradsberg, som fullbordades år 1860 och medgaf utrymning af afdelningen för sinnessjuka på det mycket olämpligt inrättade Danviks hospital, hvars roll såsom sjukvårdsanstalt därmed upphörde.

Äfven den privata välgörenheten började nu riktas på inrättandet af sjukhus. Sålunda räkna från midten af vårt århundrade Kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn, Diakonissanstaltens sjukhus samt Stockholms sjukhem sin uppkomst.

Om *hälsovårdsanordningarna* i äldre tider gäller som regel, att de framkallades af farsotshemsökelse. Pest och rödsot spelade härvid en mycket betydande roll. Men då deras härjningar föranledde ett kraftigare ingripande, var det af regering eller ständer utsedda myndigheter, som utvecklade någon anmärkningsvärdare verksamhet. Så väl det 1721 utnämnda sundhetskollegiet

som frihetstidens mera kända sundhetskommision voro centrala myndigheter. Verkställighetsåtgärder i Stockholm ankommo på magistraten eller öfverståthållareämbetet. Då sundhetsföreskrifter lämnades för staden, hade de också i allmänhet endast temporär betydelse. Till något ordnad sundhetsväsande i Stockholm ledde de icke, hvilket ej hindrar, att de tid efter annan medfört förbättringar, speciellt med hänsyn till hufvudstadens renhållning.

En systematiskt ordnad allmän hälsovård tillkom först långt fram i 19:de århundradet. Och äfven därför hafva vi att tacka en farsot. Det var nämligen kolerans uppträdande i Europa från och med 1830, som verkade såsom en mäktig väckelse till organiserandet af hälsovården i hufvudstaden, liksom i hela riket. Med hänsyn uteslutande till denna farsot påbjöd kungl. kung. d. 9 juli 1831 tillsättandet af sundhetsnämnder i orterna. I Stockholm kallades denna myndighet först allmänna sundhetskommittén, men fick snart namnet allmänna sundhetsnämnden till skillnad från de densamma underordnade sundhetsnämnder, som verkade i de särskilda stadsdelarna. Vid kolerans förnyade vandring till Europa på 1840-talet tillsattes i Stockholm å nyo samma nämnd, som nu till följd af koleraperiodens långvarighet blef oafbrutet verksam under mer än halftannat årtionde.

Allmänna sundhetsnämndens uppgift var från början förnämligast kolerasjukvård. Hon hade dock äfven att taga befattning med hälsovårdsärenden, då de ansågos vara af betydelse för kolerans bekämpande. Härigenom vandes man småningom vid att hafva en hälsovårdsmyndighet, på så nma gång som den nu framträdande nya vetenskapsgrenen hygien ådagalade nyttan af hälsovårdsanstalter. Sålunda utvecklade sig ur de tillfälliga sundhetsnämnderna och lagbundos permanenta sundhetsnämnder för städerna. För Stockholm stadfastades detta förhållande genom den i sammanhang med stadsfullmäktigeinstitutionens införande år 1864 utfärdade nådiga instruktionen för Stockholms stads sundhetsnämnd. Den kommunala hälso- och sjukvården skildes härigenom helt och hållet från fattigvården och fick i sundhetsnämnden ett särskildt organ.

Förbättrandet af kommunens ännu synnerligen bristfälliga sjukhusväsande tog framför andra ärenden denna nämnds uppmärksamhet i anspråk. Redan 1858 hade öfverståthållaren tillsatt en kommitté för utredande af frågan om anskaffande af kommunalsjukhus, och nämnden fick genast ärendet om hand. I afvaktan på frågans slutliga lösning inrättade man provisoriska sjukhus i skilda stadsdelar. Lösningen blef efter årslånga förhandlingar den, att Sabbatsbergs sjukhus nybyggdes under åren 1873—78 samt att Maria sjukhus med ingången af 1876 öppnades i en därför inköpt och apterad f. d. fabriksbyggnad vid Wolmar-Yxkullsgatan, där äfven en lägenhet erhöles för ett barnbördshus, numera Södra barnbördshuset.

År 1874 utkom hälsovårdsstadgan för riket och följdes redan 1875 af epidemistadgan. Genom dessa förordningar fick Sveriges hälsovårdsväsande

en fastare och mer själfständig organisation. Hälsovårdsstadgan blef gällande för Stockholm först med 1878, och i och med detsamma ombildades sundhetsnämnden till den nuvarande *hälsovårdsnämnden*, hvilken öfvertog den förra nämndens funktioner och dessutom utrustades med vidsträckt myndighet uti hälsopolishänseende. Inrättandet af en särskild hälsopolis blef också nämndens första uppgift. Vidare har på hennes initiativ epidemisjukvården och desinfektionsväsendet ordnats, ny renhållningsstadga utarbetats, födoämneskontrollen utbildats o. s. v.

Äfven sjukvårdsanstalterna hafva under hälsovårdsnämndens ledning rönt ytterligare utveckling. Sjukhuset S:t Göran fullbordades 1888 och Epidemisjukhuset 1893, Maria sjukhus och Södra barnbördshuset hafva fullständigt ombyggt. Lägges härtill, att under senare åren Serafimerlasarettet med bidrag af stat och kommun nybyggt och utvidgats, samt att nya enskilda sjukhusanläggningar tillkommit, bland dem i främsta rummet det af drottningen grundade Sophiahemmet, hvarigenom utbildandet af sjuksköterskor tagit ett afgörande steg framåt, så torde det kunna sägas, att hufvudstadens utveckling på nu ifrågavarande område under den sist förflutna 25-årsperioden hållit jämna steg med den förkofran, som samtidigt försiggått inom andra grenar af offentlig verksamhet i Stockholm.

2. Kommunens hälso- och sjukvårdsanordningar.

Den kommunala hälso- och sjukvården i Stockholm handhafves af stadens *hälsovårdsnämnd*, som har sju ledamöter, af hvilka stadsfullmäktige för 4 år i sänder välja fyra och magistraten en; själfskrifna ledamöter äro polismästaren och förste stadsläkaren.

I fråga om hälsovården är nämndens verksamhet hufvudsakligen bestämd genom hälsovårdsstadgan för riket af den 25 sept. 1874. Häri lämnas föreskrifter om begravningsväsendet, bostäder, luftväxling i allmänna samlingslokaler, födoämneskontrollen, fabrikers inrättning och drift, renhållningsväsendet m. m. samt med afseende på farsoters bekämpande. Fullständigare föreskrifter om åtgärder mot smittosamma sjukdomar gifvas i epidemistadgan af 1875, hvilken nämnden också har att tillämpa. Densamma ålägger alla läkare anmälningsplikt beträffande af dem vårdade fall af kolera, smittkoppor, skarlakansfeber, nervfeber, fläckfeber, rödsot och difteri och innehåller bestämmelser om sjukas isolering, desinfektion af deras bostäder m. m. Under senare åren hafva dessutom utkommit flera särskilda författningar rörande skyddsåtgärder mot koleran. Slutligen har hälsovårdsnämnden att tillämpa vissa bestämmelser i giftstadgan, i lagen af 1881 om minderåriges användande i fabriksarbete, m. fl. allmänna författningar.

Vid handhafvandet af hälsopolisen äger nämnden låta inför sig kalla enhvar, som bor eller uppehåller sig i staden, samt att genom föreläggande

af viten eller anställande af åtal göra sig hörsammad. Nämndens beslut kunna öfverklagas hos öfverståthållareämbetet och dettas hos kungl. maj:t.

Med sjukvården i Stockholm har nämnden att befatta sig dels på grund af epidemistadgan, som lägger epidemisjukvården i hennes händer, dels i kraft af ett särskildt stadsfullmäktigebeslut, enligt hvilket äfven kommunens öfriga sjukvård blifvit åt nämnden uppdragen. Härvid fungerar hälsovårdsnämnden såsom en under stadsfullmäktige lydande förvaltningsnämnd och utöfvar i denna egenskap öfverstyrelsen öfver kommunens sjukvårdsanstalter och sörjer för läkarevård åt stadens fattiga.

Till medicinalstyrelsen skall nämnden årligen afgifva berättelse öfver sin verksamhet. Denna tryckes på stadens bekostnad och utgör gemenligen en volym på omkring 20 tryckark, hvaraf vid pass hälften består af tabellariska framställningar, och bland dessa intaga öfversikterna öfver dödlighetsförhållandena ett framstående rum. Dödsbevisen öfver alla i staden affidna skola nämligen enligt föreskrift i hälsovårdsstadgan af nämnden samlas, bevaras och bearbetas.

Stockholms stads hälsovårdsnämnds arbetsfält är således ganska vidsträckt och kräfver, såsom äfven af det följande framgår, en icke obetydlig personal samt arbetslokaler så väl för nämndens egna, gemenligen två gånger månatligen inträffande sammanträden som för en del af tjänstemännen. Hälsovårdsnämndens byrå omfattar för närvarande 8 rum förutom bostäder för hälsopoliskommissarien och vaktmästare. Här har förste stadsläkaren sitt tjänsterum, hälsopolisens lokaler höra hit, och här arbetar nämndens kansli. Det sistnämnda består af en sekreterare, en ombudsman, en kamrerare, tillika kanslist, samt ett biträde vid sjuklighets- och dödlighetsstatistikens bearbetande.

Den dagliga ledningen af både hälso- och sjukvårdsförvaltningen, för så vidt den tillhör nämndens handläggning, tillkommer *förste stadsläkaren*. Han är medlem af och föredragande hos hälsovårdsnämnden samt chef för hälsopolispersonalen och förman för andre stadsläkaren och distriktsläkarne. Vid kommunens sjukhus äger han utöfva inspektion. Därjämte har han inseende öfver i hufvudstaden praktiserande tandläkare, barnmorskor, gymnaster och fältskärer. Till hans åligganden hör slutligen affattandet af nämndens berättelser med dödlighetsstatistikens bearbetande.

Hälsovårdsnämndens förvaltningsområde grenar sig för öfrigt uti hälsovård och sjukvård, för hvilka finnas särskilda organ, hvilka vi här skola betrakta hvar för sig.

* * *

På hälsovårdens område möter oss först och främst:

1. *Hälsopolisen*, hvars närmaste chef är sundhetsinspektören, som antages af hälsovårdsnämnden och skall vara en i allmän hälsovård kunnig

läkare. Den under honom sorterande personalen består af 1 kommissarie, 1 förste tillsyningsman och 11 tillsyningsmän, hvilket antal vid behof ökas genom anställande af extra tillsyningsmän. Till hälsopolisen räknas också stadsveterinären och biträdande stadsveterinären, hvilka hafva sin hufvudsakliga verksamhet vid köttkontrollen.

Genom hälsopolisen utfövar hälsovårdsnämnden tillsynen öfver ordningen i staden och dess särskilda egendomar hvad hälsovården angår. Omfattningen af denna tillsyn kan bedömas af nedanstående utdrag ur månadsrapporterna under 1895 öfver tillsyningsmännens arbeten. Föremål för besiktning voro:

Bostäder	64 ggr.	Slakterier o. d.	369 ggr.	Salutorg	3,563 ggr.
Gårdar	56,886 »	Stall	7,534 »	Bondkvarter	} 1,304 »
Pissoarer	3,502 »	Fåhus	329 »	Järnvägsstationer	
Afträden	89,159 »	Svinstior	166 »	Fartyg	2,764 »
Afstjälpningsplatser	29 »	Lumpupplag	545 »	Salubodar	30,558 »
Afloopstrummor	179 »	Fabriker	9 »	Grafkor	74 »

Härvid anhöllos födoämnen såsom misstänkta eller kassabla 4,605 ggr, och 12 ggr anmäldes försäljaren till åtal för tillsaluhållande af hälsovådliga varor. För undersökning inköptes 3,511 prof af mjölk och grädde. Vid renhållningen framställdes 4,510 gånger anmärkningar, och i 74 fall anmäldes de felande till åtal inför poliskammaren. Bostadsdesinfektion verkställdes genom hälsopolisen vid 466 tillfällen i 595 rum. Till dessa arbeten kommer vakthållning på hälsopolisbyrån, som dagligen äger rum och i tur och ordning bestrides af tillsyningsmännen, en åt gången.

2. *Hälsovårdsnämndens laboratorium* började sin verksamhet 1883. Vid detsamma är en kemist fast anställd. Laboratoriet är för öfrigt tillgängligt äfven för sundhetsinspektören och andra nämndens tjänstemän, då de för sina arbeten behöfva anlita dess hjälpmedel. Tillfälligtvis, vid hotande kolerafara, har äfven en speciellt utbildad bakteriolog haft anställning vid laboratoriet. Detsamma har 4 rum med nödiga bilägenheter, inrymda i vindsvåningen af det hus, där nämndens öfriga lokaler äro belägna. Utrustningen är den för ett kemiskt laboratorium vanliga. Bland instrumenten märkas: en laktokrit samt en annan större centrifug med elektrisk motor, luft- och vattenhastighetsmätare, djupvattenhämtare, registrerande vattenståndsmätare m. fl. Ett af laboratoriets rum begagnas företrädesvis för bakteriologiska undersökningar och är utrustadt med därför nödiga termostater, mikroskop o. s. v.

Af arbetena på laboratoriet äro somliga att betrakta såsom löpande. Hit höra de undersökningar öfver vattenledningsvattnets beskaffenhet, hvilka regelbundet utföras 2 gånger i månaden och hvaröfver en tabellarisk sammanställning alltid meddelas i hälsovårdsnämndens årsberättelser, vidare mjölkanalyser, som i stor utsträckning påkallas af hälsopolisen i och för kontrollen

öfver detta viktiga födoämne, samt andra af hälsopolisuppsikten betingade eller för utredning af hälsovårdsärenden behöfliga analyser, såsom öfver olika slags födoämnen och dryckesvaror, njutningsmedel, luft i offentliga lokaler, lysgas, rök från ångpanneeldstäder, kloakvatten, tvättlut, tegel och murbruk m. m.

Andra icke mindre viktiga, på laboratoriet utförda arbeten hafva haft till mål utredningen af för hufvudstadens hälsovård särskildt betydelsefulla spörsmål af större omfattning. Flera af de sålunda åstadkomna utredningarna hafva offentliggjorts såsom bihang till hälsovårdsnämndens tryckta årsberättelser. Födoämneskontrollen behandlas i följande arbeten: Brödundersökningar af J. WALLER och CARL SÖLLSCHER (1883 och 1884); mjölkundersökningar med laktokrit af KLAS SONDÉN (1885); samt om handelspris och näringsvärde hos några allmännare födoämnen af den sistnämnde och JOH. ALMQVIST (1895). Ventilationsförhållandena i allmänna samlingslokaler och fabriker behandlas i: Luftundersökningar af K. SONDÉN (1885). Det härstädes mycket diskuterade spörsmålet om möjlig förorening af stadens vattenledning från kloakerna utredes i tvenne afhandlingar, den ena: Stockholms afloppsvatten och dess inflytande på vattendragen kring staden af ingenjör K. SONDÉN (1888), den andra: Bidrag till kännedomen om bakteriehalten i vattendragen invid Stockholm af dr HENRIK WETTERDAL (1893). I ändamål att klargöra den under senare tidens lifliga byggnadsverksamhet i Stockholm ständigt uppdykande frågan om nybyggnaders uttorkning och för utarbetande af en praktisk metod för bostäders undersökning i afseende på fuktighetsförhållandena utförde nämndens ingenjör åren 1891 och 1892 omfattande undersökningar, för hvilka han redogjort i arbetet: Om fukten i tegelbyggnader. Till samma kategori af arbeten höra pröfningen af desinfektionsugnarna vid kommunens sjukhus samt undersökningar för utrönande af lämpliga desinfektionsmetoder för boningsrum, hvilka arbeten utförts af sundhetsinspektören och nämndens ingenjör dels på laboratoriet, dels med stöd af dess hjälpmedel.

3. *Köttbesiktningbyråerna.* På grund af saknaden af offentligt slakthus verkställes den offentliga köttbesiktningen i Stockholm på salutorgen och i försäljningsbodarna af hälsopolisen. Misstänkta varor transporteras till endera af stadens tvenne köttbesiktningbyråer, där de undersökas af den därstädes under torgtiden stationerade veterinären. Beträffande dessa byråer, som äro äldre än hälsopolisen, må först några historiska upplysningar meddelas.

Vadan af att förtära trikinhaltigt fläsk ådagalades år 1860 i Tyskland, där sedermera ej blott en mängd enstaka fall af trikinsjukdom utan äfven massinfektioner blifvit iakttagna. Till förekommande af vidare olyckor inrättades byråer för undersökning af svinkött. Äfven i Sverige påträffades i

början af 1860-talet trikiner i aflidna människors muskler, hvilket också här gaf uppslaget till inrättandet af s. k. trikinbyråer. I Stockholm togs initiativet härtill af professor A. KEY, som i maj 1865 föranledde öppnandet af den första anstalten af detta slag. Kort därefter tog sig sundhetsnämnden saken an, och sålunda kommo stadens tvenne trikinbyråer till stånd.

Sedan hälsovårdsstadgan börjat tillämpas i Stockholm, och i sammanhang därmed hälsopolisuppsikt införts öfver här till salu utbudna födoämnen, blefvo (1880) de förra trikinbyråerna centralpunkter för den offentliga köttbesiktningen i gemen. Föreståndareskapet, som förut varit anförtrodt åt

A. Rydin fot.

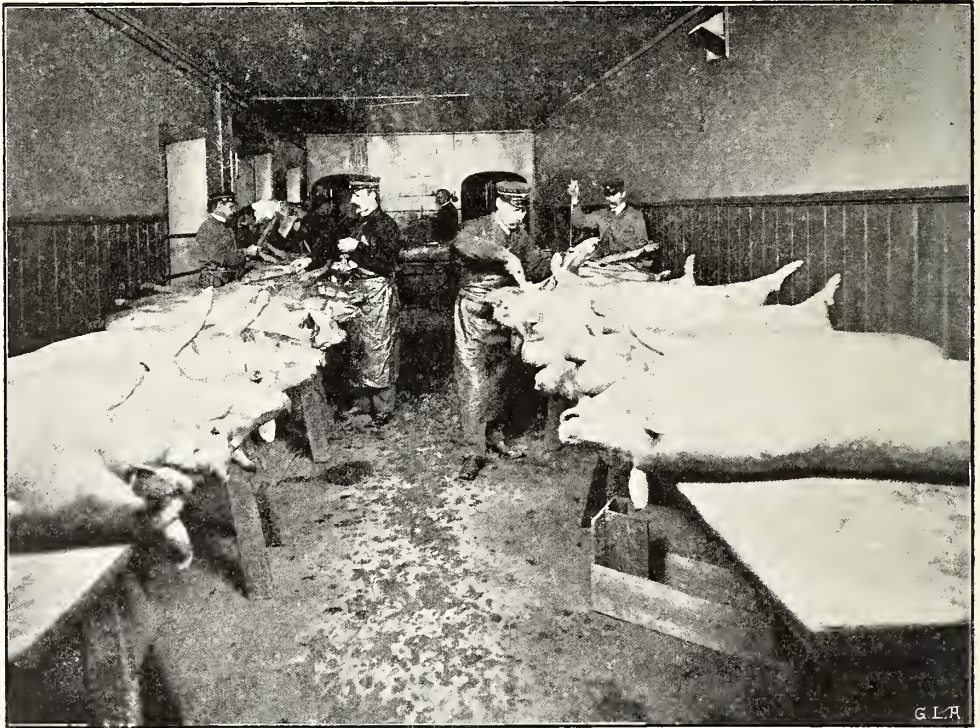
185. Södra köttbesiktningbyråns laboratorium.

läkare, öfverlämnades, sedan dessa afgått, åt hälsovårdsnämndens veterinärer, hvilka, utom den alltjämt fortgående trikinbesiktningen åt dem, som påkallade sådan, fingo till uppgift att besiktiga och eventuellt kondemnera köttvaror och andra födoämnen, som af hälsopolistillsyningsmännen å försäljningsställena togos i beslag.

Byråerna benämnas den norra och den södra och ligga, för att med minsta möjliga tidsutdräkt kunna betjäna allmänheten och hälsopolisen, i närheten af de betydande salutorgen Hötorget och Kornhamnstorg, nämligen i egendomarna nr 4 Olofsgatan och nr 2 Västra Slussgatan. Den södra byrån har för mottagande af fläsk för trikinbesiktning dessutom en filial i nr 8 Munkbrogatan, invid Mälaretorget. Byråerna bestå af följande lägenheter:

ett rum för mikroskopiska och andra finare undersökningar, ett beslagsrum, där beslagtagna födoämnen uppläggas och besiktigas, stora upplagshallar för fläsk, som i och för trikinbesiktning ditföres, samt en våg- och kontorslägenhet. De rum, som tjäna till köttvarors uppläggande, hafva golf af asfalt samt oljemålade väggar för att kunna grundligt rengöras.

Byråerna uppbära afgifter för trikinbesiktningen, som ännu allttjämt är fakultativ, men dock ganska allmänt af fläskhandlarne påkallas, då allmänheten fordrar att få köpa undersökt fläsk. Sålunda inflyta omkring

A. Rydin fot.

186. Södra köttbesiktningens byråns upplagshall.

40,000 kr. årligen, hvarmed alla utgifterna, inberäknadt personalens aflöning, bestridas. Då något afsevärdt öfverskott uppstått, hafva undersökningsavgifterna nedsatts; byråerna hafva nämligen icke till ändamål att bereda stadskassan inkomster.

Hvardera byråns personal utgöres af veterinären-föreståndaren, nödligt antal (vanligen 6) kvinnliga mikroskopister för trikinundersökningen, en kassör och vägare samt 5 manliga biträden vid proftagning och stämpling af fläsk m. m. Arbetstiden är kl. 8—11 f. m., men den utsträcker vid behof och är ofta dubbelt så lång eller ännu längre.

Arbetets omfattning framgår af följande siffror. Under åren 1865—95 hafva på trikiner undersökts sammanlagt 733,055 hela fläsk, 34,613 halva

svinkroppar och 290,144 mindre stycken fläsk. Bland de förstnämnda anträffades trikiner i 796 stycken eller drygt $\frac{1}{10}$ procent. Trikinhaltigt fläsk inlöses af byråerna till af hälsovårdsnämnden fastställt pris, och har under de 10 åren 1886—95 sålunda inlösts och oskadliggjorts 31,589 kg. fläsk för 19,054 kr. 91 öre. Fläsk, som i och för trikinundersökning inlämnas och på annan grund än trikinhalt finnes kassabelt, beslagtages utan att ersättning därför lämnas.

Samtliga å köttbesiktningebyråerna under 10-årsperioden 1886—95 gjorda beslag omfattande 17,121 partier födoämnen. Bland anledningarna till kassationen voro de förnämsta:

Septicämi och pyämi . . . i	932 fall	Rödsjuka i	53 fall
Tuberkelsjukdom »	3,733 »	Kräftsjukdom »	88 »
Varbildningar »	80 »	Mjältbrand »	7 »
Trikinsjukdom »	655 »	Dyntsjukdom »	158 »
Strålsvamp »	26 »	Andra parasitsjukdomar . . . »	910 »
Själfdöd »	5 »	Omogenhet »	216 »
Försämning »	3,163 »	Dälig beredning e. d. . . . »	17 »

De kasserade födoämnena nedgräfdes till en början på en af politiet för djurkadavers nedmyllande använd plats utanför staden, men förarbetas numera i en vid veterinärinstitutet befintlig destruktionsanstalt, där de delvis blifva för tekniskt bruk tillgodogjorda.

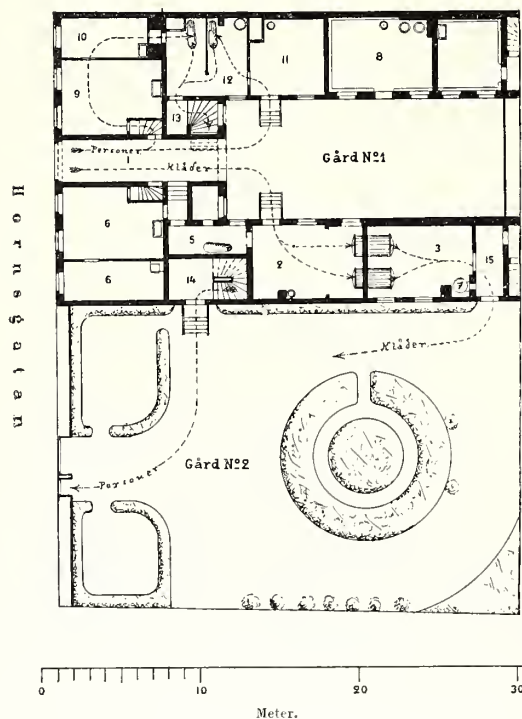
4. *Vaccinationsväsendet.* Grundvalen härför bildar lagen angående skyddskoppypningen i riket af 1853, som stadgar, att hvarje barn skall vaccineras, innan det uppnått 2 års ålder. Kontrollen öfver föreskrifternas efterlefnad handhafves numera i Stockholm så, att stadens rotemän årligen lämna hälsovårdsnämnden uppgift på barn, hvilka, ehuru de öfverskridit vaccinationsåldern, icke anmälts såsom ympade. Dessa barns målsmän kallas nu genom hälsopolisen vid stadgad påföljd af böter att låta inställa barnen hos vaccinatorerna. Staden aflönar nämligen fyra vaccinatorer, alla läkare, hvilka under den blidare årstiden i regeln en gång i veckan på offentliga vaccinationslokaler i de skilda stadsdelarna gå allmänheten till handa med kostnadsfri skyddskoppypning. På samma ställen vaccineras de barn, som i rätt tid inställas. Angående privat vaccinerade barn skola anmälningar göras. Efter vaccinationens slut hvarje höst insändas listor öfver samtliga vaccinerade till rotemännen för anteckning i mantalsböckerna.

År 1895 skyddskoppypades i Stockholm tillsammans 4,762 barn eller i det närmaste 90 procent af barnantalet, antaget lika stort som antalet lefvande i första lefnadsåret den 1 jan. 1895.

Af ympningarna utfördes blott 8 % med humaniserad lymfa; de öfriga 92 procenten med animal vaccin. För produktion af sådan vaccin inrättades år 1884 en särskild ympanstalt för Stockholms stad. Densamma har sedan alltjämt bestått och är ännu den enda anstalten af detta slag i Sverige;

därifrån lämnas mot betalning vaccin äfven till landsorten och till medicinalstyrelsens vaccinationskontor.

5. *Desinfektionsanstalten för staden* är belägen i nr 82 Hornsgatan. Den grundades år 1882 och inrymde till en början allenast en desinfektionsugn och 4 rum för härbergerande af friska personer, hvilkas bostäder med anledning af där inträffade fall af smittosamma sjukdomar undergingo desinfektion. Tid efter annan och i mån som desinfektionstekniken utbildats och anstaltens nytta blifvit insedd, har densamma förbättrats och utvidgats. I sitt nuvarande skick bragtes han 1893, då hela huset med ofvanstående

187. Plan af stadens desinfektionsanstalt.

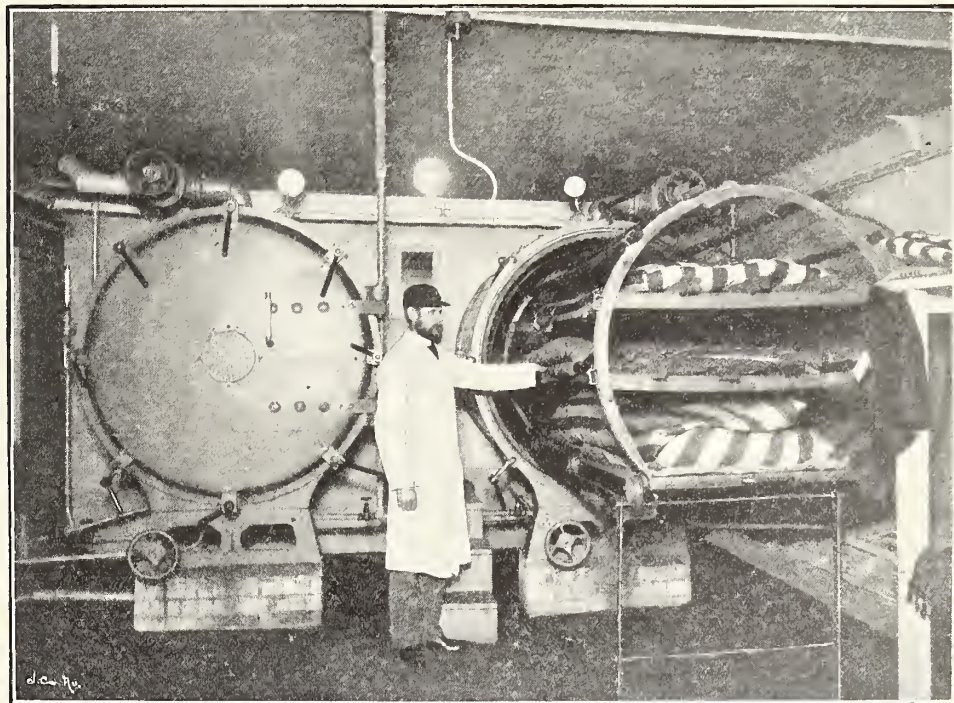
adress (stadens f. d. gäldstuga) inreddes för ifrågavarande ändamål. Af husets trenne våningar användes den nedersta hufvudsakligen till desinfektionslokaler, däri innefattade badlokaler för de personer, hvilka mottagas i den till de öfra våningarna förlagda isoleringsafdelningen.

Desinfektionsafdelningen, hvaröfver planritning bifogas, nås genom inkörsporten (1) och består hufvudsakligen af ett rum för mottagning af smittade effekter (2) och ett (3) för upplag och utlämnande af de från smitta renade effekterna. I väggen mellan dessa båda rum äro tvenne för strömmande ånga inrättade desinfektionsugnar inmurade (se bilden på motstående sida). Utom genom dem finnes ingen

kommunikation mellan rummen. Personalen på båda sidor om ugnen, den »smittade» och den »smittfria», kan sålunda icke idka direkt umgänge. Nödiga samtal ske genom telefon. Desinfektören på »smittade sidan» har endast att mottaga och efter medföljande förteckning kontrollera de för desinfektion inlämnade kläderna, att inlägga dem i ugnarna, stänga dessa och härom gifva signal till desinfektören på smittfria sidan. Förteckningen följer antingen med i ugnen eller uppsättes å en i väggen mellan rummen utan ram insatt glastruta, där den från andra rummet kan läsas. Efter slutadt arbete har den förstnämnde desinfektören att rena sig själf, för hvilket ändamål ett badrum (5) ordnats mellan desinfektionsrummet och desinfek-

törens bostad (6). Själva desinfektionen sker därigenom, att desinfektören på »smittfria» sidan från ångpannan (7) insläpper ånga i ugnarna. Efter slutad desinfektion uttager han kläderna genom öppnande af de ugnsdörrar, som vetta åt hans sida, upplägger och utlämnar dem åt ägarne, som då få tillträde till gården n:r 2, hvilken icke har någon kommunikation med gården n:r 1, utan har egen port åt gatan. Här tjänstgörande desinfektör har sin bostad vid samma gård.

Vid inlämningsgården ligger en tvättstuga (8) samt bodar för de kärror, med hvilka kläderna föras till anstalten.

L. Larsson fot.

188. Från stadens desinfektionsanstalt.

Inom afdelningen i fråga ligger vidare mottagningsrum (9) för personer, som skola på isoleringsafdelningen intagas, tvenne akladningsrum, ett för betalande (10) och ett för gratialister (11), samt badrum (12). Efter reningsbadets tagande iföras dessa personer rena kläder, som från öfre våningen skola hållas i beredskap vid trappan (13), på hvilken personerna lämna desinfektionsafdelningen för att begifva sig till

Isoleringsafdelningen, hvilken har sin förbindelse med yttvärlden genom den till gården n:r 2 ledande trappan (14). Afdelningens ändamål är att härbergera personer från smittade hem, under det att dessa undergå desinfektion och rengöring, eller medan de själva observeras med hänsyn till möjligheten, att samma sjukdom, som hos förut insjuknade samboende kunde,

efter tilländalupen inkubationstid, utbryta hos dem. Tillfälligtvis mottagas äfven personer, såsom skollärare, under det att smittosamt sjuka vårdas i deras hem, till följd hvaraf de eljest skulle afstängas från tjänstgöring. De på isoleringsafdelningen härbergerade äga nämligen frihet att komma och gå som de önska, för den händelse att de begagna egna (desinfekterade) kläder.

Våningen en trappa upp är bestämd för betalande personer och innehåller 10 sängar i 4 rum samt ett matrum. I våningen två trappor upp med 17 sängar i 6 rum upplåtes plats afgiftsfritt, hvarför utrustningen där, ehuru ändamålsenlig och god, är enklare. I alla rummen äro golfven fernissade och väggarna oljemålade, sängarna af järn och öfriga möbler af slätt trä, allt på det att tilläfsventyrs behöflig desinfektion måtte med lätthet och trygghet kunna utföras.

Denna afdelning förestås af en husmoder med nödigt biträde. Hon har sin bostad på stället och tillhandahåller äfven mat åt de intagna, för hvilket ändamål ett rymligt kök m. m. står till hennes förfogande.

Tillsynen öfver hela anstalten utöfvas af sundhetsinspektören. Under år 1895 desinfekterades i ugnarna 30,188 persedlar, tillhörande 1,023 olika personer. På isoleringsanstalten voro intagna 197 personer med 451 underhållsdagar och tillhörande 36 olika hushåll. Betalande voro 28 personer, icke betalande 169.

6. *Desinfektionsanstalten för hamnen.* En sådan anstalt ingick redan i den 1884 uppgjorda planen för ordnandet af hufvudstadens epidemisjukvård, men den anlades först 1892 under trycket af då hotande kolerafara. Till plats därför valdes den till Fjäderholmsgruppen hörande lilla ön Skottland vid utkanten af Stockholms vidsträckta hamnområde. Ön är för fartyg bekvämt tillgänglig så väl från Stockholms innerhamn, »Strömmen», som från Värtahamnen, och anstalten har till ändamål att betjäna fartyg, som medföra smittosamt sjuka personer och därför måste undergå desinfektion. Hufvudbyggnaden innehåller dels en mindre sjukafdelning på 6 à 8 sängar, dels äfven en därifrån fullständigt skild desinfektions- och tvättaafdelning med ångpanna, ugn, badrum och tvättstuga, allt ordnad efter samma principer som vid desinfektionsanstalten i staden, ehuru i mindre skala. Här-förutom finnas på ön en mindre logementsbyggnad för det under behandling varande fartygets besättning, bostadshus för anstaltens egen personal samt nödiga skjul och andra uthus, allt omgifvet af planteringar.

Anstalten har blott få gånger behöft tagas i bruk, men då gjort god nytta. Senast var det på sommaren 1894, då 4 på fartyg hitkomna kolera-patienter där vårdades under tiden från den 11 till den 26 aug. Läkare och sjuksköterska stationerades då på platsen, där eljest endast bor en vaktkarl. Hela anläggningen har betingat en kostnad af omkring 23,000

kronor, oberäknadt marken samt bryggan och logementshuset, hvilka redan förnt funnos och tillhörde kommunen.

7. *Karantänsstall.* Sedan k. kung. den 1 maj 1885 föreskrifvit, att införsel sjöledes af nötboskap och andra kreatur icke finge ske annorstädes än i de städer, som för djuren inrättade karantänslokaler, förhyrde öfverståthållareämbetet till karantänsstall en lokal, som dock både i afseende på läge och inredning lämnade åtskilligt öfrigt att önska. Den ersattes därför på våren 1893 med ett på stadens bekostnad, efter rationella principer inrättadt mindre karantänsstall, som fick sin plats inom f. d. järnvägen på Djurgården. Platsen ligger invid en god lastbrygga och kan utan svårighet isoleras. Stallet har plats för 12 större djur och är försedt med asfaltgolf, vatten- och afloppsledning o. s. v. *Ett* stall visade sig emellertid icke motsvara behovet. Detta blef i synnerhet påtagligt, sedan bestämmelserna angående karantän för sjöledes införda kreatur genom kungl. kung. den 18 maj 1894 utsträckts till alla djur, som från främmande länder införas, således äfven då dessa äro fria från smittosam husdjursjukdom. På grund af hälsovårdsnämndens initiativ uppfördes därför under våren 1896 ännu ett karantänsstall, i hufvudsak likt det förra och beläget icke långt ifrån detsamma.

8. *Bad- och siminrättningen i Norrström* är uppförd och äges af Stockholms stad, men är till enskild person utarrenderad. Den behandlas här nedan i sammanhang med andra badinrättningar (sid. 505).

* * *

Stockholms kommuns anstalter för sjukvård äro följande:

1. *Rättsmedicinen* har af ålder tillhört kommunens läkare. Numera är andre stadsläkaren Stockholms rättsläkare. I denna egenskap går han myndigheterna till handa vid rättsmedicinska frågor utredande, sköter läkarevården i fängelset och ntför därmed sammanhang ägande läkareförrättningar. Under år 1895 hade han att verkställa 41 rättsmedicinska liköppningar, 116 liköppningar för dödsorsakens konstaterande samt 108 likbesiktningar med anledning af dödsfall genom olyckshändelser eller vid själfmord. Rättsmedicinska utlåtanden på grund af verkställda undersökningar af lefvande personer afgaf han i 119 fall. Rörande hälsotillståndet och arbetsdugligheten hos personer, som genom öfverståthållareämbetet hänvisas till olika anstalter, fordras äfven i allmänhet intyg af andre stadsläkaren.

2. *Sjukvård i hemmen* bekostas af kommunen för de fattiga, och för ändamålet äro anställda 14 distriktsläkare, hvar och en boende inom sitt

distrikt. Af dem vårdades år 1895 21,504 sjuka i sina hem. Kostnaden för medicin, som under samma år utan ersättning lämnades dessa sjuka samt de besökande vid nedan omtalade polikliniker, uppgick till 28,234 kr. 14 öre.

3. *Polikliniker.* I fattigsjukvårdens intresse lämnas äfven af stadens medel bidrag till flera s. k. polikliniker, där specialister i ögon-, öron-, kvinno- och barnsjukdomar etc. ägna kostnadsfri behandling åt personer, hvilkas medellöshet blifvit styrkt. Dyliga anstalter finnas för närvarande på 4 olika ställen i staden. Äfven flertalet af härvarande sjukhus tillhandagå med ambulans sjukvård.

4. *Läkarevård vid olycksfall* och hastigt påkommande sjukdomsfall har beredts genom följande anstalter: a) *Nattläkareinstitutionen.* Ett antal läkare i alla stadsdelar hafva åtagit sig att på kallelse af polisman stå till tjänst under tiden mellan kl. 10 e. m. och 7 f. m. mot en ersättning för hvarje gång af tio kronor, som af kommunens medel utbetalas, därest den, för hvars skull läkaren kallats, icke själf kan göra det. De hjälpbehöfvande hafva endast att vända sig till närmaste polisstation. b) *Jourhafvande läkare.* Den bland Stockholms burgna invånare allmänna sedvänjan att sommartiden tillbringa sin tid, då den ej är upptagen af sysslor i staden, på landet i hufvudstadens närhet, medför den olägenheten, att äfven flertalet läkare under större delen af sön- och helgdagarna under sommaren vistas utom staden. På det att läkarevård emellertid icke skall saknas i trängande fall, plägar hälsovårdsnämnden årligen träffa aftal med läkare, som mot ersättning förbinda sig att, tvenne för hvarje söndag, hela dagen vara tillgängliga. Upplysning om dessa läkares namn och bostad lämnas regelbundet af tidningarna. c) *Asylen för hastigt insjuknade* inrättades år 1880 invid Maria sjukhus, har plats för 7 män och 4 kvinnor och är afsedd för provisoriskt mottagande af företrädesvis sådana sjuka, som sakna nödig vård i hemmen och af polisbetjäning omhändertagas. Asylen sätter således polisen i tillfälle att utan sjukhusens störande alla tider på dygnet kunna skaffa vård åt sjuka personer i utblottadt läge. En gång om dagen förordnar läkaren efter omständigheterna om de till anstalten införas förflyttning till sjukhus, öfverlämnande till försörjningsinrättning, utskrifning o. s. v. Olycksfall, som kräfva omedelbar åtgärd, mottagas naturligtvis alla tider på dygnet å de sjukhus, som hafva kirurgisk servis. För mindre skador anlitas ofta de härstädes till ganska stort antal ännu befintliga fältskärsstugorna.

5. *Förlossningshjälp.* I Stockholm finnas inga s. k. fattigbarnmorskor. I stället lämnas, sedan en barnaföderskas medellöshet blifvit styrkt, af kommunens medel ersättning efter bestämd taxa åt den barnmorska, som kvinnan efter eget val anlitas. Sådan ersättning betalades år 1895 med

6,222 kronor i 774 fall, eller för mer än en tiondedel af alla barnaföderskorna. På stadens barnbördshus vårdades dessutom till största delen afgiftsfritt 1,352 barnaföderskor. För att biträda de fattiga vid svårare förlösningsfall åtnjuta trenne i olika stadsdelar boende läkare arvoden af kommunen. Barmorskorna äga att påkalla deras biträde; detta skedde 1895 i 97 fall.

6. *Sjukvårdsanstalterna* beskrivas utförligare här nedan sid. 518 o. följ. De äro Sabbatsbergs sjukhus, sjukhuset Sankt Göran, Katarina sjukhus, Maria sjukhus, Epidemisjukhuset och Södra barnbördshuset. Med undantag för Epidemisjukhuset, som hälsovårdsnämnden omedelbart förvaltar, hafva de öfriga hvar för sig en af nämnden utsedd styrelse af 5 personer, hvaribland sjukhusets öfverläkare, eller, där mera än en öfverläkare finnes, en af dem, som då benämnas sjukhusets direktör. Öfver- och underläkare tillsättas af nämnden, men öfriga tjänstemän och betjäning af styrelserna. Södra barnbördshuset, som ligger omedelbart intill Maria sjukhus, med hvilket det har gemensam ekonomi, förvaltas af samma styrelse som detta.

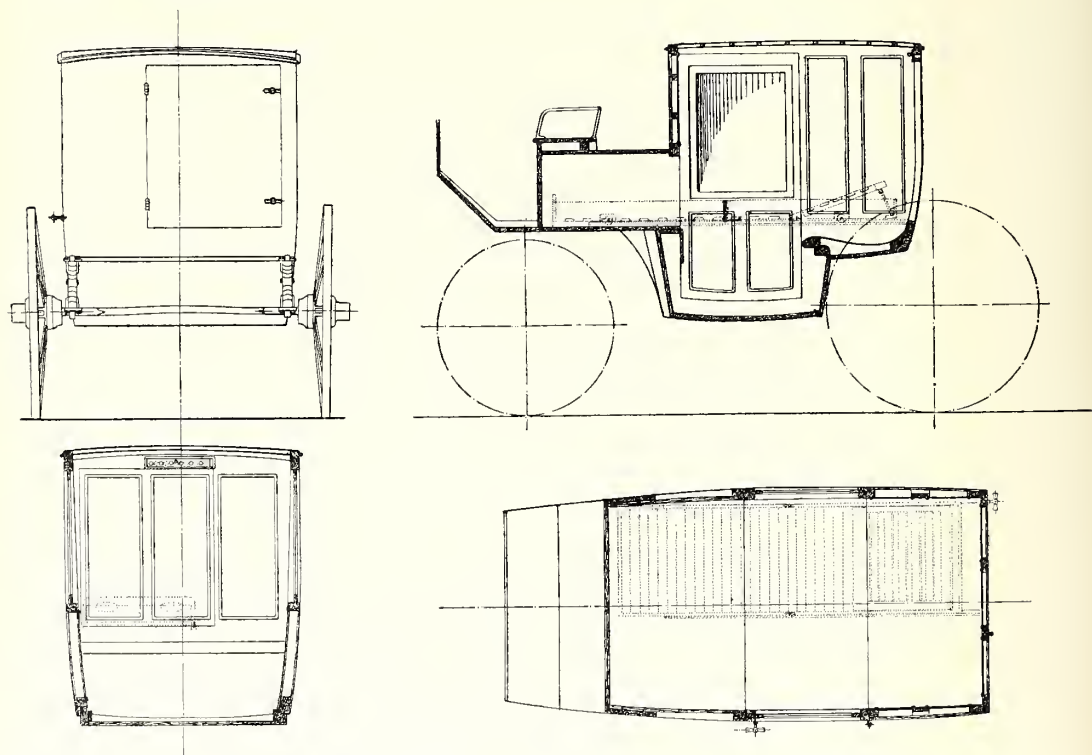
Sjukvården lämnas på kommunens sjukvårdsanstalter dels fullt kostnadsfritt, åt stadens fattiga sjuka, dels till ungefär halfva verkliga kostnaden, åt dem af kommunens invånare, som nöja sig med plats i allmän sjuksal. Främmande kommuners sjuka, som söka vård på stadens sjukhus, samt sjuka i enskilda rum erlægga afgift, vid hvars fastställande sjukhusens alla utgifter för dem tagas i beräkning.

Med förvaltningen af öfriga i Stockholm befintliga sjukhus hafva de kommunala myndigheterna endast så till vida att skaffa, som stadsfullmäktige välja 4 ledamöter i styrelsen för Stockholms stads och läns kurhus samt 1 i direktionen för Serafimerlasarettet. För den förstnämnda anstalten välja stadsfullmäktige äfven revisorer. I granskningen af räkenskaperna för Serafimerlasarettet äfvensom för kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn äger hälsovårdsnämnden att genom ombud deltaga.

Alla sjukhusen skola till medicinalstyrelsen afgifva årsberättelser, och styrelsen kan låta inspektera dem.

7. *Sinnessjukas vård* besörjes i Sverige i första rummet på statens hospital. Ett sådant är beläget i Stockholm. Här, likasom på rikets andra hospital och asyler för sinnessjuka, mottagas emellertid patienter oberoende af deras boningsort, ehuru väl läget naturligtvis betingar, att flertalet af Stockholms sinnessjuka hänvisas till härvarande anstalt vid Konradsberg. Där voro också vid slutet af år 1895 intagna 123 patienter, för hvilka Stockholms kommun delvis betalade vården, under det att motsvarande antal på statens öfriga anstalter för sinnessjukvård uppgick till sammanlagdt allenast 70.

Kommunens egna anordningar för sinnessjukas vård inskränka sig till en afdelning med 30 platser för provisorisk vård af sådana nyinsjuknade patienter, hvilka till följd af bristande utrymme ej genast kunna vinna inträde på statens hospital, men under väntetiden behöfva anstaltsvård, samt en asyl för obotligt sinnessjuka fattighjon. Båda afdelningarna äro sammanförda i en särskild, år 1895 fullbordad, vid Stockholms stads försörjningsinrättning belägen dårhusbyggnad på 200 sängar, hvaröfver beskrifning meddelas här nedan, sid. 561.

189. Sjuktransportvagn med rörlig sjukbår.

8. *Sjuktransporter.* På det att allmänna åkdon icke måtte begagnas för smittosamt sjuka, tillhandahåller hälsovårdsnämnden sjuktransportvagnar (för närvarande fyra stycken) och besörjer efter anmälan transporten till sjukhus, då patienten lider af kolera, smittkoppor, fläckfeber, skarlakansfeber eller difteri. Äfven för mässlingspatienter få vagnarna begagnas, dock endast när denna sjukdom är förenad med difteri eller strypsjuka. Vagnarna äro fördelade på tvenne stationer, epidemisjukhuset (norr) och desinfektionsanstalten (söder) och kunna pr telefon rekvireras antingen af läkare personligen eller genom polisstation, då läkareintyg angående sjukdomens art där företes.

Till det yttre liknande vanliga täckta hyrvagnar, äro sjuktransportvagnarna så inrättade, att en på skenor löpande sjukbår genom en dörr

baktill kan skjutas fram under kuskbocken. Utom den på båren liggande sjuke rymmer vagnen en sittande person (sjuksköterska). Båren kan också hopläggas, då den rymmes under kuskbocken; två personer kunna då bekvämt sitta rätt fram och en tredje baklänges. Invändigt äro vagnarna klädda med fernissadt trä, utan stoppning och listverk, för att med lätthet kunna rengöras. Detta sker också efter hvarje sjuktransport.

3. Af kommunen oberoende hälso- och sjukvård i Stockholm.

1. *Medicinalpersonalen*. I Stockholm äro för närvarande bosatta omkring 250 legitimerade *läkare*, hvilka kunna fördelas på följande kategorier:

Ämbetsläkare	12
Akademiska lärare m. fl. (utom sjukhusläkare)	31
Militärläkare	28
Vid sjukhusen anställda	35
Stadens distriktsläkare	14
Privatpraktici	106
Emeriti	24
	Summa 250

Bland hufvudstadens läkare finnas många, hvilka såsom innehafvarne af en del lärareplatser, tjänsteläkare m. fl. icke utöfva medicinsk praktik, hvarför antalet verkligan praktiserande läkare kan anslås till omkring 200 eller 1 läkare på 1,300 invånare.

Vid slutet af 1895 funnos här 58 *tandläkare* med 22 elever och medhjälpare.

Apotekspersonalen utgjordes samtidigt, förutom de 19 apoteksinnehafvarne, af 50 provisorer och 69 elever.

Sjukgymnasternas antal uppgår till 130, hvaraf 50 manliga och 80 kvinnliga.

Barmorskorna, omkring 170 till antalet, äro organiserade i 8 grupper, en för hvar och en af de territoriella församlingarna. I spetsen för hvarje grupp står en barmorskeförestånderska, som af gruppens medlemmar väljes på ett årligen inför medicinalstyrelsen hållet sammanträde med samtliga här bosatta barmorskor. Förestånderskan skall öfvervaka de öfriga medlemmarna af gruppen i deras verksamhet och vandel, mottaga deras rapporter, flyttningsanmälningar m. m. samt i fråga om möjligen behöfliga åtgärder meddela sig med barmorskeläraren, hvilken med förste stadsläkaren delar förmanskapet öfver barmorskorna. På hvarje 1000-tal kvinnor i åldern 20—45 år finnas i Stockholm 2.8 barmorskor.

Fältskärsmästare, manliga och kvinnliga, äro här bosatta till ett antal af 35, af hvilka många hålla öppen fältskärstuga för behandling af yttre skador, hörande till den s. k. lilla kirurgiens område. Då enligt kungl. kung. den 5 juni 1896 examinerandet af fältskärer skall upphöra, sedan de

elever, hvilka antagits före den 1 juli nämnda år, hunnit utbildas, så kommer denna kvarleva af det gamla »badareämbetet» att i mån af de nu lefvande fältskärernas afgang upphöra.

2. *Svenska läkaresällskapet* stiftades år 1808 och hade ursprungligen till uppgift allenast att bilda ett medicinskt läsebibliotek. Mycket snabbt utvecklade det sig emellertid till ett vetenskapligt sällskap, som vid sina hvarje tisdagsafton återkommande sammankomster behandlade alla på dagordningen stående medicinska frågor. Och härmed har sällskapet fortfarande ända till våra dagar. Därjämte har det tagit en viktig del i utvecklingen af landets medicinalväsende. Få äro nämligen de större, hit hörande organisations- och lagstiftningsfrågor, som icke i sällskapet diskuterats, ofta på särskild begäran af medicinalstyrelsen eller dess föregångare, sundhetskollegium.

För Stockholms hälso- och sjukvård har läkaresällskapet städse visat lifligt intresse. Stundom har dess yttrande äfven af kommunens myndigheter inhämtats, såsom i fråga om anläggningen af det första kommunal-sjukhuset, angående vattenledningen, begravningsväsendet, skolhygien m. m. Då farsoter uppträdt, har sällskapet ofta utgifvit råd och upplysningar för allmänheten samt genom sin diskussion lämnat väckelser och ledning för de åtgärder, som kunnat på myndigheterna bero. Äfven mera aktivt har sällskapet ingripit, såsom för anläggningen af Stockholms sjukhem, stiftandet af barnsjukhuset Samariten, utväljandet af Stockholms mjölkkommission m. m.

Af sällskapets publikationer är tidskriften »Hygiea» mest känd. Alltsedan 1839 har densamma utkommit med ett häfte i månaden och räknar således år 1897 sin 59:de årgång. Tidskriften innehåller bland annat äfven redogörelse för sällskapets förhandlingar, hvilka före tidskriftens tillkomst behandlades i sekreterarens tryckta årsberättelser. För öfrigt har sällskapet tid efter annan utgifvit »Handlingar», innehållande större afhandlingar, prisskrifter, reseberättelser m. m.

Svenska läkaresällskapet äger genom donationer eller insamling bland läkare bildade fonder till ett sammanlagdt belopp af nära 300,000 kronor, hvaraf omkring 125,000 kronor för utdelande af pris och främjande på annat sätt af vetenskaplig medicinsk forskning. Det öfriga kapitalet tillhör stiftelser med hufvudsaklig uppgift att understödja fattiga änkor och barn till afidna svenska läkare. Vidare äger sällskapet eget, för dess ändamål med samlings-, biblioteks- och klubblokaler inredt hus, n:r 19 Jakobsgatan.

3. *Hälsorårdsföreningen i Stockholm.* Denna förening bildades 1881 med syfte att främja hälsovården dels genom öfverläggningar i hälsovårdsfrågor af praktisk vikt, dels genom anordnandet af föredrag och utgifvandet

af skrifter. Till ledamöter kallas personer, hvilkas verksamhet berör hälsovården, såsom läkare, teknici, förvaltningstjänstemän m. fl.

Föreningens förhandlingar tryckas, och ett mindre band utkommer årligen. Bland häri behandlade ämnen, som mera direkt röra sundhetsförhållandena i hufvudstaden, kunna nämnas: afloppsförhållandena inom hus och tomt, vattenledningsvattnet, slakthusfrågan, kolerafaran, fosterbarnsväsendets ordnande, skollofskolonier, en af smittad mjölk orsakad skarlakansfeber-epidemi, epidemisjukhuset m. m.

4. *Hygieniska museet* grundades år 1880 af stiftelsen Lars Hiertas minne, som under åren 1880—92 för ändamålet anslag tillsammans 13,500 kronor, och understöddes dessa år dessutom kraftigt i pekuniärt hänseende af fru Anna Retzins, född Hierta. Museet ordnades af professor ELIAS HEYMAN och förvaltades till sistnämnda år af en utaf nämnda stiftelse utsedd styrelse. Då det emellertid icke tillhörde stiftelsens plan att fortfarande äga och utöfva tillsyn öfver museer, så öfverlämnades samlingarna genom skrifvelse af den 3 april 1892 såsom gåfva till Karolinska medikokirurgiska institutet jämte museets behållna kapital, omkring 6,000 kronor, såsom bidrag till dess framtida underhåll och vård.

Ordnadt efter mönstret från Parkes museum i London, hade hygieniska museet i Stockholm liksom dess förebild till ändamål att genom en vald samling af apparater, modeller och andra föremål, som äro af vikt för allmänna hälsovården, sätta så väl fackmännen, byggmästare, läkare, skollärare m. fl., som ock den stora allmänheten i tillfälle att genom egen åskådning inhämta kännedom om den nutida hygieniska vetenskapen och dess praktiska tillämpning med särskild hänsyn till våra nordiska förhållanden och framför allt till hälsovårdens fordringar med afseende på boningshusens uppförande och inredning. Bland museets föremål märkas därför i första rummet apparater för uppvärmning och ventilation, bad, renhållning, belysning o. s. v. samt ritningar till arbetarebostäder. Där finnas vidare prof på ändamålsenliga och för hälsan skadliga dräkter, en serie analytiska framställningar af de vanligare födoämnenas kvantitativa sammansättning, för ögonen skadliga undervisningsmaterialier m. m. samt slutligen hygienisk litteratur och väggplanscher, åskådliggörande allehanda för allmänna hälsovården viktiga förhållanden.

Hygieniska museet har särskild lokal på Karolinska institutets tomt.

5. *Stockholms mjölkkommission* började efter enskildt initiativ år 1887 sin verksamhet, hvilken går ut på att för hufvudstadens invånare bereda tillgång på verkligt god och sund mjölk samt att lämna mera betryggande garantier för det viktiga födoämnets goda beskaffenhet, än som kunna för vanlig handelsmjölk ifrågasättas. Saken är ordnad på följande sätt.

Ett program har uppgjorts, innefattande bestämmelser, huru en mönsterladugård bör vara inrättad, huru kreaturen där skola undersökas i afseende på kroppsbeskaffenhet och hälsotillstånd och vid yppad anledning utmönstras samt huru de skola skötas och utfodras, vidare förhållningsregler vid sjukdomsfall bland ladugårdspersonalen samt i fråga om mjölkningen och mjölkens ans, transport och distribution — allt i syfte att bekomma en på samma gång kraftig, välsmakande och sund produkt.

För att i öfverensstämmelse med nu angifna program utöfva tillsyn

A. Rydén fot.

190. Stockholms mjölkförsäljningsbolags lokal för distribution af den kontrollerade mjölken.

öfver ladugårdar, hvilkas ägare därtill ville samtycka, bildades kommissionen sålunda, att Svenska läkaresällskapet och Stockholms stads hälsovårdsnämnd hvardera utsåg tvenne personer, som utan ersättning, allenast af intresse för saken, åtog sig uppdraget och med sig adjungerade en hygieniskt bildad läkare, en veterinär och en kemist med uppgift att hvar och en på sitt område verkställa den omedelbara kontrollen mot arfvoden, som bestämmas af kommissionen, men af mjölkproducenterna inbetalas till kommissionens kassa.

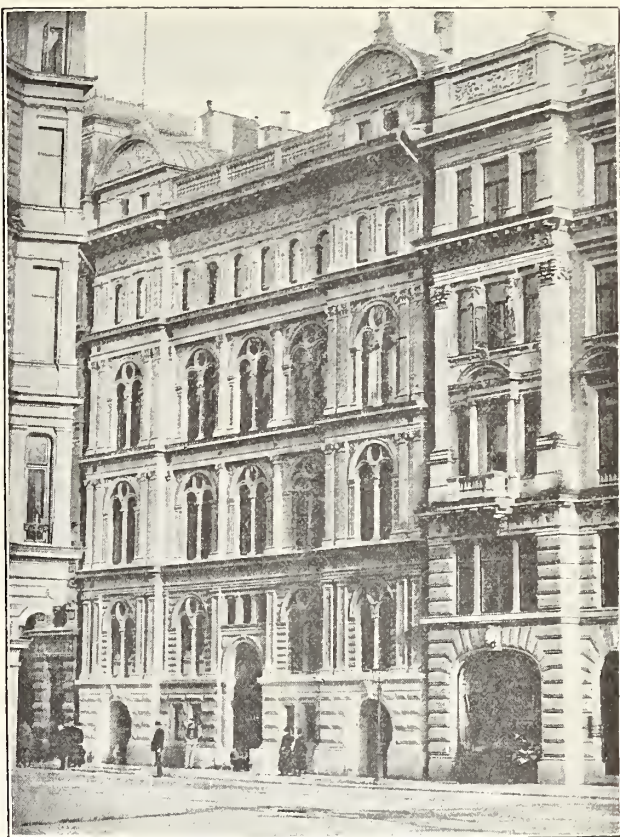
Kommissionen riktar årligen en offentlig uppmaning till Stockholms-traktens mjölkproducenter att ställa sig under den erbjudna kontrollen, hvilket en eller annan antagits skola finna med sin fördel förenligt, då

allmänhetens förtroende till kommissionen borde medföra, att under dess kontroll försäld mjölk kunde säljas till högre pris, än som i vanlig torg-handel stode att få, en förhöjning som i sin ordning beräknats kunna mer än ersätta de ökade kostnader, som mjölkhandteringens inrättande efter kommissionens program nödvändigtvis måste medföra.

På sätt här ofvan antydts har kontrollerad mjölk under hvarterdera af de senare åren till familjer i Stockholm levererats till i rundt tal 850,000 liter. Medeltalen af 469 under 1895 för kontrollens skull utförda mjölk-analyser hafva gifvit följande siffror: specifik vikt 1.0331, fetthalt 3.65 %, fasta ämnen 12.8 %. Lägsta vid något tillfälle iakt-tagna fetthalten var 3.14 %. För späda barn sär-skiildt afsedd mjölk gaf en medelfetthalt af 3.94 %.

6. *Badanstalter.* De äldsta offentliga badanstalterna hos oss torde hafva varit hufvudsakligen af samma art som de förr både på land och i stad så vanliga enskilda badstugorna. Baden voro sålunda s. k. svettbad, åtföljda af kroppens tvättning, frottering, öfversköljning och till sist afkylning. Under medeltiden funnos i Stockholm tvenne ansenliga »badstufvor», en, hvilken anses hafva existerat oafbrutet i 500 år, vid Nordreport och tillhörande heliga Lekamagillet, som äfven tillät fattiga att bada kostnadsfritt, samt en på Södermalm. Namnet Badstugatan, som inföll senaste tiden burits af flera gator härstädes, tyder också på badinrättningar af detta slag.

På 1600-talet finna vi i Stockholm ett särskildt skrå af badare, stundom kalladt badaresocieteten, med sin älderman, mästare och ämnessvenner. Till skråets privilegier hörde att hålla offentliga badstugor, hvilka utmärktes medelst en skylt i form af ett badbäcken med en kvast ofvanpå. Aldrig

191. Sturebadet, exteriör.

synnerligen talrika, upphörde badarne under förra delen af detta århundrade att särskildt befatta sig med bad och öfvergingo till våra dagars s. k. fält-skärer. Rättighet att hålla badinrättning medgafs därefter åt oexaminerade personer. En sådan var hattmakeriäldermannen C. J. Lorentz, som år 1831 vid Gamla Norrbro inrättade en numera naturligtvis raserad varmbadinrättning, hvilken på sin tid var den förnämsta, om icke enda i Stockholm. Den hade 23 badrum med 2 kar i hvardera, förutom ång- och

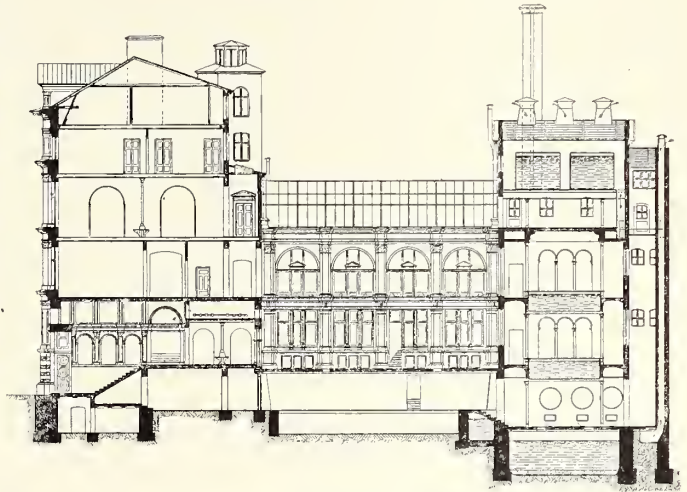
192. Sturebadet, aulan.

duschbad och flera sorter den tiden brukliga medicinska bad, därtill en i själfva strömmen förlagd kallbassin. Med näringsfrihetens införande blef äfven anläggandet af badanstalter en allmän rättighet.

Emellertid var det vid midten af detta århundrade tämligen klenst be-
ställt med offentliga badaanstalter i Stockholm, och Svenska läkaresällskapet beklagar sig häröfver 1861 i en skrifvelse till öfverståthållaren. Ett uppslag till en bättre sakernas ordning gafs, då professor C. CURMAN år 1867 för samma sällskap framlade planen till den nuvarande badinrättningen vid Malmtorgsgatan, hvilken året därpå af ett aktiebolag fullbordades.

Stora badhuset, såsom nyssnämnda, åt Jakobs-, Malmtorgs- och Kar-
duansmakaregatorna vettande anstalt benämnes, fullbordades sålunda år
1868, men den har senare utvidgats och intager numera en egendomsareal
af nära 1,600 kv. För densamma, liksom för öfriga i Stockholm numera
befintliga varmbadimätningars inre anordnande, hafva de tvenne hufvud-
badformerna för varmbad, *svettbadet* med åtföljande bassin- och duschbad
samt det mera separata *karbadet* i dess olika former, lagts till grund.

Af svettbadet finnas inom Stora badhuset tvenne former, den ena det
s. k. turkiska badet, representerande det romersk-orientaliska varmluftbadet
med torr luft och kraftig ventilation samt tämligen luxuösa anordningar,
det andra den s. k. finska badstun, utgörande en tidsenlig utveckling
af den gammalnordiska
badstugan med fuktig
värme och stora väx-
lingar i temperatur och
fuktighetshalt samt enk-
lare badprocedur. Sist-
nämnda afdelning är så
inrättad, att den sär-
skildt om lördagsaft-
narna tjänar som ett
stort, allmänt folkbad.
Äfven för kvinnor fin-
nes en mindre badstu-
afdelning.

193. Sturebadet, längdgenomsnitt af byggnaden.

För karbad finnas
flera afdelningar, ord-
nade i klasser alltefter

den rikare eller enklare utstyrelsen. Tillsammans innehålla de 51 badkar
med 70 afklädningshytter och nödiga duscher. På karbadafdelningen ser-
veras också s. k. medicinska bad.

Genom praktiska anordningar har badhusets förmåga att på kort tid
servera många bad så uppdrifvits, att under loppet af en helgdagsafton, då
tilloppet af badande är störst, öfver 1,700 varma bad kunnat serveras.

Under 1896 har vid badhuset börjat inredas en ny afdelning för *simbad*,
för hvilket ändamål en simbassin af 10 × 6 meters storlek anlagts.

Inrättningens vattenbehof hämtas ur en inom egendomen upptagen,
minst 60,000 liter i timmen gifvande brunn, hvilken till öfver 16 meters
djup sänkts ned i den grusås, Brunkebergsåsen, som utgör denna stads-
dels grund.

Inom badhusets byggnad är dr. Zanders bekanta mediko-mekaniska
institut inrymdt.

Sturebadet är namnet på en efter plan af prof. C. CURMAN under åren 1883—85 i egendomen n:r 4 Sturegatan af samma bolag, hvilket äger Stora badhuset, anlagd ny, tidsenlig badinrättning, hvaröfver flere bilder här införas. Densamma innehåller sex själfständiga badafdelningar med bekväma inre förbindelser och sålunda lättskött ekonomi. Gatufasaden är jämförelsevis liten, men har erhållit en monumental karakter. Anstalten förtjänar särskild uppmärksamhet såsom exempel på, huru äfven på en tomt med skenbart ogynnsam begränsning och form en fullt tidsenlig badanstalt kunnat anordnas.

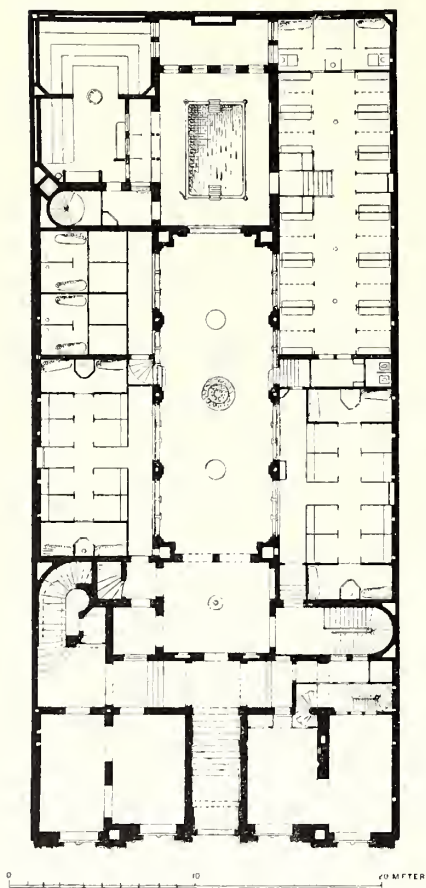
Hela byggnaden är uppförd med genomgående järn- och betonkonstruktion. Synnerlig omsorg är nedlagd på badlokalernas varaktiga inredning: porslin, majolika, cementmosaik, emaljerad metall o. d. hafva kommit till riklig användning och spela äfven en viktig roll såsom underlättande renhållningen. I sådant syfte har äfven bruket af mattor, madrasseringar o. d. i möjligaste måtto inskränkts.

Badformerna äro desamma som i Stora badhuset, dock har, hvad svettbadet beträffar, uteslutande användts det fuktigt varma badstubbadet, men detta har här genomförts för olika betalningsklasser och med den förfining och utveckling ett förstklassigt bad af detta slag fordrar. För detsamma har äfven inom Sturebadet offrats större utrymme än för karbadafdelningen. Sålunda höra till första och andra klassens varmlufts- och duschbad 40 toaletthytter och till tredje klassens (folkbadet) 120 afklädningsplatser. För karbad finnas tillsammans 63 hytter med 43 badkar samt duscher.

Badhuset är beräknadt att kunna vid behof servera 2- à 300 varma bad i timmen eller 1,600 pr dag.

Södermalms badinrättning (fig. 195, 196) anlades på tillskyndelse af doktörerna F. W. WARFVINGE, C. G. GRÄHS m. fl. läkare åren 1875—77 i egendomen n:r 4 Badstugatan nära Söder Mälarstrand. För att ekonomiskt betrygga anstaltens bestånd förband man densamma med en tvättinrättning. Detta har visat sig klokt, och under årens lopp hafva betydande utvidgningsarbeten företagits.

I sitt nuvarande skick innehåller badinrättningen 43, till större delen med marmor och porslin beklädda badrum med tillhörande afklädnings-

194. Sturebadet, plan af bottenvåningen.

lytter, fördelade på tvenne klasser. För öfrigt finnes varmluftbad och s. k. ångskåp. Vattnet för inrättningens behof pumpas upp ur Mälaren, där sugledningen mynnar 3.2 meter under medelvattenytan. Med en badtid af vid pass 4 timmar om dagen anser sig inrättningen kunna servera 140,000 bad om året.

Klara badinrättning, till en början benämnd Kungsholms badinrättning, byggdes 1884 vid Gamla Kungsholmsbrogatan i egendomen nr 41, där den ännu är belägen. De första åren gingo inrättningens affärer dåligt; det är först sedan slutet af 1889 badanstaltens verksamhet blifvit af större betydelse, tack vare den nuvarande ledningen samt praktiska till- och ombyggnadsarbeten.

Anstalten har nu 59 karbadrum med afklädningshytter, fördelade på trenne klasser med 28 i första, 15 i andra och 16 i tredje. Härtill komma 1:sta och 2:dra klassernas varmluftbad med dusch och bassin. Det senare badet är 2 dagar i veckan tillgängligt för kvinnor, eljest begagnas varmluftbaden blott af män. Tillsammans anses omkring 1,500 bad kunna serveras om dagen; högst omkring 1,200 hafva hittills förekommit. Vattnet tages hufvudsakligen från stadens vattenledning.

Badfrekvensen under år 1894, det senaste för hvilket fullständiga uppgifter äro offentliggjorda, var på de fyra nu beskrifna varmbadinrättningarna:

	Kl. I.	Kl. II.	Kl. III.	Summa.
för män	115,599	100,179	77,455	293,233
> kvinnor	35,613	47,694	35,140	118,447
	151,212	147,873	112,595	411,680

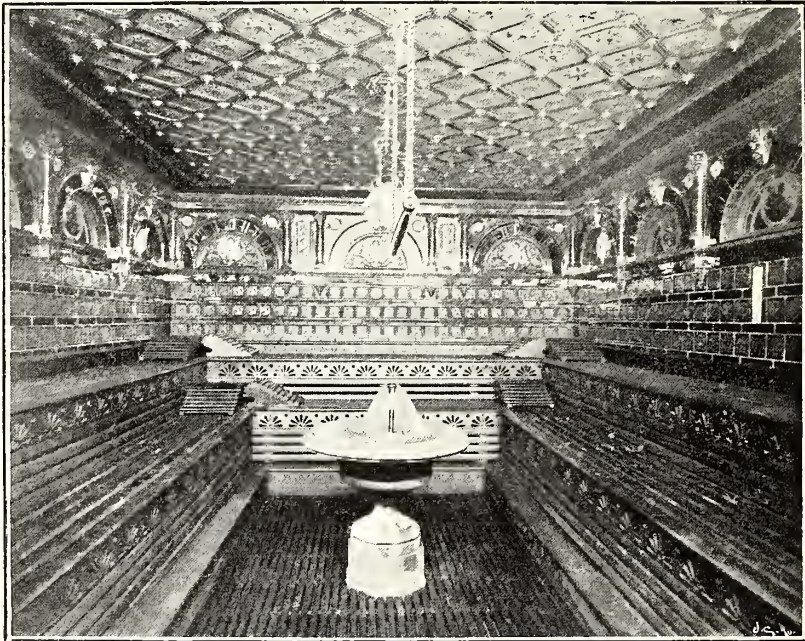
Härtill komma 1,002 bad, som från inrättningarna sändts till och serverats i de badandes hem, samt 5,654 i de tvenne förstnämnda inrättningarna lämnade bad åt skolbarn. Ensamt af dessa siffror kan emellertid användningen af varmbad i Stockholm icke bedömas. Numera äro nämligen badrum synnerligen vanliga i modernare enskilda hus härstädes. Smärre badanstalter finnas därjämte i kaserner och skolor, vid en del verkstäder, uti idrottslokaler, arbetarebostadshus o. s. v. Bland dessa skola vi närmare afhandla

Skolbad (fig. 197, 198)¹. Hedern af att först hafva infört bad i folkskolorna härstädes tillkommer Nikolai församling och förste läraren vid dess skolor S. NILSSON, på hvars initiativ ett badrum år 1891 inreddes i ett af församlingens skolhus. Badformen är ljum dusch och inrättningen synnerligen enkel. En 670 liter rymmande badkamin tjänar för vattnets uppvärmning. Därifrån fylles en 130 liters reservoar, hvars vatten fördelar sig till 10 duschapparater. Under dessa stå utefter väggarna lika många badbaljor, som vid badningens början ur särskilda kranar fyllas med ljumt vatten. Barnen

¹ Jämför äfven sid. 327 här ofvan.

stiga häri, tvätta sig med tvål och borste, tömma baljan genom en bottenventil och duscha sig sedan med den afmätta vattenmängden, 13 liter, hvars temperatur från $+30^{\circ}$ småningom sjunker. Badhanddukar medföra barnen själfva. För badet åtgår vid pass 15 minuter, och en ny afdelning barn afkläder sig under tiden för att vara färdig till bad, då den förra slutar. För ändamålet äro afklädningsplatserna dubbelt flere än badbaljorna. Hela anläggningen kostade 2,300 kronor. Omkring 7,000 bad serveras under läsåret till en kostnad af knappast 4 öre pr bad.

Samma år inrättades skolbad äfven i Kungsholms församlings nya skolhus vid Fleminggatan, men icke efter samma system som i Nikolai för-

A. Rydin fot.

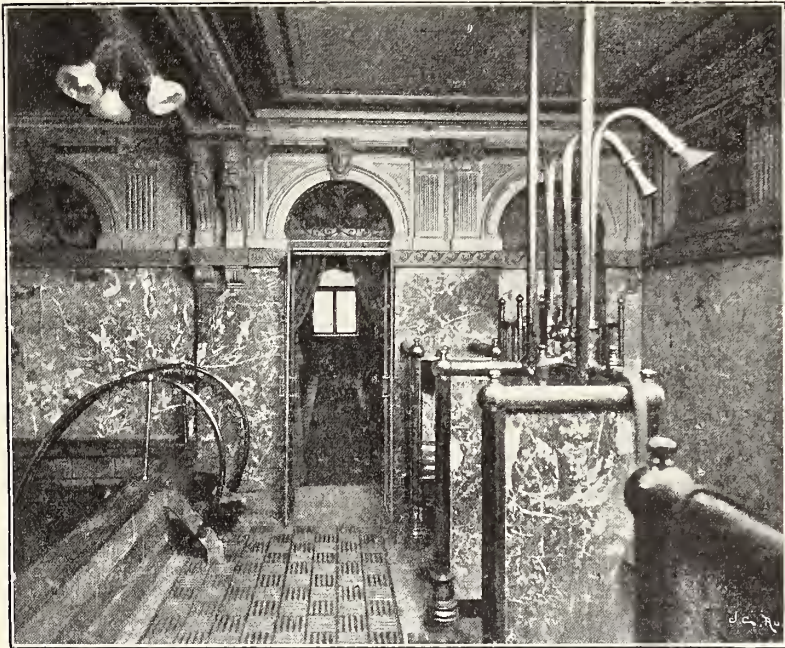
195. Södermalms badinrättning, rum för varmluftbad.

samling, utan såsom badstubad med dusch och bassin, hvilket helt visst var ett framsteg. Då den ljumma duschen uteslutande är ett reningsbad, är badstubadet dessutom ett rekreatjonsbad, hvilket äfven genom den kraftigare reaktion å hud och nerver, det framkallar, innebär större trygghet mot förkyhningar. Kungsholmsbadet är inrymdt i skolhusets källarvåning, består af afklädningsrum, badstu och duschrum och har en sammanlagd golftyta af 95 kvm. Badstun värmes med ångrör från husets värmeledning till $+40^{\circ}$ — 45° C., har trappformigt uppstigande lafvar och tillgång på varmt och kallt vatten till tvagning. Duschen tages efter vistelsen i badstun vid 30 till 35 graders värme, hvarefter badet avslutas med doppning i den 20—25 grader varma, 6,000 liter rymmande bassinen, hvilkens vatten med tillhjälp af ångrör hålles vid önskad temperatur. Barnen bada i grupper

om 20 stycken, och för hvarje grupp åtgår en half timme. Kostnaden pr bad har här beräknats till 2.5 öre.

Sedermera hafva ytterligare tre folkskolehus (i Johannes, Katarina och Östermalms församlingar) försetts med badinrättningar, alla efter badstutypen. Den senast anlagda, i skollhuset vid Skeppargatan, utgör ett hus för sig, hvartill Östermalms församling anslagit 15,000 kronor. Klara och Jakobs folkskolebarn få på församlingarnas bekostnad badstuvad i de allmänna badinrättningarna.

Kallbadhus, tillhörande dels staden, dels enskilda, finnas flerstädes utefter stadens strandområde. Det utan gensägelse förnämsta är *Bad- och sim-*

A. Rydén fot. 196. Södermalms badinrättning, duscher och bassin.

inrättningen i Norrström (fig. 199—201), hvilken äges af kommunen, men är upplåten på arrende till enskild person. Den beslutades af stadsfullmäktige 1882 och fullbordades 1884 för en kostnad af 189,000 kronor. Inrättningen är beräknad för omkring 70,000 badande per år, oberäknadt skolbarn. Högst 1,400, vid utomordentliga tillfällen 1,600, kunna bada på en och samma dag.

Byggnaden har trenne badafdelningar. Den södra, för kvinnor, innehåller dels för icke simkunniga en 19×12 meters bassin med timrad botten, hvars djup från 0.52 meter i grundaste jämnt stiger till 1.41 meter i djupaste ändan, dels för simmande en dylik med naturlig botten på 4.5—5 meters djup och med 25.7×14 meters areal. Bassinerna äro omgifna af 51 aflädningshytter. På afdelningens yttersida befinna sig 23 enskilda bassiner med tillhörande aflädningsrum.

Den andra eller norra afdelningen är afsedd för gossar och för simundervisning. Den är anordnad alldeles som den förra; afklädningshytterna äro dock endast 45 och de enskilda bassinernas antal 19.

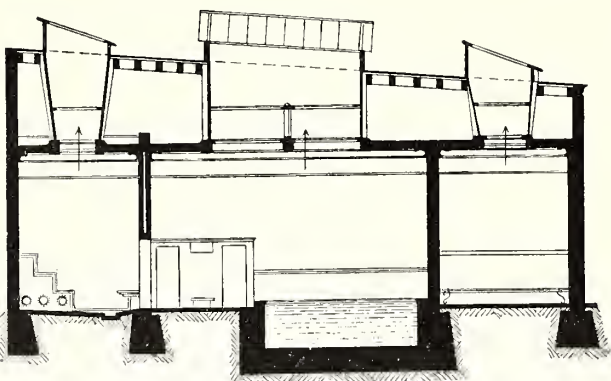
Den tredje afdelningen, den västra, är afsedd för simkunniga män och innehåller blott en bassin, 39 meter lång och 16.9 meter bred samt med ett djup från 5.6 till 7.1 meter. Bassinen omgifves af 54 afklädningshytter.

Flera torn finnas med plattformar, från hvilka simhopp utföras. Vid de mindre bassinerna hafva dessa en höjd af 7.13, vid de större af 10.7 meter öfver lägsta vattenytan.

Förutom badafdelningarna finnes en ekonomiafdelning i 2 våningar, inrymmande i nedre våningen 2 väntsalar, 2 biljettkontor, kök, kontor, tvättstuga, mangelbod, linnerum och maskinrum, i öfre våningen 12 rum till bostäder för föreståndare, lärare, bevakning m. fl.

I medeltal för åren 1890—94 togos 240,395 bad, hvaraf 153,241 af män och 87,154 af kvinnor.

7. *Gymnastik*: intager en så viktig ställning vid våra uppfostringsanstalter och användes härstädes i så stor utsträckning både såsom hälsomedel och vid sjukvård, att en kort redogörelse för de förnämsta

197. Folkskolebad på Östermalm, genomskärning.

gymnastiska instituten i Stockholm ej här torde böra saknas.

Främst är då att nämna *Gymnastiska centralinstitutet*. För denna inrättning och dess verksamhet såsom utbildningsanstalt för gymnaster har redogjorts här ofvan (sid. 371—373), men jämte sin uppgift såsom läroverk har institutet äfven, enligt den för detsamma gällande stadgan, att meddela gymnastik åt skolungdom samt att med sjukgymnastik behandla sådana sjuka, för hvilka gymnastisk behandling anses gagnelig.

Med anledning af dessa föreskrifter öfvas dagligen vid institutet ungdomen från tvenne af hufvudstadens allmänna läroverk i gymnastik, hvarjämte enskilda föreningar tillåtas använda institutets gymnastiksalor för öfningar i friskgymnastik. Både manliga och kvinnliga föreningar begagna sig af detta medgifvande.

Sjukgymnastik meddelas vid institutet alla söckendagar på fyra skilda afdelningar, nämligen för manliga och kvinnliga sjuka, betalande och fripatienter. Behandlingen ledes af lärarne i sjukgymnastik, hvilka äro legitimerade läkare. Därvid medverka för öfrigt dels de vid institutet anställda

lärarinnorna, dels äfven sjukgymnasteleverna. Under år 1895 behandlades något öfver 600 patienter under i medeltal 9 veckor hvardera. Ungefär halfva antalet kom på hvardera könet. Bland sjukdomar, för hvilka sökts bot vid institutet, märkas i synnerhet muskel- och ledgångsreumatism, ledvrickningar, ryggradskrökningar och andra lidanden i muskler, ben och ledgångar, vidare nervsmärtor, blodbrist m. m.

Redogörelse öfver centralinstitutets verksamhet i sistnämnda hänseende offentliggöres, såsom äfven för andra, allmänna och enskilda, gymnastiska institut üger rum, årligen uti medicinalstyrelsens underdåniga berättelse.

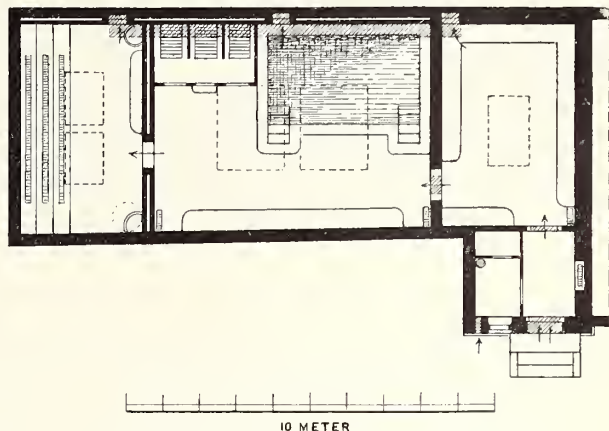
Till direktionens för Gymnastiska centralinstitutet åligganden hör att utöfva inspektion öfver gymnastikundervisningen vid rikets allmänna läroverk och folkskolor, lärarinneseminarier, flickskolor med statsunderstöd etc. I detta sammanhang torde därför kunna erinras, att flertalet af de i Stockholm förlagda allmänna läroverken och många folkskolor hafva egna, tidsenligt inrättade gymnastiksalar. Bilden på sid. 510 återgifver Stockholms högre realläroverks gymnastiksal med apparater för friskgymnastik.

Gymnastisk-ortopediska institutet grundades af professoren N. ÅKERMAN och åtnjuter sedan 1827 statsunderstöd. Det afser allenast meddelandet af sjuk-

gymnastik och skall, liksom Gymnastiska centralinstitutet, mottaga ett antal gratispatienter. Af behandlingsmetoderna har den ortopediska här vunnit speciell utbildning. Vid institutet meddelas af dess föreståndare undervisning i svensk sjukgymnastik åt läkare och medicine studerande. Antalet behandlade patienter uppgår äfven här till omkring 600 om året. Bild 203 visar en af institutets salar med den för sjukgymnastisk behandling vanliga apparenjen.

Förutom på nu särskildt nämnda institut meddelas manuel sjukgymnastik efter Lings system på flera mindre privatinstitut samt af ett större antal manliga och kvinnliga enskilda gymnaster. Friskgymnastik idkas i klubbar och idrottsföreningar. Af särskildt intresse är, att äfven för unga kvinnor af arbetsklassen tillfälle till kostnadsfri friskgymnastik finnes i skilda stadsdelar.

Mediko-mekaniska gymnastikinstitut äro afsedda för sjukgymnastisk behandling, hvarvid rörelsegifvarens hand ersättes af apparater, som dels

198. Folkskolebad på Östermalm, planritning.

C. J. G. fot.

199. Stadens sim- och badinrättning i Norrström, det yttre.

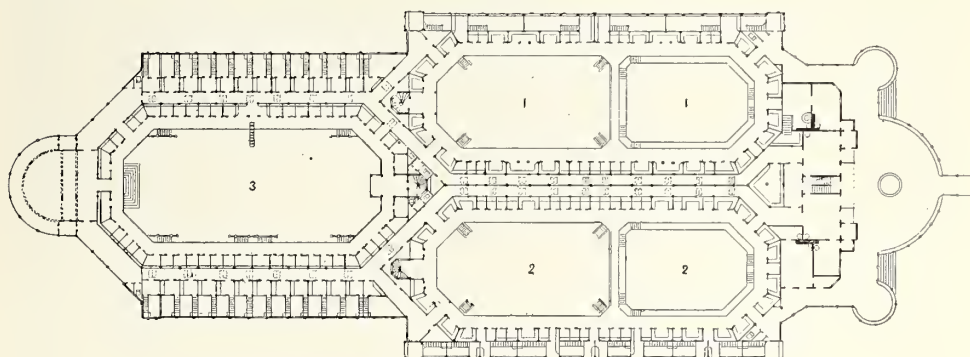

C. J. G. fot.

200. Stadens sim- och badinrättning i Norrström, simbassin.

drivas af de gymnastiserande själfva (aktiva), dels igångsättas genom en motor (passiva). De kräfva således särskildt anordnade lokaler med motor och fasta apparater, vid hvilka behandlingen är bunden. Metoden att medelst mekaniska apparater gifva de gymnastiska rörelserna är angifven och utbildad af d:r G. ZANDER, som 1857 började sin verksamhet på detta område och 1865 i Stockholm anlade det första mediko-mekaniska institutet. Nu finnas härstädes tvenne fullständiga institut, belägna i samma hus som de tvenne största varmbadhusen, hvarförutom vid två andra privata gymnastikinstitut i Stockholm finnes ett urval af de Zanderska apparaterna.

Allt eftersom denna gymnastikmetod blifvit känd, hafva s. k. »Mediko-mekaniska Zander-institut» anlagts på andra platser i vårt land samt i utlandet, och då samtliga apparaterna tillverkas af aktiebolaget Göranssons

201. Stadens sim- och badinrättning i Norrström, plan.

1. Afd. för gossar och simundervisning. 2. Afd. för kvinnor. 3. Afd. för simkunnige män.

mekaniska verkstad härstädes, torde det äfven af den anledningen vara af intresse att meddela, att i september 1896 funnos tillsammans 37 fullständiga institut, hvaraf 3 i Sverige, samt att gymnastikinstitut med ett urval af de Zanderska apparaterna dessutom funnos på 59 platser, hvaraf 5 i vårt land. Till ett fullständigt institut höra 74 olika apparater. För dem kräves ett utrymme af vid pass 300 kvm. och en motor på 3 hästkrafter.

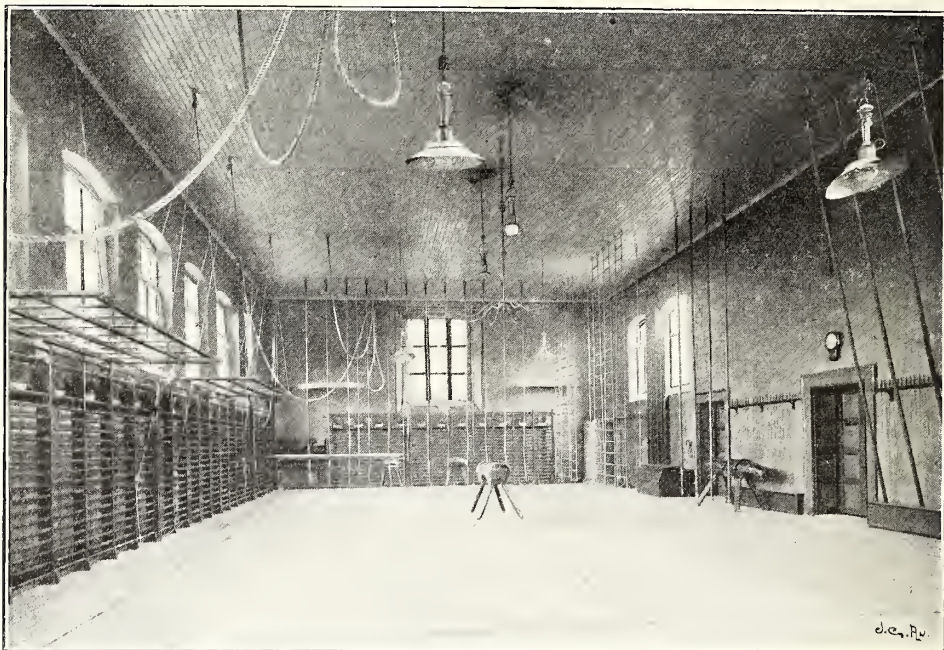
De båda fullständiga instituten i Stockholm behandla årligen sammanlagdt omkring 1,100 patienter. Bild 204 är från Östermahns mediko-mekaniska institut.

8. *Apoteksväsendet.* I äldre tider tillhandlade allmänheten sig läkemedel af kryddkrämare eller af kringresande, vanligen utländska kvaeksaltvare. Först i 17:de århundradet, således samtidigt med att examinerade läkare härstädes började praktisera, anlades i Stockholm ordentliga apotek. Det första var slottsapoteket, som dock icke var tillgängligt för allmänheten, förrän det 1625 utflyttades till Stortorget. Det öfvergick sedan till det nuvarande apo-

teket »Lejonet». De därefter äldsta apoteken i Stockholm äro »Markattan» (numera »Leoparden»), »Morianen», »Engeln» och »Svanen», alla till en början belägna i Staden inom broarna.

För att skydda apotekarnes näring mot intrång från de ännu kringresande, tvetydiga medikamentshandlarna utfärdades 1675 ett kungl. privilegiebref gemensamt för alla apotekarne i Stockholm, hvilka då voro sex, nämligen innehafvarne af de ofvan namngifna fem apoteken samt apotekaren på det 1674 å Södermalm inrättade apoteket »Örnen», hvilket med till »För-gyllda Korpen» ändradt namn 1677 inflyttades till staden.

Genom medicinalordningarna af 1688 fick apoteksväsendet i riket en

C. J. G. fot.

202. Gymnastiksalen vid Stockholms högre realläroverk.

fastare organisation, och kort därpå privilegierades här ytterligare tre nio apotek, nämligen »Enhörningen» (Södermalm) 1690, »Hvita björn» (Ladugårdslandet) 1692 och »Kronan» (Staden) 1693.

Vid dessa 9 apotek förblef det ända till 1759, då kungl. maj:t samtidigt beviljade 3 nya apoteksprivilegier, hvarigenom »Ugglan», som till en början låg vid Hötorget, »Hjorten» på Kungsholmen och »Gripen» på Södermalm tillkommo.

Därefter förflöt å nyo en längre tid, hvarunder inga nya apoteksprivilegier medgäfvos i Stockholms stad. Men 1817 meddelades privilegium på anläggningen af instruktionsapoteket »Nordstjärnan» vid öfre delen af Drottninggatan och 1824 på »Phoenix» vid Götgatan. Härmed synes behovet för en längre tid varit fyllt. Åtminstone tillkom under loppet af

60 år endast apoteket »Vasen» på Djurgården (1869), hvilket dock var af mindre betydhet.

De senaste apoteksanläggningarna hafva tillkommit i sammanhang med våra dagars storartade utveckling af hufvudstaden och äro icke mindre än fem. De hafva alla enligt gammal sed fått namn, hämtade från djurriket. Sålunda medgaf kungl. maj:t inrättandet 1883 af »Elefanten» på Östermalm, 1886 af »Bäfvorn» å västligare Södermalm, 1889 af »Örnen» på öfre Norrmalm, 1893 af »Renen» på östligare delen af Södermalm samt slutligen 1896 af »Storken» på östligare Östermalm.

Dahlöf fot.

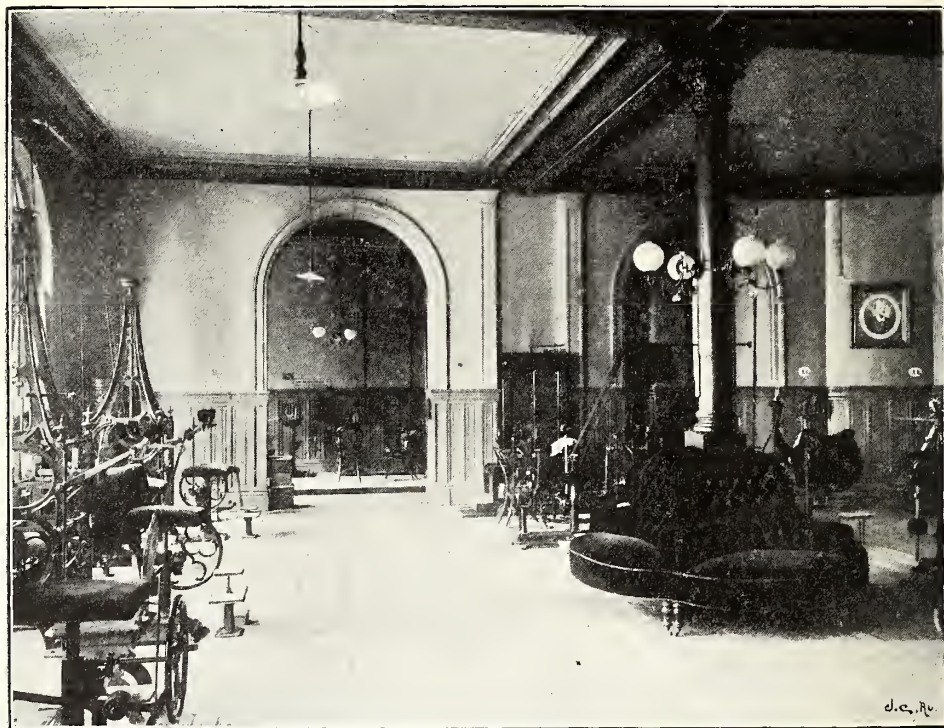
203. Gymnastiksal vid Gymnastisk-ortopediska institutet.

Inberäknadt sistnämnda, ännu icke färdiga anläggning finnas således i Stockholm 20 apotek. Deras läge, som, hvad de äldre beträffar, tid efter annan förändrats, till och med så att de flyttats från en stadsdel till en annan, är nu följande: i staden inom broarna finnas 3, på Kungsholmen 1, på Norrmalm 7, på Östermalm med Djurgården 4 och på Södermalm 5. Ett apotek kommer i de olika stadsdelarna och i hela staden på följande antal invånare:

Staden inom broarna	4,008	Kungsholmen	28,542
Norrmalm	13,560	Östermalm	13,842
Södermalm	15,249	Hela Stockholm	13,355

Några ojämnheter i fördelningen finnas sålunda. Det jämförelsevis stora antalet apotek i Staden inom broarna har dels historisk grund, i det att i äldre tider än flera apotek varit där belägna, dels betingas det af den betydande torghandeln i denna stadsdel och däraf, att Mälareångbåtarnas tilläggsplatser befinna sig utefter dess kajer. Båda omständigheterna åstadkomma stort tillopp af landtbefolkning. Att på Kungsholmen ett enda apotek hittills visat sig tillräckligt, torde bero därpå, att en viktig del af de många där belägna allmänna inrättningarna från annat håll taga sina förråd af medicinalier.

Åt hvar och ett af stadens apotek är tillmätt ett af vissa gator eller

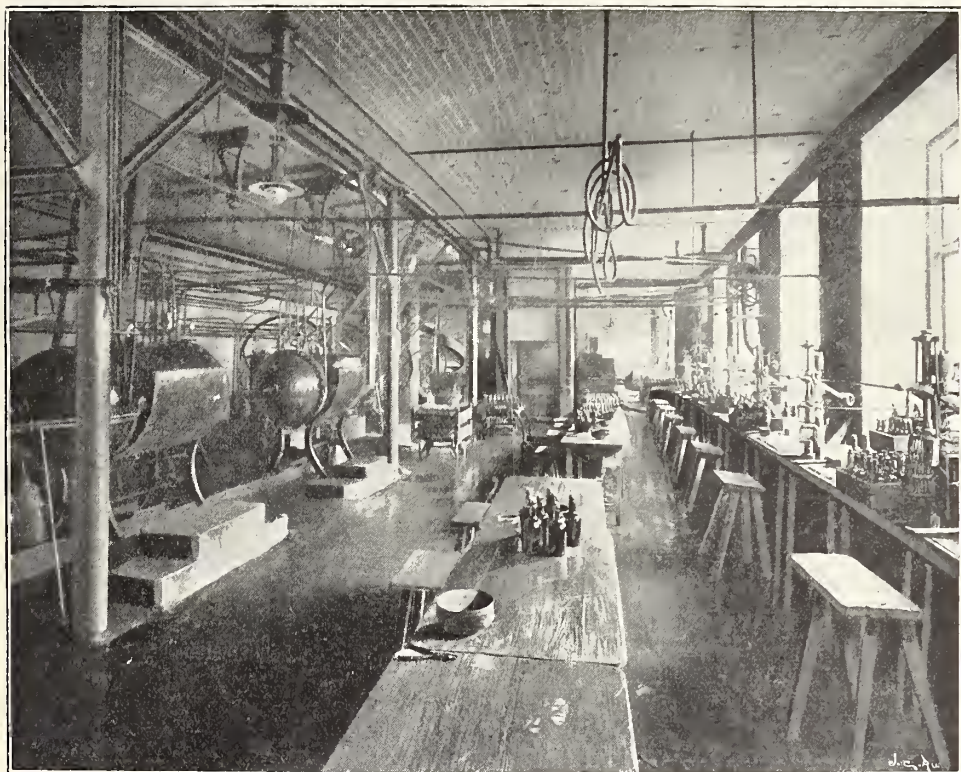

204. Från mediko-mekaniska (Zander-)institutet i Sturebadets hus.

på annat sätt begränsadt område, utanför hvilket apotekslokalen icke får flyttas. På så sätt har man velat betrygga bekväm tillgång till läkemedel för invånarna i alla stadsdelar.

Apoteksprivilegierna voro från början personliga. Rättighet att anlägga ett apotek gafs endast åt examinerade apotekare (i början undantagsvis åt en läkare). Men snart blef det häfd, att de kunde köpas och säljas. En apotekares sterblhus eller konkursmassa kunde sålunda drifva apoteket för sin räkning eller afyttra privilegiet till den högstbjudande. Under tiden skulle dock en examinerad provisor förestå inrättningen. Härutinnan skedde ändring genom kungl. kung. den 9 sept. 1873, hvori föreskrifves, att all handel med apoteksprivilegier i riket skall upphöra, sedan dessa blifvit af den

samtidigt bildade amorteringsfonden för s. k. säljbara apoteksprivilegier inlösta och i hvarje fall med utgången af år 1920. Santliga de i Stockholm då befintliga 14 apoteken (apoteket Vasen hade ej säljbart privilegium) anmälde sig till inträde i amorteringsfonden, hvilken äfven inlöste deras privilegier för en sammanlagd summa af 1,255,000 kronor. I summans amortering skola enligt gällande bestämmelser äfven de efter sagda tid härstädes anlagda apoteken deltaga. I Stockholm finnes således numera intet apotek med säljbart privilegium, ntan meddelas af kungl. maj:t, då ledighet uppstår.

205. Från Apotekarnes mineralvattenfabrik.

personligt privilegium åt den mest förtjänte bland sökande, vederbörligen examinerade apotekare.

Omfattningen af apoteksrörelsen i Stockholm torde kunna bedömas däraf, att årliga omsättningen eller bruttoinkomsten på samtliga apoteken beräknats numera uppgå till i rundt tal 1,000,000 kronor.

Kontrollen öfver Stockholmsapoteken, som från början ålåg collegium medicum och vid dess förändring till sundhetskollegium öfvergick till detta, utfördes åren 1830—1892 i läkareundervisningens intresse företrädesvis af professorerna i kemi och farmakologi vid Karolinska mediko-kirurgiska institutet genom årliga visitationer, uti hvilka dock ett ombud från medicinalstyrelsen skulle deltaga. Numera har kontrollen återgått till medicinalstyrelsen,

som vid de årliga visitationerna biträdades af sakkunnig person, hvartill professorn i kemi och farmaci vid Farmaceutiska institutet lägar utses.

Tillverkningen af hälsovatten är för apoteksväsendet af stor betydelse. Sedan dåvarande professorn i medicinsk kemi vid Uppsala universitet A. ALMÉN år 1874 ådagalagt den underhaltiga beskaffenheten af de i handeln förekommande konstgjorda mineralvattnen af inhemsk tillverkning och framhållit vikten af att tillverkningen koncentrerades till större fabriker i stället för att utgöra en binäring till den egentliga apoteksrörelsen, bildades på initiativ af Stockholms apotekare »Apotekarnes mineralvattens-aktiebolag» med uppgift att härstädes inrätta en fabrik af nyssnämnda slag (fig. 205). Härigenom bragtes frågan med ens till sin lösning. Tillverkningen af hälsovatten och läskedrycker försiggår numera på ett fullt rationellt sätt med tillhjälp af på tillförlitliga analyser utaf de naturliga vattnen grundade normallösningar af de salter, som ingå i hvarje särskildt vatten, och lämnar ett fabrikat, som enligt de alltjämt fortgående kontrollanalyserna måste betecknas som synnerligen likformigt och godt.

En annan fabrik af samma slag inrättades år 1878 vid apoteket Nordstjärnan och har allt sedan dess fortgått.

9. *Sjukvårdsanstalter* (se nedan sid. 518—568).

10. *Sjuksköterskor* och deras utbildning. För sitt kall särskildt skolade sjuksköterskor äro hos oss en frukt af de senaste årtiondenas utveckling. I äldre tider antogos på sjukhusen till sköterskor kvinnor uteslutande ur den tjänande klassen, hvilka icke erhållit annan utbildning än den de kunnat få såsom biträden vid sjukvården, vanligen på den anstalt, där de fingo skötersketjänst. För enskildas betjänande i hemmen vid sjukdomsfall funnos alls inga sköterskor att tillgå.

Första steget till ordnad sjuksköterskeundervisning i vårt land togs af den i Stockholm år 1851 inrättade *Diakonissanstalten*, som började sin verksamhet i denna riktning med ett litet sjukhus på 8 sängar. Då anstalten 1864 flyttades till sin nuvarande egendom, Stora Ersta på Södermalm, fick den ett sjukhus med 40 sängar, hvartill sedan kommit ett sjukhem m. m., så att äfven sköterskeundervisningen fått ökad utsträckning. För närvarande finnas något mera än 200 diakonissor, af hvilka 30 arbeta inom Stockholm, de oräknade som äro sysselsatta inom själfva diakonissanstalten. Vid Ersta meddelas emellertid undervisning i sjukvård allenast åt sådana kvinnor, som ämna blifva diakonissor.

Nästa insats i arbetet för åstadkommande af goda sjuksköterskor gjordes af *Föreningen för frivillig vård af sårade och sjuka i fält*, hvilken trädde i verksamhet 1864. Denna förening, vanligen kallad »Röda korset» med anledning af dess märke, har väl till hufvudsyfte att bereda tillgång till

frivilliga sköterskor i krigstid, men dess alumner hafva hittills dess bättre allenast behöft tagas i anspråk för fredliga värf. Till en början förlagd till Akademiska sjukhuset i Uppsala, fästades föreningens sjuksköterskeskola år 1881 vid Sabbatsbergs sjukhus i Stockholm, och 1890 inrättade föreningen i hufvudstaden ett sköterskehem, där eleverna få bo under utbildningstiden. Ny kurs börjar på sjukhuset den 1 maj och den 1 november hvarje år, och till hvarje kurs antager föreningen i regel 4 elever. Efter ett halft års praktisk och teoretisk undervisning antagas eleverna vanligen till undersköterskor vid utbildningssjukhuset för ytterligare 6 månader, hvarefter utbildningen är avslutad.

»Röda korset» hade t. o. m. år 1895 antagit tillsammans 281 sköterskor, hvaraf 170 kunna förutsättas ännu utöfva sitt yrke. Vid privat sjukvård i Stockholm tjänstgöra 11 med station å föreningens »hem». Under året $\frac{1}{11}$ 1894— $\frac{1}{11}$ 1895 hade de varit i aktiv tjänstgöring under sammanlagt 2,832 dagar.

Sabbatsbergs sjukhus har äfven en själfständig sköterskeskola, hvars elever utbildas på samma sätt som och tillsammans med »Röda korsets». Sjukhusets elever, hvilka numera så godt som uteslutande tillhöra de bildade klasserna, äga efter fulländad, ettårig lärotid, hvartill hör ett halft års tjänstgöring såsom undersköterskor, frihet att söka anställning hvarhelst de själfva vilja. Sjukhusets intresse för undervisningen betingas i främsta rummet af den lätthet densamma medför vid rekryteringen af inrättningens många egna sköterskeplatser och af den rikliga tillgång på biträde vid sjukskötseln densamma tillför sjukhuset. Elevantalet har år från år ökats. På senaste tiden hafva ända till 50 sköterskor om året utgått från denna läroanstalt.

För uppkomsten af *Sophiahemmets* sjuksköterskeskola redogöres i sammanhang med beskrifningen öfver denna inrättning,¹ hvilken i väsentlig mån bidragit till att höja sjuksköterskeväsendet i hela vårt land. Där utbildas i medeltal 20 nya elever hvarje år. Bland fordringarna för att blifva antagen som elev är den att hafva åtnjutit »nøjaktig skolundervisning». Sköterskorna rekryteras således hufvudsakligen ur de bildade klasserna. Den teoretiska undervisningen försiggår uteslutande vid Sophiahemmet, hvaremot eleverna för praktisk utbildning äfven få tjänstgöra på andra sjukvårdsinrättningar härstädes. De, som efter förutgången prøfvotid antagas till elever, förbinda sig i regel att kvarstå 3 år i hemmets tjänst, hvilken tjänstetid efter öfverenskommelse sedermera kan förlängas. Den 31 december 1895 hade Sophiahemmet i sin tjänst 75 där utbildade sköterskor, af hvilka 37 för hemmets räkning hade anställning på sjukvårdsanstalter i hufvudstaden, 23 voro som reserv och för privat sjukvård inom hemmet tillgängliga; de öfriga 15 voro anställda på sjukhus i landsorten. Naturligtvis är en stor del af de ur Sophiahemmets tjänst afgångna sköterskorna ännu verksamma vid sjukvård.

¹ Se nedan sid. 537.

Fredrika-Bremer-förbundet utbildar icke sjuksköterskor, men har åstadkommit en föreningspunkt för här bosatta redan utbildade sköterskor, oberoende af den skola, hvarur de utgått. För detta ändamål håller förbundet sedan 1889 matrikel öfver sjuksköterskor, som anmäla sig och befinnas kunna godkännas, och gifver med tillhjälp häraf anvisningar åt allmänheten vid behof af sjukvårdsbiträde. Intill slutet af 1896 hade hos förbundet anmält sig 257 sköterskor, af hvilka 56 kvarstodo i dess matrikel såsom för sjukvård i Stockholm tillgängliga. I medeltal för åren 1891—95 hafva 333 »sjukbud» gjorts på förbundets byrå. Vidare har Fredrika-Bremer-förbundet föranledt bildandet af Svenska sjuksköterskornas allmänna pensionsförening, som har till ändamål att emottaga och göra fruktbarande sköterskornas besparingar för att bereda dem pension vid fyllda 50 års ålder. Pensionsföreningen erhöll den 25 september 1896 kunglig fastställelse och kunde börja med en genom insamling åstadkommen garantifond på omkring 25,000 kronor.

Slutligen må antecknas, att ett mindre antal katolska sjukvårdssystrar, *Elisabetinnor*, sedan ett antal år äro i Stockholm verksamma.

11. *Sjukvårdsföreningar* hafva på senare tiden bildats i olika stadsdelar. Föreningen för sjukvård i fattiga hem, stiftad 1888, verkar på öfre Norrmalm, och Kungsholms sjukvårdsförening, som tillkom 1893, har sitt verksamhetsområde angifvet i namnet. Båda hafva till uppgift att genom anställda sjuksköterskor lämna vård och hjälp åt fattiga sjuka i deras hem. Såsom exempel på verksamhetens omfattning må anföras, att under 1895 den förra föreningens sköterskor i ett enda läkaredistrikt gjort 1,181 besök hos 90 patienter, samt den senares omkring 1,200 sjukbesök hos vid pass 200 sjuka. Härvid verkställa sköterskorna icke allenast de egentliga sjukvårdsgöromålen enligt läkarnes anvisningar, utan föreningarna sätta dem äfven i tillfälle att skaffa patienterna tjanlig sjukmat, sänglinne, bad m. m., hvarigenom de hygieniska förhållandena för de sjuka kunna förbättras. Ehuru denna gren af privat välgörenhet ännu är i sin början, har den redan gjort mycket godt och torde komma att snabbt utveckla sig.

12. *Strandbergska läkareinrättningen*, stiftad 1793 genom testamente af assessorn i collegium medicum Z. J. STRANDBERG samt förstärkt genom åtskilliga donationer, har till hufvudsakligt ändamål att med läkarevård, ved och smärre pekuniära understöd bistå pauvres honteux af båda könen under sjukdom och krämpor. Inrättningen aflönar tvenne läkare, en på Norrmalm och en på Södermalm, för att stå personer af nämnda kategori till tjänst. Under år 1895 voro de vårdades antal 348. Stiftelsens hela kapital vid nämnda års slut var 236,274 kronor 51 öre. En del af räntan utgår emellertid, på grund af särskilda bestämmelser, i form af pensioner.

13. *Sjukkassor*. På själfhjälj grundade kassor med uppgift att bereda medlemmarne pekuniärt understöd vid iråkad sjukdom samt begravningshjälj vid dödsfall finnas i Stockholm, enligt af öfverståthållareämbetet under år 1896 samlade uppgifter, till ett antal af 155, oberåknadt 31 kassor, som *jämte* andra ändamål äfven hafva till syfte att lämna sina delägare sjuk- och begravningshjälj. Det öfvervägande antalet af sjukkassorna har tillkommit efter 1870. Af förstnämnda 155 kassor voro endast 47 till december 1896 registrerade enligt lagen om sjukkassor den 30 oktober 1891.

Arten af den gemensamhet, som föranleder ett antal personer till sammanlutning för stiftandet af en sjukkassa, är mycket växlande. Oftast är det yrkesidkare af visst slag, som förenat sig om en kassa; ofta omfattar en sådan arbetarne vid en viss fabrik eller annat industriellt företag; någon gång har kassan namn efter den stadsdel, där de ursprungliga medlemmarne bodde. Synnerligen vanliga äro sjukkassenamn, hvilka, såsom »De förenade vännerna», »Enighet och hjälpsamhet», »Trossyskonen» m. fl., visserligen icke gifva säker ledning för bedömandet af medlemmarnes samfällda intressen, men som ofta tyda på ordensväsende, religiös trosfrändskap, nykterhetssträfvanden o. d.

Uti 143 »rena» sjukkassor, för hvilka uppgifter föreligga, var sammanlagda medlemsantalet 1894—95 20,946, hvartill komma 19,428 medlemmar i de »blandade» kassorna. Att döma af förhållandet inom 35 Stockholmskassor, som upptagas i kungl. civildepartementets tryckta redogörelse för de 1894 registrerade sjukkassorna, äro ungefär tre fjärdedelar af medlemmarne män och en fjärdedel kvinnor. Inträdesåldern är i allmänhet minst 15—18 och högst 45—50 år.

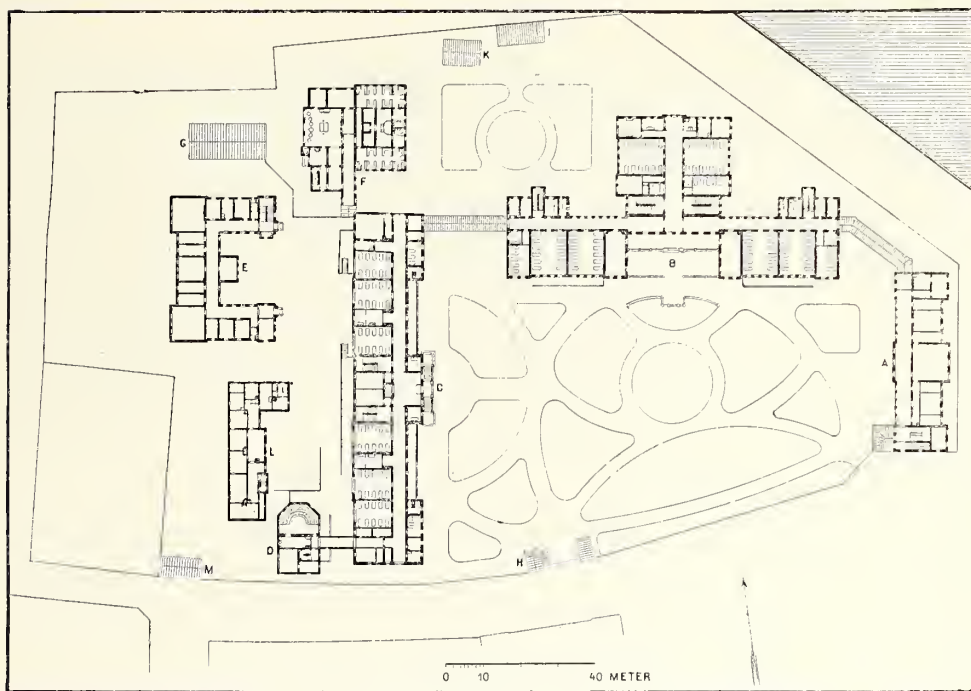
I de 35 nyssnämnda kassorna, som hade 6,154 delägare, anmålde sig 1,034 personer under år 1894 såsom sjuka under sammanlagdt 35,342 dagar. Till dem utbetalades 49,988 kronor 8 öre i sjuk- och 8,194 kronor 50 öre i begravningshjälj. På hvarje sjuk kom således i medeltal 48 kronor 34 öre i sjukhjälj. Dennas storlek i olika kassor växlar mellan 3 och 15 kronor i veckan. Begravningshjäljen plägar vara minst 25, högst 150 kronor.

Sjukkassornas inkomster utgöras hufvudsakligen af medlemmarnes årsafgifter, som oftast äro bestämnda till 12 kronor, men kunna vara både högre, upp till 18, och lägre, 6—10 kronor. Mera sällan äro de ändå mindre. Förelämnda 35 registrerade kassor hade 1894 tillhoppa 85,198 kronor 8 öre i inkomst. År 1895 hade 108 ej registrerade kassor 171,633 kronor 23 öres inkomst. Alla gemensamt således 256,831 kronor 31 öre. Dessa kassors sammanlagda tillgångar voro 500,440 kronor 54 öre. De 31 blandade kassornas tillgångar voro år 1895 689,450 kronor.

Sjukhusen i vanlig mening hafva tillhopa 2,277 sängar, hvilket på hvarje 1000-tal af invånarne vid 1896 års ingång utgör 8.5 sängar.

Efter dessa anmärkningar öfvergå vi till skildringen af de särskilda sjukhusen.

1. *Serafimerlasarettet* har spelat en framstående roll i Sveriges och särskildt i Stockholms sjukhusväsende. Det var nämligen både landets första kliniska anstalt och det första sjukhus i hufvudstaden af modernare

206. Serafimerlasarettet, situationsplan.

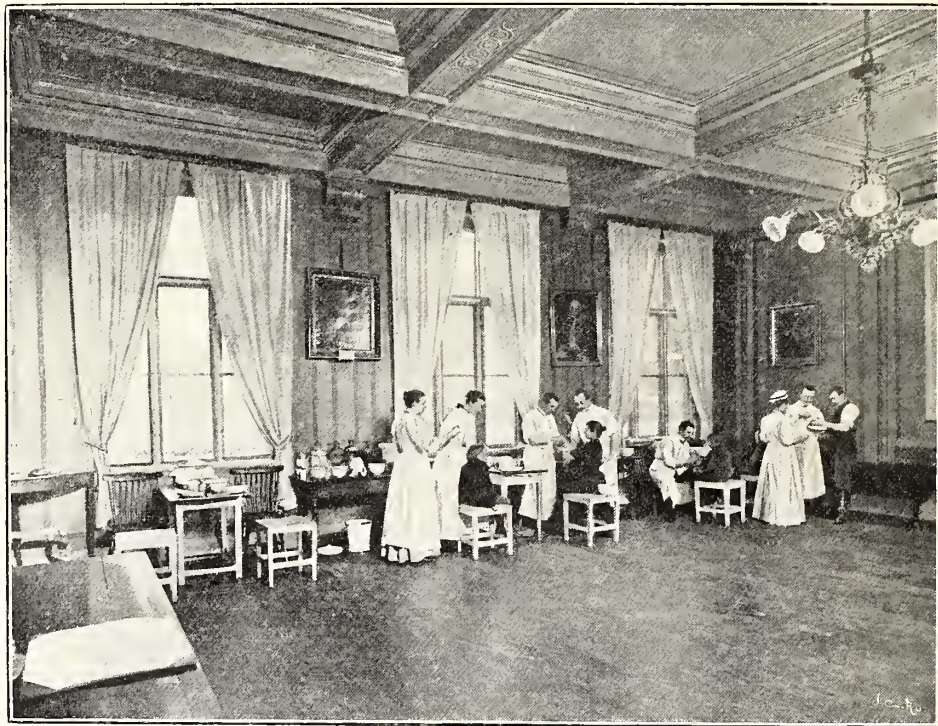
- A. Poliklinik och förvaltningshus. B. Medicinska kliniken. C. Kirurgiska kliniken. D. Operationshus. E. Ögonkliniken och afd. för kvinnosjukdomar. F. Bad, kök och tvättanstalt. G. Kolbod. H. Portvaktshus. I. Sköljhus. K. Vädringshus för sängkläder. L. Bostadshus. M. Stall.

slag. Längre var det också Stockholms enda sjukvårdsanstalt. Initiativet till lasarettets anläggning togs af den s. k. sundhetskommisionen genom en underdånig skrifvelse den 1 juli 1738, och för inrättningens bringande till stånd arbetade framgångsrikt de båda berömda läkarne ABRAHAM BÄCK och OLOF AF ACREL. Sedan äfven rikets ständer behandlat frågan, anvisades på då för tiden vanligt sätt inkomsten af en del smärre skattetitlar till bildandet af en lasarettfond, hvilken redan 1751 medgaf inköpet af den tomt på östligaste delen af Kungsholmen, där sjukhuset ännu ligger och där det 1752 öppnades för sjukas emottagande och för medicinsk undervisning, till en början med allenast 8 sängar, hvilket antal dock redan följande året ökades till 18. Styrelsen öfver anstalten uppdrogs åt tvenne riddare af

serafimerorden, hvilken orden bland annat hade till ändamål att »hafva vård om de sjuka samt besöka sjuk- och fattighus och deras bästa vårda». Häraf uppkom namnet Serafimerlasarettet.

Genom rikliga donationer och det intresse, som ägnades anstalten af stat och kommun, kunde lasarettet tid efter annan utvidgas, allt under det att det fortfor att verka i sin dubbla egenskap af medicinsk undervisningsanstalt och allmänt sjukhus. År 1826 hade sängantalet stigit till 140.

Efter nämnda tid har Serafimerlasarettet genomgått tvenne genomgripande ombyggnader. Den första ägde rum åren 1829—1832 och medgaf

A. Rydin fot.

207. Serafimerlasarettet, utvärtespolikliniken.

en småningom skeende utvidgning till 300 sängar. Den senare utfördes under åren 1889—1893 och bragte inrättningen till dess nuvarande ståndpunkt med utrymme för 400 sjuksängar¹. Till ombyggnaden bidrog riksdagen med 465,400 kronor, lasarettets egna fonder med öfver 300,000, Stockholms stad med 244,600 och Stockholms län med 50,000 kronor.

Situationsplanen (fig. 206) angifver de olika byggnadernas läge, storlek, inredning och förbindelser. Tomten, som mäter omkring 31,000 kv.-meter, begränsas i öster af Klara sjö och i söder af Handtverkaregatan jämte den öppna plats, Eiraplanen kallad, som ligger mellan nämnda gata och Mälaren.

¹ Tills vidare äro på grund af otillräckliga underhållsmedel endast 350 till begagnande upplåtna.

I öster och norr stöter lasarettstomten intill enskilda egendomar. Serafimerlasarettet är Stockholms mest centralt belägna sjukhus. Afståndet från Gustaf Adolfs torg är knappt 800 meter. För den medicinska undervisningen är det af särskild betydelse, att Karolinska institutets byggnader blott genom en gata äro skilda från lasarettets.

Poliklinik- och förvaltningshuset är en tvåvåningsbyggnad med ett midtelparti i 3 våningar. Den ambulatoriska sjukvården (polikliniken) handhafves här på 4 afdelningar med tillsammans 22 undersökningsrum, 2 demonstrationssalar och ett operationsrum jämte nödiga väntrum för den hjälpsökande allmänheten. Dessutom äro hit förlagda rum för lasarettets

G. Fr. Klemming fot.

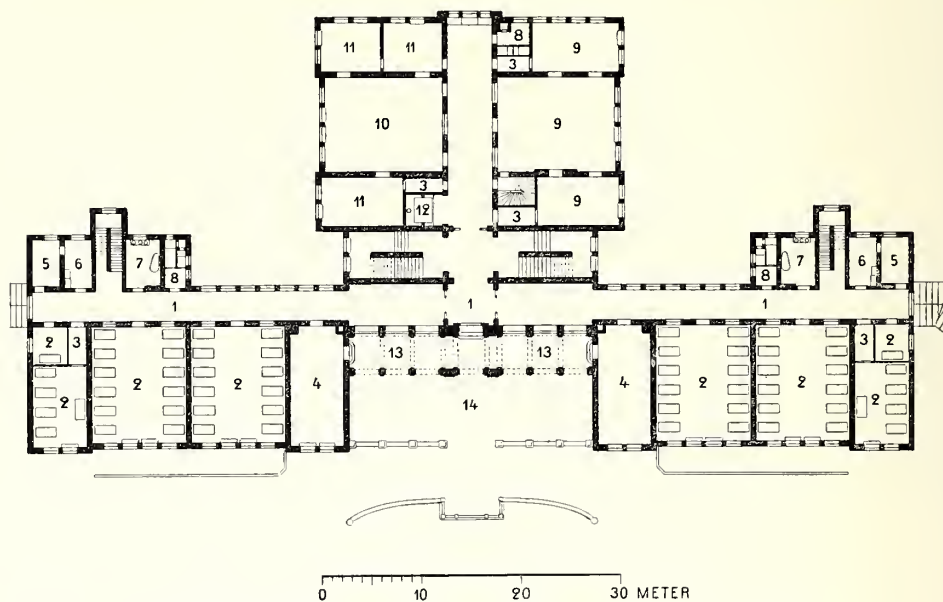
208. Serafimerlasarettet, medicinska kliniken.

kontor, för jonrhafvande läkaren, poliklinisksköterskor och portvakt. I öfversta våningen finnas för 6 tjänstgörande kandidater bostäder, till hvilkas anordning medel särskildt gifvits af den kände läkaren och mecenaten dr A. F. REGNELL.

Medicinska kliniken (fig. 208, 209) är inrättningens största byggnad och består egentligen af tre sammanbyggda paviljonger, af hvilka de tvenne flygelpaviljongerna, som innesluta de viktigaste sjukafdelningarna, hafva två våningar. Mellanpaviljongen har 3 våningars höjd och innehåller förnämligast lokaler för den medicinska undervisningen, men därjämte i de tvenne öfre våningarna sjukrum. Tillsammans innehålla de medicinska paviljongerna 6 sjukafdelningar på 30 sängar vardera samt en afdelning för enskilda sjukrum med 6 sängar, således i allt 186 sjuksängar, däraf 20 tillhörande nerv-

kliniken. Planritningen återgifver afdelningens bottenvåning. Utom de nu angifna lägenheterna innehåller afdelningen: i souterrängen magasin för de sjukas kläder, förråd, apotek, kliniskt laboratorium, bostäder för vaktmästare och annan manlig betjäning m. m.; i våningarna arbetsrum för öfverläkare och bostäder för underläkare och amanuenser o. s. v.; samt i vindsvåningen bostäder för sköterskor och sköterskeelever.

Kirurgiska kliniken är inrymd i lasarettets gamla hufvudbyggnad, hvilken för ändamålet blifvit på ett ganska lyckligt sätt ombyggd till ett korridorsjukhus i 2, delvis 3 våningar och förenad med ett nybyggt opera-

209. Serafimerlasarettet, plan af medicinska kliniken, 1:sta våningen.

1. Korridor.	6. Tekök.	11. Läkares arbetsrum.
2. Sjukrum.	7. Badrum.	12. Hiss.
3. Passage.	8. Klosett.	13. Arkader.
4. Dagrum.	9. Kliniskt laboratorium.	14. Terrass.
5. Sköterskerum.	10. Föreläsningssal.	

tionshus. Det hufvudsakliga af anordningarna framgår af planritningen på sid. 519, som återgifver afdelningens första sjukvåning. I vindsvåningen är anordnad en mindre sjukafdelning för enskilda rum. Sammanlagdt rymmer kirurgiska afdelningen omkring 160 sjuksängar, men för närvarande äro endast 129 upplåtna till begagnande.

I operationshusets bottenvåning finnas rum för kliniskt laboratorium, förråds- och steriliseringsrum för förbandsartiklar samt omfattande anstalter för filtrering och uppvärmning af den luft, som är afsedd för ventilationen af operationssalarna. Den större af dessa har rum för 100 studerande på amfiteatraliskt ordnade bänkar. Båda hafva så väl takdager som riklig belysning från väggfönster.

Paviljongen för ögon- och kvinnosjukdomar har plats för 60 sängar i 2 våningar, en för hvardera sjukdomskategorien, ett operations- och ett dagrum i hvarje våning samt öfriga för sjukvården nödiga lägenheter.

Ekonomibyggnaden innehåller i bottenvåningen tvättinrättning, elektriskt belysningsmaskineri och förrådsrum samt i öfvervåningen, hvilken medelst sammanbindningsgång står i förbindelse med alla sjukafdelningarna, badanstalt och kök.

Luftväxling och uppvärmning besörjes på alla sjukafdelningarna medelst lågtrycksånga med ångpannorna i jordvåningarna och värmekropparna i rummen, i allmänhet vid ytterväggarna, där ventilationsluften intages direkt och värmes inom den mantel af isolerande material, som omsluter hvarje värmekropp, för att vid dennas öfre sida insläppas i rummet.

Belysningen sker medelst elektriskt ljus.

För kallt och varmt vatten finnas särskilda ledningar liksom tidsenliga aflopsledningar. Klosettarna äro inrättade efter det i Stockholm brukliga tunnssystemet. Desinfektionsugnen, för strömmande ånga, har särskilda ut- och inlämningsrum.

Styrelsen undergick år 1888 en fullständig ombildning och består numera af tvenne serafimerriddare, hvaraf den ene är ordförande och den andre vice ordförande, båda utnämnda af kungl. maj:t, en ledamot utsedd af Stockholms stadsfullmäktige, en ledamot utsedd af Stockholms läns landsting, samt lasarettets öfverläkare och öfverkirurg.

Läkarevården bestrides af ordinarie professorerna i medicin och kirurgi vid Karolinska institutet, hvilka enligt kungl. brefvet den 30 dec. 1835 böra vara resp. öfverläkare och öfverkirurg, vidare af e. o. professorerna i samma ämnen vid institutet samt dess lärare i ögonsjukdomar, nervsjukdomar och gynekologi. Dessutom finnas underläkare och underkirurg samt 7 amanuenser, hvarförutom de tjänstgörande medicine kandidaterna i tur och ordning äro jourhafvande läkare.

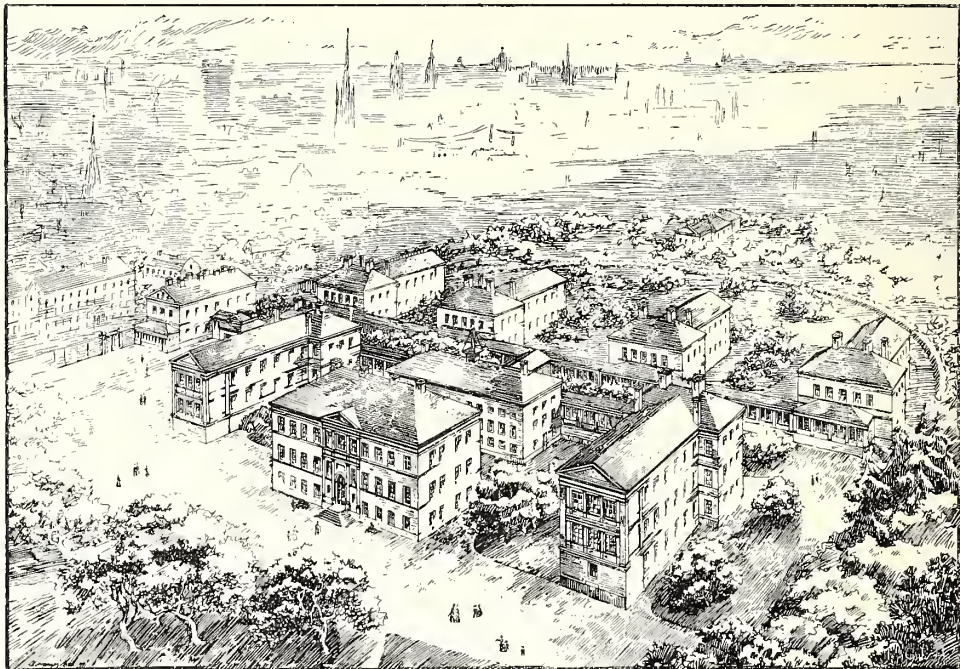
Sjukhusets beläggning under det senaste år, för hvilket redogörelse är offentliggjord, 1895, var 2,795 patienter med 103,156 underhållsdagar. Dagliga medeltalet vårdade under samma år var 282 patienter. Stockholms stad disponerar på lasarettet 100 sjuksängar för fripatienter och 100 för betalande; af den förra kategorien vårdades 1,047 sjuka med 39,078 underhållsdagar eller i medeltal 107 vårdade om dagen.

På polikliniken behandlades samma år 18,865 patienter, hvaraf största antalet eller 10,609 på den kirurgiska afdelningen.

Utgifterna voro 1895 tillsammans 203,702 kr. 78 öre. Däraf hafva 12,000 ansetts åtgå för polikliniken och 8,000 särskildt för undervisningen, hvadan kostnaderna för de inskrifna sjuka uppgingo till 183,702 kr. 78 öre. Dagkostnaden för hvarje sjuk belöpte sig till 1 kr. 78 öre.

Serafinerlasarettets egen kapitalbehållning vid 1895 års slut var 965,583 kr. 88 öre.

2. *Sabbatsbergs sjukhus.* Mera än 15 års förhandlingar mellan de kommunala myndigheterna föregingo det ändtliga beslutet om detta sjukhus byggande. Dessa förhandlingar inleddes genom tillsättandet år 1858 af den redan på sid. 480 omnämnda kommittén och afslutades genom stadsfullmäktiges godkännande den 2 dec. 1872 af byggnadsritningarna. Bland anledningarna till den långa tidsutdräkten var en strid, som uppstod rörande korridor-

210. Sabbatsbergs sjukhus.

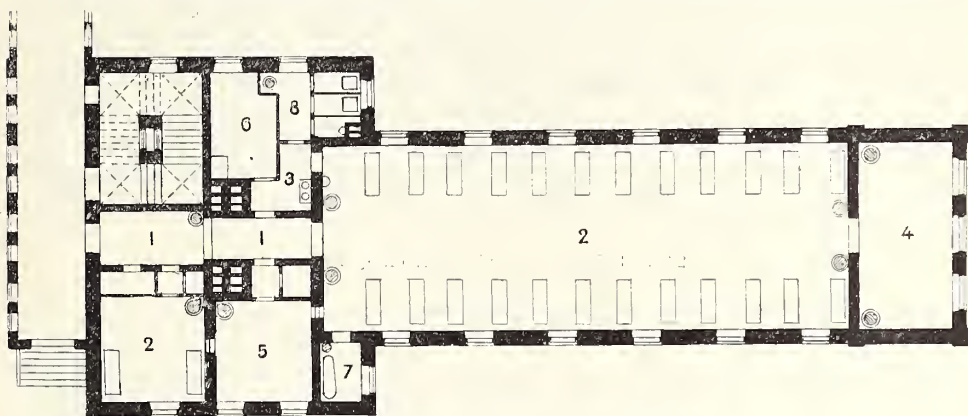
eller paviljongsystemets företråde och som ledde till det senares tillämpning vid den nya sjukhusanläggningen, hvilken i januari 1879 med 340 sängar ändtligen kunde öppnas för sjukas emottagande. Sedermera har sjukhuset tid efter annan kompletterats genom åtskilliga nya byggnader och äfven genom andra viktiga förbättringar. Anläggningens bokförda värde uppgick vid 1895 års slut till 1,205,035 kronor 10 öre.

Uppfördt på ett högt och fritt beläget, omkring 85,000 kv.-meter mätande område invid nuvarande Dalagatan på öfre Norrmalm, utgöres sjukhuset förnämligast af sex likadana tvåvånings paviljonger, hvartill komma administrations- och ekonomibyggnaderna, särskildt operationshus, entrébyggnad med rum för portvakt, husmoder, sköterskor m. fl. samt sjukrum för nyopererade, äfvensom rum för sterilisering af förbandsartiklar, vidare

isoleringspaviljong, tvätt- och desinfektionshus, likkapell med obduktionslokaler samt sommarpaviljonger af trä. De förnämsta byggnadernas läge framgår af taflan (fig. 210), hvaraf likaledes synes, huru hufvudbyggnaderna genom sammanbindningsgångar äro med hvarandra förenade samt huruledes de omgifvas af en präktig parkanläggning, hvilken dock framdeles torde komma att inskränkas genom flera paviljongers uppförande.

Sjukhusets 340 sängar äro fördelade på trenne afdelningar: en medicinsk med 192 sängar, en kirurgisk med 122 samt en gynekologisk med 26. På den sistnämnda meddelas klinisk undervisning, hvarför e. o. professorn i gynekologi och obstetrik vid Karolinska institutet där uppehåller sjukvården, biträdd af en amanuens. På hvardera af de öfriga afdelningarna äro anställda en öfver- och en underläkare samt en amanuens.

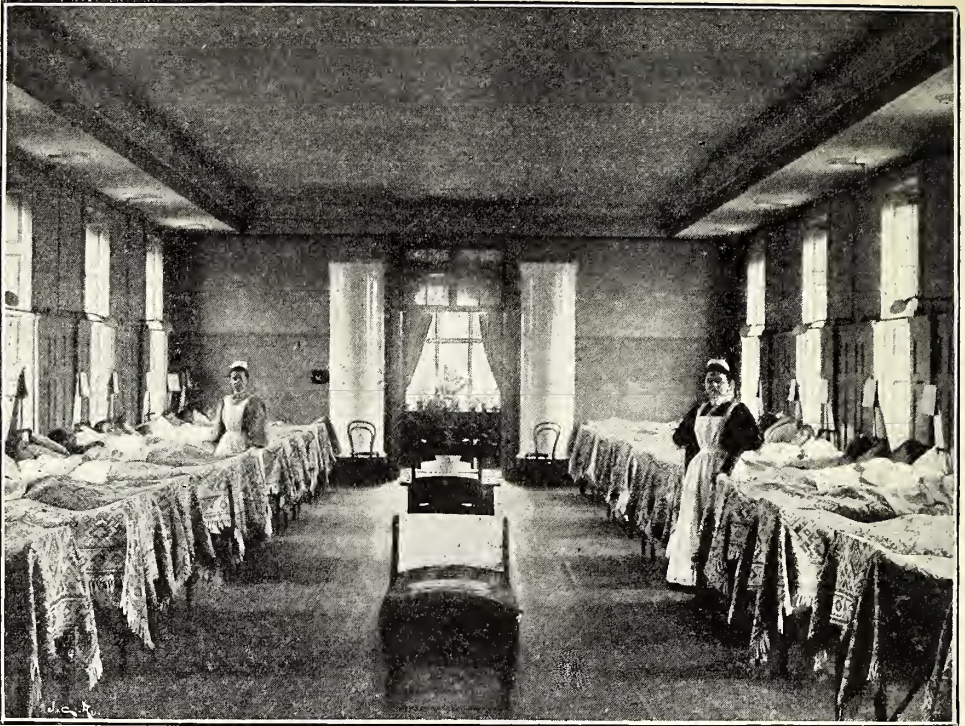
Sjukpaviljongerna ligga på 29—34 meters afstånd från hvarandra och

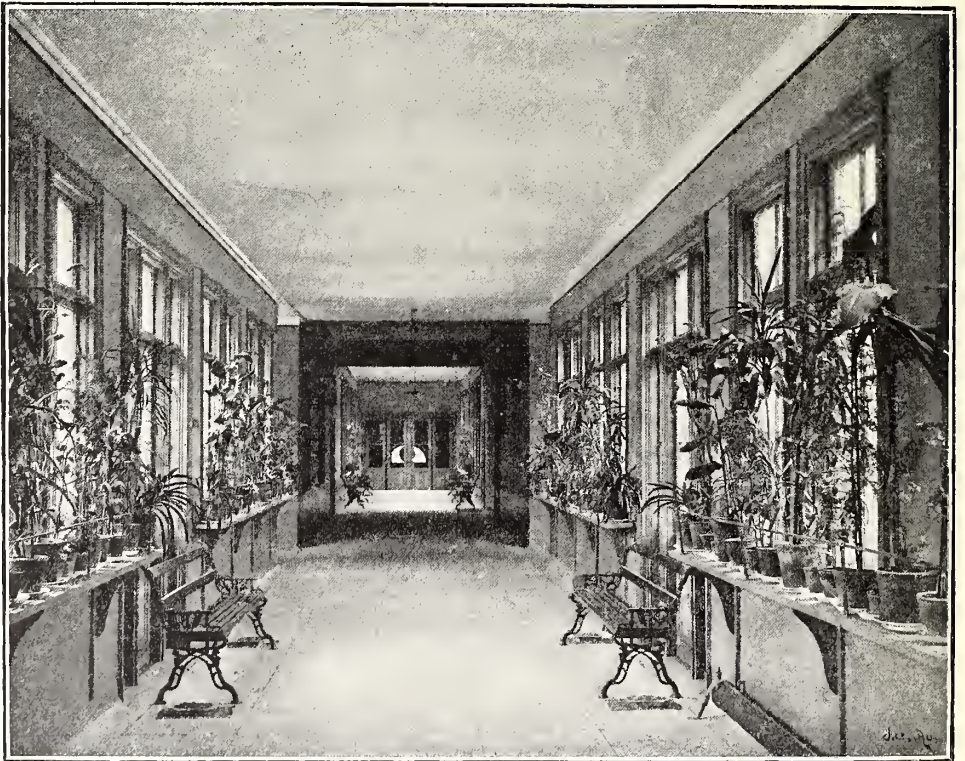
211. Sabbatsbergs sjukhus, sjukpaviljong.

1. Korridor.	3. Passage.	5. Sköterskerum.	7. Badrum.
2. Sjukrum.	4. Dagrum.	6. Tekök.	8. Klosett.

hafva sin längdriktning nästan rakt i norr och söder. Deras inredning och dimensioner framgå af ofvanstående planritning; rummens höjd är 3.86 m. En af paviljongerna, som ligger i en stark sluttning, har sjukrum i tre våningar, eljest äro våningarna två och alldeles lika inredda, hvardera med en större sal för 24 sängar samt ett enskildt sjukrum, m. m. Från sammanbindningsgången leder en särskild ingång till nedre våningen och en annan till trappuppgången för öfvervåningen. Paviljongsystemets förnämsta fördelar, eller beredandet för sjukrummen af riklig dager och verksam naturlig ventilation, har man här i vidsträckt mån sökt tillgodogöra sig, i det att ungefär $\frac{8}{9}$ af väggarna till de stora salarna med deras dagrum utgöras af ytterväggar, rikligen försedda med fönster. Äfven för artificiell luftväxling är nöjaktigt sörjdt. För detta ändamål finnes en för hela sjukhuset gemensam, i ekonomibyggnadens jordvåning belägen varmkammare för den där intagna luftens förvärmning. En på samma ställe placerad större fläkt framdrifver luften genom trummor af glaceradt lergods, hvilka förgrena sig till de särskilda

212. Sabbatsbergs sjukhus, en sjuksal.

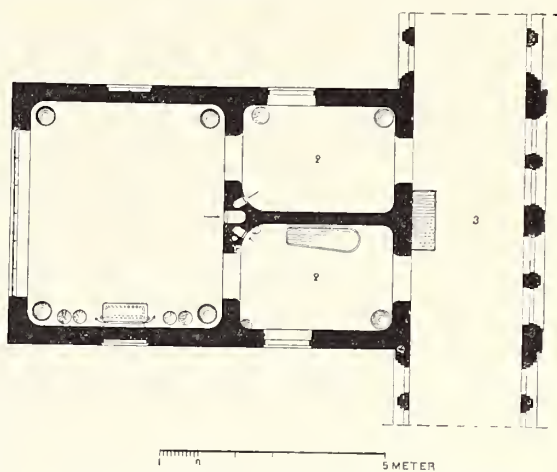
213. Sabbatsbergs sjukhus, sammanbindningsgången.

sjukpaviljongerna. Uppvärmningen sker med ånga. Kaminerna i rummen äro fristående, kakelbeklädda. Utsugningen af den förskämda luften sker genom ett antal kanaler, som inmytna uti evakuations skorstenar, i hvilka draget befordras medelst eldning.

Ursprungligen hade sjukhuset blott ett mindre, i administrationsbyggnaden beläget operationsrum. Sedan emellertid de aseptiska grundsatserna vid operationer mer och mer vunnit erkännande och det således icke kunde anses tillfredställande, att i samma rum så godt som liktidigt opererades polikliniska och sjukhusfall, patienter med och utan infekterade sjukdomshärdar, blef det nödvändigt att skaffa ännu en operationssal. Detta skedde 1890 genom uppförandet af det nuvarande operationshuset. Det ligger liksom sjukpaviljongerna intill sammanbindningsgången, men är för öfrigt alldeles fristående för att redan genom sitt läge, så vidt möjligt, vara skyddadt för infektionsämnenas dittförande, och innehåller utom operationssalen endast tvenne där utanför belägna bad- och desinfektionsrum, ett för läkare och ett för patienterna, båda med ingångar från sjukhusets sammanbindningsgång.

Operationsrummet mäter 31 kv.-meter i golftyta och 5.5 m. i höjd. I dess konstruktion ingå allenast sten, metall och glas, och alla ytor äro släta, lätt desinfekterbara. Så äro exempelvis väggarna af blankpolerad, hård stucc, golven af cementmosaik och dörrarna af bronseradt järn. Alla hörn och öfvergångar från vägg till golf eller tak äro väl afrundade. Det kupolformade taket har en glasyta i järnbågar om 7 kv.-meter. Ljuset inkommer dels på denna väg, dels genom ett åt norr vettande fönster af 13.5 kv.-meters yta, hvars glasskifvor infattats i järnramar. Hela rummet kan således utan att taga skada spolats med vatten.

Inredningen är i harmoni med det öfriga. Instrumentskåpet har formen af en nisch med dörrar af järn och glas i väggens plan. Alla hyllor äro af spegelglas på järnstöd. Tvättfatet äro fristående på förnicklade metallpelare, innehållande afloppsroren. Äfven ångkaminerna i rummets fyra hörn äro fristående och hafva släta, förnicklade kopparytor. Operations- och instrumentborden hafva förfärdigats af förtennta eller lackerade järnrör med glasskifvor, o. s. v.

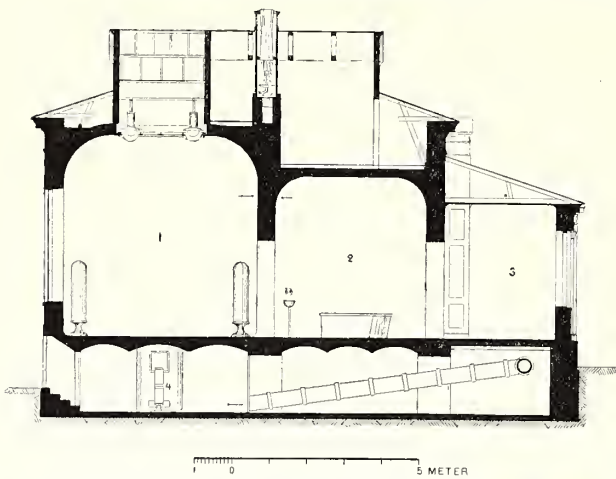
214. Sabbatsbergs sjukhus, plan af operationshuset.

1. Operationssal. 2. Reningsrum. 3. Sammanbindningsgången.

För åstadkommande af god ventilation och damfri luft äro under operationsrummet anordningar gjorda för den friska luftens filtrering genom tjock bomullsväf, innan den insläppes genom en kort luftkanal, som med lätthet kan öfverallt besiktigas. Evakuationen sker på mekanisk väg. Artificiell belysning åstadkommes genom kraftiga gaslampor, som hafva sin plats mellan de båda glastaken, hvarjämte för lokalbelysning finnas elektriska glödlampor.

Reningsrummen äro anordnade efter samma grundsatser som själfva operationsrummet. Till utredningen hör, såsom på andra tidsenliga kirurgiska sjukhus, särskilda apparater för sterilisering af förbandsmaterial, instrument m. m.

Isoleringspaviljongen (fig. 217), som uppfördes 1895 på södra delen af

215. Sabbatsbergs sjukhus, genomskäring af operationshuset.

1. Operationssal. 2. Reningsrum. 3. Sammanbindningsgången.

sjukhustomten, har till ändamål att från sjukhusets öfriga afdelningar afsända sjuka, hvilka för andra patienter kunna medföra infektionsfara, exempelvis sådana, som på kirurgiska afdelningen angripas af ros, eller som misstänkas för difteri eller andra smittosamma sjukdomar. Den innehåller blott 4 sjukrum, hvardera med 2 sängar.

Sommarpaviljongerna¹ äro af trä och af mycket enkel konstruktion. De rymma lika många sjuka (26)

som hvardera af sjukafdelningarna och användas för att möjliggöra dessas successiva utrymning, rengöring och vädring under några veckor af den varmare årstiden.

Förvaltningshuset innehåller mottagningslokaler för inträdessökande och polikliniska patienter, poliklinisk operationsafdelning, kommissariekontor, kliniskt laboratorium samt bostäder för underläkare, amanuenser och kommissarien, vidare apotek, förrådsrum m. m.

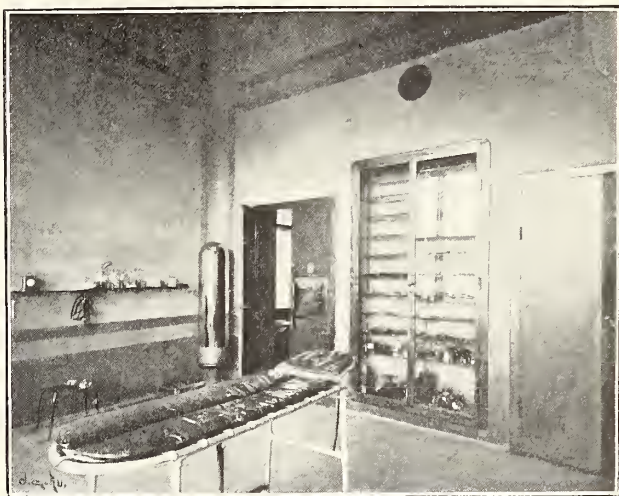
Ekonomihuset, som genomlöpes af sammanbindningsgången mellan förenämnda hus och sjukafdelningarna, inrymmer hufvudsakligen köks- och badafdelningarna, liggande på hvar sin sida om gången. Ångpannerummet, liksom ofvan omtalade varmkammare, ligger i souterrängen till detta hus; så ock maskinerna för den elektriska belysningen, som infördes redan 1884. Sabbatsbergs sjukhus var sålunda det första sjukhus i Sverige, måhända i

¹ Den ena af dem är beslutad, men ännu icke uppförd.

hela världen, som tillgodogjorde sig fördelarna af detta belysningsätt. Från början skedde belysningen medelst gas; ledningarna för denna äro bibehållna för att tjäna såsom reservljuskälla.

På Sabbatsbergs sjukhus vårdades 1895 på alla afdelningarna 3,589 patienter med 102,139 underhållsdagar, eller i dagligt medeltal 280 sjuka, för hvilkas vård kostnaden belöpte sig till 165,289 kronor 35 öre. Dagliga medelkostnaden för hvarje vårdad uppgick till 1 kr. 62 öre. Af de vårdade afledo på medicinska afdelningen 8.7 %, på den kirurgiska allenast 3.6 %.

3. *Sjukhuset Sankt Göran.* Omkring år 1860 började man diskutera frågan om utvidgade och förbättrade lokaler för vård af de veneriskt sjuka i Stockholm. Först tänkte man sig, att behovet borde fyllas genom om- och tillbyggnad af Stockholms stads och läns kurlhus, som hade att besörja detta slags sjukvård. Planen strandade emellertid å ena sidan på riksdagens vägran att afstå från statens äganderätt till tomten och å den andra på stadsfullmäktiges obenägenhet att nedlägga större kostnader på en egendom, som ej var stadens. Till byggnadsplats föreslogos därefter olika ställen, tills man slutligen

216. Sabbatsbergs sjukhus, operationssalen.

enades om det nya sjukhusets förläggande till sydligare delen af den skogbevuxna Stadshagen på Kungsholmen, där byggnadsarbetet påbörjades år 1886 och fullbordades 1888.

Sjukhuset St Göran skulle visserligen i första rummet användas för vård af veneriskt sjuka och af patienter med hudsjukdomar, men vid dess inrättande hade man dock blicken fäst på en framtida användning äfven för andra sjukdomar. Vid tider af större sjuklighet i Stockholm hafva också på sjukhuset anordnats afdelningar för vanliga invärtes sjukdomar. Sängantalet är 266, men kan något höjas.

Sjukhustomtens areal uppgår till nära 43,000 kv.-meter. Härå äro byggnaderna förlagda så som situationsplanen (fig. 218) visar. Den största af de trenne sjukhusbyggnaderna har sin hufvudfasad mot söder. Af de öfriga är en vänd mot öster och en mot väster. För kommunikationen finnes en sammanbindningsgång, som förenar sjukhusbyggnaderna sins emellan samt

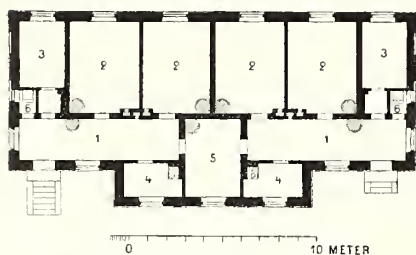
med köket och badet, hvilka intaga en till etablissementets midt förlagd byggnad. Alla de med hvarandra förenade byggnaderna ligga i samma plan.

Förvaltningsbyggnaden har tre våningars höjd. I bottenvåningen ligga mottagnings-sal med tvenne undersökningsrum samt kontoret och vidare bostäder för vaktmästare och portvakt. En trappa upp bo underläkare och amanuens samt sjukhuskommissarien. Våningen 2 trappor upp är inredd till en sjukafdelning för enskilda patienter med 9 sängar i 8 rum, sköterskerum, tekök, bad och klosetter.

De egentliga sjukhusbyggnaderna hafva två våningar utom jordvåningen, hvilken i dem alla är till större del upptagen af varmkammare för husens uppvärmning och ventilation samt för öfrigt inrymmer förrådsrum, apotek, bostäder för manlig betjning m. m. Några reservrum finnas här också, hvilka i händelse af behof kunna till sjukrum disponeras.

Tvenne af husen äro inrättade enligt korridorsystemet, det tredje efter paviljongsystemet. Skälet till olikheten var,

att man särskildt med hänsyn till kvinnliga patienter med veneriska sjukdomar måste respektera det sakförhållandet, att de ofta äro af vidt skild moralitet och samhällsställning och därför icke till större antal kunna läggas i samma rum. Äfven medföra de ofta små barn, hvilka skulle störa alltför många andra patienter, om de lades i så stora rum, som för paviljongsjukhus äro utmärkande.

217. Sabbatsbergs sjukhus, isoleringspaviljong.

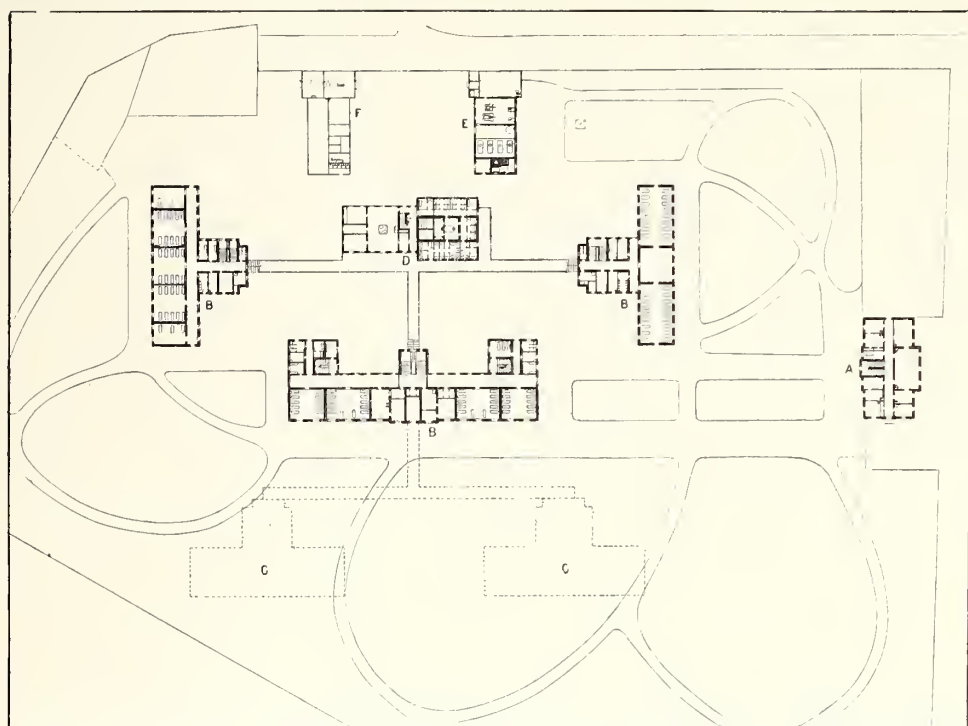
1. Korridor.	4. Tekök.
2. Sjukrum.	5. Sköterskerum.
3. Badrum.	6. Klosett.

Badet är i öfverensstämmelse med sjukhusets ändamål — att företrädesvis mottaga sjukdomsfall, vid hvilkas behandling bad äro af stor betydelse — inrättadt med stor omsikt. Det är uppfördt af hårdbrändt s. k. klinkertegel i cementbruk och har golf- och takbjälkar af järn med hvalf af beton. Ång-, varmluft- och bassinbadlokaler äro förlagda till husets midt, där de belysas genom takdager. Utefter husets yttersidor ligga afklädningsrummen samt karbadrummen. Sistnämnda lokaler äro fördelade i tre afdelningar, 2 för män och en för kvinnor, hvaremot ång-, varmluft- och bassinbaden äro gemensamma för alla afdelningarna och begagnas för dem på olika tider af dagen. På hvardera afdelningen finnes ett mottagnings- eller reningsbad, bestående af karbad med dusch, samt ett rum för s. k. medikala bad, d. v. s. gyttjebad, svafvelbad etc., med kraftig ventilation till förhindrande af elak lukts spridning från badingredienserna.

Inre badlokaler äro: 1) ett tepidarium för tvagning, massage och varma duscher; 2) tvenne sudatorier, det ena för omkring + 70° het torr luft, som åstadkommes medelst flensångsrör för direkt värmestrålning och

relativt kraftig ventilation, det andra för omkring 50° varm, fuktig luft, s. k. finsk badstu, hvars temperatur och fuktighetshalt dels lätt kan varieras, dels äfven gör sig i olika grad kännbar genom de badandes placering på de trappformigt ordnade lafvarna; 3) ett frigidarium för duscher af olika värmegrad och kallbassin, hvilken vägg är klädd med fajansplattor.

Badkaren äro likaledes af fajans med montering af poleradt trä och hafva inloppen för kallt och varmt vatten i bottnen. Alla badrummens

218. Sjukhuset Sankt Göran, situationsplan.

A. Förvaltningsbyggnad.	D. Bad- och köksbyggnad.
B. Sjukhusbyggnad.	E. Tvätt- och maskinhus.
C. Plats för framtida utvidgning.	F. Obduktionslokal och uthus.

väggytor äro till manshöjd klädda med glattslipad, ljus cementputs. Samma material är användt till skärmar mellan duschrumben.

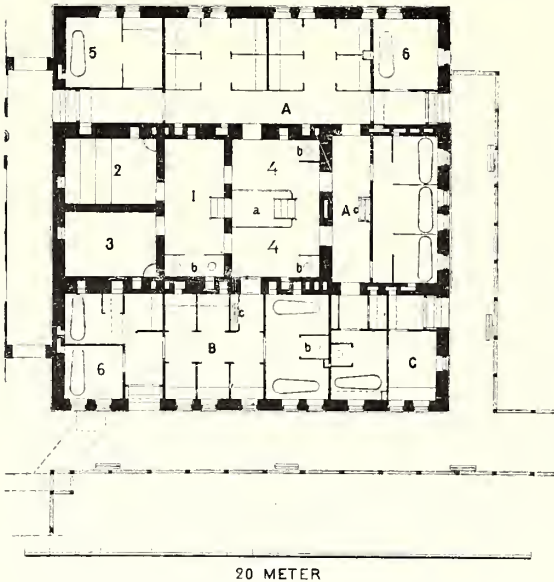
Dagligen kuma utan svårighet serveras 70 å 80 bad, hvilket är mer än sjukhusets beläggning hittills fordrat. Genom förstoring af varmvattencisternen kan emellertid badens antal, om så skulle behöfvas, fördubblas.

I badbyggnadens öfvervåning, omkring den lanternin, som förser badet med dager, finnas 10 bostadslägenheter för sjukhusets kvinnliga betjäning.

Uppvärmningen sker med ånga, för hvars produktion finnas 4 ångpannor med 46 meters eldyta hvardera; en af dem är afsedd till reserv-

panna. Ångan har användning äfven vid badet, tvätten, desinfektionsugnen, köket samt det elektriska belysningsmaskineriet, hvarifrån afloppsångan emellertid tillgodogöres i värmeledningen. Sjukrummen och flera andra lokaler värmas medelst varmluft från ljusa varmkammare i jordvåningen, där den från det fria tagna ventilationsluften upphettas af ångelement. Andra lokaler med mindre ventilationsbehof värmas direkt med ångelement; så sammanbindningsgången och trapplusen.

Luftväxlingen besörjes på nyss nämndt sätt från varmkamrarna, hvarifrån den friska, uppvärmda luften ledes i kanaler i murarna upp till sjuk-

219. Sjukhuset S:t Görans, badhuset.

1. Trepidarium.	A. Mansafdelningen.
2. Finsk badstu.	B. Kvinnoafdelningen.
3. Varmluftsbad.	C. Första klass bad för män.
4. Frigidarium.	a. Kallbassin.
5. Medikala bad.	b. Dusch.
6. Mottagningsbad.	c. Värmeelement.

rummen och öfriga lägenheter. Den begagnade luften bortskaffas genom särskilda utsugningskanaler från hvarje lägenhet för sig. Uti dessa kanaler åstadkommes en betryggande utsugning genom i dem anbragta vertikala ångrör, slutna upptill och nedtill försedda med afloppsrör för det bildade kondensationsvattnet. Klosetternas ventilation är helt och hållet skild från det öfriga luftväxlingssystemet.

Belysningen är elektrisk af vanlig konstruktion.

Anläggningskostnaden uppgick till 826,761 kr. 76 öre, hvartill komma 71,000 kr. för första uppsättningen af inventarier.

4. *Katarina sjukhus.* En af kungl. maj:t tillsatt kommitté med uppgift att afgifva förslag till sjukvårdens förbättrande i hufvudstaden hemställde i ett 1827 afgifvet betänkande bland annat, att ett provisoriskt sjukhus skulle inrättas för att vid inträffande epidemier eller mera utbredd sjuklighet mottaga sådana sjuka, som icke kunde eller borde på andra sjukvårdsanstalter vinna inträde. Detta blef också kungl. maj:ts beslut, och för ändamålet uppläts Katarina f. d. kronobräneriegendom vid Nya Sönderbergsgatan på Södermalm. Verkställigheten för öfrigt öfverläts åt stadens myndigheter, hvilka sedan alltjämt bestridt utgifterna för och förvaltad anstalten, som togs i bruk den 22 juli 1831. Detta provisoriska sjukhus, såsom det ända till år 1878 kallades, var således Stockholms första epidemisjukhus

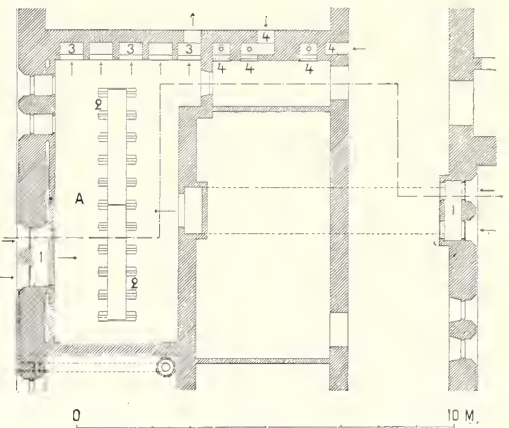
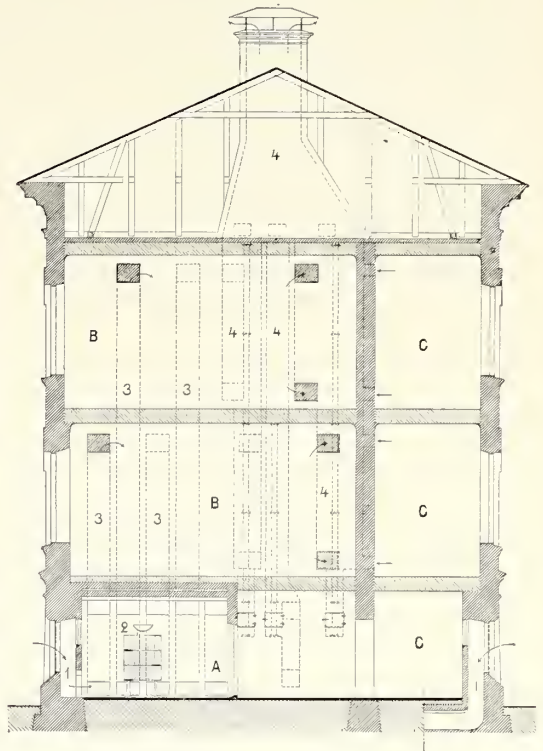
och hade under en lång följd af år till hufvudsaklig uppgift att mottaga smittkoppsjuka, hvarför det ock i dagligt tal benämndes »kopphuset». Men därjämte fanns där länge en bensårsafdelning. Först sedan hälsovårdsnämnden 1878 öfvertagit förvaltningen, organiserades inrättningen under namn af Katarina sjukhus såsom ett vanligt sjukhus, ehuru vården af smittosamma sjukdomar fortfarande är en af dess viktigaste uppgifter.

Byggnaderna äro ännu desamma som från början och kunna således ej göra anspråk på tidsenlighet. De hafva emellertid omsorgsfullt underhållits och genom smärre tillbyggnader och ändringar bragts i så tillfredsställande skick som möjligt. Dessutom har den i förra tider alltför starka beläggningen förekommit genom sjuksängarnas begränsning till 175. Läkarevården bestrides af en öfver- och en underläkare.

Under år 1895 vårdades 1,021 sjuka med 29,447 underhållsdagar. Dagliga medeltalet vårdade var då 80,68. Sjukvårdskostnaden belöpte sig till 62,011 kr. 51 öre.

5. *Maria sjukhus.* År 1874, således 5 år innan Sabbatsbergs sjukhus fullbordats, då bristen på sjukhus i Stockholm var synnerligen stor, inköptes för stadens räkning en med en större fabriksbyggnad och ett boningshus bebyggd, 123,555 kv.-fot mätande egendom mellan Wollmar-Yxkulls-

och Gamla Prästgårdsgatorna för att användas till sjukhus. För ändamålet apterades fabriksbyggnaden, hvori med ingången af år 1876 ett sjukhus på 130 sängar öppnades, hvilket från och med 1878 benämndes Maria sjukhus.

220. Sjukhuset Sankt Göran, ventilation och uppvärmning.

A. Varmkammare.	1. Friskluftsinlopp.
B. Rum.	2. Ångelement.
C. Korridor.	3. Varmluftkanaler.
	4. Evakueringskanal.

Då emellertid både tomtens gränser och sjukhusets inredning lämnade mycket öfrigt att önska, blefvo de förra 1885 genom öfverenskommelse med grannarna reglerade, och bristen i den senare afhjälptes omedelbart därefter genom en fullständig ombyggnad af sjukhuset, som därvid förändrades till ett korridorsjukhus af ganska tillfredsställande beskaffenhet, med sjukrum hufvudsakligen i de tvenne öfre våningarna och administrationslokaler i bottenvåningen. Genom en år 1896 gjord ytterligare tillbyggnad hafva dels förbättrade bostadsförhållanden vunnits för tjänstepersonalen, dels lämplig lokal kunnat inredas för sjukhusets polikliniska verksamhet, som småningom

221. Maria sjukhus, plan af våningen I trappa upp.

1. Korridor.	4. Tekök.	7. Bostäder.
2. Sjukrum.	5. Sköterskerum.	8. Klosett.
3. Trappgång.	6. Badrum.	

blifvit ganska omfattande. Sjukhusets jämte södra barnbördshusets värde uppgår härefter till omkring 560,000 kronor.

Sängantalet är 153, hvaraf en tredjedel för utvärtas och två tredjedelar för invärtas sjuka. Sjukvården är fördelad på 5 afdelningar. Läkarepersonalen utgöres af en öfver- och en underläkare samt en amanuens.

Sjukrummens och öfriga lokalers belägenhet och storlek framgår af här ofvan intagna plan af våningen I trappa upp.

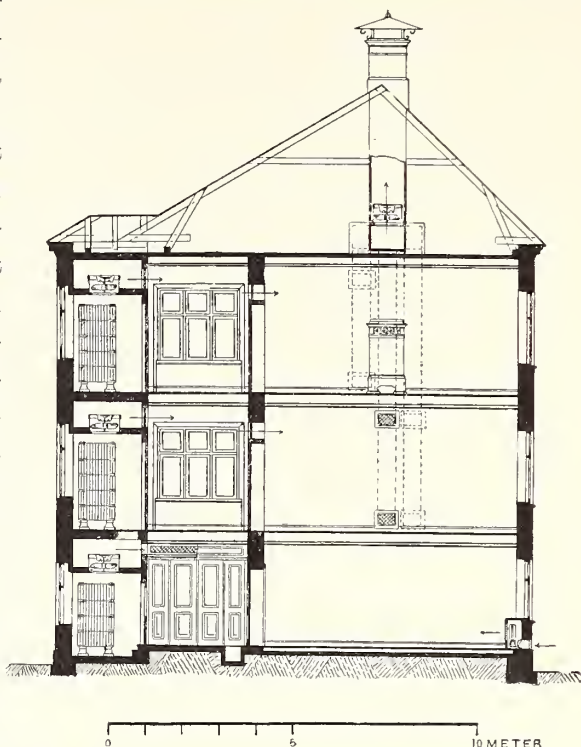
Särskild uppmärksamhet förtjänar luftväxlingen, som visat sig synnerligen pålitlig och effektiv. Den är helt och hållet skild från uppvärmningen, hvilken i sin ordning sker medelst ånga från ett för hela sjukhuset gemensamt ångpannerum samt ångvattenkaminer i sjukrummen. — Ventilationen sker, enligt den af konstruktören, ingenjör J. W. DAHLGREN, däröfver lämnade beskrifningen, från trenne öfver hvarandra belägna varmkammare (golftyta

3 × 1,65 m.), en för hvarje våning, anordnade uti en utbyggnad från korridorernas midt. I hvarje varmkammare finnas 4 st. ångkaminer, sammansatta af 3—5 element (värmeyta 4 kv. meter). Dessa ångkaminer äro af vanlig konstruktion med kranreglering på sådant sätt, att flera eller färre af elementen användas alltefter behovet. Varmkammarna äro genom ett mellangolf af beton delade i tvenne afdelningar, af hvilka den nedre genom glasdörrar och fönster är afstängd från korridoren, men den öfra endast skild från densamma genom gallerverk. De båda afdelningarna kommunicera med hvarandra genom en i betongbotten befintlig cirkelformig öppning (diam. = 0.8 m.). I denna öppning är en fläkt eller en s. k. aërofor anbragt. Denna fläkt drifves af tryckvattnet från en i maskinrummet anbragt ångpump¹. Det förbrukade vattnet rinner åter ned till pumpen, och vattnet utgör således endast transmissionsmedel för fläktens drifvande. Den friska luften inkommer nedtill i varmkammarna, värmes af ångkaminerna och suges af fläktarna in i de ofvan varmkammarna belägna rummen och utblåses från dessa i de resp. korridorerna. Då ventilationsluften tillika skall värma korridorerna, är den inströmmande luftens temperatur i allmänhet högre än rumstemperatur och varierar alltefter väderleken mellan 18—25°.

Då luften passerar fläktarna, kan den efter behovet fuktas mer eller mindre genom att öppna en eller flere kranar, hvarifrån utgå ytterst fina vattenstrålar. Dessa träffa ofvan kranarna anbragta brickor, så att vattnet söndersmulas till fint stoft, som lätt förgasas af den i häftig rörelse stadda luften.

Från korridorerna, hvilkas fönster, då den mekaniska ventilationen är i gång, måste hållas väl slutna, passerar den rena, värmda och fuktade luften in i sjuksalarna genom galleröppningar, anbragta öfver de till korridorerna ledande dörrarna. I motsatta ändan af sjukrummen sker utsugningen af den skämda luften genom evakuationskanaler, försedda med ventiler

¹ Men kan ock drifvas af vattenledningens tryck.

222. Maria sjukhus, uppvärmning och ventilation.

vid både golf och tak för vinter- och sommarventilation på vanligt sätt. Evakuationskanalerna (se fig. 222) utmynna alla uti en å vinden längs hela byggnaden liggande trumma (tvärsektion 0.6×0.9 m.) af dubbelt trä med mellanlägg af papp. Denna trumma har trenne vertikala schakt (1.2×0.9 m.), som utmynna i det fria ofvan yttertaket.

Under vintern, då fläktarna i varmkamrarna användas, afgår den skämda luften genom dessa schakt medelst den förenade inverkan af pressionen från fläktarna samt temperaturskillnaden mellan den yttre och inre luften. Under sommaren däremot behöfves drifkraft för den skämda luftens utsugning. I de trenne schakten äro därför aëroforer anbragta, hvilka kunna drivas af den förut nämnda pumpen.

Utom de nämnda lokalerna finnas inom sjukhusbyggnadens bottenvåning expeditionslokaler, badinrättning i särskild utbyggnad, desinfektionsrum samt bostäder för maskinist, vaktmästare och drängar.

För tvätten byggdes år 1893 ett nytt hus, som är gemensamt för sjukhuset och det därinvid liggande Södra barnbördshuset. Till kök användes däremot en äldre, för ändamålet provisoriskt inredd byggnad. Denna, likasom ett provisoriskt likhus, är afsedd att framdeles ersättas af nybyggnad. På sjukhustomten ligger, som nämnt, äfven stadens barnbördshus med dess konvalescentafdelning samt en af polismyndigheten disponerad asyl för hastigt insjuknade, hufvudsakligen afsedd för personer, som nattetid omhändertagas af polis och hvilkas omedelbara inläggande på sjukhusen skulle verka störande för de öfriga sjuka.

Den nuvarande tomten kommer vid stadsregleringens genomförande i denna stadsdel att till någon del tagas i anspråk för blifvande gator.

De på Maria sjukhus vårdade sjukas antal år 1895 var 1,494 med 39,404 underhållsdagar. Sjukvårdskostnaden var 69,757 kr. 97 öre eller 1 kr. 77 öre pr underhållsdag.

6. *Diakonissanstaltens sjukhus* öppnades år 1864 i ett för ändamålet nybyggt hus på den å östligaste delen af Södermalm högt, naturskönt och fritt belägna egendomen Stora Ersta, hvilken någon tid förut förvärfvats för Diakonissanstaltens räkning. Sedermera har egendomen bebyggt med ytterligare flera olika byggnader för anstaltens behof.

Sjukhuset har sin längdaxel i norr och söder och är 80 fot långt och 40 fot bredt med en jordvåning för ekonomilokaler samt tvenne våningar med sjukrum, den nedre för kvinnor, den öfre för män. Båda tillsammans innehålla 40 sängar. Rummen äro förlagda utmed en efter byggnadens ena sida löpande korridor. Inredningen erbjuder i öfrigt intet särskildt anmärkningsvärdt.

Styrelse och ekonomi är icke skild från diakonissanstaltens öfriga afdelningars. Läkarevården bestrides af en öfver- och en underläkare. År

1895 vårdades tillsammans 387 sjuka. Sjukvården är dels kostnadsfri — 1895 vårdades kostnadsfritt 149 patienter med 5,332 underhållsdagar — dels betalas i allmänt rum 75 öre om dagen och högre priser i halfenskilda och enskilda rum. Egna för detta sjukhus äro de s. k. sjukvårdsackorden, hvarigenom detsamma mot en bestämd, under alla förhållanden utgående årsafgift åtager sig att vårda enskilda familjers tjänare, om de under ackordstiden sjukna. Vid sjukhuset försiggående utbildning af sjuksköterskor är redan i det föregående omtalad. Från och med 1897 har Stockholms stad såsom årsbidrag till sjukvårdskostnadernas bestridande vid Diakonissanstaltens sjukhus anslagit 3,000 kronor.

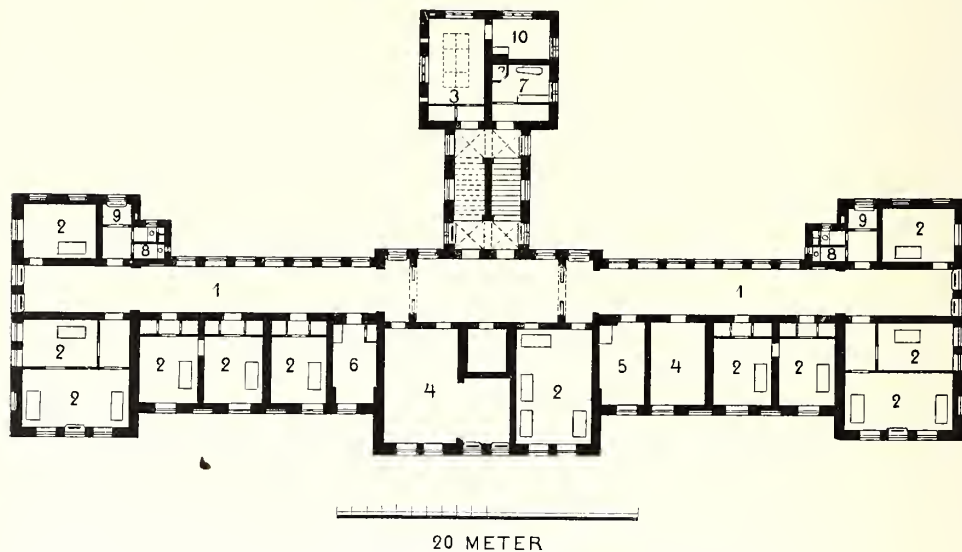
223. Sophiahemmet.

Vid anstalten finnes äfven ett »sjnkhem» för 20 kroniskt sjuka, utgörande en särskild, efter korridorotypen inredd byggnad i 2 våningar.

7. *Sophiahemmet.* »Mångårigt lidande, buret med en sinnesstyrka och undergifvenhet, som endast kan skänkas af *en*, ingaf min högt älskade gemål tanken på att genom verksamma åtgärder lindra och lätta lidande medmänniskors nöd. Och då en insiktsfull vård bidrager till underlättande af lidandet och är ett stöd för läkaren, så föddes och utvecklades tanken på Sophiahemmet» — med dessa ord började konung Oscar det tal, hvarmed han den 1 oktober 1889 invigde drottning Sophias skapelse.

Redan den 1 juni 1884 började drottningens stiftelse »Hemmet för sjuksköterskor» sin verksamhet i hyrd lokal. Det hade till ändamål att

utbilda sjuksköterskor, och för den praktiska delen af utbildningen hade hemmets elever tillträde till Sabbatsbergs sjukhus, sedermera äfven till Serafimerlasarettet. Ett önskemål för stiftelsen var emellertid att erhålla ett eget sjukhus, och målet nåddes därigenom, att konungen och drottningen till uppförande därpå skänkte 160,000 kronor. Till en nybyggnad äfven för sköterskehjemmet skedde vidare en insamling, för hvilken kronprinsessan ställt sig i spetsen. Sålunda inflöto omkring 55,000 kr. Grundstenen till Sophiahemmet med dess bägge afdelningar, sjukhemmet och sköterskehjemmet, kunde med stöd af dessa kapitaltillgångar läggas i slutet af år 1887, och

224. Sophiahemmet, plan af våningen 1 trappa upp.

1. Korridor.	6. Tekök.
2. Sjukrum.	7. Badrum.
3. Operationsrum.	8. Klosett.
4. Samlingsrum.	9. Sköljrum.
5. Vaktrum för sköterskor.	10. Bandagerum.

knappt två år därefter stod inrättningen färdig. Med senare utförda tillbyggnader äro fastigheterna numera bokförda till i det närmaste 300,000 kr.

Sophiahemmet ligger på ett af konungen på Kungl. Djurgården upplåtet område, omedelbart norr om Valhallavägen, midt för Villagatan. Dess ändamål är dubbelt, dels såsom ofvan nämnts att utbilda sjuksköterskor, dels att vara ett sjukhem, hvarmed här förstås, att den sjuke, om han så önskar, ej blott får eget rum utan äfven, ehuru intagen på sjukhus, kan anlita sin egen läkare. I detta hänseende skiljer sig Sophiahemmet från alla andra sjukvårdsanstalter i vårt land. Anstalten har dock äfven egen läkare, hvilken bestrider läkarevården på de salar för flere sjuka, som äfvenledes finnas, och för dem, som icke hafva privat läkare.

Sjukhemmet är byggdt såsom ett sjukhus efter korridorotypen och har 62 meters fasad, hvilken vetter åt SSV. Öfre våningens inredning synes af

planritningen (fig. 224). Sjukrummen där äro 9 för en säng, 2 för tvenne och 1 för fem sängar. Här vårdas patienter, tillhörande den högre betalningsklassen. Nedre våningens lokaler äro disponerade på hufvudsakligen samma sätt. I stället för de många rummen för en eller två sjuka, har man dock där 2 rum med 8 sängar hvardera, och 2 med 6 sängar samt i öfrigt 1 rum för 3 sjuka och 3 för 1 säng. Denna våning är anslagen till vård af sjuka, som nöja sig med mindre bekvämligheter och i öfverensstämmelse därmed betala lägre afgift. Två trappor upp i byggnadens mittparti ligga ytterligare några sjukrum, så att sängarnas sammanlagda antal uppgår till 60 à 70. För sjuka af olika kön är så ordnad, att mittpartiet i båda etagera skiljer sjukvåningarna för manliga och kvinnliga patienter från hvarandra.

Hvarje sjukvånings lokaler gruppera sig kring sin korridorsdel, hvilken genom glasdörrar är afskild från husets mittparti. Korridoren själf är rikligen belyst och tjänar som dagrum och är i enlighet därmed möblerad. Första afdelningens patienter hafva dessutom tillgång till ett för båda könen gemensamt samlingsrum i mittpartiet samt den manliga sidans konvalescenter därjämte till ett rökrum.

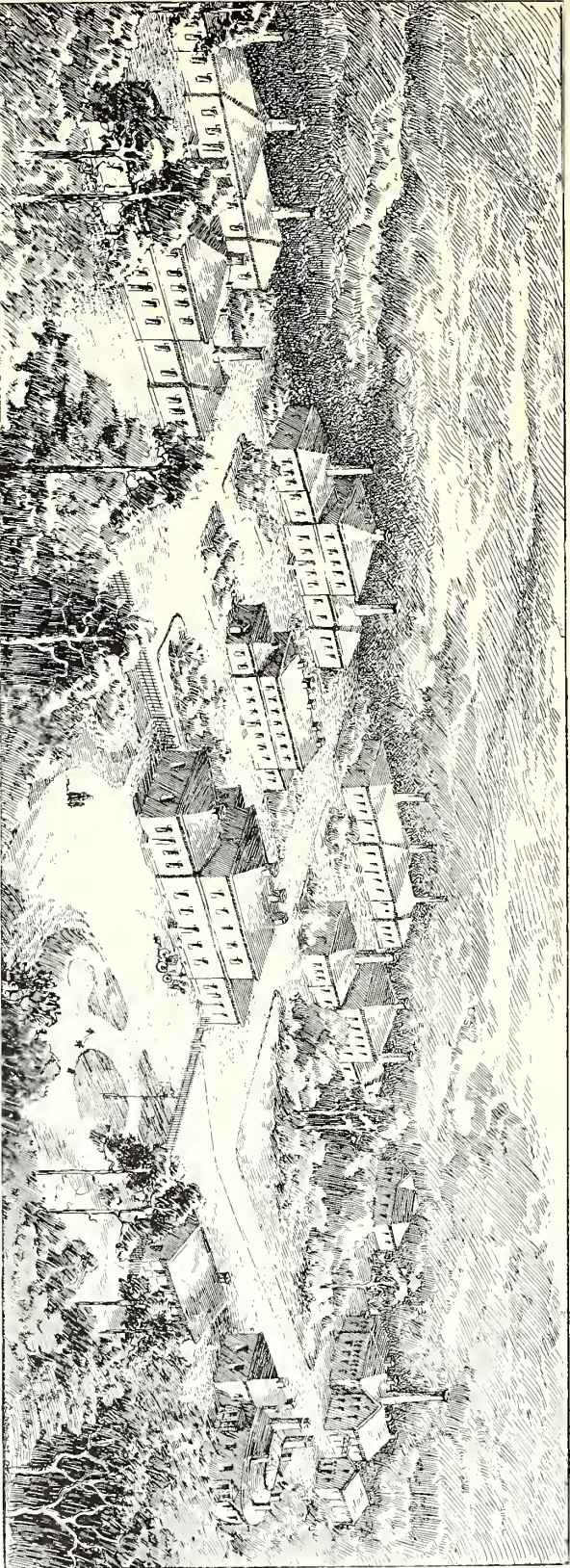
Såsom på andra tidsenliga sjukhus äro väggar och tak släta, oljemålade, utan listverk och dylikt, och alla hörn afrundade. Golfven äro af fernissadt trä, utom i operationsrum, badrum, klosetter m. m., där de äro af cement, i det förstnämnda i form af cementmosaik.

Operationsrummet utmärker sig för öfrigt genom sin uppvärmning, som sker medelst i ena väggen inlagda ångrör, helt och hållet täckta af en slät, hela väggen intagande kakelyta.

Utom redan nämnda lokaler innehåller sjukhuset i vindsvåningen bostäder för en del funktionärer, förrådsrum m. m., i bottenvåningen expedition- och steriliseringsrum samt i källarvåningen apotek, snickareverkstad och förrådsrum. Härstädes ligga äfven flera varmkammare, rum för varmvattencistern m. m.

Sköterskehemmet utgöres af en på samma sätt som sjukhuset i rohbaustil uppförd byggnad med 40 till 50 rum för sköterskor och elever samt, i bottenvåningen, gemensamt samlingsrum, mottagningsrum för besökande, bostad för husmoder (»hemsyster») m. m. Dessa lokaler ligga i allmänhet mot söder, åt hvilket väderstreck byggnadens hufvudfasad vetter, och äro i hvardera af de 3 våningarna grupperade invid en 2.7 m. bred korridor, hvars ena långsida gränisar omedelbart intill ekonomihuset, hvilket mycket bidrager till bekvämlighet, då i det senare ligga den stora matsalen, badrum m. fl. lokaler, som böra vara från sköterskehuset lätt tillgängliga.

Ekonomihuset innehåller för öfrigt köks- och tvättafdelningarna, ångpanne- och maskinrum samt nödiga bostäder. Uppvärmning, tvätt, matlagning, vattenpumpning och belysning (elektrisk) sker med tillhjälp af ånga. Lysgas användes endast som bränsle i teköken, såsom reservbelysning i

225. Epidemistjukhuset.

Sjukaviljoug.
Sjukaviljoug.

Sjukaviljoug.
Köksbyggnad.
Sjukaviljoug.
Förvaltningsbyggnad.

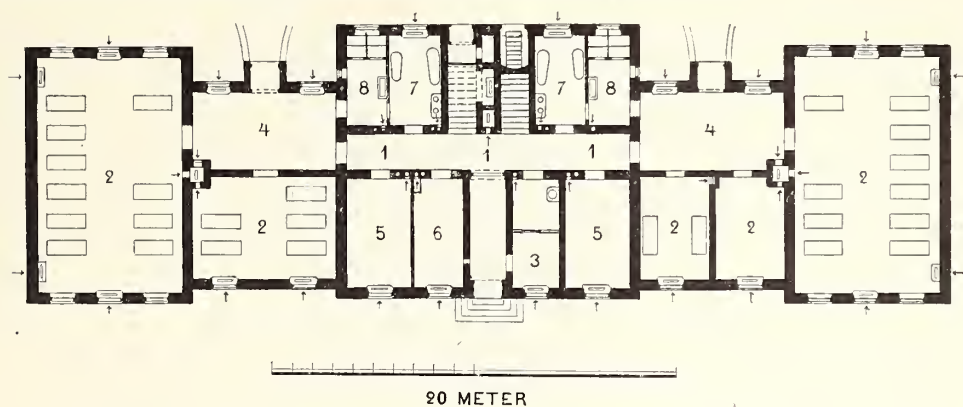
Läkhus.
Tvätt- och desinfektionshus.
Observationsaviljoug.

operationsrummet samt för ventilationsändamål i en del klosetter. Gården belyses med bågglampor. Såsom annex till ekonomihuset finnas en del smärre uthus, såsom rotfruktkällare, vädringskjul för sängkläder m. m.

Portvaktsstuga och mortuarium äro särskildt uppförda på tjänliga platser i parken.

Vatten för de mera grannliga behofven tages från Stockholms vattenledning, och afloppet går till stadens kloaksystem.

Styrelsen utgöres af 8 ledamöter med 4 suppleanter under drottningens ordförandeskap. De löpande ärendena afgöras af ett förvaltningsutskott af 4 personer, hvilket utskott äfven förbereder ärenden, innan de hos styrelsen föredragas. Den närmaste ledningen af sjukvården och ekonomin inom anstalten är anförtrodd åt en föreståndarinna.

226. Epidemijukhuset, plan af sjukpaviljong.

1. Korridor.	5. Sköterskerum.
2. Sjukrum.	6. Tekök.
3. Besöksrum.	7. Toalett- och badrum.
4. Dagrum.	8. Klosett.

En inrättning af Sophiahemmets art har gifvetvis fått mottaga åtskilliga donationer. Kapitaltillgången uppgick den 31 dec. 1895 till 465,680 kr. 52 öre, hvilken tillgång äfven innefattar byggnadernas värde.

I fråga om Sophiahemmets verksamhet för sjuksköterskors utbildning hänvisas till sid. 515.

8. *Epidemijukhuset.* Bland de fordringar, som genom vår hälsovårdslagstiftning från midten af 1870-talet ställdes på kommunerna, var äfven den, att de skulle vara försedda med särskilda sjukhus för vård af smittosamt sjuka. Frågan om uppförandet af ett sådant sjukhus hade i Stockholm länge måst uppskjutas på grund af svårigheten att finna en tjänlig byggnadsplats. Fordringarna på en sådan i en stor stad äro nämligen ganska svåra att tillgodose, då ett epidemijukhus bör på samma gång hafva ett afskildt läge och vara lätt tillgängligt för de sjuka. Men sedan staden i slutet af

år 1888 förvärfvat äganderätten till en vidsträckt, obebyggd bergplåt i den nordligaste, intill Kungl. Djurgården gränsande delen af stadsområdet, reserverades däraf i rundt tal 60,000 kv.-meter till plats för ett nytt epidemisjukhus; och i början af 1890 godkände stadsfullmäktige de af hälsovårdsnämnden uppgjorda ritningarna samt anslogo 680,000 kronor för ett sjukhus på 170 sängar. År 1895 anvisades ytterligare 50,000 kr. för anstaltens utvidgning i vissa delar. Härigenom tillkommo 5 nya platser, så att epidemisjukhuset, sådant det nu står, har utrymme för 175 patienter.

Vid sjukhusets uppförande var den grundsatsen ledande, att olika smittosamma sjukdomar, så vidt möjligt, borde skötas i särskilda byggnader, hvilka hvar för sig borde vara ett fullständigt sjukhus, som hade så litet som möjligt med de andra afdelningarna att skaffa. I enlighet härmed

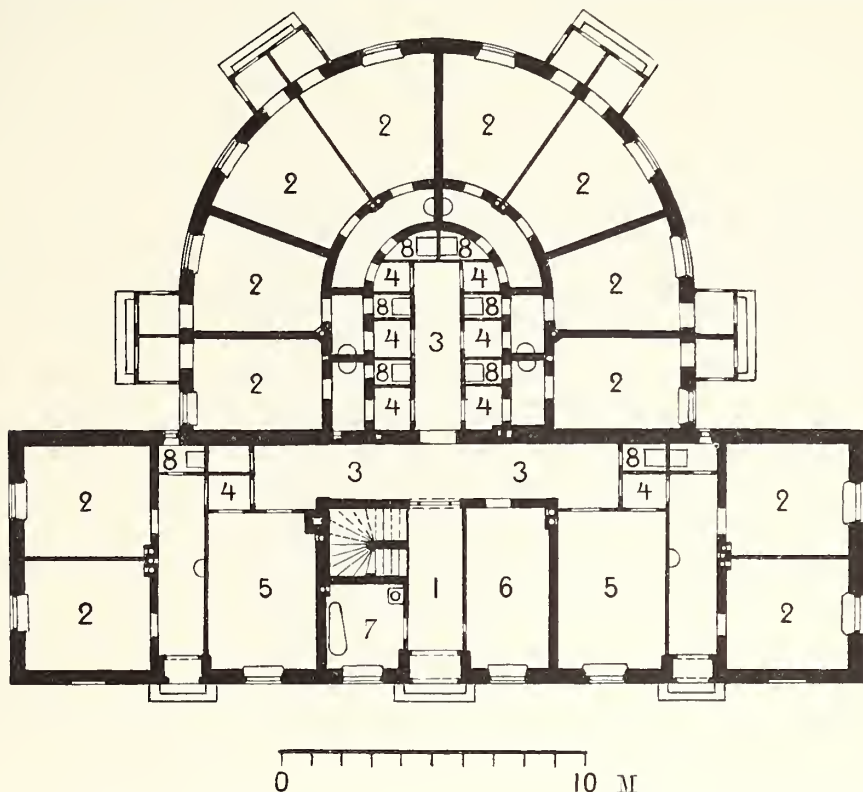
227. Epidemisjukhuset, sjuksal.

består epidemisjukhuset af 5 fristående, på 30 meters afstånd från hvarandra liggande sjukpaviljonger utan sammanbindningsgångar och med hvar sin genom häckar af gran inhägnade gård för konvalescenter. För nyintagna patienter, som endast misstänkas lida af smittosam sjukdom, utan att dess art ännu kunnat bestämmas,

fines en sjette byggnad, observationspaviljongen, hvilken har 12 sjukrum med 10 skilda ingångar. Hvarje rum är här afsedt för allenast en patient och, eventuellt, en sköterska. I öfrigt omfattar anläggningen förvaltningshus, köksbyggnad, tvätt- och desinfektionshus, likhus samt uthus med stall, vagubod m. m.

Sjukhusområdet begränsas å ena sidan, åt norr och öster, af Värta- och Rimbojärnvägarna och å den andra, mot väster, af den bebyggda stadsdelens gränsesplanad, Valhallavägen. Öfver denna senare höjer det sig tvärbrant omkring 30 meter och ligger således oåtkomligt från alla andra håll än tomtens södra gränslinie, där uppkörsvägen befinner sig och där äfven, på lämpligt afstånd, en bakport anbragts för koltransporter, likbegängelser m. m. De särskilda byggnadernas läge i förhållande till hvarandra framgår af bild 225 här ofvan.

Sjukhuspaviljongerna äro alla uppförda af sten och efter samma grundplan. Tre af dem hafva å mittelpartiet försetts med en öfvervåning för enskilda sjukrum samt, på differiafdelningen, ett mindre operationsrum; eljest hafva de allenast en våning, hvars inredning synes af bifogade planritning (fig. 226). Beträffande anordningarna här torde följande förtjäna särskildt omnämmande. Af ingångarna tjänar den på hufvudfasaden uteslutande för friska personer, de öfriga för sjuka och de tjänstgörande sköterskorna.

228. Epidemisjukhuset, observationspaviljong.

1. Förstuga för friska.	5. Sköterskerum.
2. Sjukrum.	6. Tekök.
3. Smittfritt område (takter).	7. Badrum.
4. Passage med skyddsdräkter.	8. Klosetter.

Genom den förra inlämnas sålunda patienternas mat i större kärl till te-köken, där fullständig servis af matkäril m. m. finnes i hvarje paviljong. På samma väg komma läkarne vid sina ronder. Här lämnas vidare tillträde för patienternas friska anhöriga, då dessa få besöka de sjuka, hvarvid de dock som regel icke tillåtas komma längre än till det s. k. besöksrummets yttre afdelning, under det att den sjuke föres till samma rumms inre afdelning, som är skild från den förra medelst en glasvägg af mera än maushöjd. Sålunda kunna personer på de olika sidorna om väggen se hvarandra och samtala, men personlig beröring är utesluten. På glasväggen finnes emel-

lertid en dörr, genom hvilken läkarne och besökande, som i ömmande fall lämnas tillträde till sjuksalarna, komma till inre afdelningen för att där iföra sig de skyddsdräkter af lärft, utan hvilka friska personer icke beträda sjukafdelningarna. Dräkterna afläggas vid utgåendet på samma ställe, där äfven den desinficerande tvättningen af händer, hår och skägg o. s. v. äger rum. För att ytterligare inskränka de personliga besöken på sjukafdelningarna har man försett dem med telefoner, som stå i förbindelse så väl med sjukhusets eget telefnät som med stadens. Passagerna för de sjuka leda från dagrummen till de därutanför liggande afskilda promenadplatserna. Endast vid utskrifningen få patienterna efter erhållet bad passera besöksrummet, i hvars yttre afdelning de iföras sina egna, förut desin-

fekterade och rengjorda kläder.

Sjuksköterskornas rum på sjukafdelningarna äro att anse allenast såsom vaktrum under tjänstgöringen, och de mottaga där inga besök. Sina flesta tillhörigheter förvara de i sina bostadsrum i förvaltningsbyggnaden. Då en sköterska af någon anledning lämnar sin afdel-

229. Epidemisjukhuset, laboratorium.

ning, passerar hon den invid förvaltningshuset liggande badlokalen, som består af ett afklädningsrum, där hon aflägger sin dräkt, ett bad- och tvätt- rum, där hon renar sig, och slutligen på andra sidan härom ett påklädningsrum, där annan, smittfri dräkt tillhandahålles henne. Vid återinträde i tjänstgöring har hon att i motsatt riktning genomgå badafdelningen och å nyo anlägga sjukhuskläder (tvättkläder). En alldeles likadan badafdelning betjänar läkarne vid deras ronder.

Golfven på sjukafdelningarna äro af polerade cementplattor. Väggarna äro oljemålade; hörn och öfvergångar till taket hafva afrundats, allt i ändamål att möjliggöra effektiv renhållning. Af samma anledning äro sängarna af järn, borden af järn och glas eller järn och cement, o. s. v.

Uppvärmningen sker med tillhjälp af ångpannor för lågtryck med magasinseldstäder och själfreglerande tillförsel af förbränningsluft och däri- genom också ångtryck. Hvarje paviljong har tvenne pannor, placerade

under husets mittelparti, och särskild nedgång från gården till ångpannerummet. Från samma värmekälla upphettas vattnet i en cistern af koppar, hvilken jämte vanlig kallvattenledning lämnar vatten till bad och hushållsbehof. Värmekropparna i rummen äro s. k. flänskaminer.

I och för ventilationen ledes luft direkt utifrån till hvarje värmekropp. Förbrukad luft afledes från sjukrummen genom vertikala, höga och stigbara ventilationsschakt med oljemålade innanväggar och stora manluckor. Hvarje del af dessa luftvägar är således lätt tillgänglig för besiktning och rengöring. För att äfven sommartiden betrygga en konstant luftomsättning äro värmekroppar placerade i nyssnämnda schakt. Evakuationskanalerna från smårummen i paviljongernas mittelpartier äro utklädda med glacerade lerrör, som kunna spolas med vatten. De sammanlöpa i ett slutet rum i källaren, hvarifrån kraftig utsugning äger rum till ett ångpanneskorstenen omgifvande ventilationsschakt.

Klosetterna äro s. k. trågklosetter af gjutjärn med vattenspolning. Allt afloppsvatten från sjukhuset, inbegripet klosetternas, le-

230. Epidemisjukhuset, köket.

des till ett system af stora cementreservoarer, där det behandlas med desinfektionsämnen, innan det utsläppes i stadens allmänna kloaker. För desinfektion af sänglinne och dylikt äro väggfasta cisterner med till- och aflopp för vatten uppställda i förrummet till hvarje afdelnings klosett.

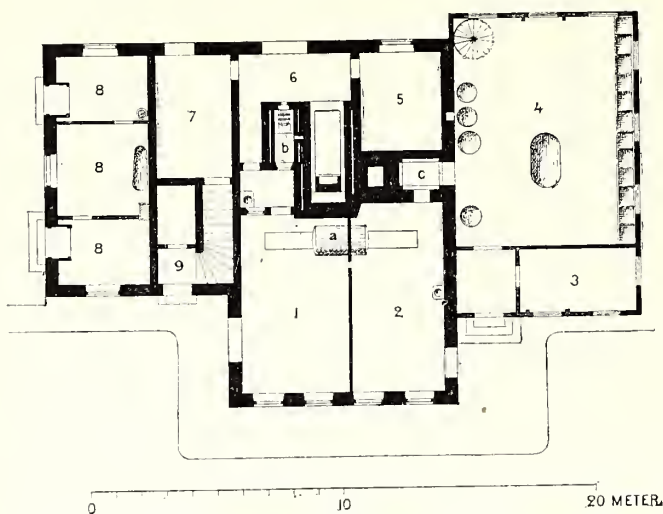
Observationspaviljongen, hvars ändamål redan angifvits, har den inredning, som planritningen å sid. 543 utvisar. Ursprungligen bestod densamma blott af det halfrunda partiet med dess 8 sjukrum jämte ett sköterskerum och tekök. Afdelningen har emellertid befunnits äga den stora betydelsen för en rationell epidemisjukhusvård och i anledning därpå blifvit så flitigt begagnad, att den måst utvidgas, hvilket skett 1896 genom tilläggande af de sjukrum, som ligga i byggnadens rektangulära del. Huset har blott en våning, och härigenom har det blifvit möjligt att genom ofvanljus fullt belysa dess inre delar. Den halfrunda formen valdes för att på så liten yta som möjligt bereda så många skilda ingångar som önskades samt för

att göra alla rummen lätt tillgängliga för sköterskan. På det att hon icke skulle sprida smitta från rum till rum finnes för hvart och ett af dem en passage med skyddsdräkt att bäras under tjänstgöringen där samt anordningar för desinficerande tvättning af händer m. m. Till hvarje rum hör dessutom ett mindre utrymme med vatten och aflopp, ett mindre linneförråd m. m., som kan för rummet behövas. Ännu längre in mot halfcirkelns centrum ligga klosetterna. Egen sådan för hvarje isolerad person innebär naturligtvis ökad trygghet mot smittas spridning.

Så snart en på observation intagen patients sjukdom blifvit till sin art bestämd, lämnar den sjuke observationsafdelningen för att antingen inläggas

på vederbörlig sjukpaviljong eller, om sjukdomen befunnits vara af oskyldig natur, återföras till hemmet. Om sjukdomen varit smittosam, underkastas rummet till golf, väggar och möbler grundlig, desinficerande rengöring; sängkläderna desinficeras i ugn; klosetten tömmes och rengöres.

Genom den på senare tiden utbildade bakteriologiska differendiagnosen har observationsafdelningen fått ännu mera ökad betydelse. Dylik afdelning

231. Epidemisjukhuset, desinfektions- och tvätthuset.

1. Inlämningsrum.	5. Maskinrum.
a. Desinfektionsugn.	6. Ångpannerum.
b. Förbränningsugn.	7. Reparationsverkstad.
2. Utlämningsrum.	8. Reningsbad för desinfektören m. fl.
3. Rum för smutsiga kläder.	9. Uppgång till desinfektörens bostad.
4. Tvättstuga.	
e. Hiss till patienternas klädrum.	

torde också hädanefter icke kunna undvaras på något väl inrättadt farsotsjukhus. Under de båda åren 1894 och 1895 utröntes nämligen genom bakteriologisk undersökning, att i rundt tal en tredjedel af de för difteri eller misstänkt difteri till sjukhuset inkomna patienterna ledo af annan åkomma. Icke mindre än 584 hade s. k. halsfluss och 106 skarlakansfeber. Dessa med flera vårdades på observationsafdelningen och skyddades därigenom från att placeras tillsammans med patienter, angripna af annan smittosam sjukdom, och man undgick att få in skarlakansfebersmitta på differiafdelningarna. Sjukdomarna difteri och skarlakansfeber hafva också under de sistförflutna åren betydligt aftagit i Stockholm. Att det nya, tidsenliga sjukhuset bidragit till detta lyckliga förhållande, torde ej vara tvifvel underkastadt; frågan i hvad mån är det dock ännu för tidigt att söka besvara.

Förvaltningsbyggnaden är en 43 m. lång byggnad med trenne ingångar på fasaden. Vid den östligaste af dessa bo portvakt och vaktmästare. För öfrigt leder den till mottagningsrummet och sjukhusets kontor, läkarnes laboratorium m. m. Den västligaste ingången tillhör kommissariens boställsvåning, hvilken afsiktligt blifvit lagd så, att denne tjänstemans familj är alldeles utesluten från beröring med sjukhuset och sjukvårdspersonalen. Mellersta ingången är afsedd för läkare och sjuksköterskor, hvilka där hafva sina bostadsrum. Åt gårdssidan kommer man från denna bostadsafdelning till den redan omtalade badafdelningen.

Köksbyggnaden ligger midt i sjukhusetablissemnet för att göra mattransporterna så korta som möjligt. Där finnas nödiga hushållslägenheter samt bostäder för ekonomibetjäningen. Likaledes finnes där matsal för sjuksköterskor, som icke äro i tjänstgöring, husmodern m. fl.

Tvätt- och desinfektionsafdelningen återgifves af bilden på motstående sida och torde utan vidare beskrifning kunna förstås.

Styrelsen handhafves direkt af hälsovårdsnämnden, och öfverläkaren är likasom på kommunens öfriga sjukhus anstaltens direktör. Utom honom är anställd en underläkare och vanligen äfven en amanuens. Ekonomien handhafves af en kommissarie. Säsom chef för sjukhusets hela kvinnliga personal fungerar en husmoder. Utgifterna under år 1895 uppgingo till 90,473 kr. 90 öre. Antalet vårdade sjuka var åren 1894 och 1895 resp. 1,567 och 1,457 med 33,882 och 29,952 underhållsdagar. Dagkostnaden för hvarje vårdad var förra året 2.62, det senare 3.02 kronor, hvilka jämförelsevis höga siffror förklaras af sjukhusets egendomliga uppgift med däraf betingade anordningar.

9. *Stockholms stads och läns kurhus.* Sedan början af 1700-talet fanns på Danviks hospital en särskild afdelning, där veneriskt sjuka vårdades, och efter Serafimerlasarettets tillkomst vid midten af samma århundrade intogos äfven där personer lidande af veneriska sjukdomar. Härförutom inrättade d:r HALLMAN 1774 ett privat sjukhus för samma slags sjukdomar, hvilket 1791 tillerkändes statsunderstöd, och myndigheterna nödgades 1814 anordna en provisorisk vårdanstalt för samma ändamål.

Behovet af vård åt veneriskt sjuka på särskilda anstalter hade sålunda visat sig stort, men alla de nämnda anstalterna yrkade på att varda befriade från den börda de i detta hänseende nödgats åtaga sig. Öfverståthållaren uppdrog frågans utredande åt en kommitté, hvori arkiater v. WEIGEL och professor E. TRAFVENFELT voro de förnämsta krafterna. Följden blef en framställning till rikets 1815 samlade ständer, hvilka upplåto en f. d. kronobränneriegendom på Kungsholmen till kurhus åt Stockholms stad och län. Dennas inredning för ändamålet understöddes kraftigt af kronprinsen Karl Johan, så att densamma redan 1816 kunde mottaga de sjuka. Alltsedan

dess har inrättningen ägt bestånd. Det ännu gällande, ehuru numera föråldrade kungl. reglementet för kurhuset är af 1826.

I mån som Stockholms stad växte, kräfdes för dess sjuka allt större plats på inrättningen, hvaremot länets behof hållit sig ungefärligen på samma punkt. Med anledning häraf hafva tid efter annan öfverenskommelser träffats mellan de båda delägarne i anstalten om fördelning af utrymmet, och sedan en tillbyggnad ägt rum 1844, var sängantalet 200, hvaraf enligt uppgörelsen af 1853 länet skulle disponera 33, staden de öfriga. Då stadens behof än mera tilltog och äfven till storleken växlade under skilda perioder, nödgades man inrätta provisoriska kurhusafdelningar, flera gånger på 1850-talet i f. d. gäldstugan nr 74 Hornsgatan och 1881 i stadens kasern vid Tjärhofsgatan. Emellertid förfollo inrättningens byggnader och befunnos år efter år allmindre tidsenliga. Många om- och tillbyggnadsförslag framställdes, och slutligen löstes frågan så, att Stockholms stad 1885 beslöt uppföra ett nytt sjukhus (S:t Görän) för sina veneriskt sjuka, med undantag af de prostituerade, hvilka fortfarande skulle å kurhuset vårdas. Detta senare blef, efter det nya sjukhusets fullbordande, af Stockholms stad och län gemensamt ombyggt, så att det i fullgodt tillstånd på sommaren 1890 å nyo kunde tagas i bruk.

I sitt nuvarande skick har kurhuset en tomtareal af omkring 12,000 kvm., belägen mellan Mälaren och Handtverkaregatan. Inrättningen har tvenne hufvudbyggnader. Den större är ett korridorsjukhus i 2 våningar med 100 sjuksängar. Detta är stadens afdelning. Den mindre, som disponeras af länet, har 40 sängar. Med denna sammanhänger ekonomibyggnaden. Uppvärmningen sker med ånga, ventilationen på mekanisk väg genom fläktar efter alldeles samma system, som på sid. 535 beskrifvits för Maria sjukhus, och belysningen är elektrisk. Öfriga anordningar för sjukvården och ekonomin äro de på nutida sjukhus vanliga. Bostadshus finnas för underläkare och kommissarie samt för portvakt. Den öfriga betjäningen har bostäder i sjukhus- och ekonomibyggnaderna.

Styrelsen handhafves af en direktion med öfverståhållaren eller underståhållaren till ordförande, 6 valda ledamöter, hvaraf Stockholms stadsfullmäktige utse 4 och länets landsting 2, samt förste stadsläkaren i Stockholm och provinsialläkaren i Stockholms distrikt såsom själfskrifna. Läkarne äro två, en öfver- och en underläkare.

År 1895 vårdades 1,070 personer, hvaraf 869 på stadens afdelning. Dagkostnaden för hvarje sjuk var 1 kr. 48 $\frac{1}{2}$ öre. Till kurhusets underhåll är anslagen den sedan 1818 utgående personliga sjukvårdsafgiften, hvaraf således i Stockholm inga andra sjukhus få del. Hvad som därutöver behöfves för inrättningens drift betalas af stadsfullmäktige. Patienterna vårdas i enlighet med föreskrift i lasarettstadgan af 1864 kostnadsfritt.

10. *Garnisonssjukhuset.* Landtvärnssjukans härjningar föranledde en framställning till kungl. maj:t från 1809 års riksdag om inrättandet af ett garnisonssjukhus i Stockholm. Därtill uppläts också en förut till kasern för Lätta dragonerna begagnad egendom mellan Handverkaregatan och Mälaren, strax nedanför Kartago backe, eller sjukhusets nuvarande tomt. Nybyggnad kom dock ej förrän längre fram till stånd; sjukhuset fullbordades hufvudsakligen år 1834 och kostade i rundt tal 353,000 rdr. banko, hvaraf öfver 25,000 för taktäckningen af koppar. Det var för sin tid helt visst ett mönstersjukhus och försvarar ännu, ehuru i väsentliga delar för-

232. Garnisonssjukhuset.

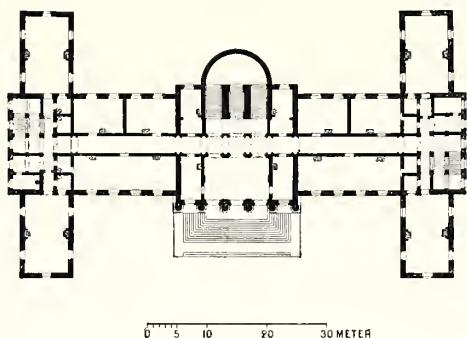
åldradt, i många stycken sin plats såsom ett godt sjukhus. Största olägenheterna torde vara de midt genom huset löpande, skumma korridorerna med sjukrum på ömse sidor, de låga rummen i den s. k. halfvåningen 3 trappor upp, samt saknaden af alla anordningar för konstgjord ventilation. Såsom goda sidor kunna däremot ännu i dag framhållas den vidsträckt tomt och sjukhusets fria läge, de förnämsta sjuksalarnas goda dimensioner (längd 13 m., bredd 7.4 m. och höjd 4.3 m.) och läge med trenne ytterväggar, vidare goda inre kommunikationer och ett monumentalt och gediget byggnadssätt.

Hufvudbyggnaden har 35 sjukrum, hvartill kommer officersflygeln med 10 platser samt några äldre byggnader, afsedda att endast i nödfall tillgripas.

I allt beräknades etablissemmentet kunna samtidigt rymma 700 sjuka, en beräkning som dock enligt nutidens fordringar på utrymme är alltför hög. Under de senaste 10 åren hafva icke heller flera än i runda tal 1400—1800 patienter vårdats om året.

Förvaltningen handhafves af en direktion af 5 högre officerare, öfverfältläkaren vid Stockholms garnison samt en civil ledamot. Öfverläkare är nämnde öfverfältläkare, som å sjukhuset har bostad. Vidare äro vid inrättningen anställda tvenne sjukhusläkare, till hvilka poster pläga antagas bataljonsläkare ur armén, samt 6 på stället boende underläkare. På sjukhuset hållas årligen kurser med militärläkare ur armén, hvarjämte sjukvårdssoldater där utbildas.

11. *Kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn.* Vid nedläggandet af ordförandeskapet i Svenska läkaresällskapet 1846 höll sedermera förste

0 5 10 20 30 METER

233. Garnisonssjukhuset, plan af bottenvåningen.

stadsläkaren i Stockholm dr. A. G. CARLSON ett tal, hvori han framhöll det trängande behovet af ett barnsjukhus i hufvudstaden. Då tvenne år senare fattigläkaren i Ladugårdslands församling dr. P. ELMSTEDT afled, befanns han hafva för sådant ändamål anslagit större delen af sin förmögenhet, eller omkring 12,000 kronor, och till verkställare af sitt testamente utnämnt professoren M. HUSS

och kamreraren C. P. DAHLGREN. Dessa utfärdade på grund häraf år 1851 till hufvudstadens kvinnor ett varmhjärtadt upprop för insamlande af ytterligare medel till planens utförande och utverkade dåvarande kronprinsessan Lovisas medverkan uti företaget, hvars beskyddarinna hon blef, liksom hon medgaf, att hennes namn finge vid den blifvande vårdanstalten fästas. Sällan har väl ett upprop för välgörande ändamål rönt allmännare tillslutning. Höga och låga, rika och mindre bemedlade skyndade att teckna sina gåfvor. En tomt för det nya barnsjukhuset inköptes i hörnet af Handtverkaregatan och Trädgårds-, nuv. Scheelegatan på Kungsholmen, och dess bebyggande började redan 1852. Den 6 febr. 1854 öppnades sjukhuset med 30 sängar. Dess anläggning hade då kostat omkring 50,000 kronor, och årliga utgifterna beräknades till omkring 5,000 kronor. Styrelsen, som först utsågs af bidragstecknarne, bestod af 12 damer. Läkarevården bestriddes af en förste och en andre läkare, den senare inom anstalten boende.

År 1860 ökades sängantalet till 60. Samma år bildade anstaltens gynnare en förening för barnsjukvård med uppgift att underhålla ifråga-

varande sjukhus. Styrelsen organiserades så, att den skulle bestå af 12 damer och tre herrar, nämligen en läkare, en ombudsman och en kassaförvaltare, jämte en af anstaltens höga beskyddarinna, numera H. M. drottningen, utsedd ordförande. Under årens lopp fick anstalten mottaga flera värdefulla gåfvor. Emellertid växte också behofven, och sjukhusets betydelse blef mer och mer uppskattad. År 1871 beviljade Stockholms stadsfullmäktige detsamma ett årligt bidrag af 3,000 kr., som från och med 1881 ökats till 5,000 kr.

I april 1874 utfärdade för barnsjukhuset intresserade personer ett upprop för insamling af medel till anstaltens utvidgning, med särskildt syfte att därstädes kunna mottaga äfven barn under två års ålder. Redan under första året tecknades öfver 23,000 kronor, men summan var ändock otillräcklig. Tillökning fick den först genom en år 1880 ordnad basar, hvilken inbragte 25,000 kr. Tillbyggnaden skedde under åren 1881 och 1882. Därigenom vanns en tillökning af tre större och ett mindre sjukrum med tillhörande sköterskerum m. m., en isoleringsafdelning, särskilda rum för poliklinik m. m. Hela tillbyggnaden hade kostat 44,500 kr. och uppbringat sängantalet till omkring 80.

Redan tidigt hade vid sjukhuset uppstått en poliklinisk verksamhet. Här af uppkommo småningom olägenheter. Utrymmet var knappt, och man hade iakttagit, att sjukdomssmitta stundom genom de polikliniska patienterna inkom bland sjukhusets egna patienter. Genom stadens hälsovårdsnämnds bemedling kunde polikliniken för invärtes sjuka barn år 1886 bortflyttas till annan, af staden tillhandahållen lokal, nr 8 Pilgatan, där äfven bostad beredd för den kliniske amanuens, som tjänstgör både här och på sjukhuset. Poliklinikens uppehållande för öfrigt är sjukhusets sak. Poliklinik för utvärtes fall är fortfarande kvar på sjukhuset. Såsom bidrag till dess underhållande betalar staden årligen 500 kronor.

Vid sjukhushygienens kraftiga utveckling i Sverige under senare tiden hade barnsjukhuset, till följd af den från början mindre tjänliga anordningen af dess lokaler, blifvit efter och motsvarar icke vidare tidens fordringar. Man har därför sett sig om efter utvägar till nybyggnad. Härvid har Stockholms stad på styrelsens framställning å nyo gifvit anstalten ett kraftigt handtag, i det att stadsfullmäktige den 1 april 1891 beslöto att till kronprinsessan Lovisas förening för barnsjukvård upplåta omkring 12,800 kvm. i västra delen af kvarteret Kronoberg på Kungsholmen för uppförande af nytt barnsjukhus och att af vederbörande sjukhusstyrelse disponeras, så länge det upplåtna området användes till barnsjukhus, samt med villkor bland andra, att det nya sjukhuset kommer till stånd inom de närmaste 10 åren samt att för kostnadsfri vård af fattiga barn, tillhörande Stockholms kommun, hållas å sjukhuset tillgängliga minst tre fjärdedelar af platserna i de allmänna rummen, dock ej färre än 60 sängar.

Med anledning häraf förbereder sjukhusets styrelse för närvarande å den nya platsen en nybyggnad, hvartill medel komma att anskaffas dels genom försäljning af den äldre tomten, dels genom anlåtande af inrättningens kapitaltillgångar, hvilka, frånräknadt berörda fastighet, nu uppgå till öfver 800,000 kronor.

Nu mera är kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn äfven en klinisk undervisningsanstalt, hvarmed förhållandet är följande. Den be-

234. Stockholms hospital, Konradsberg.

kante svenske läkaren A. F. REGNELL i Brasilien skänkte år 1876 en summa af 20,000 kr., på det att kirurgisk klinik måtte kunna på barnsjukhuset hållas. Styrelsen, som ansåg, att inrättningen skulle kunna bättre uppfylla sitt ändamål, om den sattes i tillfälle att mottaga äfven svårare kirurgiska fall, gaf sitt bifall till anordningen, men då det enligt testators bestämmelser var Karolinska institutet, som skulle ordna kliniken, öfverlämnades summans förvaltning åt institutet. Medicinsk klinik erhöi d. 2 nov. 1882 sjukhusets dåvarande förste läkare, professor A. KJELLBERG, personligen tillstånd att hålla, och år 1885 utsträcktes detta medgifvande till lärarne i pediatrik vid Karolinska institutet.

Sistnämnda år och i sammanhang med den utsträckning, som då gafs åt den kliniska undervisningen, omorganiserades äfven sjukvården. Sjukhuset delades i en medicinsk och en kirurgisk afdelning. I stället för en förste och en andre läkare blefvo läkarne nu fyra. Den nya organisationen fick emellertid först 1892 någon fasthet. Därefter har anstalten tvenne öfverläkare, en på hvardera afdelningen, samt en underläkare och en amanuens. Öfverläkarne tillsättas på 5 år af sjukhusets höga beskyddarinna, dock att öfverläkarebefattningen på medicinska afdelningen, så länge ett med Karolinska institutet träffadt aftal om klinisk undervisnings uppehållande gäller, bestrides af e. o. professorn i pediatrik vid institutet. Öfverläkaren på kirurgiska afdelningen aflönas genom ofvannämnda Regnell-ska donation. Till förste läkare (direktör) nämner beskyddarinnan den af öfverläkarne, som befinnes lämpligast. Underläkaren är boende inom anstalten och aflönas af densamma. Amanuensen är såsom klinisk amanuens aflönad af Karolinska institutet och har sin bostad vid medicinska polikliniken, där han också har skyldighet att tjänstgöra.

Utgifterna under år 1895 voro 40,573 kr. 21 öre.¹ Under samma år vårdades 361 barn på sjukhuset under 20,855 dagar. Härtill komma de vårdade på poliklinikerna, nämligen 1,997 på den medicinska och 988 på den kirurgiska, hvilka alla erhållit kostnadsfri läkarevård med nödiga förband samt i trängande fall äfven fri medicin, detta senare direkt på stadens bekostnad.

12. *Barnsjukhuset Samariten.* Under år 1887 insamlades af Stockholms läkares och apotekares fruar sammanlagdt något öfver 21,000 kr. till grundfond för upprättandet af ännu ett barnsjukhus i Stockholm. Kapitalet har sedan genom ytterligare insamling och donationer vuxit till omkring 220,000 kronor vid slutet af 1895.

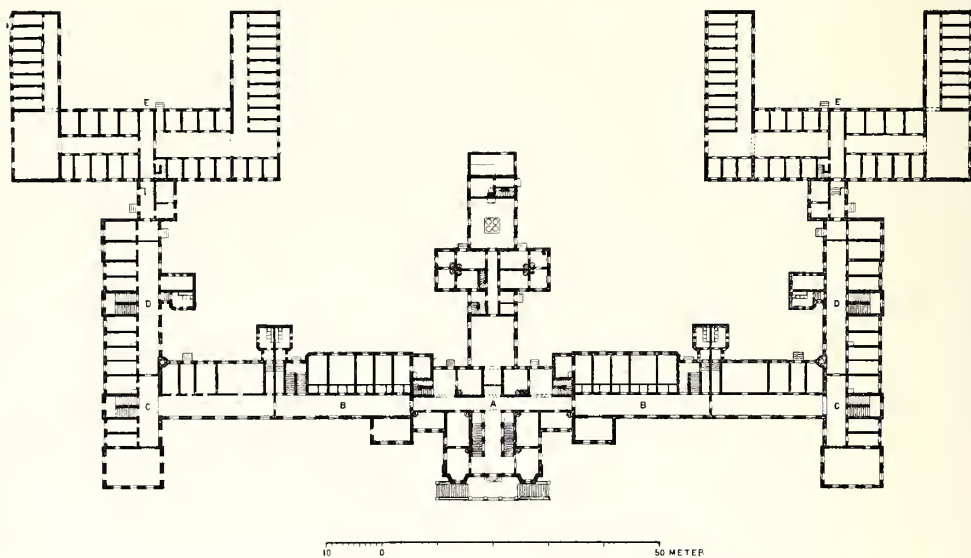
Fondens angelägenheter handhafvas af 30 principaler, hvaraf 10 skola vara läkare, 10 män som icke äro läkare, samt 10 damer. Vid uppkommande ledigheter komplettera principalerna själfva sitt antal. Närmaste förvaltningen tillkommer en af principalerna vald styrelse.

År 1890 inrättades ett sjukhus uti hyrd, inom västra delen af Södermalm, invid den blifvande Ringvägen liggande byggnad med adress 13 A Krukmakaregatan. Det fick 1895 ofvanstående namn. Sängantalet är tills vidare allenast 18. Antalet vårdade sjuka barn i medeltal för åren 1891—95 är 192.

13. *Stockholms hospital för sinnessjuka, Konradsberg.* Sinnessjuka från hufvudstaden intogos under förra delen af detta århundrade på det ofta här ofvan omtalade Danviks hospital, där tidtals inemot 200 sådana pa-

¹ Häri ingå lifräntor med 2,556 kr. 67 öre.

tienter inrymdes. Anordningarna för sinnessjukvård voro emellertid synnerligen olämpliga. För att afhjälpa det onda anslogo på 1850-talet rikets ständer uppå kungl. maj:ts efter öfverståthållarens framställning afgifna proposition medel till inköp af egendomarna Hedvigsberg och Konradsberg på Kungsholmen, tillsammans innehållande 41 tunnland och 12 kappland, samt till egendomarnas bebyggande med en tidsenlig anstalt för sinnessjukas vård. Densamma fullbordades 1860, hvarefter Danvikspatienterna ditflyttades under loppet af 1861. Det nya hospitalet var från början af sedt för 200 sjuka, men måste redan 1873 utvidgas med nya cellafdelningar. Äfven andra utvidgningsanordningar hafva sedan tid efter annan på statens bekostnad vidtagits, så att sjuknumerären nu är 270.

235. Stockholms hospital Konradsberg, plan af bottenvåningen.

A. Ekonomiafdelningen. B. Afdelning för enskilda rum. C. Afdelning för lugna.
D. Afdelning för oroliga. E. Cellafdelning.

Den egentliga sjukhusbyggnaden intager med sin 140 meter långa, mot öster vettande fasad ett dominerande läge på högsta delen af det vidsträckta tomtområdet. Framför byggnaden ligger en park och bakom henne sjukhusets ekonomigårdar och köksträdgård jämte nödiga uthus. Sistberörda del af tomten når ned till Mälaren, där sjöbadhus och lastbrygga för hospitalets behof finnas. I närheten häraf har också anstaltens med moderna maskiner utrustade tvätthus sin plats. Framför och nedanför hufvudbyggnaden ligga sysslomansbostället, hvartill det forna Hedvigsbergs boningshus användes, samt portvaktstuga. På en afskild plats i parken uppfördes åren 1892—93 ett obduktionshus med likkapell.

Stora sjukhusbyggnaden, hvaröfver planritning meddelas (fig. 235), innefattar tre hufvuddelar, nämligen ekonomiafdelningen, som intager bygg-

nadens midtelparti och är uppförd i 3 våningar, samt de båda patientafdelningarna i två våningar. Uti ekonomiafdelningen finnes hufvudingången med förstugor och trappuppgångar. Dess bottenvåning innehåller portvaktsum samt bostad för amanuensen och den högre sjukvårdsbetjäningen. Med denna våning sammanhänges en utbyggnad åt väster, hvilken lämnar plats för köket med tillhörande hushållslägenheter, ångpannehus m. m. En trappa upp i afdelningens främre del ligger expeditionslokaler, biträdande läkarens bostadslägenhet, hospitalets kyrksal m. fl. lokaler. Två trappor upp slutligen är öfverläkarens boställsvåning belägen.

Patientafdelningarna, den ena för män, den andra för kvinnor, ligger på hvar sin sida om midtelpartiet och äro i hufvudsak lika inrättade. Med hänsyn till sjukvårdens rationella handhafvande äro de sjuka inom hvardera afdelningen fördelade på fyra underafdelningar, nämligen för: 1) lugna och renliga, 2) oroliga, 3) stillsamma, osnygga och 4) stormande, af hvilka underafdelningar den förstnämndas lokaler ligger närmast midtelpartiet och de öfrigas i nu angifven ordning på längre och längre afstånd därifrån. På detta sätt och därigenom, att afdelningarna för stormande fått allenast en vånings höjd, har man velat trygga hospitalets öfriga sjukafdelningar från att störas genom patienter med svåra och våldsamma symptom. Å de flesta afdelningarna finnas invid korridorerna särskilda dagrum. För lugna och arbetsamma patienter finnas därjämte arbets- och matsalar samt arbetsrum för olika yrken, såsom målare-, snickare-, skräddare- och skomakareverkstäder, boktryckeri m. m. Många patienter deltaga i trädgårds- och annat jordbruksarbete, i tvätten o. s. v. Husets inredning i öfrigt framgår af planritningen. För hvarje underafdelning af sjuka finnas särskilda promenadgårdar.

Stockholms hospital, liksom rikets öfriga vårdanstalter för sinnessjuka, underhållas af statsverket. En del af kostnaderna få emellertid ersättas af patienterna, hvilka med hänsyn till betalningsvillkoren äro delade i trenne klasser. Till första klassen höra de, som å särskild afdelning hafva enskildt rum samt kost efter särskild utspisningsstat och för hvilka betalas hela kostnaden för vård och underhåll. Andra klassens patienter vårdas på allmän afdelning och få ersätta föda, gång- och sängkläder. För tredje klassens sjuka betalas kostnaden endast för föda. Hit höra de fattiga, för hvilka kommunerna erlägga afgiften. Sjukvårdsafgifternas storlek bestämes af medicinalstyrelsen för 5 år åt gången på grund af näst föregående 5-årsperiods erfarenhet. De hafva under de senare åren för de olika klasserna varit resp. 2: 25 (1: 70 om två sjuka dela ett rum), 0: 85 och 0: 50 kr. Hospitalets samtliga utgifter under 1894 belöpte sig till 144,449 kr. 41 öre.

Förvaltningen handhafves af en direktion, hvaruti öfverståthållaren är ordförande och öfverläkaren själfskrifven medlem och som för öfrigt har 4 af kungl. maj:t utnämnda ledamöter. Öfverstyrelse öfver rikets alla

hospital och asyler för sinnessjuka är sedan 1877 medicinalstyrelsen. Förut fanns en särskild öfverstyrelse, nämligen kungl. serafimerordensgillet.

Öfverläkaren vid Stockholms hospital är tillika professor och lärare i psykiatri vid Karolinska mediko-kirurgiska institutet, i hvilken egenskap han på hospitalet meddelar klinisk undervisning. Jämte honom finnes biträdande läkare och amanuens, liksom öfverläkaren boende på platsen. Självården handhafves af särskildt förordnad prästman, som äfven meddelar undervisning åt därför mottagliga patienter. Sjukvårdsbetjäningen utgöres

Edlund fot.

236. Stockholms sjukhem.

Nyare sjukhusbyggnaden.

Äldre sjukhusbyggnaden.

af 1 uppsyningsman, 1 föreståndarinna, 15 sjukvaktare och 22 sjukvakterskor. På hvar och en af sjukbetjäningen kom under 1894 i medeltal 7.1 sjuka. Anstaltens ekonomi handhafves närmast af en syssloman.

14. *Stockholms sjukhem* är en vårdanstalt för kroniskt sjuka och obotliga, företrädesvis från Stockholms stad, undantagandes dock sinnessjuka. Anstalten är uppförd och underhålles uteslutande genom frivilliga gåfvor. Initiativet till dess upprättande utgick från MAGNUS HUSS, som 1860 jämte professorerna C. SANTESSON, P. H. MALMSTEN och HJ. ABELIN utfärdade en inbjudning till allmänheten i Stockholm att lämna bidrag till detta ändamål. Redan vid slutet af år 1863 hade insamlats 250,000 kronor.

Sedan genom köp en tomt förvärfvats på Kungsholmen, invid Drottningholmsvägen, uppfördes där under åren 1864—67 efter P. U. Stenhammars ritningar af byggmästaren Axel Alm, som då var ledamot af Sjukhemmets styrelse, det numera s. k. gamla hemmet. Sina grundregler erhöll sjukhemmet 1867 och blef den 20 november s. å. högtidligen invigdt.

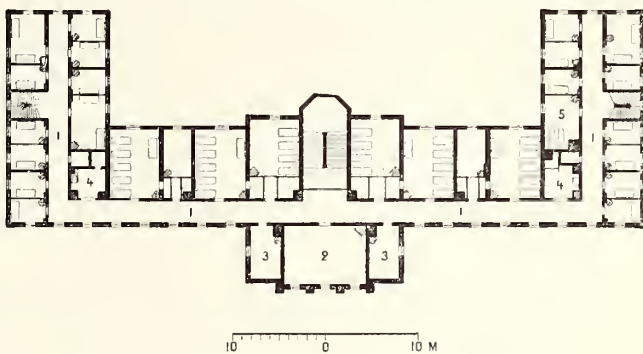
År 1882 fick sjukhemmet af Stockholms stad med full äganderätt kostnadsfritt åt sig upplåtet det midt emot den förra tomten belägna nybildade kvarteret Vallgossen med förbindelse för hemmet att för all framtid använda tomten uteslutande till vårdanstalt för långvarigt eller obotligt sjuka, företrädesvis från Stockholms stad. På denna tomt uppfördes sedermera efter ritning af M. Isæus en ny sjukhusbyggnad, det s. k. nya hemmet, som började beläggas i april 1891.

Sjukhemmets båda tomter äro belägna, den ena på krönet, den andra på sluttningen mot söder och Mälaren af en bergshöjd och skilda från hvarandra af Drottningholmsvägen. Tillsammans innehålla de en areal af omkring 74,600 kvm.

Den äldre sjukhusbyggnaden har fasad mot Drottningholmsvägen och är för öfrigt omgifven af parkanläggningar.

Husets längdriktning är i öster och väster; det är 68.3 m. långt och har två mot söder utgående flyglar af 12.7 m. språng. Det innehåller tre våningar samt åt söder dessutom en jordvåning, i hvilken det för hela anstalten gemensamma köket, förrådsrum och några andra lägenheter hafva inrymts. Sjukafdelningarna äro inredda efter korridorsystemet och hafva plats för 147 patienter i 77 rum, af hvilka 18 äro fyrasängsrum, 16 tvåsängsrum och 43 enkelrum. Dessutom finnas i bottenvåningen bostad för förestånderskan samt läkarnes expeditiionslokal, en trappa upp ett samlingsrum för de sjuka samt två trappor upp kyrksal. Uppvärmningen af rummen sker med kakelugnar och af korridorerna med järnkaminer.

Det nyare sjukhemmet är äfven ett korridorsjukhus med korridorer åt norr och nästan alla sjukrummen åt söder. Denna byggnads längd är 63 m. De tre våningarna innehålla tillsammans 44 sjukrum, af hvilka 10 för en sjuk hvardera, 22 med 1—2 sängar, 10 med 2 och 2 med 3—4 sängar. Sammanlagdt finnes här plats för omkring 80 sjuka. Härtill komma tre i bottenvåningen belägna isoleringsrum för tillfällig vård af oroliga

237. Stockholms sjukhem, plan af våningen 1 tr. upp.

1. Korridor.	4. Tekök.
2. Samlingsrum.	5. Badrum.
3. Sköterskerum.	Öfriga rum — sjukrum.

patienter. I jordvåningen är ett särskildt kök inrättadt, ehuru hufvudmåltiderna tillredas i det gemensamma köket i andra byggnaden, dessutom bad- och förrådsrum. I bottenvåningen finnes bostad för öfversköterskan samt läkarnes arbets- och undersökningsrum, i hvar och en af de båda öfre våningarna ett samlingsrum för de sjuka. Två trappor upp ligger äfven underläkarens bostad. Uppvärmningen sker medelst en af lektor O. E. Westin konstruerad varmvattenapparat med pannan i källarvåningen och expansionskärlet på vinden samt med ledningsrör från detta till de olika lokalerna. Frisk luft införes till kaminerna genom i ytterväggarna anbragta rör med spjäll. För evakuation af förbrukad luft finnas i mellanväggarna särskilda rör, hvilka samlas i trummor på vinden med ofvan yttertaket mynnande ventilationsschakt.

I den nordligare tomtens nordvästra hörn har nyligen uppförts en likbod med tillhörande obduktionslokaler och grafkapell.

Sjukhemmets angelägenheter handhafvas af en styrelse, bestående af 12 ledamöter, af hvilka minst 2 läkare och 2 lagfarne. För sjukvården äro anställda en öfverläkare, en underläkare, boende inom anstalten, en föreståndarinna, en öfversköterska samt 19 sköterskebiträden.

Full årsavgift för betalande patienter är för närvarande i det gamla hemmet 550 kr. för deladt rum och 650 kr. för enskildt; i det nya hemmet 750 kr. för deladt och 1,000 kr. för enskildt rum. Åtskilliga patienter äro dock intagna mot lägre afgift; de allra flesta vårdas på friplats. Vid sjukhemmets stiftande bestämdes, att hvar och en, som skänkte en summa af 5,000 kr., skulle erhålla rätt att under sin lifstid i afseende å en plats inom inrättningen bestämma hvilken person, som å densamma skall intagas, och att sådan plats skulle för all framtid bära gifvarens namn. År 1887 höjdes ifrågavarande summa till 10,000 kr., och år 1894 erhöll hithörande paragraf i sjukhemmets grundregler sådan lydelse, att om å tid, då friplats blifver ledig, räntan å det för densamma donerade kapitalet icke uppgår till den summa, som motsvarar årliga kostnaden för en patients vård, må friplatsen hållas obelagd och räntan läggas till kapitalet, intill dess detta vunnit den storlek, att dess ränta är för sitt ändamål tillräcklig.

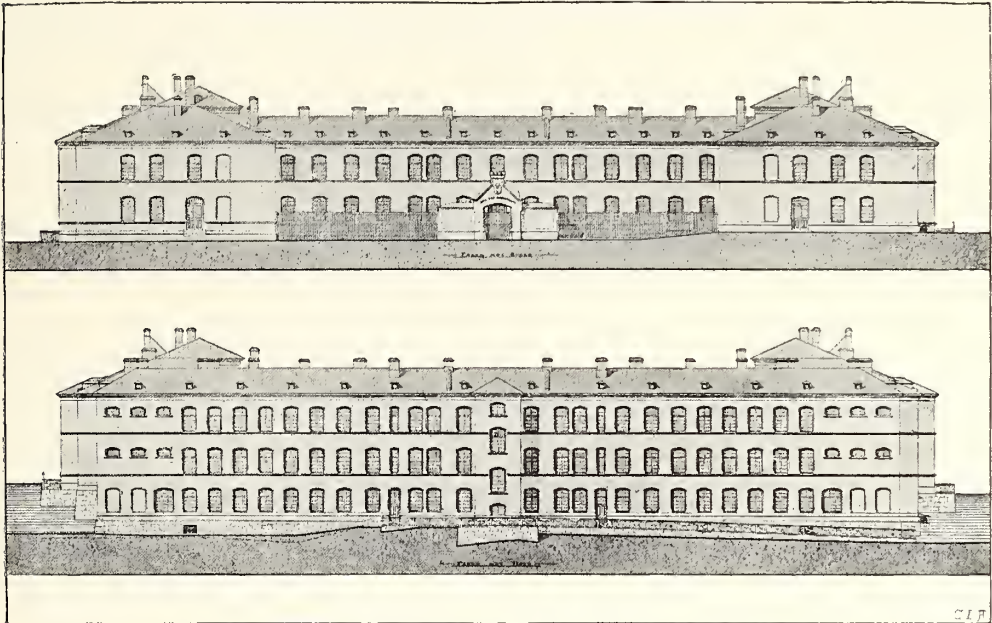
Patientantalet vid sjukhemmet utgjorde vid 1896 års slut 198. Af dessa voro 53 betalande och 145 intagna på friplats. Underhållskostnaden för patient pr år utgjorde 542 kronor 66 öre, häri ej inräknad ränta å det i byggnader och inventarier nedlagda kapital.

Stockholms sjukhems tillgångar vid slutet af 1896 utgjorde 2,974,567 kr. 76 öre, i hvilken summa hemmets tomter och byggnader ingå med 563,344 kr. 94 öre.

Enär de synnerligen väl belägna tomterna utan olägenhet kunna bebyggas i större utsträckning än hittills varit fallet, är sjukhemmets styrelse betänkt på att, när och i den mån som tillgångarna sådant medgifva, ytter-

ligare utvidga anstalten. I främsta rummet afses härvid dels uppförandet af en särskild byggnad för tuberkulösa sjukdomar, hvarigenom sjukhemmet blefve i tillfälle att i sin mån bidraga till afhjälpande af bristen i hufvudstaden på isoleringsanstalter för dessa sjukdomar, dels byggandet af en fullständigt skild afdelning för fallandesot och andra krampsjukdomar.

15. *Allmänna försörjningsinrättningens sjukafdelning.* På Stockholms stads norra försörjnings- och arbetsinrättning, som 1860 fullbordades och hade till ändamål att härberga »försörjningshjon», eller fattiga hvilkas behof af understöd kunde anses öfvergående, skulle äfven mottagas sådana

238. Allmänna försörjningsinrättningens asyl för sinnessjuka.

Öfre bilden: fasad mot söder; nedre bilden: fasad mot norr.

fattiga sjuka, som hvarken kunde vårdas i sina hem eller få plats på härvarande sjukhus. Med anledning af den långvariga bristen på kommunal-sjukhus, blef sjukafdelningen på försörjningsinrättningen alltmera belagd och utvidgad. Ursprungligen hade den endast 20 platser, men småningom steg de sjukas antal ända till 250, bland annat därför att en betydlig del af dem var behäftad med kroniska sjukdomar. I samma mån blef också trängseln i sjukrummen betydlig, och smittosamma sjukdomar, såsom ros och fläckfeber, fingo där i början af 1870-talet stor spridning. Af sistnämnda farsot borttrycktes alla sköterskorna och inrättningens läkare jämte många hjon. Efter framställning af den nyantagne läkaren beslöto därför stadsfullmäktige d. 1 aug. 1876 att anslå medel till en ny, särskild sjukhusbyggnad vid allmänna försörjningsinrättningen, såsom anstalten numera

benämnes. Sjukhuset fullbordades år 1878 med rum för 260 sängar. Det hade då kostat omkring 200,000 kronor, hvarvid dock är att märka, att för detsamma skulle begagnas samma administrations- och ekonomilokaler som för inrättningen i öfrigt.

Sjukhusbyggnaden är belägen på västligaste delen af försörjningsinrättningens vidsträckt tomt vid Fleminggatan på Kungsholmen. Den är byggd i vinkel och har två våningar jämte en vindsvåning, tvenne större trappuppgångar och en s. k. kommunikationstrappa. De båda egentliga sjukvåningarna hafva öfverensstämmande inredning, innefattande 4 större sjuksalar om 25 sängar med tillhörande badrum i hvarje våning samt dessutom bostäder för underläkare och sköterskor, mottagningsrum m. m. Vindsvåningens sjukrum äro mindre, på 15 till 17 sängar. Dessutom inrymmas där förrådsrum och sköterskerum.

De 8 större sjuksalarna intaga husets hela bredd och hafva sålunda fönster på tvenne motsatta sidor. Deras yttnehåll är 13×11.9 meter och höjden 3.8 meter, så att på hvarje patient komma 23.5 kbm. I rummets midt har man mellan järnpelare placerat en skärm af 2 meters höjd, och på ömse sidor därom äro sängarna uppställda med hufvudgärdet mot skärmen.

Uppvärmningen sker medelst ånga och runda, kakelbeklädda, fristående kaminer, i hvilkas inre en direkt med det fria kommunicerande friskluftkanal är anbragt, hvarigenom friskluften förvärmes, innan den insläppes i salarna. Bortförandet af förbrukad luft är afsedd att ske genom ett system af murade trummor, alla stående i förbindelse med ett i husets vinkel uppfördt evakueringsschakt, där luftens rörelse befordras genom ångelement eller, under den varma årstiden, genom för ändamålet särskildt skeende eldning. Belysningen besörjes genom fotogenlampor. Desinfektionsugn af modern typ finnes. Sängutredningen är den för sjukhus vanliga, undantagandes att till stoppning i madrasserna begagnas halm, som uppbrännes efter hvarje patient.

Ett för sjukhusets och dårasydens (se följ. sida) behof gemensamt kök har nyligen inrättats. Spisordningen är beräknad på 14 dagars cirkulation och hufvudsakligen öfverensstämmande med den, som följes på de egentliga sjukhusen. Tvätt- och ångpannehus har däremot sjukhuset gemensamt med hela den öfriga försörjningsinrättningen.

Styrelse är försörjningsinrättningens styrelse. Sjukvården besörjes af en öfverläkare och en biträdande läkare, 5 sköterskor och fem biträden åt dem, förutom nödigt antal försörjningshjon såsom städerskor.

Merendels äro sjukhusets flesta platser belagda. De sjuka intagas på remiss af vederbörande församlings fattigdirektör, och kostnaden för deras vård ingår uti stadens fattigvårdskostnader. Dagkostnaden 1896 för hvarje underhållsdag på sjukhuset har beräknats till 57 öre.

16. *Allmänna försörjningsinrättningens asyl för sinnessjuka.* De obotligt sinnessjuka, hvarom det åligger fattigvården att taga vård, inhystes redan från början (1860) på försörjningsinrättningen. Deras antal växte, så att fr. o. m. 1870-talet en särskild byggnad togs i anspråk för dem. Från början afsedd för annat ändamål, var byggnaden icke lämplig för detta bruk. Frågan om nybyggnad stod också länge på dagordningen, till dess att densamma löstes genom stadsfullmäktiges beslut den 20 juni 1893, »att en byggnad för mottagande till underhåll och vård af kroniskt sinnessjuka försörjningshjon tillhörande Stockholms kommun, samt för vårdande under någon kortare tid af kommunen tillhörande sinnessjuka, hvilka äro i trängande behof af vård å hospital, men ej kunna genast blifva där intagna», skulle på allmänna försörjningsinrättningens tomt uppföras. Denna byggnad skulle således äfven inrymma den dårstuga för provisorisk vård af patienter, som afvaktade att blifva på hospitalet intagna, hvilken hälsovårdsnämnden förut haft att förvalta. Sistnämnda afdelning ställdes emellertid under förste stadsläkarens inspektion, och ersättningen för de där intagnas vård skulle af hälsovårdsnämndens medel utgå.

Asylen fullbordades 1895 och hade då kostat omkring 340,000 kronor. Inflyttning däri skedde i början af år 1896. Antalet platser, 200, kan icke obetydligt ökas genom något tätare beläggning än vid första inflyttningen.

Anstalten består af tvenne flyglar för lugnare patienter, sammanbundna genom en cellbyggnad på sådant sätt, att mellan dessa trenne afdelningar uppkommer en gård af 2,254 kvm. yta, där lätt öfvervakbara motionsgårdar för de sjuka kunnat inrättas.¹

Flygelbyggnaderna, hvaraf den ena, vettande mot öster, är afsedd för män och den andra, belägen mot väster, för kvinnor, äro inredda på hufvudsakligen samma sätt. De äro 47 meter långa, 14.4 meter breda, 3.6 meter höga och hafva tvenne våningar, den västligare till följd af markens lutningsförhållanden dessutom en mindre jordvåning. Hvarje våning innehåller tvenne sjukafdelningar för 20 à 23 patienter, bestående af två sofrum, ett dagrum, vaktrum, snyggingsrum och klosetter. I hvardera våningen finnas dessutom till gemensamt bruk för dess båda sjukafdelningar en matsal, ett badrum samt ett tekök.

Flyglarna sammanhänga omedelbart med cellbyggnaden, hvilken medelst en i midtelpartiet förlagd trappuppgång är delad i tvenne symmetriska hälfter, en för hvardera könet. Cellerna ligga i tvenne våningar, så att huset innehåller 4 cellafdelningar. Dessa innehålla hvardera 9 celler och enkelrum med dimensionerna 3.86 × 2.1 meter, ett från både norr och söder belyst dagrum, vaktrum, tekök, badrum samt ett mindre sköljrum, hvilket genom nedstörtningsschakt står i förbindelse med ett större sköljrum i källarvåningen. Då byggnaden ligger i en stark sluttning, har den en

¹ Jämför planritningen på sidan 604 här nedan.

god källarvåning, där man utom varmkammare kunnat inrymma arbets-salar m. m.

För läkarne finnes expeditionsrum i båda flyglarna. Rum för vaktmästare och föreståndarinna hafva fått plats i vindsvåningarna till resp. mans- och kvinnoflygeln. En viktig synpunkt vid asylens uppförande var den att medelst ändamålsenliga anordningar öka skyddet mot eldsvåda och att, om en sådan ändock uppstode, betrygga de sinnessjukas räddning. I förstnämnda syfte äro alla golfunderlag gjorda af beton på järnbjälkar. I räddningens intresse har man beredt tillträde genom tvenne trappuppgångar till hvarje sjukafdelning inom hela anstalten.

Uppvärmningen och luftväxlingen besörjes af ett ång-varmlufts-system med 6 varmkammare. Ångan genereras i det för hela försörjningsinrättningen gemensamma ångpannehuset. Belysningen är elektrisk. Köket är gemensamt för asylen och det i näst föregående afdelning skildrade sjukhuset. Så ock tvätt- och desinfektionsanordningar.

Styrelse och läkare äro desamma som för försörjningsinrättningens sjukhus. Sjukvårdspersonalen utgöres numera (1897) af en öfversköterska, en uppsyningsman, 2 sköterskor, 10 sjukvaktare och 12 sjukvakterskor.

Vid anstalten följes i tillämpliga delar hospitalsstadgan.

Underhållsdagarna år 1896 voro 132,596 eller i medeltal för hvarje vårdad 101½.

17. *Allmänna barnbördshuset.* Redan URBAN HJÄRNE föreslog år 1682 inrättandet af ett »barnsängshospital», men först 1755 upplätos några få sängar på det kort förut grundade Serafimerlasarettet till vård af barnaföderskor, på det att läkare och barnmorskeelever där skulle kunna få någon öfning i barnförlossningskonsten. Detta blef dock föga mera än ett försök. Men med inrättandet år 1775 af Allmänna barnbördshuset i Stockholm, hvartill utvägar bereddes genom anlitan- de af en genom gåfvor bildad fond, egentligen afsedd för koppypningens befrämjande, fick man här en obstetrisk undervisningsanstalt och på samma gång en tillflyktsort för fattiga barnaföderskor. För detta resultat hade man hufvudsakligen att tacka professor D. SCHULZ VON SCHULZENHEIMS nitiska bemödanden. Till en början hade anstalten rum blott för 10 kvinnor och låg på Riddarholmen. Snart flyttades den till huset nr 19 Fredsgatan, där den förblef till 1858, då den kunde förläggas till sina nuvarande, för ändamålet särskildt byggda, för 30 kvinnors samtidiga vård afsedda lokaler vid Handtverkaregatan på Kungsholmen. Till nybyggnaden hade medel beredts dels af till inrättningen donerade summor, dels genom statsanslag.

Vid det sålunda tillkomna barnbördshuset hade man länge att kämpa med täta epidemier af barnsängsfeber, hvilka stundom blefvo så mördande, att anstalten för en tid måste stängas och att exempelvis under 20-års-

perioden 1845—64 nära $7\frac{1}{2}$ procent af de till vård intagna kvinnorna dukade under. Detta förtviflade tillstånd, som hade sitt motstycke vid utlandets större barnbördshus och stundom framkallade tanken på, att alla barnbördshus såsom ohandterliga smittohärdar borde indragas, gaf här anledning till användning af ett särskildt byggnadssätt vid nyanläggningen 1858. Man anlade i själfva verket på samma tomt tvenne hvarandra alldeles liknande barnbördshus, hvaraf blott ett i sänder skulle användas. Vid först uppträdande fall af den förfärliga sjukdomen borde det för tillfället använda huset utrymmas och ställas på vädring, under det att det andra togs i bruk. Emellertid var det icke denna åtgärd, så välgrundad den för sin tid än var, som stäckte barnsängsfeberns välde. Detta storartade resultat vanns först omkring 1880, då den antiseptiska behandlingsmetoden i hela sin utsträckning infördes i förlossningspraktiken och äfven fick användning på våra barnbördshus. Härigenom vann läkarekonsten en fullständig seger öfver den hemska sjukdomen, så att det sedan 15 år hör till sällsyntheterna, att någon barnaföderska på förlossningsanstalterna angripes af barnsängsfeber.

Oafsedt nyssnämnda — numera öfverflödiga — tudelning äro Allmänna barnbördshusets byggnader efter nutidens sjukhushygieniska begrepp mindre tidsenliga. Husen hafva långsgående midtelkorridorer med rum på båda sidor därom. De motsvara icke heller det nuvarande behovet, hvarför förslag föreligger till anstaltens fullständiga ombyggande.

Antalet på allmänna barnbördshuset vårdade kvinnor, som för 100 år sedan plägade vara 300 à 400 om året, är numera dubbelt större eller för åren 1890—94 i medeltal 884.

Inseendet öfver Allmänna barnbördshuset har allt ifrån dess stiftelse tillhört medicinalstyrelsen (*collegium medicum*), hvars ordförande äfven varit ordförande i inrättningens direktion, som dessutom bestått af den medlem af medicinalstyrelsen, som har att föredraga ärenden rörande barmorskeväsendet, samt 4 af kungl. maj:t utnämnda ledamöter. Från och med 1896 har emellertid öfverståhållaren ingått i direktionen såsom ordförande och direktor vid barnbördshuset såsom själfskrifven ledamot i stället för nyssnämnda medicinalråd.

Läkarevården är anförtrodd åt Karolinska institutets lärare i obstetrik, af hvilka ordinarie professorn är anstaltens direktor, samt en klinisk amanuens. På anstalten meddelas genom dem undervisning, som är obligatorisk för medicine licentiatexamen. Äfven barmorskeundervisning skall enligt kungl. reglementet d. 3 april 1852 meddelas på Allmänna barnbördshuset. Denna del af inrättningens åligganden har emellertid Södra barnbördshuset tills vidare åtagit sig (jfr s. 370). Inrättningen äger ett eget kapital af omkring 225,000 kronor.

Under styrelsens för Allmänna barnbördshuset förvaltning är ställd en genom donation af kammarherren W. BENEDICKS m. fl. bildad fond, hvars kapital år 1895 uppgick till 318,464 kronor och hvars ändamål är att understödja fattiga barnaföderskor. För fondens medel underhållas de s. k. *Benedickska asylerna*, hvaraf en är förlagd till Kungsholmen, i närheten af Allmänna, och en till Södermalm intill Södra barnbördshuset. Å asylerna intagas kvinnor, som vid utskrifningen från barnbördshuset äro värlösa, jämte deras barn, att vårdas någon kortare tid, intill dess de hinna återhämta krafter och skaffa sig annan tillflyktsort. År 1895 åtnjöto 188 kvinnor underhåll på asylerna under sammanlagdt 3,742 dygn och för en kostnad af 6,921 kronor.

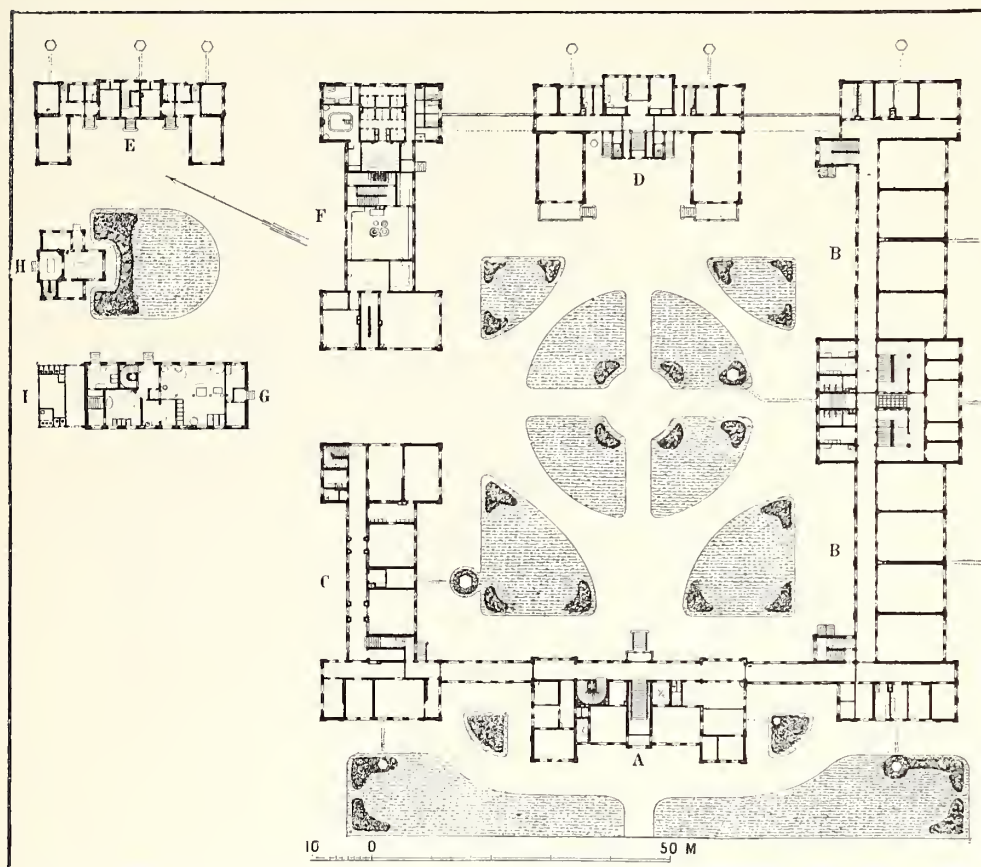
18. *Södra barnbördshuset*, som är Stockholms kommuns enskilda förlossningsanstalt, har uppkommit ur de provisoriska barnbördsanstalter, hvilka stadens myndigheter sett sig nödsakade att inrätta vid sådana tillfällen, då Allmänna barnbördshuset på grund af barnsängsfeberns härjningar måst stänga sina portar för inträdessökande. Så skedde för första gången 1850, då staden ordnade tvenne förlossningsafdelningar, en på Södermalm och en på Riddarholmen. År 1864 inrymdes en dylik provisorisk anstalt i huset n:r 22 Wollmar Yxkullsgatan. Samma lokal togs följande året å nyo för samma ändamål i anspråk, och från denna tid blef det »provisoriska barnbördshuset» bestående. Till 1871 var det inrymdt i nyssnämnda, för ändamålet förhyrda lokal, men flyttades då till huset n:r 27 vid samma gata. Detta förvärfvades af staden år 1874 på samma gång som Maria sjukhusområde. Huset om- och tillbyggdes 1882 för en kostnad af 47,759 kr. 47 öre, hvarefter namnet Provisoriska barnbördshuset utbyttes mot Södra barnbördshuset. År 1895 försågs detsamma för en kostnad af 9,000 kr. med ånguppvärmning och i sammanhang därmed med kraftigare ventilationsanordningar. För inrättningens behof användes numera äfven en år 1883 för 33,371 kr. 69 öre nybyggd träpaviljong.

Hufvudbyggnaden har, förutom jordvåningen med portvakts- och förrådsrum m. m. samt vindsvåning med bostäder för barnmorskeelever och en lärosal, tvenne våningar med 7 sjukrum, 3 förlossningsrum, läkareexpedition, barnmorskornas rum, badrum och klosetter. Tillsammans finnes plats för 36 sängar. Nyssnämnda fristående paviljong användes som konvalescentafdelning och rymmer 26 sängar i 2 större salar. Härförutom finnas där bad, sköterskerum, klosetter m. m.

Kök och tvättinrättning likasom ångpannerum har Södra barnbördshuset gemensamt med det på samma tomt belägna Maria sjukhus, hvars styrelse och kommissarie äfven besörja barnbördshusets ekonomiska angelägenheter.

Läkarevården har hittills uppehållits af professorn och biträdande läraren vid barnmorskeläroanstalten i Stockholm, hvilka sedan 1865 fått

flytta barnmorskeundervisningen från Allmänna barnbördshuset, dit den hör, till stadens barnbördshus, utan att kommunen likväl på något sätt bundit sig vid att äfven för framtiden låta samma arrangement bestå. I hufvudstadens stat äro dessa läkare upptagna såsom öfverläkare och biträdande läkare vid Södra barnbördshuset. Sköterskevården bestrides af tvenne barnmorskor med biträde af barnmorskeeleverna.

239. Plan af Stora barnhuset.

A. Administrationsbyggnad.	D. Stora sjukhusbyggnaden.	G. Tvätthusbyggnad.
B. Amsalsbyggnad.	E. Isoleringssjukhus.	H. Obduktionsbyggnad.
C. Koltbarnsbyggnad.	F. Köks-, bad- och maskinbyggnad.	I. Uthusbyggnad.

De å Södra barnbördshuset förlösta kvinnornas antal var åren 1891—1895 i årligt medeltal 1,409. Anstaltens utgiftsstat för 1896 upptager 35,620 kronor.

19. *Barnbördshuset Pro Patria.* Med understöd af enskilda personer grundade doktor C. L. RAMSTRÖM 1774 en barnbördsanstalt i Stockholm, hvars angelägenheter sedan omhändertogos af sällskapet Pro Patria. Det är således en enskild anstalt, som i synnerhet i sin början hugnades med värdefulla donationer. År 1778 inköptes för densamma ett hus vid Stora

Badstugatan på Norrmalm med adressnumret 22, där barnbördshuset ännu är beläget, ehuru det i senare tid ombyggt.

Inrättningens nuvarande byggnad, som ligger utmed gatan på den allenast omkring 700 kvm. mätande tomten, har en bottenvåning med expeditions- och ekonomilokaler, förlösningrum m. m. samt tvenne öfre våningar med sjukrum utefter de långa huset löpande korridorerna. Sjukrummen äro för en eller några få patienter. Sammanlagda sängantalet är 24. Läkarevården bestrides af tvenne läkare, och sköterskorna äro 3. Samtliga inrättningens utgifter under år 1895 belöpte sig till 31,493 kr. 45 öre.

20. *Allmänna barnhuset.* Denna anstalts historia, som går tillbaka till Gustaf II Adolfs dagar, likasom en del af dess verksamhet höra icke till denna afdelning (se härom ofvan sid. 145). Men barnhusets nuvarande, år 1885 fullbordade byggnader äro af så stort intresse i hygieniskt och sjukvårdshänseende, att en kort beskrifning däröfver icke bör här saknas.

Allmänna barnhuset (se planen fig. 239) utgör en komplex af 8 särskilda byggnader, utförda i rohau, hvilka med sina gårdar intaga en öfver 24,300 kvm. mätande areal invid och på östa sidan om Norrtullsgatan. Med fasad åt denna gata reser sig i komplexens midt administrationsbyggnaden, hvilken liksom de öfriga byggnaderna hvilar på en hög sockel af finhuggen granit och är uppförd i två våningar. Bottenvåningen innehåller 7 expeditionsrum samt bostad för underläkaren. Öfvervåningen upptages af intendents och husmoderns boställslägenheter. Huset har dessutom en jordvåning med portvaks- och förrådsrum samt 5 för poliklinik afsedda rum, där mottagning af sjuka barn, vaccination och ambesiktning försiggå.

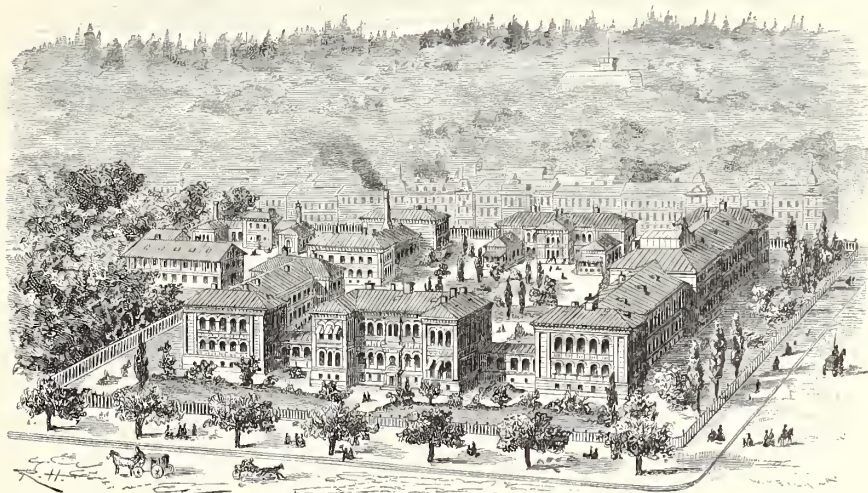
Från denna byggnad utkommer man på en stor, nästan kvadratisk gård af något öfver 7,200 kvm. utsträckning, hvilken omslutes af följande fyra byggnader jämte administrationshuset:

»Amsalshuset», som är den största af alla byggnaderna, begränsar gården mot söder, och dess fasad vetter mot Frejgatan. Huset är inredt efter korridorotypen med korridoren utefter gårdssidan. Det är beräknadt för 242 dibarn med 153 ammor och innehåller 88 rum, fördelade i de båda våningarna, hvilka hvar för sig på midten äro tudelade, så att 4 symmetriskt ordnade och från hvarandra isolerade afdelningar uppkomma. Hvarje sådan afdelning innehåller 4 stora och 4 till 5 mindre amsalar med tillhörande sköterskerum, tekök, snyggningsrum, klosetter, förrådsrum m. m. De stora amsalarna, hvilka mäta $10.8 \times 7.7 \times 4.2$ m. och hafva 3 mot söder vettande fönster samt ledningar för kallt och varmt vatten, äro afsedda för 12 barn med 8 ammor. De mindre salarna äro af växlande storlek.

»Koltbarnsbyggnaden», afsedd för äldre barn, ligger vid gårdens norra sida, i vinkel mot administrationshuset, och är ett mindre hus med allenast 33 rum, äfven de ordnade efter korridorotypen och på tre särskilda afdel-

ningar, en, i öfvervåningen, för 50 egentligen s. k. koltbarn (1—6 år), en för 12 äldre (6—14 år) flickor samt en för 38 äldre gossar. På alla afdelningarna finnas särskilda sof- och dagrum, sköterskerum, snyggningsrum m. m. Dessutom innehåller huset skolsal och slöjdrum.

Under de trenne nu beskrifna byggnaderna och de sammanbindningsgångar, hvilka förena amsals- och koltbarnshusens bottenvåningar med administrationsbyggnaden, löper i ett sammanhang den med granit beklädda jordvåningen. Mot den högt liggande gården gifver denna våning sig till känna endast medelst mindre gluggar, men utåt innehåller den bostad och förrådsrum af fullgoda dimensioner. Utefter gårdssidan löper en sålunda delvis underjordisk korridor för bränsletransporter och kommunikation med

240. Stora barnhuset.

ekonomibyggnaden, hvilken är af ungefärligen samma storlek som koltbarnsbyggnaden och jämte denna utgör begränsning för gårdens norra sida. Här finnas rymliga matlagningslokaler, matsalar för ammor och äldre barn samt inrättningens betjäning. Vidare har här inrymmts en badafdelning för varma och kalla bad, finsk badstu, dusch m. m.

Sjukhuset intager midtelpartiet af gårdens östra begränsning. Det är af blandad paviljong- och korridortyp med två större envåningssalar för 12 sängar vardera samt 11 mindre rum uti det i 2 våningar uppförda mellanpartiet, som för öfrigt upptages af en korridor och alla de bilokaler, hvilka höra till ett modernt sjukhus. Sammanlagdt kunna 45 sjuka barn här få plats.

Utom detta finnes på något afstånd från de öfriga byggnaderna ett isoleringssjukhus, som i tre fullständigt skilda afdelningar innehåller 6

sjukrum med 18 sängar. Det är ämnadt för vård af smittosamma sjukdomar.

Utanför den kvadratiska gården ligger dessutom en särskild tvättanstalt samt obduktionsbyggnad och öfriga uthus.

Uppvärmningen och ventilationen af samtliga byggnaderna, utom bostadsvåningarna, besörjes efter varmluftsystemet med för magasinseldning inrättade kaloriferer, som uppställts i de till stort antal uti jordvåningen belägna varmkamrarna. Till dessa intages frisk luft genom ett lika stort antal luftbrunnar, liggande på något afstånd från byggnaderna och omgifna med buskgrupper. Den värmda luften ledes genom kanaler i väggarna till de särskilda rummen. Den förbrukade luften bortledes genom andra kanaler, minst en för hvarje rum. Apparaterna äro konstruerade af professor J. E. CEDERBLOM.

Belysningen är elektrisk. Maskinerna därför ligga i köksbyggnadens jordvåning.

Hela anläggningen med tomt och allt kostade 1,871,368 kronor 39 öre. Planen därför hade uppgjorts under ledning af professor O. MEDIN.

5. Om allmänna hälsotillståndet i Stockholm.

Sveriges hufvudstads framåtskridande under det sistförflutna tredjedels seklet ger sig icke minst tydligt till känna, om man ser på det allmänna hälsotillståndet. Och som något tillförlitligare uttryck därför icke står oss till buds än dödstaten, d. v. s. siffror som angifva årliga antalet dödsfall på hvarje 1000-tal invånare, under skilda perioder, så skola vi till en början meddela några sådana tal.

Låt oss då först kasta blicken ett helt århundrade tillbaka och genomgå de dödstal, som inom statistiska centralbyrån uträknats för Stockholm under de 10 sistförflutna årtiondena:

Åren.	Dödstal.	Åren.	Dödstal.
1791—1800	44.2	1841—1850	38.1
1801—1810	49.6	1851—1860	41.5
1811—1820	43.9	1861—1870	32.3
1821—1830	44.4	1871—1880	30.3
1831—1840	46.0	1881—1890	22.6

Dödligheten har således småningom aftagit och var under 1880-talet blott hälften så stor som under seklets förra del. De största framstegen tillhöra emellertid den allra sista tiden. Af särskildt intresse äro också dödstaten för 25-årsperioden 1871—1895, hvilka vi därför enligt den hos hufvudstadens hälsovårdsnämnd förda dödlighetsstatistiken här anföra:

Åren.	Dödstal.	Om dödligheten 1871—75 = 100.
1871—75	35.3	100
1876—80	25.7	73
1881—85	24.2	68
1886—90	20.8	59
1891—95	19.5	55

Minskningen allenast under detta fjärdedels sekel utgör alltså 45 procent. Och likväl äro dödstalen för de allra senaste åren ändå lägre än medeltalet för sista femårsperioden. Den lägsta dödlighetssiffran, som hittills förekommit i Stockholm, tillhör året 1895¹, då endast 16.9 dödsfall inträffade på hvarje 1000-tal af årets medelfolkmängd. Hvad denna siffra egentligen betyder, torde blifva tydligare, om vi meddela, att hela antalet dödsfall i Stockholm 1895 var 4,440, men skulle blifvit 9,317, om dödligheten inom den betydligt ökade folkmängden varit relativt lika stor som under åren 1871—75.

Till jämförelse med Stockholmssiffrorna anförä vi nyare dödstal² för ett antal större *utländska* städer:

	1886—90.	1891—95.		1886—90.	1891—95.
Kristiania	23.7	18.5	Glasgow	24.1	22.9
Köpenhamn	22.5	19.8	Dublin	27.0	27.1
Hamburg	25.9	24.2	Amsterdam	22.6	19.3
Berlin	22.5	19.8	Bruxelles	21.4	20.2
Wien	25.3	23.5	Paris	23.7	21.5
Buda-Pesth	32.5	26.6	Rom	25.9	21.4
St Petersburg	30.4	30.3 ³	New-York	25.7	23.7
London	19.1	20.2	Philadelphia	20.8	21.1
Hull	19.0	20.3	Kairo	49.4 ⁴	50.1
Edinburgh	19.0	19.8	Bombay	26.2	30.6

I förhållande till mortaliteten på Sveriges *landsbygd* och i dess *landsortsstäder* har hufvudstadens dödlighet i äldre tider varit oerhörd, ja i jämförelse med landsbygden dubbelt större. Detta missförhållande har småningom minskats, och de senaste årens dödstal för Stockholm, omkring 17 ‰, äro icke mycket högre än de motsvarande för landsbygden. Följande ur Statistiska centralbyråns publikationer hämtade siffror äro i detta hänseende upplysande. Dödstalen voro för:

	1816—40.	1841—50.	1851—60.	1861—70.	1871—80.	1881—90.
Landsbygden	22.3	19.7	20.6	19.3	17.3	16.4
Landsortsstäderna	30.1	25.2	27.6	24.0	22.6	18.7
Stockholm	45.1	38.1	41.5	32.3	30.3	22.6

¹ För 1896 var emellertid dödstalet ännu något lägre.

² Siffrorna utgöra medeltal af dem, som meddelats i Annual summaries of the Registrar General of births, deaths, and marriages in England, åren 1886—95.

³ Medeltal för åren 1893—95.

⁴ Medeltal för åren 1888—90.

Till dessa jämförelser foga vi några anteckningar öfver relativa antalet *födda och döda* i Stockholm under skilda tider. Före år 1860 och så långt tillbaka som uppgifter finnas, afled här årligen ett vida större antal personer än som föddes. Undantag bildade allenast åren 1753, 1768 och 1792. I medeltal ersattes 1,000 döda endast af vid pass 780 födda. Stadens folkmängd skulle således utan inflyttning oupphörligen hafva förminskats. Den steg icke heller synnerligen hastigt. Från och med 1860 har emellertid ställningen ändrat sig, och nativitetsöfverskottet för de 10 åren 1886—95 uppgår i årligt medeltal till ej mindre än 2,385 individer. Mot hvarje 1000-tal affidna svarade under samma år i medeltal 1,531 lefvande födda. Förbättringen är sålunda högst betydande.

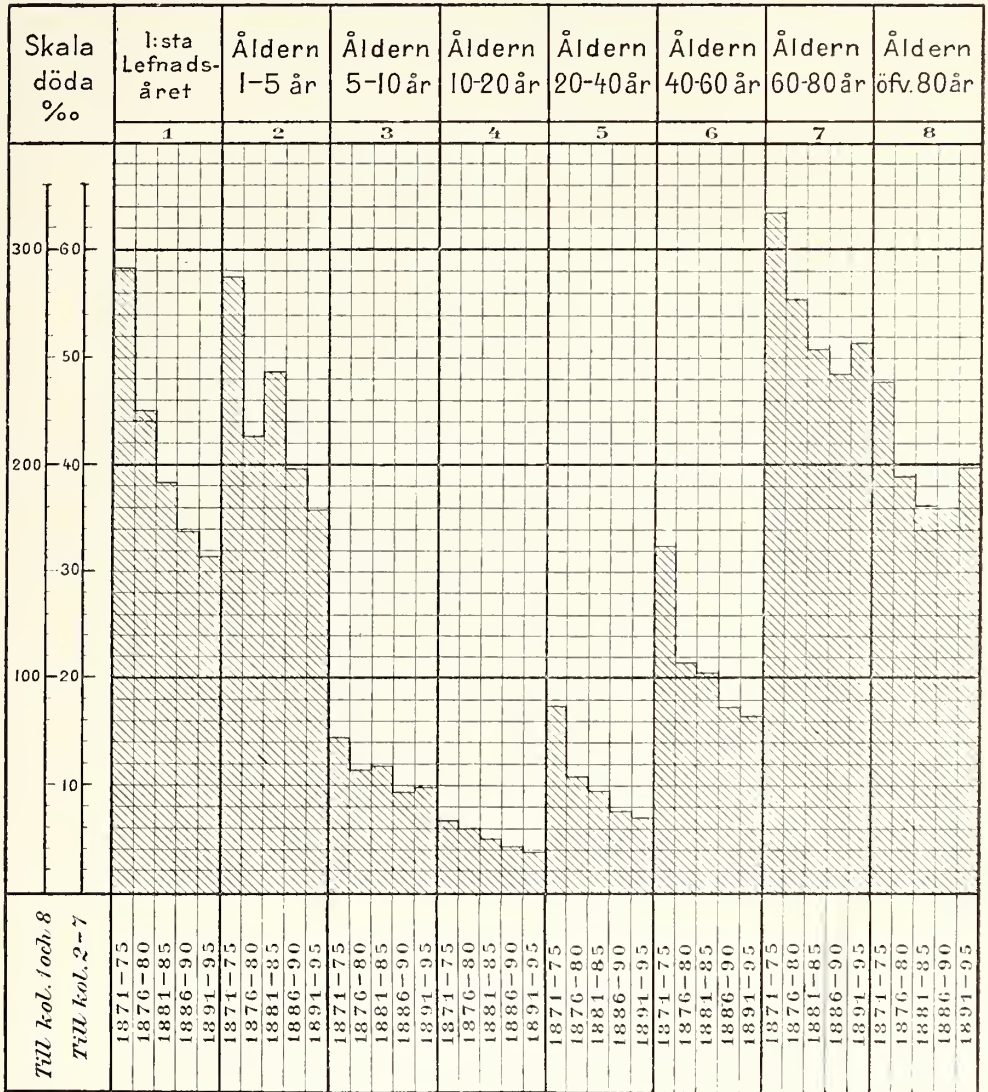
Vi lämna nu de äldre perioderna för att uteslutande sysselsätta oss med utvecklingen under de årtionden, som ligga närmast vår egen tid. Vi hafva redan sett, att dessa företrädesvis utmärka sig för en snabb och betydande minskning i dödligheten. Det återstår att se, huru allmänna hälso-tillståndet, fortfarande representeradt af dödligheten, ställer sig för olika åldrar och kön och under skilda årstider samt slutligen hvilka sjukdomar, som här äro förhärskande. För denna skildring begagna vi oss företrädesvis af grafiska framställningar.

Bild 241 åskådliggör dödligheten i olika *åldersklasser* under de 5 senaste 5-årsperioderna. I första lefnadsåret är den störst och aftager i närmast följande åldersklasser hastigt. De lägsta siffrorna visar åldern 10—20 år. Därefter växer dödligheten för hvarje åldersklass. Gemensamt för alla åldrarnas dödlighet är, att den aftagit under det fjärdedels sekel diagrammet omfattar. I all synnerhet framträder förbättringen i fråga om första lefnadsåret¹. Ännu 1871—75 dogo 29 procent af de späda barnen, innan de nått ett år. För 5-årsperioden 1891—95 hade procenttalet nedgått till 15.7. Att detta tal ännu är högt i jämförelse med det motsvarande för hela riket (10 à 11 %) kan icke förvåna, då här som i andra stora städer födes ett relativt stort antal oäkta barn, bland hvilka dödligheten, enligt hvad erfarenheten visat, städse är betydlig. I Stockholm dogo t. ex. år 1895 ej mindre än 26.9 oäkta barn på 100 lefvande födda, men allenast 11.6 äkta.

Männens dödlighet är i Stockholm betydligt större än *kvinnornas*. Förhållandet ställer sig för 25-årsperioden 1871—95 så, att på 100 dödsfall bland kvinnor komma 130 bland män. Denna människans öfverdödlighet är mycket olika i olika åldrar. Mera i ögonen fallande blifver den först från det 20:de året och växer sedan oafbrutet, så att i åldern 40—60 år jämförelsevis dubbelt flere män än kvinnor afleda (exakt 208 män mot 100 kvinnor), för att i de äldre åldersklasserna å nyo aftaga. I synnerhet är

¹ Till grund för beräkningen af de siffror, hvarpå diagrammet grundar sig, ligger beträffande 1:sta lefnadsåret antalet *levande födda* under ifrågavarande tid, för de öfriga åldersklasserna medeltalet *levande individer* inom hvarje grupp.

det de ogifta männen och bland dessa framför allt 40—50 åringarne, vilkas dödlighet är stor. Enligt en för året 1895 utförd beräkning kan i sistnämnda ålder de gifta och de ogifta männens dödlighet uttryckas genom förhållandet 15:27, och jämför man de ogifta männen med de

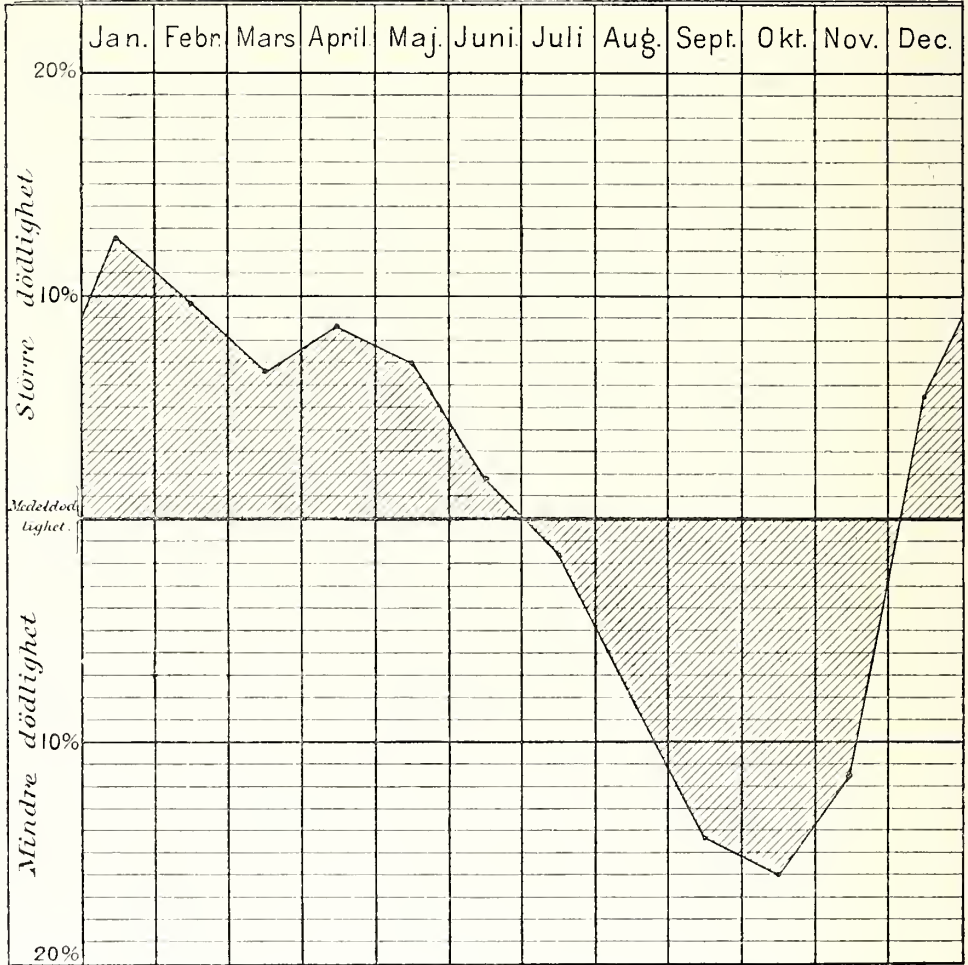

241. Dödlighetens aftagande i olika åldersklasser i Stockholm 1871—95.

ogifta kvinnorna, blifva talen 27:7, d. v. s. männens dödlighet är nära nog 4 gånger större än de jämnåriga kvinnornas. Hufvudsakligen synes det vara lungsot och lunginflammation, som åstadkomma det stora man-fallet, hvarförutom våldsamt död jämförelsevis ofta drabbar ogifta män. Det nu påpekade sakförhållandet är emellertid icke något egendomligt för Stockholm. Det har iakttagits i hela vårt land och äfven i andra länder, men i

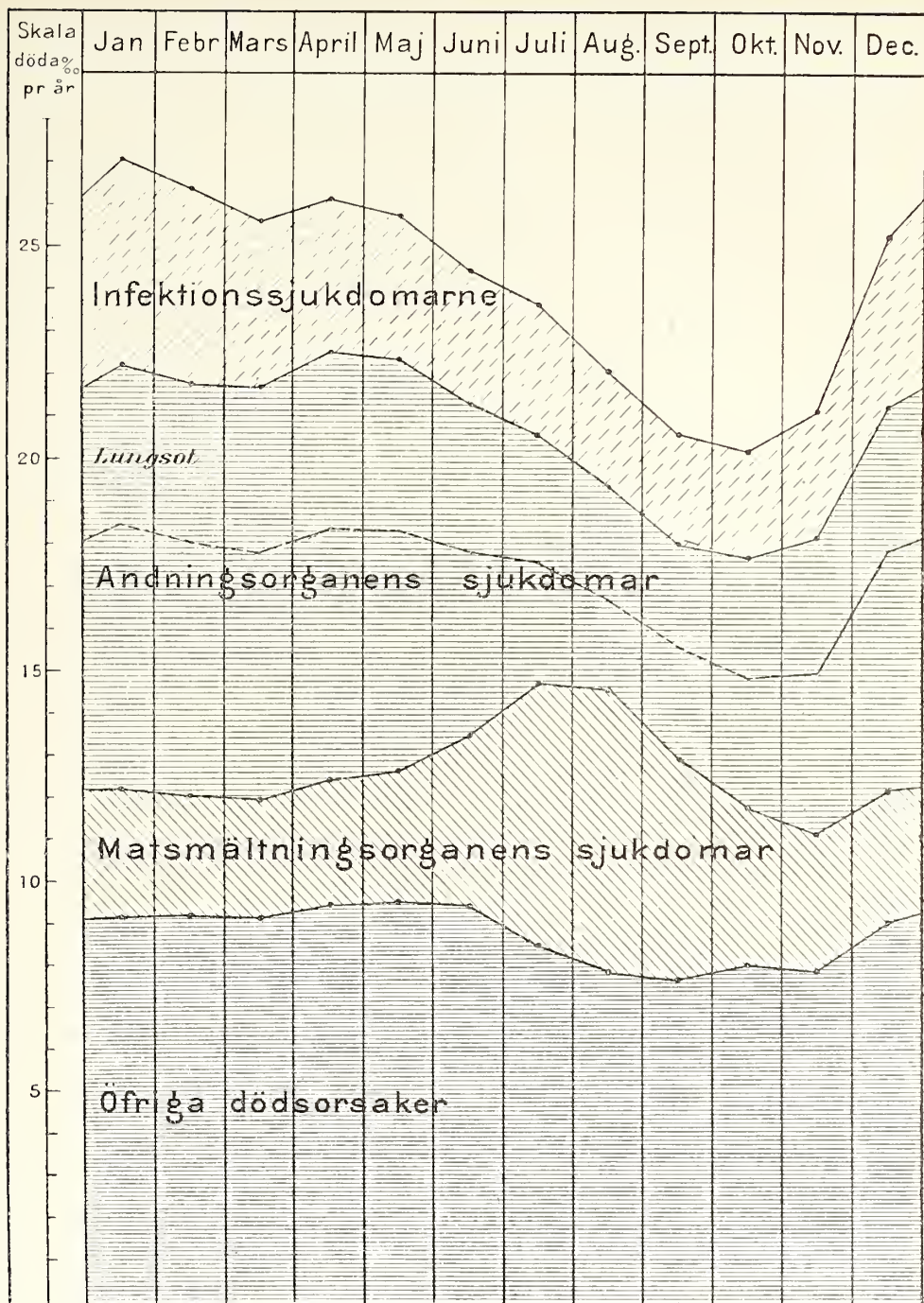
Stockholm är skillnaden måhända större än i någon annan kommun i Sverige.

Allmänna hälsotillståndet i Stockholm är väsentligen olika under skilda årstider. Äfven härutinnan gifva oss dödlighetssiffrorna den säkraste upplysningen. Om man för 25-årsperioden 1871—95 uträknar dödstal för hvar

242. Månatliga relativa dödligheten i Stockholm 1871—95.

och en af årets månader (reducerade till samma längd) och jämför dem med tidsrymdens årliga medeldödlighet satt = 100, så får man (se diagrammet fig. 242) för månaderna december—juni dödlighetssiffror, som äro högre än medeldödligheten, under det att dödsfallen i juli—november äro väsentligen färre. Störst är dödligheten i januari, lägst i oktober. Skillnaden mellan dessa, ytterligheterna representerande månaders dödstal uppgår till $28\frac{1}{2}$ procent. Anmärkningsvärdt hög dödlighet hafva äfven december och februari, låg återigen september och november.

243. Dödligheten och dess sammansättning i Stockholm under årets olika månader i medeltal för åren 1871—95 och uttryckt genom antalet döda på 1000 invånare.

Hösten (sept.—nov.) medför således i Stockholm det bästa allmänna hälsotillståndet, vintern (dec.—febr.) det sämsta. Från och med maj till och med oktober blifva dödsfallen allt färre, hvaremot den kallare årstidens in-

brott medför en hastig försämring i det allmänna hälsotillståndet. Äfven i nu omtalade hänseende är hufvudstaden något olik vårt land såsom ett helt och särskildt dess landsbygd, där dödligheten som regel är störst på våren, i mars och april, och lägst på sommaren, i augusti. Olikheten torde hafva sin grund dels uti de under sommaren bland späda barn här såsom i andra stora städer talrika dödsfallen till följd af matsmältningsorganens sjukdomar, hvilka hindra dödligheten att denna årstid sjunka i sådan mån som på landsbygden, dels uti de fattigas i Stockholm trångbodlighet, hvilken särskildt under den kallare delen af året bringar dem i ett synnerligen ogynnsamt läge och blottställer dem och deras barn för sjukdomar i andningsorganen, infektionssjukdomar m. fl. lifsfarliga åkommor.

Vidkommande de i Stockholm *förhärskande sjukdomarna* och de årstider, då de mest äro gängse, lämnar omstående diagram en åskådlig bild. Det grundar sig på dödstal för de olika månaderna, d. v. s. tal, som angifva huru stor dödligheten på ett år skulle blifvit, om dödsfallen hela året om fallit jämförelsevis så tätt som under hvar och en af de 12 månaderna.

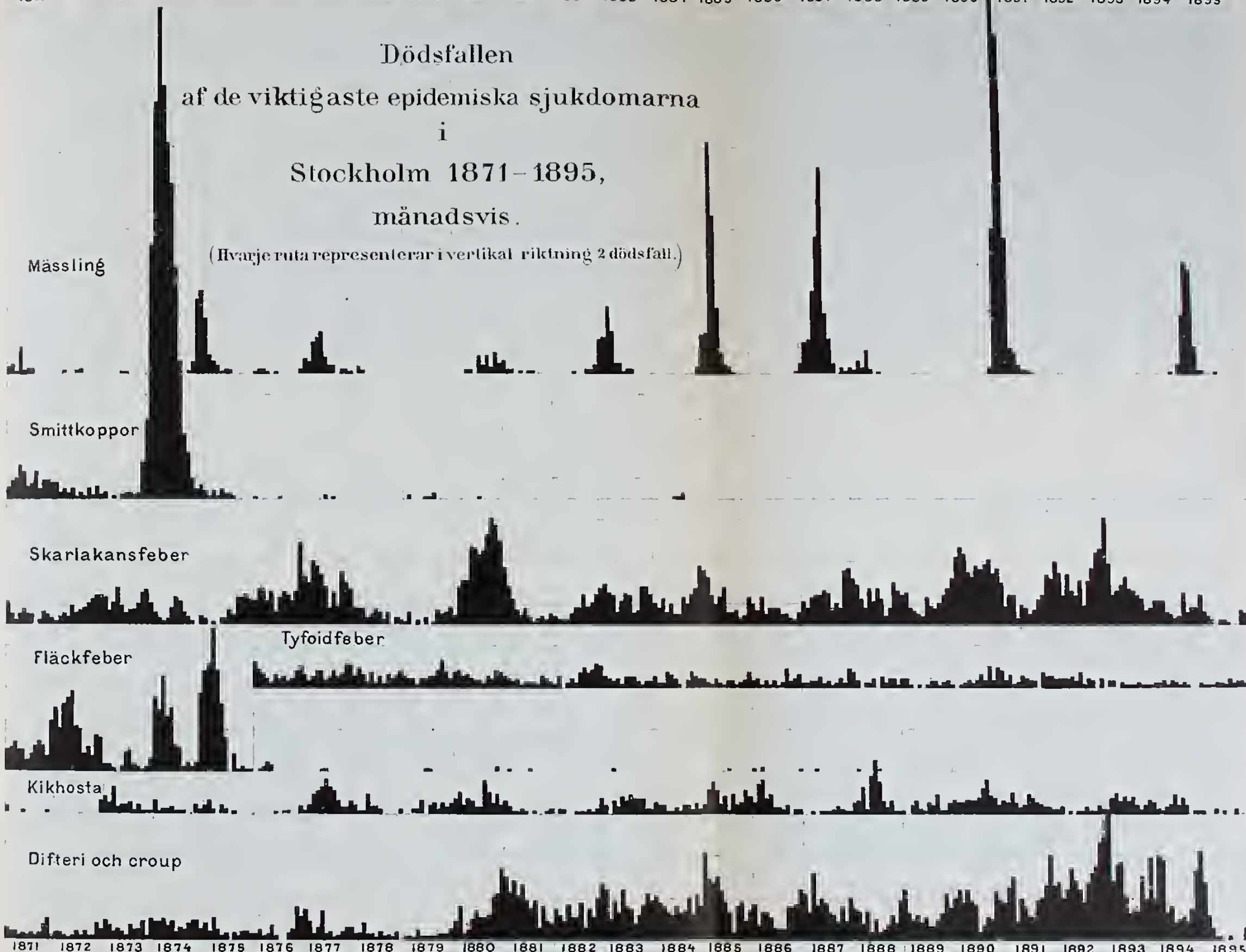
Af diagrammet framgår, att *andningsorganens sjukdomar*, hvartill här räknats lunginflammation, luftförskatarr m. fl. äfvensom lungsot, äro de allmännaste dödsorsakerna. De föranleda nämligen en tredjedel af alla dödsfall i Stockholm. Synnerligen under vintern äro de vanliga och orsaka då en än större del af dödsfallen. Däremot aftager deras frekvens under sommaren högst betydligt, så att de då äro skulden till föga mer än en fjärdedel af alla dödsfallen, ja, i augusti månad till mindre än en fjärdedel. Sistnämnda årstid träda däremot *matsmältningsorganens sjukdomar*, diarréer o. d., i förgrunden såsom dödsorsaker. Då de öfver hufvud taget orsaka blott 16 procent af dödsfallen i Stockholm, stiger deras betydelse under sommaren så, att de under månaderna juli—september äro saker till mera än 27 procent af dödligheten. Den i afseende på sin betydelse tredje i ordningen bland dödsorsaksgrupperna, de *akuta infektionssjukdomarna*, har på sitt skuldregister 14 procent af alla dödsfallen under ifrågavarande 25 år. Liksom andningsorganens sjukdomar hafva infektionssjukdomarna sin största utbredning vintertiden och gå lindrigast sommar och höst.

Af de särskilda dödsorsakerna förtjänar ingen i högre grad uppmärksamhet än *lungsot*. Enligt nyare åsikter en infektionssjukdom, har densamma här med anledning af det sätt, hvarpå dödsorsakerna intill år 1891 redovisades, hänförts till andningsorganens lidanden. På taflan kan dock lungotsdödligheten särskildt afläsas med tillhjälp af den prickade linie, hvarmed fältet för andningsorganens sjukdomar afdelats; allt, som i detta fält ligger ofvan linien, är lungsot. I Stockholm som annorstädes är lungsot den mest mördande af alla sjukdomar. Utaf sammanlagt 114,716 dödsfall under 25-årsperioden äro 16,183, d. v. s. omkring 15 procent eller hvar sjunde, orsakadt af lungsot. I olika åldrar är dock lungotsdödligheten mycket olika.

1871 1872 1873 1874 1875 1876 1877 1878 1879 1880 1881 1882 1883 1884 1885 1886 1887 1888 1889 1890 1891 1892 1893 1894 1895

Dödsfallen
af de viktigaste epidemiska sjukdomarna
i
Stockholm 1871-1895,
månadsvis.

(Hvarje ruta representerar i vertikal riktning 2 dödsfall.)

Bland späda barn och ålderstigna personer dö jämförelsevis få, men i åldern 10—40 år äro lungsotens härjningar fruktansvärda, i det att hvart tredje dödsfall kommer på denna sjukdom. Hvilket stort ytterligare aftagande i dödlighet skulle icke ernås, om vi kunde lära oss att verksamt bekämpa denna den värsta bland våra nutida landsplågor!

Bland öfriga dödsorsaker skola vi endast uppehålla oss vid de viktigare epidemiska sjukdomarna. Vidfogade plansch (pl. 4) åskådliggör deras uppträdande i Stockholm under de senast tilländalupna 25 åren. *Smittkoppor* och *fläckfeber*, som i början af 1870-talet uppträdde i svåra epidemier, hafva senare visat sig blott i enstaka fall eller bildat smärre härdar, hvaröfver man snart lyckats göra sig till herre. *Tyfoïdfiebern* har mera långsamt, men oafbrutet aftagit, så att äfven dess roll såsom dödsorsak numera är synnerligen obetydlig. Däremot hafva *skarlakansfeber* och *difteri* haft stor utbredning ända från och med 1880. Först med året 1895 har äfven deras spridning i högst betydlig mån minskats. *Mässling* har under hela perioden uppträdt i till tiden väl begränsade epidemier med kortare eller längre fullständigt epidemifria mellantider. Svårast var mässlingsepidemien 1890—1891, då 587 personer, mestadels barn, däraf borttrycktes.

* * *

Hufvudintrycket af förestående skildring är, såsom redan ofvan betonats, att allmänna hälsotillståndet i hufvudstaden väsentligen förbättrats under de senaste decennierna. Särskildt har en betydande nedgång i dödligheten kunnat iakttagas efter 1860. Det är af stort intresse att taga kännedom om orsakerna hertill. En del, om också icke den viktigaste, af dessa orsaker möter oss i skildringen här ofvan af Stockholms hälsovård och sjukvård. Det ordnade öfvervakandet af renhållningen samt af handeln med födoämnen o. s. v. har utan tvifvel haft ett mycket gagnande inflytande. Så ock vaccinationsväsendets förbättrande och alla de sistförflutna 20 årens åtgärder för isolering af smittosamt sjuka och desinfektion af deras tillhörigheter och bostäder. Smittkopporna hafva exempelvis vid skilda tillfällen alldeles oförtydbart hindrats att vinna spridning genom dylika åtgärder. Äfven koleran stannade år 1894 vid 4 hit importerade fall, hvilka alla genast afsöndrades. Särskild betydelse bör i fråga om lighthörande åtgärder tillmätas vårt tidsenligt inrättade nya epidemisjukhus, och det förtjänar framhållas, att de tvenne sistförflutna årens märkliga minskning i skarlakansfeberns och difteriens utbredning följer så godt som omedelbart efter sedan detsamma trädt i verksamhet och möjliggjort äfven de af dessa sjukdomar angripnas isolering i större utsträckning. Vi påpeka ock den storartade utveckling af vårt lands sjukhusväsende, som den nu lefvande generationen fått bevittna och hvarom den vackra raden af Stockholms nuvarande sjukvårdsanstalter talar. Hertill kan läggas läkarekonstens glän-

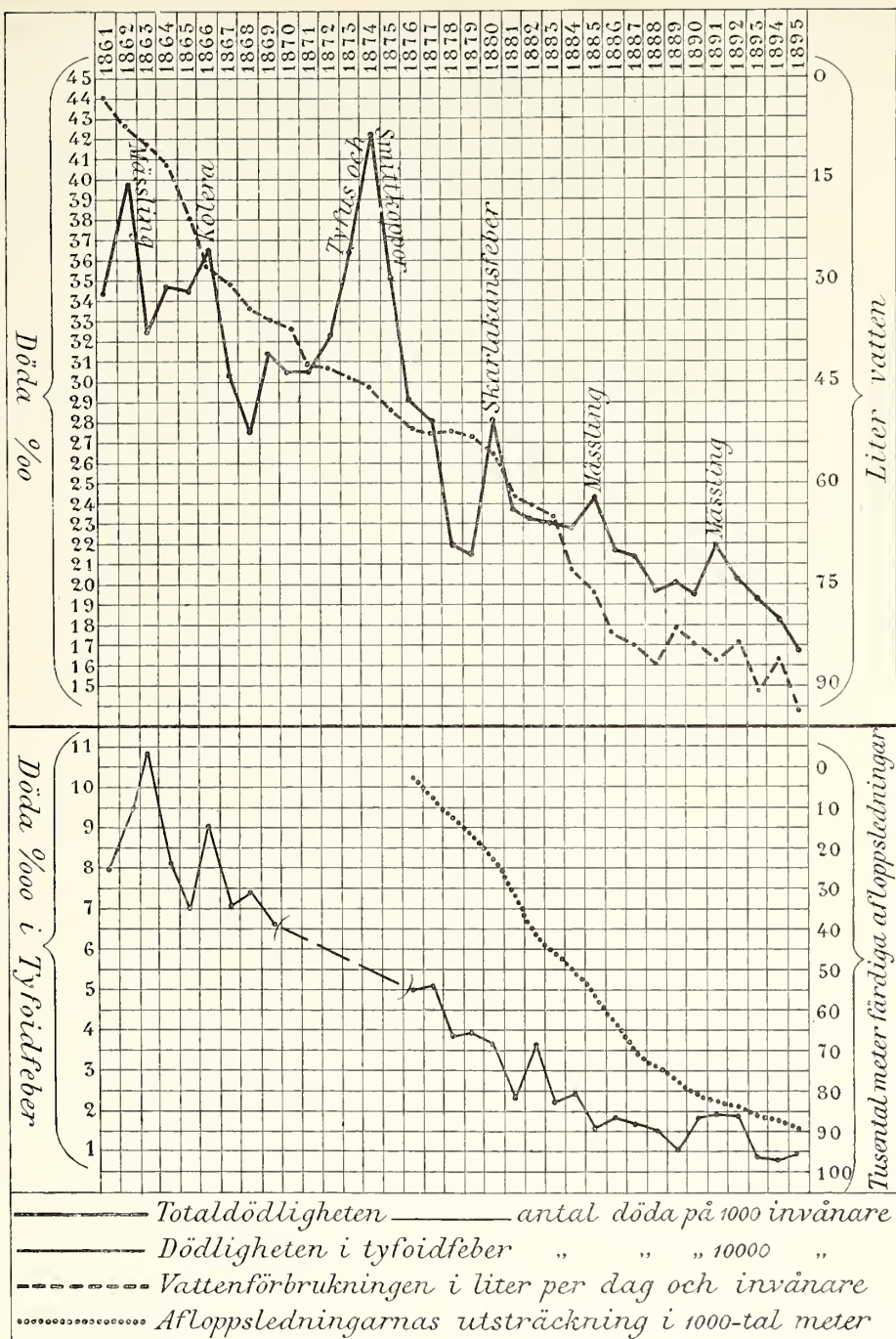
sande framsteg i sammanhang med en Pasteurs, en Listers med fleres väl kända upptäckter. Såsom en yttring bland många af dessa framsteg vilja vi anföra några siffror beträffande *barnsängsfeberns* förekomst i Stockholm:

	Årliga medel- talet döda	På 10.000 kvinnor i åldern 20—40 år	Om dödstalet 1871—75=100
1871—75	60.6	20.4	100
1876—80	37.8	11.5	56
1881—85	24.2	6.2	30
1886—90	17.0	3.5	17
1891—95	10.2	1.9	9

Däriigenom att man lärt sig antiseptiska eller aseptiska försiktighetsmått vid barnsängskvinnors behandling, har således denna förfärliga sjukdoms offer i Stockholm nedbringats till en elftedel af deras antal för 20 à 25 år sedan. Omkring 500 mödrars lif kunna endast på de sistförflutna 5 åren beräknas vara sparade åt deras barn, deras familjer och åt samhället! Att härigenom ett stort antal barn likaledes räddats från en för tidig död är uppenbart. Med kännedom om moderns betydelse äfven för barnens sedliga uppfostran, äga vi ock rätt att anse vinsten för samhället vara dubbel.

Med lika talande siffror äro vi icke i tillfälle att belysa vinsten af kirurgiens framsteg genom nyss antydda upptäckter. Men visst är, att årligen hundratal hafva den att tacka för lifvets eller hälsans räddning. Såsom yngsta länken i den kedja af välsignelsebringande framsteg på läkarekonstens område, hvilka tillhöra de senare decennierna, kan serumbehandlingen mot difteri betecknas. Äfven den torde vi kunna tillskrifva räddningen af många lif.

Men förbättringen i Stockholms allmänna hälsotillstånd kan, som sagdt, icke sökas ensamt eller ens till sin hufvudsakligaste del uti nu antydda omständigheter. Andra mäktiga häfstänger till höjande af hufvudstadens sanitära tillstånd hafva under senast förflutna tredjedels sekel varit verk samma. Vi finna sådana i vårt väl ordnade vattenledningsverk, i det för hvarje år vidare utgrenade kloaksystemet, i renhållningsväsendets reformerande och i de förbättrade bostadsförhållanden, som inträdt hand i hand med vår nuvarande stadspans genomförande och som äfven fördelaktigt tala om stigande välstånd. Alla dessa storartade arbeten hafva rastlöst pågått under den period, som här afses. Deras fortgång ej mindre än det tillstånd, hvori Stockholms »sanitary works» f. n. befinna sig, äro föremål för behandling i andra delar af detta verk. Här är icke heller tillfälle att närmare utveckla skälen, på grund hvaraf man anser sig berättigad att sätta det förbättrade hälsotillståndet i kausalsammanhang med dessa anläggningar och reformer. Vi inskränka oss därför till att uppdraga några paralleler mellan utvecklingen på några af ifrågavarande områden och vissa betydelsefullare data ur Stockholms sanitära statistik, och äfven därvid begagna vi oss af den grafiska metoden.

244. Parallel mellan dödlighetens aftagande samt vattenförbrukningen och afloppsledningsnätets utsträckning i Stockholm 1861—95.

Den öfre fulldragna kurvan på ofvanstående diagram (fig. 244) angifver dödligheten i Stockholm för åren 1861—95, uttryckt genom dödstal. Några höga spetsar på kurvan falla genast i ögonen. De äro uttryck för svårare

epidemiska sjukdomars härjningar. Likaledes finna vi omedelbart efter hvarje sådan period en anmärkningsvärd, öfvergående sänkning af dödligheten, hvilken kan uppfattas som symptom af den reaktion, som plägar följa på en period af stegrad dödlighet. Bortser man emellertid från dessa lätt tydda ojämnheter, så finner man af kurvan, liksom vi redan sett det af siffrorna på sidan 568, huruledes dödligheten under hela den långa perioden befunnit sig i ett oafbrutet och jämnt fallande, så att den 1895 knappast är hälften så stor som 1861 (16.8 ‰ mot 34.5 ‰).

Jämsides med den allmänna dödlighetskurvan löper på diagrammet en annan, afbruten linie. Denna senare åskådliggör vattenledningens verksamhet, uttryckt genom antalet liter vatten per dag, som vattenledningen alltsedan dess första anläggning lämnat för hvarje år och hvarje invånare. Dessa jämförelsetal innesluta i sig tvenne faktorer. Den ökade vattenåtgången beror nämligen blott till en del, men visserligen den väsentligaste, på vattenledningens utsträckning till allt större områden af staden, äfvensom på dennas tillväxt; delvis har den äfven sin grund i stegrad vattenförbrukning för hvarje invånare. I sistnämnda hänseende förtjänar det antecknas, att den årliga vattenförbrukningen, fördelad på de för vattenafgift taxerade rummens antal, före 1885 vanligen växlade mellan 80 och 90 liter pr dag och rum, men sedermera uppgått ända till 112 liter. Som äfven sistnämnda tal icke är högt vid jämförelse med förbrukningen i andra större städer, så torde mera hos oss vara vunnet genom ledningens år från år ökade utsträckning och genom vattnets goda beskaffenhet än genom stegring i vattenförbrukningen pr individ. Vare härmed huru som helst, ett är af diagrammet tydligt, nämligen att Stockholms vattenledning varit stadd i en jämn och stadig utveckling under hela den period af aftagande dödlighet, som här ligger för våra blickar.

På något annorlunda sätt förhåller det sig med afloppsledningsnätet. Detta började först år 1876 få något nämnvärdt omfång. Såsom måttstock för dess utsträckning sedermera har här tagits de vid hvarje års slut nedlagda lergodsrörens sammanlagda längd i tusental meter. Äfven den kurva — den prickade linien — som åskådliggör detta, löper alldeles parallelt med den förra och antyder just en sådan utveckling, som på andra håll visat sig verka till förbättradt allmänt hälsotillstånd.

En sjukdom plägar alldeles särskildt röna inverkan af förbättrade vatten- och afloppsförhållanden, nämligen tyfoidfiebern. Vi hafva fördenskull till sist på diagrammet uppdragit en kurva — den nedre helddragna linien — öfver dödligheten i denna sjukdom, uttryckt genom antalet döda på hvarje 10,000-tal af befolkningen¹. Redan förut stadd i något aftagande, är det

¹ För åren 1870—75 har kurvan icke utförts, emedan resultatet dessa år är i hög grad grumladt till följd af då gängse epidemier af fläckfeber, hvilken i dödlighetsstatistiken icke kunnat fullständigt skiljas från tyfoidfieber.

egentligen efter den tid, då nedläggandet af afloppsledningar i större skala vidtog, som tyfoidfiebern härstädes förlorat större betydelse såsom dödsorsak. Ännu under de fem åren 1876—80 uppgick de årligen i tyfoidfieber dödas antal till 68, men 1891—95 var motsvarande antal allenast 30, utvisande en minskning med mera än hälften, hvilken minskning blifver ännu mycket större, om man tager i betraktande, att folkmängden under tiden ökats med i rundt tal 100,000 individer.

Det är således en hel rad af åtgärder och gynnsamma omständigheter, hvilka samverkat till åstadkommande af de goda sundhetsförhållanden, som utmärka Stockholm i våra dagar. Och om kommunen underkastat sig betydande utgifter för genomförandet af nyss antydda anläggningar, så hafva dessa också burit rika frukter. Än flera skola mogna för våra efterkommande.

FATTIGVÅRD OCH VÄLGÖRENHET I STOCKHOLM

AF

B. OXENSTIERNA.

Den mörkaste slagskuggan i den för det nittonde århundradet så karakteristiska företeelsen, uppkomsten af storstäder, är helt visst den härmed — såsom det länge ansetts oundvikligt — förbundna pauperismen. Lyckligtvis har dock skuggan varit så i ögonen fallande och samhällsandan så känslig, att härigenom snart sagdt med en naturkrafts nödvändighet framtvungits medel ej blott att lindra utan äfven att aflägsna missförhållandet. Dessa medel, fattigvård och välgörenhet, äro väl lika gamla som mänskligt armod, men de hafva, i den mån armodet tagit den egendomliga gestalt, som betecknas med ordet pauperism, erhållit en särskild prägel. Från att under flydda tider ha varit endast och allenast en omedelbart på den mänskliga medkänslan grundad hjälpsamhet i det tysta, ett den lyckligare lottades lindrande af en medmänniskas nöd, har vården om samhällets parias därjämte blifvit något annat och mera, ett offentligt arbete, ett medvetet sträfvande hos kommunen så väl som dess enskilda medlemmar att råda bot för en samhällssjukdom, en sträfvan, som visserligen fortfarande måste söka sin rot i människokärleken, men som ej får underlåta att klart fatta sitt mål i sikte och noa spörja om de rätta medlen.

Under vårt århundrade har äfven Stockholm blifvit en storstad. Om den än ej i storlek kan mäta sig med utlandets metropoler och därför ej heller fattigdomseländet i dess slumkvarter blifvit så skriande, så finnes där dock tillräckligt armod och tillräcklig medkänsla för likars nöd för att kalla till lif fattigvård och välgörenhet i ganska stor skala.

Dessa båda ord ha under den senaste tiden börjat få en olika betydelse, af hvilken vi i detta kapitel vilja begagna oss för att få fasta termer för de båda hufvuddelar, i hvilka sträfvandena att förbättra nödlidandes belägenhet sönderfalla, i det vi med ordet *fattigrård* beteckna de åtgärder, som af

kommunen, och med *välgörenhet* de åtgärder, som af enskilda vidtagas för nämnda syfte.

Någon annan bestämd gräns mellan dessa båda delar torde vara svårt att uppdraga, vare sig med afseende å de olika föremål, mot hvilka de rikta sig, eller de olika medel, de använda. I förstnämnda hänseende gäller för hufvudstadens fattigvård, liksom för landet i öfrigt, fattigvårdsstadgans föreskrifter, att (§ 1) finnes minderårig (= yngre än 15 år) eller den, som i följd af ålderdom, kropps- eller sinnessjukdom, vanförhet eller lyte är oförmögen att genom arbete förvärfva hvad till lifvets uppehållande oundgängligen erfordras, sakna egna medel samt underhåll och vård af annan, då *skall* nödtorftig fattigvård honom lämnas, samt att (§ 2) för beviljande af fattigvård i andra fall hvarje kommun själf äger bestämma grunderna, men att, där (såsom förhållandet är i Stockholm) så ej skett, det ankommer på fattigvårdsstyrelsen att meddela hjälp efter eget bepröfvande. Det torde icke utan fog kunna sägas, att, såsom ju i någon mån måste vara fallet, Stockholms kommun utdelar understöd, hvarhelst verklig nöd existerar, utan att spörja om anledningen därtill, i hvilket afseende den enskilda välgörenheten har bättre tillfälle till urskillning. I afseende å medlen att hjälpa är det i Stockholm, såsom väl äfven annorstädes, den enskilda välgörenhetens uppgift att utfinna nya, kraftigare medel mot pauperismen, under det den offentliga fattigvården måste hålla sig på förut upptrampade stigar och i afseende på nya försök får nöja sig med att pekuniärt understödja den enskilda företagsamheten, hvilket jämväl torde framgå af nedanstående skildring.

Historisk öfversikt.

Om fattigvårdsanstalter i Stockholm under medeltiden veta vi ej mycket. Till våra dagar ha dock åtminstone namnen bevarat sig af det under konung Valdemars regering stiftade »Helgeandshuset», af »De spetelskes hospital» och af »S:t Görans hospital», anlagdt af Magnns Ladulås år 1288 på nuvarande Johannes kyrkogård. För öfrigt torde vård om fattiga ha öfvats af kyrkan och särskildt klostren. Sedan Gustaf I genom reformationen fräntagit dessa deras rikedomar, upplät han gråmunkeklostret å Riddarholmen till allmänt hospital, där de fattiga och sjuka blefvo underhållna af S:t Klara klostres, Helgeandshusets och andra stiftelsers räntor och inkomster. Detta hospital flyttades på 1550-talet till Danviken; dess föreståndare och de s. k. fribröderna, d. v. s. de »som förde med sig så mycket, att det blef en bättnad en sådan mottaga», erhöilo, under namn af »Danviks skrå», särskilda regler, utfärdade af magistraten. Dess hufvudsakliga inkomster utgjordes af de betydande jordförläningar, tillhopa 99 $\frac{1}{4}$ hemman, anstalten efter hand erhöil af Sveriges konungar.

I enlighet med stadgandet i 1619 års förslag till förordning om städernas administration, att »i hvarje stad skulle inrättas barnhus, dit de, som gingo

och tiggde på gatorna kunde inhäfvas och hållas från kättja och själfsvåld», inrättade Gustaf II Adolf år 1624 ett barn- och tukthus i Stockholm, i hvilket skulle intagas »fattigmans barn, 100 st. man- och kvinnkön, för att reda ull, väfva bomersin, rask, saratt m. m.», men äfven därjämte »skalkar, skökor och bofvar för groft arbete, såsom att bereda läder, såga, mala, skära sten». Denna inrättning, sedermera kallad »allmänna barnhuset», var till en början inhyt i klostret på Riddarholmen, men flyttades snart till en år 1633 skänkt »ödetomt, inemot Rörstrand, emellan sjön och borgarnes tomter», numera kvarteret Barnhuset vid Drottninggatan, där anstalten haft sin lokal till år 1885. Dess existens betryggades dock först år 1637, då Kristinas förmyndare beviljade det åtskilliga privilegier, i första rummet fyrationde-tunnan af tionde-spannmålen i de flesta länen, hvaraf inrättningen nu har en årlig inkomst af nära 50,000 kronor, och hvartill sedermera lagts åtskilliga andra inkomsttitlar såsom sakören, tolagsmedel, förmyndarekammarens öfverloppsmedel, kortstämplingsbeviljning m. m. Sin egentliga förmögenhet har dock barnhuset af testamenten och donationer. För dess förvaltning och nuvarande ställning få vi framdeles tillfälle redogöra. Som af namnet angifves, var inrättningen från början ej blott barn- utan äfven tukthus; år 1667 förlades jämväl dit ett fängelse för tjufvar, som förut varit inhysta å Stockholms slott i ett fängelserum, kalladt Smedjegården. År 1674 utsågos tjänliga rum i barnhusets byggningar, så väl för de fattiga barnen som för fångarne i tukthuset och år 1692 fastställdes, att några medel af barnhuset ej mera finge tagas till tukthusfångarnes underhåll. Men med det fullständiga särskiljandet tyckes hafva anstått, ända tills ett rasp- och spinnhus inrättats i en härför år 1724 inköpt egendom å Långholmen.

Dessa båda inrättningar, Danvikens hospital och allmänna barnhuset, voro Stockholms enda fattigvårdsanstalter ända till inrättandet af församlingarnas fattighus vid midten af 1700-talet, och af öppen fattigvård fanns ej amman än utdelningarna från den af politiekollegium förvaltade s. k. husfattigkassan, hvars tillflöden utgjordes af, utom testamenten och donationer, räntor och arrenden från några gårdar, en viss ringa procent af bouppteckningar och testamenten, burskapsfattigpenningar, sakören, afgifter af komedianter, arbetssepenningar vid tullarna, m. m.

Af välgörenhetsanstalter funnos före nämnda tidpunkt endast tre, samtliga hospital för orkeslösa af kvinnökönet, nämligen drottningens hospital eller det s. k. Drottninghuset, tillkommet på grund af drottning Ulrika Eleonora d. ä:s donationer år 1686, borgerskapets änkhus, stiftadt 1724, samt Soopska fattighuset, upprättadt genom grefvinnan Anna Maria Soops testamente 1734 för tolf behöfvande kvinnor, som varit i familjens tjänst.

I den mån dels lmfvudstadens folkmängd växte, dels medvetandet stärktes om samhällets förpliktelse mot dem, som genom ålder och sjukdom äro oförmögna att försörja sig själfva, visade sig dessa karga fattigvårds- och

välgörehhetsinrättningar alltför otillräckliga. Det dröjde ej heller länge efter afslutandet af Karl XII:s krig, förrän »upplysningstidelvarvet» tog itu med denna fråga. I bref den 24 februari 1734 till Stockholms stads konsistorium föreslog brand- och politie-kommissionen inrättande af fattighus vid samtliga församlingar i Stockholm, och sedan år 1737 allmosehjonens antal beräknats till 930, skedde fördelningen af detta tal på stadens då befintliga 7 territoriella församlingar, af hvilka Staden mellan broarna fick på sig indeladt det största antalet eller 300 samt Kungsholmen det minsta eller 24. Detta beslut verkställdes af församlingarna under de följande åren. Längst torde det hafva dröjt för Staden mellan broarna, som för härbergerandet af sina 300 fattiga först år 1751 af källarmästaren Vallentin Sabbath inköpte den ännu Sabbatsberg benämnda egendom, där nu alla de norra församlingarnas fattighus samlats. Sedan den gamla Olai församling, under namn af Adolf Fredriks, skilts från Klara, erhöll den år 1793 sitt eget fattighus med plats för 70 fattiga.

Till bestridande af de med fattighusen förenade utgifter, i den mån dessa ej betäcktes af enskilda donationer, frivilliga gåfvor samt af kollektor, klockare-leveranser och stamboksmedel, som för detta ändamål afstodos af husfattigkassan, åtog sig församlingarnas husägare en extra afgift, i allmänhet uppgående till dubbla brandvaktsafgiften, i några församlingar snart dock reducerad till enkla.

Att inrättandet af fattighusen i Stockholm utgjort en för sin tid epokgörande förbättring i fattigvården, torde ej kunna dragas i tvifvelsmål. Härigenom sattes väl tillgången på anstalter af detta slag i ett något så när rimligt förhållande till antalet af de fattiga, för hvilka de voro afsedda, om det ock icke dröjde längre än till 1796, förrän öfverståhållaren, som i skrifvelse förut samma år till kungl. maj:t uppgifvit antalet orkeslösa i Stockholm till 1,779, i skrifvelse till Stockholms konsistorium uppmanade till utvidgning af fattighusen. I alla händelser afsågo dock dessa anstalter intet mer än att lindra redan för handen varande nöd bland de orkeslösa. Tanken att samhället både kunde och borde vidtaga åtgärder för förekommande af nöden och i allmänhet för afvändandet af de djupare missförhållanden, hvarpå denna grundar sig, tillhör vårt århundrade.

Några inrättningar, innebärande ett förebud till en stundande förändring i uppfattning, sågo dock dagen redan under 1700-talet, nämligen dels två kommunala fattigvårdsanstalter, dels några enskilda välgörehhetsinrättningar.

Den 20 april 1773 öppnades det södra frivilliga arbetshuset, i hvilket fattiga lämnades tillfälle att genom arbete, förnämligast spånad och strumpstickning, förtjäna sitt uppehälle. Materialier och verktyg, anskaffade genom lån af offentliga medel, tillhandahöllos af den af 1 magistratsperson, 1 ståndsperson och 4 borgare bestående arbetshusdirektionen. Under sitt

första arbetsår gaf inrättningen arbete åt 847 personer, af hvilka 169 arbetade inom och de öfriga utom hus. Rikliga gåfvor inflöto, och till en början gick anstalten förträffligt, men lämnade inom kort ett mindre godt resultat.

Emellertid manade försöket till efterföljd, och den 1 november 1797 öppnades jämväl å Norrmalm ett arbetshus, som upprättades af Jakobs och Johannes församlingar och ännu är i verksamhet.

Vid århundradets midt stiftades på enskildt initiativ två välgörenhetsanstalter, som slå in på en alldeles ny väg och kunna betraktas såsom tidiga förelöpare till senare tiders sträfvan den att genom åtgärder för det uppväxande släktet förebygga armod. År 1747 började komministern i Ladugårdslands församling Peter Murbeck jämte några meningsfränder insamling af medel för lindrande af nöden bland Stockholms fattiga, hvilka medel efter få år användes till en uppfostringsanstalt för flickor, hvilken ännu bär Murbecks namn, och 6 år senare stiftade frimurareorden det i större skala anlagda barnhus, som mellan åren 1756 och 1867 haft sin lokal vid Malm-torgsgatan, ända tills det sistnämnda år flyttades till egendomen Kristineberg å Kungsholmen. I detta sammanhang bör omnämnas, att sällskapet Pro Patria år 1777 började draga vård om en del af de barn, som blifvit födda af fattiga kvinnor, förlösta på sällskapets barnbördshus. Sedermera öfvergick sällskapet till utackorderingssystemet.

Epoken har äfven att uppvisa stiftandet af två hospital för orkeslösa, båda för män, nämligen borgerskapets gubbbus med kungl. reglemente af 1788 och Timmermansordens hospital stiftadt 1796 för sådana, som i krig eller under bygande blifvit skadade.

Det nya århundradets fattigvårdshistoria börjades med stiftandet af en originell anstalt, som dock ej blef långvarig, den s. k. »Gustafs inrättning till understöd för Stockholms stads fattiga arbetare». Den öppnades den 17 februari 1800, sedan dess direktion uppgjort förteckningar å alla dem, som till ett antal af cirka 5,000 hushåll eller 12,000 personer, ansågos böra komma i åtnjutande af inrättningens förmåner, hvilka bestodo i att hvarje sådant hushåll, efter att hafva mottagit en s. k. upphandlingsbok, ägde att å de i böckerna anvisade ställen köpa mjöl, sill och ved till nedsatta pris, men endast mot kontant betalning och mot anteckning i boken, hvari fanns angifvet det kvantum, hushållet på sådana villkor fick köpa under året.

Senare hälften af 1700-talet röjer äfven sitt vaknande intresse för de fattigas vård genom ett i förhållande till äldre tider storartadt donerande af fonder för välgörande ändamål. Under det att endast ett ringa fåtal fonder datera sig från tiden före 1750, hafva vi från tiden mellan 1750 och 1800 att anteckna inemot ett åttiotal donationer med varm hand eller genom testamenten.

Att man dock trots allt som åtgjorts till fattigvårdens förbättrande ej var nöjd, utan tvärtom hade i sikte mera vidtomfattande åtgärder, förmärkes

bl. a. af åtskilliga skrivelser från öfverståhållaren dels till kungl. maj:t dels till konsistorium. Än talas om inrättande af arbetshus vare sig för kronans räkning eller i sammanhang med fattighusen, än föreslås, att hvarje församling borde utse personer, som ej blott skulle föra listor öfver de fattiga utan äfven bland dem fördela inflytande almosor och förvalta donationer.

På öfverståhållarens förslag tillsatte kungl. maj:t den 21 maj 1805 en kommitté, som afgaf betänkande 1807, hvaruppå redan den 12 augusti samma år följde en kungl. stadga om en allmän fattigvårdsinrättning i Stockholm. Denna stadga blef af kort varaktighet, men är anmärkningsvärd därigenom, att den sökte med ett slag lösa den administrativa svårighet, som uppkommit därigenom, att i och med inrättandet af fattighus församlingarna i fattigvårdshänseende kommit att utgöra skilda kommuner. I stället för denna decentralisation införde nu 1807 års stadga fullständig centralisation, i det den gjorde hufvudstaden i fattigvårdshänseende till *en* kommun under en direktion och en aflönad öfverdirektör med kungl. fullmakt. Att kungl. maj:t kände sig oviss, huru detta experiment skulle lyckas, bevisas däraf, att stadgan promulgerades att gälla endast i tre år.

Under de följande åren t. o. m. 1813 utkommo flere kungl. bref angående fattigvården i Stockholm, för hvilka utrymmet ej tillåter oss i detalj redogöra, men genom hvilka, då centralisationsförsöket rönt för starkt motstånd inom församlingarna, fastställdes en ny ordning, stadfästad genom det sista af breffven, den 8 december 1813.

Genom denna lagstiftning sökte man finna en medelväg mellan de båda principerna: centralisation och de territoriella församlingarnas själfstyrelse. Den invecklade och tunga förvaltningsmekanism, som för detta ändamål åstadkoms, är väl af stort intresse för den, som vill studera vårt samhällslifs historia, men har för vårt ämne numera ingen praktisk betydelse. Endast så mycket kan i förbigående nämnas, att den hufvudsakliga fattigvårdsförvaltningen så väl inom som utom fattighusen tillkom dessas direktioner, under det för den centrala förvaltningen funnos »Comiterade för Fattigvårdsärenden», »Deputerade för Allmänna Fattigvårdsafgiftens bestämmande» en »Fattig-Cassæ-Direktion» m. fl. myndigheter.

Genom de svårigheter, som vållades härigenom i afseende så väl å administrationen som ekonomien, hindrades utfinnandet af reformer, till hvilka ansatser visst ej fattades, utan som tvärtom i skrivelser från den tiden betecknas som högst önskliga. Af nya anstalter ha vi sålunda endast en att anteckna under perioden, nämligen prins Karls uppfostringsanstalt för fattiga och värlösa barn, till hvars grundande inbjudning år 1830 utfärdades af dåvarande pastor primarius J. O. Wallin och underståhållaren Olof af Wannqvist vid jubelfesten till firande af kristendomens 1000-åriga förkunande i Sverige, hvilken inbjudning börjar med följande, för tiden karakteristiska ord: »Ett nytt fält öppnar sig för välgöreheten — ett fält, som, besådt af

människokärlekens och medborgerlighetens förenade händer, skall under Försynens milda hägn bära en rik och välsignad gröda.» Från början var anstalten ett vanligt barnhem af samma slag som de båda, hvilka, såsom ofvan antydts, förut funnos i Stockholm. Huru den sedermera ombildats till en inrättning efter moderna grundsatser, få vi längre ned tillfälle beskrifva.

I den olämpliga ordning för fattigvården, som varit gällande allt sedan 1813, gjordes en väsentlig förbättring genom utfärdandet af den utaf en år 1837 tillsatt andra fattigvårdskommitté utarbetade nåd. stadgan angående fattigvården i Stockholms stad af den 1 april 1843.

Genom denna ganska patriarkaliska förordning togs ett stort steg i riktning mot centralisation i förvaltningen. Som öfverstyrelse för stadens fattigvård inrättades en stadsnämnd, bestående af öfverståthållaren som ordförande och 24 ledamöter, af hvilka de 8 territoriella församlingarna utsågo hvar sina två. Stadsnämnden sönderföll i två afdelningar, den ena för ordningsmål och den andra för fattigvårdsmål. Hvarje församling hade sin församlingsnämnd, uppdelad i motsvarande afdelningar, af hvilka den för fattigvårdsmål utgjordes af församlingens fattighusdirektion. Afdelningen för ordningsmål åter var ett slags sedlighetspolis, hvars medlemmar, hvar och en inom den krets af församlingen, som blifvit honom tilldelad, hade att vaka öfver »ordning, snygghet, hälsotillstånd, dryckenskap, oenig sammanlefnad äkta makar emellan, försunmad barnvård m. m.» (kommittén hade här tillagt orden »särdeles hos de arbetande klasserna», hvilka ord uteslötos ur författningen). I händelse ledamot fann skäl till anmärkning, hade han att, efter föregående varning, göra anmälan hos öfverståthållareämbetet, kyrkoherden eller församlingsnämnden. Förhållandet mellan stadsnämnden och församlingsnämnderna är ej närmare bestämdt i författningen. Att märka är, att tidens torftiga folkskoleväsende och knapphändiga sjukvård ännu ansågos ingå i fattigvården och böra bestridas af dess medel. Dessa medel beviljades fortfarande af de församlingsvis utsedde »Deputerade för allmänna fattigvårdsafgiftens bestämmande», hvilkas funktion dock år 1847 öfverflyttades på den genom kungl. förordningen om sockenstämmor i Stockholm inrättade, af 60 personer bestående nämnd, som hade att sammanjämka stridiga beslut sockenstämmorna emellan.

Den bättre ordning i förvaltningen, som blifvit införd genom 1843 års stadga, visade snart sin frukt i uppspirandet af nya fattigvårdsanstalter. Först kom öfvertagandet 1851 af den utaf prins Karls uppfostringsanstalt påbörjade särskilda inrättning för vanartiga gossar, hvilken nämnda anstalt af bristande medel ej själf kunde upprätthålla. Härigenom fick kommunen sin första uppfostringsinrättning, som ännu, ehuru nyligen omorganiserad, är i verksamhet. Samtidigt synes af församlingarna utdelad barnuppfostringshjälp hafva uppgått till vida högre belopp än förut. Därefter kom turen till de länge omordade arbets- och försörjningsinrättningarna. Till en sådan

ombildades först det ofvan omtalade södra frivilliga arbetshuset. Den nya inrättningen fick sitt reglemente fastställt af kungl. maj:t den 16 mars 1855. En liknande anstalt inrättades för de norra församlingarna den 1 oktober 1860 å en för detta ändamål af allmänna barnhuset inköpt tomt å Kungsholmen, kallad »Grubbens gärde», hvilket namn anstalten ännu i dagligt tal bär. En militärförsörjningsanstalt öppnades 1852, men sammanslogs snart med »Grubbens gärde».

Ändtligen hade man alltså lyckats lösa de mest brännande af de till den offentliga fattigvården hörande frågor, som så länge hållits tillbaka af den allt förlamande decentralisationen. Därigenom hade emellertid utgifterna sprungit upp till en förut ej anad höjd. Från det att stadens allmänna fattigvårdsbevilling år 1845 utgjort 33,320 rdr. 6 sk. 11 rst. b:o, uppgick densamma för år 1860 till 295,011 rdr. 12 öre rmt., alltså nära nog sexdubbla beloppet. Men så anser sig också öfverståhållaren i sin femårsberättelse för åren 1856—1860 kunna hänvisa på tillräckliga fattigvårdsanstalter och nästan utrotadt bettleri. Den tid var dock icke långt aflägsen, då de nu vidtagna anordningarna skulle visa sig allt utom tillfyllestgörande.

Äfven i afseende på inrättandet af nya välgörenhetsanstalter står 1850-talet högt, ity att sommaren 1851 Stockholms diakonissanstalt började sin verksamhet; härjämte hafva vi att anteckna Malmqvistska barnuppfostringsinrättningen, samt Stockholms första barnkrubba, å Kungsholmen, båda öppnade 1854, m. fl. Dock, dessa anstalter tillhöra så mycket vår tid, att denna korta historiska öfersikt ej är rätta platsen för deras beskrivande, utan få vi framdeles återkomma till dem.

År 1862 den 23 maj erhöil Stockholm sin nya kommunalförordning, hvarigenom i fråga om fattigvården bland annat fullständig centralisation infördes i förvaltningen. Fattigvården är sedan dess en stadens gemensamma angelägenhet. Fattigvårdsstyrelser inom de särskilda församlingarna finnas väl ännu, men dessa äro endast delegationer af den för hela staden gemensamma fattigvårdsnämnden. Den sålunda antagna organisationen är i sina hufvuddrag den ännu bestående, och öfvergå vi därför till en utförligare skildring af densamma.

Den kommunala fattigvården.

Öfverstyrelsen för stadens fattigvård tillkommer, såsom redan antydt, den af 16 utaf stadsfullmäktige utsedda ledamöter bestående *fattigvårdsnämnden*, som inom sig väljer ordförande, och för hvilken på förslag af stadsfullmäktige instruktion fastställles af kungl. maj:t. Dess första ännu gällande instruktion är af den 4 mars 1864. Enligt densamma äger fattigvårdsnämnden att ordna och besörja den allmänna fattigvården jämte den därmed förenade tillsynen öfver sedlighet och ordning samt att meddela

här af påkallade föreskrifter, hvarvid nämnden har att tillämpa bestämmelserna i den för hela riket gällande fattigvårdsstadgan af den 9 juni 1871.

Nämnden förvaltar samtliga stadens fattigvårdsmedel, så väl dem, som för alltid blifvit därtill anslagna, som dem, hvilka stadsfullmäktige årligen anvisa. Det tillkommer alltså fattigvårdsnämnden att årligen uppgöra och till stadsfullmäktige inkomma med förslag till den allmänna fattigvårdens utgifts- och inkomststat, att på rekvisition af de nämnden underlydande styrelser, hvilka det omedelbara handhafvandet af fattigvården åligger, till dem utanordna de härför erforderliga medel samt att af dem mottaga redovisning. Själf utdelar fattigvårdsnämnden endast undantagsvis understöd, såsom åt främmande kommun tillhörande understödstagare. Äfvenledes beviljar nämnden medel för intagning å asyl eller idiotanstalt af medellös, som fyllt 15 år.

Nämnden fastställer instruktioner för sina egna tjänstemän, ofvan berörda styrelser samt deras tjänstemän. Nämnden utser sina egna tjänstemän och ledamöterna i styrelserna, hvaremot dessas tjänstemän utses af styrelserna.

Sedan den 1 maj 1895 föres hos nämnden register öfver allmänna fattigvårdens understödstagare. Detta utgöres dels af ett s. k. lappregister, dels af särskilda personalhandlingar med understödsuppgifter och afskrifter af prästbetyg. Hvarje personalhandling afser hel familj, om understödstagaren tillhör sådan. Här samlas alltså år från år alla officiella upplysningar om hvarje särskild understödstagare, hvaremot några data, vunna genom mera privat kännedom om understödstagaren, icke införas. Angående anledningen till obeståndet intagas endast de upplysningar, som vinnas af läkare- och rotemansbetyg. Personalhandlingarna äro indelade i tre serier nämligen: n:r 1—50,000, omfattande mottagare af barnavårdsunderstöd, n:r 50,001—100,000, omfattande dem, hvilka åtnjuta öppen fattigvård, som ej faller inom nyssnämnda grupp, samt n:r 100,001 och därefter, omfattande dem som intagits å annan anstalt än för barnavård. Den 30 april 1897 upptogo dessa serier resp. 4,104, 6,959 och 4,817, eller tillhopa 15,880 understödstagare, hvarvid dock bör observeras, att familj kan vara införd å flere serier än en. Utom de nämnda äro i lappregistret införda sådana, som åtnjutit barnavårdsunderstöd under tiden 1 januari 1890—30 april 1895.

Hos nämnden skall med ledning af från samtliga välgörenhetsinrättningar i hufvudstaden inkommande förteckningar på understödstagare föras liggare, ur hvilken enhvar äger undfå bevis, om och till huru stort belopp understöd af honom åtnjutes.

För utförande af nu antydda ganska omfångsrika arbeten har fattigvårdsnämnden ett kansli, bestående af en sekreterare, en redogörare, en kanslist och en ombudsman, hvilken sistnämnde äger väcka ersättningstalan mot främmande kommun för understöd till någon, som i densamma har hemortsrätt.

Att granska så väl nämndens som underlydande styrelser förvaltning, för de sistnämnda jämväl i hvad afser församlingarnas enskilda fattigvård tillhöriga medel, utse stadsfullmäktige årligen 9 revisorer.

De i det föregående omnämnda, under fattigvårdsnämnden lydande *styrelser* utgöras, hvad den öppna fattigvården beträffar, af de 8 territoriella församlingarnas fattigvårdsstyrelser och, i fråga om fattigvården inom inrättningar, af dessas styrelser. Dessa inrättningar äro: 1) Sabbatsbergs fattighus, 2) Södermalms fattighus, 3) allmänna försörjningsinrättningen, 4) arbetsinrättningen, 5) och 6) två uppfostringsanstalter, den ena för gossar, den andra för flickor, 7) barnhem, för närvarande endast ett, för flickor, samt 8) asylen för fattiga barnaföderskor, tillhörande främmande kommuner. Dessutom lyda under nämnden en utackorderingsbyrå och en ordningsbyrå. För samtliga dessas organisation och befogenheter få vi tillfälle redogöra under den detaljerade skildring af stadens fattigvård, till hvilken vi nu öfvergå.

För vinnande af öfversikt öfver densamma torde vara lämpligast följa den indelning, som, efter hvad nyss nämndes, ligger till grund för det hos fattigvårdsnämnden förda registret öfver understödstagare. Vi uppdelar alltså den allmänna fattigvården i följande 3 hufvudgrupper: 1) barnavård, 2) vård genom intagning å annan anstalt än för barnavård, samt 3) den öppna fattigvården, under hvilken sistnämnda afdelning de öfriga dock måste i någon mån vidröras. Såsom en fjärde afdelning tillkomma några åtgärder af mera extra natur.

* * *

Ordnandet af den kommunen åliggande *barnavård* har fattigvårdsnämnden enligt medgifvande i sin instruktion uppdragit åt särskilda *delegerade*, två till antalet, hvilkas befattningar till en början bestriddes i tur af nämndens samtliga ledamöter, men af hvilka, för vinnande af kontinuitet, den ena numera är ständigt. Delegerades första, ännu gällande instruktion är af den 1 november 1871.

För meddelande af barnavård äga delegerade anlita följande utvägar. Därest de finna omständigheterna föranleda, att kommunen helt bör åtaga sig vården om barn, kan denna besörjas på något af följande sätt: genom inlösnings å allmänna barnhuset, intagning å barnhem, remittering till utackorderingsbyrån, hänvisning till åkerbrukskolonien vid Hall, eller genom intagning å uppfostringsanstalt. Men har barnet föräldrar eller annan vårdare, kunna delegerade, där de så finna skäligt, bevilja barnavårdsunderstöd. Vi börja med en skildring af den förra hufvudgruppen.

Barn under 6 år inlösas i regel å allmänna barnhuset.

Såsom framgår af den historiska öfversikten är *allmänna barnhuset* icke någon kommunens anstalt. Men den är ej heller någon enskild välgörenhets-

inrättning i vanlig mening. Sammanhanget fordrar emellertid att här lämna en redogörelse för dess verksamhet.

Från början var barnhuset ett barnhem i vanlig mening, där barnen erhöles vård och undervisning. Numera är det en utackorderingsanstalt i stor skala. Barnen utackorderas med första till fosterföräldrar, helst på landet, och stanna inom själfva anstalten endast tills sådan plats hinner åt dem anskaffas, i medeltal för 1895 145 dagar.

Mot viss afgift, som för hvarje år af direktionen bestämmes, få barn under 6 års ålder inlösas å barnhuset antingen af Stockholms fattigvårdsnämnd (efter beslut af dess delegerade) eller af enskilda, hvarefter barnhuset åtager sig barnets fulla vård, tills det fyllt 14 år. Fattigvårdsnämnden får inlösa så väl äkta som oäkta barn af Stockholms kommun tillhörande föräldrar; afgiften utgör i detta fall för närvarande 250 kronor. På ansökan af enskilda mottagas endast oäkta barn mot en för närvarande till 400 kronor fastställd afgift, som dock för ogifta mödrars i Stockholm födda barn får nedsättas till lägst hälften, ehuru endast »under särdeles ömmande omständigheter och under sträng kontroll mot missbruk». Om utrymmet tillåter, mottagas så väl äkta som oäkta barn under 6 år provisoriskt mot dagafgift. För sådana s. k. »extra barn» skall borgen ställas så väl för betalningen som för återtagandet. Barn, som fyllt 6 år, kan jämväl mottagas provisoriskt, men detta endast antingen, om fara är för barnets lif, på tillåtelse af barnhusets öfverläkare, eller, om barnet saknar vård, efter remiss från poliskammaren.

För vård af inlösta späda barn antager barnhuset ammor, som i lön erhålla, jämte husrum, mat och beklädnad, så stor afföning, att densamma efter 8 månaders tjänstgöring väl räcker till den afgift af 100 kronor, som är bestämd för antagande af ammans barn till barnhusbarn.

Barnhuset har stått under olika förvaltningar. Från början stod det under ett enskildt »bolag», sedan under skilda myndigheter, såsom öfverståthållaren med antingen borgmästare och råd eller en särskild direktion, ämbetskollegium, serafimerordensgillet o. a. Sedan 1812 besörjes förvaltningen af en kungl. direktion, hvars ledamöter utgöras af öfverståthållaren eller (vanligen) underståthållaren såsom ordförande, polismästaren samt 6 af kungl. maj:t förordnade ledamöter, af hvilka en ledamot i Stockholms konsistorium.

Vid slutet af år 1895 utgjorde hela antalet af de genom barnhusets försorg vårdade barnen 3,791, af hvilka inomhus 199 ordinarie och 33 »extra», utackorderade i Stockholm 667 och å landsbygden 2,892. För utackorderadt barn betalar barnhuset för närvarande under dess första, andra och tredje lefnadsår resp. 100, 72 och 50 kronor samt därefter 40 kronor årligen, hvartill dock komma fri läkarevård samt en del extra förmåner, bl. a. en omgång kläder åt barnet hvart femte år. Barnhusets tillgångar utöfver skulderna utgjorde den 31 december 1895 4,414,326 kronor 52 öre, däraf fastig-

heter 2,332,508 kronor 18 öre. Dess inkomster under året uppgingo till 445,603 kronor 6 öre, däraf lösen för inköpta barn 98,525 kronor 68 öre och räntor å samladt kapital 105,208 kronor 12 öre. Resp. kostnaden för de utackorderade och de inom anstalten vårdade barnen är naturligen svår att beräkna, då många utgiftsposter äro gemensamma. Efter den härför antagna beräkningsgrunden af $\frac{15}{16}$ på de förra och $\frac{1}{16}$ på de senare erhålles för de utackorderade en kostnad af 253,889 kronor 16 öre eller med ett medeltal af 3,487 barn en genomsnittskostnad af 72 kronor 81 öre per år, och för de inom anstalten vårdade en kostnad af 139,015 kronor 52 öre eller med ett medeltal af 224 barn en genomsnittskostnad af 620 kronor 61 öre per år. I dessa summor ingå dock ej någon ränta för det i fastigheten nedlagda kapital.

De utackorderade barnens vård kontrolleras genom inspektörer, 1 för Stockholm och 1 för landsorten, af hvilka den förre under år 1895 inspekterade 848 barn och den senare under samma år verkställde 807 besök.

År 1885 flyttades barnhuset från sin gamla lokal vid Drottninggatan till ny, för en kostnad af, inkl. tomten, 1,871,368 kronor 39 öre uppförd byggnad, Norrtullsgatan n:r 14. Angående denna efter korridorsystemet anordnade mönsterbyggnad hänvisas till näst föregående afdelning i detta arbete (sid. 566 o. följ.).

Fattigvårdsnämndens delegerade kunna jämväl, där för inlösen af ogifta, mindre bemedlade mödrars i Stockholm födda barn erbjudes någon del af den stadgade afgiften, bevilja fyllnaden däri af fattigvårdens medel.

I fråga om *barn öfver 6 år* skiljes numera på vanartiga och icke vanartiga.

I afseende å vården af *icke vanartiga* har Stockholms kommun en tid vacklat mellan barnhems- och utackorderingsprinciperna. År 1882 fastställdes reglemente för *barnhem* i Stockholm och inrättades ett sådant för flickor 1883 (n:r 1) och ett för gossar 1885 (n:r 2). De ställdes under gemensam styrelse. I hvarje barnhem är enligt reglementet högsta antalet barn 30, hvilken siffra dock något öfverskridits. Intet barn må intagas, som fyllt 15 år, eller kvarstanna efter konfirmationen. Hvarje barnhem förestås af en föreståndare eller föreståndarinna, som undervisar i slöjd och trädgårds-skötsel; öfrig undervisning åtnjutes i folkskolan. Underhållskostnaden under år 1895 utgjorde — ränta å inventarietvärdet oräknad — för flickorna 10,315 kronor 26 öre eller i medeltal 321 kronor 17 öre, och för gossarna 10,408 kronor 22 öre eller i medeltal 322 kronor 9 öre.

Af nyssberörda reglementes ordalydelse framgår, att man tänkt sig fortsätta på den sålunda inslagna vägen och inrätta flere små barnhem. Emellertid började röster höjas för *utackorderingssystemet*, såsom varande ej blott billigare utan äfven lämpligare för barnen, som, uppväxande i goda hem under förhållanden mera öfverensstämmande med deras blifvande lif, bättre skulle danas för detsamma än i »inrättningarnas» enkom tillskapade värld.

Sedan år 1889 inom fattigvårdsnämnden väckts förslag om vidtagande af bättre åtgärder för kontrollen å de utackorderades vård än de dittills anlidade, och frågan härom hänskjutits till utredning af några af nämndens ledamöter, inkommo dessa med ett mera omfattande förslag rörande organisationen af utackorderingsväsendet. I öfverensstämmelse med detta förslag tillsattes 1891 en utackorderingsbyrå, för hvilken instruktion utfärdades den 19 december 1892.

Utackorderingsbyrån, hvars styrelse består af 3 ledamöter, hvilka fattigvårdsnämnden inom sig utser, har till ändamål att, företrädesvis å landsbygden, utackordera de barn, som af delegerade för barnavård remitteras till byrån, och att åt enhvar, som sådant önskar, lämna anvisning å personer, lämpliga att emottaga barn till vård och uppfostran, samt att, i den mån sådant kan ske, utöfva tillsyn å barnens vård. I förening med byrån finnes ett litet, i fattigvårdsnämndens egen lokal inrymdt barnhem för inhysande af barnen, tills plats hinner åt dem anskaffas. Af styrelsen tillsätts en föreståndare för byrån, som ombesörjer utackorderingen, och en föreståndarinna för barnhemmet, hvilken det därjämte åligger att biträda vid tillsynen öfver de i hufvudstaden utackorderade barnens vård.

Antalet af byrån under år 1895 omhänderhafda barn utgjorde 399, af hvilka intagna å idiotanstalt 17, å Eugeniahemmet 7 och å enskild uppfostringsanstalt 42 samt utackorderade 333. Byråns utgifter under året belöpte sig till 33,534 kronor 33 öre. Bortser man från de till förstnämnda båda kategorier hörande 24 barnen, för hvilka betingades afgifter om 200 à 300 kronor, men fördelas samtliga återstående kostnader, inkl. de för alla barnen gemensamma, till 3,085 kronor 43 öre uppgående förvaltningskostnaderna, på de återstående 375 barnen, blir medelkostnaden för dessa för året 81 kronor 10 öre.

Ännu ett steg i riktning mot utackorderingssystemet har helt nyligen tagits, i det fattigvårdsnämnden beslutat, att barnhemmet för gossar skall stängas den 1 juli 1897. Barnen ha redan börjat utackorderas eller i några fall återlämnas till sina föräldrar.

I fråga om vården af icke vanartiga barn är Stockholm alltså på väg att helt öfvergå till utackorderingssystemet. En sådan reform har ock kraftigt förordats af fattigvårdsrevisorerna under flere år, därvid de särskildt framhållit den stora skillnaden i kostnader mellan barns vårdande å barnhem och genom utackordering. Man jämföre de ofvan i detta afseende meddelade siffror från allmänna barnhuset, barnhemmen och utackorderingsbyrån. Den enda art af kommunala barnhem, som numera förordas, är ett sådant som det lilla, till utackorderingsbyrån hörande; för utackorderingens rationella ordnande skulle ett sådant alltid vara nödvändigt, ej blott för barnens inhysande, tills lämpligt fosterhem hinner åt dem anskaffas, utan äfven för särskiljande af de vanartiga, som ej lämpligen kunna utackorderas.

I afseende å kontrollen af de utackorderades vård innehöll det ofvan berörda, inom fattigvårdsnämnden utarbetade betänkandet åtskilliga förslag till ändring i det rådande systemet, hvori man fann stora brister. Hvad inspektionen i hufvudstaden beträffar, ha dessa blifvit väsentligen afhjälpta. Allt sedan 1878 års ingång har denna inspektion, liksom uppsikten å alla som åtnjuta fattigvård, ålegat rotemännen. I enlighet med nämnda förslag träffades redan 1890 aftal med diakonissanstaltens styrelse, att den för rotemännens biträdande i detta afseende skulle ställa till fattigvårdsnämndens förfogande 8 diakonissor, nämligen 2 för Katarina församling, 1 för Klara och Nikolai församlingar gemensamt och en för hvar och en af de öfriga församlingarna. Af dessa s. k. församlingsdiakonissor äro nu 5 anställda.

Inspektionen på landsbygden åter har alltsedan 1873 på grund af aftal med allmänna barnhusets direktion verkstälts af den för barnhusets räkning anställde inspektören. Då denne årligen medhann inspektionen af endast ett fåtal af de utackorderade barnen, inledde fattigvårdsnämnden underhandlingar med sagda direktion om åstadkommande af en mera verksam kontroll, men af ekonomiska skäl har ännu intet kunnat uträttas.

Äfven i fråga om lagstiftning angående ordnande af fosterbarnsväsendet i det hela togs 1890 initiativ af så väl fattig- som hälsovårdsnämnden. Nämnderna, som funno, att de ifrågasatta reformerna hvarken borde eller kunde inskränkas till hufvudstaden, utan fastmer borde omfatta ej blott samtliga städer utan äfven landsbygden, afläto en skrivelse i ämnet till kungl. maj:t, på grund hvaraf kungl. maj:t tillsatte en kommitté, som i januari 1897 aflämnat betänkande med förslag till förordning om skydd för fosterbarn.

I afseende å *vanartiga barn* skiljes numera mellan de i mindre grad vanartade och de med gröfre vanart beträdda. För gossar af sistnämnda kategori anlitas den för hela riket gemensamma, på enskildt initiativ (af föreningen till minne af konung Oscar I och drottning Josefina) anlagda *åkerbrukskolonien vid Hall*, hvarest enligt det af kungl. maj:t fastställda reglementet skola intagas »gossar mellan 10 och 15 års ålder, hvilka för begångna brottsliga handlingar eller gröfre vanart jämlikt 15 kap. 1 § strafflagen skola i allmän uppfostringsanstalt insättas eller på grund af intyg af polis- eller kommunalmyndighet anses böra i sådan anstalt intagas». Att utrymmet å denna anstalt, som har plats endast för 175 elever, är otillräckligt, är allmänt bekant, men utsikt förefinnes, att ökad utrymme snart skall beredas vare sig genom denna anstalts utvidgning eller genom anläggande af nya. Frågan härom har nämligen, som känt, på grund af riksdagens skrivelse år 1896 af kungl. maj:t hänskjutits till en kommitté.

Beträffande de i mindre grad vanartiga erinra vi om, huru, såsom ofvan omnämnts, staden år 1851 öfvertog den af prins Karls uppfostringsanstalt anlagda särskilda inrättning för vanartiga gossar. En liknande inrättning för flickor öppnades år 1870. Under de första åren af sin verksamhet stod

den under diakonissanstaltens ledning. Emellertid ha i dessa anstalter intagits många barn, som ej egentligen kunnat sägas vara vanartiga. Uttrycket vanvårdade skulle möjligen kunna passa på alla.

Uppfostringsanstalten för flickor är ännu kvar i oförändradt skick, i sin gamla lokal Barnängs tvärgata nr 7 B. Flickorna erhålla inom anstalten, i motsats till hvad förhållandet är i barnhemmen, fullständig undervisning jämväl i folkskolans ämnen, hvarför anstaltens föreståndarinna har vid sin sida de härför nödiga lärarekrafterna. Inga flickor intagas yngre än 7 eller äldre än 14 år. Vid slutet af år 1895 funnos i anstalten intagna 77 flickor. Medeltalet under året var 49. Kostnaden uppgick till 20,922 kronor 89 öre, eller i medeltal 337 kronor 59 öre för hvarje flicka. Denna anstalt har numera sin egen styrelse.

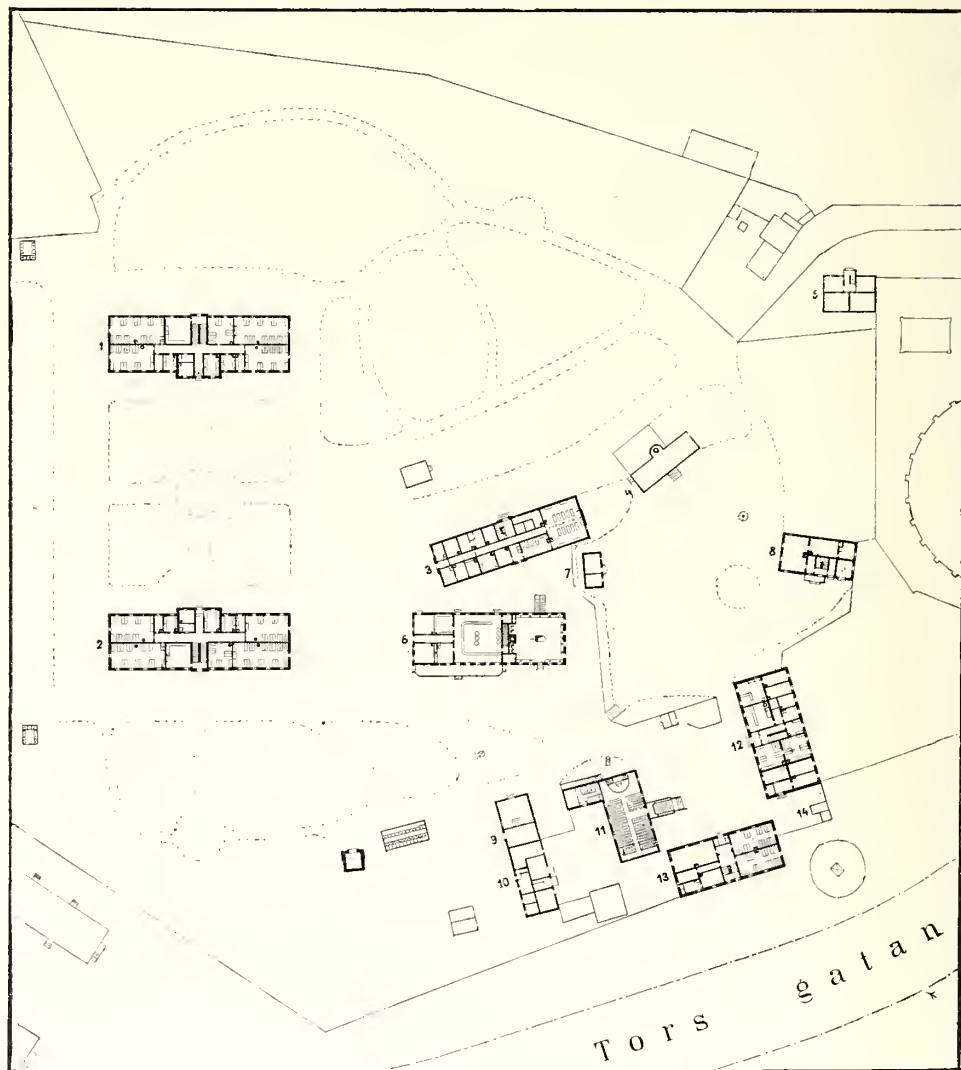
Uppfostringsanstalten för gossar åter har under år 1896 undergått en fullständig omorganisation, i det, sedan alla icke vanartiga blifvit utackorderade eller återlämnade till sina föräldrar, de återstående blifvit flyttade till den för detta ändamål för ett pris af 55,000 kronor inköpta egendomen Skrubba i Brännkyrka socken utanför Stockholm, hvarest jämväl torde komma att interneras andra till ifrågavarande kategori hänförliga ynglingar, för hvilkas omländertagande staden hittills saknat lämplig anstalt. Å nämnda egendom har uppförts en logementsbyggnad af sten och utförts reparationsarbeten å förutvarande byggnader för en sammanlagd kostnad af 68,700 kr. Den nya anstalten är afsedd att för närvarande kunna rymma 50 gossar, men att vid behof lätt kunna utvidgas. Anstalten står under en utaf anstaltens styrelse antagen föreståndare, som har ledningen så väl af gårdens och anstaltens från hvarandra noga skilda räkenskaper, som af gossarnes undervisning och uppfostran och bör för detta ändamål dels själf kunna undervisa i något ämne, dels besitta sådan praktisk erfarenhet i landtmannagöromål, att han kan förestå egendomens jordbruk. Undervisningen i öfrigt, densamma som meddelas i folkskolan, besörjes af 2 lärare, antagna af öfverstyrelsen för hufvudstadens folkskolor, som äfven verkställer inspektion öfver undervisningen. Därjämte antingen deltaga gossarne i egendomens eller trädgårdens skötsel eller ock erhålla de undervisning i något yrke, skrädderi, skomakeri, trä- eller metallslöjd, alltefter hvars och ens håg och fallenhet. För detta ändamål äro anställda dels en trädgårdsmästare dels tre yrkeslärare, som ej få drifva yrket för egen räkning, utan endast undervisa gossarne, så att de vid sitt utträde från anstalten själfva kunna förtjäna sitt uppehälle. I händelse så anses nödigt, få gossar kvarstanna vid anstalten äfven efter skedd konfirmation ända till fyllda 18 år. Kostnaderna äro beräknade för 1897 till 21,725 kronor, hvaraf för kosthåll till 50 gossar 5,000 kronor, men hvare ej inberäknats ränta å köpeskilling och byggnadskostnad, hvilken ränta dock till betydlig del bör komma att motsvaras af gårdens afkastning.

Från och med hösten 1897 kommer hufvudstaden att erhålla ännu en anstalt för en viss kategori af vanartiga, nämligen ett s. k. *skolkarehem*. Denna anstalt skulle kunna betraktas som första led i den serie, hvars andra afdelning utgöres af de båda uppfostringsanstalterna, och tredje led af kolonien vid Hall och de därmed analogo inrättningar, som väntas komma att bildas. På framställning af öfverstyrelsen för Stockholms folkskolor har nämligen fattigvårdsnämnden den 7 december 1896 medgifvit, att till sådant ändamål skall få användas den af Stockholms stads barnhem nr 2 förut disponerade lokal, det s. k. Blecktornet, ej långt från Skanstull. I hemmet skola intagas gossar, som antingen på grund af särskild bestämmelse i stadgan angående folkundervisningen i Stockholm böra från föräldrarna eller målsmännen skiljas på grund af dessas tredskande (eller försummelse) att sända barnet till skola, eller utan att ha begått sådana brottsliga handlingar, att de skola i uppfostringsanstalt intagas, dock visa i så hög grad dåligt uppförande, att de böra en tid från skolan skiljas. Hemmet kommer att stå under skolförvaltningens ledning, förmedlad af en särskild styrelse, och förestås af en ordinarie folkskolelärare såsom lärare och föreståndare. Undervisningen och lokalen skola bekostas af skolmedel, barnens vård däremot af allmänna fattigvårdens medel, i den mån nämligen kostnaden för densamma ej kan uttagas af barnens föräldrar, hvilket sällan torde blifva händelsen. Fattigvårdsnämnden har utfäst sig att under viss kontroll bekosta sådan vård för högst 20 barn till ett pris af högst 1 krona om dagen. Understödet utanordnas af delegerade för barnavård. I det ännu på pröfning beroende förslaget till reglemente för hemmet stadgas, att eleverna ej böra sysselsättas med läsning mer än i folkskolan. Den öfriga tiden böra de sysselsättas med praktiskt arbete, förnämligast i stadens nära intill anstalten belägna trädgårdar. Ingen viss tid bestämmes för gosses vistelse i hemmet, utan får detta bero på hans uppförande, hvilket kan pröfvas genom att på försök låta honom vistas i eget hem utan att från anstalten utskrifvas. Gosse, som ej inom ett år visat nöjaktig förbättring, skall dock remitteras till stadens uppfostringsanstalt Skrubba. Sträng internering och träget arbete äro ej blott korrektiven mot den vanart, för hvilken gosse intagits, utan äfven de medel, hvarigenom man söker hindra, att anstalten får något lockande och sålunda motverkar sitt eget ändamål.

* * *

Sedan vi nu genomgått alla de sätt, på hvilka delegerade kunna anordna fullständig vård för barn, återstår att i korthet redogöra för den andra hufvudgruppen af utvägar för meddelande af barnavård: beviljande af *barnavårdsunderstöd* åt barnets föräldrar eller annan dess vårdare. Detta verkställa delegerade genom remiss till vederbörande församlings fattigvårdsstyrelse, hvarvid delegerade böra, »där så lämpligen ske kan, bestämma beskaffenheten

af det barnavårdsunderstöd, som genom fattigvårdsstyrelsen bör meddelas». Säsom allmän grund för bestämmandet af berörda understöd är i instruk-

245. Plan af Sabbatsbergs fattighus.

1. Logementsbyggnad för hjon från Ulrika Eleonora samt Jakobs och Johannes förs.	4. Brunnspaviljong och hälsokälla.	9. Grafkapell och likhus.
2. Logementsbyggnad för hjon från Adolf Fredriks och Hedvig Eleonora förs.	5. Sabbatsbergs brunnslasarett.	10. Stall och vagnshus m. m.
3. F. d. värdshus. nu logementsbyggnad.	6. Köks- och tvättbyggnad, badlokal m. m.	11. Kyrka.
	7. Snickareverkstad.	12. Logementsbyggnad för hjon från Klara förs.
	8. Expeditionsbyggnad m. m.	13. Logementsbyggnad för hjon från Nikolai förs.
		14. Portvaksstuga.

tionen för delegerade stadgdät, att för barn under 1 års ålder beviljas 6 kronor i månaden, för barn mellan 1 och 2 år 4 kronor, mellan 2 och 3 år 3 kronor samt mellan 3 och 15 år 2 kronor. Äfven om delegerade sålunda

bestämt understödets storlek, är fattigvårdsstyrelse berättigad indraga det samma, när den så pröfvar skäligt. I allmänhet bestämma dock delegerade intet i afseende på understödets beskaffenhet eller storlek; remissen innehåller i regeln endast förståndigande för fattigvårdsstyrelsen »att om barnets vård på lämpligaste sätt föranstalta». I afsikt att trygga kommunens ersättningsstalan mot främmande kommun för understöd lämnadt åt person, som har hemortsrätt i den sistnämnda, är särskild föreskrift af fattigvårdsnämnden meddelad, »att vid med anledning af ansökning af sjuk fader eller moder om understöd för sitt barn från delegerade till vederbörande fattigvårdsstyrelse gjord remiss denna skall så affattas, att däraf tydligt framgår, att

A. Lindahl fot. 246. Sabbatsbergs fattighus, logementsbyggnad 1 (se motstående plan).

understödet afser icke blott barnet utan äfven den sjuka eller eljest till arbete oförmögna fadern eller modern.» Angående antalet barn, för hvilka under senare år understöd meddelats, så ock i fråga om totalbeloppet af beviljadt understöd hänvisas till de nedan meddelade statistiska upplysningarna (sid. 611).

* * *

För vård af orkeslösa finnas i Stockholm dels fattighus dels en allmän försörjningsinrättning. Å de förra intagas »sådana, Stockholms kommun tillhörande fattiga, som i följd af ålder (60 år), bräcklighet eller annan fortfarande anledning äro i behof af ständig hjälp». Till den senare hänvisas »sådana fattiga, som i följd af särskilda olycksfall, anhörigas frånfalle eller andra dylika omständigheter äro i behof af hjälp och icke böra å fattighus

intagas». De förra äro således afsedda för invaliditet, den senare för tillfällig oförmåga till arbete. Ofta blir dock vistelsen på försörjningsinrättningen endast en väntetid på intagandet å fattighus. Ännu en skillnad mellan de båda slagen af anstalter består däri, att hjonen å försörjningsinrättningen erhålla full försörjning, men äfven där sysselsättas med arbete, så långt deras krafter medgifva, och ej få aflägsna sig utan tillstånd, under det åtminstone de friska hjonen å fattighusen anses kunna genom något arbete utomhus eller i särskilda arbetssalar inom inrättningen skaffa sig någon förtjänst för att

A. Lindahl fot.

247. Sabbatsbergs fattighus, logement.

därmed fullständiga sitt annars väl knapphändiga kosthåll. Till följd af den större friheten å fattighusen äro dessas platser eftersökta af orkeslösa, under det att försörjningsinrättningen skys af enhvar, som ännu har någon ambition i lifvet. Å båda slagen af anstalter stå hjonen under inseende af en sysselman, som utöfvar den kommunen tillkommande husbonderätt öfver dem.

Som ofvan nämndt hade från början hvarje församling sitt *fattighus*. Sedan centralisation införts i förvaltningen, fördes lätt tanken på fördelen af ett sammansläende af de förut inom de olika församlingarna spridda smärre fattighusen. Detta är nu genomfördt, i det Staden mellan broarna och de 5 norra församlingarna ända sedan 1872 ha gemensamt fattighus vid Sabbatsberg å den förut af Nikolai församling till ändamålet disponerade

tomten, samt ett dylikt för Maria och Katarina församlingar uppförts åren 1883—86 i sydvästra delen af Maria församling. Sedan Södermalms fattighus under år 1896 erhållit en förändrad inredning, hvarigenom ett hundratal nya platser erhållits, ha i detsamma intagits hjon äfven från öfriga församlingar; Kungsholms församling har alltid där haft sig platser anvisade.

Såsom framgår af situationsplanen (fig. 245) består *Sabbatsbergs fattighus* af ett betydande antal olika byggnader å den af gamla träd bevuxna och med planteringar försedda tomten. Angående byggnadernas användning hän-

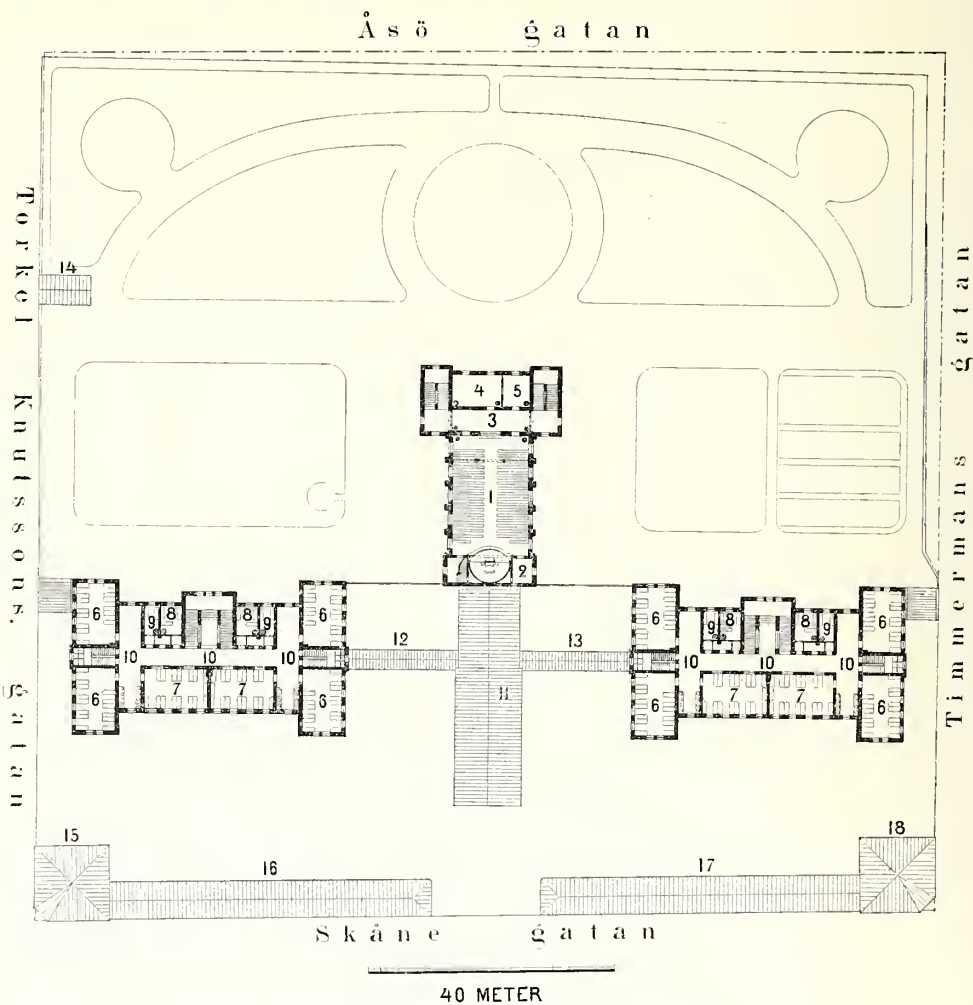
A. Lindahl fot.

248. Sabbatsbergs fattighus, köket.

visas till den under fig. 245 införda förklaring. Äldst bland logementsbyggnaderna är Nikolai fattighus, färdigt 1756 och därför med gammalmodig inredning. Klara fattighus är hikaledes en gammal byggnad, uppförd 1814, tillökad 1866. Ålderdomliga äro äfven det nu till logementsbyggnad apterade forna värdshuset samt den lilla träkyrkan. De öfriga byggnaderna äro däremot af yngre datum och mera tidsenliga. Anmärkas bör, att indelningen af vissa logementsbyggnader på vissa församlingar ej strängt iakttages, då utrymmet ej svarar mot behofvet. Samtliga byggnaderna hafva ett taxeringsvärde af 524,000 kronor. På fattighuset i det hela finnas 106 logement af mycket varierande storlek, rymmande från 1 till 18 hjon. Tillhopa finnas 1,010 platser. — Den år 1734 upptagna och särdeles under förra seklet flitigt

anlitade hälsobrunnen vid Sabbatsberg begagnas nu ej mera. Ett i samband därmed stående brunnslasarett, stiftadt 1807, äger dock ännu bestånd; där vårdades under 1895 70 personer.

Södermalms fattighus' ståtliga byggnadskomplex med sin sedan år 1890

249. Plan af södra fattighuset, våningen 1 tr. upp.

1. Kyrksal.	6—9. Logement.	14. Portvaktstuga.
2. Sakristia.	10. Korridorer med toalettrum.	15. Likhus.
3. Korridor och kapprum.	11. Ekonomibygnader.	16—17. Uthusbyggnader.
4. Rum för direktionen.	12—13. Sammanbindningsgångar.	18. Stall och vagubod.
5. Rum för läkaren.		

med planteringar försedda tomt upptager hela kvarteret Vattenpasset, utgörande en bergbacke, som höjer sig betydligt öfver de ännu nästan alldeles obebyggda omgifningarna. Fattighuset utgöres af tre hufvudbyggnader förenade medelst täckta gångar (se planritningen fig. 249). De 2 mot hvarandra svarande byggnaderna innehålla numera rum för 768 hjon, fördelade dels i större salar om 12 à 16 platser, dels i mindre rum med 2 à 4 platser.

Dessutom finnas 2 arbetssalar, 2 badrum, 4 kaffekök, 24 toaletterum, rum för betjäning m. m. Den tredje byggnaden består dels af en lägre del, belägen mellan de 2 andra byggnaderna och innehållande maskinrum, tvättstuga och ångkök med tillhörande lägenheter, dels af en högre, bakom liggande del, inrymmande kyrksal, expedition samt bostäder för syssloman och vaktmästare. Alldenstund ritningen är tagen i andra våningens plan, framställer den ej inredningen af förstberörda endast en våning höga del af mittelbyggnaden. Byggnaderna ha i uppförande kostat 821,000 kronor.

Hvartdera fattighuset har sin särskilda styrelse och särskildt reglemente, ehuru af väsentligen enahanda innehåll. Styrelserna åligger endast den inre

C. J. G. fot.

250. Södra fattighuset.

förvaltningen. Intagande af hjon å fattighus sker endast efter remiss af vederbörande församlings fattigvårdsstyrelse. Det antal hjon enhvar församling må på en gång hafva å fattighus vårdade bestämmas af fattigvårdsnämnden. De förmåner hjonen åtnjuta utgöras af bostad, lyse, värme, läkarevård och medikamenter, varma bad, kontant 2 kronor 25 öre i månaden samt i kosthåll: bröd och soppa med kött, fläsk eller sill; om söndagarna erhålla hjonen jämväl något mjölk och extra bröd. Gröt och mjölk erhållas hvarje dag, af de friska hjonen dock endast mot 1 kronas afdrag i månaden å det kontanta understödet. Till sitt förfogande ha hjonen rum, i hvilka de få koka kaffe samt tillreda eller värma annan mat.

Vid Sabbatsbergs och Södermalms fattighus voro vid 1895 års slut intagna resp. 1,004 och 633 hjon; underhållskostnaden under sagda år upp-

gick till resp. 118,686 kronor 66 öre och 70,044 kronor 64 öre, hvilket för hvarje hjon i medeltal ger en dagkostnad af 32.52 öre och 29.98 öre. Medtages åter i beräkningen 5 % ränta å bokförda värdet af fastigheter och inventarier, uppgå samma kostnadssummor till resp. 135,276 kronor 65 öre och 102,561 kronor 64 öre eller i dagligt medeltal för hvarje hjon 37.06 öre och 43.90 öre.

Stockholms stats allmänna försörjningsinrättning, i sitt nuvarande skick, daterar sin uppkomst från tiden efter 1862. Af den ofvan meddelade korta

G. Florman fot.

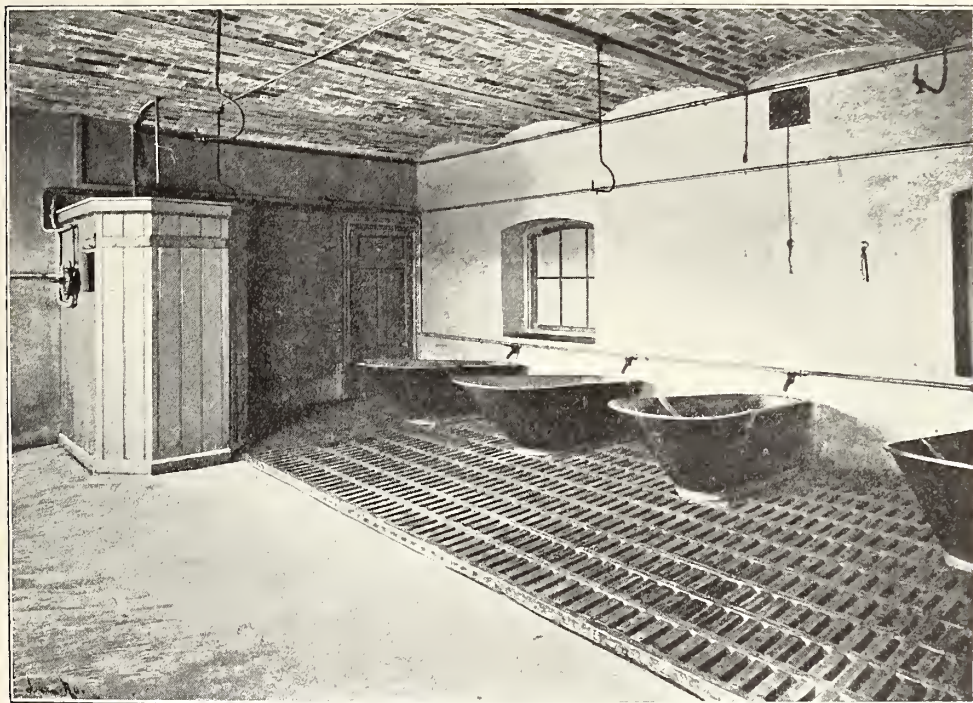
251. Södra fattighuset, logement.

historiska öfversikten framgår, att hufvudstaden vid den nya kommunalordningens införande hade två s. k. arbets- och försörjningsinrättningar, den ena å Norr, den andra å Söder. Redan år 1864 ombildades dessa, den förra till försörjningsinrättning, den senare till arbetsinrättning. Å försörjningsinrättningen skall dock jämväl beredas tillfälle till arbete i hemmen, på sätt här nedan sägs om arbetsinrättningen.

På försörjningsinrättningen, hvars nuvarande reglemente är af den 16 september 1878, intagas hjon endast efter remiss från vederbörande församlings fattigvårdsstyrelse eller dess verkställande direktör eller, i fråga om militärafleeningen, af öfverståthållareämbetet för polisärenden. Hjon, som efter 1 års vistande å anstalten ej så återvunnit sin arbetsförmåga, att det

kan öfverflyttas till arbetsinrättningen eller anses på egen hand kunna försörja sig, öfverflyttas i mån af utrymme till fattighus, för hvilket ändamål försörjningsinrättningen har till sitt förfogande 20 platser å Sabbatsbergs och 30 å Södermalms fattighus.

De hjon, som det kunna, sysselsättas med arbete af allehanda slag, af hvilka de viktigaste äro rengöring och förvaring af mattor åt främmande personer, tvätt samt vedhuggning. Inom anstalten tillredas äfven de mat- och brödportioner, som af kommunen utdelas till fattiga inom församlingarna å Norrmalm, samt det för Sabbatsbergs fattighus behöfliga bröd.

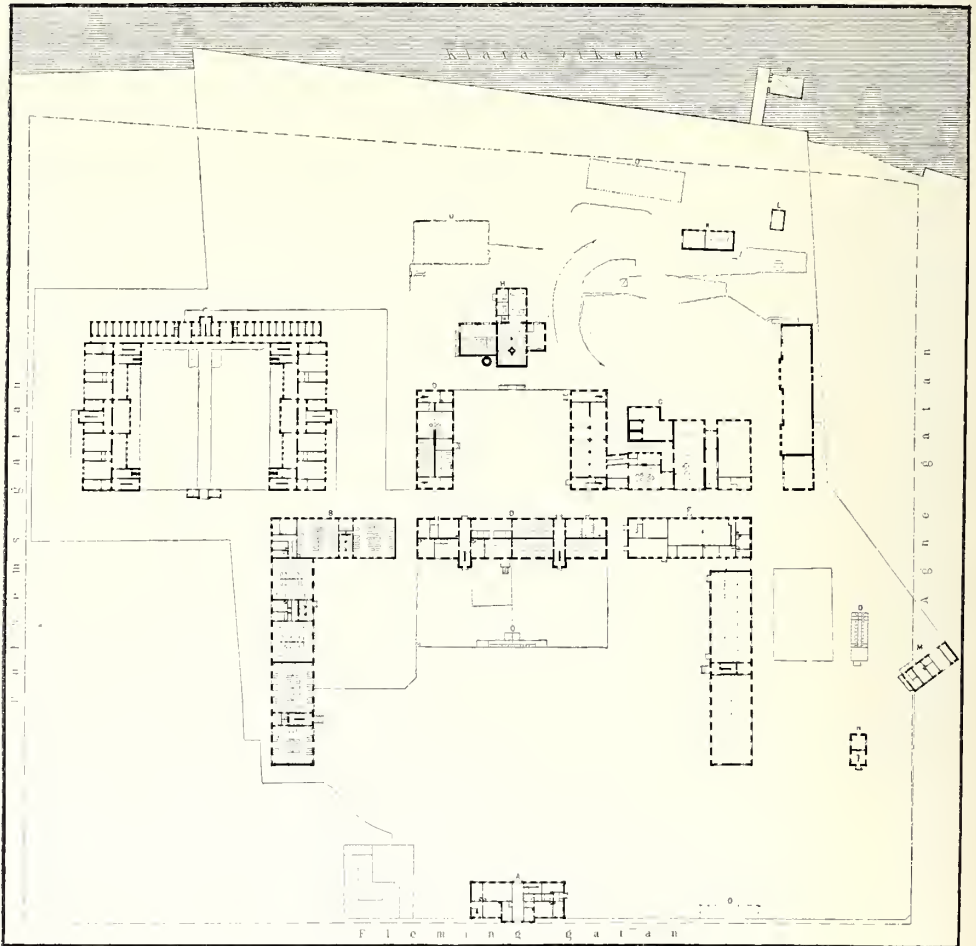
G. Florman fot.

252. Södra fattighuset, badrummet.

Under år 1895 voro intagna tillhoppa 2,885 personer, af hvilka 1,936 män och 949 kvinnor. Högsta antalet samtidigt intagna utgjorde 1,448, det lägsta 1,085; medeltalet var 1,251, af hvilka 733 sängliggande sjuka eller eljest till allt arbete oförmögna. Underhållskostnaden uppgick till 188,460 kronor 99 öre men, inberäknadt 5 % ränta å byggnadernas brandförsäkringsvärde samt värdet å inventarier, till 219,854 kronor 34 öre. Dagliga underhållskostnaden för hvarje sjukt hjon uppgick till 56.53 öre och för hvarje mer eller mindre arbetsfört hjon till 45.17 öre; men, då vinsten å under året verkställda arbeten, 37,815 kr. 6 öre, tillgodoräknas de sistnämnda, blir dagliga nettokostnaden för dem endast 25.17 öre, hvadan alltså det af dem utförda arbetet i dagligt medeltal beräknats inbringa 20 öre för hvarje hjon. Medelkostnaden per

dag för alla hjonerna utgjorde, då inkomsterna under året, 45,880 kr. 19 öre, afdragas från utgiftssumman, 38.11 öre.

Försörjningsinrättningens hufvudafdelning är belägen å Kungsholmen, Fleminggatan 22, och upptager (se nedanstående plan) med tillhörande gårdar

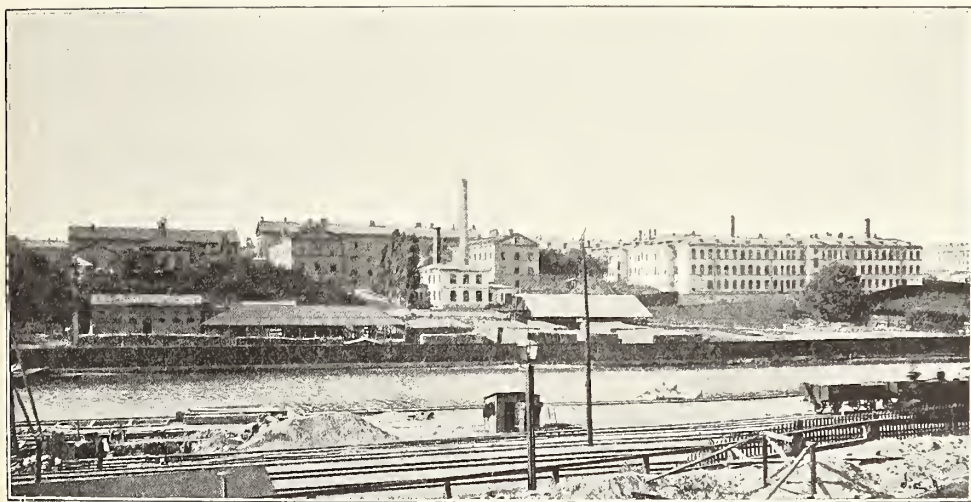
253. Plan af Stockholms stads allm. försörjningsinrättning.

A. Kontorsbyggnad.	G. Ekonomibyggnader.	M. F. d. portvaktsbyggnaden,
B. Sjukhuset.	H. Ångpannehus.	innehållande arrest- och
C. Dårasylen.	I. Magasin för mattor.	vaktrum m. m.
D. Logementsbyggnader.	K. Stall och vagnshus.	N. Likhus.
E. Arbetsflygel.	L. Smedja.	O. Uthusbyggnader.
F. S. k. kyrkhuset.		P. Badhus.

och planteringar ett helt kvarter mellan nämnda gata och Klaraviken. Ingången är genom sysslomannens vid gatan belägna boställshus, jämväl inrymmande expeditionslokaler m. m. De 3 i midten belägna byggnaderna, som tillsammans bilda en mot Klaraviken öppen fyrkant, utgöra den åren 1859—60 uppförda norra arbets- och försörjningsinrättningen. Af dessa innehåller nu midtelbyggnaden logement med tillhoppa 627 platser hufvudsakligen för arbetsföra

hjon. Den vänstra flygeln, förr dårhusbyggnad, är nu med 170 platser disponerad för arbetsföra hjon af kvinnokön. Den högra flygelbyggnaden innehåller matsalar, stående i förbindelse med det bakom liggande köket. Af de senare uppförda byggnader, som tillsammans med midtelbyggnaden bilda en mot gatan vettande borggård, utgör den vänstra sjukafdelning med 255 platser, utom den yttersta delen af flygeln, som innehåller ålderdomssalar med tillhopa 136 platser. Endast större logementssalar begagnas, med utrymme för 18 à 30 hjon i hvarje; i midtelbyggnadens vindsvåning är en sal inredd för 60 personer. Den högra flygeln består af 4 arbetssalar. Huset i hörnet innehåller kyrksal m. m. Yngst af alla byggnaderna är den längst till vänster belägna dårasylen med 210 platser (ang. denna se afd. XV, sid. 561).

Till anstalten hör en filial å Söder, Bondegatan nr 22, med 200 platser.

C. J. G. fot.

254. Stockholms stads allmänna försörjningsinrättning.

Inrättningen i det hela kan alltså rymma 1,598 hjon. En annan filial, Östgötagatan nr 49 och 51, f. d. militärförsörjningsinrättningens lokal, i mycket dåligt skick, har i nödfall anlåtats, men torde efter de senaste utvidgningarna å hufvudafdelningen ej mer behöfva begagnas.

Å *arbetsinrättningen* — de moraliskt och psykiskt orkeslösa försörjningsinrättning — skola, enligt dess nu gällande reglemente af den 15 februari 1886, intagas dels »personer, som stå under fattigvårdsstyrelses i Stockholm husbondevälde, och hvilkas arbetskraft styrelsen vill å inrättningen använda», och dels »nödställda, Stockholms fattigvårdssamhälle tillhörande, ej för brott till straffarbete dömda, arbetsföra personer, hvilka, saknande stadigt hemvist, åstunda att såsom hjon å inrättningen varda inskrifna». Hjon af förstnämnda slaget intagas genom fattigvårdsnämndens ombudsmans försorg efter remiss från nämnden eller under densamma lydande styrelse, och äger ombudsmannen härför anlita polishandräckning. Sådant hjon får, som naturligt är,

ej kvarhållas å inrättningen längre, än till dess hjonets skuld till fattigvården blifvit godtgjord. Med hjon af senare slaget åter skola skriftliga aftal upprättas. Dessa hjon böra hänvända sig till fattigvårdsnämndens, under polis-mästarens inseende stående »ordningsbyrå», som anskaffar nödiga betyg och, om hinder ej möter, hänvisar hjonen till arbetsinrättningens syssloman, med hvilken de upprätta aftalet. Dessutom få fattiga, som hafva bostad, men ej där kunna förrätta arbete, å söckendagar mot betalning verkställa arbete å inrättningen. Slutligen tillhandahåller arbetsinrättningen, liksom äfven, efter hvad ofvan är nämndt, försörjningsinrättningen, fattiga, som vilja förrätta arbete i sina hem, där så ske kan, tjänliga råännen, dock endast i mindre partier, äfvensom erforderliga verktyg; vid återställandet af det färdiga arbetet jämte verktygen lämnas betalning enligt taxa, som dock ej bör upptaga priset högre, än det gäller enskilda emellan. Den, som vill bereda sig arbetsförtjänst på något af de sistnämnda båda sätten, erhåller hos vederbörande roteman skriftlig hänvisning till inrättningarna, som härför ha särskilda s. k. levereringsmagasin. Äfven å arbetsinrättningen har sysslomannen husbonderätt öfver hjonen, som ej få aflägsna sig utan hans tillstånd.

Det vid inrättningen utförda arbete är af mångahanda slag, förnämligast vedsågning, utarbeten, bakning, tvätt och mangling men äfven skomakeri, skrårderi, snickeri m. m. Här tillredas mat och bröd för de af allmänna fattigvården bespisade inom Nikolai, Maria och Katarina församlingar, bröd jämväl för Södermalms fattighus och en del andra inrättningar.

Under 1895 voro å anstalten intagna 439 män och 314 kvinnor eller tillhopa 753, däraf för skuld till fattigvården 32 män och 21 kvinnor. Högsta antalet samtidigt intagna utgjorde 464, det lägsta 308; dagliga medeltalet var 379, däraf 22 sjuka. Underhållskostnaden uppgick till 84,536 kr. 49 öre, men inberäknadt 5 % ränta å bokförda värdet af fastigheter och inventarier till 103,830 kr. 1 öre. Dagliga underhållskostnaden för hvarje sjukt hjon uppgick till 83.47 öre och för hvarje mer eller mindre arbetsfört hjon till 70.09 öre, men då inkomsten af under året verkställda arbeten, 35,035 kr. 54 öre, tillgodoräknas de senare, blir dagliga nettokostnaden för dem endast 45.51 öre, hvadan alltså det af dem utförda arbetet i dagligt medeltal ansetts inbringa 24.58 öre för hvarje hjon. Vid anstalten utfördes under året summa 109,285 dagsverken. Medelkostnaden för alla hjonen utgjorde, då totalinkomsten under året, 35,621 kr. 47 öre, afdrages från utgiftssumman, 46.51 öre. Levereringsmagasinet anlätades under nämnda år i medeltal för hvarje månad af 198 personer (d. v. s. 7 à 8 om dagen) icke tillhörande inrättningen. De sysselsattes med förfärdigande af strumpor, på hvilken rörelse anstalten gjorde en förlust af 684 kr. 64 öre.

Af de nu anförda stadgaudena och statistiska uppgifterna framgår tydligt arbetsanstaltens verkliga karakter. I det ända till år 1855 gällande reglementet angafs inrättningens ändamål vara dels att sätta hufvudstadens arbetsföra

och arbetsvilliga invånare i tillfälle att sig försörja, dels att »emottaga kringstrykande och bettlande lättingar, de där äga förmåga men ej håg till arbete, samt att, emot deras förseende med verktyg, föda, kläder och husrum, använda deras arbetskraft till nyttig sysselsättning och dymedelst söka ombilda dem till ordentliga och nyttiga samhällsmedlemmar». Någon sådan tanke ligger dock alls ej till grund för anstalten enligt dess nuvarande organisation, ehuru väl dess hjon höra till nyss angifna kategori. Något moraliskt eller socialt höjande af dem afses ej. Bortsedt från det lilla fåtalet, som inmanats för skuld till fattigvården, utgör anstalten endast en, förnämligast under kalla vintrar och tryckta tider, anlitad tillflyktsort för »luffare» och andra misslyckade existenser, som där mot ett lamt och föga inbringande arbete erhålla försörjning. Mellan den allmänna försörjningsinrättningen och arbetsinrättningen blir den egentliga skillnaden alltså endast den, att hjonen å den sistnämnda icke hafva sjukdom eller annan bestämdt påvisbar orsak till sin oförmåga att försörja sig själfva. Där orsaken ej är långvarigt missbruk af alkohol, utgör den i regeln endast lojhet och lättja. Anstaltens namn äfvensom det förhållandet, att några personer verkligen intagas för att aftjäna skuld till kommunen, föranleder lätt till den tron, att här är fråga om en inrättning, där arbetet spelar en framstående roll. Men de anförda siffrorna, jämförda med den rörande försörjningsinrättningen, visa, att skillnaden mellan inkomsten å hjonens arbeten å de båda anstalterna är obetydlig och mer än väl uppväges af det bättre kosthållet å arbetsinrättningen, så att kommunens utgift för de där intagna hjonen, trots deras arbetsförmåga, är större.

Om arbetsinrättningens alldeles otidsenliga lokal, belägen på högsta afsatsen af bergväggen bakom Stadsgården, är så mycket mindre något att anföra, som den antagligen inom få år kommer att rifvas för att lämna rum för den nya uppfartsvägen till Katarina. Den dystra inrättningen — för hvarje stockholmare känd under namnet Dillströmska inrättningen — kontrasterar skarpt mot det natursköna läget och den härliga utsikten öfver farleden och hamnen.

Med omnämmande af Stockholms stads *asyl för fattiga barnaföderskor, tillhörande främmande kommuner*, hvilken anstalt, inrymd i hyrd lokal, har plats för 14 kvinnor med barn, hafva vi redogjort för samtliga fattigvårdsanstalter i hufvudstaden.

* * *

I fråga om *den öppna fattigvården* torde vara lämpligast att yttra sig kort. Den kommer nämligen antagligen snart att omorganiseras. Med anledning af anmärkningar, framställda af revisorerna för granskning af fattigvårdens räkenskaper och förvaltning år 1892, hvilka anmärkningar till sin hufvudsakligaste del berörde just den öppna fattigvårdens organisation, till-

sattes år 1894 för frågans utredande och förslags afgifvande en kommitté, hvilken väntas snart komma att afgifva betänkande.

För närvarande besörjes emellertid den öppna fattigvården, som ofvan antydt, af *de territoriella församlingarnas fattigvårdsstyrelser*, af hvilka hvar och en består af församlingens kyrkoherde och 6 af fattigvårdsnämnden valda ledamöter. Inom sig utser denna styrelse årligen en ordförande, en verkställande direktör och en kassaförvaltare, af hvilka befattningar dock två kunna förenas hos samma person; för räkenskapernas förande m. m. utser styrelsen därjämte en redogörare.

För meddelande af understöd hafva fattigvårdsstyrelserna följande utvägar att anlita, af hvilka de flesta i annat sammanhang redan äro omnämnda och därför här ej torde tarfva någon vidare beskrifning:

1) Till arbete för all framtid oförmögna intagas i mån af utrymme å fattighus;

2) Af mera öfvergående anledning hjälpbehöfvande hänvisas till försörjningsinrättningen eller

3) erhålla, om sådant anses mera tjänligt, understöd i matportioner, hyreshjälp eller ved, under den tid behofvet fortfar. Enligt beslut af fattigvårdsnämnden den 18 januari 1897 skall hyreshjälp hädanefter utgå med 2 kronor i månaden; förut utgjorde den 1 krona 50 öre;

4) Vid förefallande behof kan begravningshjälp beviljas;

5) För fattiga barn meddelas den uppfostringshjälp, som af delegerade för barnavård bestämts;

6) Barn inom skolåldern erhålla för skolgången nödiga kläder och skodon;

7) Till följd af särskilda omständigheter äger styrelse, där nöden är trängande, »att vidtaga den åtgärd, som anses oundgängligen erforderlig; åliggande dock styrelsen att hos fattigvårdsnämnden om sådan åtgärd skyndsamligen göra anmälan». På grund af detta medgifvande utdela fattigvårdsstyrelserna s. k. extra understöd af rikligare kontanta belopp än de för hyreshjälp medgifna.

Rörande understödstagarnas antal och beloppen af utdeladt understöd under senare år, hänvisas till nedan lämnade statistiska meddelanden (sid. 611).

Till ledning vid pröfningen af ansökningar om underhåll ha fattigvårdsstyrelserna, utom prästbetyg och intyg af läkare angående den hjälpsökandes bristande förmåga att förvärfva sitt uppehälle, bevis om personens medellöshet, utfärdadt af vederbörande roteman. Denne därjämte och egentligen för mantalsskrifningen tillsatte ämbetsman åligger i fattigvårdshänseende att utöfva tillsyn å samtliga understödstagare inom roten och att genom besök i deras hem eller annorledes skaffa sig noggram kännedom om deras omständigheter och behof. Med afseende å tillsynen erhålla rotemännen numera hjälp af de ofvan omtalade, förmämligast för kontroll å vården af utackorderade barn

tillsatta församlingsdiakonissorna, men icke förty torde otillräckligheten af de i dessa afseenden fattigvårdsstyrelserna tillhandagående krafterna vara en af de väsentligaste anledningarna till den nu på dagordningen stående reorganisationen af hufvudstadens fattigvårdsväsen.

* * *

För den *kostnadsfria sjukvård*, kommunen tillhandahåller sina medellösa medlemmar så väl inom inrättningar som i hemmen genom distriktsläkarne, finnes redogjordt i näst föregående kapitel.

Medellösa rättssökande erhålla alltsedan år 1894 kostnadsfritt biträde af två af staden aflönade *fattigsakförare*, hvardera inom ett af de båda distrikt, det norra och det södra, i hvilka staden i detta afseende är indelad.

För anskaffande af bostäder åt de familjer eller enskilda, som under de tid efter annan återkommande perioderna af *bostadsbrist* blifva utan tak öfver hufvudet, har kommunen visserligen vid några tillfällen själf ingripit genom upplåtande af epidemibaraecker eller andra för tillfället icke behöfliga byggnader, senast vintern 1895—96, då kolerabaraecken för ändamålet uppläts; men sedan under år 1896 på initiativ af enskilda åtgärder vidtagits för anskaffande af bostäder åt de husvilla, hafva stadsfullmäktige inskränkt sina åtgöranden i berörda syfte till nämnda företags understödjande genom upplåtelse på billiga villkor af dels tomt å stadens mark dels den just då ntrymda gamla uppfostringsanstalten för gossar, Tjärnhofsgatan nr 12. För berörda välgörenhetsföretag få vi nedan tillfälle redogöra (se sid 636).

Enahanda väg — öfverlåtande åt enskilda, af kommunen understödda välgörenhetsföretag — har kommunen numera beträdt i fråga om *härbergerande af husvilla*, i det stadsfullmäktige, efter att alltsedan 1886 hafva underhållit ett eget natthärberge för husvilla å öfre Norrmalm, under sistförflutna 3 år beviljat frälsningsarmén ett årligt anslag af 3,000 kronor mot förpliktelse att jämte förutvarande 2 natthärbergen inrätta ännu ett med plats för 150 husvilla män. För husvilla mäns härbergerande under dagen — de s. k. värme- och läsestugorna, af hvilka tre förvaltas af frälsningsarmén och en af Stockholms goodtemplarorden, hvarom mera nedan — ha stadsfullmäktige under de fyra sista vintrarna beviljat ett årligt anslag af 4,000 kronor.

Återstår att i korthet redogöra för de åtgärder, kommunen vidtagit till afljäljande af ett samhällsöndt, som hittills visat sig lika oundvikligt och lika fördärfbringande som bostadsbristen, vi mena den periodiskt återkommande *arbetslösheten*. Af detta onda har Stockholm, efter att under halftannat årtionde hafva varit därifrån befriadt, hemsökts under de flesta vintrar under decenniet 1885—94 och detta i sådan omfattning, att kommunen funnit sig nödsakad vidtaga åtgärder för dess bekämpande. De medel, som därvid anlitats, hafva varit påskyndande af stadens egna arbeten: bergsprängning, undanskaffande af stenskärf, gaturegleringar och makadamslagning, sist-

nämnda arbete i sådan utsträckning, att staden ansetts hafva haft förråd för 10 år i förskott. Som emellertid dessa arbeten, om arbetsbristen komme att fortfara eller antaga större dimensioner, ej kunde obegränsadt anlitas, utan nya utvägar måste sökas, tillsattes 1894 en kommitté för verkställande af utredning och afgifvande af förslag. I sitt påföljande år afgifna utlåtande ha kommitterade, under framhållande att någon »rätt till arbete» icke förefunnes, utan att kommunens åtgöranden i detta afseende vore att anse som fattigvård, i hufvudsak föreslagit dels, för att hindra nödhjälpsarbetens anordnande i oträngda fall, registrering af de arbetslösa och undersökning af deras förhållanden, dels, för att motverka det osunda hopandet af arbetskrafter i hufvudstaden, under det landsorten ofta lede brist på arbetare, inrättande af arbetsbyråer för anskaffande af anställning i landsorten samt spridande af under rättelser om arbetsmarknadens ställning i hufvudstaden, och dels, med öfvergifvande af kommunens hittills vedertagna bruk att själf anordna nödhjälpsarbeten, understödjande af den enskilda välgörenhetens sträfvan i denna riktning — alltså återigen samma princip som i fråga om afljälpande af bostadsbrist och härbergering af husvilla. Efter afgifvandet af kommitténs betänkande har emellertid hufvudstaden, tack vare en stegrad byggnadsverksamhet samt arbetena för 1897 års utställning, ej lidit af arbetslöshet och sålunda ej varit i tillfälle pröfva de af kommitterade föreslagna utvägarna.

Här torde vara rätta platsen att meddela en sammanhängande förteckning på de *enskilda välgörenhetsinrättningar, hvilka kommunen ansett sig böra understödja genom kontanta bidrag*. Rörande anstalterna själfva hänvisas till nedanstående redogörelse. Under en följd af år hafva erhållit: härberget för husvilla män 1,400 kronor, nattasylen för kvinnor 500 kronor, härberget för tjänsteflickor 300 kronor, Stockholms stadsmissions barnhem 4,500 kronor, Malmqvistska inrättningen 3,000 kronor, magdalena- och skyddshemmet vid Stora Ersta 2,500 kronor, barn- och räddningshemmet vid Lilla Ersta 1,310 kronor, Elsa Borgs skydds- och barnhem 4,000 kronor, föreningen för värlösa flickors skydd 400 kronor, föreningen för vård af fallande-sjuka sinnesslöa barn 500 kronor, föreningens S. de C:s bespisningsanstalt för fattiga skolbarn 500 kronor, sällskapet för inrättande af småbarnsskolor i hufvudstaden 1,000 kronor, Frimurarebarnhuset 90 kronor, arbetsstugorna för barn 7,000 kronor, Lindgrenska trasskolan 7,500 kronor, samt församlingarnas arbetsföreningar (till beredande af arbetsförtjänst åt fattiga kvinnor inom hufvudstaden, hvilka sakna sysselsättning) 4,000 kronor, eller, inberäknadt ofvannämnda anslag till frälsningsarméns natthärberge samt värme- och läsestugorna, tillhopa 46,500 kronor.

* * *

Af den nu lämnade skildringen af Stockholms fattigvård torde hafva framgått, att densamma är stadd i hastig utveckling. Detsamma skall ännu

tydligare visa sig genom meddelandet af några *statistiska upplysningar*. Som den officiella statistiken angående Stockholms fattigvård från och med 1894 utgifves enligt nya grunder, som delvis omöjliggöra jämförelser med de under föregående år utgifna statistiska redogörelserna, äro vi för detta ändamål hänvisade till 1893 års utgifter, med hvilka vi jämföra uppgifterna från 1873 och 1883. Före år 1868 utgäfvos öfver hufvud inga statistiska redogörelser, men för att ändock få några till jämförelse tjänliga siffror från en äldre tid, kunna vi begagna oss af de uppgifter för år 1837, som af öfverståthållareämbetet meddelades till ledning för den samma år tillsatta fattigvårdskommittén.

För mera öfversiktlighet uppställa vi våra siffror i nedanstående tabell, i hvilken vi förvandlat till kronor de i rdr b:o meddelade kostnadssummorna för år 1837 samt uteslutit öretal.

	1837.	1873.	1883.	1893.
Folkmängd (mantalsskrifven)	83,114	141,251	190,842	252,937
Hela antalet understödstagare	3,981	8,398	9,178	14,387
Däraf vid fattighus, arbets- eller försörjnings- inrättningar	1,710	4,348	4,581	4,464
D:o vid uppfostringsanstalt eller barnhem . . .	—	157	208	306
D:o inom församlingarna, äldre	2,271	2,292	2,043	4,859
D:o d:o minderåriga	—	1,601	2,346	4,727
Hela fattigvårdskostnaden	108,782	398,737	684,201	1,158,742
Däraf till fattighus, arbets- och försörjnings- inrättningar	90,685	220,465	291,889	377,340
D:o till uppfostringsanstalter och barnhem . .	—	25,371	42,440	78,743
D:o församlingarnas fattigvård	18,097	109,836	190,914	477,815
D:o hela den af kommunen bekostade barnavård	—	126,278	254,061	462,389
Allmän fattigvårdsbevilning	37,875	385,137	680,787	1,128,150

Hvad som vid studerandet af ofvanstående tabell förnämligast torde falla i ögonen är, att medan förhållandet mellan folkmängd, hela antalet understödstagare samt de vid fattighus, arbets- eller försörjningsinrättning intagna tyckes vara något så när konstant, så att siffrorna för 1893 äro ungefär tredubbla mot dem för 1837, ha kostnaderna för anstalter af nämnda slag fyrdubblats och fattigvårdskostnaderna i det hela tiodubblats. Också falla för 1893 af de sistnämnda ungefär 40 % på barnavården, ett i sanning mycket karakteristiskt faktum för tidens fattigvård. Särskildt anmärkningsvärd är äfven den hastiga ökningen i församlingarnas fattigvård under den senaste tioårsperioden, hvilken ökning ej står i förhållande till ökningen af folkmängden.

Fattigvårdens utgiftsstat för 1896 slutar på en summa af 1,391,500 kronor. Om summan af beräknade inkomster, 258,846 kronor 57 öre, drages

från denna utgiftssumma, skulle stadens, genom fattigvårdsnämnden bestridda kostnader utgöra i jämnadt tal 1,132,000 kronor. För erhållande af den verkliga summa, Stockholms kommun kostar på sina fattiga, torde dock härtill böra läggas genom hälsovårdsnämnden utanordnade kostnader för sjukvård af medellösa, hvilken för år 1896 kan anses utgöra för sjukvården i hemmen 90,000 och för vården å sjukhus 670,000 (= skillnaden mellan kostnaden för dessa och afgifter af betalande patienter). Efter sådan beräkning skulle stadens årliga utgifter för sina fattiga uppgå till i rundt tal 1,900,000 kronor.

Den enskilda välgöreheten.

En skildring af den enskilda välgöreheten i en stad måste gifvetvis inskränka sig till den del af densamma, som yttrar sig i en åtminstone i någon mån offentlig filantropisk verksamhet. Den helt och hållet enskilda hjälpsamheten, allmosegifvandet i det tysta, undandrager sig ju all forskning. Den enda sida af denna välgörehet, som kommer för allmänhetens ögon, är dess tyvärr oskiljaktiga frånsida, underhållandet af yrkestiggeri. Med Stockholms samhälles sträfvanden att bekämpa detta onda få vi nedan tillfälle sysselsätta oss.

För endast 40 à 50 år sedan voro välgörehetsanstalterna i Stockholm lätt räknade. Nu däremot är deras antal så betydligt och ökas med hvarje år så afsevärdt, att, då ingen officiell statistik öfver dem föres, det skulle möta stora svårigheter att lämna en fullständig förteckning på dem, hvarpå ej heller nedanstående skildring gör anspråk.

För att vinna en öfersikt öfver alla dessa inrättningar torde i det hela vara bäst att indela dem efter deras föremål: barnavård, orkeslösas vård o. s. v. Från en sådan gruppering undandraga sig dock några välgörehetsanstalter eller rättare grupper af sådana, nämligen de, som för sin tillkomst ha att tacka religiösa samfund eller föreningar. När dessa börja en filantropisk verksamhet, begränsa de sig sällan till en art af sådan; i deras intresse ligger fastmer att inverka på sin omgivning så allsidigt som möjligt. Deras filantropiska företag karakteriseras därför ej blott af sin säregna religiösa prägel utan jämväl af sin mångsidighet; de utgöra hvar för sig ett helt system af olika, ofta efter omständigheterna sig förändrande företag, sammanhållna af den idé, hvarpå modersamfundet hvilat och ytterst arbetande för detta såsom sitt egentliga ändamål, under det däremot de öfriga välgörehetsföretagen stå mer enstaka, hvar och ett buret af sin egen idé och med sitt ändamål för sig. Vi börja vår skildring med de förstnämnda.

Äldst bland religiösa samfund, som ägna sig åt filantropisk verksamhet, är den sommaren 1851 öppnade *diakonissanstalten*, anlagd efter mönster af Europas första diakonissanstalt, grundad 1836 i Kaiserswerth.

Anstalten var först inrymd i en oansenlig lokal vid Pilgatan å Kungsholmen, flyttades 1857 till Jaktvarfvet vid Mälaren och 1862 till Ersta vid Saltsjön. Utom ett vidt omkring skönjbart kapell, med ett litet grafkapell, ett ståtligt, år 1896 invigdt hem för diakonissor, ett ålderdomshem för diakonissor, det gamla diakonisshuset, hvori numera finnes bland annat en hushållsskola, samt föreståndarens bostad, finnas nu vid Ersta byggnader för följande anstalter:

ett *sjukhus*, hvarå 1895 intogos 356 patienter, af hvilka 149 vårdades fritt, och polikliniskt behandlades 1,606, medellösa fritt;

ett *sjukhem*, å hvilket 1895 vårdades 22 obotligt sjuka, af hvilka hälften för längre eller kortare tid åtnjutit fri vård;

ett »*barn- och räddningshem*» vid Lilla Ersta, i hvilket 1895 vårdades 23 flickor, med ålder ej understigande 5 år; samt

ett »*magdalena- och skyddshem*», med plats för 40 flickor. Detta hem var, såsom namnet angifver, ursprungligen afsedt äfven för fallna kvinnor af vuxen ålder, men då det befanns svårt att hålla dem skilda från de yngre, och andra föreningar börjat med sådan räddningsverksamhet, ägnar man sig numera uteslutande åt räddandet af unga flickor, hvilkas hem och omständigheter ingifva farhågor, eller som redan börjat på lastens bana. Egentligen skulle inga här intagas yngre än 12 år, men det har visat sig nödvändigt i enskilda fall att intaga till och med nioåringar. Å sistnämnda båda hem intagas barn någon gång fritt; för flertalet erläggas dock afgifter, varierande mellan 65 och 150 kronor, hvilkas summa dock knappt betäcker utgifterna för kosthållet. Som ofvan nämndt, bidrager staden till det förstnämnda hemmet med 1,310 kronor och till det sistnämnda med 2,500 kronor. Men till underhållet af anstalten i det hela bidrager hvarken stat eller kommun.

Diakonissanstalten hvilar i religiöst afseende på rent statskyrklig grund. Dess plan torde vara så allmänt bekant, att någon utförlig redogörelse ej här är af nöden. Endast torde böra framhållas, att afsikten med moderhusets egen verksamhet i första hand är utbildandet af diakonissor, »syster», dugliga för arbete i församlingarna. Verksamheten utom anstalten är alltså målet. I afseende på arten af denna verksamhet har anstalten sedan sin anläggning undergått betydande förändringar. Till en början ägnade sig diakonissorna nästan uteslutande åt skolvård. I mån af folkskolelärarinneseminarieernas utveckling blef denna verksamhet öfverflödlig och har numera alldeles upphört. Därefter öfvergick man förmämligast till sjukvården, men äfven till fattigvården inom församlingarna. Under de senast förflutna åren har sistnämnda verksamhetsgren vuxit om sjukvården, tydligen emedan behofvet af sjukvårdssyster tillgodosetts genom andra föreningar bättre än hvad fallet varit med fattigvården.

Diakonissornas utbildning göres mycket omsorgsfull. En noggrann sofring föregår antagandet. Kursen är ej bestämd till tiden. I allmänhet

åtgå omkring 2 år. Vistelsen vid anstalten och deltagandet i där förefallande göromål spela hufvudrollen. Till utbildningen hör en ettårig sjukvårdskurs och en teoretisk kurs på högst 4 månader med undervisning dels i vanliga svenska skolämnen, dels i anatomi, fysiologi, sjukvårdslära, bokhålleri och diakoniens historia.

Den 31 december 1895 funnos i det hela 145 diakonissor, 40 profsysterar och 26 på »förberedande prof», eller tillsammans 211. Under år 1895 hade 32 af dessa sin verksamhet i Stockholm utom anstalten, af hvilka 9 tjänade vid Sabbatsbergs sjukhus och allmänna försörjningsinrättningen samt de öfriga 23 på ett eller annat sätt ägnade sig åt församlingstjänst.

255. Diakonissanstalten.¹

Bland dessa sistnämnda märka vi först och främst de 5, som, efter hvad ofvan nämnts, af fattigvårdsnämnden anstälts för kontroll å vård af utackorderade barn, men hvilka därvid få goda tillfällen till fattigvård i öfrigt. Vidare äro vid Katarina barnasyl samt de s. k. barnkrubborna, för hvilka vi nedan få tillfälle redogöra, anställda 6 diakonissor. En diakonissa är anställd hos Kungsholms sjukvårdsförening. De öfriga 11 ägna sig direkt åt fattigvård; af dem aflönas 9 helt eller delvis af församlingarna, d. v. s. af medel, beviljade å kyrkostämmor.

Tre år efter diakonissanstalten började *Stockholms stadsmision* sin, man kunde vid jämförelse med diakonissanstalten säga mera lågkyrkliga verksamhet. Utom det rent religiösa bestod denna af ett ganska omfattande

¹ Anstaltens byggnader synas äfven å bild 18 och 70 i detta arbetes 3:e del.

arbete för nödens afhjälpande bland Stockholms fattigaste folklager, bestående dels i fattigbjudningar, dels i besök hos fattiga och sjuka samt å allmänna inrättningar äfvensom å krogar. Dessa besök fortsätter stadsmissionen ännu; de uppgingo år 1895 till ett antal af 12,082. Sedermera har stadsmissionen upprättat ett *barnhem* (Norrtullsgatan nr 20), där till 1895 års slut vårdats och uppfostrats öfver 400 barn ur Stockholms eländigaste hem. Årskontingenten är för närvarande 64. Någon afgift erlägges ej, ehuru barnen erhålla ej blott undervisning, utan äfven full försörjning, jämväl kläder. Staden bidrager som nämndt med 4,500 kronor årligen.

År 1889 inrättade stadsmissionen jämväl ett *arbetshem* å Kungsholmen, förnämligast för frigifna (manliga) fångar. Från den 1 januari 1892 till den 1 juli 1895 har detsamma varit utthyrdt till föreningen för välgörehetens ordnande, som under denna tid förvaltad hemmet såsom en tillflyktsort för arbets- och hemlösa män i allmänhet. I och med det att stadsmissionen återtagit hemmet, har det emellertid återgått till den gamla planen. Stadsmissionen har dock bibehållit det af nämnda förening vid hemmet införda s. k. ackordssystemet, som består i att arbetaren efter viss taxa krediteras för hvarje af honom utfördt arbete och debiteras för åtnjutande af hvarje erhållen förmån: husrum, säng, linne, kläder och mat. Endast arbetarens vid veckans slut möjligen förefintliga tillgodohafvande utbetalas kontant. Arbetet vid hemmet har bestått af huggning och sågning af ved, kolhandel, mattpiskning, handräckning i mangel och tvättstuga m. m. Vid hemmet funnos den 31 december 1895 intagna 12 personer. Under halfåret utgjorde stadsmissionens förlust på hemmet drygt 2,500 kronor.

I nära anslutning till så väl diakonissverksamheten som stadsmissionen står den af Stockholms år 1877 bildade evangeliskt-lutherska missionsförening bedrifna *missionshyddeverksamheten*. Med anledning af den moraliska och ekonomiska nöd, som särskildt på 1870-talet rådde i stadens utkanter, uppförde nämnda förening af insamlade medel på af kommunen under 25 år fritt upplåttna tomter år 1879 en missionshydda vid Pilgränd i Maria församling och 1880 en vid Mejtens gränd i Katarina församling. Åren 1885 och 1888 följde hyddor i Kungsholms och Adolf Fredriks församlingar. Missionshyddorna äro egentligen afsedda att vara predikolokaler; där hållas söndagsskolor för barn och predikningar för äldre, särskildt för dem, som af brist på lämpliga kläder afhållas att besöka kyrkor. Sedermera tillkommo, under ledning af diakonissor, dels »mödranöten», där äldre kvinnor sammankomma och arbeta, då de själfva få behålla hvad de förfärdigat emot erläggande af betalning för materialierna till inköpspris, dels »lapps-kolor», där flickor samlas för att lära sig lappa kläder m. m., samt dels matutdelning och fattigbjudningar på enskilda personers bekostnad. De till hyddorna hörande diakonissor besöka jämväl de fattiga i deras hem för att lära dem ordning och snygghet.

1870-talets nöd bland hufvudstadens fattigaste befolkning gaf upphof till ännu ett religiöst-filantropiskt företag med hufvudsakligen samma grundtanke som diakonissanstalten; vi mena *Elsa Borgs hem i Hvita bergen*, d. v. s. sydöstra delen af Katarina församling, en af de sämst beryktade trakter af Stockholm. Liksom diakonissanstalten har ett moderhus för fostrande af diakonissor till olika slag af själfupppoffrande verksamhet, så finnas här för utbildande af s. k. bibelkvinnor ett *bibelkvinnohem* och ett *missionshem* (namnet afser inre mission bland traktens fattiga). Gentemot diakonissanstalten kunna hemmen i Hvita bergen sägas utmärka sig för en mera bredt folklig

A. Rydén fot.

256. Elsa Borgs bibelkvinnohem.

karakter, en enklare, kanske ej fullt så omsorgsfull utbildning af barmhärtighetssystrarna, hvilka måhända i gengäld äga förmågan att sänka sig till djupare sjunkna klasser, mera hurtighet i den ton, som råder i hemmen, samt slutligen en friare religiös ståndpunkt, ehuru ej anslutande sig till någon separatistisk riktning. Bibelkvinnor- och missionshemmen genomgås årligen af ett tjugotal elever, som sedan icke stå i något lagstadgadt förhållande till anstalten, utan ägna sig åt hvilket slags filantropisk eller missionserande verksamhet, de finna för godt, eller ock återvända till egna hem, under det diakonissor hafva sitt hem vid anstalten och återvända dit, då de ej hafva någon sysselsättning för tillfället, och äfven där finna hvila på gamla dagar. Kursen för bibelkvinnor är årlig och räcker från den 1 oktober till den 31 maj samt består af bibelkunskap, hvori föreståndarinnan

undervisar, sjukvård, anatomi, gymnastik, sömnad samt, för dem som däri behöfva förkofra sig, skrifning af modersmålet. För dem, som vända sig till den yttre missionen finnas språkkurser. Sedan november 1876, då bibelkvinnohemmet började sin verksamhet, har kursen genomgått af inalles 314 elever, af hvilka 30 à 40 vändt sig till den yttre missionen och återstoden haft verksamhet i vårt land.

Till anstalten höra vidare *barnhem*, för närvarande 5 till antalet, af hvilka dock 3 flyttats till landet. De hysa tillhopa 87 barn, hvilka bibelkvinnorna under umgänget med traktens befolkning utvälja från de fattigaste och till uppfostran sämst kvalificerade hemmen. Under sådana omständig-

A. Rydin fot.

257. Elsa Borgs barnhem.

heter är klart, att någon afgift för barnen ej kan erhållas, utan underhållas hemmen genom gåfvor och försäljningar samt kommunens bidrag, för samtliga barn- och skyddshemmen, som nämndt, uppgående till 4,000 kronor.

Slutligen håller anstalten ett *skyddshem* för prostituerade och från fängelser utkomna kvinnor. De förstnämnda uppsökas stundom af bibelkvinnorna, men flertalet komma själfva, i hvilket fall gifvetvis större utsikt till framgång förefinnes. Deras förbättrande söker man åstadkomma dels genom personlig religiös inverkan, dels genom arbete: tvätt, täckstickning, trädgårdsskötsel. Sedan anstaltens öppnande år 1879 till och med år 1896 ha i hemmet intagits 361 kvinnor, af hvilka 142 kommit från fängelser, 158 intagits på grund af sedeslöshet och 61 på grund af värnlöshet. Till och med år 1895 hade från hemmet utgått 344, af hvilka 126 fått tjänst eller annat

arbete, 28 återvändt till sina hem, 147 på egen begäran eller oloffigen lämnat hemmet eller blifvit därifrån utvisade på grund af dåligt uppförande, och återstående 43 affidit, insjuknat eller öfverflyttats till annat hem. Det torde alltså kunna antagas, att hälften varaktigt återförts till ett hederligt lif. Exempel finnas, att de blifvit gifta till god samhällsställning. Utgifterna för detta hem bestridas till vid pass hälften genom kvinnornas eget arbete, den andra hälften erhålles genom gåfvor samt bidrag från fattigvårdsnämnden och fångvårdsstyrelsen.

Om de olika, af religiösa samfund anordnade välgörenhetsföretag, för

A. Rydén fot.

258. Elsa Borgs skyddshem.

hvilka vi nu i korthet redogjort, nå ned till djup af socialt och moraliskt förfall, som vanliga filantropiska anstalter ej komma åt, och från hvilkas höjande särskildt den kommunala fattigvårdens tungt arbetande mekanism själfallet är utestängd, hafva dessa samhällets parias ytterligare och i synnerhet en institution, som förstår deras belägenhet, som talar deras språk, som rekryterar sig själf ur deras leder — *frälsningsarmén*.

Frälsningsarméns filantropiska verksamhet omfattar för närvarande följande områden:

1) de s. k. *slumstationerna*, 3 till antalet, alla belägna i de uslaste kvarteren, den första börjad i februari 1890, Högbergsgatan n:r 22; de öfriga äro nu belägna S:t Eriksgatan n:r 9 och Regeringsgatan n:r 115 (i hela Sverige

finnas 17). Samma grundtanke, som var utmärkande för de förut omnämnda religiöst-filantropiska företagen, att kvinnan spelade en förhärskande roll, går äfven igen här. Diakonissor, bibelkvinor, slumsysstrar — likheten i princip är lika i ögonen fallande som olikheten i detaljerna. Slumsysstrarna gå allra radikalast till väga. De bosätta sig bland dem de vilja rädda. Den första slumstationen i Stockholm bestod af två rum, kök fingo de dela med 5 familjer. De göra sitt inträde på verksamhetsfältet med att skura golven, lappa kläderna, bädda sängarna och dymedelst lära sina hyreskamrater, att det går för sig att hålla snyggt, och att det arbetet lönar sig. På hvarje

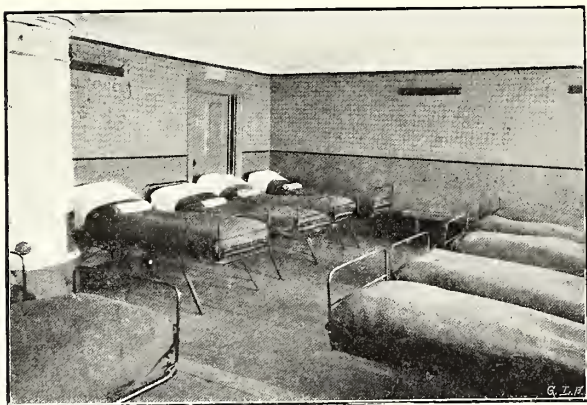

259. Frälsningsarméns räddningshem.

station finnas 1 »kapten», 1 »löjtnant» samt 2 à 4 »kadetter». Slumsysstrarna få hålla sig själfva med kläder; om det ej räcker för dem, få de från »högkvarteret» högst 2 kronor i veckan. Stationens kosthåll, deladt med kringboende fattiga, bestrides af inflytande gåfvor. En del af slumsysstrarna ha genomgått sjukvårdskurs å Serafimerlasarettet, i öfrigt ha de ingen annan utbildningskurs än tjänstgöringen vid högkvarteret.

2) *Räddningshemmet*, öppnadt den 14 januari 1890, Luntmakaregatan n:r 66. Enligt meddelad uppgift voro under året den 1 april 1895—1 april 1896 å hemmet intagna 139 kvinnor, af hvilka 40 förut lefvat på prostitution, 37 fört ett dåligt lif dock utan prostitution, 9 kommit direkt från fängelse, 4 från sjukhus samt 49 kommit, emedan de saknat förtroende att själfva skaffa

sig arbete, dels på grund af att de suttit i fängelse, dels enär de en längre tid gått utan plats och sålunda saknat giltig rekommendation. Af dessa 139 hafva 54 erhållit platser eller annat arbete, 12 blifvit sända till anhöriga, 9 afsändts till sjukhus, 36 blifvit bortsända på grund af dåligt uppförande eller frivilligt gått sin väg, 28 voro vid periodens slut kvar i hemmet. Hela antalet å hemmet intagna uppgick den 1 oktober 1896 till 586. I allmänhet intagas endast sådana som komma själfmant, ingen anmodas komma, annat än möjligen på grund af bref från anhöriga. Genomsnittstiden för vistelsen i hemmet kan sättas till 6 månader. För kvinnornas sysselsättande finnes bland annat en tvättinrättning med betydlig omsättning. För öfrigt utgöres arbetet af trikåfabrik, bokbinderi och syfabrik. Till räddningshem har frälsningsarmén nyligen inköpt egendomen Lido vid Djurgårdsbrunn; det gamla hemmet kommer icke förty att bibehållas om än i mindre omfattning.

260. Frälsningsarméns natthärberge.

3) *Härberget för tjänarinnor*, i närheten af centralstationen, öfvertogs i februari 1896 af enskilda. Resande tjänsteflickor erhålla där, tills de hunnit skaffa sig plats, nattlogis för 20 öre, med frukost 35 öre. Bekvämt rymmas 18; vid flyttningstid intagas ända till 50. I samband med härberget står en platsanskaffningsbyrå.

4) *Pensionat för fabriksflickor* öppnades å Södermalm den 1 oktober 1895 för att hindra dåliga inflytelser. Sängplats kostar 1 à 1.25 i veckan; mat 3 kronor.

5) *Platsanskaffningsbyrå* i samma hus och sedan samma tid som föregående.

Nu beskrifna 5 företag sammanfattas af frälsningsarmén under namnet slum- och räddningsverket. Under år 1895 utgjorde arméns tillskott, till större delen åstadkommet genom insamlingar, speciellt dess försakelsevecka, ej fullt 5,300 kronor. De medel, som erfordrades för fyllande af de till nära 20,000 kronor uppgående utgifterna, bestriddes af anstalterna själfva genom vid dem förrättadt arbete, erlagda afgifter m. m.

Vi komma nu till 5 grupper af företag, af frälsningsarmén med ett gemensamt namn kallade »sociala grenen», däribland först

6) *Natthärbergen för husvilla män*. Ett första sådant öppnade frälsningsarmén i oktober 1890 på gamla »hotell Visby» vid Österlånggatan. Nu finnas i denna stadsdel 3 härbergen belägna Benikebrinken nr 2, Österlång-

gatan n:r 47 och Köpmangatan n:r 18 och 20, till hvilket sistnämnda, med 185 sängplatser, staden bidrager med 3,000 kronor årligen. Å samtliga härbergena finnas tillhopa 354 sängplatser. Hvarje sådan, till hvilken hör madrass, kudde, lakan, filt och nattskjorta, kostar 25 öre, hvori jämväl ingår betalning för mjölk och bröd på morgonen. I det förstnämnda härberget finnes jämväl möteslokal, där gudstjänst hålles 2 gånger i veckan, sjukrum, där de som insjuknat i härberget erhålla fri kost och vård, samt badrum med desinfektionsugn för kläder, tillgängliga onsdag och lördag för ett pris af 15 öre. Ett fjärde härberge lär komma att öppnas hösten 1897.

261. Frälsningsarméns Ångkök.

7) *Ångkök*, äfven det inrymdt i huset Bennikebrinken n:r 2 och öppnadt i januari 1892. Där erhålles: frukost bestående af sill och potatis med bröd för 10 öre, en mugg te för 2 öre, middagsportion af 1 liter ärter och fläsk och en kaka bröd för 10 öre, till kvällen risgrynsgröt med mjölk för 10 öre. Dessutom serveras en bättre middag, bestående af stekt fläsk eller köttbullar med potatis samt någon soppa, tillsammans för 25 öre. I samma hus finnes äfven ett nykterhetskafé, likaledes med billiga pris.

Så väl härbergena som ångköket och kaféet äro grundade på den principen, att kunderna skola betala varan, men att prisen skola pressas ned till minimum, dels genom att ingen vinst sökes, dels genom de af den stora enkelheten i förening med den lifliga omsättningen möjliggjorda låga förvaltningskostnaderna. Oaktadt omsättningen under år 1895 å dessa 3 företag

uppgick till nära 57,000 kronor, gjorde frälsningsarmén å dem ej större förlust än vid pass 2,800 kronor, hvarvid dock bland inkomsterna inräknats stadens bidrag å 3,000 kronor. Under året den 1 april 1895—1 april 1896 logerades i härbergena sammanlagdt 119,734 personer och serverades å ångköket 311,622 matportioner.

8) *Vedgård* för beredande af arbetsförtjänst vintertid åt de arbetslösa, i gång sedan hösten 1891, nu belägen vid Narvavägen. En hvar som vill får här såga och hugga ett mått ved på förmiddagen och ett mått på eftermiddagen. Måttet innehåller ungefär $\frac{1}{8}$ famn och tager i regeln en tid af $1\frac{1}{2}$ timme samt betalas med polletter å 25 öre; kontanter lämnas ej. För de 2 poletterna, hvilkas intjänande ej tager en arbetare af genomsnittsduglighet mer än 3 timmar, erhåller han alltså nattlogis med frukost af mjölk och bröd samt två rikliga mål på ångköket och har ändå en femöring öfver. Under de kalla månaderna sysselsätts på detta sätt omkr. 150 man dagligen. Utom denna mätthuggning finnes äfven famnsågning, särskildt afsedd för familjefäder. För denna betalas äfven kontant. Under året den 1 april 1895—1 april 1896 lämnades arbete å vedgården åt 9,730 arbetare. Utgifterna för vedgården uppgingo år 1895 till drygt 92,000 kronor, inkomsterna till drygt 81,000 kronor.

9) Tre af de ofvan omnämnda *värme- och läsestugorna*, af frälsningsarmén uppehållna mot ett årsanslag från staden å 2,800 kronor och belägna, en vid Stadsgården, en Döbelnsgatan n:r 40 och en Timmermansgatan n:r 46. De äro endast afsedda för den manliga befolkningen. Tillträdet är fritt. Där tillhandahållas tidningar och böcker, papper, bläck och pennor, nål, tråd och lappar, samt sax för klippning af hår och skägg. Politisk agitation får ej bedrivas. Stugorna äro synnerligen talrikt besökta och tyckas minska frekvensen på krogarna. Idén till stugorna har gått från Sverige till England, under det de öfriga sociala företagen haft motsatt väg.

10) Ett *arbetshem*, anlagdt i slutet af år 1896, för närvarande inrymdt i en oansenlig förhyrd lokal med plats endast för 25 arbetslösa, som där sysselsätts med snickeri, borstbinderi, skomakeri m. m., men afsedt att till hösten 1897 utvidgas och då i Stockholm förverkliga den bekanta s. k. mörkaste-England-planen, hvars syfte är att genom ett sammanhängande, väl organiseradt arbete i förening med personlig inverkan söka återupprätta de på storstädernas gator kringstrykande, som i lifvets strid förlorat ej blott hem och tillgångar, utan äfven arbetskraft, spänstighet och moralisk motståndskraft, alltså en arbetsinrättning med möjlighet att moraliskt och socialt höja arbetsljonerna. Frälsningsarmén planerar äfven anläggandet af ett hem för frigifna fångar.

Då vi nu lämna de af religiösa samfund anordnade grupper af filantropiska företag, Stockholm har att uppvisa, och öfvergå till skildringen af hufvudstadens öfriga välgörenhetsinrättningar, finna vi oss föranlåtna att förutskicka den anmärkningen, att vi med denna vår hufvudindelning icke afse, att de företag, för hvilka vi nu redogjort, skulle vara ensamma om att hvila på religiös grund. Tvärt om vilja vi betona, hvad jämväl torde framgå af nedanstående skildring, att många af de öfriga utmärkas af en ganska utprägladt religiös riktning, om de än för iakttagaren förete en olika anblick mot dem, som sprungit ur religiösa samfund.

För bättre öfversiktighet indela vi anstalterna i grupper efter deras ändamål och genomföra denna indelning strängt, äfven om vi därigenom nödgas göra oss skyldiga till en omsägning, då nämligen en och samma anstalt tjänar två olika ändamål. Hufvudstadens välgörenhetsanstalter kunna indelas i följande grupper:

1. Barnuppfostringsanstalter.
2. Anstalter för vård af orkeslösa.
3. » » sjukvård.
4. » » understödjande af blinda, döfstumma, lytta eller vanföra.
5. » » vård och undervisning af idioter.
6. » » upprättande af moraliskt fallna.
7. » » härbergering.
8. » » lindrande af bostadsbrist.
9. » » anordnande af nödhjälpsarbeten.
10. » » bespisning.
11. Föreningar för öppen välgörenhet.
12. Fromma stiftelser och fonder.

* * *

1. I afseende på *barnuppfostringsanstalterna* har tiden efter den nya kommunalförordningens införande medfört en epokgörande utveckling. I den ofvan meddelade historiska öfversikten öfver tiden till 1862 hade vi ej att omnämna mer än 8 sådana anstalter. För närvarande räknar Stockholm mellan 40 och 50, inrättade efter mycket varierande principer.

För den mest betydande af dessa, *allmänna barnhuset*, är ofvan redogjort. Af de öfriga är flertalet internat eller vanliga *barnhem*, där barnen inom anstalten erhålla både underhåll och uppfostran. Af de i Stockholm befintliga anstalterna af detta slag hafva vi redan omnämnt följande: *Frimurarebarnhuset*, *Murbeckska inrättningen*, *Malmqvistska barnuppfostringsanstalten*, *stadsmissionens barnhem*, *barn- och räddningshemmet* samt *magdalena- och skyddshemmet vid Ersta* äfvensom *Elsa Borgs 5 små barnhem*. Dessutom finnas: *hemmet för värlösa unga flickors skydd vid Glömsta*, *Adolf Fredriks församlings barnhem för flickor*, *Kungsholms barnhem*, *barnhemmet*

för *Östermalm*, *Klara församlings barnhem* samt 2 af *katolska församlingen underhållna barnhem* äfvensom 5 af *enskilda personer bekostade barnhem* af mera privat natur eller tillhopa 23, af hvilka 15 för flickor, 2 för gossar och 6 för både gossar och flickor. Utrymmet medgifver oss ej att här lämna en detaljerad skildring af dessa, utan måste vi åtnöja oss med att om dem meddela en kortfattad statistik, som dock, då uppgifterna från de olika hemmen äro uppställda efter något olika plan, ej kan innehålla mer än approximativa siffror. Inom samtliga hemmen finnes plats för omkring 620 barn. Årliga underhållskostnaden för de af föreningar eller stiftelser underhållna barnhemmen med plats för omkring 545 barn belöper sig till i rundt tal 165,000 kr. eller drygt 300 kr. på hvarje barn. För de olika hemmen varierar medelkostnaden mellan 123 kronor 5 öre samt 407 kronor 30 öre. Stockholms kommun bidrager till underhållet med sammanlagdt 15,800 kronor. Många af hemmen fordra, åtminstone för flertalet af de barn, som skola intagas, en årsafgift varierande mellan 65 och 250 kronor, hvilka i allmänhet erläggas af enskilda, som åtagit sig barnen. Minimåldern för barnen är 5 eller 6 à 10 eller 12 år; de få i allmänhet stanna till konfirmationsåldern. 5 af hemmen äro belägna på landet, 2 af dem bereda barnen under sommaren en månads vistelse på landet.

Bland barnhemmen vilja vi särskildt framhålla dels det ofvan omnämnda, år 1753 stiftade, numera vid Kristineberg belägna *Frimurarebarnhuset*, som, styrdt af en af frimurareorden utsedd direktion, och underhållet af en af orden stiftad fond å öfver 1 million kr., nu har plats för 140 barn, gossar och flickor, och sedan sin tillkomst gifvit vård och uppfostran åt tillhopa 11,113 barn, dels ock den af klockaren J. P. Malmqvist och hans hustru år 1853 stiftade *Malmqvistska barnuppfostringsanstalten*, rymmande inemot 70 flickor.

En i viss mån säregen ställning intages af ett annat internat för barn nämligen *Lindgrenska trasskolan* å Söder, såsom varande det enda hem som är afsedt uteslutande för vanartiga gossar. Gossarna härstamma från de sämsta hemmen i staden. De ungefär 4,000 kr., som utöfver stadens anslag å 7,500 kronor erfordras för vården af skolans till ett trettiootal uppgående elever, insamlas genom en förening, bildad för upprätthållande af skolans verksamhet. Anlagd 1870, har skolan gifvit uppfostran åt omkr. 300 barn. Utom i folkskolans ämnen undervisas gossarna i slöjd, förnämligast borstbinderi. Så väl interneringen som uppfostran i öfrigt är sträng.

Nära barnhemmen stå 2 anstalter, som hvila på en synnerligen ändamålsenlig princip, nämligen *Stockholms praktiska hushållsskola* och *lilla hushållsskolan vid Sundbyberg*, af hvilka den förra upprätthålles af ett bolag, som använder sin vinst till skolans bästa, och den senare genom gåfvor och försäljningar. Skolorna ha till ändamål att uppfostra sina elever till dugliga tjänarinnor och undervisa därför förnämligast i matlagning; inkomsten

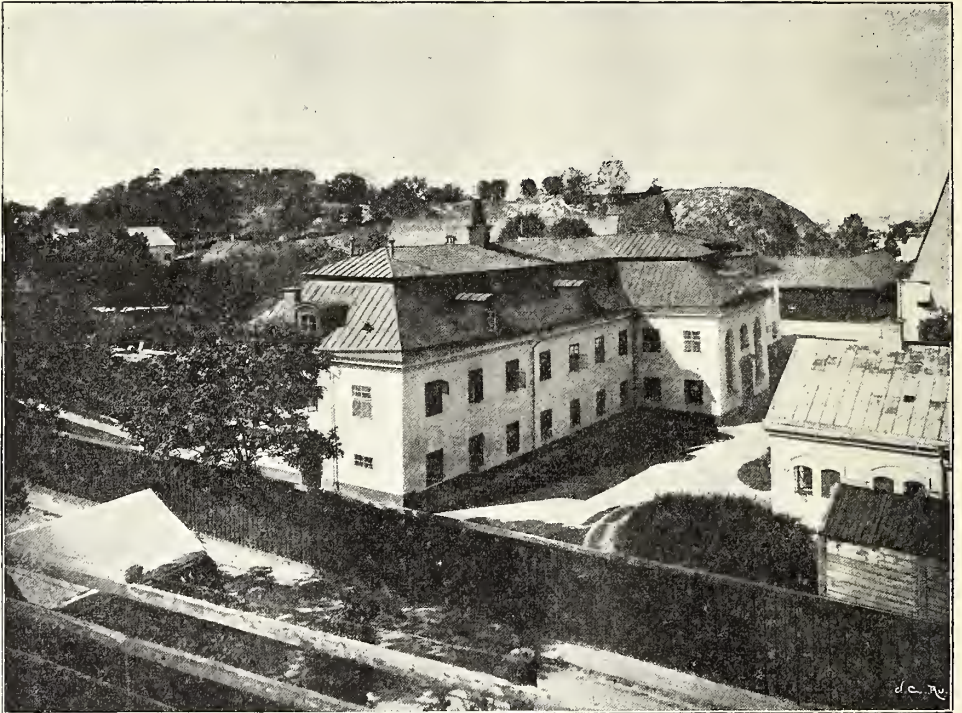
på den sålunda bedrifna rörelsen betäcker större delen af utgifterna för skolorna.

En viss likhet med barnhemmen förete äfven de s. k. *barnhärbergena*, i hvilka sjukliga barn från fattiga hem intagas och få stanna tills de återvunnit sin hälsa. Af detta slag finnas i Stockholm två anstalter, nämligen det af *föreningen för välgörenhetens ordnande* upprätthållna, f. n. på landet förlagda barnhärberget med plats för ett tjugotal barn samt Maria barnhärberge eller det s. k. *Sparfhemmet*, som under vintrarna tager vård om 10 barn och under somrarna, då hemmet flyttas till landet, dit för 15 à 16 barn.

Ett helt annat, ganska originellt system ligger numera till grund för den ofvan omtalade, på 1830-talet bildade *prins Karls uppfostringsinrättning för fattiga barn*. Efter att under de tre första årtiondena af sin tillvaro hafva varit ett vanligt barnhem inom staden, flyttades den år 1861 till den för detta ändamål inköpta egendomen Stegeholm å Gälön i skärgården, där stiftelsen fortfarande bedrifver sin verksamhet. Egendomen är till större delen styckad i smärre gårdar eller farmer, som efter behof bebyggts och utarrenderats till gifta landtbrukare, hvilka såsom fosterföräldrar mottaga hvar familj ett eller flere, högst 4, af anstaltens barn, och därvid för hvarje barn under 8 års ålder erhålla i årligt understöd 120 kronor, hvilket belopp minskas då barnet blir äldre. Summan afdrages på arrendet. På samma gång barnen sålunda uppväxa i hem på landet, hvarunder de uppfostras till jordbrukare, erhålla de undervisning så väl i folkskolans ämnen som i slöjd i anstaltens vid hufvudgården anlagda skolor. Deras hem och uppfostran öfvervakas af den vid hufvudgården bosatte sysslomannen. År 1894 var fosterhemmens antal 24, barnens omkring 80 och medelkostnaden för hvarje barn 247 kronor 54 öre, hvilka tal ungefärligen motsvara medeltalen för åren sedan 1861. Anstaltens ekonomi är god; dess kapitalbehållning, hiñhörande fonder inberäknade, uppgick vid 1894 års slut till 562,256 kronor 46 öre, hvaraf fastigheten 250,000 kronor. Samma års utgifter belöpte sig till 32,622 kronor 14 öre.

Bland anstalter för barnavård märka vi vidare de s. k. *barnkrubborna*, en i hvarje af 6 af stadens församlingar. Späda barn till fattiga mödrar, som på grund af arbete utomhus under dagens lopp äro hindrade taga vård om dessa, mottagas där tidigt på morgonen, erhålla tillsyn, mat, sofplats under sin middagshvila samt någon undervisning. På kvällen afhämtas de åter af sina mödrar. Krubborna skötas af diakonissor. De upprätthållas af enskilda föreningar, men erhålla i allmänhet understöd af församlingarna samt matportioner af den allmänna fattigvården. Efter liknande princip arbetar äfven en af stadens småbarnsskolor, nämligen den i Katarina församling, äfven kallad *Lekskolan*. Där mottagas barn från 4 till 7 års ålder; de få vistas där från kl. 7 f. m. till kl. 6 e. m. och erhålla under tiden 3 mål mat samt undervisning bland annat i sånglekar och lättare handarbeten.

Nära de i kapitlet om folkundervisningen här ofvan beskrifna *arbetsstugorna* står en af en enskild förening under namn af *Barnavårn* under år 1896 börjad eftermiddagsskola för gossar af 8 à 12 års ålder. Hufvudsyftet med nämnda skola är emellertid att hindra gatulifvets dåliga inflytande på en del barn, hvarför den äfven utväljer och endast mottager antingen barn till äncor eller barn, hvilkas båda föräldrar af sitt arbete äro hindrade att under eftermiddagen taga vård om dem. Gossarna få komma klockan 2 omedelbart efter slutad skolgång, erhålla då middag, lämnas en stund att hvar för sig läsa öfver sina lexor och sysselsättas för öfrigt dels med någon

G. J. G. fot.

262. Danviks hospital.

praktisk slöjd, såsom skomakeri eller snickeri, dels med exercis eller gymnastik. Innan de kl. 7 på kvällen aflägsna sig, erhålla de aftonvard.

För *skollofskolonierna* finnes redogjordt i afd. XI.

* * *

Näst anstalterna för vård af minderåriga torde den mest betydande gruppen bland enskilda välgörenhetsföretag i Stockholm utgöras af inrättningar för öfveråriga, för *orkeslösa*. Om det utmärkande för barnavårdsanstalterna var, ej blott att de i allmänhet datera sig från de 4 eller 5 sista årtiondena, utan äfven att flertalet af de sålunda nybildade anstalterna realisera nya principer för hjälpens anordnande, kan detta ingalunda sägas vara

fallet med inrättningarna för orkeslösa. Här är endast fråga om anstalternas tillökning i storlek och antal möjligen äfven deras höjande i afseende å trefnad och komfort.

Först märka vi seniorn bland Stockholms välgörenhetsinrättningar, *Danvikens hospital*. Det har under tidernas lopp gjort tjänst i mångahanda syften. En lång tid var det utom annat Stockholms hospital för sinnessjuka, tills detta på 1850-talet flyttades till Konradsberg. Numera utgör anstalten ett hem för pauvres honteux, öfvervägande af kvinnokönet. De hafva att erlægga en årlig afgift, varierande mellan 180 och 350 kronor. 1894 var underhållstagarnas antal 216. Statens utgiftssida slutar på 97,213 kronor, hvadan medelkostnaden för hvarje hjon utgjorde 450 kronor 5 öre. Anstalten innehar ännu sin urgamla tomt på det smala näset mellan Hammarbysjön och segelleden, och flertalet af dess hus äro från 1700-talet, men för öfrigt har anstalten

263. Borgerskapets änkhüs.

under innevarande århundrade bortsålt större delen af sin donationsjord, så att endast cirka 30 hemman återstå. I stället finnes en hopsparad fond å 264,650 kronor, afsedd för eventuell ombyggnad, med hvars utförande nu ej torde dröja så särdeles länge, sedan stadsfullmäktige 1897 beslutat att för 1 million kronor inlösa hospitalstomten, väsentligen i afsikt att därmed förskaffa sig dispositionsrätt öfver det vid Danviken framgående afloppet från Hammarby sjö. Inrättningen förvaltas af en kungl. direktion och utgör med så väl tjänstemän som underhållstagare en särskild församling.

För det gamla *Drottninghuset* är förnyadt kungl. reglemente fastställt den 11 maj 1883, enligt hvilket där skola intagas »ålderstigna, sjukliga och i torftighet stadda änkor och döttrar efter civile och militäre ämbets- och tjänstemän, präster, borgare samt sådana hofbetjante, hvilka icke burit livré». Samtidigt fastställdes stat, att gälla från och med år 1884 tills vidare. I denna upptagas inkomster till sammanlagdt 9,770 kronor, hvaribland statsanslag 5,000 samt räntemedel 4,200. Underhållstagarna bestämmas till 50, indelade i 3 klasser, med månatligt underhåll varierande från 7 kronor 50

öre till 4 kronor 50 öre, samt gåfvor på bestämda dagar till 4 kronor 25 öre för alla. Härförutom erhålla de husrum, värme, läkarevård, medikamenter och skötsel. Drottninghuset har egen lokal vid Johannes kyrkogård.

Full försörjning erhålla däremot underhållstagarna i *borgerskapets änkuhusinrättning*, där till och med måltiderna intagas gemensamt i en prydlig matsal. Inrättningen är numera inrymd i egen palatsliknande byggnad vid Norrtullsgatan, midt emot allmänna barnhuset. I änkuhusets ursprungliga, ännu gällande kungl. reglemente af den 7 maj 1725 stadgas: »Den Enckia som skall antagas uti detta Enkiehuus, skall hafva ägdt en Borgare här i staden till man, som dragit skatt och borgerliga onera, som är emot Sextio åhrs ålder varandes af den oförmögenhet, at hon sig sielfver förmår nähra, ej heller har någon att hålla sig till. Åliggandes henne at framvisa trovärdiga Vitnesbördder, det hon så vähl under sitt äktenskap i Vählmackten med sin man uti sänja och Kiärlek sammanlefvat, som sedan uti sitt Enkiostånd altid et Gudfruchtigt ock ährbart leverne fördt, ock uti fattigdom sig ej sielfv brakt medelst sitt egit förvällande genom et otidigt leverne». Enligt samma reglemente »skall detta Enkiohuus blifva dirigerat af Tio Borger-skapets Ledamöter, af Sex de handlande och fyra Åldermän af Ämbeten, men af ingen annan af hvad stånd ock namn han vara må». Underhålls-tagarna erlägga ingen afgift. Under år 1895 voro intagna 80 enkor; medelkostnaden för dem utgjorde 373 kronor. Pensioner från särskilda fonder inberäknade, utgjorde hela utgiftssumman 34,548 kronor 12 öre. Vid nämnda års slut utgjorde inrättningens kapital 1,523,418 kronor 40 öre, hvaraf fastigheten 342,281 kronor 76 öre och särskilda fonder 582,571 kronor 49 öre.

Det lilla, år 1734 inrättade *Soopska fattighuset* fortlevver ännu och verkar efter samma grunder som Drottninghuset.

För orkeslösa män inrättades, såsom ofvan nämnt, under 1700-talet *borgerskapets gubbhusinrättning* samt Timmermansordens hospital. Full försörjning lämnas inom gubbluset, som jämväl i öfrigt är lika inrättadt med änkuhuset. Under år 1895 voro där intagna 56 personer, hvaraf dock 15 endast under kortare tid. Totalkostnaden för dem utgjorde 22,341 kronor 7 öre; medelkostnaden belöpte sig till 417 kronor 10 öre. Vid nämnda års slut uppgick anstaltens kapital till 900,498 kronor 20 öre, hvaraf fastigheten i Stockholm 60,000 kronor och särskilda fonder 50,732 kronor 73 öre. Gubbhushusets fastighet är en gammaldags oansenlig byggnad med två flyglar å en vidsträckt tomt nära den s. k. Hornskroken. Under år 1895 sålde inrättningen till staden tomter för mer än 200,000 kronor och torde hafva utsikt att på detta sätt än ytterligare förbättra sin ekonomi.

Timmermansordens hospital underhålles af orden. För en årskostnad af cirka 10,000 kronor lämnar den hospitalets några och tjugu underhållstagare bostad, vedbrand, ljus, läkarevård och medikamenter, nödig skötsel samt månatligt penningeunderstöd, hvarjämte vid jul mindre gratifikationer utdelas

till fattiga ordensmedlemmar. Hospitalet är beläget å ordens egendom Eriksberg vid Roslagstorg.

Från vårt århundrade finnas i Stockholm 10 anstalter för orkeslösa, samtliga för kvinnor (Josefinahemmet har dock några män), nämligen:

Asylet för pauvres honteux för kvinnor af ståndspersonklassen, underhållet af en år 1862 bildad förening, som nu för sin verksamhet förfogar öfver en betydande byggnad vid Surbrunnsgatan, värd en fjärdedels million kronor, en lifräntefond å 185,000 kronor samt öfrigt kapital å mer än 300,000 kronor. De till omkr. 80 uppgående underhållstagarna åtnjuta full försörjning till medelvärde af vid pass 250 kronor, ränta å fastighetsvärdet oräknad. Ingen afgift erlägges.

Stiftelsen *Konung Oscar I:s minne*, grundad 1873 af änkedrottning Josefina med anledning af hennes 50-årsjubileum såsom svensk furstinna, har sitt hem i en af änkedrottningen bekostad storartad byggnad vid Björngårdsgatan. Anstalten är afsedd att »åt mindre bemedlade fruntimmer af ståndspersonsklassen, utan afseende på trosbekännelse, ersätta saknaden af ett godt och fridfullt hem». Pensionärerna erhålla bostad, möbler, sängkläder och sänglinne, värme, belysning, kost och, vid sjukdomsfall, läkarevård, medikamenter och skötsel. År 1896 uppgick deras antal till 45 personer, af hvilka 2 innehade friplatser och de öfriga erlade afgifter från 200 till 450 kronor. Medelkostnaden, reparationer och afskrifningar oberäknade, belöpte sig till 598 kronor. Anstalten är fritt och väl belägen samt omgifven af trädgård och parkanläggning. Stiftelsens tillgångar vid 1896 års slut utgjorde 663,485 kronor 46 öre, häri inberäknade fastigheter och ett af änkedrottningen donerad grundkapital, stort 350,000 kronor.

Josefinahemmet grundadt 1873 af änkedrottning Josefina för fattiga och orkeslösa, företrädesvis kvinnliga medlemmar af den romersk-katolska församlingen i Stockholm. Vid 1895 års slut var underhållstagarnas antal 13.

Det af sällskapet »de gamlas vänner» underhållna, i början af år 1896 öppnade *hemmet för gamla*, som redan i två hyrda våningar ger fristad åt 13 äldre obemedlade eller mindre bemedlade fruntimmer af den bildade klassen. De betala afgifter varierande från 120 till 500 kronor. Stiftelsens kapital, insamladt genom en tombola å börsen och en föreställning å cirkus, anordnad af hästutställningen hösten 1895, uppgår redan till 14,030 kronor 36 öre.

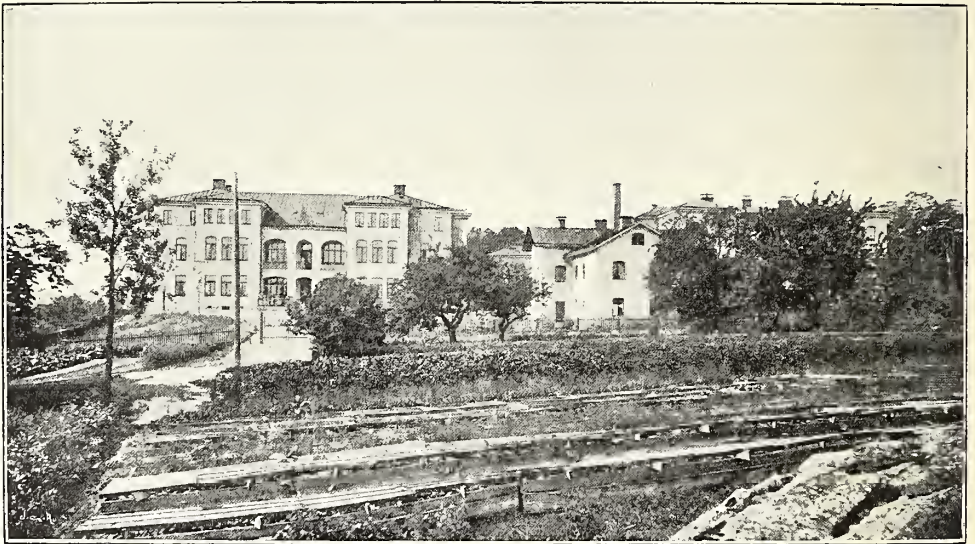
Fru Emma Benedicks asyl å Djursholm för ålderstigna, Stockholms kommun tillhörande fruntimmer. Asylen, stiftad 1890, underhålles numera genom medel, testamenterade af den år 1895 afidna stiftarinnan. Å asylen erhålla 16 behöfvande fruntimmer af den ringare ofrälse ståndspersonsklassen utan någon afgift allt sitt uppehälle utom kläder.

C. F. Norlunds stiftelse är likaledes en genom enskild persons gifmildhet tillkommen asyl för fruntimmer. I lokal å Djurgården erhålla 15 sådana fri bostad.

Stiftelsen för gamla tjänarinnor bildad 1883, som dels underhåller ett hem, där vid 1894 års slut funnos intagna 70 sådana personer, dels under samma år till 79 dylika lämnade pensioner till sammanlagdt belopp af 10,400 kronor. Stiftelsens tillgångar äro noga uppdelade i en bostadsfond, stor 170,144 kronor 69 öre, hvaraf fastigheten 70,000 kronor, samt en pensionsfond stor 213,483 kronor 5 öre.

Ålderdomshemmet för blinda, i hvars nära Eugeniahemmet belägna lokal år 1895 funnos intagna 6 blinda kvinnor öfver 70 år.

Att diakonissanstalten underhåller ett *ålderdomshem för diakonissor*, är redan omnämndt. Äfven baptistförsamlingen i Stockholm bereder i ett *ålderdomshem* fristad för åldriga kvinnliga församlingsmedlemmar.

C. J. G. fot.

264. Eugeniahemmet.

För de många anstalter i Stockholm, där obemedlade gratis erhålla *sjukvård*, äfvensom för föreningar för meddelande af kostnadsfri sjukvård i fattiga hem, finnes redogjordt i nästföregående afdelning af detta arbete.

Bland sjukvårdsanstalter finnes dock en, som så öfvervägande har karakteren af välgörenhetsinrättning, att rätta platsen för dess omnämmande är denna artikel, nämligen *Eugeniahemmet*, uppkalladt efter prinsessan Eugenie och tillkommet genom hennes initiativ. Där intagas fattiga, obotligt sjuka eller vanföra, men icke med idioti behäftade barn från så väl hufvudstaden som landsorten. Barnen erhålla ej blott fullständig vård, ägnad att om möjligt förbättra deras fysik, utan äfven undervisning dels i skolämnen dels i något yrke, såsom skomakeri eller skrädleri, för att sätta dem i stånd att åtminstone bidraga till sitt uppehälle. Sällskapet Eugeniahemmet drager äfven försorg om dem af sina skyddslingar, som öfverleva barnaåldern. De

sjukaste af dessa få ofta kvarstanna vid hemmet, men de friskare utackordas. De öfverårigas antal vid hemmet tilltar dock ständigt. Hemmet är beläget å Norrbacka gård strax utanför Norrtull, där under år 1896 sällskapet uppfört sin tredje ståtliga byggnad, hvarigenom plats kan beredas för 160 barn på en gång, hvilken siffra dock är ämnad att uppnås först vid 1897 års utgång. I april 1897 voro från hemmets anläggning intagna tillhopa 220 barn. Utgifterna under år 1895 belöpte sig till 45,097 kronor 93 öre, inkomsterna till 82,155 kronor 39 öre. Kapitalbehållningen vid årets slut uppgick till 565,857 kronor 80 öre, förutom Norrbacka gård med bokfördt värde af 210,490 kr.

I samband med sistberörda anstalt bör omnämnas dels *fröken Frestadins' hem för höftsjuka barn* af rent privat natur, dels ock *föreningen S. de C:s barnsjukhem*, inrättadt 1892 för sådana fattiga barn, som efter långvarig sjuklighet ej vunnit inträde å sjukhus eller i följd af fattigdom och vanvård behöfva en längre tids vård och behandling, men hvarest jämväl intagas sådana från barnsjukhus utskrifna konvalescenter, som fortfarande äro i behof af omsorgsfullare skötsel än de kunna påräkna i sina hem. Anstalten har för närvarande 12 platser. Omkostnaderna belöpte sig 1895 till 4,407 kronor 29 öre. För föreningen, hvars ursprungliga verksamhet är bespisning af fattiga, finnes redogjort längre fram.

Här bör äfven omnämnas det lilla sedan många år tillbaka i hufvudstaden verkande *konvalescenthemmet*, som har till ändamål att bereda medellösa, från sjukhus utskrifna kvinnor någon hvila, innan de återgå till sitt arbete, men hvarest äfven intagas kvinnor, som vänta att blifva intagna å sjukhus eller försörjningsinrättning.

* * *

Såsom en särskild grupp af välgörenhetsanstalter kunna sammanföras de, som afse att för *blinda, döfstumma, lytta eller vanföra* lätta lifvets börda och särskildt att genom lämplig undervisning sätta dem i stånd att förtjäna eller åtminstone bidraga till sitt uppehälle. För de stora blind- och döfstuminstituten, som underhållas af stat och kommun, är på annat ställe i detta arbete redogjort (ofvan sid. 410—415).

Hvad särskildt blindas beträffar, finnas i Stockholm tre välgörande föreningar, af hvilka *föreningen för ett arbetshem åt blindas*, som förfogar öfver ett kapital af nära 125,000 kronor, i ett särskildt hem bereder arbets-skickliga blindas sysselsättning och arbetsförtjänst. Det hyser för närvarande 18 blindas män, som, jämte fri arbetslokal och lön, för sitt arbete erhålla antingen fri bostad eller hyresbidrag därtill, men i öfrigt skola själft bekosta sitt uppehälle. *Föreningen för blindas väl* åter, med ett kapital af cirka 75,000 kronor, så väl utdelar kontanta understöd åt blindas som ock underhåller dels en lämplig arbetslokal för dem dels en särskild försälj-

ningsbod för deras arbetsprodukter. *Föreningen för blindskrift* slutligen, stiftad 1892, har bildat ett redan 1,445 band starkt bibliotek för böcker, kopierade med Brailles punktskrift, ur hvilket blinda öfver hela riket gratis erhålla lån.

För döfstumma finnes den år 1860 af fröken J. A. Berglind stiftade s. k. *Tysta skolan* n:r 51—57 Norrtullsgatan. Under stiftarinnans lifstid undervisades efter teckenmetoden, nu efter talmetoden. Barn, i regeln endast flickor, från 6 till 10 års ålder intagas. Flertalet bo i skolan; några åtnjuta endast undervisning. De förra betala i regeln 400 kronor om året, de senare 200. Sedan skolans stiftande ha i densamma varit intagna 96 elever. Under år 1895 undervisades 17, däraf 14 boende inom anstalten; 7 voro frielever. Af de till 15,198 kronor 36 öre uppgående utgifterna bestriddes endast 1,716 kronor af elevernas afgifter och 1,300 kronor genom statsbidrag. Återstoden betäcktes af räntemedel, gåfvor och egendomens afkastning, så att ett öfverskott af mer än 4,000 kronor uppstod. Skolans kapital uppgick till 153,142 kronor 66 öre, oberäknadt värdet af fastigheten med sin vidsträckt tomt.

En princip snarlik den af de båda arbetsföreningarna för blinda tillämpade, ligger till grund för den likaledes af en enskild förening underhållna *arbetskolan för lytta och vanföra*, hvars program är: att bereda medellösa ofärdiga, så väl barn som vuxna, kostnadsfri undervisning i enklare handslöjd, t. ex. rottingflätning, borstbinderi och skomakeri för de manliga, stickning och sömnad för de kvinnliga eleverna; att, så snart eleven hunnit så stor insikt i sitt yrke, att hans arbete är säljbart, till uppmuntran lämna honom någon arbetslön (år 1895 erhöll sålunda en elev ända till 207 kronor 87 öre); samt att bereda fullärda elever arbetstillfälle antingen genom att skaffa dem plats hos handverkare eller genom att bemedla beställningar. Föreningen förfogar öfver ett kapital af inemot 50,000 kronor. Dess utgifter uppgingo år 1895 till 10,111 kronor, däraf aflöningar till lärare 2,935, arbetslöner åt eleverna 1,769 och materialier 2,674. Inkomsterna utgjordes af 5,053 kronor för försålda arbeten och för öfrigt gåfvor. Elevernas antal under året var 35, däraf 21 manliga och 14 kvinnliga.

* * *

Ett annat betydande fält för välgöreheten utgöres af undervisning och *vård af idioter*. Sedan 1870 äger Stockholm härför en *förening för sinnesslöa barns vård*, som till en början anlade endast en *skola*; men, då erfarenheten visade, att härmed föga var vunnet, i det idioterna efter utträdet snart åter glömma hvad de lärt och sålunda sjunka tillbaka i ett tillstånd, som, genom att de fått smaka något bättre, är om möjligt beklagansvärdare än det gamla, blef föreningen betänkt på inrättande af arbetshem, där idioterna finge vara i liknande förhållanden med dem de åtnjutit i skolan. 1878 anlades ett sådant för skolans manliga elever vid Rickomberga utanför Uppsala.

För kvinnliga åter sörjdes 1888 genom ett arbetshem i Stockholm helt nära skolan, men underhållet af en från den förstnämnda skild förening. Vid skolan, belägen Norrtullsgatan nr 16, undervisades under år 1894 51 elever, däraf 18 gossar och 23 flickor. Undervisning meddelas så väl i bokliga studier, såsom läsning, skrifning, kristendom, geografi, historia och naturlära, som i slöjd, såsom sömnad, virkning, väfnad, snickeri, korgmakeri och skomakeri. I sång och gymnastik undervisades 40. I *arbetshemmet vid Rickomberga* vistades samma år 15 elever, hvilka under uppsikt af en föreståndare och 3 drängar sysselsattes med jordbruk och ladugårdsskötsel samt om vintern i verkstäder med skolagning, snickeri m. m. Det yttre arbetet passar dem dock bättre, och hemmets styrelse uttalar i sin berättelse den åsikten, att idioterna under lämplig ledning verkligen kunna utbildas därhän, att de ofta i väsentlig mån förmå bidraga till sitt uppehälle, i enstaka fall måhända fullt försörja sig. I det lilla *arbetshemmet för kvinnliga idioter* sysselsattes samma år 11 elever med väfnad, spånad, sömnad o. s. v. Hvad ekonomien beträffar uppbar föreningen 1894 af staten dels mot vissa villkor ett fast anslag af 6,000 kronor, dels 4,000 kronor utgörande anslag af 100 kronor för hvarje bildbart barn, föreningen vårdar. Afgifter för elever uppgingo till drygt 12,000 kronor och försäljningssumman för skolbarnens arbeten till 850 kronor. De för fyllande af de till något mer än 30,000 kronor uppgående utgifterna felande omkring 7,000 kronorna täcktes af ledamotsavgifter, gåfvor och räntor på föreningens donerade kapital. Å utgiftssidan tager skolan i anspråk i det närmaste 20,000 kronor, hvaraf ungefär hälften för hushållet, arbetshemmet vid Rickomberga vid pass 5,300 kronor och återstoden omkostnader för fastighet m. m. Medelkostnaden utgjorde i skolan 419 kronor 75 öre, i arbetshemmet för män 274 kronor 82 öre. För samtliga elever fordras avgifter, i skolan för flertalet uppgående till 240 kronor för gosse och 216 för flicka, i arbetshemmen till 200 kronor.

För de olyckligaste af idioterna, de som samtidigt äro epileptiska, underhåller den i hufvudstaden bildade *föreningen för vård af fallandesjuka sinnesslöa barn* ett hem vid Mariehäll utanför Stockholm, med plats för 26 barn, för hvilka underhållskostnaden år 1895 utgjorde 10,381 kronor 99 öre eller i medeltal 399 kronor 31 öre. Föreningen åtnjuter understöd ej blott af Stockholms stad utan äfven af Stockholms läns landsting. Dess donerade kapital uppgår till omkring 30,000 kronor, ledamotsavgifter till öfver 2,000.

* * *

Af *anstalter för moraliskt fallna* hafva vi ofvan lärt känna dels Elsa Borgs skyddshem och frälsningsarméns räddningshem, båda afseende så väl prostituerade som ur fängelse frigifna kvinnor, dels stadsmissionens arbetshem för frigifna manliga fångar. För moraliskt sjunkna kvinnor har Stockholm ytterligare att uppvisa två hem, ett för hvardera af nämnda båda klasser.

Hemmet för frigifna kvinnor eller, såsom det numera vanligen efter sin stiftarinna kallas, *drottningens skyddshem* öppnade sina portar redan den 29 sept. 1861 och är alltså äldst af dylika hem i Stockholm. Enligt stadgarna är det afsedt för kvinnor, hvilka, ehuru straffade för brott, lämna hopp om förbättrad vandel, men sakna utväg till försörjning samt innan de utgå från fängelset tillkännagifvit sig önska hemmets hjälp. Sedan hösten 1890 intagas jämväl kvinnor, som hos polismyndighet angifvits för oredliga handlingar, hvilka dock icke varit af beskaffenhet att föranleda åtal, om förhållandena ingifva hopp om förbättring. Af detta slag hafva hittills 9 intagits. Hemmet är fotadt på strängt kristliga principer, som, jämte träget arbete, utgöra de häfstänger, med hvilka dess skyddslingar åter lyftas till hederliga och laglydiga samhällsmedlemmar. Hemmet har egen fastighet vid Högbergsgatan med 12 platser. Dess styrelse utgöres af sex af drottning Sofia utsedda personer; den närmaste ledningen af hemmet handhafves af en husmoder, som antages af styrelsen. Sedan hemmet började sin verksamhet och till slutet af år 1895 hade intagits 399 kvinnor, af hvilka 1 aflidit å hemmet, 3 öfverlämnats till sjuk- eller fattigvårdsanstalt, 25 återvändt till sin hemort, 16 skilts från hemmet på grund af dåligt uppförande, 42 oloffigen afvikit, 16 efter egen önskan lämnat hemmet, 2 emigrerat, 1 vunnit inträde vid allmänt läroverk, 14 själfva skaffat sig arbete, åt 21 anskaffats tillfälligt arbete, åt 252 beredts fast anställning samt 6 vid 1895 års slut kvarvoro i hemmet. Af samtliga 393, som vid nämnda tid lämnat hemmet, hafva 116 återfallit i brott, 5 varnats och 4 dömts för lösdrifveri, hvadan man kan hoppas, att hemmets ändamål vunnits med 268 eller 68 procent. Utgifterna för hemmet belöpte sig under nämnda år till (öretalen oräknade) 4,561 kronor, inkomster till 6,001 kronor, hvaraf 1,926 kronor räntor å donerade kapital, 1,026 kronor behållning å vid hemmet utfördt arbete, 800 kronor bidrag af fångvårdsstyrelsen och 750 af bemedlingskommissionen.

För prostituerade eller eljest sedeslösa kvinnor i Stockholm har sommaren 1896 af enskilda öppnats ett *hem vid Sundbyberg*. Det är afsedt att kunna rymma 15, men arbetar ännu, när detta skrives, i mindre skala. Dess organisation är ej heller i öfrigt så färdig, att tillfälle nu är att ingå på densamma.

För moraliskt och socialt sjunkna män finnes det af enskild person grundade, men år 1882 af en »af minst 50 förtroendemän» bestående förening öfvertagna *hemmet för de blända* nära Hornskroken, hvars ändamål enligt stadgarna är, »att taga kristlig vård om och söka bereda arbetsförtjänst åt från fängelset frigifna eller eljest afsigkomna nödställda manspersoner, på det att de därigenom må, om möjligt, från andlig och lekamlig undergång räddas och åt samhället såsom förbättrade och arbetssamma människor återgifvas». Det arbete, hvarmed hemmet sysselsätter sina skyddslingar, är så godt som uteslutande huggning och sågning af ved. Under år 1895 hade 38

från rikets straffanstalter frigifna och 12 eljest värnlösa män eller tillhoppa 50 personer under sammanlagdt 5,624 dagar varit intagna i hemmet och där haft underhåll, vård och sysselsättning. Vid sagda års slut voro 11 af förstnämnda och 4 af sistnämnda kategori eller tillhoppa 15 skyddslingar i hemmet kvarboende. Vidare erhöilo 126 från »centralföreningen till stöd för frigifne» öfversända arbete i hemmet mot bespisning under 564 dagar. Dessutom fingo 623 personer från nattberberget för husvilla män bad med desinfektion af kläderna, i sammanhang hvarmed de bespisades med varm mjölk och bröd. Det utförda arbetet lönade sig så bra, att för betäckande af hemmets utgifter ej erfordrades mer än fångvårdsstyrelsens understöd å 1,000 kronor samt förtroendemännens årsbidrag och enskilda gåfvor till sammanlagdt ungefär samma belopp.

I hufvudsaklig öfverensstämmelse med »centralföreningen till stöd för frigifne» samt öfriga med denna samarbetande skyddsföreningar och fångvårdsföreningar har *Stockholms skyddsförening för frigifna* till ändamål att åt frigifna, företrädesvis blott en gång straffade personer, som ingifva hopp om förbättring, skaffa tjänst eller annat arbete samt att med lämpligt understöd bispringa de behöfvande bland dessa för att därigenom hindra dem att återfalla i brott. Under år 1895 skaffade föreningen sålunda anställning åt 19 nyantagna skyddslingar, samtliga män, hvarjämte tillfälligt understöd lämnades åt 45 andra nödställda frigifna, af hvilka 44 män och 1 kvinna. Med nämnda 19 uppgick antalet af föreningens skyddslingar till 333, af hvilka endast 49 återfallit i brott samt 10 blifvit dömda till allmänt arbete. Föreningens utgifter för 1895 belöpte sig till 2,116 kronor, hvaraf 1,321 kronor i understöd åt frigifna. Dess inkomster utgjordes af bidrag från fångvårdsanstalternas besparingsmedel 1,000 kronor, bidrag från centralföreningen 362 kronor samt årsafgifter och bidrag från enskilda.

En anstalt af för hufvudstaden alldeles ny art har året 1897 redan medfört, i det under april månad å den för sådant ändamål inköpta lägenheten Eolshäll vid Mälaren 4 kilometer från Hornstull *Stockholms alkoholisthem* börjat sin verksamhet. Det goda resultat, som vunnits i utlandet (i Sverige endast vid ett litet sådant hem vid Uppsala) har manat att hos oss upptaga försöket. Medlet är enkelt. Patienterna hållas under en tid ej understigande ett halft år afstängda från den yttre världen, afhållas från alkoholhaltiga drycker, sysselsättas med träget arbete, åtnjuta stärkande diet och vattenbehandling samt föra ett regelbundet lif, ägnadt att återväcka själfaktning och goda vanor, allt under god moralisk och religiös handledning. Ifrågasvarande anstalt är afsedd endast för manliga patienter ur ståndspersonsklassen och är därför förstklassigt inredd. Plats finnes för 15 patienter. Till anstalten hör en stor trädgård, och är det med arbete i denna, vedsågning eller slöjd, som patienterna sysselsättas, om de ej hafva lämpligt arbete för egen räkning. Afgifterna variera mellan 75 och 125 kronor i månaden.

Anstaltens ekonomi tillåter ännu ej mottagandet af icke betalande. Stiftelsen planerar äfven att få till stånd ett hem för alkoholister ur arbetareklassen.

* * *

Bland anstalter för *härbergering* hafva vi ofvan redogjort för de af frälsningsarmén alltsedan 1890 anordnade härbergena för husvilla, som nu, tack vare stadens bidrag, tagit ganska betydande proportioner. Sedan äldre tider finnas i Stockholm kvar två sådana nämligen *härberget för husvilla män*, i huset n:r 14 vid David Bagares gata, öppnadt 1881, och *nattasylen för kvinnor*, n:r 9 vid Riddaregatan, öppnad 1889. Å det förra logerades under år 1895 11,269 personer, af hvilka 8,418 erlagt den fastställda afgiften 10 öre person. Återstoden utgjordes dels af anstaltens stadigvarande arbetspersonal, som åtnjuter icke allenast fritt husrum, utan äfven fritt vivre och särskild dagaflöning, dels af 1,989 tillfälliga arbetare, som betalt sin sofwplats genom arbete å härbergets vedgård. Af dessa båda sistnämnda grupper af arbetare sågades under året tillhopa 290 famnar ved. Utom inkomsten å denna rörelse har anstalten stadens anslag 1,400 kronor samt understödjes dessutom af den enskilda välgörenheten. Nattasylet för kvinnor går i mindre skala. Det rymmer ett tjugotal nattgäster. Äfven det understödes som nämndt af staden med 500 kronor.

En välgörenhetsinrättning af i hufvustaden enastående art är det under konung Oscar II:s särskilda beskydd stående *Stockholms sjömanshem*. Anstalten är väl ej en välgörenhetsinrättning i samma mening som öfriga företag för härbergering, utan afser snarare att genom att bereda i hamn komna sjömän en bättre tillflyktsort än krogen och de usla nästen, som annars bjudas dem, befordra deras moraliska och sociala väl, i hvilket afseende hemmets betydelse näppeligen torde kunna öfverskattas. Anstalten torde likväl här böra omnämnas. Ty visserligen räcka de mellan 1 krona 30 öre och 2 kronor varierande afgifter, som hemmets gäster ha att erlägga för rum och mat m. m. väl till att betäcka de årliga, till omkr. 16,000 kronor uppgående kostnaderna för hemmet, men detta endast därigenom att det gratis erhållit sin lokal, huset n:r 3 vid Peder Myndes backe. Denna fastighet, som med reparationer och inventarier kostat 163,000 kronor, förvärfvades nämligen genom en på hemmets beskyddares födelsedag 1890 börjad insamling, som redan första året inbragte nära 100,000 kronor och sedan efterföljts af rika donationer.

* * *

Vid redogörelsen för den kommunala fattigvården nämndes, att staden under sistlidet år på grund af mellankomsten af ett enskildt välgörenhetsföretag, som syntes för ändamålet lämpligare, kunde upphöra med de af staden förut vidtagna *åtgärder för lindrande af bostadsbristen*, hvilka bestått i upp-

låtande af stadens kolerabarack vid Bellevue. Redan i början af år 1896, då bostadsbristen började antaga oroande dimensioner och allmänhetens uppmärksamhet genom tidningarna börjat riktas härå, hade två enskilde, handlanden J. Johansson och poliskonstapeln C. E. Carlsson, börjat söka anskaffa bostäder dels här och hvar i staden, dels i två för ändamålet förhyrda verkstadslokaler. Då emellertid dessa utvägar visade sig otillräckliga, uppförde de å en af staden upplåten tomt i Kårsbärshagen och för subskriberade medel ett bostadshus om 16 lägenheter, hvilket blef färdigt till julen. Under november månad hade de dessutom af staden fått hyra den då just ledigblifna uppfostringsanstalten för gossar, Tjärhofsgatan nr 12, hvars logement medelst läkt och munksjöpapp afdelades till lägenheter med ett gemensamt kök för hvarje sal och med gemensam eldning. På dessa sätt lyckades de inlogera tillhoppa 105 familjer med tillsammans 572 personer. Hyra kräfvades väl af »hyresgästerna», men i det hela är dock företaget baserat på allmänhetens välgörenhet. Afsikten är nu att bilda någon förening för att fortsätta rörelsen genom uppförande af flere bostadshus och barackens utrymmande. Det är emellertid uppenbart, att nu beskrifna företag är en nödfallsutväg, som finner anslutning bland Stockholms allmänhet endast under särdeles tillspetsade förhållanden. Bästa uttrycket för hufvudstadens opinion torde — mutatis mutandis — vara gifvet i »nödhjälpsarbetskommitténs» ofvan citerade uttalande, att det rätta botemedlet mot det tillfälliga hopandet af obehörigt stora arbetareskaror i hufvudstaden är att finna i ett spridande af underrättelser om marknadens ställning och beredande af medel för deras flyttande dit omständigheterna ange.

* * *

Af de *anstalter för anordnande af nödhjälpsarbeten*, som Stockholm har att uppvisa, hafva vi redan i annat sammanhang omnämmt de flesta. Såsom sådana kunna vi nämligen anse ej blott frälsningsarméns vedgård, utan äfven de vedsågnings- och andra affärer, som för hem- och arbetslösa sysselsättande anordnats vid de senast beskrifna grupperna af anstalter, förnämligast härberget för husvilla män, hemmet för de elände och stadsmissionens arbetshem. Nedan komma vi att redogöra för dels den utdelning af arbeten för hjälpbehöfvande kvinnor, som verkställes af församlingarnas arbetsföreningar (allmänna skyddsföreningen), dels föreningens för välgörenhetens ordnande slöjdfafdelning, hvilken numera i sig upptagit den gamla förening, som är känd under namn af Myrorna.

Uteslutande för ifrågavarande syfte arbeta endast två stiftelser, båda för anordnande af kvinnliga arbeten. Äldst är det år 1797 inrättade, då med stora förhoppningar mottagna *Jakobs och Johannes församlingars arbetshus*, som nu med en årlig omsättning af 1,000 à 2,000 kronor lämna strumpstickning åt ett eller två hundratal fattiga kvinnor på för dem förmånliga

villkor. Anstalten har egen fastighet vid Johannes plan och ett ej oansenligt kapital.

Från år 1839 daterar sig *sällskapet till arbetsflitens befrämjande*, som enligt sina stadgar har till ändamål att bistå obemedlade men välfrejdade fruntimmer genom att bereda dem tillfälle till arbetsförtjänst, för hvilket ändamål sällskapet tillhandahåller dem mönster och modeller till praktiska och tidsenliga arbeten, lämnar förskott till materialier och äfven, där snar hjälp erfordras, inköper deras arbeten. Verkställandet häraf sker genom en arbetskommitté, som jämväl bör tillhandagå de hjälpsökande med råd och upplysningar. För inköp af arbeten hade kommittén under år 1896 sig anslagna 1,800 kronor och för tillhandahållande af materialier 1,400 kronor. Dessutom bidrager sällskapet alltsedan år 1887 till underhållet af den år 1870 öppnade försäljningsboden *Bikupan*, som mot billig provision mottager alla slags svenska fruntimmersarbeten och i hvilken bod sällskapet försäljer de arbeten det inköpt af sina skyddslingar. De arbeten, som ej finna af-sättning, utflottas bland sällskapets ledamöter. Genom arbetskommitténs försorg erhöilo under år 1896 69 fruntimmer arbete; de till dem utbetalade arbetslönerna uppgingo till 5,519 kronor 37 öre. Omsättningen i *Bikupan* belöpte sig till 56,749 kronor 2 öre.

* * *

Bland *anstalter för bespisning* särskilja vi två grupper: dem, som utdela mat gratis eller så godt som gratis, samt dem, där full men lägsta möjliga betalning skall erläggas för varan, om än i priset endast driftkostnaderna tagas i beräkning, ej ränta å anläggningskostnaden.

Anstalter af den förra gruppen äro så godt som uteslutande afsedda för skolbarn. Dit räkna vi i främsta rummet de i de flesta folkskolorna inrättade *skolköken* och därmed förenade bespisning af fattiga skolbarn, hvarför redogörelse finnes i afd. XI (s. 332 här ofvan).

Till denna grupp höra äfven de båda matinrättningar, den ena å Norr och den andra å Söder, som underhållas af den förut omnämnda *föreningen S. de C.* (Soeurs de Charité), ursprungligen bildad af några skolflickor för att lämna hjälp åt några fattiga barn. Vid nämnda bespisningslokaler har föreningen sedan åtskilliga år tillbaka för en årskostnad af närmare 3,000 kronor bespisat dagligen tillhopa inemot ett hundratal barn samt genom hembäring af mat åtskilliga åldriga *pauvres honteux*.

Af de till den andra gruppen hörande bespisningsanstalter hafva vi redan omnämnt frälsningsarméns ångkök vid Österlånggatan. Öppnade så godt som samtidigt med dessa äro *Stockholms folkskök*, till hvilkas grundande upprop utfärdades och en under prins Karls ordförandeskap stående förening bildades hösten 1891, men så sent, att köken, för att kunna komma i verksamhet redan under vintern, till en början gjordes provisoriska med

lånad materiel. Från och med den 1 oktober 1892 blefvo de permanenta. Den på uppropet följda insamlingen hade utom bidrag in natura inbragt nära 60,000 kronor. Af denna fond återstå nu omkring 8,000 kronor.

Utdelningen af maten vid folksköken besörjes af damer ur de högre samhällsklasserna, hvaremot för tillredningen och diskningen aflönade personer användas. I regeln bedrifves endast middagsservering. Någon gång utlämnas öfverblifven mat som kvällsportioner. Till middagen, som serveras mellan kl. 12 och 2, kan erhållas antingen en 20-öres portion, bestående dels af 0.8 liter soppa, ärtsoppa, köttsockpa eller något slags välling, dels af 90 gram fläsk eller 100 à 140 gram kött med sås och potatis eller andra grönsaker, eller ock en 15-öres portion, bestående af samma kvantitet soppa som i den förra, men $\frac{2}{3}$ af kött- eller fläskportionen utan något till. För 2 öre erhålles $\frac{1}{2}$ kaka bröd och för samma pris $\frac{1}{3}$ liter svagdricka. Portionsfyllnad af extra sofvel erhålles för 5 öre. På skilda ställen i staden erhålles kupongböcker à 20, 15, 5 och 2 öre, afsedda att tillmötesgå den välgörande allmänhetens önskan att gifva mat och ej penningar.

De provisoriska folksköken hade 3 lokaler, öppna 5 månader med en omsättning af nära 400,000 portioner. De permanenta inrättades med hufvudkök och filialer, till hvilka maten kördes i särskildt inrättade transportkärl. Sin största omfattning hade köken, hvad lokalernas antal beträffar, vintern 1893—94; då funnos: hufvudkök Humlegårdsgatan å Östermalm, hufvudkök i Maria församling med filial vid Hornskroken, samt hufvudkök å Kungsholmen med 2 filialer, den ena vid Kungsbron och den andra nära Hötorget, alltså tillhopa 6 lokaler. Då emellertid omsättningen, som år 1892—93 i 4 lokaler utgjort en half million portioner, påföljande år, trots de 6 lokalerna, nedgått till 330,000 portioner, lät styrelsen dels stänga samtliga lokalerna under sommaren, dels indraga Kungsholmsköket med dess båda filialer, som under året gått med en förlust af öfver 8,000 kronor. Vintern 1894—95 var omsättningen i 3 lokaler, öppna 3 à 9 månader, 172,000 portioner, och då Södermalmsköket med filial hela tiden visat deficit, stängdes äfven detta. De sista båda vintrarna har alltså endast Östermalmsköket varit i gång.

Den hufvudsakliga orsaken till denna tillbakagång har folkskökens styrelse ansett ligga i det gradvisa upphörandet af den arbetslöshet, som framkallat folksköksverksamheten. De sista vintrarnas goda tillfällen till arbetsförtjänst ha satt arbetaren i tillfälle att intaga sina måltider på lokaler, som dels måhända äro belägna närmare arbetsstället, dels tillhandahålla öl och kaffe samt en bättre servering, äfven om måltiden därigenom skulle stå honom något dyrare. Styrelsen framhåller äfven i sin sist afgifna berättelse, att på senaste tiden många nya billighetskaféer uppstått, där två rätter mat kunna erhållas för 25 à 30 öre. Då emellertid folkskötken ej tillkommit i annat intresse än att lätta villkoren för de minst bemedlade, betraktar deras styrelse ingalunda sina konkurrenter med oblida ögon. På grund af sin åsikt

att behöfligheten af folkkök är beroende af tillgången på arbetsförtjänst och sålunda antagligen periodisk, har styrelsen för kommande behof sparat den inköpta materiel, som ej för tillfället användes.

* * *

Vi hafva nu slutat vår skildring af välgörenhetsinrättningar i Stockholm, och oss återstår endast att redogöra för befintliga *föreningar för öppen välgörenhet*. Af dessa är det endast två, som äro af den omfattning och betydelse, att vårt utrymme tillåter oss närmare ingå på dem: allmänna skyddsföreningen och föreningen för välgörenhetens ordnande.

Stockholms allmänna skyddsförening stiftades den 17 oktober 1866. Den är en öfver hela hufvudstaden spridd förening af så godt som uteslutande damer; dess syfte är i korthet fördelande af understöd och beredande af arbetsförtjänst, det sistnämnda åt fattiga kvinnor. Enligt föreningens stadgar böra dess medlemmar ej gifva något utan föregående noggrann undersökning af den hjälpsökandes omständigheter och i första rummet bispringa de fattiga med råd och personlig handräckning. I hvad mån detta verkligen blifver fallet, är dock helt och hållet beroende på hvar och en medlems egen förmåga af omdöme och principfasthet. Föreningens kvinnliga medlemmar bruka kallas skyddsfruar. Enligt stadgarna skulle hvar och en vara indelad å ett lokalt distrikt. Numera åtager sig hvarje en eller flere familjer oafsedt deras bostad, nämligen så länge den stannar inom församlingen. Flyttar familj eller ensam hjälpsökande till annan församling, öfverlämnas dess vård till skyddsfru i denna. Föreningens arbete är nämligen begränsadt med de territoriella församlingarna. Ledamöterna inom hvarje församling välja inom sig en skyddskommitté, hvilken beslutar angående det understöd, som af föreningens medel bör utdelas. Sinsemellan hafva skyddskommittéerna intet annat band än den för hela staden gemensamma centralkommittén, af hvars 16 ledamöter skyddskommittéerna utse 8, hvilka sedan tillkalla 8 »för nitälskan om fattigvården kände män». Mellan de olika skyddskommittéerna fördelar centralkommittén de till hands varande medlen efter viss proportion, som tid efter annan jämkas efter antalet fattiga i hvarje församling. Som denna proportion är byggd på praktisk erfarenhet, torde det kunna vara af intresse att meddela den för närvarande gällande, som är i procent: Nikolai 5, Klara 4, Kungsholmen 12, Adolf Fredrik 16, Jakob och Johannes 10, Östermalm 12, Katarina 26 och Maria 15. Dessutom inflyta till hvarje skyddskommitté enskilda bidrag. Sådan är föreningens nuvarande organisation, för så vidt den afser utdelande af understöd. I afseende åter å beredande af arbetsförtjänst har hvarje församling sin *arbetsförening*, som till föreståndarinnan kan hafva församlingens skyddskommittés ordförande eller annan skyddsfru. Till denna hänvisas från öfriga skyddsfruar i församlingen de fattiga kvinnor, som de önska hjälpa genom beredande af arbetsförtjänst. De olika arbets-

föreningarna disponera öfver ej obetydliga kapital af växlande belopp. Så väl arbetsföreningarnas som skyddskommittéernas ordförande afgifva räkenskaper till centralkommittén. Under förvaltningsåret den 1 oktober 1894—30 sept. 1895 hade skyddskommittéerna en sammanlagd inkomst af 22,759 kronor 37 öre, hvilken på några hundra kronor när fördelades på 2,855 understödstagare, som erhöles i medeltal 7 kronor 72 öre hvar. De hufvudsakligaste utgiftstitlarna utgjorde: hyreshjälp, bränsle, mat, kläder och kontant understöd. Arbetsföreningarnas inkomster utgjordes af fattigvårdsnämndens bidrag 4,000 kronor samt andra inkomster till ungefär lika belopp. Med arbetsmaterialier till ett värde af 28,000 kronor tillverkades varor till ett värde af drygt 49,000 kronor. För detta arbete betalades till 1,025 arbetstagare 16,360 kronor 93 öre i arbetslöner eller i medeltal 16 kronor för hvarje. Föreningens förlust utgjorde 6,315 kronor 61 öre, och till nästa räkenskapsår öfverlämnades en behållning af, utom något arbetsmaterialier, för 36,744 kronor 34 öre färdiga persedlar samt kontant 62,776 kronor 30 öre. I en del församlingar hafva skyddsfruarna fördelat sig i afdelningar till lika antal som församlingen äger präster. Hvarje sådan afdelning sammankallar å viss veckodag sina fattiga till möte å någon allmän lokal, där aftonunderhållning och någon förplägning bjudes, hvarefter prästen avslutar kvällen med en aftonbön.

Vida yngre — stiftad hösten 1889 — och arbetande efter mera rationella principer är *föreningen för välgörehetens ordnande*, så väl i skrift som i dagligt tal vanligen kallad F. V. O. eller ock »centralbyrån». Denna förenings ändamål är ett dubbelt: dess verksamhet riktar sig så väl mot de almosegifvande som mot de almosetagande. I förra afseendet kunde den lämpligen ha kallat sig föreningen mot tiggeri. Genom skriftspridning, genom föredrag å sina möten, men allra mest genom hela sitt arbetssätt söker föreningen öppna ögonen på den välgörande allmänheten för den stora sociala våda, som det tanklösa och okritiska almosegifvandet medför. I dess ställe söker föreningen sätta åtgärder till de hjälpsökandes varaktiga höjande i yttre och inre afseende. Då de viktigaste förutsättningarna för att detta skall lyckas äro noggrann utredning och samarbete, är det äfven föreningens sträfvan att åstadkomma dessa. Så snart någon förut okänd hjälpsökande, vare sig själfmant eller sänd af någon, medlem i föreningen eller icke, som önskar hjälpa honom, infinner sig å centralbyrån, uppskrifvas på en blankett den hjälpsökandes uppgifter om sina förhållanden. För att kontrollera dessa samt i öfrigt samla all tänkbar utredning genom besök så väl i den hjälpsökandes hem och hos hans grannar som hos arbetsgifvare och öfriga relationer utsändes en s. k. besökare, hvaraf föreningen har 4 manliga, hvar och en för viss del af staden, hvarjämte en bibelkvinna å föreningens vägnar gör besök i hemmen öfver hela staden. Besökaren uppsätter och underskrifver noggrann rapport, som förvaras tillsammans med öfriga handlingar, som röra fallet, hvilket registreras. På

detta sätt har föreningen lyckats skaffa sig för framtiden användbara och för allmänheten tillgängliga upplysningar angående 8,800 hjälpsökande, hvaraf flertalet familjer. Så snart någon af dessa å nyo vänder sig till föreningen, rådfrågas arkivet, och i vederbörlig »akt» införas de nu vunna upplysningarna samt föreningens åtgärd. Hvilken denna i hvarje fall skall bli afgöres af en kommitté, sammansatt af personer ur olika samhällsklasser, män och kvinnor, hvilka antingen representera institutioner, som hafva med de hjälpbehöfvande att göra, eller ock själfva direkt hafva sitt arbete ibland dem, jämte andra, hvilka hafva en eller annan förutsättning för att genom sitt deltagande intresse gagna dem, som äro sänkta i bekymmer. Så synas där präster från de olika församlingarna, rotemän, skyddsfruar, diakonissor m. fl. Af sådana kommittéer finnas 4, en för hvarje besökaredistrikt. Målen föredragas af föreningens kvinnliga frivilliga biträden, af hvilka någon jämväl för protokoll. Centralbyråns ordförande deltar i alla fyra kommittéernas sammankomster, hvarigenom likformigt arbete och principfasthet befordras. Hvad kommittén beslutar är lika mångskiftande som fallens antal. I allmänhet kan ej mer än ett sägas: föreningen afhåller sig från all hjälp, som *endast* afser lindrande af stundens nöd. Man söker för sig klargöra: kan något åtgöras för att nu varaktigt hjälpa denna människa, d. v. s. så att hon sedan kan hjälpa sig själf. I sådant fall är föreningen ej njugg, ehvad det gäller genomgåendet af en utbildningskurs, lärandet af ett yrke, att anskaffa en symaskin eller andra verktyg, att bekosta en badresa eller läkarevård. Där goda utsikter om framgång finnas, begär föreningen ej bättre än att få »reda upp» och betalar då till och med gärna gamla skulder, som kunde blifva hindersamma för framtiden.

En särskild åtgärd mot tiggeriet utgör försäljningen till medlemmar af dörrskyltar, som ange medlemskapet, hvarmed angifves att intet gifves åt okända.

Föreningens styrelse utgöres af 6 valda ledamöter, hvarjämte kassaförvaltaren och sekreteraren äro själfskrifna. Sedan föreningens bildande har öfverståhållaren varit föreningens ordförande och ordföranden i fattigvårdsnämnden dess vice ordförande. Utom besökarne har föreningen ingen annan aflönad personal än en kamrer och en vaktmästare. Däremot tjänstgöra där för beständigt 3 manliga och omkring 15 kvinnliga biträden.

Berättelsen öfver föreningens verksamhet under arbetsåret den 1 juli 1895—30 juni 1896 utvisar följande statistik. Föreningens medlemmar uppgingo till ett antal af 2,101, hvaraf 53 nya under året. Af besökarne verkställda utredningar voro 1,756 mot 2,059 föregående år, hvarjämte det kvinnliga biträdet gjort omkring 475 besök i hemmen. Till centralbyrån hade inkommit 2,877 ansökningar mot 3,766 föregående år. Det utdelade understödet uppgick till 32,290 kronor 3 öre. Därjämte utlämnades 38 lån med sammanlagt 1,947 kronor 8 öre. Stadigt arbete anskaffades åt 97 personer,

hvarjämte i tjänst på landet anställdes 12. Mera tillfälligt arbete anskaffades åt 145 personer. 72 barn utackorderades. Föreningens inkomster under året, särskilda större donationer och testamenten oräknade, uppgingo till 56,669 kronor 82 öre, dess kapitaltillgång vid årets slut till 214,543 kronor 56 öre.

Att föreningen underhåller ett barnhärberge, är ofvan omnämndt. Det är för tillfället förlagdt till Södertelje. Klea barn vårdas där, tills deras hälsa förbättrats.

Likaledes hafva vi i annat sammanhang omnämnt, att föreningen under åren den 1 januari 1892—30 juni 1895 förhyrt stadsmisionens arbetshem å Kungsholmen. På grund af den därunder vunna erfarenheten uttalar arbetshemmets styrelse i den vid förvaltningstidens slut afgifna berättelse som sin åsikt, att i Stockholm ej förefinnes något behof af ett sådant hem, men väl af en arbetsgård för anordnande af nödljulsarbete under tider af arbetslöshet. I detta sammanhang vilja vi påminna om, dels att föreningen under den första tiden af sin verksamhet genom kontrakt med Stockholms stad fick öfvertaga all stadens makadamslagning, dels att den ofvan under redogörelsen för kommunens fattigvård omtalade arbetslöshetskommittén, i särskildt, den 30 april 1894 afgifvet utlåtande hemställt, att för inrättande af en vedgård för arbetslösa staden måtte till föreningen för välgörenhetens ordnande afgiftsfritt upplåta en större strandtomt och, mot säkerhet, till föreningens förfogande ställa ett hufvudsakligen till förlagskapital afsedt belopp af 100,000 kronor. Då åtskilliga hinder mötte, hvaribland förnämligast en af 154 vedhandlare i Stockholm afgifven protest, kunde saken ej, som afsedt var, realiseras till nästföljande vinter. Sedan har, då arbetslösheten den gången upphört, anledning till frågans afgörande ej vidare förelegat.

Till föreningen för välgörenhetens ordnande hör slutligen en *slöjdfdelning*, hufvudsakligen för tillverkande af barnkläder, som sedan försäljas i öppen bod. Under arbetsåret den 1 juli 1895—30 juni 1896 uppgick försäljningssumman till 34,600 kronor 18 öre. Till 35 skraddare, 154 sömmerskor och 40 stückerskor betalades i arbetslöner 10,018 kronor 11 öre.

Bland öfriga föreningar för öppen välgörenhet vilja vi här särskildt omnämna: *sällskapet de nödlidandes vänner*, bildat 1815 och ägnadt hufvudsakligen åt vården af pauvres honteux, det år 1823 stiftade *sällskapet de fattigas vänner*, som förnämligast skaffar beklädnad åt fattiga barn, de åren 1827 och 1828 stiftade *sällskapen till dygdigt och troget tjänstefolks belönande* samt *till uppmuntran af öm och sedlig modersvård*, af hvilka det sistnämnda två gånger årligen till 130 mödrar utdelar 2,500 kronor jämte klädespersedlar, den år 1842 bildade *föreningen fattiga barns vänner*, som hvarje jul utdelar fullständig beklädnad åt 32 skolbarn, *sällskapet barnavämnera*, som under en 25-årig verksamhet lämnat fullständig beklädnad åt 1,253 folkskolebarn samt skodon och strumpor åt 250 barn, *sällskapet jultomtarna*, som under år 1895 för 6,032 kronor anskaffade beklädnad åt 250 välartade skolbarn, för-

eningen B. S. A. F., hvilken, själf ursprungligen bildad af barn, nu genom utackordering i goda hem på landet eller annorledes tager vård om ett tjugutal barn, *välgörande fruntimmerssällskapet*, som under år 1895 lämnade understöd åt 60 fattiga, *tyska skyddsföreningen i Stockholm af den 22 mars 1876*, hvilken verkar bland härvarande tyskar, m. fl.

* * *

Till sist meddela vi ett kort statistiskt sammandrag af de till öfverståthållareämbetet i och för utarbetande af femårsberättelsen för åren 1891—95 inkomna uppgifter angående *fromma stiftelser och fonder*, hvarvid dock bör märkas, att i nedanstående tabell ingå alla de fonder, af hvilkas afkastning de här förut omnämnda anstalter och företag upprätthållas, samt att tabellen afser alla stiftelser och fonder, för hvilka uppgift lämnas i Stockholm, hvadan däribland finnas många, från hvilka den årliga utdelningen ej är begränsad till hufvudstaden. Bland stiftelser för sjukvård samt pensionsfonder ingå ej sjuk- och pensionskassor. Antalet understödstagare inom de tre första grupperna kan ej med nöjaktig noggrannhet fixeras. För några inrättningar saknas uppgift om utdelningen.

	Antal stiftelser	Utdelning år 1895		Stiftelsernas storlek vid slutet af år 1895.	
		till nedanstående antal personer	af nedanstående hela belopp kronor	Kapital kronor	Däraf värde af fastigheter kronor
Stiftelser för egentlig fattigvård etc.	353	7,466	307,820	7,665,016	1,328,578
» » barnavård o. barnaundersvisning	211	6,114	646,338	13,304,358	5,536,805
Stiftelser för sjukvård	30	2,280	177,983	5,704,004	1,119,278
Pensionsfonder	258	22,356	1,020,578	20,473,706	1,839,369

Såsom förklaring på de förvånande höga siffrorna rörande den fjärde gruppen, särskildt beträffande understödstagarnas antal, torde böra upplysas, att detta är beroende på några få, i gruppen medräknade stora fonder, af hvilka de största äro Vadstena krigsmanshuskassa, som under år 1895 till 12,241 personer utdelade 394,642 kronor, invalidhusfonden med en utdelning af 80,104 kronor bland 2,787 understödstagare, handelsflottans pensionsfond med 110,632 kronors utdelning bland 1,245 personer, riddarhusets 69 pensionsfonder med 86,569 kronors utdelning bland 647 personer samt Stockholms sjömanshus med 21,083 kronors utdelning bland 584 understödstagare.

STOCKHOLMS KYRKLIGA OCH RELIGIÖSA FÖRHÅLLANDEN

AF

S. A. FRIES.

Då aposteln Paulus omkring år 50 e. Kr. besökte Athen, skall han enligt Ap. Ger. 17, sedan han »gått omkring och noga betraktat helgedomarna», hafva hållit ett tal på Areopagen och inledt detta med orden: »I atheniensiske män! jag ser, att I uti allt ären mycket benägne för gudsdyrkan». Samma omdöme skulle han utan tvifvel kunna uttala, om han i våra dagar hade tillfälle att lära känna den svenska hufvudstadens kyrkliga och religiösa förhållanden. Måhända skulle äfven ett och annat i öfrigt af hans omnämnda tal till athenarne kunna äga sin tillämpning på vårt kyrkliga och religiösa lif och tillika blifva en hälsosam erinran för de många församlingar och samfund, som samlat sig kring de talrika templen och gudstjänstlokaler i vår stad, att deras sökande efter Gud i flera afseenden är ett sökande efter »den okände guden», så vidt som tillvaron af de många sinsemellan af olika trosåsikter, fromhetsideal och religiösa lifsintressen skilda religionssamfund, partierna och riktningarna oförtydligt bära vittne om så väl ett allvarligt sökande efter Gud, som en viss osäkerhet om denne Guds sanna väsen och rätta sättet att träda i lifsgemenskap med honom.

Jag skall emellertid icke här undersöka dessa frågor eller tillämpa Pauli atheniensiska tal på våra kyrkliga och religiösa förhållanden; uppgiften är endast att i några korta drag skildra de former, i hvilka det religiösa lifvet i Sveriges hufvudstad för ögonblicket vunnit gestalt och uppenbarar sig.

* * *

Den 1 januari 1897 utgjorde Stockholms stads invånareantal nära 275,000 personer. Af dessa tillhöra de allra flesta den svenska statskyrkan.

Endast ett antal af inemot 2,000 personer hafva officiellt utträdt till andra protestantiska kyrkosamfund, hufvudsakligen till metodist-episkopal-kyrkan (omkring 1,500 personer), men baptismen med omkring 3,600 anhängare, Svenska missionsförbundet med ungefär 3,400 medlemmar och Frälsningsarmén med en »stående här» af öfver 1,500 »man» (inklusive »officerare» och »anställda») innesluta i sig en visserligen icke i siffervärde så stor, men dock genom sitt verksamma religiösa intresse högst aktningsbjudande

minoritet, som väl till namnet ännu tillhör statskyrkan, men i själfva verket genom sina religiösa åsikter och sitt verksamhetssätt skilt sig från henne för att intaga en mer eller mindre oppositionell ställning till den gamla moderkyrkan.

Vid sidan om redan nämnda sekter må äfven följande namn gifvas: irvingianer eller den katolskt-apostoliska kyrkan (omkr. 300 medlemmar), svedenborgare i två församlingar med omkring ett 70-tal medlemmar i hvarje, Brödraförsamlingen (ett tiotal medlemmar), samt slutligen mormoner, sjundedagsadventister, »sprängbataljonen», hvarjämte de bägge teosofiska samfunden kunna räknas hit, det ena med ett nittiotal, det andra med ett femtiotal medlemmar.

265. Maria kyrka.

Utom dessa från protestantismen utgångna sekter finnas äfven diasporaförsamlingar tillhörande främmande kyrkosamfund. Så räknar den engelskt-episkopala kyrkan omkring 70, den franskt-reformerta ett tiotal medlemmar. Äfven Tysklands och Finlands protestantiska kyrkor hafva hvar sin församling, men dessa äro, ehuru icke territoriella, inorganiserade i den svenska statskyrkan, och deras kyrkoherdar äro bisittare i Stockholms stads konsistorium. Medlemmarne själfva äro för öfrigt icke nteslutande tyskar och finnar. Den romerskt-katolska kyrkan har en församling af omkring 800 medlemmar; den grekiskt-ortodoxa omkring 70. Judarne utgöra i en för-

samling ett antal af 1,300 personer. Icke så få af dessa äro emellertid kyrkoskrifna i de territoriella kristna församlingarna, emedan den kungl. resolutionen af den 18 sept. 1896 föreskrifver, att judar, som icke äro svenska medborgare, icke skola kyrkoskrifvas i den mosaiska församlingen i Stockholm.

De många tempelspirorna och de ännu flera i husraderna undanskymda gudstjänstlokaler bära vittnesbörd om talrikheten af de heliga rum, där hufvudstadens invånare söka sin andliga näring och uppbyggelse. Statskyrkan äger ett tjugotal större och mindre kyrkor, tillhörande vare sig de särskilda hufvudförsamlingarna¹ eller stadens och statens institutioner, t. ex. fattighuskyrkorna, Skeppsholmskyrkan och Gustaf-Adolfskyrkan, eller enskilda sällskap, t. ex. Ersta kapell, Blasieholmskyrkan, Ansgari kyrkan och fyra s. k. missionshyddor, hvilka arbeta i statskyrkans tjänst. Metodisterna äga två kapell och tre andra predikolokaler (S:t Paulskyrkan, Adolf Fredriks torg 6; Trefaldighetskyrkan, Majorsgatan 3—5; S:t Peter, Vallingatan 20; S:t Markus, Kocksgatan 24; Brännkyrkagatan 134); baptisterna, som sönderfalla i sex distrikt eller församlingar, äga i Stockholm fyra »bönehus» och två andra predikolokaler (Betelkapellet, Malmskillnadsgatan 48 D; Salemskapellet, Folkungagatan 14; Ebenezerkapellet, Blecktornsbacken; Tabernaklet, Vegagatan 2; Storgatan 23; Handtverkaregatan 24 A); Svenska missionsförbundet, hvars stockholmsafdelning består af åtta »friförsamlingar», af hvilka fem utgöra den år 1871—1874 bildade »Lutherska missionsföreningen», som år 1877 anslöt sig till »Svenska missionsförbundet», håller uppbyggelsestunder i Södra missionshuset vid Högbergsgatan 27, Immanuelskyrkan vid Thulegatan, Rörstrands missionshus och Kungsgatan 48 m. fl. ställen. Svedenborgarne predika på tvenne skilda lokaler, »Nya kyrkans församling» i Hotel Continental W 6 stora sal, »Nya kyrkans svenska församling» i Arbetareinstitutet (Klara norra Kyrkogata 8), Brödrärförsamlingen i Kungsträdgårdsgatan 12, irvingianerna i sitt kapell vid Odengatan 20. Frälsningsarmén har sitt »högkvarter» vid Östermalmsgatan 24, men dess andaktstunder hållas på en mängd platser i staden. Mormonerna sammanträda Hornsgatan 80.

De engelska och franska församlingarna äga hvar sin kyrka, den förra vid Vallingatan (S:t Peters och S:t Sigfrids kapell), den senare vid Humlegårdsgatan. Den romerskt-katolska församlingen har tvenne kapell, S:t Eriks vid Folkungagatan och S:t Eugenias vid Norra Smedjegatan. I det

¹ Dessa äro: S:t Nikolai eller Storkyrkoförsamlingen (Staden inom broarna, Riddarholmen och Strömsborg), S:t Klara (sydvästra Norrmalm med Helgeandsholmen), S:t Jakob och S:t Johannes (sydöstra Norrmalm och partier norr därom), S:t Gertruds eller Tyska församlingen (icke territoriell, kyrkan ligger inom Storkyrkoförsamlingen), Maria Magdalena församling (västra delen af Södermalm), Katarina församling (östra delen af Södermalm), Ulrika Eleonora eller Kungsholms församling (Kungsholmslandet), Finska församlingen (icke territoriell, kyrkan ligger inom Storkyrkoförsamlingen), Hedvig Eleonora eller Östermalms församling (öster om Jakob och Johannes, med Djurgården), Adolf Fredriks församling (norr om Klara och väster om Johannes).

s. k. ryska huset, Odengatan 2, finnes ett kapell för den grekiskt-ortodoxa församlingens gudstjänst. Judarne hafva sin synagoga vid Wahrendorfs-gatan.

Utom nu nämnda kyrkor och kapell finnes en mängd smärre lokaler, hvilka mer eller mindre regelbundet apteras till gudstjänstrum. Ett par större gudstjänstlokaler intaga på visst sätt en af församlings- och sektbildningarna oberoende ställning, nämligen Betlehemskyrkan vid Sergelgatan

och Florakyrkan vid Floragatan.¹

I nära förening med dessa gudstjänstliga lokaler står en ganska talrik mängd dylika rum för söndags-skolor, barmhertighetsinrättningar, syföreningar och anstalter för utbildande af predikanter och lärare för de skilda religiösa samfundens behof. Till en del sammanfalla dessa med de egentliga gudstjänstrumen, men många användas i hvardagslag till profana och till och med mycket profana ändamål. Under sommaren tages Guds fria natur ofta i anspråk för gudstjänster. Detta gäller i synnerhet de smärre sekternas och kretsarnas andaktsstunder, hvilka ofta förenas med sällskapliga utflykter i det gröna.

266. Johannes kyrka.

Många af gudstjänsterna, böne- och uppbyggelsestundernas predikningar (jmf. nedan) utföras af predikanter, hvilka af egen drift eller på privat kallelse af »vänner» och meningsfränder uppträda med ordets förkunnelse och sakramentsförvaltning. De flesta stadigvarande predikanterna hafva dock något slags officiell kallelse. Utom statskyrkans präster hafva äfven det katolska prästerskapet, den judiske rabbinen samt en del af metodistkyrkans prästerskap och de svedenborgska församlingsföreståndarne rättighet

¹ Om kyrkobyggnadernas arkitektur se afdelning XXII.

att förrätta vissa kyrkliga handlingar med laga kraft och verkan, t. ex. vigsel. Det är svårt att nämna någon bestämd siffra utvisande antalet af sekternas predikanter. Baptistförsamlingarnas adresslista för år 1896 upp-tager 38 predikanter såsom boende i Stockholm (inklud. Betelseminariets alumner), metodisterna underhålla åtta predikanter och Lutherska missions-föreningen sju, men dessa siffror kunna för ingen del sägas representera det verkliga antalet, hvilket torde vara vida större.

I statskyrkans tjänst direkt anställda präster utgöra ett femtiotal. Den högsta kyrkliga styrelsen i Stockholm utöfvas af Stockholms stads konsistorium,¹ som sammanträder i en sal i Storkyrkan och utgöres af stadens tio ordinarie kyrkoherdar med kyrkoherden i Storkyrkoförsamlingen, kallad pastor primarius (eg. primarius pastor), såsom ordinarie præses. Ärkebiskopen fungerar äfven, när han så vill, som »förmämste præses» vid sidan om pastor primarius, och för ärkebiskopen skall ock, »när så om-tränger, räkenskap göras, och till honom de saker af konsistorium refereras, som hans censur behöfva». Pastor primarius, som tillsättes af konungen inom ett af församlingen med ärkebiskopens »ja och samtycke» gjordt för-slag af trenne prästmän, är visserligen att betrakta som biskops vederlike i Stockholm såsom ett i viss mening själfständigt stift, och har därför själf-skrifven plats i kyrkomötet, rätt och plikt att utöfva uppsikt öfver alla stadens församlingar samt gifva *venia concionandi*, men han äger icke rätten att inviga präster för Stockholm och bär icke biskopliga insignier. Vice præses i konsistoriet är kyrkoherden i Klara församling.

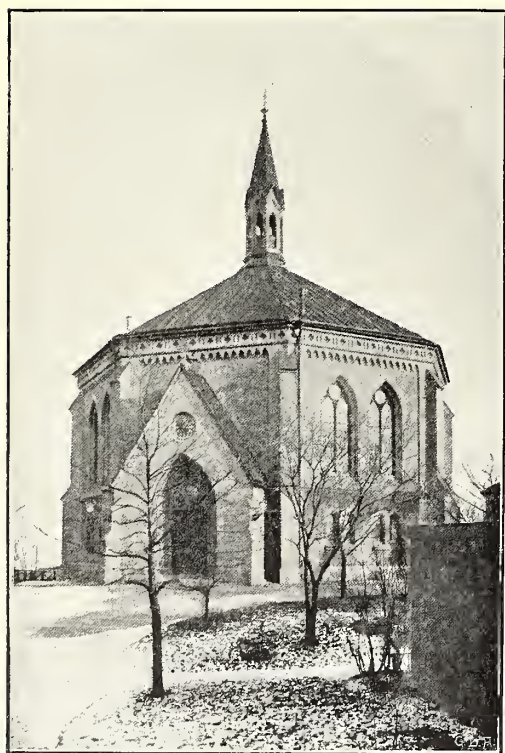
De flesta prästerliga befattningar i hufvudstaden tillsättas på vanligt sätt, men sökande kunna anmäla sig från hela riket. Några församlingar hafva emellertid särskilda privilegier. Storkyrkoförsamlingens äro redan an-tydda; Maria Magdalena, S:t Gertruds (eller Tyska) och Finska försam-lingarna kalla ett obegränsadt antal präster, och den, som vid valet fått de flesta rösterna, skall af konungen utnännas, dock att domkapitlet i Uppsala² först pröfvar och godkänner den tyske kyrkoherdens »rättrogenhet». Den kungliga utnämningrätten är alltså i de tre sista församlingarna helt och hållet skenbar. Så mycket större är den i Adolf Fredriks, där konungen är patronus. Till komministratorerna kunna äfven fjärde profpredikanter kallas, men konungen äger ej i detta fall, såsom annars vid liknande, ut-nämningrätten.

¹ Evangeliska fosterlandsstiftelsen med 157 missionsföreningar i hela landet, Svenska missionsförbundet, hvartill omkring 860 »friförsamlingar» med ett högst varierande med-lemsantal, mestadels mycket små, anslutit sig, hafva sina högsta styrelser förlagda till hufvudstaden; så är äfven förhållandet med baptisterna och Frälsningsarmén.

² I denna bestämmelse, liksom däri att ärkestiftet är vid behof skyldigt förse Stock-holms stad med präster, torde — utom att ärkebiskopen är præses i konsistorium och ledamot af direktionen för Stockholms stads undervisningsverk — de enda nu kvarvarande spå-ren efter Stockholms forna afhängighet till ärkestiftet vara att finna.

Många mindre prästsysslor vid offentliga inrättningar eller s. k. pastoratsadjunkter utses af vederbörande myndigheter eller kyrkostämmor; kyrkoherdarne kalla äfven sina adjunkter och enskilda sällskap fattig- eller diakonpräster, hvilka sistnämnda dock officiellt äro att betrakta som pastorsadjunkter. Samfundet Pro fide et christianismo äger äfven rätt att tillsätta några kateketer i hufvudstaden.

Vid sidan om Stockholms stads konsistorium finnes äfven ett annat, hofkonsistorium, hvars präses är öfverhofpredikanten (f. n. biskop Billing i

267. Ersta kapell.

Västerås), och hvars bisittare utgöres af tvenne ordinarie hofpredikanter och för närvarande fyra regementspastorer. Under detsamma lyda de tjänstgörande hofpredikanterna (för närvarande aderton), hof-, regements- och bataljonsförsamlingarna samt Skeppsholms församling.

I statskyrklig anda vilja äfven vissa enskilda sällskap verka genom inre mission. Stockholms stadsmission utöfvar genom skriftspridning, predikoverksamhet (i Betlehemskyrkan, Kungsholmsgatan 40, Nybrogatan 36), fattigbjudningar, sjuk- och krogbesök (under år 1895 till ett antal af 12,082), barnhem m. m. en ej ringa »inre mission», som dock delvis sammanfaller med fattigvården (se föregående afdelning). Stockholms stadsmission har vid sidan om

»Stockholms evangelisk-lutherska missionsförening» (stiftad 1877) anslutit sig till »Evangeliska fosterlandsstiftelsens» stora missionsförenings organisation. I samma riktning kan man anse »Israelsmissionens» och diakonissarbetets inre mission röra sig, i den mån dessa beröra rent religiösa förhållanden.

En sådan omfattande organisation för kyrkliga och religiösa syften kräver stora omkostnader. Statskyrkoförsamlingarnas kyrkobudget har de senaste åren uppgått till omkring en half million kronor årligen.

Lutherska missionsföreningens inkomst- och utgiftsstat för år 1895 uppgick till öfver 64,000 kronor; baptistförsamlingarna i Stockholm kunde för samma tid i gåfvomedel uppvisa mer än 62,000 kronor, metodisterna en budget af öfver 30,000 kronor, och Stockholms stadsmission hade detta år

ett inkomst- och utgiftskonto af omkring 22,000 kronor. De behöfliga penningbeloppen inkomma dels genom lagstadgad debitering, dels — och detta gäller i synnerhet friförsamlingarnas inkomster — genom frivilliga gåfvor, inkomster af basarer, ofta i förening med syföreningsverksamhet, konserter, föredrag, kollekter, förläggarverksamhet m. m.

Den religiösa uppbyggelsen och undervisningen tillgodoses genom predikningar, föredrag, konfirmationsundervisning (nattvardsbarnens antal år 1896 utgjorde öfver 3,000), söndagsskolor, vespergudstjänster, barngudstjänster, andliga konserter och liknande sammankomster i religiöst syfte. För att gifva ett begrepp om deras talrikhet kunna följande siffror anföras. Under veckan från och med söndagen den 28 juni till och med lördagen den 4 juli 1896 annonserades (allt i runda tal) 180 predikningar, däraf på söndagen 125 (35 af statskyrkan och resten af friförsamlingarna och enskilda), och under veckan ett 50-tal af frireligiösa; många af nu nämnda religiösa sammankomster utgjordes af »missionsutfärder» till Haga, Grönvik, Sickla, Rydboholm, Lidingön, Södertelje m. fl. orter i Stockholms närhet.

Under vintern komma sådana utfärder i regeln icke i fråga, men gudstjänsterna och uppbyggelsemötenas antal sväller högst betydligt. Under veckan från och med den 13 till och med den 19 december 1896 höllos på själfva söndagen 175 gudstjänster, af hvilka 60 komma på statskyrkans räkning, och i själfva veckan 150, inalles omkring 325 religiösa sammankomster; de ojämförligt flesta höllos af friförsamlingarna. Vid de stora högtiderna och den s. k. böneveckan, en inrättning af den »evangeliska alliansen», blifva uppbyggelsestillfällena ännu talrikare. Detta är äfven händelsen vid de många sekternas och föreningarnas års- eller periodsammankomster. Evangeliska fosterlandsstiftelsen, Svenska missionsförbundet, baptisterna, Svenska bibelsällskapet, Svensk-lutherska prästkonferensen och andra sällskap och föreningar hafva i Stockholm sina generalsammankomster.

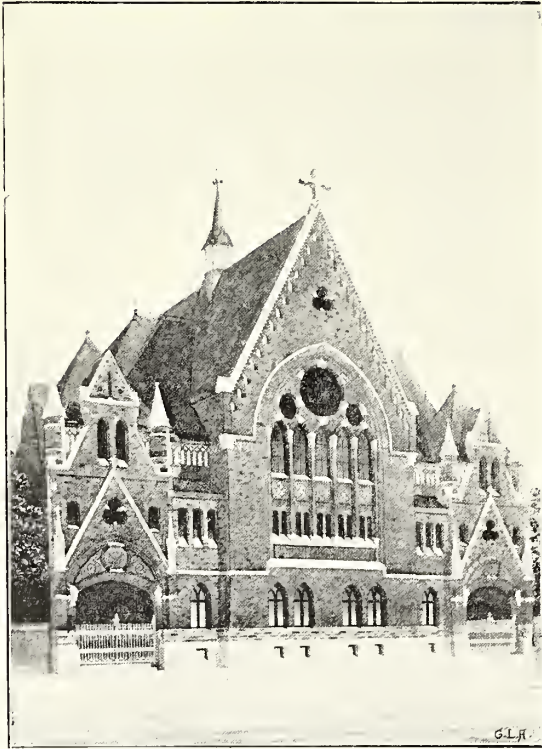
De större religiösa mötena erbjuda uppbyggelse och undervisning ej endast genom föredrag, predikan och sång, utan äfven genom diskussioner, hvilka vanligen röra sig kring praktiska frågor eller rätta uttydningen af någon biblisk tanke eller ett bibelspråk. Rent polemiska diskussioner eller disputationer förekomma i allmänhet icke, ehuru en polemisk underström helt naturligt måste gå fram i de särskilda kyrkornas och sekternas åskådningar gent emot hvarandra, något som ju äfven ej helt och hållet kan undvikas i predikan, föredrag och diskussioner. Fördragsamheten mellan sekterna synes också vara i tilltagande. För öfrigt variera dessa predikningars innehåll och art i det oändliga, från de mest krassa och fantastiska religiösa åskådningar, ofta med starka apokalyptiska tendenser (sprängbataljonen, adventisterna) i förening med en ej ringa fanatism och intolerans, till en mera lugn och värdig eller sublimerad trosåskådning (vanligen inom statskyrkan).

Till de religiösa uppbyggelsemedlen bör äfven den religiösa bok-, broschyr-, tidskrifts-, tidnings- och flygbladslitteraturen räknas. År 1895 utgafs i Stockholm ett hundratal religiösa skrifter (böcker, broschyrer) och under förra året ett 30-tal tidningar och tidskrifter. Fosterlandsstiftelsen tryckte år 1895 ej mindre än 776,445 exemplar religiös litteratur, Lutherska missionsföreningen under de senaste åren 220,000 exemplar och baptisterna öfver 30,000, o. s. v. Huru mycket af denna litteraturflod har sitt utflöde i själfva Stockholm, är svårt att säga, men att det icke är en alltför liten

del kan man hålla för ganska sannolikt, ehuru proportionvis läslusten tyckes vara större i landsorten än i hufvudstaden.

Efter allt att döma tyckas de s. k. frireligiösa eller sekternas anhängare hafva största lusten för läsning af religiös litteratur. Denna är också mestadels utgången från sådana kretsar, vare sig det är fråga om författare, översättare eller förläggare. Detta sammanhänger förmodligen med den omständigheten, att det religiösa lifvet starkast (åtminstone skenbart) pulserar i dessa kretsar, hvarom längre ned skall talas.

Huru omfattande och grundlig än den religiösa undervisningen torde vara, är den dock långt ifrån tillräcklig. Vi lämna alldeles den frågan där-

268. Trefaldighetskyrkan.

hän, om arbetet är rätt fördeladt och organiseradt, och vi kunna äfven se bort från lämpligheten eller olämpligheten af de metoder, som i allmänhet användas, och de formuleringar af de religiösa begreppen, som bibringas ungdomen och de fullvuxne.

Skolundervisningen i kristendom skulle visserligen under sakernas nuvarande allmänna läge icke gifva anledning till någon klagan, om barnen verkligen kunde tillhållas att gå sina »14 kurser» (se afdeln. XI s. 311) samt om konfirmationsklassernas storlek minskades. Men då massor af i synnerhet gossar på »malmarna» till följd af föräldrarnes fattigdom och nödvändigheten att barnen så tidigt som möjligt kunna försörja sig själfva, icke hinna längre än till 8 à 9 kurser, och de sedan införas i en konfirmations-

klass på 100 lärjungar och därutöver, så kan resultatet i fråga om kunskaper ej blifva annat än ytterst klen. Det hela inskränker sig faktiskt till ett nödtorftigt inlärande af Luthers lilla katekes och någon bibelläsning. Och hvad hjärtats religiositet vidkommer, torde denna i bästa fall stanna vid en viss vördnad för det heliga. Förhållandet är emellertid bättre i de inre församlingarna, där befolkningen är mindre och det ekonomiska välståndet högre, så att en icke ringa del af den uppväxande ungdomen får tillfälle att åtnjuta religionsundervisning i enskilda och offentliga elementarläroverk eller inhämta folkskolans »14 kurser». Med strängare tillämpning af skolagen och större tillgång på prästerliga krafter för kateketverksamheten skulle ungdomens religiösa uppfostran efter förhållandena i allmänhet kunna sägas vara mönstergill i Stockholm. Det bör också icke lämnas oanmärkt, att söndagsskolverksamheten spelar en icke ringa roll i barnuppfostrans arbete i hufvudstaden. År 1895 utgjorde söndagsskollärares antal i Stockholm 965 och barnens 12,439. Åtta söndagsskolor tillhörde Svenska missionsförbundet, sex baptisterna, tvenne Evangeliska fosterlandsstiftelsen och öfriga andra sekter samt statskyrkan. Dessutom hållas i många kyrkor barn- eller skolgudstjänster. Ett mellanting mellan egentliga söndagsskolor och skolgudstjänster äro de i Tyska kyrkan, Hedvig Eleonora, Johannes kyrka och Erstavärdet förekommande barn- eller skolgudstjänsterna, där barnen delvis äro indelade i klasser.

Vida sämre beställt är det med den religiösa uppfostran efter konfirmationen, hvilken kyrkliga akt med föregången undervisning sällan försummas eller ringaktas, ej ens af många s. k. frireligiösa, hvilka annars upprättat en s. k. bibelskola för att meddela den religionsundervisning, som motsvarar konfirmationsläsningen i statskyrkan. Men denna bibelklass har fört ett tynande lif. Efter konfirmationen äro ynglingen och jungfrun lika väl som de äldre för sin religiösa uppfostran endast hänvisade till predikningar, föredrag, religiösa föreningar, t. ex. K. F. U. M.,¹ K. F. U. K.,² ynglinga- och jungfruföreningar, i hvilka man äfven med aktningvärd ifver söker sörja för den religiösa kunskapens tillväxt. Men i detta arbete fattas som bekant system och metod, och det kan på intet sätt ersätta den alltmåra försvinnande husandakten och den ordnade bibelläsningen. Den lätta och rika tillgången på andlig litteratur torde visserligen i någon mån kunna ersätta husförhören och andra kyrkliga förhör, hvilka äro afskaffade i Stockholm, men arten af den andliga litteraturflod, som årligen utströmmar från hufvudstaden, torde i allmänhet ej vara ägnad att väcka den religiösa kunskapsörsten eller benägenheten för det mera tankesträngande och djupa religiösa studiet, så vidt det ej blir fråga om enstaka läropunkter, hvari den ena sekten afviker från den andra. Den privata själavården, åtminstone

¹ Kristliga föreningen af unge män har sin hufvudlokal Birger Jarls gatan 35.

² Kristliga föreningen af unga kvinnor har sin hufvudlokal Arsenalsgatan 1 B.

i rent undervisande syfte, är ytterst minimal, och ottesångs- och bibelförklaringarna i kyrkorna, af hvilka de förra egentligen skulle afse församlingens införande i den kristliga katekesens åskådning, och de senare en grundligare skriftutläggning, äro fåtaligt besökta och ofta ej utförda för sitt egentliga ändamål, utan förvandlade till uppbyggelsestunder i inskränktere mening. För den högre religiösa bildningen göres icke eller kan icke göras mycket från statens eller det enskilda initiativets sida. Ofvan antydda föredrag i föreningar eller enskilda föreläsningar och diskussioner kunna ej ersätta

269. Immanuelskyrkan.

hvad en ordnad högre religionsundervisning kunde och borde åstadkomma. De anstalter, som inom andra grenar af mänskligt kunskapsområde gifva en ordnad utvidgning af folkskolans undervisning, hafva af tvång eller grundsats uteslutit de religiösa frågornas behandling. Så är förhållandet med arbetareinstitutets, arbetareföreningens, borgareskolans och andra institutioners offentliga föreläsningar. Öfver hufvudtaget saknar Sveriges hufvudstad målsmän och institutioner för den högre religionsvetenskapliga forskningen, hvaraf äfven följden är den, att det fattas så godt som alla tillfällen att efter konfirmationstiden öka sina kunskaper i religiösa och kyrkliga frågor på ett sätt, som verkligen är upplysande och fördjupande det reli-

giösa lifvet. Under nuvarande förhållanden tyckas föreläsningar vara den mest användbara formen, men sådana saknas så godt som alldeles af så väl högre som lägre slag.

Emellertid är Stockholm icke alldeles utan institutioner, som i viss mening skulle kunna sägas vara ämnade att representera den högre religiösa bildningen. Statskyrkan har Stockholms prästsällskap, samfundet Pro fide et christianismo och Svenska bibelsällskapet. I stort sedt äro dock dessa samfund endast praktiskt verksamma och hafva i så måtto, liksom Svenska kyrkans missionsstyrelse, Svenska missionssällskapet, Gustaf-Adolfs-föreningen, Evangeliska fosterlandsstiftelsen med dess missionsinstitut å Johannelund (utanför Stockholm) och andra för yttre och inre mission verksamma

sällskap, tvifvels utan en stor uppgift att fylla ej endast i Stockholm, utan i hela vårt land, men den ofvan antyddade bristen i religiös uppfostran förmåde på intet sätt fylla och sträfva knappast därefter. Liknande torde förhållandet vara med Svenska missionsförbundets »missionskola» (Högbergsgatan 27), som närmast motsvarar en offentlig elementarskola, och baptisternas »Betelseminarium» (Engelbrektsgatan 18); bägge dessa institutioner afse närmast att utbilda predikanter åt samfunden.

Den s. k. bildade medelklassen torde vara den del af Stockholms befolkning, som är mest kyrklig i detta ords vanliga mening. Den besöker gärna gudstjänsten, i synnerhet högmässan, men äfven aftonsången, särskildt långfredagens, julottans och nyårsaftonens gudstjänster. Ehuru man lätt konstaterar en viss och lätt förklarlig tendens att »välja» predikanter, så kan man dock ännu se en ej så ringa benägenhet i synnerhet hos de äldre att hålla sig till församlingskyrkan och dess prästerskap, så väl när det gäller att höra predikan, som då det är fråga om kyrkliga förrättningar. De heliga sedvänjorna vid begrafning och bröllop iakttagas med all vördnad; barndopet försummas så godt som aldrig, ehuru det ej i allmänhet tyckes firas såsom någon familjefest; nattvardens bruk är däremot i betänkligt aftagande, ja man torde kunna påstå, att en högst ringa procent af hufvudstadens befolkning brukar detta sakrament efter konfirmationen och den första nattvardsgången.

Hvad nu den innerligare religiositeten inom den bildade medelklassen vidkommer, så är det naturligtvis högst vanskligt att yttra sig härom. Den pietistiska riktningen har visserligen äfven här sina anhängare, och denna fromhetsart faller lättast i ögonen både i sina förtjänstfulla och icke förtjänstfulla yttringar, men en del af ifrågavarande folkklass torde icke hafva några större religiösa intressen, ehuru den därför icke är religions- eller kyrkofientlig.

En tredje part ådagalägger på enkelt, mera gammaldags sätt sin fromhet genom att såsom »de stilla i landet» frukta Gud och förnöjsamt gå sin kallelse väg fram i lifvet. Ett gemensamt drag i denna folkklass' religiositet är dess sinne för tolerans mot olika tänkande, hvarmed de gärna förbinda en hvad man vanligen kallar »liberal» trosåskådning. Undantag från regeln gifvas visserligen här som alltid.

På ömse sidor om denna s. k. bildade medelklass finna vi andra folkklasser. På högra flygeln stå intelligensaristokratien och med den genom börd eller socialpolitisk ställning närstående grupper. Hos dessa finner man — vissa undantag frånräknade — antingen en fullständig indifferentism för alla kyrkliga och religiösa ting och till och med afvohet mot dem, eller ock en stark dragning åt katolsk mystik, reformert pietism och metodism med deras blomstrande föreningsväsen. Af olika skäl är den »dogmatiska» strömningen inom dessa kretsar nästan motsatt den i medelklassen här-

skande, hvarmed ej sällan sammanhänger, att där det religiösa intresset är mera lefvande, vänder det sin verksamhetslusta från statskyrkan till för-
enings- och sektväsendet. Så vidt denna samhällsklass besöker Herrens bord,
sker detta oftast — och det är äfven fallet med en del af medelklassen —
i Blasieholmskyrkan och Ersta kapell.

Slutligen hafva vi till vänster om medelklassen de stora arbetaremas-
sorna eller det fjärde ståndet i allmänhet. Dessa hafva fått minsta religiösa
uppfostran, och minst göres också för dem efter konfirmationstiden. Det är
sannt, att man vinnlägger sig om att bibringa dem vetandets frukter på en

L. Larsson fot.

270. Frälsningsarméns högkvarter.

mängd områden, men, såsom redan är antydt, är religionen härifrån ute-
sluten, ja hvad värre är, stundom blifva vetenskapens resultat framställda i
sådant ljus, att de direkt eller indirekt förstöra religionen, hvartill orsaken
äfven må sökas i den religiösa uppfostran vetenskapens idkare själfva en
gång fått och fortfarande få. Faktum är, att stora massor af arbetareklassen
äro i högsta grad indifferent för religionen eller rent af ateister och mate-
rialister, hvilket äfven sammanhänger med socialdemokratisk och utilistisk
propaganda. Arbetareklassen besöker sällan den offentliga gudstjänsten;
infinna sig arbetare någon gång i större antal vid en gudstjänst i någon af
statskyrkorna, så väcker detta förundran hos andra kyrkobesökande. Något
bättre tyckes tillståndet vara hos kvinnorna än hos männen, och detta torde

äfven vara orsaken till, att mödrarna låta döpa sina barn, så framt ej den fullständiga indifferentismen tillåter barnmorskorna att utan vidare invändningar föra barnen till dopet. Nattvardsgång hör till sällsyntheterna. Mestadels är det gamla kvinnor af denna folkklass, som besöka Herrens bord. Så väl här som i de andra folkklasserna är den privata bikten så godt som alldeles ur bruk. Försök att genom samtal eller skrifter väcka det religiösa intresset till lif motarbetas ej endast af den irreligiösa kårandan, utan äfven af bristande förtroende till den talandes redliga afsikter, enär hans tillhörighet till en annan folkklass väcker misstro, att han icke är oegennyttig, och att religionen blott är medel hos de »makthafvande» att hålla arbetarne i andligt, politiskt och socialt förmynderskap.

Det skall emellertid visst icke förnekas, att äfven andra krafter äro i verksamhet bland arbetareklasserna, hvilka söka motverka irreligiositeten. Stockholms stadsmission underhåller tre manliga och tre kvinnliga »arbetare», några diakon- eller fattigpräster finnas äfven, hvarjämte omkring 35 diakonissor äro anställda i församlingarnas tjänst. Största betydelsen torde Frälsningsarméns verksamhet hafva på detta område. Vi skola här alldeles bortse från denna kristendomsforms egendomligheter i öfrigt och endast erinra oss, att Frälsningsarmén genom sitt sätt att bringa någon form af kristendom till de djupaste folklagren, i samband med ett storartadt socialt arbete i fattigvårdens tjänst, genom räddningshem, slumstationer, härbergen, ångkök, vedgårdar, arbetshem m. m., i ej ringa grad motverkar de irreligiösa makterna i det fjärde ståndet.

Sekterna och de mindre religiösa kretsarna rekryteras till en stor del från samma folkklass. Föreningsväsendet synes för dem vara den lämpligaste formen att bevara och utveckla de religiösa krafterna och således bidraga till att sätta en dam mot de ateistiska och indifferent strömmingarna bland arbetarne. En sådan rörelse som den naumannska i Tyskland, det s. k. »national-sociala partiet» på kristendomens grund, har ännu icke trängt in i Sveriges hufvudstad. År 1893 stiftades »kristliga arbetaresamfundet» i Stockholm, men detta har icke kunnat vinna någon större terräng och har på sista tiden splittrats, i det att den större fraktionen hyser pietistiskt-dogmatiska åsikter i förening med en dragning åt svärmisk apokalyptik, hvilket förlamar dess arbetskraft.

Inom det kyrkliga och religiösa lifvet finnas representanter för en mångfald af olika andliga strömningar och teologiska riktningar. De förra höra väsentligen till sekterna, och dessa härstamma från den reformerta kristenheten, England och Amerika, samt pietismen, hvilken äfven har sin historiska genesis i de reformerta kyrkorna. Pietismen har äfven stor utbredning inom de religiösa kretsar i hufvudstaden, som icke anslutit sig till s. k. fri-församlingar. Men under det att den icke statskyrkliga pietismen väsentligen omfattat P. P. Waldenströms af donatistiska tendenser genomsvrade rörelse,

hvars dogmatiska egendomlighet ligger i försoningsläran, kvarstå de öfriga pietistiska strömningarna inom statskyrkan på genomsnittsortodoxiens ståndpunkt. Detta torde väl äfven vara händelsen med flertalet af hufvudstadens präster; en och annan är påverkad af den s. k. beckska teologien eller vissa mystiskt-teosofiska filosofemer, under det att några få hysa sympatier för den nyare, strängt vetenskapliga teologien. Af den schartauanska riktningen torde väl knappast någon präst och få lekmän finnas i hufvudstaden. De flesta präster tillhöra i dogmatiskt och kyrkopolitiskt hänseende den »lågkyrkliga» riktningen, endast ett mindre antal den »högkyrkliga».

Att det sedliga tillståndet i en sådan stad som Stockholm lämnar åtskilligt öfrigt att önska, kan man så godt som a priori antaga. Så väl dryckenskapslasten som prostitutionen äro fortfarande orsaken till hundratals människors och familjers andliga och ekonomiska ruin. Om ej alla tecken slå fel, skulle man dock våga hoppas en minskning hvad den förstnämnda lasten vidkommer. Härtill bidra ej blott de många rent religiösa föreningarna, utan äfven nykterhetsföreningar, ynglinga- och jungfruföreningar, K. F. U. M., K. F. U. K., räddningshem, barnhem o. s. v. Den alltmera förbättrade polisbevakningen samt en starkare allmän opinion mot dryckenskap och lättfärdighet ntöfva äfven en hälsosam inverkan. Sedan den 1 oktober 1896 äro alla varietéer i förening med spirituosauskänkning förbjudna. Hvad den yttre anständigheten och sedligheten vidkommer, torde också Stockholm stå framför kontinentens flesta hufvudstäder.

* * *

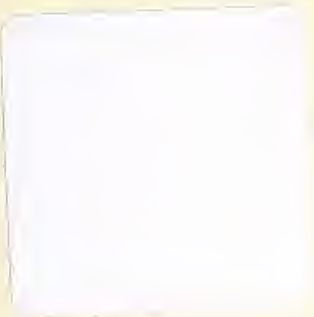
Det är för hvarje eftertänksam tydligt, att en sådan stad som Stockholm aldrig kan eller får slå sig till ro på hvad den redan vunnit i religiös och kyrklig lifaktighet, så mycket mera som hufvudstaden i så väl det ena som det andra afseendet bör föregå hela landet med godt exempel. Såsom en afslutning till denna lilla skiss öfver Stockholms religiösa och kyrkliga förhållanden må det vara tillåtet att med några ord söka antyda ett och annat önskningsmål med hänsyn till dessa förhållanden. De torde för öfrigt framgå af det ofvan sagda.

Stockholm behöfver, i den mån folkmängden ökas, pastoratens delning och samtidigt nya gudstjänstlokaler, men viktigare än detta är skoltvångets fullständiga och konsekventa tillämpning, ökning af de prästerliga krafterna för konfirmationsundervisning och dennas ledning i mera kyrkohistorisk anda, församlingsdiakonats införande samt ändtligen organ för bedrivande af högre religionsvetenskap och möjlighet för allmänheten att i lämplig form kunna systematiskt få del af dessa forskningsars resultat. Detta torde ock vara det enda verksamma medlet att motarbeta all osund religiositet och ett öfverhandtagande sektväsen samt minska den i storstäderna så ofta förekommande och farliga klyftan mellan religionen och kulturen i allmänhet.

Såsom ett förhoppningsfullt tidens tecken i den sistnämnda riktningen torde' män kanske hafva att anse den första religionsvetenskapliga kongressen, hvilken sammanträdde i Stockholm detta år den 31 aug.—4 sept. och som hade att glädja sig åt en efter förhållandena liflig anslutning från hufvudstadsbefolkningens och den ledande pressens sida.

Om denna lilla framställning af Stockholms religiösa och kyrkliga förhållanden kunnat bidraga till att väcka intresset för dessa uppgifters lösning, så har den någon högre betydelse än att endast vara ett försök till ögonblicksfotografi af ifrågavarande förhållanden år 1897.

GETTY RESEARCH INSTITUTE

3 3125 01499 1935

